

B I B L I O T E K A

D I S P U T

Uređivački odbor biblioteke „Disput“

Vladimir N. Cvetković

Božidar Jakšić

Nebojša Popov

Mile Savić

Milorad Stupar

**FRIEDRICH
EBERT
STIFTUNG**

Ova knjiga je rezultat projekta „Politika i svakodnevni život: promene u motivaciji i očekivanjima građana Srbije“, koji su finansijski podržali Fond za otvoreno društvo, Freedom House sredstvima USAID-a i Friedrich Ebert Stiftung. Stavovi koji se u knjizi zastupaju odražavaju mišljenja autorâ i ne moraju se poklapati sa stavovima navedenih ustanova.

POLITIKA I SVAKODNEVNI ŽIVOT

SRBIJA 1999–2002.

Priredili
Zagorka Golubović
Ivana Spasić
Đorđe Pavićević

Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Beograd, 2003.

Sadržaj

Predgovor		7
Uvod		9
PETI OKTOBAR: DOŽIVLJAJ PROMENE		
<i>Zagorka Golubović</i>	Promene u Srbiji 2000. godine: uzroci, očekivanja, postignuća	25
<i>Đorđe Pavićević</i>		
<i>Ivana Spasić</i>	Shvatanja politike	55
<i>Đorđe Pavićević</i>	Informisanje i mediji	85
<i>Đorđe Pavićević</i>	O duhu ustanova	91
NEDAVNA PROŠLOST		
<i>Ivana Spasić</i>	Sećanje na nedavnu prošlost	99
<i>Đorđe Pavićević</i>	Zločini i odgovornost	141
IDENTIFIKACIJE, IDENTITETI		
<i>Zagorka Golubović</i>	Kako se građani identifikuju	161
<i>Gordana Đerić</i>	Svakodnevne diskursivne prakse o „osobinama naroda“ i važnosti nacionalnog identiteta	175
<i>Zagorka Golubović</i>	Svet i mi	211
<i>Michal Sládeček</i>	Politika, nacija i identitet u perspektivi nacionalnih manjina	219
POSEBNE ANALIZE		
<i>Ljiljana Buzadžić-Jelinek</i>	Porodični život	239
<i>Gordana Mitić</i>	Društvene promene i očekivanja građana Kragujevca	255
<i>Isidora Jarić</i>	Generacija R: pogled iz ugla mladih	273
ZAKLJUČAK		
Zaključna razmatranja		287
Literatura		295
Summary		299
PRILOZI		
Podaci o istraživanju		311
Izabrani intervjui		321

Predgovor

Kada je, 5. oktobra 2000. godine, Miloševićev režim srušen, zajedno sa milionima građana Srbije osećali smo da se u povesti našeg društva, ali i naših ličnih života, završila jedna era. Budući da smo i sami tokom prethodnih godina spadali među aktivne učesnike u različitim oblicima otpora tom režimu, imali smo višestruke razloge da upotrebimo svoja profesionalna znanja kako bismo bacili svetlo na ono što se dogodilo. Želeli smo, najpre, da napravimo svojevrstan „snimak“ tog, po opštem uverenju, istorijskog trenutka, kada je društvo Srbije, doživевši krupan preokret, počelo da traga za novim identitetom i novim načelima uređivanja zajedničkog života. Zatim, zanimalo nas je zašto je te 2000. godine „uspelo“, a ni u jednoj ranijoj prilici nije. Naslućivali smo da ispitivanje uzroka i toka zbivanja 2000. godine može doneti uvide čiji domet neće biti ograničen samo na jedan omeđeni trenutak i na užu temu političke dinamike, već će kazivati nešto novo o društvu Srbije u jednom širem smislu. Napokon, ubrzo posle 5. oktobra u političkoj javnosti učestala su pozivanja na „volju naroda“: na ono što je „narod hteo“ i na „tekovine 5. oktobra“. Ta tumačenja, premda međusobno različita, pa i suprotna, izricana su olako i sa dosta strasti; utisak je da ih je manje pokretalo nastojanje na istinskom razumevanju, a više želja za sticanjem ili učvršćivanjem pozicija u novoj konstelaciji snaga unutar političke i intelektualne elite. Njihova proizvoljnost i ozbiljan nedostatak utemeljenosti nametnuo je ideju da bi *sam „narod“* trebalo zapitati o tome šta misli, šta je to „hteo“, zašto se 5. oktobra 2000. ponašao tako kako se ponašao i sa kojim očekivanjima i stremljenjima ulazi u novo razdoblje.

Tako je nastao projekt „Politika i svakodnevni život: promene u motivaciji i očekivanjima građana Srbije“, čiji je plod ova knjiga. Iskustvena građa sastojala se od tri stotine polustrukturisanih intervju sa građanima Srbije i prikupljena je između oktobra 2001. i marta 2002. godine. Podrobni podaci o nacrtu istraživanja, uzorku, načinu obavljanja terenskog rada i istraživačkom instrumentu navedeni su u prilogima pri kraju knjige. Projekt su finansijski pomogle fondacije Fond za otvoreno društvo, Freedom House i Friedrich Ebert Stiftung. Koristimo ovu priliku da im još jednom zahvalimo na razumevanju i potpori. Istraživanje je jednim svojim delom bilo uključeno u projekt „Društvenorazvojne mogućnosti Srbije/Jugoslavije u evropskim i svetskim procesima“, koje realizuje Institut za filozofiju i društvenu teoriju, a finansira Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

Zahvaljujemo kolegama iz Instituta za mnoštvo kritičkih primedbi i korisnih sugestija koje su nam upućivali tokom rada na ovom projektu. Mnoge od njih su ugrađene u konačne verzije tekstova koji sačinjavaju ovu knjigu. Posebno smo zahvalni Drašku Grbiću, koji je prvi izneo ideju o istraživanju svakodnevnog života u Srbiji, i Stjepanu Gredelju, koji je bitno doprineo projektu kroz izradu uzorka i obuku intervjuera. Profesoru Robertu Hajdenu, sa Pittsburskog univerziteta, SAD, zahvaljujemo na podršci u početnim fazama rada.

Želimo da istaknemo ulogu naših terenskih saradnika-intervjuera, koja je u ovom slučaju, usled specifične metodologije, bila mnogo značajnija nego što je to uobičajeno. Umesto da budu samo tehnička ispomoć, oni se na izvestan način mogu posmatrati kao koautori ovog istraživanja. Od njihove predanosti, stručnosti i umeća presudno je zavisio kvalitet građe s kojom smo radili.

Najveću zahvalnost, ipak, dugujemo stotinama građana Srbije koji su bili voljni da nam poklone svoje vreme i sa nama podele svoja iskustva, razmišljanja i životne dileme. Bez njihove iskrenosti i dobre volje ovaj projekt naprosto ne bi bio mogućan. Mnogi među njima su izrazili veru da će ovo istraživanje biti svojevrsan doprinos boljitku ovoga društva i nas koji u njemu živimo. Pridružujemo se njihovoj veri, nudeći ovu knjigu javnosti kao trag o poukama koje smo svi mi, kao društvo, izvukli iz teške decenije koja je za nama.

Neposredno pred odlazak rukopisa u štampu izvršen je politički atentat na jednog od najznačajnijih učesnika događaja o kojima pišemo. Nadamo se da će ova knjiga doprineti čuvanju uspomene na politički angažman Zorana Đinđića.

Beograd, maja 2003.

*Zagorka Golubović
Ivana Spasić
Đorđe Pavićević*

Uvod

*Lakše je pisati o gomili nego o pojedincu.
Čovek u masi je pojednostavljen.*
(Rišard Kapušćinski)

Početna ideja istraživanja može se formulirati kao teza da je 5. oktobar 2000. godine bio značajan događaj, ne samo u smislu smenjivanja jedne loše vlasti nego i kao pokazatelj određenih dubljih promena u shvatanju politike kod građana Srbije. Drugim rečima, želeli smo da ispitamo pretpostavku da je tim događajem ostvaren izvesni prethodno stečeni društveni kapital, ali da 5. oktobar istovremeno predstavlja simboličku zalogu nastavljanja procesa kolektivnog učenja. Taj kapital ogledao bi se u produbljenoj refleksiji građana o vezi između politike i svakodnevice, koja je dovela do drugačijeg razumevanja mesta i uloge politike u njihovom životu nego što je do tada bilo postulirano u standardnim javnim interpretacijama. To izmenjeno (samo)razumevanje, ujedno, predstavlja potencijal na koji treba računati u budućem političkom razvoju srbijanskog društva.

Zbivanja tokom druge polovine 2000. godine imala su iznenađujuće miran i demokratski tok. Tokom prethodnih godina, kako u profesionalnim društvenonaučnim krugovima, tako i među samim građanima, preovlađivala su upravo suprotna očekivanja: naime, da će uklanjanje Miloševićevog režima biti nasilno, krvavo, haotično i, makar u prvi mah, destruktivno. Činjenica da se stvari nisu tako odigrale sugerira da su analitičari – uključujući i nas same – propustili da identifikuju određene procese koji su se odvijali „u dubini društva“ i nisu bili dostupni za standardne istraživačke postupke. Upravo su ti manje vidljivi i dugotrajniji procesi glavni predmet zanimanja u ovom istraživanju.

Da bi se objasnilo šta je tada pokrenulo građane da se ponašaju tako kako su se ponašali, kada u svim ranijim pokušajima nisu bili u stanju da zadaju udarac bivšem režimu i otvore prostor za društvene promene, bilo je neophodno, proučavajući iskaze samih građana, postaviti pitanje odakle je izvirala ta pozitivna energija. Za odgovorom, smatrali smo, treba tragati u rastućem nezadovoljstvu građana efektima politike koja je dovela do propadanja društva i pojedinaca, te u opadanju strpljenja populacije da takvoj politici nadalje pruža podršku. Osim provere ove hipoteze, istraživanje je takođe imalo za cilj da ispita

opravdanost pretpostavke da je ključni momenat takvog preokreta kod građana nastupio u suočavanju sa egzistencijalnom katastrofom, što im je otvorilo oči da shvate gde su bili stvarni izvori njihove bede. Međutim, pitanje je da li je to samo po sebi moglo proizvesti građansku pobunu, bez artikulacije alternativnih ciljeva i buđenja građanske svesti o nužnosti demokratskih promena; stoga se istraživanje usmerilo ka otkrivanju aktera takvih uticaja. S druge strane, želeli smo da sagledamo kako sami građani doživljavaju i objašnjavaju to buđenje i kako u tom kontekstu razmišljaju o važnim političkim pitanjima.

Smelije formulisana, naša početna ideja glasi da su građani politički zreliji nego što to često pretpostavljaju teoretičari, analitičari i političari, te da će se ta njihova zrelost ogledati u odnosu prema novoj vlasti, njenim postupcima i prema konkretnim zbivanjima u društvu danas. Ukoliko je teza da je sa 5. oktobrom ostvaren određeni relativno trajni društveni kapital tačna, onda očekujemo da će se to odraziti u refleksiji građana o politici i o političkim zbivanjima u vezi sa njihovim životom. Zbog toga smo se odlučili da empirijsku građu za ovu studiju prikupimo u obliku polustrukturisanih dubinskih intervjua,¹ sa pitanjima čiji je cilj bio da se dođe do: a) eksplicitnih stavova o politici, b) ocene konkretnih političkih i društvenih zbivanja i c) stavova vezanih za vlastiti život građana u novonastaloj situaciji (kvalitet života, životni planovi, socijalni status). Umesto pukog iznošenja stavova, insistirali smo na tome da građani svoje stavove i obrazlože, za šta je tehnika polustrukturisanog intervjua posebno pogodna.

U žiži našeg interesovanja bila je veza koju sami građani uspostavljaju između svakodnevnih uslova egzistencije i svakodnevnog mišljenja, na jednoj strani, i političkog mišljenja i ponašanja, na drugoj. Nastojali smo da uhvatimo uticaj uslova svakodnevnog života građana na njihovu „životnu filozofiju“, tj. od kojih ideja ili principa polaze u svojim razmišljanjima o tome šta nam se dogodilo, kako bi trebalo da izgleda „bolji život“ i koje su prepreke da se to ostvari. Zanimalo nas je, nadalje, koliko su te ideje blizu/daleko od demokratskog shvatanja društva i koje predstave o „boljem društvu“ pretežu. Na taj način istraživanje nastoji da prodre u „unutrašnju“ sferu života građana u vezi sa spoljašnjim uslovima, koji u manjoj ili većoj meri utiču na formiranje različitih percepcija realnosti. Sledeći misao E. D. Gordija (Gordy, 1999), nastojali smo da utvrdimo kojim se „strategijama svakodnevnog života“ održavao bivši režim, i šta se u tim strategijama promenilo sa dolaskom nove vlasti, gledano iz perspektive doživljavanja samih građana u njihovoj svakodnevnici. Sa teorijskog stanovišta, ovo istraživanje predstavlja povezivanje mikro-sociološkog i makro-sociološkog pristupa, sa uvidima u antropološko/etnološke dimenzije života, koje omogućuju pouzdaniji uvid u način i kvalitet života u Srbiji danas, ne ostajući samo na analizi institucionalne strukture društva koja je uglavnom bila u fokusu dosadašnje istraživačke prakse.

¹ Postupak prikupljanja i analize podataka opisan je u posebnom odeljku ovog Uvoda, a podrobniji podaci o terenskom delu istraživanja navedeni su u Prilozima na kraju knjige.

Želeli smo, dakle, da napravimo „snimak“ razmišljanja građana o promena-
ma, koji bi doprineo boljem razumevanju onoga što se dogodilo 5. oktobra i na-
kon toga. Jer, kritička refleksija građana, u meri u kojoj se može prepoznati u
značajnom obliku, predstavlja neodvojivi deo samih tih zbivanja, kao što je to i
kritička refleksija naučnika i analitičara. Obe vrste refleksije su deo istog proce-
sa i morale bi se dovesti u vezu. Tragali smo za tim šta ljudi misle i *kako* misle,
oslanjajući se na njihove stavove i značenja koja oni sami pripisuju rečima koje
koriste, budući da neki stavovi i reči funkcionišu kao simptomi određenog glediš-
ta. Stoga je bilo potrebno primeniti interpretativnu strategiju, kakvu nalazimo, re-
cimo, u radovima nekih novijih predstavnika kritičke teorije (npr. Claussen et al.,
2000): trebalo je ispitati „naslage“ određenih stavova, da bi se prepoznalo i oz-
načilo ono o čemu se govori, ukoliko to nije dato u doslovnom ili precizno formu-
lisanoj obliku.

Tu se, dakako, javlja problem mogućnog „učitavanja“ od strane analitiča-
ra-tumača, odnosno pitanje kako „uravnotežiti“ gledišta istraživača i gledišta
građana. Da bi se izbegao rizik „interpretativnog nasilja“, treba se kloniti strate-
gije koja unapred definiše ono što traži, a potom traga za potvrđama ili opovrga-
vanjima (nedostaci takvog pristupa vidljivi su, recimo, u poznatoj studiji Bellah et
al., 1996). Iako ta strategija ima svoje prednosti, u smislu jasnog preciziranja
tipova, što omogućuje „čistiju“ analizu i preglednije izlaganje, mi nismo želeli da
gotovu i razrađenu teorijsku matricu naknadno ilustrujemo stavovima ispitanika,
već je i sama matrica postepeno nastajala kroz neprekidnu interakciju sa gra-
đom. Izbor ove druge strategije bio je uslovljen i samom prirodom našeg materi-
jala, odnosno karakterom društvenog trenutka u kojem je prikupljana: u mnogim
slučajevima i o mnogim pitanjima građani i nemaju sasvim razrađena i jasno for-
mulisana gledišta, koja bi se mogla razvrstavati u čiste tipove; to, međutim,
nipošto ne znači da oni ne razmišljaju o problemima koji ih se tiču.

Kao što je već rečeno, pošli smo od ideje da nije dovoljno proučavati samo
vidljiva društvena kretanja na nivou makro-strukturnog ustrojstva i njegovih pro-
mena (ekonomski poredak, stanje privrede, tip režima, političke ustanove, delo-
vanje istaknutih ličnosti i slično). Društvena dinamika se uvek odvija i na drugim
nivoima, koji se tiču života pojedinaca, njihovih primarnih grupa (porodice, pre
svega), neposrednog životnog i radnog okruženja, kao i osobenog iskustva
kojim svaki član društva reaguje na zbivanja, ali im i doprinosi. Došli smo, stoga,
do zaključka da je neophodno dopuniti društveno-naučne analize ovom simbo-
ličkom i mikro-perspektivom. To posebno važi za društvo poput našeg, koje već
godinama, bez prekida, prolazi kroz tako korenite promene da bi bilo ispravnije
nazvati ih „rastvaranjem“ društva, ili čak njegovim „razaranjem“ (M. Lazić). Dok
je višestruko razlaganje strukturne dimenzije društva u Srbiji bilo predmet broj-
nih ozbiljnih studija, pitanja kao što su: kako su građani doživeli taj niz dubokih
socijalnih lomova, kako su na njih reagovali, kako su se u svemu tome snašli i

zašto su podržavali takav poredak koji ih je ostavljao u procepu – do sada su uglavnom ostajala po strani u društvenonaučnim istraživanjima.²

Pogled iz svakodnevnog života i ličnog doživljaja aktera nalagao je da se vremenske odrednice ne postave suviše usko. Iako je glavni predmet našeg zanimanja razdoblje od 1999. do 2002. godine, sa 5. oktobrom kao čvorišnom tačkom, bilo je neophodno zahvatiti i nešto dalje u prošlost. Jedna od naših teza jeste da građani Srbije tek sada mogu da formiraju svoju ukupnu procenu svega što im se dogodilo od početka devedesetih godina. Opšta politička i simbolička konfuzija, koju su delom proizvodile objektivne okolnosti, a delom ju je namerno podsticala Miloševićeva vlast, umnogome je otežavala artikulaciju tog iskustva, kako u individualno-subjektivnoj, tako i u kolektivno-društvenoj ravni. Tek su sa preokretom od 2000. godine stvoreni uslovi da sami sebi odgovorimo na pitanja o smislu niza ključnih događaja: završnom razdoblju SFRJ, usponu Miloševića, ratovima na prostoru bivše Jugoslavije, učešću Srbije i Srba u njima, sukobima unutar same Srbije, NATO bombardovanju 1999. godine, postepenom menjanju narodnog raspoloženja u pravcu suprotstavljanja režimu, padu Miloševića i, napokon, o potonjim političkim i društvenim promenama. Oko tih tačaka se i koncentrisala analiza pojedinačnog i kolektivnog iskustva. Osim na događaje, analiza je takođe bila usmerena na same pojmove – izvesne simbolički opterećene reči koje su u širokoj upotrebi u javnom i privatnom diskursu, kao i u samim intervjuima, ali čije značenje nije konsenzualno određeno (recimo, „Jugoslavija“, „demokratija“, „promene“, „politika“, „dobar život“ itd.).

Da rezimiramo, analiza građe bila je usmerena u sledećim osnovnim pravcima: a) napraviti inventar stavova i obrazloženja koje ispitanici navode; b) ispitati da li unutar ovih stavova ima onih koji se mogu shvatiti kao kritička refleksija građana o vlastitoj životnoj situaciji, kao i situaciji u društvu; odnosno, postoji li neka stabilna normativna pozicija na osnovu koje procenjuju situaciju; i c) kakve je prirode kritička refleksija građana i na čemu se ona zasniva.

Istraživački postupak

Terenski deo istraživanja sproveden je između oktobra 2001. i marta 2002. godine (detalje v. u Prilozima). Od planiranih 309 intervju obavljen je 303, u devetnaest gradova Srbije. Umesto upitnika sa strogo definisanim pitanjima, korišćen je podsetnik za naznačenim temama i ciljevima (šta se traži) unutar

² U sociološkoj produkciji primećuje se pomeranje ka većoj zastupljenosti ove perspektive: od kolektivne studije Bolčić (ur.), 1995, preko drugih radova S. Bolčića, A. Milić, S. Tomanović, M. Blagojević, M. Petrović i drugih, do najnovijeg zbornika Bolčić i Milić (ur.), 2002. No, ta su istraživanja rađena drugačijom metodologijom, a disciplinarno uzev spadaju u domen sociologije u užem smislu reči, što znači da nisu fokusirana na političke teme. U politikološkim analizama, individualna iskustva građana i njihov pogled na politička zbivanja iz ugla svakodnevnog života praktično su potpuno odsutna.

svake teme. Intervjui su trajali između 50 minuta i 3 sata. Vodilo ih je tridesetak intervjuera – profesionalaca iz društvenih nauka i humanistike, novinara i nastavnika, od kojih su mnogi aktivni u nevladinim organizacijama. Svako od njih je obavljao intervju u gradu u kojem i inače živi i radi, zbog čega je mogao da se oslanja na neposredno poznavanje lokalne sredine i lakše da uspostavi kontakt sa sagovornicima. Intervjueri su birani koliko po svojim stručnim kvalifikacijama, toliko i po svojim individualnim sposobnostima kao što su komunikativnost i senzibilitet za umešno vođenje razgovora, što se pokazalo kao naročito značajno. Terenskom radu prethodila je posebna obuka. Intervjueri su upućeni da se rukovode više duhom nego slovom podsetnika: da po potrebi menjaju redosled tematskih oblasti, reaguju na teme i poente koje izranjaju tokom intervjuja i prilagođavaju oblik pitanja tipu sagovornika i logici razgovora, kako bi dobijeni materijal bio optimalan sa stanovišta postavljenih ciljeva istraživanja.

Intervjui su snimani na audio-kasete, a zatim transkribovani. Iz različitih tehničkih razloga, jedan broj intervjuja isključen je iz dalje obrade, tako da je u konačnu građu, koja je podvrgnuta analizi, ušlo ukupno 296 intervjuja.

Posle prvog čitanja, određena su tematska polja prema kojima je teklo osnovno kodiranje, na sledeći način:

I Svakodnevni život

1. Porodična situacija
2. Rad i zarađivanje za život
3. Doživljaj sopstvenog društvenog statusa, aspiracije i frustracije

II Političko mišljenje

1. Šta je politika, ko su političari
2. Lični odnos prema političkom (stvarni i potencijalni angažman)
3. Kakva treba da bude vlast
4. Idealna Srbija
5. Šta je „normalan život“

III Promene

1. Pozadina očekivanja
2. Doživljaj 5. oktobra
3. Ostvarene promene u ličnom životu i neposrednom okruženju
4. Odnos prema novoj vlasti (akteri, učinci)
5. Odnos prema ustanovama (očekivanja i percepcija postignutih promena)

- IV Javnost i komunikacija
 - 1. Percepcija i korišćenje medija
 - 2. Neposredna komunikacija
 - 3. Izvori informacija
- V Odnos prema neposrednoj prošlosti
 - 1. Bivša Jugoslavija
 - 2. Ratovi, zločini, odgovornost
 - 3. Odnos prema Miloševićevom režimu
- VI „Mi” i „drugi”
 - 1. Oblici lične identifikacije
 - 2. Nacionalna autopercepcija
 - 3. Nacionalna heteropercepcija
 - 4. Odnos prema svetu

U sledećem koraku, unutar tematskih oblasti formirane su kategorije (stavova, ocena, argumenata) prema kojima se odvijalo dalje kodiranje. Kategorije su se oblikovale postepeno, u stalnom dijalogu sa građom, često ostajući do kraja otvorene i rasplnutih granica, ukoliko je to nalagala priroda materijala. Nastojali smo više na „generisanju“ teorije iz podataka no na „proveri“ unapred definisanih teorijskih modela (up. Glaser and Strauss, 1999). Prilikom određivanja obuhvata i karakteristika kategorija, kao i prilikom njihovog povezivanja u osobene „sindrome“, primenjena je kombinacija kvalitativnih postupaka, kao što su modifikovana analitička indukcija i metod logičkih tabela koje preporučuje Becker (1998), analiza tematskih polja (Rosenthal, 1993), analiza diskursa i naracije itd.

Projekat su od početka do kraja vodili priređivači ove knjige. U završnim fazama obrade i pisanju tekstova pridružile su se i druge kolege, koje su većinom bile prethodno angažovane kao intervjueri.

Raznorodnost postupaka koje smo primenjivali odrazila se kroz pluralitet pogledâ otelovljenih u tekstovima koji sačinjavaju ovu knjigu. Iako smo pošli od relativno čvrsto definisanog zajedničkog okvira, svaki autor se pridržavao vlastite teorijske i metodološke perspektive, što za posledicu ima razlike u analitičkoj proceduri, pojmovnoj aparaturi, jeziku, a često i u samim nalazima. Te razlike ne smatramo nedostatkom nego dodatnim kvalitetom svog zajedničkog poduhvata.

Metodološki i teorijski kontekst

Svoje istraživanje smo situirali na mesto susreta između privatnog i javnog, svakodnevice i politike. Usredsredili smo se na pojedinačno, lično proživljeno

iskustvo i refleksiju o događajima iz bliske političke prošlosti. Tragajući za kolektivnim refleksima tih iskustava i razmišljanja, koji su se agregirali i ulazili u međudejstvo na mnogim nivoima društvenosti između pojedinca i ukupne društvene zajednice, suočili smo se sa odsustvom gotovih modela istraživačkog postupka koji bismo mogli primeniti. Stoga je metodologija za koju smo se opredeljivali – u svim fazama: od određivanja obuhvata (uzorka mestâ i ispitanikâ) i konstruisanja instrumenta (podsetnik za intervju), preko terenskog dela (vođenje intervjuâ) do interpretativne analize građe – bila određena više zahtevima postavljene teme i naših analitičkih ciljeva nego nekim unapred odabranim metodološkim opredeljenjem. Drugim rečima, umesto vernosti nekoj od postojećih tradicija, nastojali smo da iznađemo ono što će moći najadekvatnije da odgovori na naša polazna pitanja. Zbog toga, metodologija ovog istraživanja hibridna je u više pogleda.

U jednom smislu, hibridnost znači smeštanje na sredokraću više disciplinarnih tradicija. Iako opšti okvir za ovo istraživanje predstavljaju interpretativna i kvalitativna sociologija, te sociokulturna antropologija, ono ne pripada do kraja ni jednoj ni drugoj. Sociološka tradicija kvalitativnih studija vezana je prvenstveno za proučavanje omeđenih potkultura unutar društva, ili pak za posve ograničene primerke interakcije licem u lice. U našem slučaju, te omeđenosti nema, budući da je naše polje „celo društvo“, dok je empirijski žiža usmerena na pojedince. Između pojedinaca i „celog društva“, opet, umeću se posredne, mezo-kategorije koje mogu biti relevantne (obrazovanje, materijalni položaj, životna putanja, pol, nacionalnost, lokalitet i region...) i o kojima smo, koliko je to bilo moguće, vodili računa.

Izabrani postupak prikupljanja podataka, naime polustrukturisani intervju, takođe je preuzet iz sociološke i antropološke tradicije etnografskog istraživanja. Naročito antropologija privileguje intervju kao prevashodni izvor podataka i razvija ga kao suštinsku sastavnicu svog načina dolaženja do građe. Međutim, ovde nije u pitanju klasični antropološki dubinski intervju, u sklopu razrađenog modela antropološkog „terenskog rada“ (*fieldwork*). Prvo, istraživač ovde ne ulazi u neku specifičnu kulturu ili, rečeno na skromniji i savremenoj antropologiji svojstveniji način, osobeni kulturni milje; umesto toga, istraživači rade u vlastitoj kulturi/društvu. Mi, istraživači – kao intervjueri ili kao analitički tumači građe – nismo „stranci“ za ispitivanu zajednicu, a intervjuisani za nas nisu „Drugi“. Socijalno-stratifikacijski raskoraci koji postoje (razlike u društvenim položajima i habitusima između intervjuera i intervjuisanog, te uticaj društvenog autoriteta nauke na „uokviravanje“ situacije intervjuisanja) nisu toliko veliki i, još važnije, nisu na taj način ugrađeni u zamisao istraživanja da bi bilo opravdano pridati im epistemološku težinu „drugosti“ u smislu koji se toj reči pridaje u savremenoj antropologiji. Druga razlika sastoji se u tome što je ovaj intervju jednokratni i relativno kratak, te što ne obuhvata sve aspekte ispitanikovog života. Podaci koje smo prikupljali tiču se promišljenog ličnog iskustva o zajednički proživljenim političkim zbivanjima, takoreći o (zajedničkom) procesu artikulacije tih iskustava. Treće, intervju je u velikoj meri usmeren, tako da intervjuer, umesto da se

prepusti spontanom toku razgovora i nasumičnom „nabasavanju“ na relevantne teme i značenja, zadržava kontrolu nad njime.

Primenjeni postupak takođe ima sličnosti sa „usmenom istorijom“ (*oral history*), u novije vreme dosta popularnom procedurom ispitivanja istorijskih zbivanja sa stanovišta učesnikâ, i to naročito onih čiji se glas u zvaničnim interpretacijama obično ne čuje – potlačenih, marginalizovanih, zaboravljenih, „nemih“ (*muted*) društvenih grupa. Srodnost se ovde očituje kroz želju da se običnim ljudima pruži prilika da nešto kažu o tome što su doživeli, i da to ispričaju sopstvenim rečima i sa markiranjem jakih tačaka po sopstvenom izboru. No, ispitanici nisu birani po svojoj naročitoj marginalizovanosti; jedini zahtev je bio da su u pitanju „obični ljudi“, dakle oni koji nisu prisutni u široj javnosti ili nisu u poziciji da lično značajnije utiču na tokove događaja. U pitanju su „obični glasovi“ neuticajnih učesnika, koji su svoju energiju, vreme i očekivanja u jednom trenutku uložili u veliki politički projekat.

Tradicija interpretativne sociologije, posebno u njenom fenomenološkom izdanju, nadahnula je naše postavke utoliko što smo želeli da osvetlimo ono svakodnevno, „prećutno“ znanje (ili praktičnu svest, kako to naziva Gidens), koje sačinjava veliki deo sadržaja ljudskog znanja, ali se kao takvo obično ne prepoznaje, zato što je netematizovano i pohranjeno uglavnom ispod razine diskurzivne svesti. I tu nas, međutim, prećutno znanje nije zanimalo *kao takvo*, već prevashodno sa stanovišta njegove uloge u posredovanju³ *političkog znanja*, još više, *političkog delovanja*. Iako naša građa pruža bogate mogućnosti dolaženja do širih uvida čije potencijalne teorijske implikacije moraju za sada ostati nedovoljno ispitane, naše glavno interesovanje usmerilo nas je pre svega na političke sadržaje i političke implikacije onoga što su ljudi imali da kažu. Jedan od razloga za orijentaciju na ovo prećutno znanje jeste prethodni uvid da je ono u političkim zbivanjima u našem društvu poslednjih godina imalo veliku ulogu, možda i veću od one koju igra u političkom životu stabilnijih društava. Ne gajimo iluziju da je naše osnovno interesovanje do kraja politički neutralno. Naša je polazna pretpostavka da se u političkom životu Srbije nedavno dogodilo nešto pozitivno, a naše istraživanje je usmereno na to da pokaže da li su ta politička zbivanja odraz „dubljih“ društvenih procesa ili su isključivo rezultat veštine i delovanja značajnih (domaćih i stranih) političkih aktera.

Ta politička polazna motivacija uslovlila je i odnos našeg postupka prema još jednoj, danas dosta popularnoj, istraživačkoj tradiciji zasnovanoj na tehnici intervjua – metodu biografskog intervjua. Posebno u svojoj narativnoj verziji, kako je razvijaju brojni evropski autori,⁴ taj metod povlašćuje pojedinca-sagovornika,

³ „Uvažavamo oblast prećutnog znanja, neizrecivih istina, neizrecivih delom zato što se nalaze između značenja i delanja, zato što sačinjavaju lepak koji spaja ljudsku intencionalnost sa konkretno fokusiranim simbolima prakse“ (Altheide and Johnson, 1998: 296).

⁴ V. npr. priloge i bibliografiju u zborniku Breckner et al. (eds.), 2000, kao i časopis *The Narrative Study of Lives*.

njegovo jedinstveno životno iskustvo i jedinstvenu *priču* kojom on to iskustvo oblikuje u sasvim konkretnoj, situiranoj prilici intervjuisanja. Iako preuzimamo bitne elemente tog postupka, pre svega očuvanje integriteta sagovornika kao ličnosti, njegovog načina govora i subjektivnih značenja koja pripisuje događajima i doživljajima, namjera nam nije bila da rasvetlimo *jedan* život, već da dođemo do određenih uopštavanja; nisu nas zanimala celokupna sagovornikova životna iskustva, već pre svega oni njihovi elementi koji imaju političke implikacije; i nismo želeli da se zadržimo na sudovima o pojedincima, već da stignemo do nivoa na kojem se mogu izvlačiti određeni – mada oprezni – generalizovani zaključci.

Jedan od pojmova koji mogu poslužiti kao spona, s jedne strane, između naše političke motivacije i sociološke kvalitativne tradicije, a s druge strane između pojedinačnog doživljaja i kolektivnih važenja jeste pojam *epifanije*. Ovaj noseći pojam Denzinovog „interpretativnog interakcionizma“ (Denzin, 1989) označava životna iskustva koja bitno uobličavaju značenja koja ljudi pripisuju sebi i svom životnom projektu: iskustva koja ostavljaju dubok trag na život ljudi i posle kojih oni „više nisu sasvim isti“. Podrobnim beleženjem priča koje ljudi stvaraju o tim kritičnim momentima, dolazimo do bogatijih i smislenijih podataka (Denzin 1998a: 335). Individualistički zamišljen Denzinov pojam prebacili smo na kolektivni plan: naime, jedna od naših polaznih ideja hipotetički uspostavlja 5. oktobar 2000. kao *kolektivnu epifaniju*, zajednički doživljaj posle kojeg ovo društvo, zajedno sa pojedincima koji ga sačinjavaju, „više nije isto kao što je bilo“. Stoga smo se koncentrisali na priče o tom datumu, onome što je do njega dovelo i onome što je on izazvao, kako bismo stvorili „bogatije i smislenije podatke“ o društvu u kojem živimo. Pri tom smo pokušali da utvrdimo, prvo, *da li je* 5. oktobar bio „kolektivna epifanija“, u doživljaju građana, a potom, *koji je sadržaj* tog doživljaja, kakvim tumačenjima ga ljudi osmišljavaju, odnosno kako se on, kao prošli događaj, konstruiše kroz govor, na preseku ličnog i kolektivnog sećanja.

Posrednička priroda našeg predmeta ispostavlja se i ako mu se pristupi iz komunikološkog aspekta. Reč je, naime, o mestu preklapanja između javne i privatne komunikacije, kao međusobno komplementarnih sfera koje se susreću u području zajedničke margine (Škiljan, 1998: 38). Izabrane su teme od izrazito opšteg i zajedničkog interesa (koje, uopšteno uzev, komunikaciju sadržinski određuju kao javnu), koje su u Srbiji tokom devedesetih godina veoma često obrađivane u domenu privatnog. Intervju, koji se sam po sebi nalazi na prelazu između privatne i javne komunikacije, služio je kao prilika da se nataloženi ishodi privatne obrade javnih tema koncentrišu i artikulišu u jasnijoj formi – i to je upravo bila jedna od svrha čitavog istraživanja. Nadalje, reč je o jednoj od manifestacija problema koji, u odnosu između privatne i javne komunikacije, nastaje oko uslova dvosmernosti komunikacije. S jedne strane, da bi komunikacija važno obavljala svoju funkciju konstituisanja društvene kohezije, ona mora obezbeđivati izvesnu povratnu informaciju od primaoca poruke; s druge strane, u savremenim uslovima, recimo u mas-medijskim komunikacijama ili na političkim mitinzima, gde primalac poruke raspolaže veoma ograničenim mogućnostima

neposrednog odgovora, komunikacija djeluje sasvim jednosmerno. U takvim slučajevima, „velik deo povratnih informacija stiže natrag do primarnih pošiljalaca kroz sferu privatnog saobraćanja, i tek se s vremena vrijeme, ‘probijajući’ granicu između javnosti i privatnosti, oblikuje u domenu javnog komuniciranja. Prema tome, privatna komunikacija predstavlja u nekim svojim segmentima latentni sloj javnog saobraćanja“ (Škiljan, 1998: 42). Dodali bismo da ovo posebno važi u onim sredinama u kojima se sfera otvorene i kritičke javnosti još uvek nije istorijsko-tradicijski do kraja institucionalizovala, niti je konkretno političko ustrojstvo, u posmatranom razdoblju, pogodovalo njenom razvoju.

Nekoliko reči i o epistemološkim pretpostavkama naših metoda. Među različitim tradicijama kvalitativnog društvenog istraživanja može se napraviti grupa podela na pozitivistički i konstruktivistički („postmoderni“) postupak. U svom ekstremnom vidu, prvo stanovište, ukoliko koristi tehniku intervjua, nastoji da postigne „čisti“ intervju, koji se sprovodi u sterilizovanom kontekstu, kako bi se maksimalno približio „zrcalnoj slici“ stvarnosti koja postoji u društvenom svetu. Ekstremna verzija drugog stanovišta odbacuje samu ideju o društvenoj stvarnosti koja postoji nezavisno od situacije intervjuisanja i koja se istraživanjem može saznati. Radikalni konstruktivisti shvataju intervju isključivo kao interakciju između sagovornika u kojoj „oba učesnika stvaraju i konstruišu narativne verzije društvenog sveta“ (Silverman, 1997: 99), a te su naracije nepopravljivo vezane za kontekst, „izumljene“ da odgovore na zahteve baš te interaktivne prilike, te stoga ne mogu „reprezentovati“ ništa izvan sebe samih.

I u ovom pogledu naše se stanovište smešta između, dakle na sredini ovog kontinuuma.⁵ S jedne strane, ono je nepozitivističko u tom smislu da uključuje neke bitne konstruktivističke zahteve (posebno razvijene, recimo, u feminističkoj metodologiji intervjua). Tako smo nastojali da očuvamo sagovornikovu tačku gledišta, zajedno sa jezikom – običnim jezikom kojim i inače govori – te da uvažimo njegovu ličnost kao subjekta ili „upućenog aktera“ (Giddens, 1984). Polazi se od toga da sagovornik ima razloge za to što radi i misli, ma kakvi ti razlozi bili. Uvažavanje njegove „upućenosti“ se tako očituje kroz traženje razloga za političko mišljenje i ponašanje – kako sagovornikovo sopstveno, tako i razloga koje on pripisuje drugima u svojoj okolini (neprestano postavljanje dopunskih pitanja: „zašto?“).⁶ Isto uvažavanje se, dalje, izražavalo kroz koncipiranje intervjua (nastojalo se na čuvanju osnovne forme svakodnevne konverzacije, uz onoliko direktivnosti koliko je neophodno da se dobije materijal na željene teme sa minimalnim narušavanjem spontanosti). Napokon, vodilo se računa o rasko-

⁵ U tome nismo usamljeni, već se pridružujemo jednom već formiranom korpusu kvalitativnih istraživanja i metodoloških rasprava koji stoje na sličnim pozicijama, utemeljenih pre svega u klasičnom traktatu Gläsera i Straussa (1967). Od novijih metodoloških pregleda, za ovo „srednje“ rešenje opredeljuju se, recimo, Denzin i Lincoln (eds.), 1998. i, još izričitije, Silverman (ed.), 1997.

⁶ Ako se jedna od napred pomenutih tehnika naziva „narativnim intervjuom“, ovde se može govoriti o „argumentativnom intervjuu“. O tome v. dalje u tekstu.

raku u statusu između intervjuera i intervjuisanog, kako tokom samog intervjuja, kroz izbegavanje nametanja i nastojanje da se neutrališe simbolička premoć institucionalnog zaleđa intervjuera, tako i u procesu analize građe, u kojoj smo pokušali da ove momente ugradimo u interpretaciju dobijenih iskaza.

S druge pak strane, naše stanovište odbacuje radikalno konstruktivističku tvrdnju da se čitava stvarnost o kojoj se nešto može reći iscrpljuje u interaktivnoj prilici intervjuisanja. Čitav projekt bi bio besmislen ako ne bismo verovali da se o društvenom svetu izvan intervjuja može ovim putem nešto saznati. U skladu s time, sagovornikova sopstvena značenja i tumačenja nisu bezuslovno povlašćena, kako bi to zahtevao imperativ „etnometodološke ravnodušnosti“, dakle ne prihvatamo ih „kao takva“, kao nepodložna kritici i tumačenju sa strane i iznova. U samoj tehnici vođenja intervjuja, to se ispoljilo kroz „pozitivistička“ uputstva intervjuerima da izbegavaju potpunu uključenost, recimo odgovaranje na direktna pitanja ispitanika, izražavanje sopstvenih stavova i strasti itd. To je bilo neophodno već i zbog pukog broja intervjuja, koje su vodili razni intervjueri, veoma različitih pristupa, naravi i veštine, a među kojima je bilo neophodno uspostaviti makar minimalnu uporedljivost građe. U toku analize, opet, ovaj „pozitivistički“ stav ogledao se u prekoračivanju individualne perspektive ispitanika-govornika i njegovih „laičkih značenja“ prilikom tumačenja dobijenih iskaza. Taj zahvat je bio uslovljen kako prirodom istraživačkog cilja (saznati nešto o društvu, a ne samo o pojedincu), tako i osetljivošću teme političkih događaja, mišljenja i delanja, danas u Srbiji. Zato se tumačenje pojedinačnih intervjuja oslanjalo i na izvore izvan konkretnog intervjuja: na druge intervjuje, na našu vlastitu, reflektovanu učesničku perspektivu, te na perspektive trećih aktera – tzv. „ovlašćenih“ tumača.

Usvajamo, dakle, „srednju“ epistemološku poziciju. Slično se stanovište može identifikovati i u nekim drugim studijama zasnovanim na intervjuima, naročito tamo gde su intencije slične našima: da se na relativno velikom broju prikupljenih intervjuja, interpretacijom koja kombinuje položaje učesnika i posmatrača, formulišu zaključci koji se tiču čitavog društva, pre nego jedne uske grupe. Jedna takva studija je već pominjano delo *Habits of the Heart* Bele i saradnika (1996). Drugi primer je obimna studija *La misère du monde* obavljena pod rukovodstvom Pjera Burdijea (Bourdieu et al., 1993). U ovoj potonjoj knjizi, zajednička pozicija autorâ nazvana je „učesničkom objektivacijom“. To stanovište, Burdijeovim rečima, nastoji da istovremeno odgovori na „dvostruko protivrečne zahteve: izložiti sve elemente neophodne za objektivnu analizu položaja ispitanika i razumevanje njegovih opredeljenja, a da se zajedno sa njom (analizom) ne uvede objektivirajuća distanca koja bi ispitanika svela na status entomološkog kurioziteta; usvojiti tačku gledišta što je moguće bližu njegovoj, a da se time neprimereno ne projektujemo u taj *alter ego* – koji, hteli mi to ili ne, uvek ostaje objekt – da bismo sebe nametljivo pretvorili u subjekta njegovog viđenja sveta“ (Bourdieu et al., 1993: 11).

Osim toga, u izabranoj poziciji postoji i momenat naše praktične impliciranosti u samu stvar: mi, kao istraživači, naime, nismo ravnodušni ni prema temi svog

istraživanja niti prema praktično-životnim implikacijama svojih nalaza; naprotiv. Stoga poduhvat čiji je rezultat ova knjiga ne razumevamo kao traganje za apsolutnom istinom, koja se izriče iz neutralne a svevideće tačke. Umesto toga, posredi je produblјivanje perspektive učesnikâ – kako intervjuisanih građana, tako i drugih učesnika, dakle i nas samih i onih koji su svoja razmišljanja izneli na drugim mestima i u drugim oblicima. Između polazne građe i zaključaka koje iznosimo ne postoji bezuslovan rez, iako nesumnjivo postoje određeni analitički koraci koji se mogu identifikovati i koje smo, štaviše, nastojali da koliko je god moguće ekspliciramo. Posredi je, dakle, jedna spiralna, stepenovana refleksija članova društva o onome što su učinili i što čine, u procesu konstituisanja zajedničke realnosti.

To je razlog zašto smo se opredelili za tehniku argumentativnog intervjuja. Ona nam omogućuje da utvrdimo da li ovaj proces konstituisanja zajedničke realnosti može imati neke racionalne odlike mimo onih koje se pripisuju „odozgo“. To zahteva napor rekonstrukcije koji ide u oba smera, odnosno stalno uravnoteživanje sadržaja intervjuja i pravila/principa koji se u odgovorima slede.⁷ Analiza se tako kreće kroz niz koraka koji se svaki put „dižu“ na viši nivo opšto-sti, do nivoa koji, nadamo se, najviše odgovara načinu razmišljanja i logici ispitanikâ. Poopštavanje, naravno, nužno povlači potiranje nekih značajnih razlika i manju izvesnost zaključaka. Ipak, pokušaj rekonstrukcije različitih vidova „zajedničkog tumačenja“ bliske političke prošlosti, onako kako bi ono izgledalo iz perspektive građana, a ne njihovih zastupnika, smatrali smo vrednim truda.

Na toj pozadini, građa koju smo dobili intervjuima sadrži nekoliko vrsta informacija, odnosno nekoliko „slojeva“ podataka koji svi (mogu da) imaju određenu težinu prilikom tumačenja. Grubo govoreći, tri su osnovna takva sloja. Jedan se tiče sadržinskog plana, skupa činjeničkih informacija koje su intervjuisani građani izneli: to odgovara na pitanje „šta se dogodilo“ u Srbiji u poslednjih desetak godina, a posebno 2000. godine. Drugi nivo tiče se *načina* na koji ljudi danas govore o tome šta se dogodilo – šta oni „misle“ da se dogodilo, ili šta žele da sebe (ili nas) ubede da misle o tome. To je njihov sadašnji konstrukt – nazvaćemo ga „konstrukt 1“ – prošlih događaja, koji se gradi tako da odgovari na dve vrste zahteva: a) ličnu potrebu osmišljavanja sopstvene biografije posle preokreta u društvenom kontekstu, i b) potrebu političkog trenutka, kako ga oni percipiraju. Treći nivo – „konstrukt 2“ – odnosi se na izgovoreno, na „priču“, kao neposredno situiran proizvod samog procesa intervjuisanja (u datom trenutku, na datom mestu, sa datim intervjuerom, u datom raspoloženju, itd.), koji, opet, odgovara na određene zahteve, ovog puta konkretne interaktivne situacije. Budući da smo svoj postupak odredili kao produblјivanje refleksije, a za jednu od

⁷ U ovom smislu postoji paralela sa Habermasovom rekonstruktivnom metodologijom koja podrazumeva analitički vođeno osnaživanje razumevanja datog u komunikativnoj situaciji. Individualna refleksija se tu posmatra kao deo kolektivnog napora na iznalaženju boljeg razumevanja u vidu argumenata. Na takav način se može posmatrati i trougao intervjuisani-intervjuer-analitičar, gde intervjuer provocira „refleksivni napor“ kod intervjuisanog, a analitičar pokušava da izloži ovu refleksiju prema metodološki osmišljenim koracima.

svojih polaznih ideja uzeli to da je način na koji se govori o društvenim događajima, pogotovo u razdobljima korenite promene, izuzetno važan za same te događaje – jer smisao i učinak zbivanja nisu samoočigledni i nepromenljivi, već se oni grade kroz procese neprekidne kolektivne rekonstrukcije – građa koju smo razmatrali ne može se svesti samo na prvi, informativni sloj. „Konstrukt 1“ i „konstrukt 2“ takođe imaju za nas status podataka,⁸ jer ukazuju na to šta su građani smatrali „adekvatnim iskazom“ – u smislu etnometodološkog „*adequate account*“, koji u sebi objedinjuje značenje „činjeničkog izveštaja“ i „primerenog jezičkog izraza“ – dakle iskazom koji će biti prihvatljiv za njih same i istovremeno odgovarati društvenom i političkom okruženju, u datom istorijskom trenutku. To okruženje je bilo difuzno prisutno posvuda, ali i neposredno u samom činu intervjuisanja, otelovljeno u intervjueru i celokupnom istraživanju koje je služilo kao pozadina za taj susret. Tako shvaćeni, konstrukti 1 i 2 delimično oslobađaju analitičara potrebe da strogo razdvoji „stvarna“ mišljenja od „lažnih“, iskrenost od konformističke mimikrije – razdvajanje koje se, uostalom, nikad ne može dosledno sprovesti u potpunoj izvesnosti – te da se usredsredi na ono prvo a ovo drugo sasvim odbaci. Jer, ispitanikovo prilagođavanje onome što smatra da se od njega očekuje ocrta to čemu se on prilagođava: tačnije, mnoštvom pojedinačnih primera prilagođenog govora ta se očekivanja uopšte i konstituišu. U Srbiji posle 2000. godine, ta pravila (polu)javnog govora o zajednički proživljenome očigledno su nova i drugačija nego ranije; upravo ona sačinjavaju bitnu sastavnicu kolektivnog značenja „5. oktobra“ koje se još uvek gradi i jednu od glavnih tačaka našeg analitičkog interesovanja.

Nadalje, svesni smo da svoje nalaze ne iznosimo u bezvazdušnom prostoru, već ih isporučujemo u jedan već formirani kontekst postojećih tumačenja i refleksija o političkom trenutku Srbije. Pre svega imamo na umu korpus javnih interpretacija značenja događaja od 5. oktobra 2000, te onoga što je tim događajima neposredno prethodilo i što je neposredno za njima sledilo. Te su interpretacije artikulisane u sledećim osnovnim formama: a) nekoliko značajnih domaćih zbornika koji su se do sada pojavili, okupljajući brojne autore i širok raspon tumačenja iz različitih teorijskih polazišta (Spasić i Subotić /ur./, 2001; NSPM, 2001; Vasović i Pavlović /ur./, 2002; Trkulja /ur./, 2002), te monografija o Miloševićovoj vladavini, delom posvećena i njenom kraju (Antonić, 2002); b) analize pada Miloševićevog režima iz pera stranih autora (Maršal, 2002; Cohen, 2001); c) medijske interpretacije, domaće i strane (up. npr. značajna serija BBC-a „Pad Miloševića“); i konačno, d) javni nastupi političara koji su 2000. godine došli na vlast. U tom smislu se naši zaključci nisu mogli formirati potpuno nezavisno od uticaja ovih tumačenja, makar na nivou motivacije i izbora tema. Takođe, naglasak na „anonimnim“ društvenim akterima daje unekoliko različitu sliku od tumačenja zasnovanog na ulozi „važnih aktera“ i „objektivnim društve-

⁸ Istina, naglasak je više stavljan na „konstrukt 1“, zato što bi za adekvatnu obradu „konstrukta 2“ bila neophodna skrupuloznija primena analize diskursa i srodnih socio- i psiholingvističkih metoda, za koje ovde nije bilo dovoljno prostora.

nim procesima“. Doduše, niko ne tvrdi da je 5. oktobar bio moguć bez delovanja „anonimnih aktera“, ali različiti tumači im pripisuju različitu težinu i motivaciju. Mi smo želeli da ispitamo da li su ti akteri imali nezavisnu motivaciju da deluju na takav način, ili su njihovi razlozi za učešće bili isključivo kontekstualne prirode (rezultat propagande, uspešne organizacije, delovanja tajnih službi itd). Pored toga, trudili smo se, koliko je to bilo moguće iz datog materijala, da sagledamo trajnije učinke ovih zbivanja na uverenja građana. Koliku vrednost mogu imati takvi zaključci nezavisno od ograničenosti materijala koji je analiziran i trenutka u kome je istraživanje rađeno, ne usuđujemo se da prognoziramo. Rezultate ovog istraživanja mogu potvrditi samo obuhvatnije analize i nastavljanje započete refleksije.

PETI OKTOBAR:
DOŽIVLJAJ PROMENE

Promene u Srbiji 2000. godine: uzroci, očekivanja, postignuća

U ovom delu biće analiziran odnos građana prema promeni režima u Srbiji 2000. godine – šta su očekivali i čemu su se nadali, kako su doživeli 5. oktobar, kako vide novu vlast, kako ocenjuju njene učinke i koje kritičke zamerke joj upućuju. Pre nego što pređemo na analizu tih pitanja, u uvodnom delu daćemo opis perioda koji je prethodio ovim događajima.

Šta je prethodilo demokratskim promenama u Srbiji 2000. godine

Nakon rušenja sistema bivšeg socijalizma i raspada SFR Jugoslavije Srbija nije bila spremna da se uhvati ukoštac sa novim izazovima. Razlozi su bili višestruki: počev od toga da je Slobodan Milošević učvršćivao svoju vladavinu na zaoštavanju konflikata između bivših republika Jugoslavije, a kao posledica toga već su se pripremali etnički sukobi, i kasnije rat, koji je sve više davao maha jednom agresivnom nacionalizmu; do takve politike, u kojoj je demokratskim promenama pridavana manja važnost nego takozvanoj etničkoj/nacionalnoj emancipaciji, zbog čega su zaustavljene ekonomske i političke reforme.

Zloupotrebljavajući nacionalna osećanja, koja su se razgorevala sa raspadom bivše Jugoslavije i dovodila do nesigurnosti nacionalnih manjina, koje su se tada našle u novim nezavisnim državama, odvojene od svoje matice, Milošević je promovisao nacionalističku ideologiju kao novo sredstvo legitimizacije svoje moći pomoću proklamovane ideje „Svi Srbi u jednoj državi“. Na toj osnovi, on je podržavao i podsticao međuetničke ratove u Hrvatskoj i Bosni, a zatim na Kosovu, orijentišući sve materijalne i duhovne resurse u tom pravcu i sve više unazađujući ranije relativno prosperitetno društvo. U poređenju sa stanjem u kojem se nalazila SFRJ osamdesetih godina prošlog veka u odnosu na druge zemlje „realnog socijalizma“, može se reći da su bile potrte ne samo sve komparativne prednosti Jugoslavije, nego i da je Miloševićeva Jugoslavija otišla daleko unazad prema drugim zemljama bivšeg socijalizma s kraja osamdesetih godina. Godine 1989. Poljska, Čehoslovačka i Mađarska su bile izgradile izvesne

pretpostavke za demokratsku tranziciju svojih društava, što je popločalo put daljeg evolutivnog razvoja. U 1990-te godine bivša Jugoslavija je ušla razorena etničkim ratovima, što je odredilo njen involutivni put, koji se nije zaustavio sve do pada Miloševićevog režima. Deset godina su sistematski rušeni svi temelji funkcionisanja društvenog sistema i utvrđivana njegova reetatzacija, što je omogućilo učvršćenje autokratskog režima, budući da je jedini ovlašćeni „posednik“ države bio Slobodan Milošević (bez obzira na državnu funkciju koju je vršio). Rezultat je bio takvo osiromašenje i razaranje društva, koje se nije moglo porediti sa novim stanjem bivših socijalističkih država.

U toku poslednje dekade XX veka Milošević je uporno i sistematski stvarao i jačao autokratski režim na taj način što je uzeo u svoje ruke celokupnu ekonomsku i političku moć, transformišući takozvanu društvenu svojinu u državnu svojinu. To je omogućilo reetatzaciju sistema i jačanje poluga države i vladajuće partije, koja se oslanjala na ekonomski ojačanu nomenklaturu, enormno se bogateći na račun društva. Vladajuća partija je primenila istu strategiju na sve ostale institucije sistema, potčinjavajući ih državnoj vlasti, te je država ponovo postala jedini „preduzetnik“ u čijim je rukama bila sudbina svih institucija. Takav autokratski sistem građen je uz pomoć partijske oligarhije kojoj je data mogućnost da akumulira ogromno bogatstvo kao nagradu za njenu političku lojalnost (postavljanje na direktorska i druga odgovorna mesta pripadnika vladajuće partije, koji pomoću zloupotrebe privatizacije i ratnog profiterstva postaju stubovi ekonomskog sistema).

S druge strane, stvoreno je jedno tako osiromašeno društvo, koje je po ekonomskoj moći bilo među poslednjima u Evropi (gde je od 3.300 dolara per capita u 1990. godini cifra spala na 1.100 u 1994. i na oko 700 dolara pred kraj devedesetih godina). Sistematski je stvarana „psihologija preživljavanja“, koja je izazivala sve veću socijalnu nesigurnost, što je pomagalo režimu da zaustavi socijalni otpor, budući da je gradio svoju politiku na pojačanom osećanju bespomoćnosti i beznađa građana. Ali, pored socijalne, dolazi i do sve veće fizičke nesigurnosti, usled sveukupne kriminalizacije društva, koja je ruku pod ruku sa korupcijom ugrožavala elementarnu bezbednost građana i stvarala enormno bogatstvo, stečeno na ilegalan način, na jednoj strani, i bedu građanstva, na drugoj, usled sve veće nezaposlenosti i redukovanja radnih mesta koja su oterala većinu zaposlenih u sivu ekonomiju.

Sve „reforme“ koje su sprovedene u toku Miloševićevog režima u vidu multipartizma i parlamentarizma stvarane su u funkciji održanja režima, jer su novosnovane partije bile uglavnom nacionalističke i nisu mogle služiti kao stvarna alternativa režimu. Uz to, Socijalistička partija Srbije je imala apsolutnu većinu u parlamentu, zahvaljujući umnogome falsifikovanim izborima, ali i nacionalistički indoktriniranoj populaciji, koja je verovala da je Milošević branilac „srpstva“, te su mu davali podršku pre svega niži i neobrazovani slojevi, ali i jedan ne mali deo inteligencije. U tom kontekstu stvara se „pluralistički autoritarizam“, koji

naizgled dozvoljava slobodu govora i delimično štampe, bez ikakvog praktičnog dejstva na promene u režimu, služeći kao čista verbalna katarza bez političkih posledica.

Pomoću politike agresivnog nacionalizma Milošević je sprovodio etnomobilizaciju stanovništva i stvarao ratničku atmosferu, koja je dovela do tragičnih ratova u Hrvatskoj i Bosni, a kasnije na Kosovu, budući da su Srbi na tim teritorijama podržavali ideju da „nema suživota sa drugim narodima“ (mada ni drugi nacionalizmi u bivšim republikama Jugoslavije nisu bili imuni na takve izazove).

Zahvaljujući takvoj politici, rasla je mržnja i ksenofobija između etničkih grupa, što je pojačavalo nepoverenje u međuetničkim odnosima i dovodilo do „nacionalnog autoritarizma“, koji na talasima populizma jača autoritarnu strukturu moći, budući da nacionalizam pojačava moć spoljašnjeg autoriteta novonastale nacionalne države, koja podstiče novi kolektivizam i veru u moćnu naciju pod geslom „nebeskog naroda“, skrivajući, na taj način, pravu prirodu autokratskog režima.

Istovremeno, režim pojačava represiju protiv „unutrašnjeg neprijatelja“, postižući dvostruki efekat: stabilizaciju represivnog aparata i sistematsku proizvodnju straha pomoću kojeg drži populaciju u poslušnosti i sprečava politički otpor.

Učvršćuje se „partijska država“ kao apsolutni arbitar politike, marginalizujući opoziciju i koristeći druge partije samo kao „demokratski dekor“ bez realnog uticaja na političke odluke. Drugim rečima, umesto javno proklamovane vladavine zakona uspostavlja se vladavina partije (SPS i kasnije koalicije sa JUL-om i Radikalima), koja je krajnje arbitrarno upotrebljavala zakone i zloupotrebljavala takozvanu pravnu državu. Ustav i zakoni su prilagođavani interesima vladajuće političke elite: zakon o radnim odnosima ustanovio je apsolutne prerogative direktora, koji su postavljeni prema partijskim kriterijumima, kao oslonac vlasti; zakon o informisanju bio je usmeren na gušenje slobodnih medija; a zakon o univerzitetu pretvorio je univerzitetsku instituciju u ispostavu države, s namerom da uguši autonomiju i akademske slobode koje su vodile obrazovanju kritičkog mišljenja. Pri tom, pravosudni sistem bio je potpuno korumpiran i građani nisu imali mogućnosti da se bore za poštovanje svojih prava i sloboda. U kompleksu takve državne građevine ljudi su se osećali nesigurno i potpuno bespomoćno, i prema istraživanju javnog mnjenja strah je bio osnovno osećanje koje je uticalo na njihovo ponašanje. Pored manipulacije nacionalističkom ideologijom, koja je pojačavala osećanje ugroženosti i ksenofobije i time se može objasniti dugogodišnji otpor društvenim promenama većeg dela populacije, zahvaljujući čemu se održavao Miloševićev režim.

Na takvo tle – opšteg ekonomskog propadanja i društvenog i kulturnog nazadovanja – uspešno se kalemila državno/partijska indoktrinacija, koja je bacala ideološku maglu na postojeće stanje šireći etničku mržnju prema svemu drugačijem. Teorijom „zavere“ celog sveta protiv Jugoslavije režim je stvarao unutrašnju izolaciju, koja je pojačavala dejstvo spoljašnje izolacije usled sankcija međuna-

rodne zajednice, ali istovremeno koristeći je kao sredstvo za homogenizaciju stanovništva oko državne vlasti. Intervencija NATO-a sa obrazloženjem sprečavanja „humanitarne katastrofe“ na Kosovu još je više doprinela razaranju društva, uništavajući infrastrukturu i proizvodeći mnoge civilne žrtve, ali je ona imala dvostruki efekat: u jednom delu populacije Milošević je uspeo da razgori anti-zapadno raspoloženje i postigne još veću izolaciju od sveta, ali je na drugoj strani deo stanovništva sve više postajao svestan ko je glavni krivac za pokretanje rata sa svetom, odbacujući iluziju o Miloševićevoj „odbrani nacionalnih interesa“ i postavljajući pitanje zašto takav rat nije izbegnut. To je bilo plodno tle za stvaranje i jačanje asocijacija civilnog društva, koje su se umnožile naročito posle intervencije NATO-a, da bi promovisale kao demokratsku alternativu društvene promene. Zahvaljujući umnogome entuzijazmu i aktivnostima organizacija civilnog društva, bila je izvršena priprema stanovništva za angažovanje u cilju okončanja režima Slobodana Miloševića, što nisu mogle izvesti samo razjedinjene opozicione stranke.

U takvoj političkoj atmosferi rađala se opozicija Srbije. Iz mnogih objektivnih, ali i subjektivnih razloga, njena pozicija u društvu bila je slaba, i ona nije mogla, sve do početka novog milenijuma, postati stvarni izazov vladajućoj strukturi društva. I to pre svega zato što je većina opozicionih partija i sama zauzimala nacionalističko stajalište i davala prednost „srpskom nacionalnom pitanju“, zapostavljajući probleme koji su bili presudni za otvaranje puta u demokratizaciju, u prvom redu u obračunu sa autoritarnim režimom i njegovom ratnom politikom. Opozicija je, pored toga, činila manjinu u parlamentu i nije svojim uticajem mogla menjati vladajuću politiku, ali je često koristila i pogrešnu strategiju – bojkota rada parlamenta – ostavljajući vladajućoj partiji (ili koaliciji) da nesmetano donosi odluke koje su joj odgovarale. Opozicija se nije jasno pozicionirala ni prema ratnoj politici Slobodana Miloševića i nije mogla odigrati značajniju ulogu u zaustavljanju ratnog vihora, niti preduprediti ratne zločine koji su činjeni u ime naroda Srbije. Manjinski deo demokratske opozicije bio je fragmentizovan i ni sam nije mogao uticati na veći otpor politici režima, ali nije ni na adekvatan način bio podržan od strane međunarodne zajednice, koja je dugi niz godina smatrala Miloševića za jedinog dostojnog partnera i sagovornika.

Sve se to odrazilo i na mentalnu strukturu stanovništva. Stvarao se zatvoreni krug u kojem je autoritarni režim podsticao autoritarni mentalitet, a autoritarno nastrojeno stanovništvo je nastavljalo da daje podršku autoritarnom režimu. To se, međutim, očitovalo ne samo u redovima građanstva, već i u redovima novoo osnovanih partija, u kojima je princip liderstva bio važniji od programa koje su nudile. Nacionalistički kolektivizam je još više pojačao anti-individualizam i osećanje izgubljenosti bez zaštite „velike i herojske nacije“, u ime koje je trebalo braniti spoljašnju slobodu i po cenu smrti velikog dela populacije, dok je sloboda ličnosti bila zanemarena vrednost. Individualni moral i savest ustupili su mesto kolektivnom, heteronomnom moralu koji se merio nacionalnim kriterijumima –

smatralo se da je dobro sve ono što je u interesu „srpstva“, nezavisno od tragičnih posledica u međuetničkim i međuljudskim odnosima. Takvu ulogu su igrali ne samo mediji, koji su u tom cilju podstrekavali ratnu propagandu i proizvodili jezik mržnje, već i udžbenici za osnovne i srednje škole, koji su prepravljali istoriju i budili istorijske mitove.

Na osnovu svega rečenog može se zaključiti da su sledeći razlozi doprineli decenijskom održanju autokratskog režima Slobodana Miloševića:

- pre svega formiranje takve infrastrukture koju karakteriše etatiistička struktura moći, koja je bila pod potpunom kontrolom svemoćnog vođe i njegove nomenklature, potpomognuta jakim policijskim snagama kao uporištem takvog režima;

- stalna proizvodnja konflikata koja je pojačavala međugrupne i interpersonalne tenzije, proizvodeći ksenofobiju prema drugim narodima i svim pojedincima koji su drugačije mislili;

- orijentacija ka „velikoj naciji“ i nacionalnoj državi kao jednim spasiocima od nesigurnosti i anksioznosti;

- intenzivna ratna propaganda koja se zasnivala na konceptu „neprijatelja“, s jedne strane u odnosu na druge narode, a sa druge prema demokratskoj opoziciji i svim demokratskim snagama (takozvani unutrašnji neprijatelji), što je proizvodilo pseudo-patriotizam u službi vladajuće politike;

- iskorišćavanje izolacije Jugoslavije nametnute spolja kao alibi da bi se međunarodna zajednica optužila za katastrofu koju je proizveo režim; ali i strategija izolacije koju je podržavala vladajuća politika da bi odsekla demokratske snage od sveta i držeci populaciju u getu lakše sprovodila svoju propagandu o „najdemokratskijoj i najslobodnijoj zemlji“ u svetu, uprkos sve poraznijim rezultatima takve politike;

- treba, međutim, navesti i slabost opozicije da artikuliše alternativu režimu i njenu nesposobnost da stvori širu bazu za demokratske akcije, budući da nije bila u stanju da se odupre nacionalizmu, ali bila je i podeljena liderskim ambicijama koje su sprečavale ujedinjavanje oko osnovnog cilja u smislu rušenja autokratskog režima.

Tek 1999. godine nazire se artikulisanje alternative koja će 2000. godine dovesti do pada režima Slobodana Miloševića. Ni masovne i dugotrajne demonstracije 1996/97. nisu mogle dovesti do tog rezultata, iako je tada počela erozija sistema sa pobedom demokratske opozicije na lokalnim izborima u većini gradova Srbije, ali su poluge vlasti još bile čvrsto u rukama autokratskog vođe. Trebalo je da se razvije i aktivira civilno društvo, sa brojnim nevladinim organizacijama i nezavisnim sindikatom i da se formira snažan narodni pokret „Otpor“ da bi se stvorili preduslovi za promenu strategije opozicionih partija i njihovo konačno ujedinjenje u koaliciju „Demokratska opozicija Srbije“, što je probudilo i veru građana da se mogu ostvariti društvene promene i da se vredi angažovati u tom poduhvatu.

A tek sa padom Miloševićevog režima dolazi se do uvida u težinu razorenosti društva i svih društvenih institucija. Razotkriva se potpuna kriminalizacija društva i raspad pravnog sistema. Ne samo da je uništena ekonomija i njeni resursi eksploatisani u privatne svrhe vladajuće oligarhije, već su i sve druge društvene institucije postale puke ekspoziture državne mašinerije. Siromaštvo društva je progresivno napredovalo uporedo sa sve većim bogaćenjem vladajućeg sloja, koji se finansijski učvrstio na vlasti. Društvo se nezadrživo kretalo ka ambisu koji vladajuća politika više nije uspevala da prikrije sloganima o „uzvišenoj misiji srpskog naroda“ i njegovom „patriotizmu“, i u panici koja je zavladała u redovima vlasti „vođa“ je napravio nekoliko fatalnih političkih grešaka koje su ubrzale njegov pad. Pogrešno procenjujući svoju snagu, koja se topila, a potcenjujući efekte ujedinjenja opozicije i jačanja civilnog sektora, Milošević je raspisao prevremene izbore, koji su doveli do pobede opozicije 24. septembra i do trijumfa 5. oktobra zahvaljujući masovnom opredeljenju stanovništva Srbije za rušenje nedemokratskog režima.

Pitanja pred kojim se nalazimo posle oktobarskih događaja su kako proceniti taj rezultat i da li je postignut diskontinuitet sa starim režimom zagarantovan novom politikom; da li postoji strategija društvenog razvoja na osnovu koje se može odrediti put i karakter tranzicije; da li su mogući reverzibilni procesi i povratak predstavnika bivšeg režima na vlast; da li će se očuvati pozitivna energija građanstva oslobođena 5. oktobra i upotrebiti u cilju stvaranja kritičke javnosti radi kontrole nove vlasti, što je *conditio sine qua non* obezbeđenja demokratizacije društva. Na ta pitanja daju nam odgovore i naši sagovornici koje smo intervjuisali u gradovima Srbije krajem 2001. i početkom 2002. godine.

5. oktobar 2000. kao simbol demokratske prekretnice

Petog oktobra 2000. godine dogodio se za mnoge neočekivani preokret, kada je snagom masovnog narodnog protesta pao Slobodan Milošević i započeo period rušenja njegovog režima. Posle mnogih protesta, 1992, 1996/97. i niza falsifikovanih izbora, na kojima je Milošević odnosio pobedu, građani su smogli snagu da se masovnije nego ikad založe za poštovanje volje građana i izbore za priznavanje izborne pobede „Demokratske opozicije“ 24. septembra 2000. godine. Šta je dovelo do stvaranja kritične mase koja je 5. oktobra kulminirala i kako su to građani doživeli, predmet je ovog istraživanja. Posle dugotrajnog trpljenja i ćutanja, a uz aktivnu podršku većeg dela populacije, i treba pomenuti, uz intenzivnu edukaciju koju su vršile nevladine organizacije i sindikati, građani dolaze do realnijeg gledanja na to šta se u društvu zbivalo u toku poslednje decenije i počinju da se pitaju: dokle ovo još može da traje i dokle će mirno gledati kako sve više propadaju sve šanse da se društvo izvuče iz krize.

A kriza je bila sve očiglednija: zemlja potpuno odvojena od sveta, pod rigidnim sankcijama, nije imala prilike da se ekonomski i tehnološki razvija, te sve

više nazaduje u odnosu na zemlje u okruženju; društvo postaje sve siromašnije, a stanovnici lišeni mogućnosti da zadovoljavaju elementarne potrebe, te sve veći broj članova društva živi u siromaštvu i bedi (preduzeća ne isplaćuju plate po nekoliko meseci, ako uopšte, penzije se primaju sa velikim zaostatom, plate idu sve niže, do nemogućih uslova za život; cveta siva ekonomija koja dostiže više od 40 procenata; mnogi radnici su prinuđeni da odu na „prinudni odmor“ i izgube svaku vezu sa normalnim uslovima rada i života, itd.). Ipak, u strahu od toga da „može biti i gore“, ljudi podnose, mislilo bi se, nepodnošljive uslove za život i produžavaju trpljenje, smatrajući da još nije dostignuto dno, pa u toj racionalizaciji automatski na izborima i dalje daju podršku snagama koje su sistematski proizvodile katastrofu. Na uličnim protestima još su uglavnom bivali zastupljeni građani iz intelektualnih krugova i srednjeg sloja, radnika je bilo veoma malo, jer su bili najugroženiji i zato najnesigurniji. Ali su proizvođači katastrofe bili sve neumereniji i u bezočnom pljačkanju društva sve transparentniji, da to nisu mogli da prikriju ni režimski mediji, koji su u svojoj, sve providnijoj, propagandi i dalje tvrdili da smo najnaprednija i najslobodnija zemlja, koja se jedina suprotstavlja Americi i ostatku sveta. Uz to, preduzeća nisu ništa proizvodila, drastično je padao nacionalni dohodak a dugovi rasli, sve institucije su propdale i država je sve teže funkcionisala. Jednom reči, sam sistem se sve više urušavao na očigled građana. A borba za opstanak pretila je uništenju egzistencije brojnog stanovništva. Građani su počeli da povezuju svoje bedno stanje sa pogrešnom politikom režima, i to ne samo u ekonomskoj sferi (sa strahovitim padom životnog standarda), već kao posledicu nekoliko „izgubljenih“, a uzaludno vođenih ratova, koji su doneli mnoge ljudske žrtve i velike zbegove izbeglica iz zaraćenih republika bivše Jugoslavije. Kritična tačka, pored sve veće ekonomske nesigurnosti, bila je krađa izbornih rezultata na izborima 24. septembra 2000. godine.

Međutim, postavlja se pitanje: kako to da su tog septembra 2000. godine građani postali značajno osetljivi na krađu izbornih rezultata, kada se to dešavalo i ranije (naročito dugotrajni i masovni protesti 1996/97, koji nisu doveli do prevrata, iako je opozicija pobedila u 40 gradova Srbije)? Na to odgovaraju sami građani koji su ispitivani u ovom istraživanju, kada kažu: mera je bila prevršena i narod je rekao „dosta!“. Građani su tada shvatili da je doista u pitanu „biti ili ne biti“ i da se više ne može čekati i trpeti, drugim rečima, da je sazrelo vreme za promene.

A izborni rezultati su to jasno izrazili, budući da je opozicija odnela uverljivu pobjedu, koja je označavala, pre svega, rešenost da se izvrši smena vlasti i dođe do promena. To usmerenje je najbolje izrazio „Otpor“ svojim veoma popularnim sloganom širom Srbije „Gotov je“. Građani su, dakle, shvatili da je neophodno izvršiti promene, bez jasne ideje kakve promene i u kom pravcu, verujući u izborna obećanja opozicije, što će dovesti i do preteranih očekivanja i kasnijeg razočaranja.

Cilj istraživanja je bio da se ustanovi: a) da li je pozitivno opredeljenje za promene na izborima 24. septembra i 5. oktobra 2000. godine bio rezultat socijalnog učenja građana o stvarnosti bivšeg režima; b) kako sami građani ocenjuju taj događaj; c) da li se pozitivna energija ispoljena 5. oktobra manifestuje i u stavu prema promenama posle oktobarskih događaja; d) koliko je opredeljenje za promene inicijalnog momenta (5. oktobra) bilo racionalno zasnovano, a koliko izazvano emocionalnim/afektivnim porivima i kako se jedno ili drugo odražava u dinamici promena, tj. da li se kapaciteti za promene akumuliraju ili splašnjavaju.

Prema obrazloženju koje su ispitanici davali o vlastitom doživljaju 5. oktobra uočava se da je taj doživljaj bio veoma nabijen emocijama, ali da nije izostao ni racionalni pristup, budući da ističu razloge koji su ih motivisali da se opredele za promene. Te razloge vide, pre svega, u saznanju da se sa bivšim režimom ne može dalje i da se zemlja nalazi na ivici propasti (to se najčešće izražava uzrečicom: „narod je rekao dosta!“). U tom smislu moglo bi se govoriti o procesu socijalnog učenja, koje je naročito bilo intenzivno u toku 2000. godine.

Analizom doživljaja samog događaja 5. oktobra i očekivanja koja su time probuđena, kao i stavovima građana o ispunjenju tih očekivanja i onome šta jeste, a šta se nije promenilo posle prevrata, doći ćemo do potpunijih i konkretnijih odgovora na pitanje kakav odnos imaju danas građani prema politici nove vlasti i budućnosti.

Kako građani rezonuju o važnosti događaja 5. oktobra

Kada se analizira doživljaj 5. oktobra 2000. godine, zapaža se jedna euforična situacija sa pozitivnom konotacijom u većini slučajeva, ali iz koje ne sledi automatski i jednoznačna ocena o promenama posle 5. oktobra. Razmišljanja građana se mogu podeliti na a) one koji su ostali dosledni svom početnom osećanju i gaje optimizam u pogledu promena na tragu promena koje se dešavaju; b) one koji uviđaju šta koči promene i imaju razumevanja; c) one koji su se razočarali i d) one koji su bili i ostali protiv promena.

Peti oktobar građani ocenjuju kao *istorijski trenutak* i izlazak iz dugogodišnjeg mraka (kao ispunjenje nade da će se srušiti diktatura; kao buđenje nade u bolje sutra i rasterećenje od okova; kao rađanje nove Srbije; kao da smo osvojili ceo svet); ili kao *pokret naroda* koji je dorastao promenama (kao otrežnjenje naroda koji je bio u zabludi, a „otreznio nas je sve gori život i krvoproliće“). Psihološki, 5. oktobar se ocenjuje kao zbacivanje strahova od ratova („kao da je neko skinuo veo sa naših očiju“ i kao vraćanje vere u ljude i život, a ističe se i „da se lakše diše“ i da smo veseliji i više se smejemo, tj. da se promenila atmosfera i da postoji osećanje slobode i nezavisnog duha).

Suprotno pozitivno orijentisanim razmišljanjima, jedan broj ispitanika događaj ocenjuje kao „mračnjaštvo srpske politike“, bez perspektive za budućnost

(ističe se da je događaj doveo do propasti države – „postali smo kolonija bez ikakve samostalnosti“).¹

Dakle, veći deo ispitanika dočekao je 5. oktobar sa nadom i oduševljenjem (jedna studentkinja kaže: „Impresionirana sam što je narod sam odlučio da nešto menja i što je kolektivna energija iznedrila dobru volju“; ili, po rečima sredovečne Muslimanke: „Doživeli smo duševnu slobodu i rasterećenje“). Jednom reči, 5. oktobar je dočekan sa nadom da će „biti bolje“ jer je to „velika pobjeda“.

Sumirajući odgovore onih koji pozitivno ocenjuju promene koje je sugerisao 5. oktobar može se reći da građani vide kao glavna (potencijalna) dostignuća: sigurnost, oslobađanje od rata i drugih strahova i slobodu (oni kažu „duševna sloboda“ misleći na slobodu govora, kretanja i normalnijeg života), kao i veru u budućnost.

Na drugoj strani su oni umereniji, koji su želeli promene, ali ne znaju (nisu sigurni) kuda će to dovesti i da li će se život normalizovati, te su sa manje otvorenog optimizma dočekali 5. oktobar.

Na suprotnoj strani su oni, najverovatnije pristalice bivšeg režima, koji ističu nelagodnost zbog promene koju je doneo 5. oktobar i vide samo negativne posledice u smislu „rušenja države“ i „degradacije srpstva“. U ovom rezonovanju promene režima se doživljavaju kao nazadovanje društva u celini, pre svega, gledano iz nacionalističkog opredeljenja, budući da se krah jedne represivne nacionalne države doživljava kao retrogradni čin.

Ima se utisak da su ispitanici veoma iskreno odgovarali o svom doživljaju 5. oktobra i da je većina dočekala sa nadom događaje koji će iza toga slediti, ali da će ta nada doći kod mnogih pod udar razočaranja zbog toga što njihova očekivanja nisu ispunjena.

Kakva motivacija je odredila stavove prema promenama

Analizirajući motivaciju građana za promene može se ustanoviti u kojoj meri deluju racionalni razlozi ili preovlađuju emocionalni i afektivni.

Budući da je motivacija lični unutrašnji doživljaj koji se teško može uopštiti, najbolje se može ilustracijama stavova steći uvid u to čime su se ispitanici rukovodili kada su pozitivno ili negativno ocenjivali društvene promene posle 5. oktobra. Navešću niz odgovora, iz kojih se zatim mogu izvesti neki zaključci o vrstama motivacije.

– „Mladima je život bio bukvalno uništen, jer je zemlja bila u velikom minusu i borili smo se da možemo normalno da živimo“ (student iz „Otpora“);

¹ Jedna žena (62) kaže: „Pre 5. oktobra bila sam ponosna, jer smo imali neko dostojanstvo. Sada su Srbi sami sebe uništili, jer niko kao Srbin ne pljuje Srbina“, ili „Samo Srbi kopaju jame i traže šiptarske leševe, svi smo postali ratni zločinci“.

- „Glasala sam da Slobodan Milošević padne, a posle toga sve će biti bolje“ (pedesetogodišnja penzionerka);
- „Pre smo bili bez cilja, lutali smo dok nismo shvatili da tako više ne ide“ (mlada nezaposlena službenica);
- „Da smo svi sedeli kod kuće ništa se ne bi dogodilo“ (četrdesetpetogodišnji nastavnik);
- „Prvo sam učestvovao u dovođenju Miloševića na vlast, ali sam kasnije shvatio da sam pogrešio“ (tehničar srednjih godina – a takvih odgovora ima više);
- „U početku sam podržavala Slobodana Miloševića kada je smirivao situaciju na Kosovu, ali kada sam videla da je rasturio Jugoslaviju, tražio veliku Srbiju, da je kriv za bombardovanje i tuču mladih iz Otpora, promenila sam mišljenje i 5. oktobar dočekala sretna“ (spremačica u penziji);
- „Narod nije bio za rat i svakoj priči bio je kraj“ (sredovečna radnica);
- „Narod više nije imao poverenja u staru vlast i nakupilo se nezadovoljstvo, pa je narod rekao: dosta!“ (mladi fudbaler);
- „Bilo je dosta laži i narod se osvestio“ (mlađa nezaposlena žena sa OŠ);
- „Kulminacija je bila krađa na poslednjim izborima“ (mlađi nezaposleni inženjer).

Iz nabrojanih odgovora o motivaciji može se zaključiti da se radi u velikoj meri o racionalnoj refleksiji, budući da kao razlozi za promene dominiraju: a) uništavanje života, te opredeljivanje protiv ratova koje je vodio bivši režim; b) gubljenje poverenja u staru vlast i povezivanje pada bivšeg režima sa otvaranjem perspektive za budućnost; c) ukidanje pogubnih posledica bivšeg režima; d) ukazivanje cilja za „bolje sutra“; e) uviđanje laži kojima se služio bivši režim i osvešćenje naroda; f) potreba da se dâ lični doprinos promenama; g) težak život, siromaštvo, neprestana borba za opstanak, opljačkani narod, kao podsticaj da se u promenama nađe izlaz; h) shvatanje jednog broja ispitanika da je nacionalizam bio sredstvo propagande za očuvanje vlasti („Nacionalizam bivše vlasti lepo je zvučao za uši Srbina“) i otrežnjenje; i) shvatanje da nijedna vlast nije nepromenljiva i da je bivši režim morao da padne da bi došlo do neopodnih promena, ali i da novu vlast mogu promeniti ako ne ostvari promene.²

Lajtmotiv građana se može izraziti saznanjem da život u bivšem režimu nije bio normalan i probuđenom željom da se vrati u normalno stanje. Ali „normalan život“ se na prvom mestu shvata kao situirana materijalna egzistencija, odnosno, da se može živeti od svoga rada i da se živi u miru, zatim, da se vrati normalnim komunikacijama u kojima neće dominirati politika, tj. da se vide perspektive za budućnost. Moto tog stava je: „da živimo kao sav ostali normalan svet“.

² Karakteristično je kazivanje jednog mlađeg tehničara: „Prvo sam zamrzeo Slobodana Miloševića zato što je izgubio rat, a posle 2-3 godine zato što je započeo rat“. Ali, drugi ispitanik kaže: „Režim nije pao ni zbog ratova, ni zbog bombardovanja, već kada je opstanak postao nemoguć“.

Da li je došlo do porasta svesti građana može se zaključivati na osnovu dosta često izraženih stavova da mnogi ljudi dugo nisu shvatali šta im se dogodilo, ali ih je sve gora društvena i politička situacija osvestila.

Očekivanja i ostvarenja

Odgovori se kreću od nedvosmisleno pozitivnog: „dosta se ispunilo i promenilo“, preko konstatacije da se promene „sporo događaju“, do toga da se očekivalo nešto drugo što se nije ispunilo, i da se zadržalo dosta iz nasleđa bivšeg režima, i kao krajnja tvrdnja, da vlast nije ispunila ništa od onoga što je obećala („Perspektive su loše“ – kaže jedan ispitanik – „bar u narednom periodu, a narodno strpljenje je na izmaku“). Mlađi kažu da im stariji prebacuju: „Što ste hteli, to ste i dočekali“.

Ali, postoji i uverenje da će se postići mnogo više kada i ova vlast bude smenjena, „da ne bude nedodirljiva kao ovaploćenje božje sile“, „kada ne bismo morali opet da izlazimo na ulice i duvamo u pištaljke“. Ovaj stav se može oceniti kao ključni preokret u svesti samih građana i kao značajan potencijal za demokratske promene, budući da se radikalno menja odnos prema vlasti i da su građani shvatili da i vlast zavisi od njihove odluke i da ne postoji samo jednosmerna zavisnost. Koliko će građani to pretočiti u svoje političko ponašanje je drugo pitanje, ali već ima naznaka da svojom voljom počinju da usmeravaju izbor predstavnika vlasti (masovni neizlazak na predsedničke izbore u Srbiji i Crnoj Gori može se protumačiti dubljim razlozima, a ne samo apatijom, kao što je nepodobnost predloženih kandidata).

Građani upozoravaju da se o ispunjenju obećanja mora suditi na osnovu mogućnosti („Veliki su apetiti, a male mogućnosti“). Drugim rečima, jedan broj građana smatra da se treba zamisliti nad tim gde smo i šta smo bili do juče: da je zemlja bila u karantinu, u izolaciji, na najnižoj lestvici razvoja. I u tom smislu ispitanici konstatuju: „Dosta se uradilo što se moglo“, a pre svega u „vraćanju zemlje u svet“ (to je najfrekventnije isticani pozitivni rezultat). Ta vrsta ispitanika uočava da se „ne mogu očekivati promene preko noći“ (dosta česta uzrečica) i da je potrebno duže vreme da se povratimo. U tom smislu se ukazuje i na promenu mentaliteta naroda, jer „svako odvikavanje traje duže nego navikavanje“ („Ako smo trinaest godina trpeli katastrofu, treba malo strpljenja za promene“).

Ukazuje se, dakle, na to da neki ljudi imaju preterana očekivanja i stoga su skeptični prema sadašnjim događajima. Jedan KV zanatlija konstatuje da su se desile neke promene, ali su naši ljudi nestrpljivi, „hoće sve da prelome preko kolena“, a promene ne mogu da budu bezbolne, i dodaje: „Trebalo je da protesti budu pre, a ne kada je dogorelo do nokata“ i kada su iscrpene sve rezerve, videći kao razlog tome što opozicija nije umela da iskoristi ranije šanse za promene, a slabo obrazovani ljudi su bili zalučeni nacionalizmom i pričom o neprijatelju i ugroženosti.

Međutim, najveći broj ispitanika se žali na sporo ispunjenje obećanja/promena („Nešto se menja, ali sporije nego što smo očekivali“). Ukazuje se na to da se obećavalo da će promene brzo doći (u sto prvih dana i u godinu dana), a budući da se to nije ostvarilo, ljudi su zbunjeni i dešava se da se okreću nekoj drugoj alternativ³ ili dižu ruke od politike („Kako vreme prolazi, sve više gubim nadu da će biti bolje“, kaže jedna žena zanatlija-privatnik, a to obrazlaže time što se ponovo pokreću stara pitanja, koja smo kritikovali u bivšem režimu).

Da postoji приметно nezadovoljstvo dešavanjima posle 5. oktobra pokazuju učestali odgovori da se ništa nije promenilo, da se nije ništa ostvarilo od obećanja, da nema promena, ili da je „možda još i gore“. Najznačajniji činilac takvih stavova je nezadovoljstvo: a) materijalnim uslovima života, sa isticanjem disproporcije između plata/penzija i cena (poskupljenja); b) neravnomernim raspoređivanjem tereta (najviše i danas trpe najugroženiji); c) nepromenjenom politikom vladanja (ukazuje se na stare metode i način rada); d) neispunjenjem obećanja „da će moći da se živi od plate i normalno radi“ („I ovaj režim samo obećava, a sve stoji na mestu gde je i pre bilo“, a za to se daju obrazloženja da nisu obnovljena preduzeća i da se mnoga gase); e) da su se na mnogim važnim mestima zadržali ljudi iz bivšeg režima, „samo su kao kameleoni promenili stranku“, ili da se vrši odmazda, f) da se zemlja rasprodaje.

Ali, jedan broj ispitanika ističe da nisu lično protiv Slobodana Miloševića, jer „on ima harizmu, nešto što je oličenje srpstva“, pa je i sada jak, te izražavaju sumnju u promene i ne očekuju da će biti bolje pod novom vlašću, jer je pre bilo lakše živeti („Ništa se ne radi kako treba“).

Dok drugi broj građana smatra da ne treba sve očekivati samo od države („jer bih onda odavno propao“), ukazujući na potrebu da se svako pojedinačno angažuje za promene (podržavanje aktivnog stava nasuprot pasivnosti). Postoje potencijali za promene, konstatuje jedan sredovečni taksista, ali se ljudima ne daju mogućnosti da urade nešto sami. Građani smatraju da neko treba da objasni ljudima šta ih očekuje i šta će biti sutra, da ih motiviše da rade, da se organizuju i da veruju u promene, tj. „građani treba da uzmu sudbinu u svoje ruke i da kao građani nešto urade“, ali za to treba verovati u sopstvene snage, a dosadašnje promene „ne daju nadu i svetlost“.

Neispunjenje obećanja u pogledu promena najviše se oseća u ličnom svakodnevnom životu (tridesetogodišnji tehničar koji radi kao NK konstatuje: „Ušli smo u Evropu, ali ne znam koliko to meni znači“). Nezadovoljstvo se oseća u tom pogledu i zbog nedonošenja nekih ključnih zakona (suštinske promene), koji bi omogućili brže promene na planu svakodnevice. Drugim rečima, osnovni izvor nezadovoljstva izražava se konstatacijom da i ono što se promenilo u

³ Čini se da je Vojislav Šešelj stekao veću popularnost demagoškim isticanjem socijalnih problema, podstičući nezadovoljstvo naroda, nego politikom ekstremnog nacionalizma (koji nije mnogo forsirao u predizbornoj kampanji) i da je jedan broj građana bio privučen takvom demagoškom retorikom.

državi/društvu nije mnogo uticalo na promene u životu građana i zato gube poverenje u promene.

Kvalitet promena i procena nedostataka

Kada procenjuju kvalitet postoktobarskih promena, odnosno šta se promenilo a šta nije u društvu i njihovom svakodnevnom životu, građani ističu, pre svega, da je „došao period sigurnosti“ i u tom smislu „neki boljitak“ (pre je „kupovan socijalni mir i to nije bilo stvarno stanje, sada se izvode stvari na čistinu ekonomskog rezona, sve poprima svoje prave dimenzije“, prema rečima jednog ispitanika).⁴ Konstatuje se da danas u Srbiji ima pomaka, mada nisu dovoljni, ali se, ipak, mnogo radi na tome da se zaštiti pojedinac (više nema pretnji noćnih mobilizacija, upada maskiranih batinaša, nema hapšenja i u tom smislu sve je drukčije). Jedan ispitanik iz Požarevca svoje osećanje sigurnosti i slobode kretanja i razmišljanja konkretizuje objašnjenjem promena u samom gradu („Mnogo je lepše živeti u Požarevcu sada nego ranije, kada se smatrao za ‘Markov grad’ i gde su ljudi povezani sa bivšim režimom bili glavni u gradu“).⁵

Povezivanje sa svetom je najznačajnija promena koja se ističe („tu im skidam kapu“, svi su tu dobro odradili svoj posao), ali za razliku od ispitanika koji se pita šta je on time dobio, jedan ispitanik iz Beograda smatra da u tome ima koristi i „mali čovek“, koji je video da nije više zatvoren, postao je najedanput neko, nismo više bauk, otvoreni smo u celini kao narod. Tu se ističe i da je značajan korak promena što je povraćeno dostojanstvo Srbiji i što se više niko ne mora stideti zato što je Srbin.

Jedan broj građana ističe da se osećaju bezbednije jer imaju poverenja u vladine reforme i ljude koji sada vode zemlju (videti kasnije kako se to ocenjuje personalno). A drugi smatraju da je najpozitivnije što više neće biti ratova (jer su došli ljudi koji „gledaju nešto šire“ i rešavaju probleme drugim putem, pregovori-ma) i što više ne vlada nacionalizam. Da je ovo velika promena ocenjuju oni koji preokret vide kao definitivni prekid sa komunizmom (jedan ispitanik iz Subotice konstatuje: „Ova zemlja je živela 50-60 godina pod komunizmom i mi smo sad prvi put van toga“); a ističe se i da je bilo „dosta srbovanja“ i da se narod osvestio. Interesantno je zapažanje jedne ispitanice iz Sremske Mitrovice, koja kaže: „Da Slobodan Milošević nije pao, verovatno ne bi mogli ja i vi da pričamo ovde“.

⁴ A drugi ispitanik konstatuje da nema više redova pred prodavnicama, sada jeste skuplje, ali „najskuplje je kad ga nema“; jeste sve poskupelo, ali se bar plate redovno primaju, kaže dalje, pa ljudi znaju s kojom sumom novca raspolažu, makar ona bila i nedovoljna, te kada su došle promene ja sam počeo da plaćam porez (koji ranije nisam plaćao).

⁵ A ispitanica iz Kragujevca svoj doživljaj promene opisuje viđenjem susreta dva „Otporaša“ i dva policajca koji su sedeli zajedno u bašti restorana i pričali smejući se, za razliku od milicije u svojstvu pandura koji su ih batinali u bivšem režimu. I to je doživela kao lepo osećanje promene.

Promene u pozitivnom smislu građani povezuju sa nadom „da će biti bolje“, obrazlažući to pomacima koje uočavaju posle 5. oktobra. Uprkos dosta izraženim kritikama, neka doza optimizma postoji i mali je broj ispitanika koji žale što su se promene dogodile ili ih ocenjuju ekstremno negativno. Ali što se vreme pomera, sve se više rasprostire razočaranje.

Da je veliki broj ispitanika imao znatno viša očekivanja pokazuje dosta frekventan odgovor da promene nisu onakve kakve su očekivali i zato su ljudi pesimisti, jer ne znaju šta će biti sutra.

Šta građani najčešće vide kao neispunjena očekivanja? 1) Ne vide diskontinuitet sa starim sistemom („slično rade kao i bivši režim“; nova vlast nije očišćena od funkcionera bivše vlasti); 2) na ključna mesta došli su članovi vladajućih stranaka ne gledajući na kvalitet; 3) nisu se dogodile suštinske promene u razmišljanju (ljudima još nije jasno šta se desilo, ali nisu promenjene ni (radne) navike); 4) nije se promenio ni mentalitet nove vlasti (još rade rođačke i partijske veze, zakon se poštuje samo delimično, još uvek vladaju moćnici, može da se slobodno kaže šta se misli, ali koliko to ima uticaja). Zato jedan broj ispitanika saopštava da se plaše „da ovi ne krenu istim putem kao i prethodna vlast“.

Primerbe koje se odnose na nedovoljnost promena građani obrazlažu sledećim razlozima:

- socijalni program nije na pravi način argumentovano prezentiran i u tom smislu se konstatuje da „narod“ ne može da sazna šta se dešava (jedan ispitanik kaže: „Od onoga što se dešava u politici možemo da saznamo svega 2 posto“);
- nije počela proizvodnja i nije se oporavila privreda da ljudi mogu da počnu da rade;
- sada se obezvređuju preduzeća da bi ih neko sa strane jeftino kupio, a kapitalisti će otpustiti pola radnika;
- doći će privatizacija -“ bićemo nečije sluge“;
- samo su se smenile ličnosti („Bio je SPS, došao je DOSmanlija“);
- zavladao je revanšizam („došlo je do seče knezova“);
- opet je sve politizovano (vlada partijski princip);
- sadašnja vlast ne zna kako da sprovede promene, jer ne postoje recepti.

Dok skeptični građani konstatuju da je „nacija postala već umorna“ i da su se ljudi umorili od politike, te da niko više neće moći da privuče narod da izađe na ulicu, zaključci onih manje skeptičnih su: ne može se popraviti sve uništeno u jednom danu, nasuprot iskazu: „Iscrpljeni smo u prethodnom režimu i bez optimizma se pitamo kuda se može nastaviti dalje“. Odnosno, „šta god se promenilo, ne može se zamisliti gore nego što smo doživeli u vreme poslednje decenije“.

Ali da li je „nacija postala umorna“, kako misle neki ispitanici? Dva su moguća odgovora: 1) sudeći prema aktuelnom ponašanju (na primer, visokoj apstinenciji na izborima) moglo bi se govoriti o umoru i iscrpljenosti usled dugog

trpljenja u bivšem režimu i sporih promena u postoktobarskom periodu; 2) ali, ako se uzme u obzir velika zainteresovanost građana da razmišljaju i razgovaraju o društvenim i političkim problemima i o sudbini zemlje, čini se da pozitivna energija nije sasvim ishlapela i da je treba artikulirati i kanalisati.

Opšti zaključak bi mogao da glasi: „život se nije promenio“, pre svega, u materijalnom smislu, tj. i kada se uočavaju neke promene u društvu, one se ne osećaju u realnom, svakodnevnom životu. Međutim, na psihološkom i simboličkom planu većina se slaže da je došlo do nekakvog rasterećenja, što je važno imati u vidu kada se procenjuje celokupno raspoloženje građana.

Građani su dosta kritični prema lokalnoj vlasti u pogledu nebrige za rešavanje osnovnih životnih problema građana, a nezadovoljni su i zbog toga što se ili nisu izvršile radikalnije personalne promene, ili se nova vlast ne angažuje više da ubrza promene („brinući se, pre svega, za svoje fotelje“).

Ali se zapaža da čak i oni koji kažu da više ne razgovaraju o politici (jer ne valja što politika mnogo učestvuje u našim životima, a trebalo bi da brinemo o svom poslu, a ne o politici) i da se ne razumeju u politiku, navode vrlo precizna i iz drugih izvora potvrđena mišljenja o glavnim argumentima kojima obrazlažu nepostojanje jasnog prekida između sadašnje i bivše vlasti, što se vidi i iz odgovora na pitanje: da li je nova vlast stvarno nova. Građani su nezadovoljni što su izostali radikalni i koreniti potezi – da se otkrije ko je šta do sada radio i što nije jasno određen cilj („Ni sada ne znamo kakva je naša doktrina“).

Stiče se, međutim, utisak da se povećala količina znanja građana o aktuelnim političkim problemima i o stanju društva, politike i ekonomije u bivšem režimu, što je dovelo do prekretnice u priklanjanju promenama u 2000. godini kod većeg dela populacije. Iz toga se može zaključiti da je postepeno rasla građanska svest, naročito kod onih pojedinaca koji ističu da se ne može sve očekivati od države, već da svako mora da učestvuje u ubrzanju i ostvarenju društvenih promena⁶ („Nema šta stranci da nam pomažu, moramo mi sami da zasučemo rukave, u se i u svoje kljuse“) i kritikuju pojedince koji samo kukaju da ne znaju kako da prežive, a skrstili su ruke i samo pričaju. Mladi konstatuju da oni treba da doprinesu da nam svima bude bolje. Drugim rečima, naglašava se lična odgovornost: svako da brine o sebi i svom poslu, svi da budu požrtvovaniji i profesionalniji, a ne kao do sada „svi smo svesni da nam ne valja, ali konkretno pojedinac ništa ne preuzima“.

Građanima smeta što je još uvek vlast u rukama pojedinaca (nekoliko ljudi vodi Srbiju), što i dalje vlada centralizam i što je malo prepušteno autonomije lokalnim vlastima, što lokalne vlasti uglavnom gledaju prema Beogradu, a manje vode računa o svom području i potrebama svojih građana, te još uvek nije bliska

⁶ Ispitanica iz Pančeva konstatuje da bi se promene desile mnogo ranije „da ljudi nisu pravili kompromise sa samim sobom, malo je ljudi bilo spremno da neke stvari isteraju do kraja, a drugi su to nemo posmatrali“.

građanima (iako ispitanici iz nekih gradova uočavaju u tom pogledu promene, na primer, u Čačku), ali i dodaju da je još sve u pokušajima i da treba da prođe vreme da se izvrše vidljivije promene („Nismo ni propali za godinu dana, da bismo se izvukli za godinu dana“).

Ispitanici se dosta nepovoljno izražavaju o privatizaciji i vide je kao „prodaju zemlje strancima“ („Vidim da gubim svoju državu, svoj narod“, iskaz je jednog ispitanika iz Bora). U tom pogledu opravdano ističu da treba iskoristiti više sopstvene snage, a pre svega, promeniti mnoge navike na poslu i u životu, koje nas koče da se uključimo aktivnije u društvene promene.

Ali se zapaža i izvesna konfuzija, zbunjenost i nedoumica, koje proizlaze iz još nedovoljno jasne predstave jednog broja građana o tome šta se stvarno desilo za poslednjih deset godina, ali takođe i šta se događa posle 5. oktobra. Međutim, može se reći da je ta konfuzija izazvana nejasnom situacijom u društvu (razmirice u DOS-u, neslaganja u pogledu prioriternih cviljeva i strategije, pojačana demagoška retorika sadašnje opozicije/desnice, itd.). Građani su glasali za ujedinjenu „Demokratsku opoziciju“ i njoj poverili mandat, a događa se da mandatima raspolažu političke partije prema svom vlastitom interesu i građani se s pravom pitaju: „ko je ko u DOS-u?“

Nedoumice nastaju naročito kada se postavi pitanje: zašto je pao Slobodan Milošević. Odgovori su raznovrsni. Jedni glase: narod više nije imao poverenja u bivšu vlast, koja je upropastila zemlju (postali smo siromasi), bivša vlast je vodila ratove i uspostavila teror koji narod više nije mogao da trpi. Drugim rečima, Milošević je pao „jer je sve karte iscrpeo i više nije mogao da nas upropasti“. Sa druge strane stoje izrazito nacionalistički obojeni odgovori: Milošević je pao zato što je izgubio ratove i zato što je to htela međunarodna zajednica, jer se on jedini suprotstavljao imperijalističkoj politici, pre svega, Amerike (ovi drugi odgovori su u manjini, ali se ponekad oba spajaju u jednom licu i ukazuju na nedovoljno jasnu procenu situacije).

Građani su, međutim, kritični i prema sebi, kada govore da istrajavaju stare loše navike (veze, korupcija, primitivizam). Dakle, treba mnogo toga da se promeni „u glavama ljudi“; da shvatimo šta je obaveza, dužnost, šta je demokratija, da pođemo od samih sebe i promenimo nešto u svojim životima; da postanemo odgovorni prema svom poslu, a zauzvrat da tražimo dobru platu; da naučimo da govorimo ono što mislimo, a „kad bi svi govorili ono što misle verovatno da bi iskristalisali tu političku scenu“. Drugim rečima, da se naviknemo da radimo, da promenimo svest naroda, a to ide sporo. U tom smislu se ističe značaj edukacije, a pre svega misli se na ulogu obrazovanja u razvoju svesti populacije.

Kaže se i to da je narod pun nezadovoljstva jer pogrešno shvata demokratiju, misleći da na sve treba pljuvati, dok su u bivšem režimu ćutali. A demokratija, prema mišljenju jednog broja građana, podrazumeva mehanizme da se vlast ograniči, budući da se u vlasti ljudi deformišu. Jedni shvataju demokratiju kao

mogućnost da se vlast bira i da narod ne bude „kao ovce, da shvati da se i ovi mogu menjati“. A drugi naglašavaju da je demokratija država u kojoj se slobodno kreće i gde niko ne pita kako se ko zove; treći naglašavaju da to treba da bude republika.

Opštiji stav bi mogao da glasi: posle 5. oktobra najpre je došao period očekivanja i nada, ali optimizam koji se ispoljio u masovnim demonstracijama je počeo da opada, jer ono što se očekivalo nije se ostvarilo, te vlada izvesna doza razočaranja. A neraspoloženje vlada naročito zbog pritužbi da i dalje postoji velika socijalna diferencijacija u tom smislu da oni koji su akumulirali bogatstvo na nelegalan način u bivšem režimu još uvek čine vrh lestvice društvene strukture, a istovremeno raste sloj siromašnih i nestaje srednji sloj. Nezadovoljstvo postoji i zbog toga što stari kadar, koji je najodgovorniji za destrukciju društva, koji „nas je pokrao i ugnjetavao“, još nije promenjen i kažnjen, pa čak ni eliminisan sa političkih položaja (mada neki to ne odobravaju, smatrajući da bi to bio revanšizam). Drugim rečima, obrazlažu ispitanici, kaos koji smo nasledili iz skorašnje prošlosti još nije savladan, zahvaljujući čemu ima onih koji koriste priliku da „love u mutnom“. A kao uzrok usporavanja promena jedan broj obrazlaže time što „predsednik (Koštunica) propagira apsolutni legalizam“, koji hoće da primeni u degradiranom pravnom sistemu koji je bio konstituisan skladno interesima bivšeg režima.

Ali, da li će razočarenje dovesti do ponovnog gubljenja vere građana u mogućnost društvenih promena i raspršiti se u borbi za opstanak, teško je prosuđivati samo na osnovu ovih odgovora ispitanika, mada se može sugerisati zaključak da nisu izgubili nadu u bolju budućnost (što se potvrđuje i ispitivanjima javnog mnjenja).

Ne treba, međutim, zanemariti i jedan broj onih koji žale što se dogodio pad režima Slobodana Miloševića, jer opravdavaju njegovu politiku („Uradio bih isto što i Slobodan Milošević, mi smo se samo borili“, zaključujući da on nije kriv ni za ratove, za koje okrivljuju međunarodnu zajednicu, kao ni Karadžić i Mladić, koji su radili samo svoj posao). Dakle, po njima, Slobodan Milošević je pao „zato što se borio za Srbiju i Srbe“, smatrajući da je to nepravda što je poslat u Hag. Frekvencija ovakvih odgovora je znatno manja od prethodnih, koji ocenjuju razloge pada Slobodana Miloševića zato što je otišao predaleko, izvan mogućnosti trpljenja, ali i zato što je izneverio ranije poverenje.

Većina ispitanika optužuju bivši režim za katastrofu koju je proizveo, ali ukazuju i na odgovornost naroda koji dugo nije video kuda ta politika vodi. Odgovori koje smo dobili u intervjuima o tome zašto je Slobodan Milošević tako dugo ostao na vlasti u izvesnom smislu su bliski zaključcima Erika Gordija, kada konstatuju da je propaganda zaslepljivala građane stvarajući njegov *image* kao „mesije“ koji ih jedini vodi u bolju budućnost i time isključivala svaku drugu alternativu, orijentišući ljude prvenstveno na borbu za preživljavanje i time ih oslobađajući svake odgovornosti (Gordy, 1999: 2, 8, 183). A kao rezultat toga proizvedena je rezi-

gnacija, apatija i bespomioćnost, odnosno „generalizacija siromaštva“. Međutim, kada je Slobodan Milošević „prevršio meru“, rezignacija se pretvorila u bunt i građani su se odlučili za promene.

Kako građani vide novu vlast

Stavovi prema novoj vlasti mogu nas dovesti do odgovora na pitanje da li građani vide diskontinuitet sa bivšim režimom, ili smatraju da nasleđe prošlosti opterećuje i rad nove vlasti.

Opšta ocena je da je „nova vlast“ samo delimično nova i da vlada dosta veliko nezadovoljstvo njenom politikom, što se u zaoštrenom vidu izražava iskazom: „Ogorčenija sam na ovu vlast nego što sam bila na prethodnu, jer imali smo puno nade, a malo smo dobili“, tj. akcenat je na izneverenim očekivanjima.

Drugim rečima, građani smatraju da se ova vlast jako malo razlikuje od prethodne, jer „dajte u ruke čoveku vlast pa ćete videti kakav je“. To se naročito obrazlaže radom Skupštine, koja liči na prethodnu (v. poglavlje o politici, odeljak o akterima), iz čega izvode zaključak da su se samo promenili ljudi, ali ne i način rada, što je i prethodni tekst o dometu promena potvrdio. Novoj vlasti se zamera što krši obećanja: da će biti ekspertska vlada, da se neće gomilati funkcije, što nisu doneti neophodni zakoni, što je korupcija i dalje raširena (ali jedan ispitanik iz Novog Sada primećuje da je mogućnost nelegalnog bogaćenja smanjena samom pluralizacijom vlasti, koja je „podeljena na više manjih barakudica i nije jedinstvena“).

Građani koji su intervjuisani ističu doduše da nova vlast nastoji da ustanovi nacionalna prava i uslove za miran život svih naroda, bez privilegovanih Srba (nema više toga „Mi Srbi smo nebeski narod“), ali naglašavaju da vlast mora da balansira između potreba građana i zahteva međunarodne zajednice, smatrajući da se poslednji više uzimaju u obzir. Ipak, kao pozitivno naglašava se da je ova vlast više okrenuta prema svetu nego prethodna, jer „moramo da se izborimo za poverenje drugih kao država“.

Ekstremno kritični ispitanici primećuju da je nova vlast dvolična: jedno su pričali, a sada rade drugo. Ima i onih koji kažu da su mnogo više verovali onima pre nego ovima koji su došli na vlast poosle 5. oktobra, jer ti, domogavši se položaja, „koriste moć da leče svoje frustracije“ (opijeni moći i položajem).

Građani shvataju teškoće nove vlasti, jer „treba ni iz čega napraviti nešto“. Dakle, ne zanemaruju se naponi da se promovišu promene, kao što su ove važne za normalizaciju života u zajednici, ali kažu: „Ni oni ne mogu da se oslobode virusa koje su nasledili iz prošlosti“, jer „vlast više za sebe uzima kajmak, surutku daje narodu“.

Pojedini ispitanici i personalno ocenjuju pripadnike nove vlasti. Jedan ispitanik iz Novog Pazara smatra da Koštunica ne odaje utisak sposobnog vođe koji

može da izvuče zemlju iz krize. Drugi, iz Pančeva, iako više voli Koštunicu jer je vrlo pošten, smatra da su danas potrebni ljudi poput Đinđića, jer „u ovakvom trenutku potreban je neko ko je spreman na sve, ko može taj teret da iznese na svojim plećima“. Postoji saglasnost u tome da Koštunica ne deluje kao „čvrst čovek“, ali ga poštuju kao časnog i poštenog čoveka, ali i kao „političara koji ima nacionalni stav“. A zaključak jedne ispitanice, tipično autoritaran, jeste da joj se Koštunica dopada zato što je predsednik. Ali, jedna frizerka, razočarana u Koštunicu, kaže: „Ja ne znam šta se desilo s tim čovekom, mi smo u njega verovali kao u Boga kad smo ga birali, bili smo puni sreće, oduševljeni!“ Prema Đinđiću postoje dosta oprečni stavovi: jedni kažu: „Nije loš, ali ima neke svoje zacrtane planove i gleda samo pravo, ni levo ni desno, međutim, država nam je očerupana i ne može se gledati samo pravo, treba da se vratiš i unazad, da čistiš korov otpozadi, pa da onda ideš napred“; dok drugi daju potpuno pozitivnu ocenu rekavši da on deluje kao sposoban i poslovan čovek, prema Koštunici koji je prepor (nekolicina ispitanika kažu da mu skidaju kapu što je imao petlju da pošalje Miloševića u Hag). A ekstremni negativni stav, u duhu poznatog stereotipa, glasi: „Narod je najviše ogorčen na Đinđića, slagao je narod, prodaje i rasparčava Srbiju, ne živi od svog rada, strani je plaćenik, finansira ga Zapad da rasturi ovu zemlju“ i da je preterao sa uzimanjem velikih ovlašćenja. Najpozitivniju ocenu su dobili ljudi iz ekspertske grupe G17 Plus.

Kontinuitet sa bivšim režimom najviše se zapaža u tome što se i ova vlast prvenstveno orijentiše na „borbu za vlast“ i što je u toj težnji više okrenuta samoj sebi nego problemima društva i građana. Ističu se stalna međusobna „prepućavanja“, koja parališu rad nove vlasti. Vrlo značajna kritika se odnosi i na to da nije određena buduća politika razvoja i da neki važni zakoni još nisu doneti (nejasan cilj).

Ali se uočava da su došli novi i mlađi ljudi, mada nije iščezla „demagoška retorika“ („Bar vidim nova lica i ljude koji ne pričaju da smo mi najbolji i najpametniji, promenili su način izražavanja“). Dalja obrazloženja se odnose na to da nije smanjen kriminal (neki kažu: čak se i povećao), da ni ova vlast nije imuna na akumulaciju bogatstva i da pojava „novih bogataša“ nije iskorenjena, zasnovana na korupciji koja, po mišljenju jednog broja ispitanika, postoji i u vrhovima nove vlasti.

Nije zanemarljiva ni činjenica da kod jednog broja građana postoji konfuzija „ko je ko“ u koaliciji od osamnaest partija. Ali, ni dosta izoštrana kritika upućena novoj vlasti, koja „misli samo o državnim interesima, a ne i o interesima naroda“ (pod „državnim interesima“ ovde se verovatno misli na interese same vlasti). Zbog toga, građani su u neizvesnosti koliko će nova vlast biti u stanju da ispuni očekivanja u pogledu demokratskih promena, ali, pre svega, s obzirom na uslove koji bi doveli do „normalnog života“; stoga se javlja sumnja u „bolju budućnost“.

Neki u negativnoj oceni vlasti idu tako daleko da kažu da su to „izdajnici“, koji bespogovorno slušaju strance i postavljaju svoje ljude iako su nestručni i nesposobni da vode zemlju. Ali su takvi stavovi, ipak, usamljeni i moglo bi se

reći da u većini slučajeva kritika nije „negatorska“, već izazvana željom da se predoči vlasti šta su njeni nedostaci koji se moraju ispraviti.

Dakle, i kada pozitivno ocenjuju novu vlast građani se ne ustručavaju da naglase šta im se ne sviđa u njenoj politici, naglašavajući sličnosti sa bivšom politikom. Oni najviše naglašavaju činjenicu da se u demokratske političke stranke inkorporiraju članovi bivših vladajućih partija, što sadašnje vladajuće partije podstiču, da bi povisile svoj rejting (na taj način objašnjavaju kako je DSS od male i neznatne partije postao najbrojnija partija), i da svoje partijske članove postavljaju na odgovorna mesta u vlasti. Takođe naglašavaju da ni nova vlast nije senzibilna na kritike građana i javnog mnjenja i da ne vodi prepoznatljivu politiku. Stoga zaključuju: ni ova vlast nije mnogo različita od bivše, jer „vlast je uvek vlast“.

A „bolju budućnost“, ili Srbiju u kojoj žele da žive, vide kao radikalnije promenjene uslove svakodnevnog života, kao „normalan život“ bez nametanja politike, već kao posvećenost radu i pristojan život od sopstvenog rada. Interesantno je da ispitanici izražavaju i želju da žive u Srbiji „koja neće biti toliko opterećena prošlošću“. A jedna žena želi Srbiju u kojoj će i žene biti ravnopravne sa muškarcima i biti jednako aktivne. Moto tih odgovora je: „da živimo kao sav ostali normalan svet“, procenjujući stanje u bivšem režimu kao nenormalno, ali i ističući da nismo još stigli do normalizacije.

Dosta je značajno da i građani uviđaju nepostignuti diskontinuitet sa bivšim režimom, naročito u pogledu načina vladanja i da to umeju da vrlo argumentovano obrazlože. To može biti indikator razvoja građanske svesti, jer je istraživanje dalo dosta materijala da se zaključi da „podanička svest“ (u smislu: vlast je vlast i ne treba joj se suprotstavljati) više nije dominantna, što se može potvrditi: a) uverenjem da se i ova vlast može smeniti ako ne zadovoljava interese društva i građana, b) da se i o novoj vlasti kritički razmišlja i c) da se vidi izvesna spremnost u kritičkom suočavanju sa prošlošću, pre svega, u pogledu loših efekata politike bivše vlasti na destrukciju društva (mada je suočavanje sa zločinima počinjenim u ime srpskog naroda još dosta ograničeno – v. poglavlje o tim pitanjima).

Uslovi svakodnevnog života i njihov uticaj na političke stavove građana

Kada se svi dobijeni odgovori stave u kontekst svakodnevnog života, kako ga opisuju ispitanici, uočljivo je da uslovi života i svakodnevna situacija, koja se može uopštiti kao „borba za preživljavanje“, utiču u najvećoj meri na stepen nezadovoljstva, ali delimično i na sadržaj političkih stavova, kao i na ograničavanje interpersonalne komunikacije zbog preokupiranosti pukom borbom za život.

Činjenica da se svakodnevna borba za opstanak nastavlja i posle promena 5. oktobra značajno utiče na odnos prema politici nove vlasti, koja još nije

uspela da dovede do vidljivijih promena u svakodnevnom životu, te se često nezadovoljstvo potencira i zamagljuje aktuelne promene.

Kada se ima u vidu okolnost da u Srbiji postoji ogroman broj nezaposlenih ljudi (oko 30-40 posto), koji su najčešće angažovani u sivoj ekonomiji da bi preživeli (među kojima ima i jedan broj visokoobrazovanih osoba iz našeg uzorka), ili su prinuđeni da pronađu posao izvan svoje profesije i kvalifikacije, nije neočekivano opredeljenje ispitanika za osnovnu sigurnost koja se zasniva na stabilnom poslu, koji je sada ugrožen strahom od otpuštanja tehnološkog viška. Takođe je logično da građani smatraju da njihova porodica igra veliku ulogu kao nužna potpora u situaciji beznađa, odnoseći prevagu u odnosu na društvo, od kojeg se ne očekuje mnogo u skoroj budućnosti; kao i orijentacija pretežno na personalne potrebe, koje potiskuju interesovanje za društvene potrebe i interese i dovode do otklona od „politike“. Stoga, na pitanje: šta je važnije za građane – porodica ili zajednica – naši ispitanici na prvo mesto stavljaju porodicu, od koje verovatno mogu da očekuju neposrednu pomoć. I kao konsekvencija, većina ispitanika nije zadovoljna kvalitetom života (što odgovara stanju populacije u Srbiji, gde 2/3 stanovništva živi u siromaštvu).

Sumnje, nedoumice i nesigurnosti, kao i nade i strahovi takođe su najtešnje povezani sa svakodnevnom situacijom, koje proizlaze iz a) teške materijalne situacije koja ih pritiska i ne daje mnogo prilike za optimizam, b) iz neverice da će nova vlast biti u stanju da prebrodi sve ekonomske teškoće i obezbedi brzi porast životnog standarda. Strahovi su, dakle, najviše izraženi u egzistencijalnoj sferi, na koju se najviše odnosi sumnja da može biti i gore.

Ali, građani ne osećaju samo objektivne posledice siromaštva, već govore i o osećanjima time uslovljenim, koja pojačavaju nevericu i bespomoćnost, pa čak i gubitak ranijih prijatelja, jer „niko ne želi prijatelje među gubitnicima“.

Većina ispitanika procenjuje svoj društveni status nisko, naglašavajući da su pali iz srednjeg sloja u niži (najniži) sloj. Štaviše, smatraju da je srednji sloj iščezao i da se društvo podelilo na one koji, zahvaljujući ilegalno stečenom bogatstvu, zauzimaju vrh lestvice, dok je većina naroda u kategoriji sirotinje.

To utiče i na aktivnosti građana u javnoj sferi i ispitivanje pokazuje da se značajna aktivnost ispitanika uglavnom svodila na proteste do i za vreme 5. oktobra, ali da je zanemarljiv broj nastavio sa bilo kakvom aktivnošću u lokalnoj zajednici ili u političkim partijama. I to se najčešće izražava „bekstvom od politike“ iz dva razloga: a) zato što su građani preokupirani teškoćama svakodnevnog života, koji se nisu poboljšali kao što su očekivali i b) zato što im je dosta političke dominacije nad svim oblastima života i što smatraju da će tek oslobođeni od politike moći da žive normalan život. Pri tom, najverovatnije misle da je politika samo ono što dolazi od vlasti. Zbog toga izjavljuju da više ne govore tako često o politici, već najviše o svakodnevним problemima. Uprkos tome što jedan broj ispitanika shvata teškoće sadašnje situacije u društvu i naglašava potrebu

da svako treba da pruži doprinos u njihovom savlađivanju, opšti utisak je da još uvek većina nije svesna težine situacije i potrebe da se uključi i vlastita odgovornost građana za dalji tok promena.

* * *

Kakvi se zaključci mogu sugerisati na osnovu dosadašnje analize odnosa građana prema društvenim promenama i novoj vlasti? Evidentno je da odgovori nisu jednoznačni, iako se do izvesne mere mogu uopštiti, i da postoji veća lepeza stavova u odnosu na zvanična (politička i i medijska) stanovišta, što potvrđuje bogat izvor materijala koji je istraživanje pružilo. Ali odnosi nisu uvek jasno i konzistentno određeni (kada se izražena nada da će biti bolje ne podudara sa nekada dosta zaoštrenim stavom da se malo šta promenilo i da nova vlast nosi značajno breme nasleđa bivšeg režima), što se može objasniti raskorakom, na koji ispitanici ukazuju, između kretanja na opštedruštvenom planu (naročito visoka ocena spoljnopolitičkih promena) i na planu svakodnevnog života.

Budući da je mali broj ispitivanih građana zadovoljan kvalitetom svoga života i da je velika većina pod pritiskom stalne borbe za opstanak, njihovi stavovi variraju od bede i beznada (naročito izraženih kod nezaposlenih stavom: „Ja sam ništa, bez rada i korena u društvu“), do nezadovoljstva zbog neadekvatnog rada koji su prinuđeni da obavljaju i nemogućnosti da se bave svojom profesijom (oni koji su prinuđeni da rade u sivoj ekonomiji, čak i ako bolje materijalno prolaze), i opšteg nezadovoljstva zbog niskih dohodaka i velike skupoće („azijske plate, a evropske cene“).

Ambivalentnosti koje nalazimo u jednom broju stavova mogu se protumačiti haotičnom društvenom situacijom, koja proizvodi i kaos u glavi; nedovoljnom povezanošću građana i vlasti, što se ispoljava u netransparentnosti odluka (primedba da se građanima ne objašnjava šta vlast čini i zašto); medijskim šarenilom i nepoverenjem građana u medije („i ovi lažu kao i prethodni“); i najzad, ali ne na poslednjem mestu, opštom nesigurnošću kuda ide Srbija i kakve su perspektive za poboljšanje ličnog života.

Međutim, građani uglavnom umeju da obrazlože svoje stavove, ali pod uticajem, s jedne strane, lične svakodnevice, a sa druge, postojećih stereotipa, koji ipak ne preovlađuju (tipa: „svaka vlast je sklona korupciji i bogaćenju“, „svi ljudi na vlasti su isti i rade samo u svom interesu“, i sl.). Ipak, originalnost stavova, izražena sopstvenim rečima, često pozivajući se na narodne uzrečice (što se vidi iz priloženih ilustracija), obogaćuje paletu mišljenja i daje materijalu svojevrsnu sočnost (videti odabrane intervju u Prilozima).

Posebno treba istaći izoštrenu kritičnost prema politici i bivše i sadašnje vlasti koja, iako ponekad dolazi iz nacionalističkih pobuda (na primer, kada se kaže da je Milošević pao zato što je izgubio rat i Kosovo, ili što nova vlast vodi računa prvenstveno o zahtevima međunarodne zajednice, odnosno, što je nova vlast degradirala „srpstvo“ i postala kolonija), u većini slučajeva se može

protumačiti kao „buđenje javnosti“ i to u redovima „običnih ljudi“, a ne samo intelektualaca, što je bila karakteristika novije prošlosti.

Zaključci se mogu sumirati na sledeći način:

a) uočljiv je porast svesti građana o tome šta se dešavalo u bivšem režimu i sa kakvim se problemima suočavaju društvo i pojedinci posle oktobarskog prevrata;

b) ispoljen je visok nivo kritičnosti kako prema bivšem režimu tako i prema politici nove vlasti, koji su ispitanici otvoreno iskazali;

c) građani su pokazali da umeju da artikulišu svoje argumente za stavove koje zauzimaju i da je ta argumentacija dosta logična i u izvesnoj meri u skladu sa naučnim interpretacijama;

d) iako ne izostaje skepsa, većina građana vidi u događajima od 5. oktobra otvaranje puta u budućnost (jedan broj sa naglašenom demokratskom konotacijom, a drugi kao izlaz iz nenormalnog stanja koje je proizveo bivši režim – pri tom normalizaciju vide, pre svega, u mogućnosti da se živi od vlastitog rada);

e) većina građana dosta racionalno opisuje prelomni trenutak – kao potrebu raskida sa bivšim režimom – ali kritički procenjujući dokle se u tome stiglo i naglašavajući nedostatak diskontinuiteta sa starim sistemom (pre svega u kadrovskom smislu);

f) uočava se, međutim, i izvesna zbuđenost i upitanost šta će biti sutra i da li će nova vlast biti u stanju da dosledno sprovede obećane promene (pri tom se misli, prvenstveno, na ekonomske i institucionalne promene);

g) zbog toga se zapaža da opada prvobitni entuzijazam probuđen 5. oktobra, ali da građane, uprkos izvesnim razočaranjima, nije napustila nada „da će biti bolje“ (ponovimo rečenicu: „Što god da bude, ne može biti gore nego što je bilo za poslednjih deset godina“);

h) značajno je shvatanje, ne malog broja ispitanika, da ishod promena neće zavisiti samo od političara (nove vlasti), već i od samih građana, koliko će oni sami doprineti da se promene ubrzaju i nastave (ukazivanje na problem pasivnosti i oslanjanja samo na državu).

„Pogled iznutra“ koji smo dobili ovim istraživanjem sugerise odgovor na pitanje šta misli „narod“ o društvu i politici na osnovu sopstvenih uvida i „vlastite priče“, koji izlaze iz okvira formalno zaokruženih odgovora ponuđenih od strane analitičara. Autentičnost tih priča biće vidljiva u priloženim analizama slučajeva, koji potvrđuju opravdanost primenjenih metoda.

Pogledajmo sada kako stoje rezultati istraživanja iz projekta „Politika i svakodnevni život“ u odnosu na druga sociološka istraživanja. Mada se ne može izvršiti potpuno poređenje podataka dobijenih kvantitativnom i kvalitativnom

analizom, mogu se uočiti neki zajednički trendovi, koji potvrđuju vrednost našeg istraživanja.⁷

Skoro potpuna saglasnost se uočava u određivanju glavnog problema građana, naime, u oba istraživanja građani ističu na prvom mestu nizak životni standard (CPA – 71 posto), a zatim slabu razvijenost privrede koja onemogućuje normalizaciju životnog standarda (52 posto), što su i u našem istraživanju najfrekventniji odgovori. Samim tim, pokazuje se saglasnost i u pogledu iskazivanja nezadovoljstva građana: u CPA 78 posto građana je nezadovoljno životnim standardom, što se i u našem istraživanju potvrdilo učestalom tvrdnjom da se skoro ništa nije promenilo u pogledu materijalnih uslova u svakodnevnom životu; a 76 posto je nezadovoljno privrednim razvojem, čemu odgovara i mišljenje većine naših ispitanika da je privreda u kolapsu i da preduzeća propadaju.

Kada su u pitanju razlozi za nezadovoljstvo funkcionisanjem nove vlasti, među sedam nabrojanih u CPA u našem istraživanju prednost imaju: raskorak između obećanja i ostvarenja (CPA – 55 posto), povezivanje sa ljudima iz starog režima (CPA – 41 posto), nedostajanje jasne vladine strategije razvoja (CPA – 39 posto), ali jedan zapažen broj naših ispitanika pokazuje razumevanje za težinu problema sa kojima se suočavamo (CPA – 51 posto). Veliko nezadovoljstvo institucijama sistema, naročito njihovim sporim promenama, iskazano je u oba istraživanja.

Interesantna je teza iz istraživanja CPA, koja se može potvrditi i u našem istraživanju, da se uprkos nezainteresovanosti građana za političke stranke ne radi o generalnoj depolitizaciji populacije, što u našem istraživanju potvrđuje podatak da su ispitanici vrlo zainteresovano i obrazloženo govorili o političkim pitanjima, ali su odbijali dominaciju politike i njeno mešanje u sve sfere života.

Da li je u pitanju izrazito crna slika društva, što se zaključuje u istraživanju CPA, budući da 34 posto građana smatra da zemlja ide u lošem pravcu, naspram 28 posto onih koji biraju dobar pravac? Kvalitativna analiza ukazuje da se takav zaključak može samo delimično opravdati, budući da građani daju dosta realnu procenu sadašnje situacije uz dobru dozu razumevanja teškoća sa kojima smo suočeni, zahvaljujući nasleđu prošlosti, te da negativna karakterizacija sadašnjosti ne isključuje nadu za budućnost (i u istraživanju CPA 53 posto građana misli da će bliža budućnost biti bolja od sadašnjosti). Može se prihvatiti zaključak CPA da se „loše živi“ i posle demokratskih promena, ali mislim da je to više rezultat „sećanja na bolji život“ iz perioda Tita i Ante Markovića (prema istraživanju CPA 61 posto građana tvrdi da je živelo bolje u vreme socijalizma).

⁷ Osvrćući se na rezultate najnovijeg istraživanja Centra za proučavanje alternativa (CPA) u kojem su učestvovali S. Mihailović, S. Gredelj, Z. Slavujević i M. Nikolić u julu 2002. godine (Mihailović i drugi, 2002). Istraživanje je obuhvatilo 1590 građana Srbije iz 60 opština i 82 mesne zajednice, što pretpostavlja da su obuhvaćeni i oni delovi populacije koju smo mi ispitivali.

Oba istraživanja su ukazala na sve veću zabrinutost građana za dalji tok promena (CPA – 37 posto) i da je strpljenja sve manje. Ali je interesantno da je u istraživanju CPA 28 posto građana iskazalo spremnost da učestvuje u izvođenju promena, što se potvrdilo sličnim iskazima i u našem istraživanju.

O sukobima na političkoj sceni građani govore dosta često u oba istraživanja, navodeći to kao razlog za nepovoljno društveno i političko stanje u Srbiji danas (CPA – 85 posto). U našem istraživanju to se najviše zamera vladajućoj koaliciji koja, smatra se, zbog toga nije u stanju da se posveti rešavanju ključnih problema društva i zadovoljavanju potreba građana.

Ovaj kratki uporedni pregled dva istraživanja daje kredibilitet i našoj analizi, mada ona nije mogla biti zasnovana na reprezentativnom uzorku (zbog primenjene metode istraživanja), ali je zato pružila daleko bogatiji empirijski materijal nego što se dobija uobičajenim ispitivanjem javnog mnjenja.

Međutim, postavlja se pitanje šta smo ovim istraživanjem otkrili, što analize javnog mnjenja nisu mogle da uoče? Pre svega, racionalno obrazloženje koje daju „obični ljudi“ za svoju percepciju društvene i političke situacije, što otkriva da građani mnogo više razmišljaju o tome šta se oko njih događa nego što se pretpostavlja, za razliku od uverenja da vlada potpuna apatija, koja pretpostavlja opštu nezainteresovanost za društvene probleme i odbijanje suočavanja sa činjenicama. Na osnovu intervjua, u kojima su građani zainteresovano i detaljno obrazlagali svoja razmišljanja i stavove, pre bi se moglo govoriti o jednoj novoj pojavi, o pokušaju da ljudi sami sebi objasne šta se događa u društvu i da rezonuju o tome kuda to vodi i da li će njihove nade u demokratske promene (ili bar u promene koje nagoveštavaju kraj dosadašnjim nevoljama i patnjama) biti ostvarene. To je veoma važan podatak, jer može da označava nov odnos građana prema društvu i zvaničnoj politici, ali i da ukaže na potrebu promene odnosa politike prema građanima, čija se mišljenja moraju mnogo više uvažavati.

Sa tim je povezana i veoma izoštrena kritička svest koja se zasniva na novom stavu građana prema vlasti, koja za njih nije više nedodirljiva, već je shvataju kao servis građana, koju su sami izabrali, ali koju mogu i opozvati ako kritika „odozdo“ ne bude imala uticaja na promene u ponašanju i funkcionisanju vlasti. Mnogi ispitanici su svesni te promene i eksplicitno ističu da je u bivšem režimu vlast bila daleko iznad društva, podrazumevajući da je veza vlast-narod sada drukčija. To je, svakako, znak da građani počinju da misle demokratski i da su, stoga, oslobođeni straha da slobodno iskažu svoje mišljenje (što potvrđuju različiti odgovori, ne samo oni o kritici nove vlasti, već i koji su otvoreno protiv nje i staju u odbranu bivšeg režima).

Sledeća promena u stavu populacije koja se može zaključiti na osnovu rezultata ovog istraživanja je skoro jednodušno opredeljenje za otvaranje prema svetu i odbacivanje „teorije zavere“. Kada se ima u vidu višegodišnja propaganda koja je orijentisala građane Srbije ka neprijateljstvu prema celom svetu, ova velika i

brza promena koja je nastala posle 5. oktobra vredna je pažnje, jer ukazuje na još jednu demokratsku tendenciju – opredeljenje za otvoreno društvo nasuprot tradicionalnom i autoritarnom zatvaranju. U tom pogledu može se reći da je izbledela „teorija o neprijateljima“ (javljajući se samo sporadično) i građani počinju više da razmišljaju o mogućim „prijateljima“, koji su spremni bez egoističnih interesa da pomognu Srbiji da prebrodi još uvek aktuelnu krizu. Interesantno je u tom smislu da građane više interesuje kako će izgledati budućnost, nego što su opsednuti prošlošću (a kada razmišljaju o prošlosti, to je više u smislu nostalgije za „dobrim životom“ iz perioda koji je prethodio režimu Slobodana Miloševića).

Podatak koji ukazuje da se stavovi intervjuisanih građana dosta razlikuju od stavova većine političkih partija (u kojima oni minimalno učestvuju) i slike koju predstavljaju mediji, odnosi se na prisustvo/odsustvo agresivnog nacionalizma. U toj ravni ima se utisak da se dogodila veća promena kod običnih ljudi nego što se pretpostavlja, što se može proceniti na osnovu: a) prevashodno nacionalne identifikacije što potvrđuje da fenomen nacije više ne igra presudnu ulogu;⁸ b) smanjene upotrebe negativnih stereotipa i predrasuda prema susedima, sa izuzetkom skoro opšteprihvaćenog negativnog stava prema Albancima; c) odsustva militantnog opredeljenja i negativna procena ratova na tlu bivše Jugoslavije (videti odeljak o stavovima prema ratovima u devedesetim godinama).⁹

U vezi sa poslednjom opaskom može se zapaziti i jedna kontroverza: mada je većina građana iskazala kritički stav prema bivšem režimu i ratovima koje je on vodio devedesetih godina, nema jasno izražene potrebe za suočavanjem sa mučnom prošlošću i posledicama tih ratova. U tom pogledu građani su podeljeni i ne mali broj njih želeli bi da se neposredna prošlost i zločini činjeni u ime naroda Srbije zaborave, ali više zato da bi se izbrisala negativna slika o Srbiji (ili da se ne bi ponovo potencirala) nego zato što veruju da Srbi kao „nebeski narod“ to nisu činili (iako ima i onih koji ne veruju da su „pravoslavci“ to mogli činiti). Međutim, u takvom stavu ne vidim izraz probuđenog nacionalizma (koji se obnavlja „odozgo“, iz političkih partija), već želju da se očistimo od demonizovane slike o Srbima, ne shvatajući da je to iluzorno ako kao narod ne doživimo katarzu, suočivši se sa zločinima koji su vršeni u naše ime.

Treba zapaziti i da ispitanici ističu da se narod osvestio i shvatio „laži bivšeg režima“, uvidevši da poreklo katastrofe treba tražiti u tom režimu, i da je nasuprot prethodnom beznađu počeo da shvata cilj kojem se teži promenama. To je svakako razlog što su građani Srbije počeli da se oslobađaju straha od promena i što su skoro jednodušno prihvatili nužnost promena. Ali je početni impuls, koji

⁸ Uporediti sa rezultatima dobijenim istraživanjem iz 1993. g. u knjizi Golubović, Kuzmanović i Vasović (1995), gl. 6, koji pokazuju da se većina građana srpskog porekla tada identifikovala prevashodno kao Srbi, dok u ovom istraživanju postoji pluralitet identifikacija, što je moderna pojava.

⁹ Napomenula sam da smatram da skorašnji uspon Vojislava Šešelja ne protivreči ovakvom sudu, jer Šešelj skriva svoj ekstremni nacionalizam iza fraza o brizi za život građana, da bi ih pridobio, iskorišćavajući nezadovoljstvo građana.

se zadržao i posle 5. oktobra, bila svest o potrebi rušenja bivšeg režima, bez sasvim jasne perspektive kakve bi promene morale da se dogode (manji broj ispitanika navodi eksplicitno demokratske promene i to, pre svega, u smislu obnove privrede i stvaranja novih institucija). Očekivanja se uglavnom svode na „bolji (normalan) život“, sa pretežnim naglaskom na promene u svakodnevnom životu, mada nije mali broj ispitanika koji pod promenama podrazumevaju diskontinuitet sa bivšim sistemom, što je već jedan viši stepen demokratske svesti.

Značajno je istaći da su građani dosta kritični kada je u pitanju odnos populacije prema radu, smatrajući da se važne promene moraju dogoditi u toj oblasti, ako hoćemo da stabilizujemo ekonomiju, zahtevajući od nove vlasti da više brige posveti stvaranju uslova u kojima se može živeti od rada. Naglašava se i to da je potrebno shvatiti da nije dovoljno da se samo obezbedi pravo na rad, nego da treba razvijati i sopstvenu odgovornost koja proizlazi iz odnosa prema radu. To je svakako krupan korak napred u razvijanju ovog shvatanja kod populacije koja je decenijama navikla da što manje radi, budući potpuno nezainteresovana za posledice takvog odnosa i zadovoljavajući se minimalnom zaradom pod uslovom da se sačuva radno mesto. Ako građani danas zahtevaju da se takav odnos prema radu promeni, to naglašava pojavu još jednog novog potencijala u demokratskoj percepciji društva, naime, probuđenog osećanja da se putem preduzetništva i profesionalnog odnosa prema radu obezbedi prosperitet društva. Najbolji pokazatelj ovog zaključka je stav da je ranije „kupovan socijalni mir“, koji je dovodio do toga da su i građani i vlast zatvarali oči pred pogubnim posledicama takve politike, dok se danas građani opredeljuju za „ekonomski zakon“ koji zahteva promenu stava i vlasti i građana.

Svakako da označava važnu promenu i podatak da su građani počeli da razmišljaju o tome kakva je njihova uloga u promenama i šta sami treba da čine da bi doprineli važnim promenama, suprotno pretežno paternalističkoj orijentaciji iz devedesetih godina prošlog veka.¹⁰ Naravno, pitanje je koliko se ovakav iskaz slaže sa ponašanjem građana, što se može dovesti u sumnju s obzirom na njihovu malu zastupljenost u različitim vidovima volonterskih delatnosti koje se zalažu za promene. Ali, to može biti nagoveštaj da postoji blagi prelaz od kolektivističkog ka individualnom opredeljenju i da se javlja verovanje kod izvesnog broja građana da individue mogu takođe da budu faktor društvenog razvoja (mada još uvek ima neverice u to da pojedinci mogu značajnije uticati na tok društvenih promena, potkrepljeno stavom da veće slobode u izražavanju mišljenja ne znače da to ima uticaja na stvarna zbivanja).

U tom pogledu važno je često isticanje potrebe da građani menjaju navike (pre svega u smislu da malo i loše rade, da nalaze „rupe u zakonu“, da se

¹⁰ U istraživanju 1993, čiji su rezultati o opredeljenju građana prema državi izneti u pomenutoj knjizi, građani su iskazivali pretežno etatiističku orijentaciju (85 posto), što potvrđuje da je postojalo jako uverenje da je paternalistička država dužna da sve obezbedi pojedincima, bez njihovog učešća u rešavanju svojih problema (videti str. 103 i 109).

oslanjaju na državu, itd.) i da razviju svest koja bi im omogućila da misle i da postupaju kao građani. Svest o tome može značajno doprineti oslobađanju građanskih inicijativa u novoj ulozi građana u procesu demokratizacije.

Uprkos raširenom mišljenju, koje se potencira u medijima, da u Srbiji ne postoji „javnost“, naše istraživanje sugerise da se javnost može konstituisati kada se građanima pruži prilika da na javnoj sceni iskažu svoja uverenja i stavove, ali da se to nedovoljno podstiče. Ovaj intervju se može smatrati nekom vrstom takvog podsticaja. Za obrazovanje javnosti potrebna je dvosmerna komunikacija: otvaranje politike prema građanima (sa čime građani nisu zadovoljni) s jedne strane, a sa druge, obraćanje građana vlastima i javnosti (za šta mediji ne otvaraju dovoljno prostora). Spremnost građana, iskazana u ovom istraživanju, da otvoreno razgovaraju i o ličnim problemima i o problemima društva, kako ih oni vide, pokazuje da se oslobađaju dotadašnje zatvorenosti i da pokazuju spremnost da sudeluju u javnosti ako im se to omogući.

Suprotno takođe „dosta rasprostranjenom i klišetiranom uverenju da i dalje prevlađuje podanički mentalitet, ovo istraživanje sugerise uočljivo pomeranje od naglašene autoritarne strukture (koja je u istraživanju 1993. g. bila predominantna). Građani danas slobodno govore ne samo o nedostacima nove vlasti, već se izražavaju kritički i o najvišim autoritetima, upućujući im ozbiljne zahteve, što pokazuje da se više ne pridržavaju lozinke „vlast je vlast i treba joj se pokoriti“. U tom smislu, ispitanici naglašavaju da nisu spremni da trpe dugo ono ponašanje vlasti koje ide na štetu njihovih interesa; dok je za stav podanika svojstveno „ćutati i trpeti“, jer vlast ima moć kojoj se pojedinci ne mogu odupreti (interesantno je da se vrlo retko pominje uzrečica „ne može šut s rogam“). Naši ispitanici, međutim, uviđaju da su sa promenom 5. oktobra dobili u ruke moćno sredstvo da se bore protiv samovolje vlasti, a to su izbori, predočavajući da će i ovu vlast promeniti ako im ne odgovara – a jedno od osnovnih načela demokratije glasi: građani imaju pravo da sruše vladu koja radi suprotno njihovim interesima (o različitim shvatanjima demokratije biće reči u poglavlju o politici).

Najveću težinu ima činjenica da građani osećaju da se nije dogodio pravi diskontinuitet između bivšeg režima i poretka koji se stvara, što se manje oseća kod predstavnika vlasti. Drugim rečima, građani su svesni da nije bilo dovoljno samo srušiti Slobodana Miloševića, već da treba potpuno „pretresti kuću“ i kazniti sve one koji su doveli do ekonomske i političke katastrofe. S tim u vezi neki izražavaju sumnju da postoje nagodbe između bivše i sadašnje vlasti. Ovaj podatak je veoma važan, jer se na osnovu njega otkriva da građani nisu zadovoljni prosto bilo kakvim promenama, već očekuju takve promene koje će omogućiti nov početak, tj. da se „iz nenormalnog stanja (bivšeg režima) pređe u normalno stanje“ života i rada. Treba, ipak, naglasiti, da kada govore o diskontinuitetu, više su na udaru profiteri, lopovi i oni koji su se nelegalno enormno obogatili na račun naroda, nego ratni zločinci, koji i dalje izazivaju nelagodu zbog zebnje da se ceo srpski narod stigmatizuje kao počinio zločina.

Svakako je novo i shvatanje građana da politika nije prosto „borba za vlast“ (a tu tendenciju ističu kao zapaženi kontinuitet između politike bivšeg režima, koja je bila sva usmerena ka održanju vlasti, i slične težnje nove vlasti), već da politika treba da bude rešavanje bitnih problema društva i otvaranje perspektive građanima za bolju budućnost. Ako se uzme u obzir vekovno prihvatanje ideje da je politika zainteresovana samo za vlast kao nešto normalno, ovakav preokret označava značajnu promenu u svesti građana, koja je usloвила drugačiji i kritički odnos prema politici nove vlasti. Važno je takođe istaći da veliki broj ispitanika ume da prepozna i obrazloži sličnost između nove vlasti i bivšeg režima, što često izmiče i profesionalnim istraživačima, naročito onima koji se apologetski odnose prema novom poretku. Kod naših ispitanika nije se mogla zapaziti u većem broju takva tendencija.

Sve ovo govori u prilog nove vrste (sa)znanja, koje se nagomilalo tokom protekle decenije i koje se artikulisalo u odlučujućem kriznom trenutku, otvarajući vidik i dotle zaslepljenim građanima i omogućujući im da realnije formiraju svoja mišljenja i stavove. U tom pogledu ovo istraživanje pruža novi uvid u „pogled odozdo“ i pobija mnoge predrasude o potpunom odsustvu građanstva i građanske svesti u Srbiji danas.

Dakle, „pogled iznutra“ koji smo dobili istraživanjem „Politika i svakodnevni život“ daje intimne odgovore na brojna pitanja koja se tiču političkih stavova vezanih za događaje nastale posle 5. oktobra, potvrđujući, suprotno opštem uverenju, da građani umeju da „politički misle“, ali umnogome iz perspektive svoje svakodnevice.

Za sada ostaje otvoreno pitanje koliko će to akumulirano saznanje i početni pozitivni rezultati u pogledu formiranja građanske svesti postati čvršći sastavni deo daljeg toka tranzicije, što će zavisiti od mnogih činilaca:

- a) od spremnosti nove političke elite da ugradi radikalnije promene u novu političku kulturu;
- b) od mnogo sistematičnije edukacije građanstva u demokratskom duhu;
- c) od „rada na sebi“ od strane samih građana.

No, može se reći da su „otvorena vrata“ za nastavljavanje procesa u smislu razvoja demokratske svesti građana, koja bi značajnije uticala i na stvaranje „aktivnog građanina“, a dalji tok će zavisiti od toga koliko će početni potencijal biti iskorišćen. U tom pogledu, nova vlast bi morala da odigra značajniju ulogu u podsticanju participacije građana u demokratskim promenama. Ova analiza, stoga, može imati i značajne praktične posledice budući da je pomogla da se jasnije uoče stavovi i orijentacije građana, da bi se efikasnije izašlo u susret njihovim potrebama i zahtevima. Takav odgovor nove vlasti potvrdio bi njen demokratski karakter, jer su se glavne greške i promašaji ranijih režima sastojale u tome što su interesi i potrebe društva postulirani odozgo, bez uvida u stvarne potrebe i nastojanja samih građana.

Shvatanja politike

U ovom delu teksta¹ obrađuju se sledeća pitanja: Šta je politika za građane Srbije? Koje oblasti života i društva se tretiraju kao političke i kako bi Srbija u tom smislu trebalo da izgleda? Kakvi su najvažniji politički akteri, po viđenju građana? i Gde građani tu vide sebe? Ova pitanja su važna zato što građani, kada govore o politici, koriste tu reč u različitim značenjima. Pojam *politika* i pridev *političko* se u različitim izjavama upotrebljavaju na različite načine, često netipično ili dosta konfuzno. Građani neke tipično političke fenomene (npr. demokratiju, o čemu će kasnije biti više reči) često opisuju nepolitičkim pojmovima, ali i obrnuto, pojmovima kao što su dobar život, plata, bezbednost itd, daju naglašeno politički značaj. Bilo bi površno to pripisati samo političkom neobrazovanju građana. Iza tih značenja skrivaju se različiti, često dosta racionalni, tipovi odgovora na datu situaciju – na ono što se godinama u neposrednom iskustvu, ili u medijima, podrazumevalo pod pojmom politike. Konfuzija u pogledu značenja u većoj meri proishodi iz nepostojanja osnovnog konsenzusa i odsustva komunikacije između različitih segmenata društva: nejavnog (privatnog i svakodnevnog) i javnog (mediji, NVO, intelektualci, političari). Način na koji se politički artikuliše stvarnost u ova dva segmenta društva nije u vidljivoj uzajamnoj (dvosmernoj) vezi. Oni u velikoj meri deluju autonomno, a ne kao umrežena društvena celina.

Šta je politika: dva shvatanja pojma

Politika je tokom devedesetih godina bila značajna tema za građane Srbije. To da je ona zauzimala više mesta nego što je to „normalno“, ili što zaslužuje, predstavlja gotovo opštu ocenu. Oko politike su se ljudi svakodnevno raspravljali u kućama, na poslu, na ulicama, u prodavnicama, sa prijateljima ili pri slučajnim

¹ U ovom poglavlju i nekoliko drugih, citati iz intervjua obeležavani su tzv. šifrom razgovora, koja se sastoji od: skraćenice za grad – (inicijala intervjuera, ako ih je bilo više u istom gradu) – rednog broja.

susretima.² Zbog nje su se delile porodice i raskidala prijateljstva.³ Čak i oni koji nisu želeli politiku u svom životu, morali su da ulažu značajan napor da je se oslobode. Politika se prosto nametala i u velikoj meri kolonizovala život ljudi: „Politika se bavi nama, a ne bavimo se mi njom“ (VA-8). Među građanima je veoma raširena svest o tome da su svi, hteli-ne hteli, pogođeni politikom koja „ne da se meša, nego se grozno meša“ u sve oblasti života (SM-3). Jednako je raširen stav da takvo stanje stvari nije dobro: „Politika mnogo učestvuje u našim životima, trenutno, mada ne bi trebalo... Smatram da svako treba da brine o svom poslu, bukvalno, nas obične ne zanima politika“ (VA-2). Ili, još direktnije: „Mislim, bre, da je dosta bilo, radije bih se posvetio nekim drugim stvarima“ (BG-IJ-9).

U izjavama građana u vezi sa politikom uočava se jedna napetost, koja se često ispoljava kao prividno upadanje u protivrečnost.⁴ Sa jedne strane, građani žele da se politika manje bavi njihovim životima i oni politikom, a sa druge strane postoji uviđanje značaja politike i frustracija što političko polje ne funkcioniše onako kako bi oni želeli. Mogla bi se izneti teza da građani naprosto ne uviđaju međusobnu protivrečnost tih zahteva – jer, bez bavljenja politikom ne može se doći do željenog učinka – ali to nije pravo objašnjenje, posebno ukoliko imamo u vidu da su intervjui rađeni godinu dana nakon 5. oktobra, kada je sećanje građana na ovaj događaj bilo još uvek živo i kada su rado govorili o vlastitom aktivnom učešću u zbivanjima. Napetost je pre rezultat različite upotrebe pojma politika u ova dva slučaja.

Ovo je samo jedna od napetosti koje se javljaju oko pojma politike; postoje i mnoge druge. Da bi se one objasnile, potrebno je poći od toga kakvo se značenje pripisuje pojmu *politika* ili *političar* i šta građani podrazumevaju pod *bavljenjem politikom*. Tu postoje dva problema.

² „Pa izgleda, najviše pričaš o politici. Ono, ujutru kad ideš u prodavnicu, pa se vraćaš iz prodavnice, sve je skupo, nemaš para, o tome uvek ima tema da popričamo“ (ŠA-AM-5). „Krene se od politike, pa se završi sa politikom ... Prolazim biciklom, u susret mi idu babe i dede, i sad, dede o politici, prolaze babe, žene su, valjda će one pričati o nečem drugom. Ne, i one o politici! E, to sad treba da se iskoreni. Ali to se sada uvuklo u ljude, da se neće iskoreniti nikada“ (SM-3). „Smatram da je politika jedno strašno gubljenje vremena. Mnogo vremena smo izgubili, i moja porodica, kao i većina drugih, u bavljenju politikom, a ne sobom“ (ČA-LČ-8). „Za prošlih 10 godina toliko živaca sam izgubio pričajući o svemu tome, a s druge strane sam bio nemoćan da bilo šta promenim. Onda se sve to samo svodilo na pljuvanje, pljuvanje... Pošto ništa konkretnije nismo mogli da uradimo, ono, taj gnev smo delili među sobom“ (BG-IJ-9).

³ „Ja ne znam nijednu slavu na kojoj sam bio od kad je višepartijski sistem a da nije bilo krvi do kolena“ (NI-23).

⁴ Jedna ilustracija: „Nismo ni razmišljali o politici [u Titovo vreme]... znalo se ko ti je predsednik i ništa te drugo nije interesovalo, ali sada su svi više opsednuti time. I u komšiluku, i u autobusu kad uđeš, i u radnoj organizaciji i sve“. Malo dalje, ista sagovornica kaže: „Rekla sam da više neću oko politike, ni minuta da se bavim, stvarno više ... Od sada više nikome ništa ne verujem. Nikome ništa, verujte“. U isto vreme, ona ima poverenja u Košunicu i član je DSS, veoma je aktivna u MZ, tokom protesta je putovala u druge gradove na demonstracije. Na više mesta ona ponavlja da sve „počinje i dolazi odozgo“ i da mora dolaziti odozgo, od političara, da bi se društvo promenilo (PO-1).

Prvo, dosta je raširena nesigurnost u artikulaciji toga „šta je“ politika u normativnom smislu, odnosno kakva bi politika „trebalo da bude“, nezavisno od onoga kako je faktički izgledala u Srbiji poslednjih godina. Pogledajmo sledeći primer: sagovornik najpre kaže da je sve zlo započelo kada su u našoj zemlji uvedeno višestranačje: „Dotad je sve bilo normalno, ali posle toga narod je kao podivljao“. Zato je „politika najgora stvar. To je dovelo dovde, ta politika“. Odmah zatim, u istom dahu, on kaže: „Sama reč ‘politika’ imala bi jedno značenje, za mene: rešavanje svih pitanja ... zemlje, pitanja jednog naroda, podrazumeva se pod politikom“ (NP-MK-1). Stiče se utisak da je termin „politika“ nepopravljivo ocrnjen nedavnim iskustvom, zbog čega građanima nedostaju pojmovi i iskustvene slike kojima bi mogli adekvatno da izraze svoju pozadinsku predstavu o politici kao nečemu drugom – širem, dostojanstvenijem, izuzetno važnim za društvenu zajednicu.

Drugi problem koji se ovde javlja jeste (novo) neposredno iskustvo o dvostrukoj ulozi političkih aktera u pluralizovanom političkom prostoru. Akteri se, sa jedne strane, bore za prevlast u političkom polju, a sa druge se predstavljaju kao nosioci javnog interesa. Pri tome, oni prednost daju prvoj ulozi, što se ogleda u načinu na koji funkcionišu stranke i Skupština, spram proklamovanih ciljeva i očekivanja građana: „Većina vremena se troši na međusobne svađe između stranaka DOS-a, nego da tu energiju ulože za borbu protiv kriminala, protiv korupcije, protiv onih koji su nekada bili na vlasti“ (SU-MP-3). Ovaj dvostruki raskorak – između dve uloge političkih aktera, i između njihovog ponašanja i očekivanja građana – ispoljava se različito, ali najčešće kroz negativan stav i nepoverenje prema strankama, političarima i politici uopšte. Uz to obično ide i odbijanje stranačkog angažovanja, poverenje u nestranačke ličnosti i traženje „nepolitičkih“ puteva da se problemi rešavaju. Nepoverenje u tom slučaju nije samo rezultat prakse identifikovanih aktera koji, loše zamišljenom i rđavo sprovedenom politikom, kompromituju ideju političkog rešavanja problema, nego je kompromitacija neželjeni ishod unutrašnjeg dvojstva politike kao profesionalne delatnosti.

Postoje, dakle, najmanje dva osnovna značenja reči „politika“. Potrebno je napraviti razliku između 1) užeg shvatanja politike, kao posebne oblasti delovanja, u kojoj važe posebna pravila i kojom se bavi poseban soj ljudi (političari) i 2) politike u širem smislu, čiji je cilj uspostavljanje i održavanje opšteg okvira za delovanje i za rešavanje zajedničkih problema. Pored toga, politika se ponekad posmatra i 3) kao deo šireg kulturnog i društvenog obrasca ponašanja: kakvi smo mi, takvi su nam politika i političari. Ova razumevanja politike nisu uzajamno isključiva. Naprotiv, ona se često prepliću kod istih osoba (često na koherentan način).⁵ Međutim, najčešće su veoma oskudno artikulisana. Podela je

⁵ To preplitanje se vidi, recimo, u sledećoj izjavi: „U tome se ogleda vođenje politike, mudrost da kažem ... [da u diplomatskim razgovorima sa međunarodnim faktorima] izvučemo ono što je za nas najbolje, najkorisnije za Srbiju, za Jugoslaviju, bez obzira što nismo u poziciji da biramo“ (KG-GM-8). Ili, slična napetost između dva shvatanja politike kod srednoškolke iz Kragujevca: „A pošto sam od 1999. član ‘Otpora’, a sada više ne idem ni na sastanke, pošto sam ja

napravljena da bi se uočile razlike koje leže u podlozi naizgled protivrečnih stavova o politici. Te razlike, štaviše, često služe kao osnov za kritičku distancu prema politici i političkim odlukama.

1. Uže shvatanje politike kao posebne oblasti delovanja sa vlastitim zakonitostima

Politika u ovom smislu zasniva se na onome što rade političari, stranke i Skupština. Karakteristika ovakvog shvatanja jeste distanciranje od politike i političara i odbijanje da se preuzme odgovornost za konkretne političke postupke. Politika je aktivnost koja ima svoje zahteve i kojom građani ne žele da se bave, bilo zato što se ne osećaju kvalifikovanim ili sposobnim za to ili, što je češće, zato što ona ne odgovara njihovom moralnom i životnom senzibilitetu. Njihova aktivnost se iscrpljuje na izborima, ili u slučaju da „zatreba“.⁶ Kada stoje na ovom stanovištu, ono što je ljudima važno jeste kako se živi, da li mogu dovoljno da zarade i, uopšte, da li ukupnu situaciju mogu da sagledaju kao pozitivniju. Vidljiv je zamor građana političkim nadmudrivanjima i oni ne žele da učestvuju u tome. Ni političari ni njihove aktivnosti se ne procenjuju unutrašnjim političkim razlozima, dakle standardima koje sami političari nameću, nego prema onome što bi trebalo da budu učinci njihovih aktivnosti.

U okviru shvatanja politike kao posebne oblasti delovanja može se napraviti razlikovanje između onih građana koji politiku shvataju prvenstveno kao borbu za položaje i privilegije, i onih koji je doživljavaju kao posebnu vrstu profesije – posao.

a) Politika je borba za položaje i privilegije: Politika se shvata kao polje borbe za promociju ličnih i stranačkih interesa. Često je teško razlučiti kada građani govore o ovoj osobini politike kao o njenoj suštinskoj karakteristici, a kada je smatraju samo jednom od njenih čestih empirijskih obeležja. Ta dvosmislenost se oseća u stavovima kao što je: „Svi smo se borili za promene i kada su pojedini ljudi osetili blagodeti vlasti počeli su da krađu, zapali su u krizu To nam je u krvi, takav nam je mentalitet“ (LE-7). Nije jasno da li dolazak na vlast izaziva „krizu“, ili je posredi samo empirijska ocena konkretnih političara, ili čak identifikacija nekog šireg nacionalnog ili antropološkog obeležja. U svakom slučaju, borba za položaje i privilegije je važan činilac politike.

na strani onog dela je odustao od cele te ideje, koji ne želi da se meša u politiku“ (KG-GM-7). Na ovom mestu, ona akcije „Otpora“ ne doživljava kao bavljenje politikom, ali je ranije u intervjuu svoje delovanje u „Otporu“ opisala kao političku aktivnost.

⁶ „Do 5. oktobra sam bila uključena u sve, a posle je sve bilo prekinuto, jer sam očekivala da će oni kojima sam ja pomagala na neki način sad počnu da rade taj posao za mene“ (ČA-LČ-7); ili: „Ne interesuje me mnogo to. Daj mi, brate, da živim, a ti se bavi politikom. Daj mi da živim normalno, ako nešto zatreba da se iščupa, daj da iščupamo zajedno“ (SM-3). Na problem „kontekstualnog sudelovanja“ još ćemo se vratiti.

U nekvalifikovanoj varijanti ovog stava, politika se vidi kao promovisanje ličnog i eventualno stranačkog interesa: vlasti se teži i vlast se drži zato što je to način da se čovek obogati i stekne razne vrste privilegija. Tako je uvek i svuda; ni u drugim zemljama nije bolje, mada se mi ponekad zavaravamo da jeste. Sledstveno tome, ova priroda politike je neizbežna i nepopravljiva. Ova varijanta ukazuje na potpunu otuđenost u odnosu na nosioce vlasti: to su uvek „oni“, neki tamo drugi, koji nisu „ja“, ili „mi, narod“. Politika se nužno na kraju pretvara u grabež: „Politika je kurva, pre svega njihov posao je takav, to je u opisu radnog mesta. Ti moraš biti dvoličan, jedno misliti, drugo govoriti, treće raditi. Mislim da je apsolutno jako komplikovan taj posao i da jednostavno ti ljudi, možda mnogi od njih i ne žele da tako postupaju, ali mislim da je to mašinerija koja oduzma njihov autentičan, lični pečat zbog koga su oni tu i došli, zbog kojeg je njima narod i dao poverenje. E sad, ko se tu manje izgubi, taj ostaje, recimo, na pravom putu, ali je jako malo takvih ljudi i jako je kratak period u kojem oni uspevaju da drže te konce pod kontrolom“ (SM-2).

U kvalifikovanoj varijanti istog stava, postoji izvesna „granica prihvatljivosti“ ličnog okorišćavanja vladajućim položajem. Donekle je „normalno“ da čovek na vlasti obezbedi i sebe: „Bilo bi glupo ne iskoristiti neke stvari, ako već čovek može“ (KŠ-1). Tu se nazire izvesna identifikacija sa stvarnim ili apstraktnim nosiocima vlasti, izvesna logika u podlozi koja kaže „i ja bih, na njihovom mestu“, dakle jaz između „mene“ i „njih“ nije bezuslovan: „Mora čovek da pođe realno ... i ja da sam na vlasti verovatno bi prvo svoje prijatelje, prvo svoje rođake“ (ČA-LČ-8).

Granica do koje se prihvata okorišćavanje određuje se, prvo, *količinski*. U bivšem režimu, najuži porodično-klikaški krug oko Miloševića uzimao je sebi suviše, i to suviše vidljivo i napadno: „Smetalo mi je kako su živeli, prikazuju džipove, orgije, svašta, to mi je mnogo smetalo“ (KG-GM-8). „Svaka vlast je nesavršena. Ne postoji vlast koja je idealna. Uvek će biti korupcije i svega. Ali, ono je bilo preterano“ (BG-GĐ-2). „Ono je bila baš klasična otimačina“ (KŠ-1). Druga dimenzija je *relativna*: raskorak između nosilaca vlasti i ostalih članova društva ne sme da bude prevelik, a još više, ovi prvi ne smeju sebi da pribavljaju lagodan život po cenu upropašćavanja ovih drugih: „OK je da svi oni uzimaju za sebe, ali mora se malo i narod pogledati“ (SM-6). „On ima kule, gradove i uvek će imati. I to je, opet, normalno, meni. Svako hoće što više za sebe. Ali pruži i onima ispod nešto, makar budućnost“ (BG-GĐ-9). „On [Tito] je uzimao i nama davao... a ovi su uzimali samo za sebe“ (BG-LjJ-8). Treći kriterijum je *težina posla* kao opravdanje, odnosno veliki lični pritisak koji nosioci vlasti trpe zbog odgovornosti svog položaja. Taj kriterijum je posebno vidljiv kada se ispoljava razumevanje za novu vlast, zato što se u tekućem periodu suočava sa osobito teškim zadacima. Posredi je neka vrsta prećutne razmene – vi nama kompetentno vođenje države, a mi vama žmurenje na jedno oko da prigrabite usput nešto i za sebe. „Oni [nova vlast] verovatno svi lepo žive, ali na neki način se ipak bore da nešto

krene nabolje“ (SM-10). „Odgovornost je biti na vlasti, mnogo velika, mnogo čovek tu ulaže sebe. Ako čovek odradi to na neki način, naplati, ako negde za sebe prokrči put, sve to pozdravljam, ali samo u onom momentu kad to niko ne trpi, kad se ne uzima od naroda da bi se sebi punili fondovi, kad narod i onaj ko radi dobije ono što je zaslužio“ (ŠA-AM-1).

U percepciji nove vlasti momenat „granice prihvatljivosti“ igra značajnu ulogu utoliko što joj se uglavnom priznaje da ona tu granicu zna i poštuje. Prethodni režim, naprotiv, prekoračio ju je u svim dimenzijama, što je bio jedan od glavnih percipiranih uzroka njegovog pada.⁷

b) Politika je posao/profesija: Politika se shvata kao ozbiljan posao za koji su potrebne određene sposobnosti i kvalifikacije, ali koji sa sobom povlači i veliku odgovornost za učinjeno. U tom smislu, građani se ne osećaju kompetentnim da obavljaju taj posao i ne žele da ponesu tu odgovornost, niti da je dele sa političarima; ponekad čak ni da sude o nekim konkretnim postupcima političara: „Koliko je to u redu ili nije, nisam ja zadužena niti sam merodavna da raspravljam ... Politikom treba da se bave političari, a ne svi mogući, i onaj što kopa i onaj što peva, svi smo se našli i dali u politiku i angažovali u tom smislu, a po meni to ne bi trebalo da izgleda tako“ (ŠA-AM-1). Ili: „Čovek ... treba da je oprezan kad daje mišljenje, o onim stvarima o kojima ne razume dovoljno ... Čovek ne može da bude upućen u sve, i zato mi imamo svoje delegate, imamo svoje ministre, imamo svoje direktore, imamo svoje rukovodioce, imamo svoje predstavnike, koji treba da nas zastupaju pravilno i pravedno i treba da verujemo u njih“ (SU-BJ-7).

Ovaj stav je raširen, najpre, kod najmanje obrazovanih građana: oni se obično ne osećaju kompetentnim da sude o pojedinačnim postupcima političara. Druga grupa ljudi zauzima ovakav stav zato što posao političara doživljava kao prljav i moralno nedostojan, ali ipak nužno zlo koje mora neko da obavlja. Treća grupa razloga zbog kojih se neguje ovakav stav odnosi se na složenost i neprozirnost posla političara. Nije moguće iz dana u dan pratiti aktivnosti političara, procenjivati njihove postupke i uticati na njih. To je moguće samo periodično, kada se saberu rezultati onoga što su činili. Zbog toga ovaj stav prati vera u smenljivost režima koja se ogleda u stavovima a) da je Milošević morao da prizna rezultate izbora, koji je raširen i kod onih koji su ga prehodno podržavali i b) u stavu „lako ćemo smeniti i ove“, koji se provlači kao motiv kroz mnoge intervjue, kao što je već naznačeno u poglavlju o doživljaju promena.

Ovakvo shvatanje politike može se sagledati kroz: b.1.) pripisivanje institucionalne odgovornosti političarima, b.2.) opis politike kao prljavog, ali ipak ozbiljnog posla, i b.3.) posla koji se često obavlja iza zatvorenih vrata.

⁷ V. detaljnije o tome u poglavlju o sećanjima na prethodne decenije, odeljak o Miloševićevoj vlasti.

b.1. *Političarima se pripisuje institucionalna odgovornost* koja je vezana za njihovu moć i posledice koje mogu da izazovu njihove odluke.⁸ Milošević je kriv što se nije odgovorno ponašao, što nije pregovarao i pronašao nagodbu kako u slučaju raspada SFRJ i ratova, tako i u slučaju NATO bombardovanja. Veliki broj ljudi tvrdi da on nije dobro obavio posao i smatra ga odgovornim što nisu izbegnute loše posledice (v. i poglavlje o sećanjima na Miloševićevo razdoblje). U pozadini ovoga je ideja da, ako si predsednik, treba da obezbediš mir i da donešeš zajednici dobro: „Da smo imali neke elastičnije ljude koji su stvarno hteli dobro ovoj zemlji, a ne ovo što se kasnije ispostavilo, onda bi sve bilo malo drugačije“ (BG-GĐ-2). „Naš narod je osetio na svojoj koži koliko može greška nekih ljudi da košta sav taj narod... To [kosovski rat] je bio jedan promašaj, jedno nespretno vladanje jednih ljudi“ (NP-MK-1).

Institucionalna odgovornost koja se pripisuje novoj vlasti drugačijeg je karaktera. Odustvo straha od novih ratova kod ogromne većine ispitanika („ne znam sa kim bismo mogli više da ratujemo“) i naglašeno očekivanje kretanja ka „normalizaciji“ menjaju karakter odgovornosti. Od nove vlasti se očekuje izvođenje promena i postepeno ispunjenje onoga što je obećano. Međutim, ni ova odgovornost nije neograničena: jasno definisan domen institucionalne odgovornosti može i rasteretiti političare i služiti kao kočnica nerealnim očekivanjima: „Oni misle, doveli smo novu vlast, e sad ćemo od te vlasti sve da tražimo, dušu da im izvučemo, e pa ne može“ (PO-3).

b.2. *Posao političara je prljav, ali ipak ozbiljan*: Ovo shvatanje se očituje u stavu da osoba mora posedovati negativne osobine da bi bila uspešan političar. Neko ko se odluči za političku karijeru mora najpre izgubiti lični integritet kao član stranke, a zatim se koristiti najraznovrsnijim sredstvima da bi postigao ono što želi. „Ja ne vidim iskrenost, retko u kom čoveku, i onoga ko je iskren, njega suzbiju brzo. Jer pošten čovek u politici teško će opstati“ (UE-1). Đinđić je u očima građana paradigma ovakvog političara. On je „sposoban“ ali u isto vreme „mangaš“ i te osobine ga kvalifikuju za uspeh (NP-MK-2); ili: „Đinđić mi se ne sviđa, ali on oma viziju“ (BG-GĐ-2). Ne postoji idealan političar: „pošteni i dobri ne mogu da se bave politikom“ (BG-GĐ-9)

b.3. *Politika je posao koji se često obavlja iza zatvorenih vrata*, na zatvorenim sastancima ili pregovorima. Razlozi kojima se tamo rukovode političari nedostupni su putem redovnih sredstava informisanja. Očigledno je da ovo iskustvo građani Srbije vuku iz mnogobrojnih pregovora čiji su ishod očekivali sa strahom ili sa nadom. „U njihovoj politici je bilo mnogo što iza zatvorenih vrata, da se tu nešto dešavalo što mi nismo svesni šta je to. Znači, nešto što su nekolicina ljudi imali u nekom svom dogovoru, nešto su se sigurno dogovarali, nešto jedan drugom sigurno nisu ispoštovali, nešto se tako desilo kako se desilo“ (ČA-LČ-2).

⁸ „Lošije se živelo, ko je kriv nego vlast. U kući kad nije kako treba, gazda je kriv, niko drugi... Kad budem osetio da bolje živim, taj će se političar meni svidet“ (NP-MK-2).

2. Šire shvatanje politike kao opšteg okvira za delovanje

Pojam politike se u ovom značenju upotrebljava u širem i dosta pozitivnijem smislu. Politika se shvata kao način rešavanja zajedničkih problema, odnosno problema koji se tiču svih. Mada građani stranačke kanale za delovanje doživljavaju kao nepropusne, oni ipak vide da mogu i treba da daju doprinos zajedničkom rešavanju problema i pristaju da podele deo odgovornosti sa vlašću u tom poduhvatu. Međutim, ovde je odgovornost dvostruka, kako na strani vlasti – da stvori i održava stabilan okvir društvenog delovanja, tako i na građanima – da preuzmu odgovornost za vlastiti život i ono što se zbiva (i u krajnjoj instanci sudbinu političke zajednice). Zbog toga izdvajamo dva shvatanja politike u širem smislu: jedno je ono koje se odnosi na uspostavljanje stabilnog okvira delovanja koji se nalazi u sferi odgovornosti vlasti, a drugo se tiče odgovornosti samih građana za taj okvir. Treba napomenuti da se i jedno i drugo shvatanje u najvećem broju slučajeva kreću u domenu trebanja, bez jasne slike kako ga sprovesti u praksu.

a) Politika treba građanima da obezbedi stabilan sistem pravila društvenog ponašanja: Polje iskustva koje građani imaju u ovom pogledu je veoma ograničeno. Ono se odnosi ili na neke nostalgичne predstave o uređenosti SFRJ, gde je nekakva podela posla između građana i politike postojala, ili na primere drugih, zapadnih zemalja, ili na otklanjanje onih uzroka nestabilnosti koji su smetali građanima tokom Miloševićeve vladavine. Nedostatak opšteg okvira za delovanje vidljiv je već i u neslaganjima o tome u kojoj državi živimo ili bismo hteli da živimo. Međutim, i za zagovornike Srbije kao države i za jugonostalgичare bitno je da se radi o jednom trajnom i predvidljivom okviru za društveno delovanje. Da bismo imali dobar život, potreban nam je stabilan i uređen okvir:⁹ bez velikih političkih i društvenih previranja, bez kriminala i korupcije, sa stabilnim institucijama, kvalifikovanim ljudima na odgovarajućim mestima i pravilima ponašanja.

Najveću odgovornost za uspostavljanje ovog okvira imaju političari. Koliko je to važno vidi se i po tome što se od političara više ne očekuju velika dostignuća ili realizacija nekih velikih projekata. Veoma su retki slučajevi u kojima se takvi projekti zagovaraju, makar i u mnogo skromnijem obliku no što su to bili oni koji su dominirali tokom devedesetih i zbog kojih je od građana zahtevano podnošenje žrtve. Ovakvo viđenje politike postoji u nekoliko netipičnih slučajeva sa misionarskim vizijama. Jedan se, na primer, tiče uspostavljanja Oslobođilačke srpske armije – OSA (KŠ-6), a drugi zaštite srpstva (NP-MK-6). U oba slučaja reč je o dugoročnoj politici sa velikim ciljevima, ali i tu se njihova realizacija ne zahteva bezuslovno i odmah. Metode koje ova dvojica ispitanika preporučuju bitno su različite: prvi ističe rad i duhovni i ekonomski oporavak „da bismo stali na noge“, a drugi diplomatska sredstva, političku veštinu i pregovore. Ni u

⁹ „Prvo treba da se promeni sistem. Ne vlast kao vlast, ne čovek kao čovek, nego kompletan sistem... Da se uvedu neka pravila, neki zakon, da to mora da se poštuje i da taj zakon važi i slovom i brojem za svakog“ (ŠA-AM-1).

ovakvim, relativno fanatizovanim slučajevima više nemamo zagovaranje nekog prekog, nepolitičkog puta za ostvarivanje zadatog cilja. Kod većine drugih, jedina žrtva koja je još uvek opravdana jeste strpljenje koje je potrebno da bi se izvršile promene u smislu „normalizacije života“.¹⁰ Politika ne može više od građana zahtevati beskonačna odricanja radi višeg i nejasnog cilja: cilj je ovog puta oročen i on mora voditi samoukidanju prakse koja do njega vodi.¹¹ Ove prakse su predviđene samo za tranzicioni period u kome treba obaviti posao.

U tom smislu moć političara je ograničena, ali je njihova uloga ipak nezaobilazna: „Vlast ne može promeniti mentalitet ljudi, ali može promeniti neki zakon. Jer vidite, nije Nemač kao Nemač čovek bolji od nas Srba, njega je zakon, da ne kažem vlast, naterao da on bude bolji“ (VA-1). Jednom kada se političko i društveno polje uredi, mnoge stvari će ići lakše i bez potresa: „Lako je Americi da smenjuje predsednike svake četiri godine, ja mislim da tako i treba, jer se njihova politika, ni spoljna ni unutrašnja, ne menja. Oni nasleđuju nešto, bitnih promena nema“ (SU-BJ-7). Politika tada neće biti sudbinska, nego će predstavljati niz uhodanih mehanizama za rešavanje problema.

b) Sve može biti politika i svuda je politika: Politika se u ovom smislu shvata kao preuzimanje političke odgovornosti za svoj život i sudbinu političke zajednice. Iskustvo je građane Srbije naučilo da svaki oblik ponašanja može imati politički značaj; i obrnuto – da politika može imati upletene prste u svakom segmentu života. Stoga je bavljenje politikom neizbežno ukoliko ne želimo da se politika bavi nama. „Krivi su prevashodno političari, mada smo krivi i mi sami što smo im to dozvolili“ (VA-2); ili: „Jesu krivi političari, ali je kriv i narod što se poveo za njima“ (SM-10).

Kao politički čin u jačem smislu vidi se glasanje ili davanje političke podrške. Između glasanja i onoga što (bi trebalo da) radi izglasani političar ne postoji prevelika distanca. U nekim slučajevima odgovornost se pripisuje čak i na osnovu same pripadnosti političkoj zajednici ili narodu. „Mi smo krivi. Mi smo ti koji su glasali za Miloševića.... Mi smo ti koji smo mu dali vlast i on je to lepo iskoristio“ (NI-19); ili: „Političare su birali građani... Ako smo mi glasali za neku vlast, mi smo ih doveli na vlast, pljeskali im, imali neku viziju i uticaj. Moramo da sagledamo neku našu odgovornost. Oni su deo ovog naroda, naših građana“ (VA-1). U pozitivnom smislu, naglašava se da „nikada jedna vlast ne može da

¹⁰ „Naš mentalitet, naše predrasude, ono naše – mi smo najbolji u svemu. Fino je imati dostojanstvo, gordost, ali treba sagledavati situacije realno“ (NI-19). U ovom smislu se od političara gotovo jednoglasno zahteva da, čak i uprkos raširenim sklonostima ili zahtevima pravde, pronađu kompromis sa međunarodnom zajednicom, prihvate međunarodna pravila ponašanja i isposluju odgovarajuće mesto Srbije u svetu. Ova tačka predstavlja jedan od najizraženijih otklona u odnosu na preovlađujući diskurs devedesetih godina. Up. odeljak o bombardovanju 1999. u poglavlju o sećanjima na nedavnu prošlost.

¹¹ Jedan od primera za to su učestali zahtevi za radikalnim razvlašćivanjem ljudi iz bivšeg režima.

bude idealna, stalno treba da je građanstvo, i da je organizacije građana, stalno potkrepljuju da bude bolja“ (ŠA-MB-9).

Međutim, građani ipak ne vide politički način da poprave svoje stanje. Njihova razmišljanja se kreću u terminima pobune ili odupiranja, a ne u pojmovima politički kanalisano ili institucionalnog delovanja. „Krivica je političara, ali svakako i nas što se u tom momentu nismo pobunili. Taj momenat je bio da svi skočimo, zašto smo čekali objavu rata i napada, odugovlačenje Slobodana Miloševića“ (UE-1) „Deset godina... je bilo kao jedno mrtvo more, zabijem glavu u pesak, pa čekam kada će mi biti bolje... Čudila sam se kako čovek može da izdrži tolika maltretiranja, raznih sadržaja, i da se ne pobuni“ (SU-BJ-7). „Osnovna greška našeg naroda je što prihvata nezadovoljstvo. Svi smo svesni šta ne valja, ali konkretno pojedinac ništa ne preduzima“ (BG-GĐ-9).

U ovom stanovištu izdvaja se jedan osoben naglasak koji ukazuje na specifičnu, „totalnu“ prirodu promena kroz koje društvo upravo prolazi. Društveni život sa sagedava kao kontinuitet oblika ponašanja od najobičnijeg pojedinca do državnog vrha. Sledstveno tome, petooktobarski preokret sa svojim obećanjem „podvlačenja crte“ vidi se kao prilika da se uopštene norme ponašanja ljudi u društvu postave na nove temelje. Štaviše, ne samo prilika, nego i *nužnost* da se obavi generalna, radikalna revizija društvenih pravila. „Ja kao jedinka moram prvo da stanem i da raščistim sam sa sobom šta ja mogu a šta ne mogu da uradim... To treba da uradi svako, počev od običnog radnika do ovih koji nas vode“ (UE-1). „Prvo mora da se promeni naša svest. Da mi bude-mo svesni onoga što radimo i posledica toga što uradimo... U suštini, neki odnos prema kompletnom životu. Znači, da se poštuju neka pravila, pisana i nepisana“ (ŠA-AM-1).¹² Ovaj stav najčešće izlazi na videlo u odgovorima na pitanje „Da li treba da se menjaju neke stare navike u društvu?“. Pitanju se, istina, može pripisati sugestivnost. Međutim, činjenica da je odgovor bio skoro bez izuzetka afirmativan i da su ljudi spontano prelazili na opširnu priču o „lošim navikama“ (koje ovde pre znače „norme“ ili „pravila“) i o tome zašto ih treba brzo menjati pokazuje da je tim pitanjem samo fokusirano nešto što su oni već odranije mislili. Ovaj način posmatranja stvari unekoliko je sličan tački 3 – politika kao deo društvenog i kulturnog obrasca – ali se od nje razlikuje insistiranjem na *ličnoj odgovornosti* „svih nas“ i konkretnijom političkom artikulacijom. Za razliku od toga, treće shvatanje politike, na koje sada prelazimo, kreće se na ravni uopštenih kulturoloških – i često fatalističkih (tipa: „neće se kod nas ništa promeniti još sto godina...“) – konstatacija o nacionalnom mentalitetu ili žalosnom stanju naroda i društva.

¹² Zanimljivo, ovaj stav je podjednako prisutan i kod pristalica i kod protivnika promene vlasti, i kod onih koji novoj vlasti bezrezervno veruju i kod onih koji su – iako promene pozdravljaju u globalu – prema njoj kritični. Time dobijamo još jednu potvrdu da je petooktobarsko „obećanje podvlačenja crte“ dejstvovalo na celo društvo.

3. Politika kao deo šireg društvenog i kulturnog obrasca ponašanja

Ovo shvatanje ne izdvaja politiku u nekom bitnom smislu iz ukorenjenih obrazaca ponašanja koji važe u široj zajednici. Politika nije osobena, u njoj se samo ponavljaju određene matrice delanja na koje su ljudi navikli i koje smatraju uobičajenim: kakvi smo mi, takvi su političari. Ovakvo razumevanje politike ulazi u igru kada treba objasniti neke istrajavajuće anomalije u političkom životu: tada se građani pozivaju na neke karakteristike preovlađujuće političke kulture ili, u krajnjem, kolektivnog mentaliteta.

Evo nekoliko karakterističnih izjava: „Kod nas nema solidarnosti svako svakoga nastoji da prevvari, dal' to bilo kroz politički način, ili običan lažovski način, muljanje neko uglavnom“ (SM-6). „Ovde je plodno tlo, uspeva korov“ (NS-PM-5). „U mojoj sredini, posle glasanja se kaže: Naši pobeđuju! A na pitanje – koji su to naši? Pa ti što pobeđuju.... Ljudi su se naučili da budu nedefinirani... oni će se okrenuti tako da nisu suprotstavljeni nego da se uklapaju“ (LE-2). „Mi smo Balkanci, Srbi. Svi koji dođu na vlast gledaju da se što pre obogate, egoiste su, sebičnjaci“ (LE-4).

Kao zaključak iz prethodne analize može se navesti da u Srbiji postoji raskorak između empirijskog opažanja kako politika funkcioniše i mogućnosti koje političko delovanje otvara. Ovo postaje posebno jasno kada se sagleda ocena političkih aktera (Skupština, političari, stranke). Oni se opisuju kao neko ko, u izvesnom smilu, okupira jedno potencijalno plodno polje delovanja, u kojem je locirana velika moć. Građani političke kanale delovanja smatraju zakrčenim, osim za ljude koji ne insistiraju na vlastitom integritetu, koji su spremni da bespogovorno obavljaju stranačke poslove, brane stavove u koje ne veruju, lažu i licemerno se ponašaju. Zbog toga ljudi teže nepolitičkim i kvazipolitičkim formama delovanja i često imaju prezir prema politici kao aktivnosti u užem smislu reči.

U isto vreme, značajan deo građana uočava da politika duboko utiče na njihove živote i da se „bavi njima“, zbog čega bi i oni želeli da se bave njom, na neki konkretniji način nego samo kroz priču. Bavljenje politikom u ovom smislu se može uporediti sa bavljenjem krovom koji prokišnjava: to je neprijatna aktivnost na koju nas prisiljavaju spoljne okolnosti. Političari stavljaju građane u sličnu situaciju. Građani to uočavaju i ne žele više da bude tako. Žele ispravan krov da bi se mogli baviti enterijerom. Stoga je raširen fenomen nečega što bismo mogli nazvati *privatnim bavljenjem politikom*. Politika kojom se oni bave u svakodnevnom životu nije preslikana „velika politika“, u njoj se ne ponavljaju podele i problemi koje postoje u javnom političkom prostoru. Prostor svakodnevnog teži da se oslobodi imperativa stranačke i institucionalne politike i kao takav bitno je različit od javnog prostora. Građani više ne dopuštaju jednostran upliv i trude se da depolitizuju taj „svoj“ prostor od naslaga „političarenja“ i „strančarenja“. To je pouka koja je izvučena iz Miloševićevog perioda, kada je politika posvađala ljude i narode, delila porodice i prijatelje itd. Raskorak između, s jedne strane,

onoga što građani vide kao političke probleme i rešenja za njih, a s druge onog čime se političari bave ponekad je toliko veliki da dovodi u pitanje komunikaciju između ova dva segmenta društva. Često se stiče utisak o dva razdvojena ili su-prostavljena sveta, sa različitim interesima i viđenjem stanja stvari u društvu.

Ovaj rakorak, međutim, nije do kraja definisan niti jasno artikulisan. Ipak, u širem društvenom smislu, raskorak pokazuje da građani poseduju kritičku distancu prema vlasti i politici uopšte. Potrebno je, stoga, ispitati kakvog je karaktera ova distanca. Ona se najviše ispoljava u stavu prema političkim akterima, politici koju vode, ali i u slici poželjnog stanja kome država treba da teži.

Politički akteri

Raskorak između građana i političara najuočljiviji je ako se uzmu u obzir kriterijumi na osnovu kojih se procenjuju akteri na političkoj sceni Srbije. Što se manje doživljavaju kao političari, akteri bolje prolaze. Standardi koji se pri tom primenjuju su ili nepolitičke prirode (karakterne osobine, ponašanje itd) ili se odnose na nedovoljno jasno i artikulisano opšte shvatanje politike i brigu o zajedničkom interesu. To nisu čak ni ona predizborna obećanja koja političari daju pre nego što stupe na vlast. Ona se više tretiraju kao deo političkog rituala: „obećanja su obećanja“ je česta tautološka fraza kojom se izražava njihova podrazumevana ispraznost. Ona se pre shvataju kao izraz dobrih namera nego kao davanje reči da će se obećano zaista i u potpunosti ostvariti. To, naravno, ne znači da ispunjavanje ili izneveravanje obećanja uopšte ne služi kao oruđe kritike postupaka vlasti, nego samo to da obećanja ne figuriraju kao presudan kriterijum u oceni političkih aktera.¹³ Izneverena obećanja se potežu tek onda kada je ocena već negativna, kao dodatni argument. Obećanja se takođe javljaju u formi „olakog davanja obećanja“ – ali to je već opis karakterne osobine. Uzdržanost u davanju obećanja se ceni kao pozitivna crta: „Ne treba tek tako davati izjave, kao što svi naši političari restom daju ... To je jedna ... ne znam šta da kažem, osnovna ne-kultura, nešto više, neodgovornost“ kaže jedan sagovornik.

Očekivanja, a ne obećanja su ta koja funkcionišu kao krajnji kriterijum. Ona se, pak, više grade na prirodi aktera (institucionalnoj i moralnoj) i opštem shvatanju politike. U daljem ćemo analizirati nekoliko aktera: to su a) Narodna skupština i poslanici, b) stranke i nestranačke organizacije i c) političari i nepolitičari na vlasti. Na ovom mestu aktere nećemo analizirati kao novu vlast u odnosu na

¹³ Ukoliko prema nekom političaru imaju pozitivan stav, građani lako pronalaze opravdanje zašto ona nisu ispunjena. Omiljeni alibiji za to su prepreke u okruženju („nije lako upravljati praznom kućom“), nedostatak kvalitetnih saradnika („ne može on sam“), politički protivnici koji poturaju nogu, nedostatak političke moći, institucionalne prepreke („mora da se bori sa dve skupštine i premijerom“), beskonačno prolongiranje („ne može sve preko noći“) itd. To da obećanja nisu presudna vidi se i po selektivnosti s kojom se, u kritikama, nabrajaju neispunjena obećanja, kao i po tek delimičnom poznavanju sadržaja obećanog: građani često ne znaju šta su to konkretno političari obećali, nego zbirno govore o „obećanjima“.

onu prethodnu (o tome v. poglavlje o doživljaju promene) nego ćemo samo pokušati da ilustrujemo način na koji građani o njima razmišljaju.

a) *Skupština*. Od pojedinačnih političkih aktera, Skupština i poslanici prolaze najgore. Oni se i ne doživljavaju kao ozbiljni politički akteri. Skupština nije mesto gde se donose ozbiljne političke odluke: ona je mesto za pokazivanje i česti ekscesi se tumače u ovom svetlu. Dobar deo građana gleda televizijske prenose ili makar povremeno prati šta se na zasedanjima zbiva. U oceni rada Skupštine dominira faktor ponašanja poslanika. Zbog njihove neozbiljnosti Skupština se poredi sa cirkusom, a poslanici sa malom decom: „Sednice naše Skupštine, Vlade, meni pre liče na cirkus, nego na sednicu. Onako ni deca u vrtiću, maltene, ne ponašaju se ... narod može da trpi ono jedno vreme“ (UE-1). „[Predsednik] treba da ih prvo raščisti da se ne bi bili, gađali, vređali i iznosili u naručju kao mala deca“ (PO-3). Dalje, tu su i nezainteresovanost, neprofesionalnost i fingiranje nekakvog rada pred očima javnosti: „Uzmite našu Skupštinu – jedni žvaću žvakaću gumu, drugi čitaju novine, treći se okreću, četvrti se smeju, peti dobacuju – ali kada glasaju, svi glasaju, zato što je rečeno da treba glasati i tu nema pardona“ (KŠ-8). Ispraznost rada se još više naglašava u sledećoj izjavi: „Smeta mi ovo pričanje, ove skupštine, zasedanja. Stalno pričaju, stalno pričaju, a ništa se ne dešava. Večito nema kvoruma na tim sednicama, a oni su uzeli naše pare, a ništa nisu uradili od tih silnih zakona, silnih obećanja“ (ŠA-MB-9).

Televizijski prenosi ovakvog ponašanja posebno iritiraju građane: smeta im opstrukcija rada, to što se poslanici ne bave poslom zbog kojeg su tu došli, to što nema kvalitetne rasprave. Skupština za njih nije mesto gde se formuliše i vodi ozbiljna državna politika, nego samo predstava za javnost. Ovaj opšti utisak – verovatno tačan, ali površan – toliko upečatljivo deluje na građane da im zakriva mnoge aspekte parlamentarnog života i osobenost Skupštine kao institucije. Kao posledica, građani se ne bave onim šta je Skupština stvarno uradila i kako je to uradila, dakle malo govore o samom njenom radu (ili ga ocenjuju paušalno), a mnogo više o ponašanju u njoj. Ponašanje poslanika samo dodatno kompromituje ideju bavljenja politikom i predstavljanja koja bi trebalo da je oličena u sastavu Skupštine. „To je smešno, šta se sve tamo čuje, šta sve rade, kako se jedni drugima obraćaju. Pa tamo u Skupštini su sve obrazovani ljudi. Ja mislim da tamo nema čoveka koji ima osnovnu školu. Bruka i sramota za kulturu i obrazovanje. Kako su ti ljudi tamo stigli? Mislili smo, Skupština ima lekare, inženjere, ekonomiste, i ja sam mislila da će oni funkcionisati mnogo bolje. To je nivo ispod svakog nivoa“ (VA-8).

b) *Političke stranke* su mesto gde se odvijaju važniji procesi nego u Skupštini. U njima se formuliše i sledi stranačka politika. U isto vreme, stranke su i mesto gde započinje raskol između građana i politike, i to po dva osnova. Stranke proizvode, umesto da odražavaju društvene razlike, i stranke su mesto gde od čoveka postaje političar, osoba bez integriteta.

b.1. Stranke se posmatraju kao *zatvorene organizacije* koje promovišu određenu politiku, formulisanu mimo građana i zasnovanu na posebnom stranačkom interesu (osvajanje vlasti, lični interesi važnih ljudi u stranci). Kao takve, one su činilac (a često i uzročnik) neprincipijelnih deoba i kočničar unapređivanja ukupnog društvenog stanja. Stranke se ne doživljavaju kao zastupnici određenog parcijalnog društvenog (grupnog) interesa ili ideje, nego uglavnom kao faktor deobe na osnovu partikularnog stranačkog ili ličnog interesa. Stanje je izokrenuto u odnosu na poželjnu normalu: nije društvo izdiferencirano, pa da se stranke pojavljuju kao politički zastupnici različitih ideologija, grupa i njihovih interesa, nego, naprotiv, stranke dele ljude u skladu sa svojim stranačkim interesima („svako vuče za sebe“). Broj stranaka nadilazi diferenciranost društva, tako da se razlike moraju veštački unositi: „U sadašnjoj situaciji najviše mi smeta ... što apsolutno u ovoj državi ima mnogo stranaka i što sve pokušavaju da različito misle i da budu sebi svojstvene, a zna se dobro šta je, šta bi svim tim strankama trebalo da bude cilj“ (ŠA-AM-8).

U ovom pogledu sveža su sećanja na bivši režim, kada su se stranački odnosi preslikavali na odnose među ljudima u gotovo svim oblastima života. Zbog toga građani neće više politiku u svojoj svakodnevici, dok je jedna od stvari koja im najviše smeta „strančarenje“ u postavljanju ljudi na javne funkcije i u društvenim preduzećima¹⁴ (v. o tome i u poglavlju o doživljaju promena). Još jedna manifestacija strančarenja jeste neprestano stvaranje afera. O sukobu DS i DSS, na primer, jedan građanin iz Požarevca kaže: „To je isto jedna afera, kao što je afera bila sa Vukom Obradovićem, pa afera sa Šešeljem, pa afera sa ovim, pa afera sa onim. Tako je i ovo isto afera između stranaka. I normalno je da će dva fudbalska tima, odnosno dve stranke, da imaju rivalstvo, jer se svaka bori da ima što više članova“ (PO-7).¹⁵

Razlozi iz kojih se stranački obojeno vođenje politike vidi kao loše mogu se sumarno razvrstati na sledeće grupe:

– Nesposobnost stranaka da identifikuju opšti interes i deluju u skladu sa njim; stalni sukobi i strančarenje ometaju rešavanje stvarnih društvenih problema;¹⁶

¹⁴ Jedan građanin o tome kaže: „Trebalo bi da shvatimo da politička opredeljenost nije uticajna na karakter čoveka. Treba izbaciti politiku iz opštih ustanova ne treba mešati svakodnevni život sa politikom. Političarima je mesto u Skupštini i nigde drugde“.

¹⁵ Ovde „normalno“ znači „normalno sa pozicije jedne strane u sukobu“, a ne neko poželjno stanje stvari. Pozitivan efekat stranačkog vođenja politike je kontingentan, umesto da bude suštinska strana politike. Nakon što je najružnijim rečima okarakterisao političke aktere, student iz Pančeva konstatuje da je ipak dobro što to sada više „nije jedna klika ljudi koja će znati da radi ono što su Miloševići ljudi radili ... nego jednostavno ima različitih ljudi i nekako su svi, koliko, onako, shvatam, svako svakoga na nož dočekuje, što je dobro. Mislim, političari to i treba da rade ... ako već ne mogu da se civilizovano pozabave problemom korupcije i svih tih problema, i ako ne mogu savesno da rade bez toga da krađu“.

¹⁶ „Politika je više bolja nego što je bila, ali mi je dojadilo što se u javnosti spominju ovi incidenti, smišljaju se incidenti i tako, nego što se obraća pažnja na neko konkretno pitanje“ (PA-6).

– Nemogućnost da se kroz stranke ostvari željeni politički uticaj, zbog „veštačkog“ diferenciranja društva i stranačke organizacije primerene posebnosti stranaka i stranačkih interesa;¹⁷

– Nedostatak bazičnog konsenzusa o političkoj zajednici, najurgentnijim problemima i osnovama na kojima bi se interesi diferencirali;¹⁸

– Nemogućnost da se ostvari jedinstvo političkog tela koje je najbolje za interes i potrebe naroda.¹⁹

Česta kritika stranačkog diferenciranja može ukazivati na nedemokratske potencijale. Međutim, ako se ovaj spisak argumenata za osudu političkog diferenciranja društva pažljivije razmotri, uočava se da je samo poslednji razlog potencijalno opasan po demokratsko ustrojstvo. Svi ostali više predstavljaju apel da se zajednički radi na rešavanju problema, a mnogo manje apel da se stvori jedinstvo u ime nekog višeg cilja. U ovoj analizi nije nam namera da promoviramo robespjevovsku ideju o „dobrom narodu i korumpiranim magistratima“ nego da ukažemo na to da ovaj problem, ukoliko mu se pažljivije pristupi, ne mora biti značajna prepreka za demokratizaciju srpskog društva. Stav građana prema strankama dobrim delom je reakcija na ono što opažaju kao rđavu diferencijaciju, umesto da bude stav protiv političke diferencijacije kao takve. Iz materijala se može zaključiti da veliki broj građana osuđuje postojeću diferencijaciju kao lošu, a manji broj njih smatra diferencijaciju lošom po sebi. Ne želimo da se upuštamo u procenjivanje ispravnosti stava o lošoj diferencijaciji, ali ono što možemo tvrditi jeste da stranačka diferencijacija nije primerena onome što građani opažaju kao potrebe društva. Pronalaženje osetljive ravnoteže između političke i društvene diferencijacije svakako je potreba srpskog društva. Njen nedostatak može proizvesti ozbiljne društvene probleme koji nastaju iz međusobnog udaljavanja ove dve sfere.

b.2. Gotovo jednodušno se stranke doživljavaju kao *organizacije u kojima je nemoguće zadržati integritet*. Kako to jedan građanin Požarevca kaže: stranke boje ljude, njihovi članovi su „ofarbani bojama stranke“. Kao najčešći razlog zašto se ne priključuju strankama građani navode nemogućnost da se u strankama zadrži vlastiti stav i zastupa vlastito mišljenje.²⁰ Promociju stranačke

¹⁷ „Mislim da je pun bi smisao bio da nikome ne dajemo apsolutno pravo, da svi imamo učešće u kreiranju neke naše budućnosti i života i da bi to jednostavno stvorilo neku klimu i neku slogu koja bi nas iznela, jel' da, iz ove krize... Oni sebi suviše daju za pravo da nam kroje sudbinu“ (SM-2).

¹⁸ „Sad je teško poverovati partiji, sad u ovo vreme, ovako kako je. Teško je poverovat, jer ovo ništa nije stabilno ... Ovo još nije stabilna pravna država. Kad se postave zakonski propisi, pa sve posle“ (NP-MK-2).

¹⁹ „Pa najgore je to, kada govorimo o političkoj situaciji na jednom višem nivou, ta podeljenost srpske političke scene, gde ipak jedni vuku na jednu stranu, drugi na drugu stranu“ (KŠ-6). Podeljenost, po mišljenju ovog građanina, sprečava uspostavljanje nacionalnog jedinstva i okupljanje oko jednog čoveka (Đinđića), koje je neophodno da se „Srbija izvuče iz ove situacije“.

²⁰ Na pitanje da li je član neke stranke, građanin iz Sremske Mitrovice odgovara: „Ne, ne daj bože! To pre svega kažem, jer želim da u životu ostanem svoj, i da je to prevashodno važno za svakog čoveka. Jer ovo, kada se ti nekom, to ti je kao da daš dušu đavolu“ (SM-2).

linije i onoga što stranci donosi korist članovi moraju staviti iznad vlastitog mišljenja, pa čak i moralnih nazora. Stranke se u ovom pogledu posmatraju kao makijavelistički ustrojene organizacije. Uspeh u stranci zavisi u velikoj meri od odricanja od vlastitog integriteta. Zauzvrat, aktivni i lojalni članovi mogu računati na položaje i privilegije koje sa sobom nosi učešće u vlasti. U strankama, iz tog razloga, nisu aktivni ljudi najviših moralnih i intelektualnih kapaciteta. Jedan građanin iz Leskovca to kaže ovako: „Danas ljudi nemaju poverenje ni u jednu stranku i, poput mene, ne žele da budu članovi stranke, tako da opet najpametniji ljudi nisu u politici“.

Zbog toga se u strankama kao aktivni i istaknuti članovi nalaze ljudi koji imaju ciljeve čije ostvarenje zavisi od „političke podloge“.²¹ Stranke nisu mesta za ljude koji imaju na umu nešto više od borbe za vlast i položaje. O tome svedoče i neka iskustva bivših ili neaktivnih članova: „Ispočetka, kad je počelo ovo demokratsko narodno društvo, bio sam zagrižen, kao stranka jedna. Pa sam menjao. Pa skoro ni za jednu ne navijam. Svejedno mi je“ (ŠA-MB-9). Slično važi i za one koji su se zalagali za iskrenu nacionalnu politiku: „Bio sam član od 1990. SPO ... Bio sam na Gazimestanu kad je bio Milošević. Znači, bila je važna samo nacionalna varijanta. Nisam ja tad, verovatno, ni video helikoptere, sletanje Miloševića na Gazimestan i takve stvari – privid da smo mi, u stvari, iskorišćeni kao scenario za uzdizanje nacionalnog vođe“ (NS-VS-7). Malo dalje, sagovornik naglašava da je 1993. godine izašao iz SPO zato što nije mogao da podnese stranačku disciplinu i centralističko upravljanje.²²

Veliki deo građana stranke ne vidi kao dobar kanal za političko delovanje u širem smislu reči. U isto vreme, oni osećaju određenu potrebu da intervenišu u zbivanja koja bitno utiču na njihov život. Ova ambivalentnost u shvatanju politike, koja se manifestuje kroz napetost između politike kakvu je vode stranke i politike kako je doživljavaju građani, najbolje se može sagledati u karakterizaciji aktivnosti „Otpora“. Mladi Leskovčanin kaže: „Bio sam u puno akcija koje je izvodio ‘Otpor’, ali nikada nisam bio član, niti sam danas, niti želim kao što ne želim da budem član bilo koje političke organizacije“. Kvalitet akcija „Otpora“ se vidi u tome što iza njihovog postupka nije ležao parcijalan politički interes, koji bi umanjio njihovu vrednost. „Otpor“ se politikom bavio na nepolitičan način. Zbog toga je bio pogodan kanal političkog delovanja.

²¹ „Mislim da je, ako i na svim funkcijama tako visokog nivoa [ministarstvo, op.a.], pa i nižeg, još nižeg – počev od mesnih zajednica – neophodna politička podloga. Jasno je da se opredeljenja vrše prema političkoj pripadnosti“. Malo dalje, ista sagovornica za svoj angažman koordinatora tima *Zdravo da ste* konstatuje da je to „najviši domet koji je moguće postići bez političkog opredeljenja“ (ČA-KD-1).

²² Ovaj sagovornik je, međutim, i dalje aktivno učestvovao u svim političkim zbivanjima, do ulaska u zdanje Skupštine 5. oktobra, ali mimo stranaka ili preko svojih privatnih poznanstava sa ljudima iz stranaka. Sa kolikom strašću on učestvuje u političkim zbivanjima pokazuje njegov opis ulaska u Skupštinu: „Ugođaj – spaljuješ konačno neki simbol zbog koga si trpeo, zbog koga nisi mogao da ideš na letovanje, zbog koga nisi mogao da kupiš kola, zbog koga nisi mogao normalno da živiš, zbog koga si osuđen u svetu“.

c) *Političari i nepolitičari u vlasti* su neuporedivo važniji akteri od institucija u kojima deluju i položaja koje zaposedaju. Od njihovih osobina i sposobnosti zavisi kako će neka institucija funkcionisati i koju će politiku sprovesti. Institucije se vide kao prazna mesta koja okupiraju neki političari da bi sproveli svoju politiku, a ne kao sistem ograničenja koji definiše njihov posao i obezbeđuje opšti interes. Često se političarima pripisuje stav da institucije vide kao nepotrebnu prepreku za sprovođenje određene politike, a neretko taj stav dele i sami građani. To se naročito iznosi u odnosu na potrebe promena i napuštanje starih praksi i „bivših“ ljudi. U tom vakuumu nepoverenja u stare institucije uz istovremeno nepostojanja novih, nije neobično što se politički život usredsređuje na određene ličnosti, na koje se projektuje niz očekivanja. Zanimljivo je da se političari oslovljavaju po imenu i prezimenu, a gotovo nikada se uz ime ne navodi i funkcija. Funkcija koju političar obavlja najčešće se javlja kao asocijacija, onda kada ispitanik ne može da se seti njegovog imena („onaj ministar“). Nije retko da se političari nazivaju nadimcima (Sloba, Velja, Voja), mada se češće jednostavno kaže Koštunica, Đinđić, Šešelj itd. Mada bi se moglo pomisliti da je ovo izraz bliskosti sa političarom kao „jednim od nas“, pre je reč o pripisivanju značaja dotičnom političaru kao pojedincu.²³ Važni političari se posmatraju kao samostalni akteri u odnosu na funkcije koje obavljaju, čak i u odnosu na stranke. Utoliko se direktnim imenovanjem upravo naglašava distanca između građanina-govornika i imenovanog političara, koja je veća nego kada se ovaj posmatra samo kao funkcioner.

Paradoksalnost situacije jeste u tome da građani vezuju svoja očekivanja za političare koje, istovremeno, ne opažaju kao najpoželjnije aktere za sprovođenje određene politike. Postoji generalno nepoverenje kako u političare kao „vrstu ljudi“, tako i u konkretne političare koji su na vlasti, ili blizu vlasti. Jedan od čestih motiva koji se provlači kroz intervjuje jeste strukturno kvarenje ljudi onog trenutka kada uđu u politiku. „Najviše mi smeta ta nestabilnost u njihovim izjavama. To je neverovatno, kada slušam izjave, recimo, političara, kao da to nisu isti ljudi koji su bili do 5. oktobra“ (PA-6). Vlast je mesto gde se stranački političar pokazuje u pravom svetlu, a taj proces se odvija postupno: „Pa, da vam kažem, svaka nova metla, ona dobro briše. Svaka metla, čim malo ostari, ona posle preskače. Gledaju svaka posla ... [svako] čuva sebe, bogati“ (NP-MK-2). Indikativno je u tom pogledu i kako građani koji su tokom 90tih bili aktivni učesnici antirežimskih akcija, ali se posle preokreta 2000. nisu okoristili, s ogorčenjem zapažaju promene u držanju i ponašanju svojih dojučerašnjih saboraca, a često i ličnih poznanika, posle zauzimanja funkcija u lokalnoj ili centralnoj vlasti.

Generalno nepoverenje u politiku i političare kao „vrstu ljudi“ oličava se i u tome da se opredeljivanje za nekog pojedinog političara odvija na nepolitičkom nivou. Ono što se gleda i procenjuje jeste ličnost: kakav je on čovek, a ne kakav je političar. Te dve stvari su usko povezane ne samo u smislu da su ljudski

²³ Isti zaključak se može izvesti i obrnutim putem: kad su u pitanju manje važni političari, građani se često ne sećaju njihovih imena, ili ih navode pogrešno, ili uz pokaznu zamenicu „onaj“.

kvaliteti presudni u politici, nego su politička svojstva gotovo obrnuta strana ljudskih.²⁴ Ako pogledamo spisak kvaliteta određenih političara, videćemo da su to u najvećoj meri karakterne osobine, na osnovu kojih malo možemo saznati o kvalitetu tih osoba kao političara. Nije onda čudno što se za većinu državnih poslova prednost uobičajeno daje nepolitičarima na vlasti (v. i poglavlje o doživljaju promena i novoj vlasti)

Za predstavnike republičke vlasti vezuju se osobine kao što su: konkretni, dinamični, prodorni, mladi, neiskvareni. Veoma retko se njihova iskrenost dovodi u sumnju, u smislu da su eksponenti strane vlasti ili da su došli ovde da se obogate. Međutim, ovde se najčešće ima u vidu tzv. ekspertski deo vlade, kome se ponekad priključuju Labus i Dinkić. No, njihov najveći kvalitet je to što nisu političari. Sličnim osobinama se, kao što je rečeno, opisuje i uspeh „Otpora“ u rušenju Miloševića.

Dinđić se svakako doživljava kao najpolitičkija i najspornija ličnost političkog života u Srbiji. Kao njegove pozitivne ili makar politički poželjne osobine navode se: sposoban, mangaš, pun energije, lukav, elokventan, ima viziju, zna šta radi. Negativne osobine se mnogo češće navode: nepošten, opasan, „prostire sitan vez“, lukav, „sve obavlja brzo i po kratkom postupku – prečicom“, neozbiljan, nepromišljen, „kada se dokopa vlasti smatra da je jedini zadužen da o svemu razmišlja“, „u sve se razume, sve zna“, glavniji, napastan, hoće da minira, nije naš – nemački đak.

Za Koštunicu se kao pozitivno vezuje da je umeren, pouzdan, pošten, intelektualac, Srbin, pobožan. Negativne osobine su da je spor, odugovlači, nespособan, kočničar, salonski ili kabinetški političar.

Ako bi se ove osobine analizirale nezavisno od toga kome se pripisuju, ste kao bi se utisak da neko opisuje osobe koje su mu bliske i koje jako dobro poznaje, a ne javne ličnosti. Procenjivanje sa stanovišta ljudskog odnosa jeste za građane bitno upravo zato što političari nisu u istom položaju kao i obični ljudi, a njihovo delovanje može imati katastrofalne posledice. Sećanje na to je još uvek veoma živo: „I onda se čovek mogao da prevari u njegovoj [Miloševićevoj] političkoj ličnosti, a on kao čovek je dosta bio labilan, i što se tiče same politike, tako da je često menjao te svoje odluke, koje su za svoj konačni epilog imale neke katastrofične situacije“ (ŠA-MB-9). Moć političara u neodgovarajućem institucionalnom okruženju veoma je opasna. Stoga, izuzetno je važno kakav je čovek onaj koji upravlja, jer ne postoji institucionalni mehanizam koji će, kao u slavnoj Mandevilovoj maksimi, „lične poroke pretvarati u javne vrline“.

²⁴ „O našim političarima mnogo toga znam što bih voleo da ne znam“ (SU-MP-3); ili „Meni se nijedan nije video. Svaki vuče na svoju stranu. E, to, ja ne mogu da se zaljubim ni u jednog, ja sam prvo vreme stvarno bio se zaljubio u njega, cenio sam ga ... e, kad sam počeo loše da živim, ja sam izgubio volju za tog Miloševića. E, sad ne verujem ni u jednog, radi njega“ (NP-MK-2).

Produbljena raslojenost između sfere političkog i sfere svakodnevnih briga „običnih ljudi“ rađa veliko nepoverenje građana u politiku i političke oblike delovanja. No, da li to znači da građani nisu spremni ni na jedan oblik političkog angažmana? Jer, to bi značilo veoma duboko razmimoilaženje i uzajamnu izolaciju između grupa na vlasti i onih koji nisu zainteresovani da neposredno učestvuju u njoj ili, drugim rečima, onih koji bi da politizuju društvo i onih koji bi da politiku i političarenje proteraju iz svakodnevnog života. Kanali delovanja u ovom pravcu su veoma skučeni i to zaista može biti ozbiljan problem za funkcionisanje celokupnog društva. Kako, onda, građani vide sebe i svoju ulogu u političkom životu?

Lični odnos prema političkom: tipovi angažmana

Unutar opšteg okvira zamora politikom, koji je zajednički pretežno većini građana s kojima smo razgovarali, postavlja se uže pitanje individualnog odnošenja prema političkom. Ova posebna tema, koja bi se mogla označiti kao „politika i ja“, tiče se viđenja samog sebe u odnosu prema javnim stvarima, stvarnog i potencijalnog učešća u bavljenju njima, ukratko spremnosti na lično angažovanje i vrstâ tog angažovanja. Slika tada postaje manje homogena i razuđuje se na nekoliko tipova. Treba naglasiti da se ti tipovi ne obrazuju samo na osnovu ličnih osobina – recimo, individualnog afiniteta prema aktivizmu i unutrašnje potrebe da se sudeluje, što je, pretpostavljamo, glavna osnova opredeljivanja građana za i protiv javnog angažmana u društvima sa stabilnijim političkim životom. U slučaju našeg društva, mora se kao konstitutivan činilac uvesti i hronologija objektivnih zbivanja, koja u velikoj meri utiče na individualne izbore.

1. Uslovni angažman. Sled stvarnih događaja igra posebno krupnu ulogu u daleko najbrojnijoj grupi, koju ćemo prvu razmotriti. Uprkos unutrašnjoj heterogenosti, njoj je zajednička spremnost na angažman, ali samo pod određenim uslovima.

Jedan bitan deo te uslovnosti može se nazvati *kontekstualnim imperativom* i sastoji se u vezivanju ličnog učešća za određeni vremenski trenutak, percipiran kao preloman. Gledano unazad, najčešće je posredi učešće u političkoj mobilizaciji tokom 2000. godine; gledano unapred, ostavlja se mogućnost ponovnog angažmana, ali samo „ako dođe stani-pani“. U međuvremenu, dakle u sadašnjici, u pogledu mogućnog angažmana grubo se mogu razlikovati dva stava. Prvi zastupa jaku verziju ideje o „podeli posla“ između građana i političara: građani su pomogli (DOS-ovim) političarima da dođu na vlast i time završili svoj deo zadatka; sada je sva odgovornost na političarima. Druga grupa uočava potrebu za produženim povišenim angažmanom u tekućem razdoblju, koji je presudan jer treba postaviti društvo na nove temelje, ili „iznova izgraditi zajedničku kuću“, kako to mnogi metaforično označavaju. Razmotrimo sada detaljnije koje su to osnove uslovnog angažmana, odnosno razlozi koje ljudi nude za svoje opredeljenje.

Kada je reč o prethodnom angažmanu, dakle učešću u antimiloševićevskim protestima, najjači utisak koji se stiče jeste naglašena sklonost ka verbalnoj depolitizaciji i samih događaja i ličnog učešća u njima. Ta sklonost je nešto manje izražena kod građana sa dugotrajnijim „stažom“ opozicionog aktivizma; ipak, i oni retko navode neke potpuno artikulisane političke vrednosti koje su ih u tome motivisale. Najčešće korišćena formulacija jeste da su želeli da „svojim prisustvom povećaju masu“, a političko kvalifikovanje događaja u kojima su učestvovali obično se zaustavlja na identifikaciji Miloševićevog režima (koji se shvata kao nekakvo monolitno zlo) kao ključnog neprijatelja, jer je bio uzročnik opšteg propadanja zemlje, društva i pojedinačnih života.²⁵

Depolitizacija je znatno jače naglašena kod onih koji su se aktivirali tek 2000. Oni često eksplicitno kažu da su se do tada držali po strani od „politike“.²⁶ A onda su najednom osetili da moraju da se pokrenu; prethodna sumnjičavost i „gledanje svoja posla“ ustupili su mesto žestokom, emotivno obojenom angažmanu („to da on ode, to mi je bio jedini cilj“, KI-7, KV radnik, 33; „Jedva sam čekala 5. oktobar“, BO-NT-1). Naslućujemo čemu se duguje taj preokret: učešće u protestima 2000. *više nije bila politika*; to je bio „život“ sam. Recimo: „[Išao sam na proteste] zato što sam video po sebi da mi nije dobro, razumeš... Video sam po meni, video sam po ženi, video sam po deci da im nije dobro“ (KI-7). Ili: „Nije to politika ako ti trpiš gladan i boriš se da ti što bolje bude, nije to politika, to je čisto jedna borba za život... [Učestvovala sam] da bi sutra bilo bolje mojoj deci“ (BO-NT-1).

To da je masovna mobilizacija 2000. godine imala pre *egzistencijalne* nego čisto političke osnove kazuje nam nekoliko elemenata koji se veoma često pojavljuju u opisima i obrazloženjima ličnog angažmana: spominjanje „dece“ i „budućnosti“ i moralni ton,²⁷ ogromna visina ličnog uloga – rizika koji su ljudi bili spremni da podnesu,²⁸ te isticanje „snage ujedinjenog naroda“ kao primarnog obeležja petooctobarskih događaja (pri čemu se lično prisustvo objašnjava kao želja da se sudeluje u tom jedinstvu). Takođe je indikativno već pominjano isticanje uloge „Otpora“, koji se doživljava kao nepolitička snaga. Nepolitički ka-

²⁵ Npr.: „Izlazio sam na mitinge podrške... Što nas je više bilo, to je bilo povoljnije... I ja sam bio za to da se nešto promeni, da bi naša deca imala nešto sutra, svoju budućnost. U nekoj političkoj aktivnosti nisam imao puno udela“ (PN-6).

²⁶ „Šta da kažem... Pazi, sve je to bilo prevrtljivo [pre 2000.]... Nisam hteo ni da se obeležavam nešto, a pravo da vam kažem, nisam ni hteo da se bavim tom politikom, niti me je interesovalo“ (KI-6, KV radnik, 33). „Baš pred promene, tu sam malo više bila zainteresovana, inače ranije me nikada politika nije interesovala“ (BO-NT-1, OŠ domaćica, 48). U ovom odeljku navodićemo i osnovna demografska obeležja ispitanika, kako bismo dočarali sliku širokog raspona socijalnih profila ljudi koji su učestvovali u predpetooctobarskim akcijama.

²⁷ „Sutra, kada dođu neka druga vremena... da me deca ne pitaju – Tata, kako ste bili slabi i glupi, da vas jedan mali čovek ovako maltretira“ (ČA-LČ-4, VŠS privatnik, 42).

²⁸ „Rekao sam sebi: idem, pa makar poginuo.. Bar će ova deca što ostaju imati bolji život“ (KI-6, NK radnik, 39). „Sa svima sam se oprostila. Mislila sam, ko zna šta me tamo čeka. Možda se uopšte neću vratiti“ (KŠ-2, SSS trgovkinja, 41).

rakter „Otpora“ prihvata se kako spolja, u očima nečlanova,²⁹ tako i u samorazumevanju pokreta. To pokazuju izjave mnogih njegovih članova, jezgrovito izražavajući suštinu kontekstualnog angažmana: „Značilo mi je da sam učestvovala, da mi je mirna savest da nisam sedela skrštenih ruku i čekala da promene dođu same“ (KG-GM-7, učenica, 19).

Sledeći vremenski segment, u kojem se lični odnos prema političkoj aktivnosti menja, jeste sadašnjica. Kao što je rečeno, neki od veoma angažovanih učesnika protesta sada su se na neki način „preпусти“ novoj vlasti, s poverenjem da će ona obaviti posao kako valja, ili bar otvorenošću da joj treba pružiti određeno vreme tokom kojeg će se pokazati koliko je sposobna: „Ranije nam se nametalo to da je svako od nas odgovoran i da će svojim glasanjem i svojim izlaskom na protest da odluči... Ja sam se u tom pogledu smirila i sad to sve gledam bez nekog grča“ (LE-2, SSS službenica, 49). „Dok smo u Slobodanovo vreme bili aktivni i ja i žena i deca, sad smo svi u nekom statusu quo“ (LE-4, nezaposleni tekstilni inženjer, 51). „Meni je glavni cilj bio da odu komunisti, a sad, kako će da bude? Pa, ovako, ja smatram da će da bude bolje“ (BG-LjJ-9, pravnička u penziji, 60).

Uporedo s ovim stavom, bez međusobnog isključivanja, javlja se naglašavanje potrebe za povećanim ličnim zalaganjem pojedinca u sadašnjem razdoblju (podsetimo na diskusiju o „totalnoj“ prirodi tekućih društvenih promena). Međutim, to učešće građani uglavnom više ne sagledavaju kao političko. Ono se najčešće izražava kroz devizu da „sada svako od nas treba da da svoj doprinos“ postavljanju društva na noge i opštem boljitku. Ti doprinosi se, pre svega, vide kao stručni, profesionalni,³⁰ ili pak kao podizanje opšte kulture življenja, uzajamne odgovornosti i solidarnosti ljudi, pri čemu se političke aktivnosti shvataju kao sastavni deo ili produžetak tog kontinuiranog tkiva zajedničkog života.³¹

Ovaj depolitizovani kontekstualni angažman blizak je jednom drugom opštem tipu odnosa prema zajedničkim stvarima koji takođe spada u grupu „uslovnih“: *društveni angažman* nije određen kontekstualnim imperativom, već je uslovan na drugi način. Zastupaju ga ljudi koji imaju jasnu predstavu o „opštem dobru“ i nastoje da mu lično doprinesu, ali su ujedno snažno antipolitički nastrojeni. Oni su veoma aktivni u društvenim organizacijama, kao što su sindikati, mesne zajednice i kulturnometnička društva. Oni se rukovode, s jedne strane, idejom da dobrobit zajednice zavisi od pojedinačnog doprinosa članova,³²

²⁹ Građani ga vrlo često označavaju sasvim depolitizovanim i, po implikaciji, moralno „vrednijim“ terminom *omladina*.

³⁰ „Mislim da bi najveće promene mogli da napravimo tako što bi svako u svojoj profesiji gledao da nešto uradi. U tom smislu ja sam aktivna... Sad svako mora profesionalno maksimalno da se angažuje. I naravno, i vlast da odradi svoj deo posla“ (BG-LjJ-1, profesorka univerziteta, 53).

³¹ „Ako bi svako pošao od sebe da je dovoljno ne baciti jedan mali papirić na ulici, grad bi bio čist. Toga se držim i kad je u pitanju glasanje“ (LE-7, student, 27).

³² „Smeta mi kad se kaže ‘baš me briga, nije moje’ – pa ovo je sve naše, mi svi moramo da čuvamo, da štedimo, da ne prljamo naš grad... Da se prvo svi mi promenimo, da malo više

a s druge idejom da vlastodršci moraju makar da konsultuju građane oko političkih mera koje sprovode.³³ U isto vreme, kao što je rečeno, ovi ljudi gaje jaku odbojnost prema političkom aktivizmu.³⁴

Uslovni angažman ima svoje jasne nedostatke. Jedan od njih jeste nespremnost građana da upotrebljavaju političke kanale delovanja, kao što su stranke ili političke NVO, pa i sindikati; za veliki deo njih, lični politički angažman – koji, kao što smo videli, oni u najvećem broju uopšte i nisu doživeli kao politički u užem smislu reči – završio se 5. oktobra. Jedini široko prihvatljivi oblici političkog delovanja jesu glasanje na izborima i, eventualno, vaninstitucionalna akcija (masovni protesti), „ako ustreba“. Ta je nespremnost, opet, u nesrazmeri sa percepcijom istih tih ljudi da je sadašnje razdoblje izuzetno: ako sada uspostavljam nova pravila društvenog života, a postoji realna opasnost da društvo skrene sa poželjnog pravca ekonomske i demokratske obnove, onda bi to trebalo da povlači posebne zahteve i u smislu angažmana samih građana.

No, ne treba izvlačiti pre nagljene zaključke. U kontekstualnom stavu, naročito s obzirom na iskazanu spremnost da se „opet, ako ustreba“ neposredno sudeluje u nekom vidu političke delatnosti, postoji jedna značajna dimenzija „naučene lekcije“: nijedna se vlast više ne sme pustiti da radi baš šta hoće. Minimalni demokratski prag, u vidu odgovornosti vlasti prema građanima, te prava i sposobnosti građana da je uklone ukoliko ne ispuni očekivanja, uspostavljen je, čini se, kao trajna tekovina političke kulture.³⁵ Takođe, mogućnost stvorena promenom režima da se „više ne bavimo politikom“ gotovo univerzalno je dočekana sa dobrodošlicom, kao znak normalizacije društvenog života – a to je stav kojem se ne može odreći razboritost. I napokon, još jedan racionalan sloj koji postoji u kontekstualnom dezangažmanu tiče se otklona od tradicionalnog „kafanskog politiziranja“ – otklona koji se izražava kroz iskaze o „podeli posla“, odnosno o politici kao ozbiljnom poslu koji ne treba da bude predmet laičkih licitiranja.

2. Apolitičnost. Ako bismo posmatrali samo površinski sloj onoga što ljudi govore, zaključili bismo kako je apolitičnost apsolutno dominantno raspoloženje građana Srbije. Međutim, kao što je već nagovešteno u prethodnim odeljcima, to nije cela priča. Ispod verbalne apolitičnosti kriju se znatne razlike.

ekonomišemo, da domaćinski svi poslujemo, kako u domaćinstvu, tako i uopštinama, u gradu, u državi“ (BG-IP-5, VSS bibliotekarka u penziji, 63).

³³ „Da se sa mnom popriča, da me obaveštava, da učestvujem donekle... Ne treba da odlučim, nego da kažem ponegde moje mišljenje“ (KI-3, automehaničar 46).

³⁴ „Nisam se učlanio, niti ću u životu da se učlanim u bilo koju partiju“ (KG-GM-6, SSS sindikalni poverenik, 33). „Trebalo da su ljudi radni, da su poštteni, čestiti, da više rade, a da manje vode politiku. Političari nek se bave politikom, a stručnjaci neka se bave onim za šta su stručni“ (BG-IP-5).

³⁵ „Dobro je to što smo uradili, jer skupićemo hrabrosti i drugi put, kad opet ne bude bilo dobro, da opet to uradimo, jer mnogo godina se trpelo, i ćutalo, i svi su se nekako učaurili“ (BO-MA-4, spremačica sa OŠ, 32).

a) *Deklarativnu apolitičnost* nalazimo kod onih ljudi koji žele tako da se predstave („ne interesuje me politika“, „ne želim da se bavim politikom“), a istovremeno mnogo pričaju o politici sa svojim bliskim okruženjem, sistematski prate političke sadržaje u medijima, dosta razmišljaju i imaju izgrađene stavove o nizu političkih pitanja. Objašnjenje se nalazi u ranije naznačenom raskoraku između dva značenja „političkog“. Tako verbalno odbacivanje „politike“, sa njegovim često snažnim emotivnim nabojem, ponajpre treba shvatiti kao izraz revolta, prezira, gađenja ili razočaranosti prema onome što se opaža kao „rđavo“ u politici, dok je bazično interesovanje za politiku kao bavljenje javnim stvarima i dalje prisutno. Hipoteza: kada bi stvarna, praktična politika bila „bolja“, više u skladu sa napola artikulisanim predstavama koje ljudi imaju o tome kakva bi ona trebalo da bude, ovi isti građani ne bi imali toliku potrebu za verbalnim distanciranjem.

b) Postoji, međutim, i stav koji oličava obrnut princip i koji bi se, uz dužan oprez, mogao nazvati *stvarnom apolitičnošću*. Nemoguće ga je dokazati na primerima, jer se on iščitava jedino kroz celokupni sadržaj intervjua. Kod nekih ljudi, iskazi koji formalno ne odskaču od stavova stotina drugih građana – kao što su „Mene ne zanima toliko politika, više volim sport“ (KG-LV-10, radnik sa OŠ, 31), ili „Danas je najbolje gledati svoja posla“ (KG-GM-4, profesorka u gimnaziji, 29) – *stvarno* imaju to značenje: oni se *stvarno* tako ponašaju. Jedan penzioner izražava životnu devizu ove grupe: „Od slučaja do slučaja, gledajući ostale ljude tako se čovek i ponašao“ (VA-5, VŠS penzionisani nastavnik, 60). Na direktna pitanja o političkim temama, građani iz ove grupe proizvode neke odgovore; međutim, ta su mišljenja maglovita i površna, zasnovana isključivo na ličnoj situaciji ili neobrazloženim simpatijama i antipatijama. U meri u kojoj se opredeljuju, ove građane bi možda trebalo nazvati „prinudno zainteresovanima“ za politiku, za razliku od prethodne grupe, koja je „prinudno nezainteresovana“.

Unutar grupe „stvarno apolitičnih“ postoji jedna podgrupa, formirana na socijalnim osnovama. Reč je o mlađim, urbanim, sofisticiranim ljudima – kolokvijalno rečeno, „šmizlama“ i „frajerima“ – koji se ne ustežu da iznose tvrdnje o političkim temama, ali su u osnovi lišeni političkog osećaja. Budući mladi i moderni, oni znaju da je razumeti se u politiku „in“, te sebi ne mogu dopustiti da ostanu prosto na „ne znam, ne zanima me“. „Bavljenje“ politikom, pa čak i učešće na protestima, predstavlja neku vrstu imperativa za onu vrstu socijalnog identiteta na koji oni polažu pravo. Tako je jedna visokoobrazovana mlada Pančevka išla na studentske proteste 90tih, „čisto onako, hajde da vidim, da se malo družim, da vidim šta se dešava“. Petog oktobra se našla pred Skupštinom, očekujući „da će biti neki miting, neki govor, nešto drugo“ i doživela traumu i šok za koji nije bila spremna (PA-13, nezaposlena inženjerka, 28).

c) *Narodska apolitičnost*. Apolitičnost se u ovom slučaju zasniva na opštem životnom stavu opstanka u svim uslovima. Višegeneracijsko tegobno životno iskustvo naučilo je ove ljude da svaki društveno-politički sistem shvataju kao zadatak okvir na koji ne mogu uticati. „Svaka vlast da se poštuje mora. Tu nema...

Jer ako ne poštuješ vlast, ti, ti krivično odgovaraš“. (NP-MK-2, penzionisani radnik, 62).³⁶ Iz tog okvira treba izvući maksimalnu korist, ili bar proći sa minimalnim štetama. Ostalo ih ne zanima: „Nek radi ko šta hoće, nek ide ko gde hoće, ne interesuje me, samo ćutim i slušam“ (BG-IJ-10, domaćica, 3 razreda OŠ, 73).³⁷ Iako su mnogi građani Srbije proizvod porodično-grupnog istorijata oskudice i borbe za opstanak, među našim ispitanicima bilo je vrlo malo ljudi koji svoje odnošenje prema okolnom svetu sistematski zasnivaju na ovom stavu.³⁸ Zanimljivo je da niz savremenih teorija svakodnevnog života (npr. de Certeau, 1988; Maffesoli, 1979, 1989) postulira upravo takvog bezvremenog „anonimnog aktera“, kojeg krasi žilavost, snalažljivost, otpor prema svakom sistemu i potpuno odsustvo refleksije. Iz te perspektive, malobrojnost ispitanika tog profila u jednom ovakvom istraživanju predstavlja iznenađenje; po svemu sudeći, treba je uzeti kao znak neutemeljenosti i ograničenog dometa samih tih teorija.

3. Politizovani aktivizam: Jedna nevelika, ali izrazito profilisana grupa okuplja građane koji su veoma aktivni, i to sa jasnim političkim predznakom. Oni su veliki deo svog života vezali za politiku, u ovoj ili onoj formi; veoma se trude da budu detaljno i svestrano informisani, veoma su aktivni na raznim planovima, a privatni život im je tesno prepleten sa bavljenjem javnim stvarima. Mnogi od njih su i u doba socijalizma bili članovi ondašnjih političkih organizacija, a posle 1990. prošli kroz dve-tri stranke. Skloni su da sve što se dešava sagledavaju kroz političku vizuru, da u svemu vide neki politički sadržaj, bilo u pozitivnom bilo u negativnom smislu.

Na pitanje „Šta se u Vašem životu promenilo posle 5. X?“, jedan 27-godišnji Leskovčanin (LE-11), privatnik aktivan u nevladinoj organizaciji i GSS (pri čemu su NVO, stranka i njegova firma poslovno povezane), simptomatično odgovara: „Nije mnogo toga, samo su se glave promenile, uzmimo lokalnu samoupravu...“ i nastavlja da naširoko priča o problemima lokalne vlasti, dakle uopšte ne razdvaja svoj privatni život od okolnih političkih zbivanja. Drugi mladić, Kragujevčanin, apsolvent prava, saosnivač Partije rada, deklarisan „marksista-lenjinista“, išao je da vidi svoj dosije u policiji jer bi se „ružno osećao da me nisu markirali“. On u svemu vidi zaveru svetskog kapitala, zbog čega je, između ostalog, organizovao demonstracije pred američkom ambasadom; želi da se u životu profesionalno bavi politikom (KG-GM-3). 52-godišnji VKV električar iz Bora, celog svog radnog veka aktivni sindikalista, kaže: „Ja sam alergičan kad neko kaže ‘Mani politiku’, jer to su fraze za onog jadnička koji je i ovako umoran i prestrašen, pa beži u rupu, i onda viče, ‘Mani politiku’“. Čuo od nekog tako. A ne

³⁶ Ovaj stav po definiciji pripada nižim prečagama stratifikacijske lestvice. Ljudi koji su socijalno uznapredovali, kada zastupaju u suštini isti stav, osećaju potrebu da ga izraze u kvalifikovanoj formi: „Ako čovek u nekom sistemu želi nešto da stvori, onda mora malo da se prilagođava, ali da zadrži svoju kritičnost“ (BG-GĐ-2, privatnica 49g.)

³⁷ Na sva direktno politička pitanja, ona odgovara sa „Otkud znam“, „Sedim kući“, „Ma, šta me briga“ itd.

³⁸ Uz jednu ogradu: primera bi verovatno bilo više da je naš uzorak uključivao seljake.

razmišlja šta to znači i kome je u interesu da se tako priča. Posle kad mu ukradu dve plate, on se čudi“ (BO-NT-5). Svakodnevica 33-godišnjeg Požarevljanina (PO-8) je tesno povezana sa mnogobrojnim funkcijama koje obavlja zahvaljujući svom aktivizmu u DS. Svestrano angažovana studentkinja iz Niša (NVO, DSS, društveni klubovi, udruženja, mediji...), koja nikad nema slobodnog vremena i spava po 4 sata dnevno, neprestano sa najbližima priča „o tome kako politika utiče na njih, da li su svesni toga“. Ona najsažetije izražava osnovnu devizu ove grupe: „Ako hoćemo nešto da promenimo, ne možemo da očekujemo da to rade samo drugi ljudi. Treba da dignemo ruku i da kažemo da mi imamo problem i da želimo da se borimo“ (NI-19).

Prepolitizovane aktiviste, mada u mnogo manjem broju, imamo i na politički suprotnoj strani: neki svoje ubeđeno miloševićevstvo potvrđuju praktičnim angažmanom (recimo, učešćem u „narodnim stražama“ koje su krajem marta 2001. pokušale da odbrane Miloševića od hapšenja) ili samo mentalno, objašnjavajući sve probleme sadašnjice političkim marifetlucima nove vlasti.

Veoma je zanimljivo da čak i u ovoj grupi, kod nezanemarljivog broja njenih pripadnika, možemo čuti tonove odbojnosti prema „politici“, shvaćenoj kao rđave prakse unutarstranačke diktature ili međustranačkih razmirica oko vlasti i privilegija. Indikatori za to su iskazi poput „Član sam stranke, ali i dalje mislim svojom glavom“ ili „Jesam u toj stranci, ali nisam ugrabio nikakvu funkciju“. Zaista je drastična degradacija stranaka ukoliko ih i sopstveni aktivisti doživljavaju kao mašinerije za ispiranje mozga i gubljenje osnovnog dostojanstva.

Šta ljudi očekuju od politike: normalna i poželjna Srbija³⁹

U ovom delu biće razmatran poželjan politički/državni okvir, kako ga građani vide u svojoj slici idealne Srbije. Taj okvir predstavlja onu regulativnu ideju prema kojoj politika i političari treba da se orijentišu. Naravno, građani nemaju sistematski izgrađene i do kraja koherentne političke ideje o tome, ali se iz njihovih izjava mogu rekonstruisati mnoge vrednosti koje bi želeli da vide realizovane u državi u kojoj žive. Tu se nalazi konglomerat vrednosti koje se tiču demokratije kao opšteg, gotovo samorazumljivog okvira, vrednosti pravne države, te bogate, socijalne, kulturne i nacionalne države.

Kada se govori o poželjnom političkom sistemu, opšti okvir jeste zalaganje za demokratiju kao politički (društveni, kulturni) poredak. Pojam demokratije se ne upotrebljava da bi se opisalo postojeće stanje nego da bi se označio pravac društvenog kretanja: to je stanje koje tek treba da nastupi i prema kome se krećemo. Međutim, bez obzira na to da li se demokratiji kao terminu pripisuje pozitivna ili negativna konotacija (kao kad se kaže „ta demokratija“), demokratija se doživljava kao gotovo izvesno buduće stanje koje će nastupiti pre ili kasnije.

³⁹ Ovde nije uključen deo koji asocira na SFR Jugoslaviju (v. poglavlje o sećanjima), mada ima preklapanja u sadržaju ideje normalnosti.

Pitanje je, međutim, kako se razume pojam demokratije. U većini slučajeva reč je o jednom nepolitičkom shvatanju. Demokratija se uglavnom ne doživljava kao sistem institucija za određeni oblik političkog odlučivanja. Veoma retko se za ovaj pojam vezuju isključivo politička pravila ponašanja i procedure donošenja i poštovanja odluka.⁴⁰ Demokratija se najčešće shvata supstantivno i kao pridev („demokratski“) upotrebljava se uz skup liberalnih prava i sloboda, zatim dobar i kvalitetan život i određenu vrstu kulture. Ljudi demokratiju češće vezuju za ono što bi bile pozitivne posledice dobrog režima vladanja, a ne za ocene da li je neka odluka demokratski doneta ili ne. U suprotnom, to nije demokratija – ili makar nije ono što građani Srbije obično podrazumevaju pod tom rečju.

Ovde naizgled postoji protivrečnost između načina procenjivanja političara i procenjivanja poretka kao celine. Dok se političari procenjuju na osnovu skupa ličnih osobina koji se javlja kao opis karaktera, odlike poretka se procenjuju najčešće konsekvencijalistički – prema učinku. Protivrečnost, u stvari, ne postoji, budući da se različiti kriterijumi odnose na različite subjekte. Upotreba različitih kriterijuma može biti plodna za razumevanje iskustva građana sa načinom na koji sistem funkcioniše. Insistiranje na karakteru političara postaje razumljivo usled nedostatka verodostojnih posredujućih članova – nezavisnih i efikasnih ustanova, medija, nekompromitovanog civilnog društva itd. Nepostojanje sistema kontrole i nikada zaživela podela vlasti ostavljaju prostor za zadovoljenje javnog interesa samo u slučaju da je za njega odgovoran neko ko će se o njemu iskreno brinuti. Zbog toga je za funkcionisanje celokupnog sistema važno da oni koji imaju uticaja na rad ustanova budu ljudi čvrste moralne i intelektualne građe.

Posledica toga jeste da demokratija nije sama po sebi univerzalno legitimacijsko sredstvo, jer se ne doživljava kao sistem predstavljanja koji vodi ostvarenju javnog interesa. Demokratija se ne shvata nekritički.⁴¹ Nije dovoljno neku odluku opisati kao demokratsku da bi se ona prihvatila kao legitimna. Građani, verovatno poučeni prethodnim isustvom, ne žele da ostave prostor da budu izmanipuli-

⁴⁰ Srbija treba da bude „demokratska zemlja sa jakom pozicijom i jakom opozicijom, jer, ako nemaš protivnika, onda se svodi na jednopartijski sistem, na onaj isti koji smo imali pedeset i više godina“ (ŠA-MB-9). U tom kontekstu se ponekad pominju poštenu izbore („normalni izbori, znači izbori gde se ne krade, ne ubija“, BG-LjJ-1) i smenljivost i mirna promena vlasti kao istaknute osobine demokratije. Vrlo retko se u samom određenju demokratije naglašavaju participativne osobine demokratskog političkog poretka (kao, recimo: „Demokratija je jedan uvid u sve to ... kada narod učestvuje u raznim promenama, reformama, odlukama, šta je pitanje najbolje za zemlju“ (NP-MK-1), mada se često vlast kritikuje što je izneverila očekivanja da će i narod šire učestvovati u promenama.

⁴¹ Novosađanin koji je do tada često u razgovoru pojam demokratije upotrebljavao na različite načine, od kojih su neki sa pozitivnom konotacijom, onda kaže da je demokratija budalaština i da je to samo stvar naziva, jer „faktički i diktatura se može nazvati demokratija ... Demokratija, kao, svuda je demokratija, Svaki sistem može da se nazove demokratskim, jer niko ne poštuje ona osnovna načela demokratije koja faktički ne mogu da zažive ... Mislim da je demokratija – ispoštuj glas svog naroda, to kako jeste. Sloba je demokratski, uslovno rečeno, pobedio na prvim izborima. Bio je i na drugim jak – možda i tada nije krao“.

sani pričom o demokratskoj vladavini. Demokratija je za njih predugo bila pokriće za lošu vladavinu, ili makar za vladavinu koja je imala loše posledice.⁴² Ona se više doživljava kao stanje nego kao politički proces s neizvesnim ishodom. Zbog toga se kao demokratske nabrajaju sve ostale vrednosti za koje bi građani želeli da ih poseduje buduća srpska/jugoslovenska država. Tu su liberalne slobode, pravna država, socijalna država, nacionalno dostojanstvo, kultura.

Veoma je rašireno mišljenje o demokratiji kao skupu sloboda koje su zagarantovane zakonom.⁴³ Za jednog građanina Leskovca demokratija je „sloboda ograničena pravima i slobodama drugih, to je ono što možeš da ostvariš bez nasilja i bez pritiska“. Ova tema se varira na različite načine sa različitim akcentima, od kojih ćemo neke pomenuti. To je nepaternalistički poredak: demokratija je „širok pojam, sloboda mišljenja, da ga sam formira, a ne da mu neko nameće mišljenje“ (LE-4). Slično, „demokratija je ... sloboda u više sfera ... demokratija je sloboda izbora ... Sloboda je jako slična demokratiji, da možeš da živiš svoj život bez preteranog mešanja nekog drugog, npr. komšija, države“ (LE-11). Sloboda kretanja je isto važan faktor demokratije. Građanin Novog Pazara bi voleo da živi u „jednoj bogatoj i demokratski uređenoj Srbiji, u jednoj Srbiji koja nije zatvorena, već koja je otvorena, i prema Evropi i svetu, gde mogu slobodno, bez raznoraznih viza, ograničenja, da idem i uđem“.⁴⁴

Kod nekih se u demokratiji naglašavaju egalitarni i socijalni momenti: „Da svako od nas ima ravnopravan tretman i da niko ne bude ugrožen zbog svojih stavova, a da tim svojim stavovima ne ugrožava drugog. Da svako bude svestan svoje odgovornosti i da svi budemo ravnopravno tretirani u celom svetu ... i da nema više siromašnih ljudi, da se smanji socijalna razlika i da se teži socijalnom izjednačavanju ljudi. To bi bila idealna demokratija“ (NI-2). „Trebalo bi [Srbija] da bude socijaldemokratska. Trebalo bi da ima slično uređenje Španiji, Švedskoj, Kanadi. Tamo je socijalna strana veoma zastupljena“ (BG-IP-9). Socijalni momenti državnog uređenja se naglašavaju kao važni i nezavisno od demokratije:

⁴² Za radnika iz Kragujevca demokratija nije samo priča, ona mora da se vidi. Srbija teži društvu „širok(e) demokratij(e), u smislu, ne zloupotrebe, nego u smislu življenja i svega što prati život demokratije“. Ili, kod istog: mladi, „oni ljudi znaju šta je demokratija, da možete da se udate, oženite, bilo sa kim, da se lepo družite, tako“ (KG-GM-8).

⁴³ Poželjan obrazac u ovom pogledu je Švajcarska, kao zemlja u kojoj „ne bih znao ko je predsednik ... gde bi zakoni uređivali odnose i ljudi poštovali zakone i jedni druge“ (ČA-LČ-4). Za Švajcarsku se, pored uređenosti, naglašava i to da je lepa i mala (kao Srbija) i bogata (kakva Srbija treba da postane), svi ljudi su radni i zadovoljni, vlada sloga među etničkim zajednicama (LE-4).

⁴⁴ Nije retko pominjanje demokratije kao transnacionalne vrednosti, koja podrazumeva određene slobode i tretman svuda u svetu. Demokratija utoliko podrazumeva ne samo unutrašnje uređenje nego i poboljšanje međunarodnog tretmana u više vidova. U jednom smislu, demokratija je naša legitimacija za ulazak u svet, a u drugom to je nedostajući princip međunarodnih odnosa: „Pa, mislim, da znaju šta je demokratija, ne bi nas bombardovali ni tako tretirali uvek Srbe i uvek Srbiju u Jugoslaviju, kao agresorsku u bilo kom ratu. Mislim da to nije demokratski način mišljenja da samo jedna strana bude kriva“ (KG-GM-7).

„Ja sam za društvo koje ima jaku socijalnu komponentu ... možda neki tip društva koji imaju skandinavske zemlje, s tim što mi se čini da u tim zemljama u poslednje vreme država počinje da se previše meša u privatni život ljudi, to je neki trend. To bi bile skandinavske zemlje negde 70-ih, 80-ih godina“ (BG-LJ-1).

Demokratija se takođe vezuje i za materijalni prosperitet građana. To je poredak u kome se vlast „trudi i zalaže za narod, za radnika, da mu se obezbedi bolja plata“ (PO-3). Materijalni faktor igra važnu ulogu u slici poželjne Srbije i često se nalazi među zadacima politike. U tom smislu se naglašava kao demokratsko dostignuće striktno razdvajanje politike i posla koji se obavlja, ali i adekvatna plaćenost za posao. Građanin Požarevca slikovito suprotstavlja demokratsku nepristrasnost, oličenu u obavljanju nekog posla, i stranačku pristrasnost koju poredi sa bračnim preferencijama: u demokratiji, „nečija partijska pripadnost ne treba da utiče na poslovne rezultate. Kao što, recimo, u braku, neko voli plavušu, neko voli crnku, neko voli ženu koja priča, neko voli ženu koja ćuti. Ali politika i posao nisu brak“. Nezavisno od demokratije, važne osobine poželjne Srbije jesu da „svako ima svoj posao, da može normalno da živi, da priušti sebi, ne baš neki luksuz – da jednostavno živi život dostojan čoveka, da se oseća kao čovek“ (KŠ-1).

Važan faktor u slici poželjne Srbije, koji se ponekad vezuje za demokratiju, ali takođe posmatra kao nezavisno važan, jeste vraćanje nacionalnog dostojanstva. Ako se posmatra u kontekstu demokratije, onda vraćanje dostojanstva podrazumeva međuetničku toleranciju i uzajamno uvažavanje, smanjen nacionalizam, u nekim slučajevima i regionalizaciju. Tako bi jedan građanin želeo da živi u Srbiji „demokratskoj, kosmopolitskoj, znači uvažavanje svih, ali i držanjem do svoga. Ali u kom smislu, nacionalnom, kulturno-istorijskom, tradicionalnom, to je ono što iz tvog bića izvire, što ti osećaš i to treba da neguješ, to najbližije ... i u tome se sastoji dobar život u jednoj kosmopolitskoj zajednici, i u tome se sastoji dobar život“. To je poredak u kome će „Srpska pravoslavna crkva imati svoje mesto“ i Srbija iz koje omladina ne bi bežala. „Srbija u kojoj će svaki Srbin biti srećan da kaže da je Srbin i kad ode van zemlje da ne mora da se stidi kad pokaže pasoš“ (NI-2). Kada se, međutim, nacionalno dostojanstvo naglašava kao posebna vrednost, ono ponekad ima defanzivan smisao: „Da budemo svoj na svome i da nemamo tutore“, a ponekad je to prikriveno agresivna pretnja o jačanju Srbije i zauzimanju mesta koje joj pripada, a koje joj je nametnuto nepravednim tretmanom.

Demokratija se često vezuje i za određeni tip političke kulture. To je poredak u kome važe određena pravila političkog ponašanja i ona se poštuju. Postoji „normalna politička borba, ali bez bezobzirnosti, zlobe, već da je borba političkim sredstvima. Politička borba da bude svedena na razumne granice, da nema vređanja. U demokratskoj atmosferi bitan je kvalitet, a ne partijska pripadnost“ (NI-18).

Ova raznolikost određenja demokratije ili poželjnog poretka pokazuje da građani pod pojmom političkog podrazumevaju mnogo toga, mnogo više od

onoga što je uobičajeno da se podvodi pod politiku. U krajnjim slučajevima, to obuhvata i zahteve da građani budu srećni i zadovoljni, da se ljudi ponašaju kulturno, da se ne pljuje po ulicama itd. U osnovi, zahteva se temeljna rekonstrukcija društva i države. Međutim, građani ne očekuju od političara da oni to sami rade. Reč je o tome da se otvore politički kanali delovanja, čime bi se građanima omogućilo da pokušaju da nadoknade deficite i frustracije koje su doživeli tokom prethodnog perioda. U tome oni vide značajnu ulogu politike u kojoj, pored profesionalnih političara, učestvuju i ostali društveni subjekti.

Politika i javno dobro⁴⁵

Dvostruki karakter politike dovodi građane u nedoumice u pogledu načina definisanja i ostvarivanja zajedničkog interesa. Politika i političari su imali monopol u ovom pogledu tokom trajanja socijalističke države. Jako nasleđe socijalizma ostavilo je, sa jedne strane, jaka očekivanja u ovom pogledu. Ishodi takve vladavine i nedovršeni raskid sa socijalizmom doveli su, s druge strane, ovaj monopol u pitanje i kompromitovali ideju politički definisanog javnog dobra. Kada se političarima prepusti da određuju javni interes, politika se uvodi direktno u svakodnevicu građana, od kojih se očekuje da aktivno učestvuju u sprovođenju nečega iz čijeg su definisanja bili isključeni. Građani više ne žele da plaćaju tu cenu.

Čini se da su, nakon 5. oktobra, očekivanja u tom smislu iz korena izmenjena. Sada građani smatraju da javni interes, koji je zajednički definisan, treba politički da se sprovedi. Bitan deo očekivanja vezanih za 5. oktobar upravo se ticao tog preokrenutog odnosa. No, umesto napora da se ova očekivanja normativno definišu i politički uobliče, usledilo je suprotno – ona su politizovana i ostrančena. Svaki javni akter je iznova određivao koja su to očekivanja dominirala i koje su instance i pojedinci najzaslužniji da budu njihovi nosioci. Umesto željene depolitizacije, svakodnevni život građana opet su okupirali politički sukobi, koji su oživljavali za njih završenu borbu za definisanje javnog interesa. Još jednom su građani bili prisiljeni da se privatno bave politikom. Polako su se izneveravala njihova očekivanja da će politika biti ukroćena i stavljena u njihovu službu.

Ovde se može naći i koren osude političkog diferenciranja društva. U najvećem broju slučajeva nije reč o zastupanju ideje da društvo mora ostati politički jedinstvena celina nego o konstataciji da se ono politički diferencira po pogrešnim šavovima. Pitanja koja se politički pokreću i prema kojima se od građana očekuje da zauzimaju stav jesu za njih manje važna stranačka pitanja, koja se slabo dotiču njihovog interesa. Zbog toga, oni ne žele da se opredeljuju po tim osnovama nego zahtevaju od vlasti politički konsenzus o važnim stvarima, ili makar ostavljanje po strani stranačarenja dok se važna društvena pitanja ne

⁴⁵ Za ukazivanje na značaj pitanja „javnog dobra“ u sklopu ove problematike zahvalni smo kolegici Milanu Subotiću.

reše. Važna politička pitanja su za njih rešena 5. oktobra, sada treba promeniti dnevni red. U licitiranju političkim razlikama unutar DOS-a građani ne vide razlike u političkim koncepcijama, nego stranačke i partikularne interese.

Na žalost, šta je to što treba da bude na dnevnom redu još uvek je otvoreno pitanje. Produžavanje političkog nereda ometa jasno definisanje zajedničkog dobra i granice do koje građani mogu legitimno očekivati isporučivanje javnih dobara, a da ono ne preraste u arbitrarnost i zadovoljavanje parcijalnih interesa. Da li se to završava samo na zadovoljenju osnovnih zahteva za pravnom sigurnošću, ili se očekuje i nešto više? Verovatni odgovor glasi da je izvor nepoverenja prema politici u oboma. Građani se osećaju nezaštićeni i u pravnom i u socijalnom smislu, te od politike i političara očekuju određen napor da se njihova situacija u oba pogleda popravi. Šta tu treba učiniti nije stvar samo političara i politike. Građani očekuju da budu konsultovani i čini se da su spremni – makar u vreme vršenja intervjua – da učine dodatne napore da se to ostvari. Istovremeno, oni odbijaju da nadalje učestvuju u onome što vide kao jalovo političarenje.

Informisanje i mediji

Deo pitanja iz upitnika se odnosio na način informisanja građana u pogledu važnih društvenih zbivanja. Pitanja se nisu odnosila samo na informisanje putem medija i poverenje koje građani imaju u njih, nego i na ostale, formalne i neformalne izvore informisanja kojima građani poklanjaju poverenje. Konačno, interesovalo nas je na koji se način građani opredeljuju kada se pojave konkurentska tumačenja važnih događaja. Naravno, potpune odgovore na ova kapitalna pitanja nije bilo moguće dobiti u ovoj formi i obimu istraživanja. Cilj je bio mnogo skromniji: da se ustanovi kako se građani odnose prema ponudi informacija i tumačenja koja im se prezentuje u medijima i da li oni sami smatraju da na osnovu toga mogu steći uvid i formirati ispravne stavove o tome šta se oko njih zbiva.

Na osnovu intervjua može se reći da su građani svesni koliko selekcija informacija i tumačenja koja im se nudi utiče na formiranje njihovih stavova, te da se određene značajne ličnosti i institucije trude da ih pridobiju za sopstveno tumačenje. Prenosjenje informacija i mišljenja nije samo to – sa njima ide i skup poruka i preporuka koje se prosleđuju građanima. Poruke koje primaju putem medija građani ne uzimaju zdravo za gotovo; naprotiv, pokazuju zavidno znanje u prepoznavanju načina na koji se tim porukama manipuliše.¹ Zbog toga većina građana generalno zauzima skeptičan stav prema medijima i nema poverenje ni u jedan medij pojedinačno, nego pravi različite izbore i kombinacije. Ipak, i pored ovog uvida postoji značajan stepen poverenja u vlastiti sud o istinitosti informacije, a veliki broj građana pretpostavlja da upravo oni nisu žrtve takvog oblika manipulacije. Njihov oprez prilikom primanja informacije manji je kada je reč o vlastitom sudu pomoću koga se informacije koje prikupljaju sklapaju u „pravu sliku“.² Mali broj građana iskazuje sumnju u vlastiti sud o tome da zna koja je informacija

¹ Evo, na primer, kako o ovome razmišlja medicinska sestra iz Šapca: „Ja smatram da sve što čujem na vestima i pročitam u novinama, da je sve to malo uvijeno u celofan, i da se istina prećutkuje, da se ne laže, ali da se prećutkuje. Mislim da se istina prećutkuje i da se u javnost iznosi samo ono ... što vlastima odgovara da se zna. ... To nije laž – drugo je izneti na vestima nešto na onaj način na koji to odgovara nekom“. Ovakvih primera ima mnogo.

² Građanka Pančeva tim povodom kaže: „Ja mislim da svaki građanin može da pronađe sopstveni sistem filtriranja tih informacija“. Inače, izraz „filtriranje“ se često ponavlja u ovom kontekstu.

prava; makar se to sastojalo u stavu da nijedna nije prava. Ovaj stav stoji u napetosti sa dosta raširenim stavom da je bivši režim medijski manipulirao narodom i da su Srbi bili gubitnici medijskog aspekta rata sa susedima, što ih je dovelo u podređen položaj.³

Posebno je interesantno što se u segmentu o medijima (slično delimično važi još i za ustanove) stavovi i ocene građana najmanje razilaze. Ne postoje radikalna neslaganja; štaviše, ogroman broj građana govori zapravo slično, iz različitih uglova. Linije društvenih, političkih ili ideoloških podela ne ocrtavaju se u stavu prema medijima. Jedina razlika koja se primećuje jeste ona među polovima: žene u pravilu ne žele mnogo vremena da troše na informativne emisije i mnogo više se oslanjaju na informacije iz okoline.⁴ Ne može se reći da njih politika ne interesuje, ali se većinom prema informisanju odnose „parazitski“ – vole da informacije dobiju obrađene. U odnosu na informativne emisije, one daju prednost kulturnim sadržajima, filmovima i TV serijama. Međutim, ni ova podela nije previše duboka, jer ni muškarcima, mada se više bave politikom, to mahom nije omiljeni medijski sadržaj. Dublje podele se ispoljavaju u onim porodicama gde se suprostavljaju sport i TV serije. Filmovi su oblast oko koje postoji polni konsenzus.

U daljem tekstu pokušaću da ukratko opišem stavove građana prema izvorima informacija koji su im na raspolaganju (mediji, drugi ljudi), a zatim ću nešto reći o tome šta oni misle na koji način dolaze do sudova o tome šta se zbiva i na koji način sklapaju sliku iz različitih, nepotpunih ili čak protivrečnih delova.

Mediji

Nije nikakvo iznenađenje da građani prate više elektronske nego pisane medije. Štampu u Srbiji ljudi malo čitaju; novine se čitaju neredovno, na brzinu, uglavnom kada im „zapadnu“, i one koje im „zapadnu“.⁵ Još uvek postoji tradicija kupovine kućnih „novina“, tako da jedan broj građana čita novine koje redovno kupuje „pater familias“. To su u najvećem broju slučajeva „Novosti“ ili „Blic“, koji neguju stil kratkih vesti i raznovrsnih sadržaja. Osim toga, rašireno je prelistavanje i pregledanje pozajmljenih novina, od komšija, na poslu, na kiosku itd. Ipak, broj građana koji navode štampu kao osnovni ili makar značajan izvor informisanja o bitnim temama neznatan je. Vreme koje čitanje oduzima navodi se

³ „Zatajili su naši mediji. U svet je išlo to da smo mi sve to radili, umesto da su to Hrvati radili, jer je njihova televizija tako pokazivala“ (NI-13).

⁴ Jedna Kikindanka sa jasnim političkim stavom kaže: „Jedino što slušam su one vesti na BK od pet minuta, deset, i na Pinku pet minuta, deset. To jedino mogu da podnesem. Muž moj, on se bavi, on sluša politiku, ja ne ... Ja mislim da muškarce i više interesuje politika nego žene. Jedino te vesti, šta se desilo u zemlji i svetu, najbitnije informacije“.

⁵ „Čitam. Prelistam ih. Ne verujem im. Kad kažem novine, mislim Politika. To je možda navika od roditelja. Nekad sam smatrao da je NIN novina u kojoj ima nešto da se pročita, a u poslednja tri meseca nisam naišao ni na jedan članak koji bi me zainteresovao“ (NI-11).

kao osnovni razlog za to, a kao dodatni razlog se pominju i neinformativnost i jednoličnost, zbog čega se trud ne isplati.

Elektronski mediji, odnosno TV, jesu glavni izvor informacija za građane. Iz njih potiče osnovno informisanje o tome šta se zbiva, tj. građa za tekuću sliku kojoj tek predstoji uobličavanje. Nijedna TV stanica nema apriornu prednost, nikome se ne poklanja poverenje, nego se po kanalima traga za informacijama. Zbog toga postaje bitniji tip informacija koji se daje nego sama informacija. Građani koji daju prednost određenim medijima jednoglasno kao razloge navode to što su „kratki, sažeti i bez komentara“ (PI-10). Građani smatraju da ne oskudevaju u informacijama; naprotiv, smatraju da im se nudi previše informacija. Problem je u njihovoj pouzdanosti i verodostojnosti.

Međutim, čak ni ovakvim informacijama građani ne veruju do kraja. „Ništa posebno ne verujem ni jednima, ni drugima, ni trećima, baš zbog toga gledam i upoređujem“. Građani koji se informišu samo preko medija ne smatraju sebe dobro informisanim, ili eventualno kažu da su „informisani samo u globalu“. Srednjoškolka iz Pančeva kaže: „Ne smatram sebe nešto preterano dobro informisanom, jer se oslanjam na javne medije, kao što su televizija, novine. Onako, dosta izrabljujem oca da mi objašnjava neke stvari koje mi nisu jasne“. Ne samo da informacije koje se dobijaju iz medija nisu pouzdane, one nisu ni dovoljne da se stvori slika o zbivanjima. U navedenom citatu se vidi, a inače je čest stav, da nije problem u određenim medijima, nego u medijima kao takvim. Javno dostupne informacije su nedovoljne da se sklopi potpuna slika, štaviše, naivno je oslanjati se na samo na njih.

Stvar se dalje komplikuje zbog gubljenja jasne razlike između državnih i nedržavnih medija.⁶ Zbog toga nekim građanima izgleda da svi mediji izveštavaju isto, a neki su potpuno zbunjeni ovom promenom i neodlučni kome da veruju. Kako objašnjava službenica iz Kikinde, ranije „uopšte nije sumnjala u nešto što kažu“, jer je postojala polarizacija u kojoj se jedna informacija tretirala kao neistinita. Opređeljivanje je išlo prema političkom uverenju. Sada, kada se dogodilo raslojavanje na strani kojoj su građani verovali, a politički uticaj postao neproziran, ostala je praznina u razumevanju situacije. Ono što je bilo pre pokazalo se „da je to bilo puko laganje dugo godina“, a ovo što je sada jeste neočekivano i nejasno raslojavanje. U svakom slučaju, rezultat je isti: više nikome ne možemo verovati.

Može se učiniti da ovo baca senku na pretpostavljeni uticaj medija. Međutim, takav zaključak je previše brz. Tačno je da se krug informisanja ne završava sa medijima: ljudi daju prednost drugim izvorima, ali ni tada ne znamo odakle

⁶ Srednjoškolka iz Kragujevca, koja kaže da pažljivo prati rad svih medija i da planira da studira nešto s tim u vezi, kaže: „Pa, pratim i državne medije i lokalne stanice i beogradske, kao B92, i mislim da nema bitnijih razlika u informisanju“. Ovo je dosta raširen stav, s tim da odsustvo bitnijih razlika u najvećem broju slučajeva znači odsustvo oštre političke polarizacije i različitog političkog profilisanja.

informacije i tumačenja u stvari pristizu. Takođe, građani sada imaju dugogodišnje iskustvo sa medijskim manipulacijama i neke od njih lako prepoznaju. U veoma živom sećanju su posebno događaji s kraja Miloševićeve vladavine kada su, prema opštoj oceni, mediji vređali zdrav razum, što je građane veoma ljutilo. „Moram priznati da sam svih ovih godina imala žarku želju, u trenucima naročito kada se svađam u svojoj sobi sa televizorom, sa osobom koja je sa one strane ekrana, imala sam žarku želju da, nije bitno da li bih to bila ja ili neko drugi, ali da se na tom mestu pojavi jedan običan građanin koji će konačno reći sve ono što ga tišti ili sve ono što ga je tištalo dugi niz godina. Da to kaže običnim rečima, bez neke demagogije, bez nekog frljanja izrazima, koji u principu ništa ne znače. Znači, jednom običan građanin, običnim rečima, da kaže sve ono što ga je mučilo“ (PA-20). Ipak, pored sveg nepoverenja u medije, već i pažnja koja im se poklanja i ljutnja koja se ispoljava ukazuje da se oni tretiraju kao veoma važan oslonac za građane.

Drugi ljudi i neformalni izvori

Drugi važan segment u formiranju uverenja građana jesu drugi ljudi i ostali neformalni izvori. Gotovo svi ispitanici se na neki način informišu ili proveravaju informacije kod poznanika kojima veruju. Čini se da građani veću težinu poklanjaju ovom izvoru: „Ta vrsta informacija mi više znači nego informacije iz novina“ (PA-20). Pošto mu nisu dovoljne informacije iz medija, jedan NVO aktivista kaže: „Pa ne znam, pošto sam na neki način dosta bio uključen u politički život, pokušavam da preko nekih stranačkih struktura ... da saznam koje odstupanje je od zvanično rečene istine preko televizije i novina. Obično se čuje i po neki glas tu. Pa se onda nasluti pozadina te vesti, ako je vest te prirode“.

Međutim, pouzdanost ovih informacija je takođe nešto što je neproverljivo. Obično građani ne navode ko su ti ljudi koji im služe kao izvor, ali se može naslutiti da ih sreću na najrazličitijim mestima, često se radi samo o uobičajenoj svakodnevnoj komunikaciji u kojoj se pretresaju i vesti. Službenica iz Novog Sada se informiše na poslu: „To je vezano sa poslom, najviše se tamo i informišem, pošto radim takvu vrstu posla“. Jedan Nišlija ima najviše poverenja u „prijatelja koji je lekar u hitnoj pomoći, koji se kreće dosta i koji je dosta informisan“. Takođe se kao dobar izvor informacija navode i ljudi iz stranaka ili neki ljudi bliski vlasti. Sve ovo stvara neuhvatljivi lanac uzajamnog informisanja čiji se kraci ne mogu jasno dokučiti.

Sklapanje slike: filteri, formule i recepti

Građani teško iz samih medija razaznaju koje su informacije prave, a od drugih ljudi dobijaju opet neproverljive informacije. Stoga konačni sud o tome šta se oko njih zbiva izvode na osnovu vlastitih recepata, formula ili filtera pomoću kojih informacije uobličuju u celovitu sliku. Ovde se u najvećoj meri vide

rezultati višegodišnjeg iskustva praćenja medija u kriznim periodima. Većina građana smatra da je naučila da ne sme verovati jednom izvoru informacija, a dobar deo njih i da ima recepte kako razlikovati istinite od lažnih informacija ili iskombinovati različite nepotpune, pristrasne, lažne i polulažne, istinite i poluistinite informacije. Pominjana učenica iz Pančeva kaže da ne zna sa sigurnošću ko govori istinu, ali se trudi, a otac joj je preporučio „jako dobar recept za to ... Treba da se izdvojiš i da razmisliš ko ima koji razlog da bi pisao tako nešto. I tako nekako odstranimo neke viškove, mada nikako ne možemo biti sigurni da je nešto totalno tačno“. Sličan recept ima i mlada Kragujevčanka, koja ne veruje nikome do kraja, „jer nikad se ne zna ko ima koristi da takve informacije širi“. Medicinski tehničar iz Sremske Mitrovice najpre prikupi informacije sa raznih strana, „pa sve to isfiltriram kroz svoju glavu“. Recept jedne Šapčanke sastoji se u tome da uvek veruje informacijama koje su gore, jer je njeno mišljenje da sve ide na gore. Svako ima svoju kombinatoriku na osnovu koje sastavlja sliku i koja ni građanima samima nije do kraja prozirna.

Čest ishod ovog procesa jeste i krajnje nepoverenje prema medijima, jer se dolazi do zaključka da nijedna informacija nije istinita. Ovaj jednostavan recept primenjuje jedan deo građana koji se ne udubljuje preterano u to šta se zbiva već ima na neki način unapred formiranu sliku o tome. Zanimljivo je da se ovaj deo građana redovno informiše o tome šta se zbiva iz raznih medija, ali da im te informacije služe samo za to da potvrde unapred sklopljenu sliku. One informacije koje se uklapaju u nju su istinite, one druge su lažne: „Da vam kažem ja, više laža ima nego istina, bogati, to bez daljnjeg. No, ja naučio da čitam, pa ja znam šta mogu da verujem, šta ne verujem. Verujem onim čituljama, ono drugo sve može da laže, al čitulje, to verujem, ono je tačno“ (NP-MK-2).

Društvena komunikacija

Opisana slika kruga informacija i formiranja uverenja pokazuje da građani imaju dosta iskustva sa medijima i baratanjem informacijama. Međutim, način na koji građani dolaze do informacija ukazuje na ozbiljne nedostatke u društvenoj komunikaciji. Nepoverenje u izvore informacija i upoređivanje raznih izvora jeste dobra brana od medijske manipulacije, ali istovremeno čini mrežu društvene komunikacije neprozirnom, a mnogi čvorovi se javljaju kao opasne skretnice. Naime, nedostatak čvrstih uporišnih tačaka u informisanju i oslanjanje, u krajnjem, na informisane ljude od poverenja i neprozirnu individualnu kombinatoriku otvara mogućnost različitih upliva i smanjuje mogućnost promena i kapacitete rešavanja širih društvenih problema.

Različiti uplivi su mogući jer su mnoge čvorišne tačke komunikacije otvorene za razne neproverene, nepouzidane informacije i za nedobronamerne aktere („dobro informisani ljudi“). Davanje prednosti neformalnim izvorima informisanja i neformalnim informacijama jeste i kontrolna instanca za medije, ali ujedno i potencijalno ozbiljan izvor društvenog nereda u kome su „sve krave

crne“. Stvaranje i održavanje ovakve atmosfere naročito dobro može služiti onima kojima je manipulacija način komuniciranja. Zbog toga je verodostojnost medija, čije je odsustvo nažalost dramatično, takođe važan korektivni faktor protiv održanja ovakve situacije.

Drugi problem je potencijalno mnogo opasniji, jer slabljenje uticaja medijskog sistema komunikacije na društveni život može imati zaista ozbiljne posledice. Jedna od njih je da se na taj način usporavaju željene promene. Naime, teško je ostvarivati promene bez uverenja ljudi u to da te promene idu u poželjnom smeru. U tom smislu, medijski sistem komunikacije ima važnu ulogu, koja se ne sme svoditi na propagandu. Kako stvari stoje, na osnovu rezultata dobijenih u intervjuima, građani teško i oprezno menjaju svoje stavove – što ne bi bio problem da su prethodno stečeni stavovi bili rezultat racionalno organizovanog sistema komunikacije. Ovako, postoji konfuzija iz koje je teško izaći bez verodostojnih aktera, što mediji, prema mišljenju građana, svakako nisu. Druga važna loša posledica jeste blokiranje kapaciteta rešavanja društvenih problema, što je opet rezultat uzajamnog nepoverenja koje se reprodukuje i preko medija. Za očekivani zajednički napor da se izađe iz teške situacije nedostaje jedan važan faktor: nepristrasni posrednik u komunikaciji među različitim grupama. Ovaj posrednik ne mora se nužno sastojati u *jednom, velikom* mediju koji će prenositi *istinite* informacije – što bi bila podjednako nepoželjna opcija kao i neuređenost.

Medijska scena se generalno ocenjuje kao znatno bolja nego pre 5. oktobra, ali još uvek ne dovoljno dobra da građanima olakša pouzdano dolaženje do čvrstih uverenja. Problem je u nedostatku poverenja u medije i u značaj onoga što oni prenose. U tom smislu, mediji su još jedan od značajnih društvenih aktera koji nije shvatio vrednost građenja poverenja sa onima koji njihove usluge konzumiraju, odnosno da je osim ulaganja u kvalitet onoga što se nudi potrebno ulagati i u vlastiti kredibilitet.

O duhu ustanova

Pitanja koja su se odnosila na ustanove imala su za cilj da na nižem, konkretnijem nivou od „visoke politike“, pokažu odnos građana prema promenama. Srednji nivo organizacije društva mnogo više i konkretnije dotiče svakodnevni život građana i znatno im je prozirniji od ustanova visoke politike. Pitanja su se odnosila na pravosuđe, policiju, školstvo, zdravstvo, banke i službenike javne uprave, pre svega šalterske službenike koji neposredno komuniciraju sa građanima. Ovde je teško iznositi bilo kakve egzaktne podatke o stepenu poverenja ili nepoverenja, jer se situacija u ovim delatnostima stalno menja, ili se promene upravo najavljuju, što se ogleda i u intervjuima. Osim toga, u ovom delu intervjua veliku ulogu imaju i neposredna, individualna iskustva, tako da je teško dobiti bilo kakvu uopšteniju sliku u pogledu objektivnosti konkretnijih ocena rada pojedinih ustanova. Zbog toga, iako se u dobijenom materijalu može pronaći dosta upotrebljivih parametara, naš cilj nije da se ustanovama bavimo na taj način; smatramo da periodična merenja javnog mnjenja daju bolje rezultate u tom pogledu. Podaci koji se dobijaju metodologijom upotrebljenom u našem istraživanju imaju više smisla ukoliko uspevaju da uhvate opštije stavove građana o institucijama i očekivanja od njih.

Zbog toga sam u naslovu upotrebio pomalo pretencioznu sintagmu *duh ustanova*, koja aludira na Montesjkjeov metod ispitivanja zakona. Podsetiću, Montesjkjea nije interesovalo samo kakvi zakoni jesu nego i šta ih čini takvim kakvi jesu. Naravno, naše pretenzije su daleko skromnije: interesovalo nas je da saznamo od građana ne samo šta misle o ustanovama, nego i zašto su one, po njihovom mišljenju, takve i, eventualno, šta treba učiniti da se to stanje promeni.¹ Naslov ovog poglavlja inspirisan je upravo dobijenim rezultatima. U razmišljanjima građana o ustanovama bila je prisutna jedna difuzna komponenta koja, da tako kažemo, čini da ustanove budu takve kakve jesu i da ih je teško promeniti. O tome svi pričaju, ali niko (ili gotovo niko) to nije video.

Ustanove u Srbiji su, prema jednodušnim ocenama građana, bez sumnje loše; to se nije moglo mnogo promeniti do perioda vršenja intervjua. Promene

¹ Možda je potrebno napomenuti da niti smo u stanju niti imamo ambiciju da ispitujemo koliko su ove ocene empirijski tačne. U tom smislu ne problematizujemo stavove građana, nego pokušavamo da ih „složimo“ u celinu, da bi se videlo na koji način se ocenjuju ustanove.

koje su se dogodile nakon 5. oktobra više su spoljne prirode, u smislu promene ljudi ili veće ljubavnosti u ophođenju, ali do suštinskih promena nije došlo. „Zdravstvo je ostalo jedno kao i do sada, školstvo jedno kao i do sada, pravosuđe katastrofa, lokalna uprava možda i gora nego pre“, kaže jedan građanin Sremske Mitrovice. Ovde su građani gotovo jednoglasni: ustanove se, prema većini njih, ni u jednom značajnom smislu nisu promenile,² a njihovi stavovi razlikuju se u tome da li se na tome radi, i kako, te koliko nadu polažu u uspeh tog poduhvata. Pored dijagnoze stanja, postoji neverovatna stepen slaganja i u oceni prepreka koje stoje na putu reformisanja i promene ustanova. Tu upravo dolazimo do osnovne teze, da duh ustanova proizlazi duha društva, a ne iz njihove unutrašnje organizacije, i da problem ne leži samo u tome kako ustanove bolje organizovati, nego i u ustaljenim navikama i opštijim društvenim teškoćama. Osnovni problemi koji su uzrok lošem stanju i funkcionisanju institucija jesu: siromaštvo, korupcija, politizacija i kriminalizacija društva i začarani krug neinstitucionalnog ponašanja, kako građana tako i službenika.

Kao i u slučaju medija, i ovde su dobijani gotovo jednolični odgovori. Oni se, međutim, ne sastoje ni iz saznanja sakupljenih iz sredstava informisanja, niti su izvučeni prevashodno iz vlastitog iskustva. Neznatan broj građana je imao neposredno iskustvo sa korupcijom, ali se „zna“ da lekari, medicinske sestre i sudije, a često i školski nastavnici, primaju mito. U nekim slučajevima se navode i cifre koje je potrebno izdvojiti za određene vrste lekarskih intervencija.³ Gotovo niko nema iskustva sa mafijom, ali gotovo svi znaju da su mafijaši moćni makar koliko i država, ako ne i moćniji, te da policija, a često i političari, sarađuju sa njima. Niko nije video da se policija bavi kriminalom, ali svi to znaju. Takođe se zna da su nastavnici nemotivisani, službenici nervozni zbog privatnih briga i problema, a lekari preopterećeni. Ogromna većina građana veruje da su ustanove spore i neefikasne i da je jako teško, ili nemoguće, dobiti brzu i kvalitetnu uslugu; istovremeno, veliki broj smatra da se to ne odnosi na njih same, jer oni te poslove završavaju na neredovan način.⁴ Upravo to što se „zna“ i što se ne može niti potvrditi niti demantovati, sačinjava, prema građanima, duh ustanova.

² Na pitanje „Da li imamo nove ustanove nakon 5. oktobra?“ većina građana je odgovarala da imamo „nove ljude u starim ustanovama“, sa različitim varijacijama na temu koliko su i ti ljudi novi. Upoređivanjem sa ostalim stavovima u pogledu ustanova može se zaključiti da su u stvari mislili na to da imamo nove ljude na rukovodećim položajima u ustanovama, ali da su svi drugi ostali od ranije. To se može zaključiti na osnovu njihovog stava u vezi sa pitanjem da li je sa starim ljudima u ustanovama moguće izvesti promene.

³ „Za carski rez se plaćalo po 800 DM“ (KI-4). Jedna građanka Subotice, mađarske nacionalnosti, iznela je u intervjuu čitav cenovnik za različite vrste zdravstvenih usluga.

⁴ Rečit primer je sledeća izjava službenika iz Niša koji, na pitanje da li je zadovoljan zdravstvenim uslugama, odgovara: „Jesam, zato što za usluge koje meni trebaju idem preko prijatelja. Inače, nisam zadovoljan.“ U njegovim izjavama mogu se pronaći pomešani i svi ostali motivi: „Svi se pravdamo malim platama [on je službenik koji bi trebalo da pruža usluge, Đ.P.]. Sestrama u tim ustanovama je važnije da li će da kupe od kolege prekrivač koji ovaj donosi ili papuče koje ovaj prodaje, nego stanje pacijenta“. O korupciji kaže da je svuda prisutna, ali on „nikome nije dao mito, možda zato što sam se kretao u društvu poznanika. Možda je i njih bilo sramota da traže“.

Siromaštvo

Opšte društveno siromaštvo proizvodi neregiprocitet između odgovornosti posla, uslova rada i naknade koja se prima za posao koji se obavlja. Ukratko, ne postoji adekvatna oprema, plate nisu dovoljne za život, iako je posao jednako odgovoran kao i da se obavlja u drugačijim uslovima. To izaziva situaciju u kojoj se zaposleni u ustanovama moraju na različite načine dovijati da obavljaju posao koji obavljaju, ali i za samo preživljavanje, što ima za posledicu neobavljanje posla na adekvatan način. Ovo je situacija koja naročito pogađa sve koje pružaju usluge posebno važne za funkcionisanje celokupnog društva (lekari, sudije, nastavnici, policajci), a koji ne mogu lako zarađivati novac na drugim mestima. Građani imaju razumevanja za materijalne teškoće ovih profesija, većinom i za njihove česte žalbe i proteste, ali istovremeno apeluju da ove ustanove na neki način profunkcionišu.

Ovaj uzrok nefunkcionisanja jeste opšte mesto u intervjuima i veoma često se građani vrte u krugu: nemoguć je napredak bez funkcionisanja ustanova, a funkcionisanje ustanova je neophodno za napredak. Siromaštvo proizvodi nezadovoljstvo, koje se ispoljava u radu, i to naročito u onim delatnostima koje zahtevaju neposredan rad sa ljudima. U ovom smislu su posebno obeleženi šalterski službenici⁵ i nastavnici u školi, koji svoje nezadovoljstvo i nedostatak materijalnih motiva da rade prenose i na stranke, odnosno decu, što je posebno zabrinjavajuće.

Korupcija

Postojanje korupcije u ustanovama konstatovali su svi građani bez izuzetka. Međutim, o postojanju korupcije građani zaključuju ili posredno, preko simptoma korupcije, ili preko priča koje kruže i o tome se izražavaju frazama „sigurno postoji“ ili „mora da postoji“. Korupcija je neka vrsta sveprisutnog duha; fascinantna je uverenost građana u njenu rasprostranjenost, uz vrlo malo ili nimalo pouzdane evidencije da ona postoji.

Razlikuje se više oblika korupcije. Postoji korupcija koja je rezultat opšteg siromaštva, gde usled nedostatka resursa za život nastaje stanje u kome „svako ima svoju cenu“. Dalje, tu je i korupcija koja je rezultat moralne iskvarenosti i loših odnosa u društvu: „Korupcija proizilazi iz nepoštenog, neiskrenog i tamo gde se ne želi da sve, ovaj, bude jasno i vidljivo“ (NS-VS-9). Postoji i ritualna korupcija, koja se sastoji u zadobijanju naklonosti službenika sitnim poklonima: ritualna podmićivanja su još iz starih vremena, ali onako kako je bilo pre, „bilo je

⁵ „To je katastrofa, ne samo prema meni, nego prema bilo kome. Ne mogu da shvatim te nerovne šalterske službenike, to je stvarno katastrofa. Svesna sam i ja da svako od nas ima nekih svojih problema, ali ne mora te probleme da ispoljava prema svom radnom mestu, pa onda prema ljudima koji dolaze tu zbog nekih usluga“. Uvrede na račun šalterskih službenika i službenica su uobičajene kod velikog broja građana.

u pozitivnoj konotaciji“ (NS-PM-1). Najčešće se pominje klasični mito koji, prema građanima, najviše postoji u zdravstvu i pravosuđu. Jedan građanin koji je boravio u bolnici, a opet, iz nekih razloga, nije ništa platio, konstatovao je da „samo što ne stoji na oglasnoj tabli da treba da platiš“.⁶ Što se tiče pravosuđa, ovaj oblik korupcije vezuje se za postupanje prema krupnim kriminalcima i biznismenima. Ponekad se ovaj oblik korupcije konstatuje i kod kupovine ocena u školi. Iznuđivanje novca i/ili protivusluga za usluge koje su besplatne, kao oblik korupcije, vezuje se za nepružanje pomoći dok se ne plati, u zdravstvu, ili za prinudu na dodatne časove, u školama.

Prema mišljenju građana, korupcija je uzela toliko maha da je postala samorazumljivo društveno pravilo koje izaziva frustracije: „Ne znam gde je granica toga dokle treba platiti ... Ne nešto što se zove čašćavanje zbog nekog događaja, već nešto što se zove bukvalno podmićivanje, pre dešavanja bilo čega. Pre upisa dece u školu, pre operacije, pre donošenja sudske presude“ (KI-4).

Politizacija, kriminalizacija

Ovaj uzrok nefunkcionisanja institucija je najneprozirniji i najčešće spada u domen spekulacija građana i veoma posrednog zaključivanja. On se obično identifikuje kao veza podzemlja i policije, a ponekada i političara. Fenomen se, naime, prepoznaje na osnovu onoga što se vidi, a to su „kriminalci koji se slobodno šetaju okolo“: postoje nedodirljivi, ljudi koji se nesmetano bogate prljavim poslovima. Iz toga se zaključuje da bi sve to bilo nemoguće da takvi ljudi nemaju veze u policiji i vlasti. Naravno, i ovde „priče“ imaju važno mesto. Nijedan građanin nije osporio postojanje mafije i organizovanog kriminala, velika većina njih tvrdi da su oni jači od države, a značajna većina, na osnovu spoljašnjih simptoma, zaključuje da su oni u stvari u sprezi sa policijom, a ponekad i sa visokom politikom. Ovi svemoćni pojedinci svojim uticajem potpuno diskredituju institucije i onemogućavaju jednak tretman svih pred njima.

Uzrok ovome se vidi u opštoj kriminalizaciji društva tokom Miloševićeve vladavine, ali građani ni kod nove vlasti ne opažaju spremnost i odlučnost da se suoči sa ovim problemom. Pre je obratno.

Začarani krug neinstitucionalnog ponašanja

Neinstitucionalno ponašanje službenika, građana i ljudi na vlasti dovodi institucije u začarani krug u kome one više funkcionišu kao sistem privilegija nego kao ustanove gde se ostvaruju određena prava. Za razliku od prethodno navedenih komponenta, ovu građani konstatuju kao smetnju, ali veoma retko je

⁶ Evo šta kaže medicinska sestra iz Šapca, jedna od retkih koja je možda imala neposredniji uvid u to, mada sama ne daje nikakve konkretne primere, nego zaključak izvodi iz ponašanja lekara prema različitim pacijentima: „Korumpiranost lekara, to mi najviše smeta, i da je osnovna indikacija za lečenje ne dijagnoza koju pacijent ima, nego novac koji je dao“.

ekspliciraju do kraja. Svi potvrđuju postojanje ove prakse i osuđuju je, ali veoma mali broj vidi sve posledice i izlaz iz nje. Zbog toga je opis ove prakse koji sledi jednim delom opis ove prakse od strane građana, a drugim delom rekonstrukcija socijalnog mehanizma koji ovu praksu omogućuje. Dosta ljudi opisuje ovaj krug, ali malo njih ga vidi kao krug u kome se i sami kreću i iz koga je teško izaći.

Građani gotovo bez izuzetka konstatuju da ustanove funkcionišu po neinstitucionalnim principima; oni koriste izraze „mimo reda“ i „preko veze“. To je za građane veliki problem koji sprečava dobro funkcionisanje ustanova. Međutim, malo njih odbija da se lično na takav način ponaša, a još manje uočava problem koji iz toga nastaje; tako se kod građana stvara osećaj izuzetka – da mogu da obave nešto na način na koji drugi ne mogu. Veliki broj građana se žali na postojanje veza, ali uglavnom su u pitanju veze koje imaju drugi i zbog kojih oni sami ne mogu da ostvare ono što žele. Iako se na apstraktnijem nivou ova praksa skoro bez izuzetka kritikuje, to se mnogo češće čini u formi žalbe na tuđe, „jače“ veze, nego što ima formu osude jedne neinstitucionalne prakse.

U tome podjednako saučestvuju i građani i službenici i političari. Političari tako što sami koriste svoj uticaj da preko reda obave poslove ili tako što prema svom nahođenju i interesu politizuju ove službe, naročito postavljajući svoje ljude na važna mesta. Službenici koriste svoj položaj i slobodan prostor koji im je pri tome ostavljen da posao obavljaju u formi davanja usluga i primanja protivusluga. Na takav način u ustanove, umesto bezličnog odnosa, ulaze privatni obrasci ophođenja. Građani svesrdno saučestvuju, jer misle da je njihova veza njihova privilegija i da bi promenom obrasca ponašanja izgubili taj privilegovani status – makar dok se čitav sistem ne izmeni.

Evo primera koji ističe sve dimenzije problema: „Ja imam jedan drugačiji status. Ja sve te ljude poznajem i od tih protesta koji su bili ranije, gde smo zajedno učestvovali, tako da ja njih lično poznajem i nisam imala problema kada treba nešto da završim. Poznajem potpredsednike, načelnike i ja zaista bez problema sve to završavam. Ali, ja to posmatram sa aspekta nekog običnog građanina koji nikoga ne poznaje“. Malo dalje, ona dodaje: „Ja lično poznajem mnoge sudije, ali uvek govorim sa stanovišta nekog anonimusa koji ih ne poznaje“. Vidi-mo šta se sve ovde prepliće: i politički uticaj (drugovi sa protesta), i pristajanje na nejednak status (ja i anonimusi), i upletenost službenika.

Ova situacija stvara atmosferu nejednakosti pred institucijama, na koju se građani žale, ali u isto vreme i čudnu vrstu jednakosti u kojoj svako zahvaljujući svojim vezama i sposobnostima da deluje mimo institucija ostvaruje nešto što bi inače trebalo da bude njegovo pravo. Tako nastaje začaran krug međuzavisnosti iz koga je teško izaći, jer svako oseća da bi promenom svoje lične strategije nešto izgubio, ukoliko se ne promeni sistem funkcionisanja u celosti. Odricanje od privatizovanog odnosa prema institucijama značio bi za svakoga pojedinačno gubitak, sve dok se i drugi ne odreknu istih privilegija. Tek promena celog sistema bi donela istinsku promenu, ali postavlja se pitanje da li je promena sistema

moгуća bez promene ovih „navika“. Zanimljivo je da građani konstatuju i potrebu za menjanjem navika u ovom smislu, ali to opet malo ko tematizuje i kao lično odricanje od privilegija. Zbog toga, građani Srbije svoja prava moraju i dalje zadovoljavati kao privilegije.

NEDAVNA PROŠLOST

Sećanje na nedavnu prošlost

Predmet ovog poglavlja jesu reminiscencije građana na najnoviju istoriju njihovog društva – onu koju su sami proživeli: život u bivšoj Jugoslaviji, a zatim razdoblje Miloševićeve vladavine, koje obuhvata i raspad prethodne zemlje kroz niz ratova. Osnovna ideja jeste da način na koji ljudi danas govore o nedavnoj prošlosti, značenje koje pridaju pojedinim događajima i smislene veze koje uspostavljaju među različitim razdobljima stoje u dvosmernoj vezi sa njihovim današnjim stavovima prema okolnom svetu, naročito onim stavovima koji imaju političke konotacije. S jedne strane, proživljena i prerađena iskustva nataložena su kao sazajno-emosivna „zaliha znanja“ na kojoj ljudi grade svoje sadašnje poimanje samih sebe i sopstvenog mesta u društvenom okruženju. S druge pak strane, gledanje u prošlost iz tačke današnjice stavlja tu prošlost u neke sklopove i pridaje joj neka značenja koji u trenutku događanja nisu bili dostupni. Ta dvostruka smislotvorna veza pruža jedan od najznačajnijih oslonaca za konceptualizaciju inače teško uhvatljive veze između „politike“ i „svakodnevnog života“.

Nastojanje na značaju sećanja na vremena koja su neposredno, ili bar posredno, lično doživljena nalaže da analiza ne ide dalje u prošlost, mada u građi ne nedostaje pozivanja na istoriju i ono „kako je nekada bilo“, koja se protežu sve do srednjeg veka. Ta istorijska uopštavanja, mada često služe kao podloga politički relevantnoj argumentaciji, apstraktna su i stoga pripadaju jednom potpuno drugačijem redu podataka. Kao takva su i integrisana u analizu, tamo gde je to bilo potrebno.

Bivša Jugoslavija kao mesto „normalnog života“

Država i društvo bivše Jugoslavije služe kao manje-više neizbežna referentna tačka za pravljenje poređenja sa sadašnjim stanjem. Pri tome se „bivša Jugoslavija“ – koja se krije i pod oznakama „nekada“, „ranije“, „u ona vremena“ – praktično izjednačava sa razdobljem titoizma („kad je bio Tito“). Čitava decenija osamdesetih je izbledela, poput nekog međuvremena, ili završnog „okrajka“ titoizma, koji nema svoje posebno ime. Posle slika iz vremena za Titovog života, prva sledeća jasna slika koja se javlja jeste „putujući cirkus“ republičkih predsednika s početka raspada zemlje (1990-91).

Analitički uzev, život u bivšoj Jugoslaviji kroz sećanja građana sadrži sledeće osnovne dimenzije: 1) socijalnu, odnosno obeležja društvenoekonomskog poretka, koja se javlja kroz vizuru kvaliteta sopstvenog života kakav se vodio u njegovim okvirima, 2) uže političku dimenziju, tj. obeležja političkog poretka i 3) višenacionalnu prirodu društva i države. Podela je, dakako, uslovna, jer se navedene dimenzije tesno prepliću u govoru ljudi. Ipak, prva dimenzija izbija u prvi plan zato što služi kao kontekst za najrasprostranjeniju identifikaciju SFRJ – kao mesto izgubljenog „normalnog života“ – i zato što je predmet najveće nostalgije. Ona će prva biti razmotrena. Druga, politička dimenzija je приметно podzastupljena u današnjim rekonstrukcijama, što onemogućava zasebnu obradu. Njena oskudnost je njen najrečitiji sadržaj, ali o tome više kasnije. Neki njeni elementi javljaju se u sklopu kritičkih ocena koje se odnose na opštiju temu „kvaliteta života“, te ću ih tu i pomenuti. Treća dimenzija, odnos prema višenacionalnosti SFRJ, jasnije se izdvaja i biće obrađena u posebnom odeljku.

Za gotovo sve naše ispitanike, SFRJ predstavlja najdostupniji model „normalnog života“.¹ Nasuprot apstraktnim primerima – zapadna Evropa, SAD – za koje su čuli i koje poznaju iz druge ruke, ovo je nešto što su lično proživeli. Dok se na ravni eksplicitnog govora o modelima (mogućnih ili poželjnih društvenih uređenja i načina života) ti strani uzori često javljaju kao figure, čim se pređe na prisniju, biografsku ravan na scenu stupa razdoblje SFRJ kao slabije diskurzivno artikulisana, ali iskustveno opipljiva slika normalnog života. Ove su reminiscencije posebno značajne s obzirom na to koliko želja za „povratkom u normalnost“ u našim intervjuima snažno oblikuje govor o sadašnjici.

U onome što bi se, sasvim uopšteno, moglo nazvati „nostalgijom za starim vremenima“ mešaju se mnogi slojevi. Kod većine ljudi, jednačina SFRJ=normalan život uspostavlja se neproblematično i bez daljih kvalifikacija, a diskurzivni teren na kojem se javlja je prevashodno iskustveno-biografski. Taj nivo diskursa je sačinjen od rasutih privatnih uspomena, sećanja na razne doživljaje i susrete, na životnu rutinu i životne korake koji su tada preduzeti. Svega toga ljudi se sećaju sa svešću da bi ta iskustva danas bila nemogućna, ne samo usled pukog proticanja vremena, već i zato što su podrazumevala jedan okvir koji je nestao. Naravno, u toj opštoj nostalgiji teško je razdvojiti žaljenje za Jugoslavijom, kao konkretnom državom i društvom, od prirodnog ljudskog žala za sopstvenom mladošću ili detinjstvom, ili naprosto za nepovratnom prošlošću. Na ovom, iskustvenom nivou govor o životu u SFRJ je praktično homogen. Najkraće rečeno, SFRJ je nekadašnja normalnost, na čije mesto je, u određenom trenutku, stupila sveopšta nenormalnost, koja i danas traje.

¹ Up. nalaz ankete iz maja 2002. (Mihailović, 2002a: 7): ukupno 86% anketiranih građana Srbije smatra da se u SFRJ živelo bolje (za 77% „najbolje se živelo“ između šezdesetih i osamdesetih, a 9 % pre šezdesetih godina XX veka).

No, o SFRJ se govori i na drugim nivoima. Sa učesničkog stanovišta („ja sam doživeo“) prelazi se i u bezličniji modus davanja ocena o životu u SFRJ iz spoljašnje tačke gledanja. Govornikovo „ja“ se tu eventualno javlja kao subjekt razmišljanja („ja mislim da...“), ili se ne javlja uopšte, nego se ocene iznose kao objektivni opis stanja. Kada se tretira na ovaj, drugi način, život u SFRJ se po statusu približava onim apstraktnim modelima drugih zemalja koji nisu izvorno doživljeni. Između prvog, iskustvenog i drugog, „objektivnog“ nivoa postoji nerazjašnjen i napet odnos; on proističe iz činjenice da je, iz današnje perspektive, kolektivno iskustvo o kojem je reč naprosto zbudujuće. No, često se stiče utisak da je napetost takođe posledica jednog naknadnog napora da se to tegobno, pa i tragično iskustvo smesti u neki smisleni objašnjavalački kontekst, koji će uneti kakav-takav logički red u taj neobični niz događaja; naročito, da se u prethodnom stanju pronađu uzroci kasnijih zbivanja. Za razliku od homogenosti na prethodnom, iskustvenom nivou, ovi objašnjavalački okviri koje ljudi postupno grade jesu različiti. Međutim, i kod onih ispitanika koji se upuštaju u „objektivna“ razmatranja – a to nisu svi – paralelno s time teče „iskustveni“ govor o izgubljenoj normalnosti.

Navedenu razliku u tipu stajališta koje govornik zauzima za sada samo notiram, budući da njihovo neprekidno mešanje u materijalu ne dopušta da se ona sistematski očuva kroz čitavu analizu.

Najpre ću razmotriti od čega se sastojala ta normalnost u kojoj se živelo, a o kojoj se tek kasnije počelo razmišljati. Potom ću preći na opažene negativne osobine života u SFRJ, tamo gde ih ima, a govor o njima obeležava iskorak iz učesničkog u posmatrački modus.

Uloga bezmalo univerzalnog „otiska normalnosti“ koju igra život u razdoblju SFRJ ima sledeće elemente:

– materijalno blagostanje: relativno dobar životni standard (naročito u odnosu na sadašnjicu) i njegov lagani, ali neprestani porast; kupovna moć, ne samo u odnosu na osnovne potreštine nego i na ono ne-nužno, danas „luksuzno“ (letovanja, vikendice, tehnička oprema, automobili...); neopterećenost materijalnim momentom koja je omogućavala posvećivanje „višim“ potrebama (čitanje, kultura, duhovnost...);

– mir: kako u osnovnom smislu života bez rata, tako i u smislu „mirnog života“ – bez kriminala, bez velikih društvenih lomova, u socijalnoj sigurnosti (ili bar predvidljivosti);

– otvorenost granica i ugled zemlje, i njenih građana, u svetu: ovo se meša sa teritorijalnom prostranošću države po kojoj su se ljudi slobodno kretali, a meša se zato što ima isti uzrok – doživljaj fizičke skućenosti nastao tokom 1990tih;

– stabilnost uređenja i osnovnih društvenih pravila, stoga i mogućnost planiranja sopstvenog života; što uz to ide, relativno iskristalisana struktura opštih društvenih vrednosti.

Evo nekih ilustracija, izabраних међу мноштвом сличних:

„Другачије се живело раније, много боље... Најбоље ми је било када сам могла децу да водим на одмор, када нисам размишљала да ли имам да им дам да једу... Од 1978. до 1990, тај период је био за мене најлепши... Стварно је било мирно, није било ратовања, није било стресова, живело се једним нормалним животом, без обзира што су и онда биле плате мале“ (BO-NT-1).

„Мени је било најбоље за време Тита, искрено речено... Nameštaj si mogao da menjaš kao Ciganin konje... Osećala sam se jednom slobodnom ženom, slobodnim građaninom koji je mogao da ide svuda“ (BG-GĐ-10).

„Ranije se moglo bezbednije spavati i bezbedniji smo bili u svojim stanovima... Do 1990tih godina narod je imao poverenja u policiju, ali naovamo ne... Ranije smo mogli da kupimo šta god dete poželi... a posle smo morali da zaobilazimo, da ne prolazimo pored izloga, da ne vidimo“ (KG-LV-4).

„Kada se otvarao Vukov spomenik, svi su pohrlili da vide Slobu, ja i moj suprug i kumovi smo kupili po ružu i otišli Titu na grob. Ja Tita zaboraviti ne mogu. Tad što sam živela, nikada više neću živeti“ (BG-GĐ-10).

„Bilo je jako puno bolje... Moj otac je radio u livnicu četrdeset godina, za ti četrdeset godina namestio dve kuće od plate... A sad nema šanse ja da namestim svinjac od moje plate“ (KI-6).

„Do tada smo bili uljuljkani, da i u Africi, kada kažeš Tito, znaju ko si, i vole te. Odjednom sve to pada u vodu i postaješ prokužen u svetu. Samim tim postali smo zatvorenici ove zemlje... Više nigde nisam mogla da idem“ (BG-LjJ-6).

Pojam koji sažima veliki deo sadržaja podvedenog pod normalan život jeste *red*: „onda“ se znao red, a „sada“ se sve raspustilo. U jakim verzijama, nekadašnji život poprima status „strukturne nostalgije“ (Herzfeld) ili „zlatnog doba“ (Žirarde), za kojim je usledila sveopšta propast – materijalna, državna, politička i moralna:

„Onda je došlo jedno vreme... došlo je i do materijalnog pada, a materijalni pad je doveo i do intelektualnog pada, i to je sve dovelo i do moralnih padova, koji su trajali i trajali. I više čovek nije znao šta je istina, nije znao kako pošteno živeti, i nije znao kako da mirno spava... kriminal je narastao... i porodica je u rasturu, i deca su u rasturu...“ (SU-BJ-7).

„Bio sam zadovoljan samim sistemom rada, organizacijom. U to vreme, u mojoj firmi bilo je dovoljno posla, bilo je prijateljstva, bilo je para, bilo je slobodnog vremena, bilo je svega. Danas apsolutno od toga nema ništa“ (PN-6).

Građani, međutim, većinom shvataju da je to vreme nepovratno prošlo i da njegovi obrasci više nisu operativni u novim uslovima. Osim toga, promenila su se i pravila govora o prošlosti: danas hvaliti titoizam pomalo je „politički nekorrektno“. Zanimljivo je kako građani izlaze na kraj s tim novim normama. Neki ih

usvajaju, kao što ćemo kasnije videti, dok ih drugi osećaju, ali i odbacuju: „Možda nije dobro da kažem,² ali ja mislim da sam ja živela u jednom divnom vremenu, u Titovom vremenu... Mladi danas znaju da kažu – lako je vama, vi ste imali kredite, a mislim da nisu u pravu. Mi smo izgrađivali zemlju... Nisu to bili samo krediti, nego su ljudi stvarno radili“ (SU-BJ-7). Neki nisu načisto kojem tumačenju da se priklone, i jednostavno žive sa tom ambivalencijom: „Ne znam, kažu da je to [bivša Jugoslavija] bila veštačka tvorevina, da nije imala nikakvu budućnost. Ali, ja sam ona generacija Titovih pionira, ja sam u glavi imala sliku one bivše Jugoslavije, mogla sam u svakom trenutku da je nacrtam. Pokušavali su da nam objasne kako je u njoj bilo puno kršenja ljudskih prava i sloboda, i da je nama servirana samo lepa strana svega toga“ (LE-2). U slučaju ove sagovornice, nipošto jedinom, iz celokupnog toka intervjuja vidi se da se ona svesno opredelila za „novo“ (moderno, liberalno, anti-miloševićevsko itd.). SFRJ-poredak se u to ne uklapa, ali ona intimno odbija da ga potpuno odbaci. Ishod je ambivalencija.

Neki, opet, pokušavaju da „uhvate korak“ s vremenom, mada im to ne pada lako:

„Mi, činjenica, više ne smemo da se opustimo kao što smo to nekad činili, u vreme Tita, komunizma... Jednostavno, smatrali smo... neko će brinuti za nas, mi ćemo preživeti, onako s minimumom. A danas to već više nije tako... Ja mislim da je moja generacija potpuno, da kažem, mi nismo vaspitani da na taj način živimo, da budemo borbeni, nama je sad ovo nešto novo, ali moramo da se prilagodimo tome.“ (KI-1, etnološkinja, 42)

„Šok budućnosti“ još je upečatljiviji kod druge sagovornice koja je, za razliku od prethodne, nezaposlena NK radnica i, kao takva, spada među tzv. tranzicijske gubitnike: „Meni je bilo lepo u Jugoslaviji, onoj, stvarno je bilo lepo. Imao si se čemu radovati. I čekao si godišnji, i znao si i ovo i ono. Sad baš, ništa ne zna se, ništa“ (SU-BJ-8). Za nju, sve što je nastupilo posle 1990, sve što ju je zadesilo a za šta ona nije bila pripremljena, spada u neko jedva dokučivo „novo“, s kojim ne zna šta bi, jer protiv njega ne može: „Možda se treba na to naviknuti, na ovaj tempo života. Ili ne znam ni ja“.

Recimo nešto i o kritičkim tonovima koje se pridodaju generalno pozitivnom sećanju na SFRJ. Kada je reč o svojstvima ondašnjeg života koja se identifikuju kao negativna, upadljiva je njihova nepolitička ili proto-politička priroda. Više se govori o „lošim navikama“, o nekakvim individualnim i mikrosociološkim patologijama koje su ljudi opažali u svom neposrednom okruženju, nego o konkretnim odlikama političkog ustrojstva, kao da taj natkriljujući poredak nije bio rodno mesto ili makar kontekstualni podsticaj za kritikovane prakse. Ponekad se kritike smeštaju u kontekst nacionalne karakterologije, ponekad u kontekst

² U navodima iz intervjuja, kurzivi su nakadno dodati radi naglašavanja. Među uglastim zagradama umetnute su dopune bitne za razumevanje smisla iskaza.

individualne psihologije; u oba slučaja veza sa konkretnim političkim sistemom je presečena. Tako se, recimo, govori o raširenosti krađa iz firmi, javašluku, lenjosti i neradu (pa se navodi i čuvena izreka „niko ne može tako malo da me plati koliko ja malo mogu da radim“), o odsustvu lične inicijative i prepuštanju državnoj brizi (koja treba da „dâ“ posao, stan, socijalnu zaštitu, penziju).³ Stičemo utisak da je posredi naknadni uvid, napor da se retrospektivno identifikuju loše strane SFRJ-društva. Osim toga, kao što je rečeno, i najoštriji kritičari (u objektivnom modusu) imaju svoje male privatne uspomene (u iskustvenom modusu), koje danas oživljavaju uz emocije gubitka i žaljenja. Jednom rečju, ni kod njih se način života u bivšoj Jugoslaviji nipošto ne odbacuje u potpunosti, već u dobroj meri igra istu ulogu „otiska normalnosti“.

Retrospektivne ocene SFRJ kao nedemokratskog političkog sistema praktično su odsutne. Čak naprotiv, mogućnost „nepolitičke“ egzistencije – u stabilnom i samorazumljivom političkom okviru, za čijom kritičkom prosudbom se nije osećala nikakva potreba – neretko se ističe kao jedan od bitnih elemenata „normalnosti“ tadašnjeg stanja. Karakteristični su iskazi nekih od ranije citiranih sagovornika: „Moja generacija... – ja sam ‘59 godište – mi smo bili apolitični, mi smo živeli od ljubavi, od poezije, od knjiga. A danas se ne priča o knjigama, danas svi pričaju o politici, o parama, o borbi za život... Jer ja sam prošla period, recimo, mladosti koja nije bila politična i mogla sam da idem redovno na more i da živim sasvim pristojno i normalno“ (KI-1). „Nisam imala potrebe da iskazujem svoje mišljenje ranije, nije bilo potrebno.... Mene nije interesovala politika, tako da sam živela svojim normalnim životom“ (BO-NT-1). „Ranije, nije nas to [politika] ni mnogo interesovalo, važno je da je imalo da se živi, da se preživi, kako treba, i šta nas briga za politiku“ (KG-LV-4). Ovakve ocene se javljaju spontano, na pitanja koja se uopšte ne odnose na bivšu Jugoslaviju. Asociranost „normalnog života“ sa neopterećenošću politikom stoji u očiglednoj i dvosmernoj vezi sa ambivalentnim doživljajem „političkog“ uopšte, kako je prikazan u odgovarajućem poglavlju.

Postoje i retki slučajevi u kojima se loše osobine političkog ustrojstva eksplicitno tematizuju. Dok se u kritikama „loših navika“, kao što smo videli, kombinuju stanovišta učesnika i posmatrača, ova tematizacija odvija se gotovo isključivo na „posmatračkom“ nivou diskursa, dakle kao refleksivan uvid, a ne kao prikaz ograničenja koje su ljudi lično osećali u svom privatnom životu.⁴ Tako se – dakle, manje-više apstraktno – govori, recimo, o ideološkom monopolu, o podložnosti

³ Popisivanje ovih negativnosti nalazimo mahom kod samosvesno „modernizovanih“ ljudi, koji često pripadaju profesionalnoj kategoriji privatnih preduzetnika i već samom svojom današnjom situacijom naterani su da usvoje određenu – tržišno-liberalnu, antipaternalističku – društvenoekonomsku filozofiju.

⁴ Kao jedan od vrlo malog broja izuzetaka može se navesti stariji čovek koji je bio funkcioner partije, a zatim ju je napustio, jer se od njega tražilo da bude policijski doušnik. On iz te, proživljene perspektive zaključuje da su „svi neprijatelji ove zemlje bili u partiji, i kasnije su rasturili ovu zemlju. Svi su se školovali u partiji, sve mafijaši... Bukači su puzili uz direktore i gradili položaje“ (BG-IP-9).

raznih sfera života upravljanju iz partijsko-državnog aparata, o neadekvatnoj kadrovskoj politici zasnovanoj na političkoj lojalnosti umesto na stručnosti itd.⁵

Jedini aspekt SFRJ koji bi se mogao nazvati političkim, a koji je prisutan u iole relevantnom obimu jeste „gušenje“ srpstva – srpskog nacionalnog identiteta, religije i tradicije. Iza odsečnih izjava tipa „ja sam uvek bio protiv tog sistema“, obično leži upravo ova ideja, a ne neka politika u užem smislu reči. Ovdje je reč o ljudima koji su odgojeni u porodičnoj tradiciji antikomunizma, ponegde i eksplicitnog „četništva“ (pri čemu se ono razumeva kao poštena i rodoljubiva, mada vojno poražena alternativa lopovskoj i nasilničkoj partizanskoj vlasti; lozinke za ovo stanovište su „komunisti“ ili „komunjare“). Ljudi koji su odrasli u takvom porodičnom okruženju nisu ni morali mnogo da se trude da zauzmu kritički stav prema vladajućem poretku u SFRJ. Nekima je, opet, taj izvorni kritički stav poslužio i kao odskočna daska za širu refleksiju o nevaljanosti poretka,⁶ dok su se drugi – većina – zadovoljili otporom prema „antisrpskoj“ ili bar „nesrpskoj“ prirodni titoizmu. To je tema povezana sa trećom dimenzijom života u SFRJ, kojom se bavim u narednom odeljku.

Sažimajući, može se reći da se, iz sadašnjih sećanja na SFRJ, još uvek može sagledati funkcionisanje tadašnjeg prećutnog dogovora između društva i vlastodržaca na koji su društveni naučnici davno ukazivali: u zamenu za (fizičku i socijalnu) sigurnost, građani su nedemokratskoj vladavini pružali kakvu-takvu legitimnost. Doduše, današnja izražena žudnja za „redom“ svakako je jednim delom situaciono uslovljena *stvarnim* neredom koji se uselio u ljudske živote početkom 1990tih. Ta težnja, sama po sebi, ne mora ništa posebno da znači; tek bi neki uporedni podaci – na primer, o stavovima građana dugoročno stabilnih država – mogli da bace svetlo na eventualnu specifičnost (recimo, „autoritarност“) toga pristupa. Ipak, stiče se utisak da je granica između „stabilnosti“ i „demokratije“, tamo gde se operacionalizacija ovih zahteva nalazi u sukobu, i dalje dosta pomerena ka „stabilnosti“. Naglašeni motivi reda i stabilnosti, zajedno sa depolitizovanom prirodom sećanja na SFRJ, uklapaju se u opšte crte ambivalentnog odnosa prema političkom, kako su opisane ranije.

Bivša Jugoslavija kao zajednica naroda

Razmotrimo sada treću dimenziju – sliku višenacionalnog karaktera SFRJ, prirode odnosa među njenim sastavnim narodima, te mesta Srbije i Srba u njoj. Jedan od ciljeva biće da se rasvetli u kojoj meri su Srbi (kod nesrpskih građana Srbije problem je, zbog drugačije perspektive, manje složen) zaista shvatili da Jugoslavija više ne postoji. To je važno zbog produžene „igre kontinuiteta“ koja

⁵ Treba naglasiti da su ovo moje, dakle rekonstruisane formulacije, dok sami ispitanici takve poruke uglavnom iskazuju proto-političkim rečnikom.

⁶ Ni tu, međutim, ne možemo biti sigurni kada je do takve refleksije došlo, da li još u „ona vremena“, ili tek devedesetih godina.

je u Srbiji bila na delu tokom 90tih godina.⁷ Manipulisanje kontinuitetom Srbije/SRJ sa bivšom Jugoslavijom bilo je bitan element strategije stvaranja političke, kognitivne i simboličke konfuzije – jedne od nosećih strategija Miloševićevog režima. Odbijanje da se „podvuče crta“, da se obeleži „nulta tačka“ koja deli prošlost od sadašnjosti – kako je to učinjeno u drugim bivšim republikama – omogućavalo je režimu da u svoje svrhe upregne najraznorodnija istorijska nasleđa, političke sadržaje, ideološke orijentacije i emotivne energije.

U iskazima sagovornika, u pogledu teme međunacionalnih odnosa u bivšoj Jugoslaviji izdvajaju se sledeća stanovišta:

- 1) jugonostalgija,
- 2) „Srboslavija“,
- 3) srpsko državotvorstvo.

Umesto iscrpne empirijske tipologije, posredi su idealni tipovi. Štaviše, oni klasifikuju pre argumente nego konkretne ljude, budući da se navedena stanovišta neretko mešaju kod jednih te istih osoba.

1) „**Jugonostalgijom**“ nazivam iskreno doživljavanje SFRJ kroz prizmu njene zvanične ideologije, odnosno uverenje da je to društvo doista bilo onakvo kako ga je određivala parola o „bratstvu-jedinstvu“. Ovo stanovište se obično ne javlja kao zasebno elaborirano, već kao jedan od momenata šire nostalgije za celokupnim životom u SFRJ, bez posebnog izdvajanja (među)nacionalnog aspekta. Ono, ipak, postoji kao jedan od tipova, upravo po tom odsustvu posebne tematizacije nacionalnog. „Jugonostalgiju“, dakle, pretežno nalazimo iskazanu u učesničkom modusu – kroz one male lične uspomene na „nekadašnja vremena“, naročito ako se one odnose na doživljaje koji podrazumevaju suživot više nacija u istoj zemlji (putovanja, susreti, prijateljstva). Takođe je detektujemo, na prelazu između učesničkog i posmatračkog modusa, u ocenama da „onda“ nije bilo nacionalizma, da se ljudi nisu procenjivali po nacionalnoj pripadnosti i da je vladala saradnja među narodima – pri čemu se takvom stanju očigledno daje prednost u odnosu na sadašnje, obeleženo međunacionalnim podelama. Ona je prisutna i kao implicitna pozadina u tvrdnjama da je rast nacionalizma prouzrokovao raspad SFRJ – naročito ako se izričito imenuje srpski nacionalizam i Slobodan Milošević kao njegovo otelovljenje.⁸

⁷ Ideja kontinuiteta „Jugoslavije“, potpomognuta zadržavanjem imena, odnosno iluzija *da je ona zaista ostala ista*, bila je u javnom govoru samorazumljiva, premda nikad do kraja artikulirana. Režimski glasnogovornici su davali ton, ali su u tome udela imali i inače žestoko antimiloševićevski mediji i javne ličnosti. Najindikativniji su – zbog svoje prividne bezazlenosti, a ujedno ogromnog uticaja na mehanizme samoidentifikacije – primeri iz sporta: „Jugoslavija *n*-ti put u finalu evropskog prvenstva...“, „Jugoslavija osvaja zlatnu medalju prvi put posle 1965...“ i slično.

⁸ Ovo imenovanje je važno zato što se prozivanje uopštenog „nacionalizma u svim republikama“ jednako dobro uklapa, kao što ćemo videti, i u „jugonostalgiju“ i u „srboslovenstvo“.

„Za mene je bilo bolje da smo svi ostali zajedno... Smatram da je bolje da budemo zajedno nego posebno, te neke male državice. Zajedno smo jači, kaže naš narod... Kad kažem Jugoslavija... mene vuče na onu staru. Sada su Srbija i Crna Gora, i ja bih volela da ostane kao Jugoslavija. Da se ne bi parčalo više“ (UE-7).

„Imam više pozitivnih iskustava prema SFRJ nego prema SRJ, zato što je onda bilo ipak stabilnije, drugačije, jedinstveniji smo bili u svemu. Imali smo taj osećaj pripadnosti. Nismo bili nacionalistički orijentisani, kao sada“ (SM-1).

„Nedostaje nam [SFRJ]. Baš nam nedostaju. I zastave, i sve ono naše, nedostaje... Baš je bio lep život. I himna je bila dobra... Ja se sećam, moja deca kad su išla u školu, to su bili Titini pioniri. Pa sam išla, pa im marame, pa im one kape. Mislim, to je tako bilo fino. I ona štafeta. A sad, nema ništa. Sad su sve ukinuli“ (SU-BJ-8).

U ovim odlomcima teško je, ili čak nemoguće, razdvojiti žaljenje za višenacionalnošću od žaljenja za drugim aspektima života u SFRJ. Po sredi je, uslovno rečeno, „komunistička“ ili „titoistička“ podvarijanta jugonostalgije. U njoj se žali za celim „paketom“ odjednom. Njoj su skloniji manje obrazovani ljudi i radnici. Postoji, međutim, i liberalna, „moderna“ podvarijanta jugonostalgije, kojoj naginju visokoobrazovani stručnjaci. U njoj se naglašavaju mir i međunacionalni suživot, plus stabilnost i normalnost, ali se ne spominju obeležja koja su vezana za jednopartijsku prirodu sistema.⁹ Nosioci druge podvarijante se često trude da iskorače iz sfere emocija i racionalno progovore o SFRJ, kako o njenom postojanju tako i o njenom raspadu. Na primer:

„Ja mislim da su ovde, na ovim prostorima, uvek postojale dve tendencije, centrifugalna i centriperiferna... Ekonomski, ta zemlja je imala prednost 5, 6 država i mislim da je to bilo dobro za ljude sa ovih prostora. A bilo je i ljudi koji su mislili drugačije... Nekad je verovatno bilo i emotivnih momenata [za zajedništvo], ja mislim da su to nove generacije prosto izgubile“ (BG-LJJ-1).

Nadalje, nostalgija za složenim, višenacionalnim sastavom SFRJ često je nerazdvojna od njene „veličine“ (dakako, relativne) i njenog međunarodnog ugleda. To se može svesti na misao: dok smo bili svi zajedno, nešto smo značili u svetu. Recimo: „Puno je bila zanimljivija ona stara Jugoslavija nego ova... Ja mislim da smo mi bili daleko jaka zemlja... Kad pogledam, tako, ranija dešavanja u svemu. U industriji, u sportu... Mislim, sve je bilo OK“ (KI-7, KV radnik, 33). Ta slika je dovoljno snažna da još uvek zrači i kroz preneto iskustvo, kod sasvim mladih ljudi: „Jugoslavija je pre bila Zapad, klasičan Zapad. Zemlja za ugled.

⁹ Navedene slojne razlike su, dakako, očekivane. No, opreznost ovde nije na odmet, jer raspolažemo samo iskazima, dakle diskursom, koji je uvek (i) plod pritiska situacione prikladnosti. Dok nekvalifikovani radnik može sebi da dozvoli da se i danas sa toplinom priseća Titovih pionira, za intelektualca bi to, jednostavno, bilo sramota.

Šest republika, dve pokrajine, i svi živimo složno“ (BG-IJ-1, 26 g.), ili: „Kad kažem Jugoslavija, najviše mislim na staru, veliku Jugoslaviju, zato što je to jedan kompliment, iz ranijih priča... živeti u nekoj takvoj sredini kao što je Jugoslavija, toliko velika i moćna“ (UE-2, 17 g.).

2) Stanovište „**Srboslavije**“ sagledava SFRJ, u osnovi, kao proširenu srpsku državu. Tačnije, po ovom gledištu, Jugoslavija je *trebalo* to da bude, ali nije uvek tako funkcionisala. Pridev „srpska“ ovde nema toliko smisao nekakvog „vlasništva“ koliko (samo) pripisivanja Srbima specijalne uloge u stvaranju i očuvanju Jugoslavije i superiorno-pokroviteljskog stava prema svim ostalim jugoslovenskim narodima („velikodušni srpski imperijalizam“, kako to naziva Božidar Jakšić).

Na površinskom nivou diskursa, to stanovište se sažima u poruku: „mi“ (Srbi) smo bili najveći Jugosloveni, a „oni“ (drugi narodi) su nam zabili nož u leđa. Takvo doživljavanje SFRJ, koje ispod jugoslovenstva krije srpski nacionalni stav, neobično se poklapa sa optužbama koje su Srbima (i Jugoslaviji kao državi) upućivali zagovornici slovenačkog i, naročito, hrvatskog separatizma; stoga ga i označavam imenom koje su mu oni dali.

„Srboslavija“ je dosta komplikovano stanovište, te ga je bolje nazvati sindromom. Sačinjava ga nekoliko karakterističnih sastavnica: deklarativno jugoslovenstvo + mitologeme o srpskoj lakovernosti + nipodaštavajuće tretiranje drugih naroda.

Jedan od važnih pokazatelja jeste retorički antinacionalizam. Najpre se spontano (bez izričitog pitanja intervjuera) iznose samoodređenja tipa „ja nisam nacionalista“, „ja ne delim ljude po nacijama“, „meni su svi ljudi jednaki“ itd; za tim slede tvrdnje o posebnoj dobroti i naivnosti Srba, što su drugi narodi iskorišćavali.¹⁰ Recimo: „Za mene je važno kakav je čovek. Nije bitno koje je rase ili boje kože, bitno da je čovek“; a malo kasnije: „Srbi su narod koji ume i da prašta i da voli i da ugosti drugoga, eto, takvi smo mi“ (PI-4).

Druga sagovornica, na pitanje „Zašto se raspala bivša Jugoslavija?“, kaže: „Zato što nismo bili dovoljno svesni šta nas čeka, nismo bili dovoljno oprezni, nismo bili dovoljno složni“. Na osnovu pitanja, mogli bismo pomisliti da se to *mi* odnosi na Jugoslovene, u smislu svih građana Jugoslavije; međutim, iz daljeg toka intervjua naslućuje se da se ono odnosi na Srbe. Diskurzivna strategija zamučivanja – uopšteno „mi“ – odslikava pretapanje identiteta (Jugosloveni=Srbi, ili bar „pravi“ Jugosloveni=Srbi). Ista ispitanica je „malo nostalgična za onom starom Jugoslavijom“; ali, „sve vreme od onog Drugog svetskog rata naovamo dosta se radilo na uništavanju Srbije... Mi u Srbiji, mi smo prvi trebali da tražimo da se odvojimo, pa mi smo sve vukli na svojoj grbači, mi smo sve pomagali“. Ona za sebe

¹⁰ Srpski nacionalni autostereotipi neće ovde biti opširno prikazani, iako su neposredno relevantni za temu, budući da su podrobno obrađeni u poglavlju o diskurzivnim praksama o nacionalnom identitetu.

kaže da „nisam rasista: ja delim ljude na dobre i zle, a ne gledam mnogo na boju kože“. Istovremeno, Hrvati „nisu sigurno kao Srbi, mnogo su nam zla naneli, a bez nekog razloga. Nisu kao mi... prilično su hladni, samoživi... Zato što su Srbi kao narod u celini bolji, oni ih zato i mrže“. A Albanci, za njih „nemam reči, nemam komentara, oni su došli u našu zemlju... množe se kao zečevi“ (BG-IP-5).

Treća sagovornica, opet, na pitanje na šta misli kad se kaže „Jugoslavija“, odgovara: „Na Srbiju, Hrvatsku, Sloveniju, Makedoniju i tako dalje, na onu bivšu Jugoslaviju. Zajednicu južnih Slovena. Onu bivšu zajednicu koja po meni treba da postoji i dan danas kao jedna“. A istovremeno: „Oni prethodni... su nas podelili, posvađali. Najpre je Tito to sistematski radio, vrlo perfidno, tako što je *stvorio od Srba Hrvate, Muslimane i koješta još*, a onda su ovi došli mnogo drčnije da raskomadaju zemlju“ (KI-1).

Isto pitanje, četvrta sagovornica: „Na nešto lepo. Sve je bilo lepo“. Pa nastavlja: „*Mi* smo stalno nekog prikupljali, to je radio i kralj Petar, mi smo se i za Slovence borili, a Slovenci su uvek bili država u državi... Hrvati su genocidan narod, mada naravno ima razlika. Oni misle da su nešto iznad nas... I sad njihovi pevači dolaze ovamo da pakupe pare, a naši ne mogu tamo... Niko ništa ne bi bili da nije bilo Beograda. Sad svi dolaze po pare, a sutra da se nešto desi, opet bi... A mi bi opet oprostili“ (SM-9).

Nacionalizam je, kažu srbosloveni, nešto jako loše: „Oni narodi koji se mrže i kolju, tu nema života... Nisam neki političar, a kao čovek iz naroda volim naš narod, i ne samo naš narod. Volim i Crnogorce, i Šiptare. Ja imam i Muslimane, imam snaju katolkinju... Za mene je svaka majka majka, svako dete dete... Svakom bih pomogla pre nego sebi“. A istovremeno, bivša Jugoslavija se „morala raspasti, pošto je sam Tito radio protiv srpskog naroda, a mi nismo bili svesni... Tito je uništio sve *naše* intelektualce, od Lole Ribara¹¹ pa nadalje... Postoji projekat koji je uništio bratstvo i jedinstvo, koji je odmah počeo da odvaja partije,¹² počeo da odvaja narod, tako da je mržnja bila zasejana odmah posle rata. Bilo je mnogo zločina tokom rata, a najviše su ubijani Srbi, i u to *u srpskoj državi*“. Srbi su drugačiji: „Naš narod nije nikad klao i ubijao, sem što se u ratu branio... Mi smo najinteligentniji narod na svetu“ (BG-IP-7).

¹¹ Ova omaška (Ivo Lola Ribar je bio Hrvat) ukazuje na još jedan pravac mešanja identifikacija. Srbosloveni koji su se „osvestili“ (v. niže u tekstu) retrospektivno sagledavaju SFRJ kao poprište antisrpskog delovanja svih ostalih naroda, a posebno Tita i njegovih bliskih saradnika. No, pošto nisu do kraja raskrstili sa tom državom, oni premeštaju svoju novostečenu srpsku samoidentifikaciju na one njene aspekte kojih se još uvek rado sećaju, a koji se uglavnom tiču socijalističkog društvenog uređenja (ovom tipu mahom pripadaju stariji ljudi). Sve što je valjalo (socijalna pravda, zaštita radnika, poštenje, nagrađivanje prema zaslugama...) postaje implicitno povezano sa „srpskim“. Tako i Lola Ribar postaje Srbin. Zanimljivo je da se, bez obzira na tip stanovišta, ni u jednom slučaju pozitivno konotiranih sećanja na socijalizam taj poredak ne povezuje sa bilo kojim nesrpskim SFRJ političarem, osim – kod „običnih“ jugonostalgičara – sa samim Titom. Kardelj, Bakarić, Kidrič, Dolanc, Hodža i ostali, kada se pominju poimence, to je isključivo u negativnom i nacionalnom značenju – rada na korist svoje nacije a protiv Srba.

¹² Zapazimo istorijski potpuno netačno asociiranje političkog pluralizma i društvenih razdora.

Svi ovi odlomci pokazuju upadljivu sličnost u osnovnoj strukturi. Iz njih se vidi koliko bi neuputno bilo procenjivati uopšteni stupanj „nacionalizma“ i njegovog porasta ili opadanja. Na taj način bismo zakrili bitne slojeve koji nam omogućavaju da danas, unazad, jasnije sagledamo razlike u doživljavanju SFRJ kod njenih različitih naroda. Srpski nacionalni identitet se, kao što je već uočavano u teorijskoj literaturi, često „širio“ u jugoslovenstvo. Kroz takvu artikulaciju, sopstvenoj naciji se pribavlja dodatna moralna legitimacija: biti nenacionalista ili antinacionalista je, na neki način, moralno ispravnije nego biti otvoreni nacionalista. Tako Srbi mogu da se prikažu kao „bolji“ od susednih naroda, a u isto vreme jednako kao i oni zastupaju sopstvene nacionalne interese.¹³ Tvrdnje o tome da su Srbi bili najveći Jugosloveni, koje površno-popisno uzev nisu netačne, funkcionišu u korist ove strategije utoliko što vrlo retko tematizuju *prirodu* tog jugoslovenstva, kao i mogućnost da je zalaganje za zajedničku državu bilo, naprosto, u interesu srpskog naroda. Propust da se tematizuje priroda srpskog jugoslovenstva znači i propust da se pokuša zauzeti stanovište drugoga i situacija sagledati iz njegovog ugla.¹⁴ Na konkretnom diskurzivnom materijalu, ovo poslednje se izražava kroz omalovažavanje drugih naroda bivše Jugoslavije i osećanje uvređenosti zbog „onoga što su nam učinili“ – što je treća sastavnica sindroma srboslovenstva.

Zaključimo analizu ovog stanovišta navođenjem još dva primera koji tako reći tačku po tačku sadrže sve njegove elemente. Jedna Nišlijska kaže: „Sve što nam se desilo je jako ružno i to je moglo biti pametnije... Najlepše smo mogli živeti tada... Moj mozak ne može da prihvati da u Hrvatsku treba da odem s pasošem“. A malo kasnije: „Srbi su narod koji najbrže na svetu ume da zaboravlja i koji ne ume da mrzi“, dok, Hrvati, „Možda je ružno što ću reći, ali oni su genocidni narod. U njima postoji mržnja... *Mi* nemamo do te mere izraženo *to nacionalno u negativnom smislu* u kolikom to imaju Hrvati“ (NI-18).

I konačno, sredovečna Kragujevčanka: „Ja sam bila za to da se Jugoslavija održi pošto-poto. Zato što je u II svetskom ratu previše Srba poginulo, naglašava-

¹³ Zanimljivo je da se, poput slike u ogledalu, istovetna strategija javlja i u bošnjačkoj verziji. Po njoj, Bošnjaci (Muslimani) su najiskrenije od svih prihvatili jugoslovenstvo, zanemarujući svoj nacionalni identitet. Drugi (prvenstveno Srbi) to su iskoristili; sada je vreme da Bošnjaci od njih nauče kako treba zastupati sopstvene interese: „U vreme stare Jugoslavije, mi, da kažem Bošnjaci, Muslimani, u onom popisu... pod stavkom Jugosloveni, najviše je bilo, siguran sam, od svih naroda, iz dela Muslimana... onih koji su zaokruživali baš tu stavku, Jugoslaven. Odnosno, to bratstvo, jedinstvo, da smo svi ravnopravni i da jednostavno svi ljudi su isti, to je najviše blisko našoj veri... Ipak smo mi na ovim prostorima dugo živeli kao izgubljene ovce, bili smo previše zaneseni nekim idealima“ (NP-ED-1). Ova homologija deo je širih podudarnosti između bošnjačkih i srpskih autostereotipa (v. poglavlje o perspektivi nacionalnih manjina).

¹⁴ Kako to kaže Srđan Dvornik, načelna razlika između hrvatskog i srpskog nacionalizma je u tome „što je hrvatski njegovao i isticao i najmanje razlike... [a] jedna od dosta važnih osobina srpskog nacionalizma bila je ignoriranje i zapostavljane razlika, što se moglo često čuti u obliku: 'Pa dobro, kakav sam ja nacionalista, ja se svuda u Jugoslaviji osjećam kao u svojoj kući?'“ (*Vreme...*, 2002: 72).

vam Srba, zato što je tako, bili su Jugosloveni... Jugoslavija je morala da se подели, ali ne po administrativnim granicama, nego ono što je bilo njeno da joj se [Srbiji] vrati... Mislim da smo mi strašno glupi... nismo bili dalekovidni, oštroumniji, sebičniji". Istovremeno, ona ne zaboravlja da se valjano legitimise: „Ja sam čovekoljubac, ne mrzim nikog... Imala sam prijatelje i u Sloveniji i u Hrvatskoj i u Makedoniji, na Kosovu i u Dalmaciji..." (KG-GM-5)

3) Pozicija „**srpske države**“ još uvek nema sasvim jasan oblik, jer je tek malobrojni ispitanici izričito i obrazloženo zagovaraju. Ipak, rekonstrukcijom iz rasutih elemenata ona se može identifikovati kod znatno šireg kruga ljudi. Javlja se u više verzija.

a) Prva je nagoveštena u jednom od gore navedenih odlomaka, kada sagovornica kaže da je Srbija prva trebalo da se odvoji. Ta podgrupa obuhvata srbo-slovene koji su se „osvestili“, a način razmišljanja se može sažeti ovako: nekada smo verovali u Jugoslaviju, drugi su nas izneverili, sada vidimo da smo pogrešili i da je od početka trebalo graditi Srbiju kao nacionalnu državu. Pri tome se „osvešćenje“ odnosi na identitetsko-simbolički aspekt – „raščišćavanje“ identiteta, odnosno razdvajanje srpstva od jugoslovenstva. S druge strane, teritorijalni aspekt – dokle bi trebalo da se proteže srpska država – retko se kad eksplicira. U ambivalencijama koje okružuju ovaj drugi aspekt naslućuje se ceo raspon od klasične ideje „Velike Srbije“ do Srbije u sadašnjim granicama.¹⁵ Da je posredi tek nedavno formiran stav vidimo po tome što pripadnici ove kategorije još uvek nemaju jasnu ideju o tome kako treba graditi današnju Srbiju kao državu, kako ona treba da bude uređena i kojim vrednostima se pri tom treba rukovoditi.

Dobar pokazatelj za taj stav jeste tvrdnja da je bivša Jugoslavija bila „veštačka tvorevina“. Ovu sintagmu, premda je nisu izmislili, u široku upotrebu u srbijanskoj sredini uveli su nacionalni intelektualci tokom osamdesetih, u doba nacionalnog „buđenja“. Kod naših sagovornika ona se javlja neočekivano često: gotovo da ne postoji drugi način jezičkog imenovanja iste misli. To je utoliko neobičnije što je koriste ljudi koji inače nikada, u govoru o nekim drugim temama, ne bi upotreбили prilično intelektualan pojam „tvorevina“. To nam kazuje da je ova fraza preuzeta kao gotova od nacionalnih autoriteta, u trenutku kada je ljudima bilo potrebno da označe nešto što se u njihovoj glavi promenilo, što ih je zbunilo, i za šta im je bilo potrebno ime.

b) Pragmatično-racionalna verzija državotvorstva sadrži manje emocija nego prethodna i češća je kod mlađih sagovornika. Ona kaže: šta je, tu je; kakva god da je bila bivša Jugoslavija, nje više nema, zato treba raščistiti stvari i započeti iznova, konstituisanjem Srbije kao normalne države.

Racionalan i nešovinstički, premda nacionalan, ovaj stav se može pripisati „reformisanim jugonostalgičarima“. Iako se sa žaljenjem seća bivše Jugoslavije,

¹⁵ Dok se druge podvarijante „državotvoraca“ (b i c), koje ćemo uskoro analizirati, u nemalom broju slučajeva zalažu čak za zaokruživanje Srbije bez Kosova, znači u granicama faktičkog suvereniteta, kod podvarijante a) (osvešćeni srbosloveni) ove opcije nema.

on, za razliku od prethodnog, uspeva da prevlada ostrašćenost i umesto ljutnje na prošlost gleda u budućnost. Mada ovo stanovište gaji uopšteni žal za SFRJ, koji deli i sa „pravim“ jugonostalgičarima i sa srboslovenima, emocionalna logika „izneverene ljubavi“ kod njega nije određujuća.

Kao jedan od pokazatelja ovde može poslužiti odnos prema himni „Hej Sloveni“. Pitanje koje je glasilo: „Da li vam smeta kada se na utakmicama zviždi himni?“ funkcionisalo je veoma dobro kao projekivni tekst, zato što je himna uvek važna tačka identifikacije, a i zato što, u konfuziji koja u Srbiji u tom pogledu vlada, tu svako može da učitava šta želi i oseća. Srbosloveni – i osvešćeni i neosvešćeni – krupnim rečima iskazuju svoje ogorčenje praksom zviždanja na himnu. Pragmatično-racionalni, pak, umeju da kažu da je ta himna nekada bila „njihova“ i da se i danas uzbuđe kad je čuju, ali da ona naprosto više ne može biti himna sada postojeće države. Stoga, čak i ako ih zviždanje vređa kao „nekulturan čin“, oni ne ulažu u to mnogo emocija.

Tako ranije citirana Leskovčanka koja se s ambivalencijom seća „oblika one nekadašnje Jugoslavije“, ali i njene nedemokratskiosti, povodom himne kaže: „Nešto što je pripadalo onoj bivšoj Jugoslaviji nama ne pripada, treba himnu promeniti. Trebali smo to da uradimo još kada su Hrvati i Slovenci doneli svoje himne i do sad bi to bilo rešeno“ (LE-2).

„Reformisana“ jugonostalgičarka, intelektualka, zaključuje: „Kako se zemlja smanjivala, tako sam se ja osećala sve ugroženijom, a sad mislim da bi trebalo potpuno da se završi priča... i da onda odnekle krenemo. Prosto mi je sad ovo i mrcvarenje. Dugo traje. Ko hoće da se odvoji, nek se odvoji, mislim, čini mi se da negde i treba da se završi“ (BG-LjJ-1).

Pitanje budućnosti sadašnje federacije, o kojem govori prethodni navod, uopšte dobro funkcionise kao indikator za pragmatično srpskodržavotvorno stanovište. Umesto srboslovenskih dramatičnih apela na očuvanje „Jugoslavije“, uz podsmešljivo nipodaštavanje Crnogoraca, ovde realnost i budućnost dolaze u prvi plan: „Pa šta i ako se dogodi [odvajanje Crne Gore]? Meni to ništa nije strašno, nama treba čovek koji će da nas vodi, da bi mi živeli samostalno... Šta ima Crna Gora od nas, što mi ne možemo da živimo sami?... Ma nek ide ako hoće, čoveče, ti gledaj da Srbe izvučeš, da mi živimo normalnim životom nekim, ko hoće s nama, nek ostane, ko neće, izvoli“ (NP-MK-7). Ili: „Više mi se smučila [Jugoslavija], kad će već jednom da je rasture. Ne bih volela da se Crnogorci odvoje, ali me ovo više nervira. Što joj bar ime ne promene, nek se zove Srbija ili nekako drugačije, u kol'ko Jugoslavija već živimo“ (LE-3).

c) Tradicionalno-racionalnu varijantu srpskog državotvorstva zastupaju ranije pominjani „porodični nacionalisti“. Iako i oni, poput grupe a), Jugoslaviju često nazivaju „veštačkom tvorevinom“, malo prisustvo emocija ih razlikuje od te grupe i približava grupi b). Oni se nikada nisu ni osećali kao Jugosloveni, već kao Srbi: „To [SFRJ] je moralo da se raspadne. Po meni je to odavno veštačka

tvorevina. Stvorena je uticajem velikih sila i možda je bila veća nego što je trebala“ (PI-3). Oni osećaju jaku lojalnost prema svojoj naciji i pravoslavlju (vera često igra značajnu ulogu u njihovom identitetu), ali sa manje mitologizacije srpskog nacionalnog karaktera i bez posebne ozlojeđenosti prema drugim narodima bivše Jugoslavije. Slično prethodnom stavu (b), ovde nema uvređenosti zbog izneverene ljubavi, mada se naročita srpska „dobrota“ često postulira. Za razliku od srboslovena, oni su skloniji hladnom uvažavanju suseda i činjenice da i oni imaju neke vlastite nacionalne interese. Čak i sa izvesnom zavišću konstatuju da susedi – naročito Hrvati i Albanci – imaju „nešto“ što Srbima tragično nedostaje: nacionalnu slogu i rešenost u odbrani sopstvenog nacionalnog interesa:¹⁶ „Hrvati su kao narod pravi... Oduševljavao me je njihov predsednik Tuđman, koji izađe na Trg Bana Jelačića i kaže: ‘Braćo Hrvati, mi se borimo za republiku’. To pozdravljam, pravi vođa, bori se za svoj narod. Za nas i s nama se niko nije borio, pred nas niko nije izašao da kaže: ‘Srbi, ljudi, adje da se borimo za ovo ili ono’“ (ŠA-AM-1). Nacionalni interesi suseda su, dakle, jasno suprotstavljeni srpskima, ali posredi je racionalan antagonizam, kao među bilo kojim narodima i državama, i ne isključuje saradnju ukoliko je u obostranoj koristi.

Za predstavnike ove podvarijante karakteristično je još nekoliko tipskih načina reagovanja. Recimo, na pitanje „Kad bi vas neko pitao gde živite, šta biste rekli?“ oni najčešće kažu „u Srbiji“; a na pitanje o himni, oni se mnogo češće nego verzija b) izričito zalažu za prihvatanje „Bože pravde“ kao zvanične himne. Na primer: „Ja tu himnu ne smatram svojom himnom... Pogotovo zato što ona stara Jugoslavija više ne postoji... Taj sam naziv Jugoslavija mi smeta... Treba da se zna tačno određene granice, prava, odgovornosti svake jedinice, a isto tako i zajedničke države“ (ČA-LĆ-4).

Jedan od lajtmotiva kod ove grupe jeste ideja da je Srbe uništio komunizam, oduzevši im – velikim delom njihovom sopstvenom krivicom – tradicionalnu veru i običaje, koje sada treba oživeti i pretvoriti u osnovu za jednu „novu Srbiju“: „Ostali iz drugih republika su mnogo više radili na tome da ojačaju pozicije svojih republika... mi nismo imali prave ljude, tj. imali smo ljude koji su bili potčinjeni, poltroni“ (ČA-LĆ-1). Ili: „Po mom ličnom opredeljenju ja sam Srbin, i Srbin bih ostao, a mislim da je Jugoslavija jedna veštačka tvorevina... [Da li je Srbima potrebno pročišćenje?] Apsolutno, duhovno pročišćenje pre svega, pa sve ostalo... Nemamo veru u ništa, to nam je iskorenjeno tokom duge vladavine predsednika Tita. Jedino kod nas nije postojala vera u Boga, nismo išli u crkve, nismo poštovali pravoslavlje, nismo ništa, a dok je u svim ostalim republikama to bilo znatno“ (PN-6).

Zanimljivo je uzgred zapaziti da su, uprkos snažnoj nacionalnoj svesti, zastupnici srpskog državnostva mnogo spremniji nego srbosloveni da uvažavaju manjinske građane današnje Srbije. Već citirani Paraćinac, recimo, kaže:

¹⁶ Vidi analizu autostereotipa i heterostereotipa „neslogologije“ u poglavlju o diskurzivnim praksama o nacionalnom identitetu.

„Mislim da to [„Bože pravde] možda nije adekvatna himna, jer kod nas ima i mnogih veroispovesti... Mislim da bi trebalo naći neku drugu himnu koja bi mogla da ujedini sve koji žive na teritoriji Srbije“ (PN-6).

Pogledajmo još neke primere. Jedan Čačanin¹⁷ na samom početku deklariše svoj porodični antikomunizam: „Moj otac je mrzeo komuniste i ja nikada sa njim nisam imao problema oko politike, jer su nam politički stavovi bili slični“. Što se Jugoslavije tiče, ona je bila „veštačka tvorevina i morala je da se raspadne. Bili smo višenacionalna zemlja i mala varnica je bila potrebna da pokrene raspad“. Samoidentifikacija: „Najviše sam Srbin, pre nego sve ostalo... Ja nisam nacionalista, već samo mnogo više volim Srbe od ostalih naroda“. Preporučena nacionalna politika: „Greška je bila uopšte braniti Jugoslaviju“ (ČA-KD-5).

Drugi Čačanin, monarhista i kritički nacionalista – za Srbe kaže da su „tragičan narod“ jer su inatom i samoljubljem devalvirali svoja istorijska postignuća, dok Hrvate prezire – eksplicitno govori o otrežnjenju koje je Srbima bilo potrebno da bi spoznali neophodnost izgradnje sopstvene države. Jugoslavija je bila nelogična i neprirodna tvorevina, za koju je „pravo čudo koliko je izdržala“. On „želi da kaže“ da živi u Srbiji, jer je „ime Jugoslavija loše i ništa ne govori“. Sada treba graditi Srbiju, „vraćićemo se na to odakle smo pošli, ali sa velikim minusom, jer smo mnogo platili cenu tog otrežnjenja“ (ČA-LČ-6).

Kao što gornji citati već mestimično nagoveštavaju, pozivi na obnovu tradicije i povratak izvornom srpskom identitetu ne svode se – kao što bi se po inerciji moglo pretpostaviti – na klasični (etno)nacionalizam. Nekima neupitan srpski identitet, koji su oduvek nosili, omogućava jednu otvorenost i kritičnost prema sopstvenoj naciji koja drugim tipovima nedostaje. To se odražava i na reakcije na pitanja o ratnim zločinima: oni ispoljavaju manje ogorčenje prema Haškom tribunalu nego srbosloveni, pa i mnogi jugonostalgici¹⁸ – tretiraju ga više pragmatično, kao nešto što se „mora“ – i spremniji su da prihvate ideju srpske odgovornosti. Kao što malopre citirani sagovornik kaže, „U sve te priče [o ratnim

¹⁷ Srpsko držatvorstvo je karakteristično za zapadnu Srbiju više nego za druge krajeve.

¹⁸ U jugonostalgičarskom odnosu prema Haškom sudu vidi se višesmislenost ideološko-identitetskog nasleđa SFRJ, koje se danas stavlja u različite, pa i suprotne upotrebe. Dok liberalni jugonostalgici preuzimaju motiv pripadanja svetu (što se, primenjeno na ovu temu, operacionalizuje u argument „moramo da saradujemo sa Haškim tribunalom koji su osnovale UN, moramo da poštujemo međunarodna pravila“), narodsko-komunistički jugonostalgici se ovde udružuju sa srboslovenima u perpetuiranju jednog drugog sloja tog nasleđa – onog narodnjačkog, potencijalno ksenofobnog, čiji je temelj opozicija „naš narod“ / „stranac“. Ovaj sloj se, polu-prigušeno, takođe provlačio kroz ceo životni vek SFRJ, naročito slavljenjem „borbe protiv stranog zavojevača“ kao osnovnim sadržajem školske socijalizacije i doktrinama o specijalnom ratu koje je proizvodila ideološka mašinerija JNA. U međuvremenu je kod većine, iako potka ostaje ista, došlo do dodatne etnifikacije, tako da „naš narod“ postaje „naš, srpski narod“, a Haški tribunal „sud samo za Srbe“ i/ili sud kojim se stranac meša u naše unutrašnje stvari („Ovde su zgrešili, ovde treba i da im se sudi“, „ja bih lično Miloševića obesio za banderu, a ne da tamo živi kao u hotelu“, i slično).

zločinima Srba] verujem, zato što mi i jesmo takvi“ (ČA-LĆ-6). Upravo i jesu najzanimljiviji oni koji zahtev za „duhovnim pročišćenjem“ shvataju doslovno, kao suočavanje Srba sa samima sobom i sa greškama koje su učinili – ne samo u smislu „lakovernosti“, nego i u smislu nepravdi nanetih drugima. Taj je stav utoliko zanimljiviji što je mogao nastati jedino kao posledica duboko ličnog promišljanja; nije mogao biti preuzet od javnih autoriteta, naprosto zato što u javnom prostoru praktično uopšte nije ni artikulisan. U okolnostima manje-više potpune raspolućenosti tog prostora na „nacionalistički“ i „liberalni“ tabor, uviđanje grešaka sopstvene nacije i poštovanje prema drugima kao da po automatizmu pripada ovom potonjem. Taj polarizovani javni intelektualno-politički diskurs isključuje opcije koje postoje u individualnim refleksijama običnih ljudi. Kada se jedan samosvesni Srbin i duboko verujući pravoslavac zalaže za Srbiju kao državu-naciju („Sada u ovim prilikama, voleo bih da se ova zemlja zove Srbija, jednostavno, Srbi smo, živimo u Srbiji i nek se zove Srbija i gotovo“) to se može smatrati očekivanim; ali, od njega se ne bi očekivalo da kaže i ovo: „Mislim da smo mi kao srpska nacija u onoj prethodnoj Jugoslaviji bili dominantni, mislim da smo bili većinski narod i tako da je to malo ostavilo kod nas: ‘Mi, pa mi, mi smo neprikosnoveni, ne uvažavamo ostale narode,’ jako loše... Nije Milošević jedini rasturio Jugoslaviju, ali mi smo tu da počistimo ispred svoje kuće... Oduvek sam želeo da Srbija bude kraljevina, ali sad, kako odmiču godine, ipak sam skeptik prema tome, jer jedan određen broj ljudi tu živi koji nisu Srbi... i o tome se mora razmišljati, ja sam za to da se ne povredi“ (UE-10). Ili, paralelna argumentacija jednog Kragujevčanina: iako smatra da je SFRJ bila veštačka tvorevina napravljena „na silu“, on markira „Gazimestan, Miloševića, Ustav Srbije“ kao „stvari koje su nas dovele dovde“. Mada je, „istorijski gledano, to [raspad] moralo i trebalo da se desi“, za ratni rasplet najodgovorniji su Srbi, jer su prvi pokrenuli talas nacionalizma, što je Hrvatima dalo realne osnove da se plaše Velike Srbije (KG-GM-6).

Za ovo stanovište uopšte ne dolazi u pitanje to da je trebalo braniti Srbe i srpstvo, kao i to da je bivši režim taj zadatak loše obavljao. No, iz ratnog iskustva ne izvlače se uvek iste pouke. Neki stavljaju težište na besmislenost rata kao rešenja za bilo koji problem, ali postoje i opakije varijante, koje naglašavaju besmislenost *ovakvog* ratnog rešavanja. One su takođe racionalne, ali sa primesama makijavelizma. Tu se govori o odsustvu konsenzualno određenog srpskog nacionalnog cilja u jugoslovenskim sukobima, nesposobnom komandovanju i promašajima u medijskom predstavljanju srpske stvari. Umesto u pokretanju rata, odgovornost Srba i njihovog rukovodstva je u tome što su ga vodili zbunjeno i neodlučno: „Kad je počelo prvo u Sloveniji... trebalo je.. bukvalno, u pravom smislu im pokazati svoje, pokazati im k'o u Kini što se desilo na Trgu. O tome je svet pričao dva dana, zaboravilo se, i oni su nastavili tamo gde su stali. Nego, mi smo sve nešto uzimali, pregovarali, trudili se da ispadnemo fer i korektni, i nismo dobili na kraju ništa. Sve smo izgubili“ (ŠA-AM-1).

Raspad Jugoslavije

Pre no što se pozabavimo konkretnim materijalom o temi uzroka i toka raspada bivše Jugoslavije, konstatujemo jednu opštu pravilnost. Stav da je Jugoslaviju, u bilo kom obliku (recimo, kao konfederaciju)¹⁹ trebalo sačuvati, veoma je raširen. Osim relativno malobrojnih „tradicionalno-racionalnih“ zagovornika srpske države – pa i njih ne svih – i najgorčeniiji nacionalni samoobožavatelji i mrzitelji svih okolnih naroda reći će da je trebalo pokušati da se Jugoslavija spase.

Razumno je pretpostaviti – mada se bez istraživanja ne može sa sigurnošću znati – da bi odgovori na ista pitanja negde drugde, recimo u Hrvatskoj, bili iz korena drugačiji. Tamo bi se, naprotiv, i ponajmanje nacionalistički orijentisani ljudi verovatno veoma ustezali da ustvrde kako bivša Jugoslavija i nije bila tako loša. Razlike se mogu objasniti napred opisanim činiocima: na jednoj strani imamo nasleđeno i do danas produženo „prelivanje“ srpstva u jugoslovenstvo, te sa tim povezane i režimski sponzorisane „igre kontinuiteta“ u Srbiji/SRJ tokom 90tih; na drugoj strani stoji mitologizovani Domovinski rat kao biblijski početak, apsolutna nulta tačka, u Hrvatskoj. Ovde želim da skrenem pažnju na fenomen „pravila javnog diskursa“, odnosno „praga dozvoljenog“ uspostavljenog u određenoj sredini, koji ima bitan udeo u oblikovanju ne samo iskaza koji se daju u jednoj relativno formalizovanoj situaciji, kao što je intervju, nego – najverovatnije – i „autentičnog“ unutrašnjeg doživljaja. U ove dve suprotstavljene paradigme iste činjenice i slike se tumače na suprotne načine. I u obe one imaju smisla, koji poprimaju tek kroz tumačenje. Stoga nema mnogo svrhe među njima tragati za „istinitim“ prikazom; naprosto, sve su to, na svoj način, „istine“.

Pada u oči da na dva, logički i u podsetniku odvojena pitanja: Zašto se raspala bivša Jugoslavija? i Da li su ratovi bili neizbežni?, ljudi često reaguju tako što ih povezuju u jedno: odgovarajući na prvo, spontano počnu da odgovaraju i na drugo. Najzastupljenija varijanta glasi: „Nije se morala raspasti, da je bilo više pameti (dobre volje, iskrenosti, kompromisa, brige za narod a ne samo za lične interese političara...); *a ako se već morala raspasti*, to se moglo mirnim putem“ (često eksplicitno dopunjeno sa: „kao u SSSR i u Čehoslovačkoj“). Ostaje, dakle, nejasno koliko se pitanje neminovnosti raspada zemlje kognitivno razdvaja od pitanja ratova, za koje se – osim kod izuzetaka koji se mogu na prste nabrojati – kaže da su se mogli izbeći. Posebno su jugonostalgičari svih boja skloni da proces dezintegracije sagledaju kroz prizmu ratova, dakle kao jedan sve-opšti destruktivni proces koji nije bio predodređen već je pokrenut „ljudskim

¹⁹ Mnogi ljudi danas eksplicitno govore o predlozima za reorganizaciju federacije koji su krajem 80tih i početkom 90tih stizali iz njenih zapadnih delova, konstatujući da je srpska strana trebalo da ih prihvati. Učestalost ovakvih prisećanja, koja ponekad zapanjuju svojom svežinom i podrobnošću, pokazuje da su ljudi tokom proteklih godina dosta o tome razmišljali – i, najverovatnije, došli do zaključaka koji se razlikuju od njihovih nekadašnjih mišljenja. Jer, ako samerimo sadašnja razmišljanja sa preovlađujućim javnim raspoloženjem u Srbiji u početnom razdoblju raspada SFRJ, jedino možemo zaključiti da je posredi još jedan aspekt „socijalnog učenja“ i izvlačenja pouka iz iskustva.

faktorom“. Do izvesnog razdvajanja dolazi kod srbo-državotvoraca i „osvešćenih“ srboslovena koji se, iako raspad smatraju nužnim (lozinka: „veštačka tvorevina“), slažu sa svima ostalima u nedvosmislenoj osudi ratova.

To je upravo tačka koja izbija u prvi plan, kao osnovna poruka čitavog ovog tematskog segmenta: bezmalo da nema ispitanika koji ne ističe da je trebalo pregovarati i tragati za kompromisom – bez obzira na to o čemu konkretno se smatra da je trebalo pregovarati. O tome više u odeljku o ratovima.

Pogledajmo, sada, kako se identifikuju uzroci raspada bivše Jugoslavije.

1. *Strani faktor*. Ovo objašnjenje ima relativno malo zastupnika. Posmatrano iz ugla prethodno usvojenih ideoloških matrica, za pripisivanje isključive ili bar najveće odgovornosti za raspad SFRJ stranim silama bio je potreban ponajmanji refleksivan napor: oslon na latentnu ksenofobnu nit titoističkog nasleđa (opozicija „naš narod“/„stranac“) nudio je, takoreći, na tanjiru objašnjenje za katastrofu u kojoj se utopila Jugoslavija. Rečeno na najjednostavniji i ovoj matrici najrodniji način: „Politika [je rasturila SFRJ]. Oni tamo stranci... oni uvek kopkaju“ (SU-BJ-8).

Da je posredi perpetuiranje okoštalih struktura stečenih SFRJ-socijalizacijom kazuje nam i iznenađujuće često (iznenađujuće jer tako očito odstupa od stvarnosti) pozivanje na specijalne vrednosti ovoga prostora, koje ga čine posebno privlačnim za strane interese: „Mislim da je međunarodna zajednica umešala svoje prste... [jer] mi imamo puno nacionalnog bogatstva... što bi oni mogli da iskoriste... kao izvor njihovog kapitala i bogaćenja“ (pa se nabrajaju: rudnici, hidroelektrane, planine, Jadran; KG-GM-4). Ili: „Zbog interesa velikih sila, ništa drugo... Mi smo u centru Balkana, u centru Evrope, raskrsnica svih puteva... naše prirodno bogatstvo...“ (PN-6). Jugoslavija kao zajednička država, po ovoj argumentaciji, bila je suviše velika i suviše snažna i stajala je na putu punom ostvarenju interesa stranih sila; zato nas je trebalo posvađati i razdvojiti, da bi oni mogli nesmetano da deluju.

Jedna podvrsta ovog stanovišta udaljava se od nasleđa utoliko što je prošla kroz proces etnifikacije: nisu stranci bili protiv „nas“ kao celine, nego protiv „nas“ Srba. Postulira se, dakle, sprega između stranih sila i „antisrpskih“ snaga u bivšoj Jugoslaviji: stranci su krivi, „jer su naoružali Hrvate, Muslimane i Šiptare“ (BO-NT-5). Ako se ode i korak dalje, ne samo nestanak, nego i nastanak Jugoslavije postaje delo velikih sila, a krajnji ishod – njeno razbijanje – postaje logičan: „To je planirano pre 1918“, Jugoslavija je stvorena na silu, voljom svetskih moćnika, „na stetu Srbije pobednice“; rasparčavanje traje od samog početka (akteri: „Kominternu, Vatikan, komunisti“), pravljjenjem zasebnih republika koje su u stvari srpske („Vojvodina, pola Slavonije, Crna Gora, Makedonija, do pola Dalmacije. To su srpske zemlje i to je trebalo da bude srpska zemlja“) (BG-IP-9).²⁰

²⁰ Zanimljivo je da je čak moguće izdvojiti Tita iz sveopšte mračne zavere protiv Srba. Isti čovek nastavlja: „Tito, koliko je god bio komunista, on nije dao da se rasparča. A to se znalo, da čim ode Tito, da je gotova Jugoslavija“.

Uravnoteženiji prikazi dodeljuju stranim uticajima ulogu *jednog od* činilaca raspada, bilo u obliku neadekvatnog reagovanja međunarodne zajednice u njegovim početnim fazama, bilo u obliku izmenjene svetske situacije (pad Berlinškog zida 1989) u kojoj jugoslovenski političari nisu umeli da se snađu.

2. *Inherentni razlozi*. Inherentnim razlozima za raspad nazivam ideju da je Jugoslavija imala u sebe ugrađene elemente nestabilnosti koji su se morali kad-tad aktivirati: „Jugoslavija se raspala kao loš brak. To je kao u kući kad žive supružnici i deca i roditelji, a pola njih jedni sa drugima ne govore, i kad svako ima neki svoj interes.“ (ČA-LČ-6). Obično su posredi međunacionalne tenzije, bilo uopšteno,²¹ bilo – što je češće – u formi neiskorenjive mržnje nesrpskih naroda prema Srbima.²² Osim ovakvih emotivno obojenih raskoraka, govori se, mada ređe, i o objektivnim razlikama, kao što su razlike u stupnju ekonomskog razvoja, istorijskim iskustvima ili kulturnoj baštini.

Motiv oduvek postojeće, ali tokom titoističkog razdoblja prigušene međunacionalne mržnje često se kombinuje sa motivom političke i medijske manipulacije koja ju je „probudila“. Preplitanjem ovih motiva ljudi pokušavaju da izađu na kraj sa svojom sadašnjom ambivalencijom prema bivšoj Jugoslaviji, odnosno prema narodima koji su je sačinjavali. Jedna sagovornica, recimo, kao uzroke pominje medijske manipulacije i uvoz oružja, ali: „verovatno je postojala i neka mržnja, a da je nismo bili svesni. Više je *mi* nismo bili svesni, nego *oni*, to je očigledno“. Hrvati, „strašno je reći, ali oni imaju nešto genocidno“. Opet, s druge strane, „i oni su izmanipulisani, običan narod nikad ne bi tako nešto uradio“ (BG-LjJ-6). Ovde se vidi započet, ali nezavršen proces „osveščivanja“: ona sada „zna“ ono što ranije nije znala, naime, da su Hrvati genocidni; ipak, još uvek nije spremna da taj novi okvir sasvim usvoji i da isključivo kroz njega posmatra sopstvenu prošlost u SFRJ, i Hrvate, kao sastavni deo te lične prošlosti. Pojam „naroda“ ovde, kao i drugde, služi kao spasonosna formula.²³

3. *Voljno delovanje unutrašnjih aktera*. Ovo, daleko najčešće zastupano objašnjenje raspada SFRJ zasniva se na potezima konkretnih pojedinačnih

²¹ Recimo: „Neke stvari možda i nisu mogle da se izbegnu, ipak ta da kažem nacionalna netrpeljivost datira mnogo, mnogo vremena unazad“ (BO-NT-2); „Zbog te nacionalnosti, mislim zbog podela ljudi“ (PA-10).

²² „Hrvati nikada nas neće da vole“ (BG-IJ-10).

²³ Zabeležimo ovde samo uzgred jedan motiv, koji inače zavređuje zasebnu analizu: reč je o višesmislenosti reči „narod“. Pojam „narod“ je, u našoj diskurzivno-političkoj tradiciji, toliko neodređen po sadržaju, a ujedno toliko rasprostranjen i pozitivno konotiran, da njegova upotreba automatski obezbeđuje govorniku smeštanje na moralno „ispravnu“ stranu, uz istovremeno izbegavanje neugodnih izjašnjavanja. Recimo, kada se kaže – a ogroman broj ljudi tako govori – da su političari krivi za rat, a „narod“ je stradao, ispod termina se kriju bar dva sloja. Jedan je više etnički (srpski narod, koji je Milošević izneverio). Drugi je klasični, zadružno-socijalistički „narod“: suprotnost „glavešinama“, uvek dobar i u pravu, uvek žrtva. Neki ljudi više misle na prvo značenje, neki više na drugo, a najveći broj, sasvim nesvesno, eksploatiše višeznačnost pojma, tako da se referent neosetno menja iz rečenice u rečenicu. To će se videti i u nekim primerima u daljem tekstu.

aktera. Iako takođe spada u unutrašnje razloge, ovoga puta je reč o svesnim potezima ljudi koji su imali najveću moć, dakle vodećih političara. Nasuprot viziji predodređenosti – faktora „dugog trajanja“ nad kojima pojedinci, po pretpostavci, imaju malo kontrole – koju smo imali u prethodnoj grupi ovde se, naprotiv, drži da se na izazivanju mržnje, podela i sukoba moralo raditi, sprovođenjem smišljene politike. Najčešće: zloupotrebom medija, koji su širili međunacionalno nepoverenje i mržnju. Osnovna ideja jeste da su političari izazvali sukobe da bi ostvarili neke svoje interese. Implikacija je da je rat bio dogovoren – ili doslovno (neki pominju Karađorđevo), ili prećutno.

„To je njegovo i Mirino maslo. Mislim da su to oni sve izrežirali. Jer narod se u principu ne mrzi... Što bih ja mrzela i tog Slovenca i tog Hrvata i šta ja znam... To je samo politika ta koja nas je navukla i naterala da mi mrzimo nekoga“ (ČA-KD-8).

„I njih [druge jugoslovenske narode] je isto povukla neka budaletina kao što je bio Milošević... Ja nemam taj nacionalni trip i ne mogu da shvatim taj rat“ (BG-IJ-6).

„[Krivi su] ti glavaši, malo veliki, što sede u tim velikim foteljama... oni su uvukli mržnju među narod, odozgo je došla, nije došla od naroda. Tu veze imaju jako puno i popovi“ (BG-GĐ-10).²⁴

„Ljudi su ratovali, a oni su se sastajali i razgovarali i bogatili i manipulisali. Siromašni narod su gurnuli u zlo. Oni su odgore svaki za sebe vukli, a stradao je običan narod na svim stranama“ (SM-10).

Kada se pogleda koje su to lične interese političari unapređivali podsticanjem sukoba, postoje izvesne razlike u naglasku:

a) *Bogaćenje*. Manji broj u prvi plan ističe materijalne interese – stvaranje mogućnosti za nekontrolisano bogaćenje vladajućih političara i profitersko-kriminalne klike oko njih. Izazivanje međunacionalnih podela je tu samo instrumentalno za ove sasvim niske pobude.

„Kratko i jasno... da bi se stekla određena materijalna bogatstva, izvršeno je sakrivanje iza nacionalnog talasa i došlo je do rata“ (ŠA-AM-4).

„Zato smo i navedeni na taj rat, da bi se neko baš obogatio“ (BO-NT-5).

„Gledao je [Milošević] sa svakim da se zarati, da bi imao materijalni interes. To je ono: zavadi, pa vladaj“ (SM-1).

„Političari su izmislili ratove da bi zamajavali narod, jer narod kada je u bedi i kada ima probleme ne razmišlja o tome šta ovi rade, i to su koristili za svoje bogaćenje“ (PN-6).

²⁴ Jasno je da su ovoj grupi argumenata najskloniji jugonostalgicari. Ova ispitanica to najsažetije izražava, rekavši na početku dela intervjua posvećenog ovim temama: „Jugoslovenka sam uvek bila i uvek ću biti“.

b) Mnogo veći broj ispitanika kao razlog navodi *osvajanje/očuvanje vlasti*. Po ovom viđenju, političke vrhuške svih republika videle su u krizi federacije šansu da svako za sebe stekne svoju državicu, u kojoj će nesmetano vladati, slomivši unutrašnje otpore. U tom cilju oni su, manipulirajući nacionalnim osećanjima ljudi, svesno raspirivali mržnju i proizvodili sukobe. Ideja da je motivacija za podele bilo zadobijanje ili osvajanje apsolutne vlasti na sopstvenom području predstavlja, u celokupnom materijalu, najčešće navođeno objašnjenje raspada SFRJ. „Narod“ je tu, po implikaciji ili izričito, razrešen svake odgovornosti.

„Svako je hteo da bude gazda u svojoj državi“ (ČA-LĆ-1).

„Imali smo koliko republika toliko i jakih komunističkih partija koje su htele da zadrže vlast, da bi sačuvali stolice uvele su narod u krvoproliće“ (LE-11).

„Bile su usijane glave, tih njihovih vođa. I onda kaže – oću ja da imam svoje dvorište, ti, ti, ajd da se podelimo, i zdravo... Al' trebali su to na kulturni način, ko normalan svet, a ne sa ratovima“ (KI-6).

„Političari su hteli da budu veliki na svome“ (LE-12).

„Bivši predsednik je sigurno ovako mislio: blago meni, imam toliko ovčica koje mogu da potrče za mnom, kojima mogu da dajem lažna obećanja... ti ljudi ne dobiju ama baš ništa, čak im i uzmem ono što su imali, oni to ne uvide... Ja sam bio glavni, ja sam pokretač svega... svi su mene slušali... sve sam imao, ništa nisam davao, a oni su me i dalje voleli i podržavali i obožavali“ (UE-2).

„Došlo je do situacije u kojoj su mali, uslovno rečeno, bogovi, mali komunisti iz Titove Jugoslavije došli na čelo republika tadašnje Jugoslavije i gde su ti naši nacionalizmi buknuili, povezani, naravno, jedan sa drugim... [Krivi su] političari, ljudi koji su iskoristili nacionalnu euforiju, bez razlika... samo iz svojih ličnih interesa“ (ČA-LĆ-4).

„Ratovali su Milošević i Tuđman i društvo. Što nije njegov sin išao u rat, ako je to to“ (SM-9).

Kao što se vidi iz nekih citata, jedna podgrupa u okviru argumenta o krivici vrhuški posebno apostrofira srbijansko rukovodstvo, ili S. Miloševića lično, kao najveće krivce. Dok je kod pripadnika manjina takav stav očekivan i relativno neinformativan,²⁵ kada ga izriču Srbi može se govoriti o jednom dodatnom koraku: umesto da se ostane na uopštenoj kritici političarskog manipulisanja, prelazi se i u nacionalnu samokritiku, iskrenim pogledom u kolektivno ogledalo:

„Beogradski režim nosi najveću odgovornost. Milošević je imao kontrolu nad vojskom, ali i pre toga... jasno je ko je izvršio državni udar... Srpski nacionalizam je bio najjači u tom trenutku, u svakom smislu... Savezna država

²⁵ Up. Bošnjak iz N. Pazara: „Srbija nije htela da pristane [na dogovor]... ona je mislila da može sa onom armadom... da pokori celu Jugoslaviju“ (NP-ED-1).

SFRJ je razbijena u Beogradu direktno od strane predsednika Miloševića i najbližih saradnika“ (KG-GM-3).

„[Ratovi su se mogli izbeći] da je bilo malo popuštanja, da naš predsednik nije toliko slao naše vojnike tamo... da je bila malo veća saradnja“ (PO-5).

Ovaj stav ne mora podrazumevati apsolviranje ostalih naroda od njihovog udela u istom procesu: „Definitivno je da su Hrvati hteli da se otepe“, ali se SFRJ ipak raspala „zato što smo mislili da smo mnogo jaki [„mi“=Srb] i da smo, eto, neuništivi, najpametniji. Ali nije bilo tako... Srbija je bila vojno jača, Srbija je to dozvolila... ne da izgubi rat, nego da se započne rat... Nijedna odluka nije doneta koja bi ga zaustavila“ (BG-IJ-1). Ili: „On [Milošević] je znao da začačka šta ljude boli. Znam po mojoj rodbini koji su došli iz Bosne za vreme Drugog rata, gde su doživeli klanje i sve ono. On je dosipao so na te rane... Krajem 80tih je došao srpski nacionalizam i srpski maspok na red. A kad većinski narod ima maspok u državi, desi se to što se desi“ (NS-VS-8).

No, najpoštenije samokritični su oni koji ni kategoriju „narod“ ne ostavljaju izvan svake sumnje: pitanje odgovornosti se proteže sve do „nas“, do svakog pojedinca-građanina. „Glavni krivci su Tuđman i Milošević, oni su uticali da se ljudi zamrze... Ako nismo mogli zajedno, trebala je da se podeli zemlja, da živi svak za sebe, da imamo ekonomsku saradnju, ako ne možemo da se gledamo, ne možemo, doviđenja“. Veliku ulogu u „huškanju ljudi“ imali su i mediji koji su, „po meni, prodali otrov“. Međunarodna zajednica je takođe kriva, jer je mogla da zaustavi rat, da je htela. Ali, osim svega toga, „ima velike krivice i do nas, mi nismo bili mudri pa da kažemo: ja neću da glasam za njega, on je za takvu politiku“ (UE-10).²⁶

Problematizacija uloge „nas samih“ obično se javlja, kao što se vidi i u prethodnom citatu, na pozadini jednog pažljivo promišljenog multikauzalnog objašnjenja raspada i ratova. Možda i ponajveću hrabrost, zapravo, zahteva stanovište koje pronalazimo kod nekolicine ljudi: svest o zamršenoj slojevitosti zbivanja i otvoreno priznanje da ih ta kompleksnost savlađuje. Taj stav zahteva hrabrost zato što podrazumeva svesno odricanje od, inače veoma rasprostranjene, strategije iznošenja odsečnih sudova, tako neprimerenih prirodi onoga o čemu se govori – strategije koja očigledno ima psihološku funkciju iznalaženja

²⁶ Za razliku od ovog tipa samokritične refleksije, koji stavlja naglasak na poteze koje su konkretni ljudi mogli povući, a nisu, kod nekih ispitanika uzroci pogrešne politike se pomeraju sa rukovodstva u dublje slojeve nacionalnog mentaliteta. Evo jednog ekstremnog primera: „Bivša Jugoslavija se raspala većim delom zbog tupoglavosti Srba... Pratila sam tada Mladinu, oni su uvek bili ispred nas u idejama i u svim stvarima koje su vukle ka Evropi. A mi smo zbog tog nekog komunizma ili ne znam zbog čega, ostali da tapkamo u mestu i šljapkamo u tom našem blatu... Srbi jako teško menjaju stvari, mišljenje, ideje“ (PA-8). Ne možemo se oteti utisku da ovakvo objašnjenje raspada SFRJ ima funkciju građenja lične „distinktivne“ distance u odnosu na sopstvenu naciju kao „masu“. Dakle, iako je pripisivanje najveće odgovornosti „(srpskom) narodu“ zajedničko obema grupama, kod prve važi jednačina „narod“=„mi, uključujući i mene samog“, a kod ove druge je naglašena nejednačina: „narod“=„ne-ja“

čvrstog uporišta u haotičnoj stvarnosti i kompenzacije za realnu ličnu nemoć da se s njome kognitivno i praktično izađe na kraj. Tako jedan sagovornik, navodeći čitav niz uzroka raspada zemlje i ratova, uvodi i momenat novog geopolitičkog rasporeda u svetu posle 1989, u kojem se Milošević nije snašao, pa kaže: „E sad, Muslimani i Hrvati su videli u tome svoju šansu da naprave čiste svoje nacionalne države, i oni su pod firmom demokratije radili to što su radili, i onda opet tamo je stradao onaj narod. Ovaj ovamo, naš, koji se deklarirao da ih brani, nije ih branio... E, oni su imali sreću da je sa ove strane bio Milošević, koga su mogli da optužuju za sve ono za šta su ga optuživali, i što je najgore, bili su u pravu, i onda su na osnovu toga optuživali ceo srpski narod“. I zaključuje: „Što je najgore, svi su u pravu... Kako čovek može tu da bude pametan?“ (BG-GD-4).

Na kraju ovog odeljka, zapazimo jednu od retkih globalnih tendencija prisutnih u materijalu: reč je o generacijskoj uslovljenosti ne toliko konkretnih odgovora, koliko samog načina pristupanja pitanjima vezanim za raspad SFRJ. Najmlađi sagovornici (negde do 25 godina starosti), naime, neuporedivo manje od svih ostalih osećaju potrebu da se tom tematikom previše bave. I kada imaju neko mišljenje, jasno se oseća da čitava ta tema nije deo njihovog neposredno proživljenog iskustva²⁷ i da oni prema njoj nemaju emotivan odnos. Kako to kaže jedna devojka, „Kada je počeo raspad Jugoslavije ja sam tek krenula u srednju školu i nisam bila svesna šta se događa... Slušala sam razne priče, ali nisam mogla da povežem šta se zbiva“ (ČA-KD-4, 25 g.). Doista, više su posredi „priče“ čute od drugih; na direktna pitanja, koja nameću očekivanje nekog objašnjenja, oni nude smušeno mnoštvo međusobno protivrečnih „teorija“, nezainteresovani da u nj unesu neki naročiti red; ili, još češće, sasvim odustaju: „Različiti su stavovi i ja ne mogu nijednom u potpunosti da pridem“ (NI-2, 25 g.). Svi iole stariji ispitanici, uza sve svoje dijametralne razlike – od najvećeg do najmanjeg nacionalizma, od titoizma do antikomunizma, od unutrašnjih do spoljašnjih uzroka – dele zajedničko tlo u obliku duboke potrebe da se izgradi neko objašnjenje raspada bivše Jugoslavije, koje će za pojedinca-govornika biti intimno prihvatljivo. SFRJ tako živi kroz priče o svom kraju. Nasuprot tome, reakcije najmlađih konstituišu jednu potpuno novu realnost: u njihovom svetu – koji jeste budućnost – bivša Jugoslavija je naprosto *nevažna* i, stoga, definitivno mrtva.

Ratovi na teritoriji bivše Jugoslavije

Tema ratova na području bivše Jugoslavije, iako tesno povezana sa prethodnom, izdvaja se u zaseban segment po tome što se njoj javlja nekoliko konstantnih motiva, vrlo rasprostranjenih i upečatljivih, koji kao takvi imaju veliki značaj za sagledavanje opšteg procesa „socijalnog učenja“.

²⁷ „Ja nisam mnogo ni ulazila ko, zbog čega, ali to koliko ja znam i koliko mi je poznato, koliko sam gledala reportaže...“ (UE-2, 17 g.).

1. *Svi smo izgubili.* Prvi lajtmotiv tiče se odsustva pozitivnih posledica rata. Na pitanje „Ko je dobio, a ko izgubio ovim ratovima?“ najčešće se daje upadljivo kratak i upadljivo isti odgovor: „Svi smo izgubili“ (ili „Niko tu nije dobio“, ili „Nema poraženih i pobednika“ i slično).

Na ovoj opštoj pozadini, tu i tamo naznačavaju se pojedini akteri koji su se posebno okoristili, ili su posebno propatili usled ratova. Korisnici su, kao što se može pretpostaviti iz odeljka o raspadu SFRJ, pre svega političari i s njima povezani kriminalni elementi: „Svi obični ljudi su izgubili... samo su uski krugovi ljudi, tih profitera, prodavaca oružja, političara, kriminalaca i lopova... na svim stranama su dobili“ (ČA-LČ-4). U manjem broju slučajeva, profiteri su strane sile: „U ratovima je izgubio narod, i to svi, tu nema pobednika, možda je samo Amerika dobila bolju poziciju na Balkanu“ (LE-11).

Kao pandan, najvećom žrtvom ratova se proglašava „narod“: „Niko nije pobedio. Jedino je narod izgubio“ (KG-LV-3); „Narod je sav izgubio, i tamo i ovde i na svim mestima“ (SM-10).

Za razliku od ovog jednostavnog suprotstavljanja „naroda“ (nedužnog i pasivno žrtvovanog) i zlih vođa, postoje i odgovori koji uočavaju diferencijalne efekte ratova po različite kolektivne aktere unutar bivše Jugoslavije. Onda zapadne republike postaju dobitnici, a Srbija (Srbi) gubitnici:

„Svi su izgubili, osim Slovenaca“ (PI-3).

„Slovenija je jedina profitirala, uhvatila taj voz kojim ide taj razvijeni svet... Svi drugi su u velikom gubitku“ (ČA-LČ-6).

„Srbija izgleda da je izgubila najviše“ (UE-7).

„Dobili su Slovenci... žive lepo, bolje od svih nas... Srbija je najviše izgubila“ (ČA-LČ-1).

Zanimljivo je kako su ljudi reagovali na reči „izgubiti“ i „dobiti“, koje su u pitanjima namerno date kao uopštene, dakle projektivne. Pre svega, njihov smisao i u odgovorima vrlo često ostaje sasvim uopšten („narod je izgubio“, bez ikakve dalje specifikacije), a slušaocu/čitaocu se prepušta da to shvati kako želi. No, kada se pod „gubicima“ podrazumeva, ili eksplicira, neki konkretniji sadržaj, najčešće se misli na ljudske živote. Stav o uništavanju ljudskih života kao najvećoj i nenadoknadivoj šteti od ratova ujedno je najrasprostranjeniji stav u vezi sa celom temom gubitaka/dobitaka.

Neki ispitanici, opet, navode druge vrste dobiti ili štete: „izgubljene“ teritorije, gubitak ugleda ili, najčešće, uopšteno nacionalno propadanje koje uključuje i materijalni i civilizacijski nazadak: „Srbija je najviše izgubila. Izgubila materijalno, moralno, gledaju nas kao Cigane i dan danas“ (BG-IJ-6).

Ambivalencija oko „gubitaka“ i „dobitaka“ ponekad istrajava i u samim odgovorima:

„Dobili su oni koji su planirali ove ratove, osim Miloševića.... Ako gledamo kako je ko planirao, oni su dobili. Čistu nacionalnu državu, Hrvati, pa Muslimani... Ali, u suštini, svi su izgubili“ (BG-IP-9).

„Hrvati su dobili maksimum koji su mogli da dobiju, jednu etnički čistu Hrvatsku, ali pored toga dosta krvi je proliveno. S druge strane Srbija nije dobila ništa, a učestvovala je u svim tim ratovima“ (KŠ-3).

2. *Besmislenost ratova*. Drugi lajtmotiv govora o ratovima sastoji se u uviđanju da su oni bili, naprosto, besmisleni. On se nadovezuje na prethodno razmatrano opšte mesto da „nema poraženih i pobednika“, kao i na onaj učestali odgovor u vezi sa raspadom SFRJ: ako se i morala raspasti, ratovi su se mogli i morali izbeći kao put da se to postigne.

Ideja besmislenosti ratova formuliše se sa donekle različitim naglascima. Kao što je već naznačeno u jednom ranijem odeljku, jedan pravac upućuje na stav da su ratovi po sebi nešto besmisleno, a drugi da je, sa stanovišta Srba, besmislen bio *ovaj* i *ovako vođen* rat. Iako su intencije ova dva pravca zapravo suprotne, oni se često javljaju povezano, u obliku nijansi, kod istih ljudi. Uostalom, s obzirom na potpunu konfuziju srpskog iskustva rata i njegovih posledica, takav ambivalentan doživljaj je sasvim razumljiv.²⁸

„Sve je to bila jedna užasna manipulacija, jedna strašna nameštaljka... Imali ste jednu stalnu opasnost, od mobilizacije, od pogibije... bez ikakvih stvarnih razloga, bez ikakvih ciljeva“ (PA-11).

„Samo ne vidim zašto su poginuli“ (KI-6).

„Mi stvarno ne znamo zašto smo ratovali, u tome i jeste stvar“ (UE-10).

„Moj sin je bio na Ceriću... Ja u Zagrebu imam sestru od tetke. Koga sad moj sin napada, a koga brani, jer ja ovde nisam bila ugrožena?! I te izbeglice su izvukle živu glavu, a šta moj sin tamo radi“ (SM-9).

„To nije bio pravi rat, u smislu da to nije bilo s nekim ciljem, nego čisto da bi se ratovalo... Vojska nije imala svoj cilj, nego videlo se da je to čisto bila maskarada krvava“ (BG-GĐ-4).

„Ili su se trebali odrediti ciljevi, jasno definisani ciljevi i politika i strategija tih ciljeva, ili se nije trebalo ulaziti u sve to“ (ŠA-AM-4).

Ovi navodi se mogu sagledavati u kombinaciji sa ranije iznetim nalazom da je već na prvo pitanje o ratu najčešće davan kratak odgovor da su u njemu „svi izgubili“. Tako posmatrano, stiče se utisak da je ovo, zapravo, način da se izađe na kraj sa činjenicom srpskog ratnog poraza, a da se pri tom on ne nazove

²⁸ Da se još jednom upustimo u nagađanja: verovatno bi ratovi mnogo bolje „prošli“ u nekom ovakvom istraživanju u Sloveniji ili Hrvatskoj.

pravim imenom. Psihološki je mnogo prihvatljivije govoriti o *besmislenom ratu*, u kojem su sve strane izgubile, nego o *ratu koji smo „mi“ izgubili*. Srbi su, čini se, stali korak pred konačno suočavanje sa stanjem stvari: niti im je ko od njihovih političkih predvodnika – bivših ili sadašnjih – jasno rekao da su izgubili rat, niti su oni, kao pojedinci, u većini, imali snage da taj korak načine.²⁹

2a. *Naučena lekcija*. Ovo se može shvatiti kao podmotiv prethodnog. Posredi je učenje iz iskustva da je rat loš način rešavanja problema, da „mi“ to sada znamo i da ćemo od sada, bar za neko vreme, biti mnogo otporniji na neke nove ratne pokliče. Svejedno je da li je ta lekcija izvučena iz neposrednog iskustva, u slučaju onih koji su u ratovima lično učestvovali (a koji takvo raspoloženje izražavaju bez izuzetka), ili iz kolektivnog iskustva svog užeg okruženja. Kako to sami ispitanici najčešće kažu, *narodu je dosta rata*. Ovaj uvid je veoma važan, a čvrstina s kojom se on usadio u novo kolektivno znanje potvrđena je i odgovorima na pitanja iz drugog tematskog kruga, naime o učincima promena posle 5. oktobra: da podsetim, pozitivna tekovina koja se najčešće navodi jeste to da „više neće biti rata“.

„To je jedna velika pouka da više nikada ne ratujemo, jer bolje je pregovarati 10 godina nego ratovati mesec dana“ (PN-6).

„Mislim da je ljudima dosta rata i da se na ovim prostorima stvorilo jedno već zdravo mišljenje“ (ČA-LČ-4).

„[Ni u jednom ratu više neću učestvovati] ni po cenu života“ (UE-10, mobilisan 1991.).

„Mislim da niko više ne bi išao u rat... Kad bi sad stigao poziv, ja sina ne bih pustila. Nek ide u zatvor“ (SM-9)

„Ne bih, sigurno [više išao u rat]“ (KI-6, mobilisan 1999).

3. *Ratovi su se mogli i morali izbeći*. Ovde ćemo samo eksplicirati motiv koji se već više puta provlačio kroz prethodne teme – naime, da ratovi nisu bili neizbežni. Za njega je karakteristično ne samo da je veoma raširen, nego i da se javlja kod ispitanika svih socijalnih profila, bez ikakve razlike u učestalosti, pa ni u samim formulacijama. Iste reči čujemo i od ljudi bez ikakve škole i od onih sa naučnim titulama, svih zanimanja, svih uzrasta, iz svih krajeva Srbije. Neke ilustracije mogu se naći u ranije navedenim citatima, a evo i dodatnih primera:

„Jel' su hteli da se podele, da bude svaka za sebe država – mogli su na lep, miran način. Mnogo dece je izginulo, mislim da to nije vodilo ničemu“ (BG-GĐ-10).

„Ako stvarno u tom trenutku većina misli da treba da se živi odvojeno, da se živi odvojeno i da se bez rata prođe kroz tu transformaciju“ (BG-LjJ-1).

²⁹ Kao i oko svih drugih tačaka, i ovde postoje izuzeci: „Bilo je potrebno da mi kao građani, kao narod, kažemo da smo poraženi... I u jednom ratu [sa NATO], i protiv Hrvata, i protiv Bosne. Ne treba se toga stideti, treba to da priznamo“ (VA-1).

„Ja mislim da nije trebalo da se ratuje, trebalo je to mirnim putem. Ako neko želi da se odvoji... trebalo je neki dogovor da postoji, a ne da se ratuje, da ginu ljudi“ (UE-7).

Ovaj stav obeležava značajan iskorak iz kolektivnog fatalizma i predstavlja znak osnaživanja pojedinca kao *građanina*. Jer, da bi se bilo građanin, mora se pretpostaviti da politička zbivanja, makar bila i izuzetno dramatična, nisu plod kakve slepe prirodne stihije, već su posledica delovanja ljudskih aktera. Utoliko je važno što su čak i oni koji su s fatalističkim prizvukom zaključili da se SFRJ „morala raspasti“, istovremeno naglašavali da se to moglo, i moralo, drugačije sprovesti. Nadalje, stav da je probleme trebalo rešavati pregovorima, uzajamnim popuštanjem i kompromisima bezmalo je univerzalan, ne samo u socijalnom smislu: nalazimo ga kod ljudi inače suprotnih mišljenja i političkih opredeljenja – i kod šovinista i kod antinacionalista, i kod jugonostalgicara i kod srbo-državotvoraca, i kod pristalica i kod ogorčenih protivnika Slobodana Miloševića. Ovo nam ukazuje na drugi kritično važan aspekt ovog nalaza – naime, stav da je bezbednost vladanih jedan od primarnih zadataka koji spadaju u odgovornost političara na vlasti, te da su ovi dužni da isprobaju sve moguće kanale razrešavanja sukoba, umesto da vode građane pravo u pogibelj. Taj se stav konačno iskristalisao povodom bombardovanja 1999, kao što ćemo videti dalje u tekstu.

Iako ne možemo znati koliki je broj ljudi promenio mišljenje o ovom pitanju od početka 90tih do danas,³⁰ to nam i ne mora biti od presudne važnosti. Važno je to što je uvid da se sporovi mogu mirno razrešavati – štaviše, bezrezervno preferiranje takve opcije – očigledno postao sastojak kapitala kolektivnog znanja.

Miloševićovo razdoblje: kontinuitet ili diskontinuitet?

U vezi sa tačnim lociranjem prelaza iz vremena SFRJ u Miloševićovo doba vlada zanimljiva vremenska konfuzija. Izdvajaju se neki simbolički značajni događaji: Osma sednica i „antibirokratska revolucija“, početak rata, uvođenje sankcija, hiperinflacija (redom: 1987-88, 1991, 1992, 1993). Ali, oni se često svi slivaju u jedno, kao da su se zbili istovremeno;³¹ posredi je, zapravo, tačka preloma između „normalnosti“ i „nenormalnosti“. Naziremo da je ovde na delu naknadno „pripisivanje smisla“, koji ti događaji, dok su se odvijali, u percepciji istih ljudi nisu imali. Nadalje, uočava se izvesna labava korelacija između stava prema Miloševićevom režimu i dužine trajanja „prelaza“. Antimiloševićevci su skloni da nekoliko zasebnih tokova kondenzuju: poput kakve prirodne nepogode, Srbiju je, naglo i nenadano, „zadesio“ Milošević. Miloševićeve pristalice prikazuju prelaz kao postepen, dakle bliže onome kako se stvarno zbivao. Može se pretpostaviti da su ljudi tokom 90tih prelazili iz druge grupe u prvu, dakle od sledbenika postajali

³⁰ Sa dozom cinizma, mogli bismo se zapitati koliko je onih koji sada svesrdno, ali retrospektivno, podržavaju pregovore i kompromise 1991. pozdravljalo tenkove koji su polazili u Hrvatsku.

³¹ Na primer: „Onda kad je bio miting na Ušću, znači 1991“ (BG-IP-9). Miting se dogodio u novembru 1988. godine.

protivnici; možda je nekim razočaranim sledbenicima veštačko izoštravanje tačke preloma poslužilo kao svojevrsni oslonac u novostečenom pogledu na celokupnu prethodnu deceniju i po. Uostalom, i nije moglo biti drugačije do da se slika o „onome što nam se dogodilo“ formira postepeno i stekne celovitost tek kada je, preokretom od 2000, čitavo razdoblje simbolički zatvoreno.

Sledeća zanimljivost jeste to što oko pitanja veze između Miloševićevog režima i prethodnog, socijalističkog razdoblja ne postoji gotovo nikakva saglasnost; viđenja su dijametralno suprotna, ne samo u smislu vrednovanja, nego i u smislu samog opisa. Ta naglašena razuđenost ocena potvrđuje eminentnu polivalentnost Miloševića kao „znaka“, koju ističu novije studije o njegovoj tehnologiji uspona i održavanja na vlasti (Antonić, 2002; Cohen, 2001).³² Raznovrsnost političkih i vrednosnih poruka koje je odašiljao omogućavala mu je da za svoj projekt pridobije najrazličitije grupacije unutar i izvan srbijanskog društva, pri čemu je svaka od tih grupacija mislila, bar donekle, da podržava nešto drugo.

Da bi se ta teško uhvatljiva raznorodnost učinila preglednijom, evo jedne analitičke rekonstrukcije stanovišta o odnosu između Miloševićevog režima i onoga što mu je prethodilo. Jedna osa obuhvata osnovne dimenzije poretka koje su izolovane u odeljku o SFRJ (socijalnu i nacionalnu), a druga stavove o tome da li je Miloševićev režim predstavljao prekid u odnosu na prošlost, ili nije. Istovremeno, unutar svakog od polja moraju se razlikovati vrednosne komponente, dakle da li ljudi ocenjuju to što tvrde kao dobro ili loše (na slici obeleženo znacima + i -). Ocene bivšeg režima ovde su personalizovane kroz lik samog Miloševića, onako kako su ljudi najčešće o tome i govorili. Dobijamo, dakle, sledeću sliku:

	Kontinuitet	Diskontinuitet
Nacionalno	A +A1) borio se za očuvanje Jugoslavije i suživot naroda -A2) i on je bio anacionalni komunist, samo je zloupotrebio nacionalna osećanja ljudi	B +B1) borio se za Srbe; konačno smo mogli slobodno da kažemo ko smo i šta smo -B2) raspirio nacionalizam, rasturio Jugoslaviju, posvađao Srbe sa svim okolnim narodima
Socijalno	C +C1) jeftinoća, mogućnost 'snalaženja', socijala -C2) produžetak 50-godišnjeg rđavog sistema (paternalizam; gušenje lične inicijative; partijska država; nesloboda)	D +D1) -D2) socijalna propast (u mnogobrojnim aspektima i dimenzijama)

³² Up. i jednu preciznu formulaciju: „[Petog oktobra] Protiv Miloševića su bili 'svi': monarhisti zbog njegovog republikanizma, demokrate zbog komunizma, levičari zbog desničarenja, desničari zbog levičarenja, komunisti zbog fašizma, nacionalisti zbog 'građanizma'... A pre četrnaest godina, kada je njegova zvezda zablistala, za Miloševića su bili 'svi': komunisti zbog njegovog komunizma, nacionalisti zbog nacionalizma, titoisti zbog titoizma, antititoisti zbog antititoizma, demokrate zbog demokratizma, ateisti zbog ateizma, monarhisti i religiozni zbog povratka tradiciji...“ (Milosavljević, 2002: 19).

Treba imati u vidu da nisu sva polja jednako zastupljena, niti se svi stavovi iznose sa jednakom podrobnosti i emotivnim nabojem. Iako je celokupna slika koju dobijamo iz materijala nagnuta na stranu diskontinuiteta, stanovišta koja pripadaju kontinuitetskim poljima takođe treba notirati, zbog njihove potencijalne političke težine danas. Ovaj prikaz ima za cilj da ukaže na to da su opredeljivanja veoma slojevita, što daje mogućnost različitih kombinacija. Dakle, nije posredi naprosto „za“ i „protiv“, niti to „za“ i „protiv“ uvek znače istu stvar. S obzirom na taj cilj, nadalje neću detaljno razmatrati očekivane tipove, nego ću prednost dati složenijim i stoga zanimljivijim kombinacijama, što nipošto ne znači da onih prvih nema. Takođe, polja kako su definisana u tabeli nisu uvek međusobno isključiva. Na primer, ako ispitanik insistira na C2 (rđavi kontinuitet), to ne znači da ne zastupa i elemente iz D2 (propast), ali je prethodno insistiranje značajnije kao podatak zato što je jasno politički motivisano, pa mu kao takvom dajem prednost u analizi.

Pogledajmo prvo ređe zastupane stavove. Polje C2 je, recimo, jedno od njih. Vidimo da ono sadrži dosta uže političkih tema, za koje je već rečeno da su generalno malo prisutne. I u viđenju SFRJ, i u viđenju prelaza, iznose ih tek malobrojni ljudi čiji su politički pogledi sasvim jasno izgrađeni. Na primer, tradicijski antikomunisti, koji kombinuju A2 i C2:

„On zaista nikad nije ni bio neki demokrata, neki socijalista... on je bio naslednik komunističke partije... Moguće je da je i pokušao da bude nacionalista, ali on nije mogao da bude nacionalista, jer je bio komunist, čovek... Ja ga nisam doživio kao nekog nacionalistu, ali onog nacionalistu u zdravom smislu koji voli svoj narod, a ne da mrzi druge“ (KG-GM-6).

Druga grupa zastupnika jesu promišljeni, moglo bi se reći liberalno-demokratski antimiloševićevci, čiji se uvidi praktično poklapaju sa zaključcima profesionalne društvene nauke:

„Slobodan Milošević je imao, pre svega, veliku sreću da je iza sebe imao, kao nešto dobijeno u nasleđe, jednu fenomenalno razvijenu i uhodanu i učvršćenu, montiranu infrastrukturu... On je vrlo brzo prigrabio sve te glavne, fundamentalne poluge aparature vladanja... I on je jednim veštim sistemom manipulacija... zloupotreba i malverzacija, pretnji i ucena... vrlo brzo se ukorenio i očvrstnuo svoj položaj“ (PA-11).

Što se tiče nacionalne dimenzije, za tvrdnju o kontinuitetu opredeljuje se vrlo mali broj ljudi, što je već podatak po sebi. No, to ne znači da ih uopšte nema, poput ove žene koja, podržavajući Miloševićovo „jugoslovenstvo“, zauzima polje A1:

„Sigurno što je on htio da ostanemo u Jugoslaviji, da se ne cepamo, da budemo svi na svome, da ne bude granica. Sigurno je narod puno mu verovao“ (SU-BJ-8).³³

³³ Uprkos maloj frekventnosti, ovaj tip odgovora ukazuje na nešto važno: baš zato što nisu u međuvremenu promenili mišljenje, takvi ispitanici nam nagoveštavaju da je krajem 80tih mnogo ljudi – više nego što nam danas izgleda – podržavalo Miloševića zato što im je delovao kao

Nešto se češće od ovoga zastupa drugo jednostavno opredeljenje: podrška Miloševiću kao borcu za srpstvo (B1):

„Bio je za Srbe, čuvao Srbiju, čuvao je i štitio je, nije dao nikome da se meša... niko da je dira“ (BG-IJ-10).

Komplikovaniji, a znatno češći od oba prethodna stava jeste onaj koji bi se mogao nazvati antimiloševićevski nacionalističkim (A2). Po njemu, postojao je realan problem neravnopravnog srpskog položaja u sklopu SFRJ, ali ga je Milošević zloupotrebio:

„Udarilo je na ono što je najbolnije kod Srba... na to da su većito u podređenom položaju, što u suštini i jeste bilo u toj Jugoslaviji. Ono, relativno veliki narod koji je većito morao da glumi mali narod u toj velikoj državi, da bi svi bili zadovoljni. On je to pametno tad iskoristio i jednostavno obećao slobodu, neku tu psihičku, mentalnu slobodu... Niko nije mislio da će doći baš do tog rata, ali su želeli da se oslobode i da kažu, 'e, mi smo to i mi želimo to'. Milošević je to pametno iskoristio, praveći iluziju da će to on da dovede“ (SU-BJ-3).

Obratimo pažnju na ovaj iskaz. On nam nagoveštava da su Srbi, krajem 80tih, hteli neko „to“ (mada ni do danas, čini se, nisu samima sebi do kraja razjasnili od čega se tačno „to“ sastojalo). Međutim, nisu shvatili da se „to“ ne može dobiti bez rata. Kad su shvatili, bilo je kasno. U istom ovom pravcu razmišljaju ljudi koji priznaju da su se isprva povelili za Miloševićem – a neočekivano mnogo ih danas to priznaje – pravdajući to nacionalnim razlozima (B1). Međutim, „posle je sve krenulo naopako“: Milošević je zapravo izdao srpske interese koje je tvrdio da zastupa.

Polje D2 je zapravo mesto očitovanja one opšte „propasti“ koja je ranije jasno očitana, te stoga nije potrebno na njoj se zadržavati. Pomenimo samo jednu od mnogih jakih, gotovo patetičnih formulacija, koja karakteristično proširuje (rđav) miloševićevski diskontinuitet na sve aspekte kvaliteta života, kako u materijalnom tako i u smislu opštih „društvenih pravila“: „Mislim da se u poslednjih 10 godina kod nas sve okrenulo, sve ono što je nekad bilo... Moje vaspitanje se završilo pre 10 godina... Sve ono čega smo se mi stideli mislim da je isplivalo na površinu... Sve ono što je bilo na dnu sada je na vrhu, i obratno“ (KG-GM-6).

Pada u oči da polje D1 jednostavno ne postoji: socijalno-politički diskontinuitet sa SFRJ-životom *niko* ne ocenjuje pozitivno. S jedne strane, time se još

garant nastavljanja „dobrog“, a u tom trenutku ugroženog, prethodnog stanja, uključujući i višenacionalnu Jugoslaviju. Tome u prilog može se navesti i jedan nezavisan podatak. Istraživačka ekipa lista NIN pratila je miting na Ušću 1988, anketirajući učesnike i beležeći papore na transparentima. Ispostavilo se da su među motivima za učešće na mitingu pretežali oni vezani za očuvanje Jugoslavije i bratstvo-jedinstvo, na štetu onih vezanih za Miloševićevu ličnost, pa čak i „srpstvo“. Istraživački izveštaj nikada nije objavljen, na intervenciju visokih političkih instanci.

jednom retrospektivno osvetljava zadovoljavajući kvalitet života („normalnosti“) u SFRJ. S druge strane, jedan od razloga nepostojanja ovog polja jeste činjenica da on po sadržaju nije simetričan sa naspramnim stavom socijalnog kontinuiteta: dok se u C2, kao što je rečeno, pominju uže politički aspekti (partijski monopol, loša praksa vladanja), u polju D niko ne pominje kao pozitivne neke sistemske promene do kojih je, bar formalno, došlo: uvođenje višestranačja, promene zakonodavstva, početak privatizacije itd. Oni koji su bili i ostali pristalice tog režima, jesu to zbog kontinuiteta, a ne zbog navodnih promena. Miloševićeva retorika „reformi“ je potpuno demantovana, jer u nju nisu poverovali čak ni ljudi koje je uspeo da ubedi u sve drugo. Kako reče jedan ispitanik, „Miloševićeva tranzicija je bila tranzicija iz lošeg u gore“ (BG-IJ-9).

Zastupnici pozitivnog socijalnog kontinuiteta (C1) pravdaju svoju podršku Miloševićevom režimu tvrdnjom da se u njegovo vreme „radnik ipak još nešto pitao“. ³⁴ Po ovoj percepciji, osnovna socijalno-ekonomska pravila iz prethodnog razdoblja nisu još bila iz korena izmenjena. Osnovne potrepštine su bile jeftine, moglo se računati na izvesnu socijalnu sigurnost, a čovek se mogao „snaći“. Ljudi koji ovako govore najčešće su i danas Miloševićeve pristalice. Oni kao da mentalno još uvek žive u nekim prošlim vremenima; bili su idealni građani SFRJ, a Miloševića su dočekali kao nastavak dobre prošlosti. Obično su radnici, sa završenom osnovnom ili radničkom školom – i to je jedna od veoma malobrojnih korelacija koja se u čitavom materijalu može uočiti između socijalnog profila i političkih stavova. ³⁵ Njih politika post-petooktobarskih vlasti odbija i plaši, kako u smislu stvarnih poteza tako i u smislu retorike. Oni nisu u stanju da prihvate „razbijanje iluzija“, „podvlačenje crte“, „raščišćavanje“, „stavljanje stvari na svoje mesto“ – kako taj proces označavaju ispitanici-pripadnici suprotnog i mnogo brojnijeg tabora. Zanimljivo, ljudi iz polja C1 istovremeno kao najgora iskustva iz perioda 90tih pominju osiromašenje, inflaciju, nezaposlenost – ali ih ne povezuju sa Miloševićevom vlašću. Sve je to deo jedne opšte „nizbrdice“, za koju se krivci ne identifikuju, osim kao konfuzna i apstraktna pozadina (nered, ratovi, sankcije...). Posle 5. oktobra, krivac je pronađen: bez ikakve realne osnove, dugogodišnje pogoršavanje uslova života oni povezuju sa sadašnjim vlastodržcima. To su slučajevi-izuzeci u materijalu gde se može govoriti o dejstvu „ideologije“ u klasičnom smislu, kao neosporene prizme za tumačenje realnosti. ³⁶

³⁴ Npr.: „Ja sam cenila njegovu politiku po toj socijalnoj strani, ipak se vodilo računa o tim socijalnim slučajevima“ (KG-LV-8, službenica u penziji, 61).

³⁵ Da naglasim, to ne znači da svi radnici pripadaju ovom tipu.

³⁶ Uzmimo kao primer sredovečnu Beograđanku, koja pravi crno-belu podelu. Bilo je jedno „nekada“, koje se bez prekida proteže od njenog detinjstva do 2000. godine. Tada „nije bilo potplaćivanja, bilo je sramota uzeti bombonjeru“; „mi smo imali demokratiju, i to kakvu“; svako je znao svoj posao; „Izborili smo se da se omladina školuje besplatno, da zdravstvo bude besplatno“. Nasuprot tom „nekada“ stoji „sada“: „Imam rak, a nema šanse da se lečim“; na šalterima vas šikaniraju; u sudstvu, „pre ćete umreti nego ostvariti svoja prava“; „Na svakoj stopi moraš platiti. Imaš porez na cipele – kako kupiti cipele?“; vladaju veze i protekcija; ukratko: „Ne znam šta da kažem, ali se sve izopačilo“ (BG-IP-7).

Treba, ipak, reći da, osim ove grupe ljudi, uopšteno uzev ne postoji linearna veza između svega razmatranog u dosadašnjoj analizi i današnjih političkih opredeljivanja. Samo na osnovu načina na koji ljudi govore o prošlosti (bivša Jugoslavija, dolazak Miloševića) ne bismo mogli predvideti da li su pozdravili 5. oktobar, kako se odnose prema novoj vlasti i kako vide Srbiju budućnosti. Svih ima u svim grupama, dakle predmet klasifikacije ponovo nisu ljudi nego argumenti.

Pogledajmo sada, sumarno, osnovne motive koji se javljaju u opisima bivšeg režima: šta „nam“ je učinio, i čemu se može pripisati njegova dugovečnost, uprkos katastrofalnim rezultatima. Jedan bitan deo slike o Miloševićevom periodu već je ocrtan u prethodnim razmatranjima.

Među opštim ocenama, dominira ona koja bi se mogla formulisati kao *upro-pašćeni životi*. Na ova pitanja (Kako ocenjujete Miloševićovo vreme? Šta najviše zamerate bivšem režimu?) ljudi su davali odgovore koji se po svojoj upečatljivosti i bolu s kojim su izricani mogu porediti samo sa odgovorima na pitanja – uostalom, bitno s ovima povezana – o razlozima angažmana 5. oktobra. I u jednim i u drugim, dominiraju *egzistencijalni* pre nego *politički* motivi.

„Najviše mu zameram to što mi nije pružio budućnost“ (BG-GĐ-9).

„U prethodnih 10 godina mi prosto nismo znali da li ćemo se ujutru probuditi, a preko noći je Milošević nešto zabrljao, pa će nas uvesti u neki novi rat, ili neke nove sankcije, ili neko novo bombardovanje“ (BG-LjJ-1).

„Ovih zadnjih 10 godina mene lično je srozalo“ (SM-9).

„Period kroz koji smo prošli je toliko strašan bio da bi razlog za sreću trebao da bude to što smo preživeli, što mi deca nisu bila na ratištu. Ali to je tako malo da bi čovek mogao da bude srećan zbog toga“ (LE-2).

„On je nama upropastio 10 godina života, ne meni samo nego i toj deci, i omladini, i celoj Jugoslaviji“ (KI-6).

„Smatram da je on glavni krivac, ne zbog toga što je moj sin otišao u Ameriku, otišlo je 200-300.000 mladih, divnih ljudi, koji mnogo u ovom periodu nedostaju ovoj zemlji. I ja sam na njega kivna što ne mogu da uživam pored svog sina i svog unuka“ (BG-LjJ-9).

„Dok su oni bili na vlasti, ja baš nikakvu perspektivu u životu nisam imao... Par puta u životu sam pomislio, čekaj, ne može da mi bude gore nego sad, pa su me oni uvek demantovali“ (BG-IJ-9).

Razdoblje Miloševićeve vladavine donelo je, dakle: ratove; međunarodnu izolaciju i ljagu na nacionalnom obrazu; odsustvo elementarne bezbednosti; materijalno propadanje, do nivoa ugrožavanja golog opstanka; kriminalizaciju društva i povezivanje mafije i vlasti; poremećaj osnovnih vrednosti; zatvaranje perspektiva za budućnost; odlazak mladih i sposobnih. Jednom rečju, pod tim režimom sam *život* je bio ugrožen. Šta ga je, onda, toliko dugo održavalo na

vlasti? Ovde ponovo, slično reakcijama na pitanja o ratovima, postoji gruba podjela na okrivljavanje režima ili samog vladaoca, i s druge strane pripisivanje određene odgovornosti „narodu“. Mehanizmi održanja koje opisuju građani sasvim su slični onome što su ponudile profesionalne društvenonaučne analize; slično je čak i navedeno kolebanje u pripisivanju odgovornosti.

Mehanizmi održanja 1: Manipulacija i potpuna kontrola nad društvom.

„Nije to bilo narodno pijanstvo, nego je sistem bio fenomenalan, fenomenalno organizovan, tako da mogao si ti da budeš trezan ili pijan, nije bilo bitno, to je moralo tako da bude... Treba im čestitati na genijalnosti... Ljudi su bili izmanipulisani, putem medija, naravno, i nisu bili svesni toga da postoje druge opcije“ (BG-GĐ-4).

„Niskim cenama je kupovao socijalni mir kod najširih slojeva stanovništva... jer hleb, mleko, ulje, šećer, bilo je jeftino, ali ga nigde nije bilo“ (ČA-LĆ-4).

„Ja mislim da se ta vlast na vlasti održavala tim ratovima... Kad god je izgledalo da se toj vlasti bliži kraj, oni su izazivali neke krize... govorili kako mi treba u tom trenutku da budemo složni da bi odbranili naše nacionalne interese“ (BG-IJ-9).

Mehanizmi održanja 2: Udeo „naroda“.

„Ja mislim da je samo neka svest naroda njega održavala na vlasti... jedan određen broj nije hteo da se pomiri sa pravim stvarima, pravim činjenicama“ (UE-10).

„Ja ne vidim da je krivac samo Slobo... Sloba smo mi postavili, nije ga postavio niko drugi, znači, Sloba je doveo narod, većina“ (NP-MK-7).

„Možemo mi da se vadimo koliko hoćemo, ali on je uvek dobijao izbore. Imao je zelenu kartu za ono što je radio“ (PI-3).

„Deset godina je mnogo da vas neko udara, recimo, čekićem po glavi, ma i čvrgu samo da vam udara deset godina, pa bi, mislim, čovek rekao – e pa, dosta je“ (PA-10).

U sklopu odgovornosti samih građana, mnogi mlađi ispitanici posebno apostrofiraju ulogu starijih generacija (o tome v. i poglavlje o „generaciji R“):

„Kriv je uglavnom stariji narod. Bio je začaran Miloševićem. Znaite ono, pred izbore, tu su plate povećane, tu su penzije svaki mesec, ne kasne ni sekundu, pa socijalni dodaci, dečiji dodaci... E, sutradan, čim je to prošlo, ajd, Jovo-nanovo... Dok nije došla ova stasala omladina koja razume nešto makar, i stisla pesnicu, i – marš, ma beži mi s vlasti, ne trebaš mi“ (SM-6).

„Ja sam mlada, hoću da živim i hoću dobro da živim... Stariji ljudi su na to dosta uticali“ (BO-MA-4).

Bombardovanje SRJ 1999. i pad Miloševića

Kao što je rđavost Miloševićevog režima prikazana pretežno egzistencijalnom terminologijom, tako se i uzroci njegovog pada opisuju na sličan način. Daleko najčešće objašnjenje naprosto, i sasvim kratko, kaže da je „narodu bilo dosta“: „narodu je bilo preko glave“, „došlo je do guše“, „dozlogrdilo“, „puklo im je“, „nije se više moglo trpeti“, „postalo je neizdržljivo“. Prilikom opisivanja trenutka pada bivšeg režima često se pribegava biološkim, fizičkim, čak hidrauličnim metaforama, koje na različite načine dočaravaju oslobađanje od nekog velikog pritiska: „počeli smo da dišemo“,³⁷ „skinuli smo koprenu s očiju“, „zbacili smo kamen sa leđa“, „pao nam je kamen sa srca“, „provrio je bes koji se dugo skupljao“, „kao da su pukle neke brane“, „raskinuli smo konopce“.

U najvećem broju odgovora, prikaz uzroka propasti režima ostaje na takvim, difuznim ocenama o nepodnošljivosti stanja stvari. (I to je već podatak.) No, u slučajevima kada se pokušavaju konkretizovati neki neposredniji razlozi, najčešće je reč o 1) greškama samog Miloševića, 2) raslojavanju u režimskim redovima, 3) udruživanju opozicije i 3) stranom faktoru. Navedeni redosled otprilike odražava rangiranje po zastupljenosti.

1) Greške koje je Milošević počinio obično se svode na „preterivanje“ u onome što je već i ranije radio. Prvo, u pohlepi, pljački i sleđenju isključivo ličnih i porodičnih interesa:

„On je gledao samo svoj interes, njega nije zanimao narod“ (BO-NT-1).

„Radili su neke stvari koje narodu prosto budu oči – da radnik ima 300-400 dinara platu, a oni su se razbacivali sa nekim milionima“ (KŠ-3).

Zatim, u otuđivanju od „naroda“ i gubitku veze sa realnošću:

„Čovek više nije živeo na zemlji. On je živeo negde u oblacima.. On je seдео negde gde se nisu čuli ni plakanje, ni izbeglice, ni gladni, ni goli, ni bosii“ (ČA-LČ-6).

„Njegov način vođenja politike je bio apsolutistički... Nije slušao glas naroda... Zaboravio je obećanja koja je dao pre 10 godina“ (PN-6).

krutosti:

„Bio je mnogo krut, da je bio malo fleksibilniji još bi bio ovde“ (NI-25).

laganju:

„Pao je u stvari – i zbog toga idem u crkvu, jer istina na kraju mora da pobedi – na mnogo velikih laži, na lažnom nacionalizmu, na lažnom moralu, na lažnoj ekonomiji, na lažnom novcu, sve je u toj vlasti bilo lažno“ (ČA-LČ-4).

³⁷ Setimo se da je, u poglavlju o doživljaju promena, najčešći odgovor na pitanje „Šta se promenilo posle 5. oktobra?“ glasilo: „Lakše se diše“. To je ujedno najučestalija pojedinačna rečenica koja se može naći u celokupnom materijalu.

rđavom izboru saradnika:

„Zbog nekih ljudi koji su oko njega bili, koji su mnogo više grešili nego on i koji su imali razrešene ruke... Dosta je u tome pomogao i JUL“ (KŠ-3).

„Iskočio je malo iz koloseka nekih normalnih ljudi i okružio se ljudima koji nemaju pravu vrednost... Ti drugi su ga skinuli svojom nesposobnošću“ (ŠA-AM-4).

lošem vođenju ratova:

„Zbog svoje pogrešne politike. Naročito što se 1999. desilo to da smo izgubili još jedan deo teritorije... Ljudi više nisu hteli da ovaj narod bude gubitnik u svakom pogledu“ (NI-2).

ili, jednostavno, u dužini (nedemokratskog) vladanja:

„Više su dojadili svima, i SPS i Slobodan Milošević. Stalno jedni te isti ljudi na vlasti, stalno su oni u pravu i niko drugi.“ (BG-IJ-1).

2) Napustio ga je jedan deo pristalica, kako u aparatu tako i među građanima:

„Okrenuli mu leđa taj sloj koji je stvarno njega i održavao na vlasti, oni sitni činovnici, ljudi iz državnih aparata, vojska, policija“ (UE-10).

„Stvar je u tome što su ovi.. stvarno preterali u svemu, da su i u svojim redovima počeli da se raspadaju... Srećom, nekima je nešto kvrcnulo u glavama“ (BG-GĐ-4).

„Čak i oni koji su bili ni tamo ni ovamo, nisu imali neko formirano mišljenje... opet su se odlučili za te promene... Kakve su se stvari dešavale, od 1990. do 2000, su baš tada svima prozujale kroz glavu, i svi ljudi su... premotali film unazad i shvatili gde su živeli i šta im je bilo urađeno“ (UE-2).

3) Udruživanje opozicije, kojim je prvi put građanima ponuđena stvarna alternativa, kao i dobro izabran protivkandidat (Koštunica):

„Dobro su osmislili tu koaliciju, bio je to skup ravnih... Svi su se okupili oko jednog cilja: srušiti Miloševića, pa ćemo se posle mi lako dogovoriti“ (BG-IJ-9).

„Stranke iz dotadašnje opozicije su se udružile i na čelo svega toga su stavili čoveka koji nije bio iskompromitivan, mislim na Koštunicu. Koštunica je jedna umerena varijanta. On je ipak donekle nacionalista“ (NI-2).

4) Udeo stranog faktora, koji se pominje relativno retko, javlja se u dva vida, međusobno suprotnih intencija. Miloševićevi sledbenici navode potplaćivanje opozicije spolja da sruši režim (v. primere u odeljku o doživljaju 5. oktobra), dok protivnici konstatuju da su zapadne sile – obično se dodaje, „napokon“ – odustale od svog pređašnjeg savezništva sa Miloševićem i podržale opoziciju.

Zanimljivo je zapaziti da su odstupanja od nalaza profesionalnih analitičara znatno veća u pogledu uzrokâ pada režima nego što su bila u pogledu mehanizama njegovog održavanja. Dok se u profesionalnoj literaturi ujedinjavanju opozicije i dobrom izboru predsedničkog kandidata pripisuje status primarnog, ili makar jednog od primarnih uzroka uspeha DOS-a 2000. godine, percepcija običnih građana gura te čisto političke faktore u drugi ili treći plan, dok erupcija narodnog nezadovoljstva daleko prednjači kao objašnjenje. Tome se pridodaje i razlika u percepciji uloge međunarodnih činilaca, koja je za obične građane mnogo manje krupna nego za profesionalce. Ovde nije poenta u tome koje je viđenje „tačnije“, nego u samorazumevanju 5. oktobra kao narodne pobune u očima njegovih neposrednih i posrednih učesnika. Izvesna gordost i ljubomora s kojima se momenat narodnog otpora „brani“ u implicitnoj borbi oko definicije prirode 5. oktobra imaju značajne političke konsekvence. Jer, ako su građani protumačili 5. oktobar kao svoje delo, bez obzira na „objektivnu“ ispravnost tog tumačenja, ono postaje kapital njihovog samodoživljavanja *kao građana* u svim budućim prilikama.

Kada je reč o padu Miloševićevog režima, treba razmotriti i odnos prema bombardovanju SRJ 1999. godine. Ova je tema po sebi zanimljiva, delom zato što je posredi jedno ekstremno iskustvo koje neminovno ostavlja traga na ljude koji su ga preživeli i kao takvo je bitno za ispitivanje odnosa između politike i svakodnevice, a delom zato što se debate oko toga da li je intervencija NATO snaga pomogla ili odmogla rušenju Miloševića, još od 1999. godine, s manjim ili većim intenzitetom, vode u domaćoj i međunarodnoj javnosti.

Što se tiče samog doživljaja bombardovanja, treba reći da, iako je za sve intervjuisane građane Srbije to iskustvo bilo dramatično i bolno, postoji iznenađujuće širok raspon načina subjektivnog odnošenja prema njemu. Ovde nije reč o političkom stavu prema bombardovanju, o shvatanju njegovih uzroka i pripisivanju odgovornosti različitim akterima, nego samo o egzistencijalnom stavu pojedinačnog čoveka u toj graničnoj situaciji neposredne i radikalne ugroženosti.

Kada ljudi danas pričaju kako su proživeli tih jedanaest nedelja 1999. godine, vidi se da su njihove reakcije bile veoma različite. Neki su bili mobilisani, ili im je mobilisan neki član najuže porodice. O svom tadašnjem osećanju straha i besmisla, koji izbija iz njihovih reči, ne vole naširoko da govore. Među drugima, onima koji su bili lično pogođeni „samo“ u tom smislu da su bili potencijalne mete, ima ljudi koji su celo bombardovanje proživeli u potpunom šoku i traumi, nikako ne mogući da shvate i prihvate to što se dešava. Noći su provodili u skloništim, bez prekida strahujući za sebe i svoje porodice. Njihovi su ožiljci najdublji. Treći su se, opet, kako sami kažu, već dugo pripremali na tako nešto: „znao sam da će kad-tad doći do toga“. Oni su bombe nad sopstvenom glavom shvatili kao logični završetak višegodišnjeg lanca ratnog nasilja na teritoriji Jugoslavije, koji ni njih nije mogao da mimoiđe. Psihološka pripremljenost omogućila im je da se iz svega izvuku relativno neoštećeni. Četvrti, opet, iako su

isprva bili iznenađeni i potreseni, nastojali su da situaciju, koliko mogu, prihvate takvu kakva je, odupru se masovnoj psihozi i žive „kao i obično“. Štaviše, pokušaji da se iz datog stanja izvuče neka korist („u skloništu smo stalno igrali karte“; „smejali smo se matorcima kako paniče“, „nikad se nismo tako dobro družili kao tada“) predstavljali su subjektivnu strategiju ovladavanja nasilnom, nametnutom situacijom, dakle i očuvanja ličnog psihološkog integriteta.

Osim ove iskustvene ravni reakcija na bombardovanje, postoji i ona druga, koja se tiče kognitivnog i političkog stava prema tom događaju. Taj je stav gotovo sasvim ujednačen i njegov opšti pravac je isti, dok se neznatne razlike uspostavljaju tek u nijansama. Prvo, taj stav je negativan: bombardovanje je, po mišljenju naših sagovornika bez ijednog izuzetka, bilo rđavo i pogrešno. Dalje, kao stvarni razlozi za bombardovanje identifikuju se neki drugi činioци nego što su bili oni koje su pokretači intervencije zvanično navodili (humanitarni motivi, zaštita ljudskih prava, prekidanje nasilja nad kosovskim Albancima). Umesto toga, građani govore o određenim realpolitičkim interesima NATO-a, preciznije, SAD. Iako se opisi konkretnog sadržaja tih interesa, odnosno onoga što su zapadne sile želele da postignu napadom na SRJ, donekle razlikuju (širenje uticaja na Balkan, potčinjavanje Srbije, smeštanje vojnih baza, isprobavanje novog oružja, upošljavanje inače besposlene ratne mašinerije, simboličko potvrđivanje američke premoći u svetu, skretanje pažnje sa američkih unutrašnjepolitičkih pitanja itd.), građani Srbije jednostavno ne veruju da su NATO/SAD bili pokrenuti plemenitim motivima koje su sami isticali. Treća tačka u kojoj slaganje postoji, mada je manje homogeno nego u prethodnima, tiče se pripisivanja odgovornosti za taj događaj. Na pitanje „Ko je kriv za bombardovanje?“ javljaju se dva odgovora: „oni koji su nas bombardovali“ i „Slobodan Milošević“ (ili: „vlast“). Upadljivo je da se ta dva odgovora najčešće javljaju u kombinaciji, dakle „i/i“ pre nego „ili/ili“. Iako su naglasci različiti – nekima su više krivi jedni, nekima drugi – jasno je da niko ne razrešava NATO od odgovornosti, kao što, videli smo, niko ne odobrava njegovu odluku. S druge strane, onih koji Miloševića oslobađaju od svake odgovornosti, doduše, ima, ali veoma malo.³⁸

Najzastupljenija logika u objašnjavanju tog događaja i u pripisivanju odgovornosti ide ovako: zapadne zemlje, predvođene SAD, vođeni svojim interesima, želeli su da se obračunaju sa Miloševićevim režimom – za ovaj cilj postoji izvesno nevoljko razumevanje – ali nipošto nisu smeli pribeći bombardovanju čitave zemlje kao sredstvu za postizanje tog cilja. Najčešća formulacija jeste: „moglo se to i drugačije rešiti“.

„Nije trebalo da se uništava ceo narod zbog zbacivanja sa vlasti jednog čoveka... Tu je najviše stradao onaj ko je imao najmanju odgovornost. A onaj ko je imao najveću, taj nije bio tu... To su ipak bili dvostruki aršini“ (SU-BJ-3).

³⁸ Npr.: „To što su hteli da otmu što je naše, silom. Svi su učestvovali u tom odlučivanju, i ja da sam bila među njima, i ja bih iste takve odluke donela, ali to je nama bilo unapred zacrtano da nam to urade. [Krivi su] Amerika i Zapad“ (ŠA-AM-13).

„Slobodan Milošević [je kriv]... Nema tu šta da se priča. To od njega proizlazi... Ali ako je to sve bilo zbog režima, mogli su i na neki drugi način uraditi. Opet tu najviše narod ispašta“ (KI-7).

Zapažamo da se, uz okrivljavanje NATO-a kao napadača, ne zaboravlja na odgovornost druge strane, dakle režima i Miloševića lično. Na delu je izvesna realpolitička logika: bili smo slabiji, nismo smeli da se inatimo, a režim se upravo na to odlučio. U narodskim varijantama, ova logika se iskazuje sasvim otvoreno:

„Ako su hteli neku bazu, možda je [Milošević] trebalo to drugačije da reši, jer oni su svakako došli, a mi smo stradali“ (SM-10).

Upadljiva je identifikacija Miloševićevog režima kao nečeg *odvojenog* od društva koje je, uprkos svojoj volji, bilo prinuđeno da trpi posledice neprimerene režimske politike. Doživljaj samoga sebe kao bespomoćnog objekta kojeg je, na osnovu golog prava jačeg, dopala nezaslužena kazna najjasniji je kod samosvesnih antimiloševićevaca. Ova grupa ljudi sebe vidi kao dvostruku žrtvu – i domaćih i inostranih tlačitelja – što njihov položaj čini dodatno ponižavajućim i besmislenim. Oni su sasvim svesni paradoksalnosti svoje pozicije:

„To su bili najgori trenuci u mom životu... Nisam se plašio, ali sam se osećao tako jedno... Kakve ja veze imam s tim? Ko je mene šta pitao kad je te Šiptare terao sa Kosova? A sad je ovaj našao da me bombarduje povrh svega, iz nekih humanitarnih razloga... Ali, to je mogućnost moćnika da pravo prilagođavaju svojim potrebama, interesima, jednostavno može im se“ (BG-IJ-9).

„Smatrala sam da nisam kriva ni za šta, da bi neko morao da me bombarduje, da bih se ja opametila da glasam protiv Miloševića. Od kad imam pravo glasa, nikad nisam glasala za njega. I onda sam smatrala, zašto bi mene?“ (BO-MA-4).

Kod nekih ispitanika zapaža se i jedna drugačija nijansa, koja nagoveštava individualnu i kolektivnu evoluciju u pravcu racionalnije politike, odnosno određene pouke naučene – ovoga puta, na najteži mogući način. Neka kao ilustracija posluži navod koji je već citiran u jednom od ranijih poglavlja:

„Mi smo krivi. Mi smo ti koji su glasali za Miloševića. Mi smo ti koji su dozvolili da se sve to dešava na način na koji se dešava. Naš mentalitet, naše predrasude, ono naše – mi smo najbolji u svemu. Fino je imati dostojanstvo, gordost, ali treba sagledavati situacije realno. Bilo mi je drago što je Milošević rekao 'Ne'. Ali opet nam se sve to vratilo“ (NI-9).

Politički stav prema bombardovanju obuhvata i konkretno pitanje njegovog efekta po Miloševićev režim. Tu se, baš kao i u javnim debatama o ovom pitanju, javljaju dva osnovna stanovišta. Prvo, malobrojnije, kaže da je bombardovanje ojačalo režim, jer je neposredna ugroženost dovela do homogenizacije:

„Naš narod je tada pod njim bio ujedinjen, prvi put smo svi išli, pevali, šta nas briga za bombardovanje. I ja sam išla na trg. Jer, naravno, niko neće da ga bombarduju... Ne bih dala Kosovo. To je jedino što podržavam“ (BG-GĐ-9).

Drugo stanovište ima mnogo više zastupnika. Po njemu, bombardovanje je oslabilo režim i stoga imalo udela u njegovom kasnijem padu. Ova se konstatacija iznosi sa različitim stepenima izričitosti. Neki je zaoštravaju, tvrdeći da je bombardovanje odigralo presudnu ulogu, jer je donelo neophodno „otrežnjenje“ građana Srbije:

„Mislim da je ključni trenutak u padu Miloševića bilo bombardovanje...Kad su ljudi to prošli, nešto se desilo... Čak i oni ljudi koji su možda bili i za njega, ili koji su bili pasivniji, neodređeniji, da su i oni shvatili da prosto više tako ne može. Da je to, onako, neki kraj. Šta je još moglo da nam se desi?... Bombardovanje je bilo poslednja kap“ (BG-LjJ-1).

„Pre rata su mnogi mislili da je Milošević pravi vođa za ovu zemlju, ali kada su počele da padaju bombe, mišljenja su se promenila. Bombardovanje je i dovelo do 5. oktobra i do promene mišljenja u narodu“ (BO-MA-3).

„Sigurno da je doprinelo, ako ne direktno, a ono je ubrzalo proces... Lako je kad se samo sluša o ratu u Bosni i Hrvatskoj, ovo je bio direktni udar na svojoj koži“ (NI-6).

Ipak, u ovim navodima, kao i u mnogim iskazima koji ovde nisu citirani, uočava se napor da se učinak bombardovanja stavi u dugoročniji kontekst razvoja situacije u Srbiji. Time se NATO intervenciji oduzima status povlašćenog – najvažnijeg, a kamoli jedinog – činioca koji je doveo do 5. oktobra. Otud veoma česte ograde tipa „u krajnjoj liniji“, „na duge staze“ ili „poslednja kap“. Primećuje se da ljudi tragaju za adekvatnim rečima kojima će iskazati neugodan zaključak da je jedan pogrešan, nelegitiman i nepravedan korak međunarodnog faktora doprineo nečemu što ocenjuju kao izuzetno pozitivno. Pokušavaju – i uspevaju – da opstanu između čekića i nakovnja: da priznaju ulogu bombardovanja u konačnom padu režima, ali da ujedno ne stanu „na stranu“ te akcije i njenih pokretača.³⁹ Recimo:

„Sve su to bile trapave intervencije, i bombardovanje, i sankcije, jer to je sve jačalo Miloševića, mada bombardovanje na duže staze je slabilo, što se na kraju pokazalo, jer je to bila ta stvar koja je na kraju prelila čašu, taj sistem je prestajao da funkcioniše“ (KG-GM-3).

Svedimo zaključke iz analize govora o NATO bombardovanju, ističući elemente koji ukazuju na pouke izvučene iz iskustva i na zrelost političkog razmišljanja građana. Prvo na šta treba skrenuti pažnju jeste obazrivost i slojevitost tog

³⁹ Osim ove potrebe za distanciranjem, u tom nastojanju postoji još jedan motiv: to je potreba da se „stranom faktoru“ uopšte ukine privilegija presudnog uticaja na dešavanja u Srbiji 2000. godine, o kojoj je već bilo reči.

razmišljanja, koje uspeva da dovede do svesti svu složenost situacije i da izbegne uprošćena opredeljivanja, kakva su, recimo, preovladavala (i preovlađuju) u međunarodnim raspravama o tom događaju. Nijedna „strana“ tu nije ispravna: NATO je deklarativno iznosio lažne motive, a u stvari se rukovodio prizemnim interesima; ponašao se nasilnički i bez pravne osnove; ciljao je na Miloševića – čijoj prevelikoj moći je i sam prethodno doprineo – a kaznio narod, čime je prekršio sopstvena demokratska načela i univerzalne moralne naloge. Miloševićev režim, pak, odlučio se za tvrdoglavo prkošenje nadmoćnoj sili na štetu sopstvenog naroda; umesto da pregovara, izložio je stanovništvu patnju koja se mogla i predvideti i izbeći; nije ispunio svoj osnovni zadatak zaštite sopstvenih građana – a u isto vreme je izgubio ono što je navodno branio. Nadalje, i odgovornost se sagledava slojevito, u tom smislu da smo i „mi“ – „ja lično“ ili „mi, narod“ – možda pomalo krivi za nešto, ali ne na taj način da smo zaslužili da nas ubijaju. Zatim, bombardovanje je, možda, pomoglo da se rešimo režima, koji je bio naš najveći problem; ali zbog toga nećemo pristati na ideju da je ono bilo ispravan potez.

Dve su ključne tačke, ili dva jasna znaka zrelosti, koje u svemu ovome valja uočiti. Jedna se tiče sasvim slabog prisustva antizapadnjačkih strasti, pa i strasti uopšte, koje bi bilo sasvim logično očekivati u govoru o ovoj temi. One koji su već bili antizapadno orijentisani, bombardovanje je samo učvrstilo u tom stavu; one koji su „verovali“ u Zapad, taj događaj je samo lišio nekih iluzija. Uprkos drastičnosti iskustva i očiglednoj nepravdi koja im je naneta, ljudi uspevaju da o tome govore dosta racionalno. Postoje, u stvari, dva paralelna i međusobno strogo razdvojena toka: na jednom, doživljajno-emotivno-afektivnom, greh NATO-a je neiskupljiv a posledice trajne („nikad im to neću zaboraviti“); na drugom, političkom, vlada racionalnost koja nalaže da Srbija ne može ostati izolovana i mora sebi potražiti mesto u međunarodnoj zajednici, takvoj kakva je.

Druga značajna tačka odnosi se na jasno prepoznavanje i imenovanje institucionalne odgovornosti nosilaca vlasti da zaštite svoje građane i rade u njihovom interesu. Milošević je omanuo kako u smislu obaveze osiguravanja elementarne, fizičke bezbednosti (samog života) svojih građana, tako i u smislu obaveze iznalaženja političkog načina da se, u datoj realnoj situaciji, postigne ishod optimalan po sopstvenu zajednicu. U ovom kontekstu je veoma značajno to što se, prilikom pripisivanja odgovornosti, znatno iscrpnije i ogorčenije govori o odgovornosti režima nego samog napadača. Stav koji stoji u pozadini mogao bi se rekonstruisati ovako: iako je NATO kriv – možda, objektivno uzev, i krivlji od ovdašnje vlasti – on me mnogo ne zanima. To je spoljašnji činilac, van moje kontrole (što ne znači da o njemu i njegovim postupcima ne mogu imati svoje mišljenje). Mene zanima ovo ovde, ovi koji mnome vladaju, ovi koji bi morali meni da budu odgovorni i, najvažnije, ovi *na koje, kao građanin, mogu da utičem*. Racionalno prevazilaženje traume bombardovanja i iskorišćavanje tog događaja kao podstreka da se ovo *mogu* osvesti i preobrazi u *hoću* može se označiti kao glavna politička lekcija koju smo – sasvim mimo zasluga „Milosrdnog anđela“ – izvukli iz tragičnog iskustva 1999. godine.

razmišljanja, koje uspeva da dovede do svesti svu složenost situacije i da izbegne uprošćena opredeljivanja, kakva su, recimo, preovladavala (i preovlađuju) u međunarodnim raspravama o tom događaju. Nijedna „strana“ tu nije ispravna: NATO je deklarativno iznosio lažne motive, a u stvari se rukovodio prizemnim interesima; ponašao se nasilnički i bez pravne osnove; ciljao je na Miloševića – čijoj prevelikoj moći je i sam prethodno doprineo – a kaznio narod, čime je prekršio sopstvena demokratska načela i univerzalne moralne naloge. Miloševićev režim, pak, odlučio se za tvrdoglavo prkošenje nadmoćnoj sili na štetu sopstvenog naroda; umesto da pregovara, izložio je stanovništvu patnju koja se mogla i predvideti i izbeći; nije ispunio svoj osnovni zadatak zaštite sopstvenih građana – a u isto vreme je izgubio ono što je navodno branio. Nadalje, i odgovornost se sagledava slojevito, u tom smislu da smo i „mi“ – „ja lično“ ili „mi, narod“ – možda pomalo krivi za nešto, ali ne na taj način da smo zaslužili da nas ubijaju. Zatim, bombardovanje je, možda, pomoglo da se rešimo režima, koji je bio naš najveći problem; ali zbog toga nećemo pristati na ideju da je ono bilo ispravan potez.

Dve su ključne tačke, ili dva jasna znaka zrelosti, koje u svemu ovome valja uočiti. Jedna se tiče sasvim slabog prisustva antizapadnjačkih strasti, pa i strasti uopšte, koje bi bilo sasvim logično očekivati u govoru o ovoj temi. One koji su već bili antizapadno orijentisani, bombardovanje je samo učvrstilo u tom stavu; one koji su „verovali“ u Zapad, taj događaj je samo lišio nekih iluzija. Uprkos drastičnosti iskustva i očiglednoj nepravdi koja im je naneta, ljudi uspevaju da o tome govore dosta racionalno. Postoje, u stvari, dva paralelna i međusobno strogo razdvojena toka: na jednom, doživljajno-emotivno-afektivnom, greh NATO-a je neiskupljiv a posledice trajne („nikad im to neću zaboraviti“); na drugom, političkom, vlada racionalnost koja nalaže da Srbija ne može ostati izolovana i mora sebi potražiti mesto u međunarodnoj zajednici, takvoj kakva je.

Druga značajna tačka odnosi se na jasno prepoznavanje i imenovanje institucionalne odgovornosti nosilaca vlasti da zaštite svoje građane i rade u njihovom interesu. Milošević je omanuo kako u smislu obaveze osiguravanja elementarne, fizičke bezbednosti (samog života) svojih građana, tako i u smislu obaveze iznalaženja političkog načina da se, u datoj realnoj situaciji, postigne ishod optimalan po sopstvenu zajednicu. U ovom kontekstu je veoma značajno to što se, prilikom pripisivanja odgovornosti, znatno iscrpnije i ogorčenije govori o odgovornosti režima nego samog napadača. Stav koji stoji u pozadini mogao bi se rekonstruisati ovako: iako je NATO kriv – možda, objektivno uzev, i krivlji od ovdašnje vlasti – on me mnogo ne zanima. To je spoljašnji činilac, van moje kontrole (što ne znači da o njemu i njegovim postupcima ne mogu imati svoje mišljenje). Mene zanima ovo ovde, ovi koji mnome vladaju, ovi koji bi morali meni da budu odgovorni i, najvažnije, ovi *na koje, kao građanin, mogu da utičem*. Racionalno prevazilaženje traume bombardovanja i iskorišćavanje tog događaja kao podstreka da se ovo *mogu* osvesti i preobrazi u *hoću* može se označiti kao glavna politička lekcija koju smo – sasvim mimo zasluga „Milosrdnog anđela“ – izvukli iz tragičnog iskustva 1999. godine.

Zločini i odgovornost

O ratnim zločinima sa građanima smo tokom intervjua razgovarali kroz nekoliko posebnih tema. To su bila pitanja da li i na koji način znaju da su počinjeni zločini tokom ratova na prostorima bivše SFRJ, da li znaju ko je vršio te zločine, da li treba objavljivati informacije o zločinima, da li treba suditi ratnim zločincima i ko treba da sudi. U zavisnosti od toka razgovora, u nekim slučajevima pokretana su i druga pitanja: da li nam je potrebna neka vrsta pročišćenja, da li su zločini bili deo neke šire zločinačke politike ili, naprotiv, slučajni incidenti, o ličnim iskustvima u vezi sa zločincima i zločinima itd. Cilj ovog segmenta je bio da se uvidi koja vrsta razloga jeste važna u sagledavanju problema ratnih zločina.

Pitanje ratnih zločina i odgovornosti je verovatno najosetljivije pitanje u Srbiji.¹ U većini slučajeva ljudi nerado govore o zločinima koje su počinili Srbi, a kada govore, najčešće je to posredno ili iz perspektive nekog trećeg lica, sa određenom nelagodnom i veoma oprezno. Ni u jednom drugom segmentu intervjua nema toliko kondicionalnog i modalnog oblika izražavanja.²

Pitanje zločina je u očima građana teško razdvojivo od pitanja pripisivanja odgovornosti za sve što se zbivalo na ovim prostorima. Pitanja o postojanju zločina i odgovornosti za njih veoma lako skliznu u nerazjašnjena politička pitanja o odgovornosti za rat i raspad Jugoslavije. Kao da se rat sada nastavlja kroz političku igru pripisivanja odgovornosti. Moralna i pravna odgovornost za

¹ Kada je reč o zločinima i odgovornosti, postoje uočljive regionalne razlike u pogledu stavova. One se ne ispoljavaju toliko kao razlike u sadržaju stavova, koliko kao razlike u njihovom intenzitetu i sistematičnosti. U krajevima koji su bili bliže žarištu sukoba i gde se rat neposrednije osećao (južna i zapadna Srbija, delovi Vojvodine) građani kao da imaju izgrađenije i određenije stavove, potkrepljene većim brojem primera nego u delovima koji su rat doživljavali iz veće daljine. Pored toga, regionalne razlike se ogledaju i u tome o kom ratu i kojim zločinima se zapravo govori. Tako, kada govore o sukobima i zločinima, Vojvođani najčešće misle na Hrvatsku, građani iz zapadne Srbije na Bosnu, a oni iz južne na Kosovo. Međutim, na nivou apstraktnijih stavova razlike se smanjuju i postaju bitne samo tamo gde se radi o iskustvu visokog intenziteta (gubitak člana porodice, neposredno lično učešće u ratu i sl.).

² Navešću neke česte fraze: „ako su krivi“ (treba im suditi), „treba, ali“ (treba i drugi da sude ili objavljuju informacije o zločinima), „treba, ako“ (suditi ili objavljivati informacije o zločinima), „moguće je da je bilo“ (zločina), „verovatno da je bilo“ (zločina) itd. Uz to obično idu i ograde tipa: „ja konkretno ne znam, ali...“ (čuo/la sam, video/la sam na televiziji) itd.

najgroznije zločine često se posmatra u političkom svetlu i traži se reciprocitet sa svih strana u prihvatanju odgovornosti. Problem odgovornosti postao je deo kvazipolitičkog nadmetanja. To je jedan od važnih razloga zašto je teško govoriti o ozbiljnom otvaranju pitanja zločina i odgovornosti, još manje o suočavanju sa zločinima. Može se osetiti izvesna nelagoda (pa i osećanje stida) kada se govori o samim zločinima, ali kada se pažnja pomeri na pitanje odgovornosti, što se po pravilu događa, otvaraju se različite strategije za odbacivanje i minimalizovanje odgovornosti. Moglo bi se govoriti čak o razvijenom sistemu alibija, u nekim slučajevima do svesnog odbijanja gorke činjenice masovnih zločina.³ Suprotni slučajevi su ređi.

Problemi koji proističu iz svega rečenog otežavaju analizu dobijenih rezultata. Zbog toga ću pokušati da razdvojim nekoliko slojeva problema. Prvi se odnosi na pitanja postojanja zločina i načina na koji građani znaju za njih. Drugi nivo problema tiče se pitanja ko je vršio zločine. Ovde nas posebno interesuju pitanja o sistematskom ili incidentnom karakteru vršenja zločina i pitanja o reciprocitetu u vršenju zločina. Treći se odnosi na objavljivanje informacija o zločinima i utvrđivanja istine o njima. Ovde se često prepliću dva nivoa: objavljivanje informacija o zločinima nije isto što i utvrđivanje istine o zločinima. Konačno, četvrti važan sloj problema tiče se toga ko, kome i za šta treba da odgovara. Na kraju, umesto zaključka, pokušaću da identifikujem faktore koje građani vide kao prepreku u suočavanju sa onim što se događalo u poslednjim ratovima na prostoru bivše Jugoslavije.

Znanje o zločinima

Čini se da je pitanje o postojanju zločina u Srbiji u najvećoj meri rešeno. Većina ljudi zna da su se zločini dešavali i, nakon vađenja hladnjače iz Dunava, otkopavanja grobnica u Batajnici i prikazivanja filma o Srebrenici, retko ko se usuđuje da spori da je zločina uopšte bilo.⁴ Takođe, veoma mali broj ljudi negira da su ih vršili i Srbi. Iako se ogromna većina slaže da je zločina bilo, u daljem toku njihove priče se razilaze. Sve drugo vezano za zločine, osim gole činjenice da su postojali, jeste sporno. Po pravilu se već na početku dela razgovora o zločinima naglašava nepouzdanost informacija koje sagovornici poseduju. Zbog toga na značaju dobija pitanje sa kojom izvesnošću građani znaju da su se zločini dogodili i kom izvoru informacija u tom pogledu poklanjaju najveće poverenje. Postoji širok raspon odgovora građana na pitanje kako i sa kolikom izvesnošću znaju da su se zločini dogodili, u rasponu od „čuo/la sam nešto o tome“, do „naravno da su se dogodili“. U zavisnosti od izvora, informacijama o zločinima pridaje se različit stepen verodostojnosti.

³ „To saznajemo post festum iz medija. Ja nisam baš osoba koja veruje svemu tome. Ja ne volim istoriju, ja ne volim istoriju koju pišu pobednici. Možda je [to] zato što ne želim da čujem ništa ružno, ne želim da ih [informacije o zločinima] prihvatim“ (VA-7).

⁴ „To je nameštaljka. Ko zna od kad su te grobnice tu. Ne može tako brzo leš da bude same kosti... Ovi pokazuju da bi se dokazali svetu“ (BG-GD-10, Ž, OŠ, 46).

U odnosu na poreklo informacija o zločinima možemo uočiti nekoliko grupa. a) Jedni su saznali za zločine iz medija ili iz slučajnih priča za koje se ne može utvrditi koliko su verodostojne. b) Drugu grupu čine oni koji do zaključka o postojanju zločina dolaze posredno. Za njih informacije iz medija nisu dovoljne, nego zaključak o zločinima potkrepljuju opštim premisama o ratu i ljudskom ponašanju. c) Treću grupu čine oni koji potvrdu o postojanju zločina imaju iz svoje najbliže okoline: srodnika, prijatelja i svih drugih čijim se pričama može verovati, a koji su bili na ratištu ili poseduju neposredne informacije. d) Konačno, postoji jedan broj onih koji su nešto od toga neposredno doživeli ili su bili u blizini kada su zločini vršeni. e) Za manji broj ispitanika nije potrebna nikakva evidencija za to da li su zločini postojali i koja strana ih je vršila. Oni taj zaključak izvode neposredno iz posebnog karaktera rata, odnosno vlastitog stava o karakteru rata i njegovih učesnika. Na jednoj strani u toj grupi jesu oni koji odbijaju postojanje zločina jer su Srbi uvek, pa i u ovom ratu, bili žrtve. Na suprotnoj strani su oni koji smatraju da Srbi vodili jedan zločinački rat koji je nužno rezultirao masovnim zločinima.

a) Veliki broj građana relativizuje svoje znanje o zločinima svodeći ga na prenošenje neproverenih i teško proverljivih informacija. Za njih je pitanje zločina još uvek otvoreno pitanje koje treba istražiti pre nego što se bilo kome pripiše odgovornost. Stepenn znanja koji poseduju ne smatraju dovoljnim da bi doneli bilo kakav konkretan sud, ali žele da ostave utisak nekoga ko je otvoren za bilo koji sud koji bi potekao od verodostojnog aktera i nakon verodostojnih procedura ispitivanja. Problem je što se ne vidi ko je to kome bi oni poverovali. Nisu to ni mediji, koji uvek „navijaju“; niti je to Haški tribunal, koji je politički obojena i pristrasna institucija; nisu ni domaći ili strani političari, koji sve čine iz interesa; niti su to nevladine organizacije, koje nemaju dovoljno kredibiliteta. Zbog toga se vrtimo u krugu. Verodostojnost informacija o zločinima je nužna za pravednu raspodelu odgovornosti, a praksa nepravednog pripisivanja odgovornosti onemogućava nepristrasno ispitivanje zločina.

Navešću nekoliko primera:

„Čula sam za puno zločina, ali to samo preko televizije...“ (BO-NT-1)

„Priča se o tome. Ne znam ništa konkretno, jer nisam bila tamo... Bila je skoro revija filmova... u organizaciji Centra za ljudska prava, i nijedan film nije bio o stradanju Srba. To mi smeta“ (NI-2)

„Pratim sad ovo... Ima zločina koje su i Hrvati i Srbi činili. Ne mogu da tvrdim, ne znam“ (KŠ-2, Ž, SSS prodavačica, 41)

„Nisam ništa video, hvala Bogu, ali priča se da su ih dosta počinili, barem po novinama i otkrivanjem grobnica... Ovde ih nisu ubili, što ih nisu tamo sahranili, šta su krili?“ (BG-IJ-1, M, taksista, 26)

„Ja konkretno svedočiti ne mogu. Ovo što čitam novine i knjige, tu su sve tri strane i pravili zločine i učestvovali u ratu“ (VA-6)

b) Uverenje da su i Srbi činili zločine ova grupa ljudi temelji na nekim opštim znanjima o karakteru rata ili karakteru ljudi. U ratu se uvek čine zločini i zločine čine sve strane, dakle i u ovom ratu su činjeni zločini i činila ih je i srpska strana. Odlike konteksta i karakter ljudi čine da zaključak ima veliki stepen verovatnoće. Ova vrsta zaključaka potrebna je da bi se dopunila neverodostojnost dobijenih informacija. Zločini se u ovom smislu posmatraju kao elementarna nepogoda. Vrlo malo je prostora za razmatranje odgovornosti, jer se zločini razmatraju bezlično, dosta apstraktno i sa filozofske visine. To su tamo neki ljudi koji su učestvovali u ratu, i vrlo je verovatno da među njima ima i zločinaca. Rat je okruženje u kome ne važe uobičajena društvena pravila i on omogućuje ekstremnim ljudima ili onima koji su motivisani ličnim razlozima da ispolje vlastite ciljeve koje u normalnim okolnostima ne mogu da slede.

„Nisam lično upoznat, što ne znači da nije postojao, verovatno je postojala gomila, pa znate, svaki rat je pun zločina“ (ŠA-AM-14, M, VŠS vaspitač, 40)

„Nisam čula, ali moguće. U svakom žitu ima kukolja, ima i među Srbima ti koji su sposobni da urade nešto što nije lepo“ (BG-IP-5, Ž VSS, 63)

„Jedino ovo što čujem preko vesti. Šta ja znam... Verovatno je bilo zločina i sa jedne i sa druge strane. To je normalna stvar. To zapravo... za mene nije normalna, ali ima ljudi za koje je to normalna stvar. Razumem ja, sad, ako je bio rat... Ali sad neko izivljavanje, klanje, ovo ono, to normalni ljudi ne bi mogli da rade“ (KI-7, M KV radnik, 33)

„Verovatno jesu, ljudi se menjaju, od najnormalnijeg čoveka postaje zver, čovek je spreman na sve, porodice su stradale“ (SM-7, M stomatolog, 52)

„Znate kako, kad je u pitanju rat, zločini su i sa jedne i sa druge strane i tu nije bitno ko ih je činio“ (PI-4)

„Rat je rat i tu ne postoje pravila. Postoje ekstremi koji rade razne loše stvari“ (BO-MA-3, učenik, 19)

c) U ovu grupu spadaju oni koji u verodostojnost informacija ne sumnjaju, jer su informacije dobili od bliskih osoba koje imaju neposredna iskustva. Ova grupa sagovornika daje vrlo šture informacije, uz redovnu prateću napomenu da se radi o ljudima koji su svašta preživeli i koji zbog toga imaju teške posledice. Veoma mali broj ljudi je spreman da opširnije govori o ovim iskustvima.⁵ U ovom smislu se može govoriti o postojanju neke vrste „društvene zavere ćutanja“ – to su stvari o kojima se ne priča ili se prepričavaju među bliskim osobama, u najboljem slučaju se pominju marginalni incidenti bez celovite priče.⁶

⁵ „Mada poznajem ljude koji su bili tamo, oni ... niko mi od njih nije rekao ja sam pljačkao, ja sam ubijao, ja sam silovao.... Ali, jednostavno ne znam nikoga ko je ... Znam par ludaka i par frikova i par ljudi koji su, mislim, poludeli posle tih ratišta i posle svega što su išli. ... Niko od njih nije pričao o ubijanju“ (PA-1).

⁶ „Znam za slučajeve, konkretno u mojoj zgradi živi nekoliko osoba koje su, recimo, otvoreno donosile sa ratišta kamionima televizore, nameštaj, belu tehniku i tako“ (PA-20).

„Konkretno ne znam, nisam bio tamo. Upotrebiću onu frazu da je zločina sigurno bilo, i da su ih činili sa svih strana.... Veoma malo ti ljudi pričaju šta je i kako je bilo. Samo kažu da je bilo gadno“ (ČA-LC-1, M novinar, 51)

„Muž bio na ratištu dva puta, sa kamionom [Vukovar 1991. i Kosovo 1999] ... On dve godine nije bio za razgovor. Stravične posledice su ostale ... Dugo mu je trebalo da se oporavi i da zaboravi šta je video i šta je doživeo“ (VA-8)

„Pa bilo je tu, normalno [zločina] – osвете su bile svakojake. ... Kaže sve i svašta se videlo [brat koji je mobilisan i bio u Mirkovcima], sve i svašta je doživeo i preživeo. Od tada je on sa živcima otišao u aut“ (PO-1)

„Mislim da jesu [Srbi činili zločine]. Isto kao i ostali... Ono što su Srbi radili, to je bilo isprovocirano“ (KG-GM-5, Ž OŠ, 49, sin bio u ratu na Kosovu i pričao o zločinima).

„Imao sam priliku da u zatvoru razgovaram sa ljudima koji su optuženi za ubistvo civila na Kosovu i Metohiji“ (KŠ-6, pripadnik Oslobođilačke srpske armije)

d) Ovu grupu sačinjavaju retki sagovornici koji su imali neposrednog iskustva i koji su spremni da pričaju o tome. O tome se govori nevoljno i gotovo u šiframa. Za njih nema dileme da su zločini postojali i jako im je teško da to povežu sa svojim učešćem u ratu. U intervjuima nismo imali slučaj nekoga ko je negirao zločine, a da je neposredno učestvovao u ratu.

„Pa da vam kažem, niko nije otišao u rat da ljuljaju i da bude dadilja nekome, niti će biti ljulja niti dadilja ... Ja konkretno nisam, ovaj, ni video, ali sam bio negde blizu, ovaj, činjenja nekog genocida, ili, ne znam, nekih velikih zločina, bio sam prisutan kada su bila ta velika razaranja ... bilo je dosta porušenoga, spaljenoga“ (PO-7)

„Mesec dana nakon našeg povlačenja pala je Srebrenica i onda ona već poznata priča koja se tamo odigrala ... Žao mi bilo, ne ljude, onu decu, ljude manje-više, ali žene i decu, gledajući kako, videlo se, bili smo na nekom brdu, tamo su kuće, gađa haubica, gađa tenk, i vidi se kada ljudi i žene napuštaju kuće, sve ostaje“ (NP-MK-6, dobrovoljac, nastavnik istorije sa veoma izraženim nacionalističkim stavovima)

„Bio sam neposredno, četiri puta sam išao, za vreme rata sam išao u Vukovar sa ljudima, znači, domaćim ... Oni su se hvalili time čak“ (BG-LJJ-7)⁷

⁷ Prepričavajući priču jednog dobrovoljca iz autobusa koji se vraćao iz Gline, isti ispitanik napominje da su tu „uvek između ostalog i lovačke priče, ima laži i svega, on se hvali, na primer, pričom da je sa svojom grupom, da su došli do nekih ljudi, do starih, žena i muž, i tražili su vodu od njih, a ovi su ih prepoznali da su četnici i kažu – četnicima ne dajemo vodu i onda su ih ubili. Dovoljno je bilo što im nisu dali vodu, što je on mogao da uzme vodu bez obzira, nije morao da traži od te starice od 80 godina i tog starog čoveka, mogli su to da spreče.“ Nekoliko ispitanika napominje sklonost pripadnike paravojnih jedinica da se hvale svojim zločinima, i to kao zločinima, a ne kao ratnim podvizima. Jedna sagovornica iz Šapca koja kaže da „slučajno“ poznaje

e) Grupa ljudi koja zaključak o (ne)postojanju zločina izvodi iz karaktera rata ili aktera je malobrojna. Pojam ratnog zločina se ovde sa jedne strane sužava (on se ne odnosi na narod-žrtvu) ili se proširuje tako da se svaki čin u „zločinačkom ratu“ tretira kao ratni zločin. Suženju ovog pojma su skloni oni malobrojni ostaci radikalne prošlosti, koji negiraju da su Srbi činili bilo kakve zločine, dok su suprotnom stavu skloni oni koji bi da Srbima pripišu isključivu ili preovlađujuću odgovornost za rat i zločine. U oba slučaja postaje bitnije ko je akter radnje od konkretnijeg znanja o tome šta je činjeno:

„Naš narod nije nikad klaio i ubijao, sem što se u ratu branio. Ovaj rat je nama bio nametnut. ... I kako, kada mene neko napada i kolje, da ja sedim skrštenih ruku?... Nikad Srbin nije napao, ali je uvek bio napadnut. Ali se uvek branio i uvek se odbranio...“ (BG-IP-7).⁸

Druga krajnost iste matrice razmišljanja: Srbi su akteri zločina:

„E, sad, ima zločin nad zločinima. Ako sam ja napravio zločin, a napadnut sam, i moram, onda je moj zločin opravdaniji nego tvoj što si me napao, je li tako? ... Jer, Bosna se branila, branili su se svi, a zna se ko je napado“ (NP-ED-4).

Ko je vršio zločine: ko je odgovoran i zašto

Za razliku od „epistemološke nesigurnosti“ u pogledu toga da li su Srbi činili zločine, sagovornici su sa velikom izvesnošću odgovarali na pitanje ko je činio zločine. Gotovo jednodušan odgovor je da su zločine činile sve tri strane. Uz priznanje da su Srbi vršili zločine redovno ide i napomena da su ih činili i drugi. Međutim, postoji veliko neslaganje koji su to konkretni akteri činili zločine i ko treba da snosi krivicu za to. Najveći broj građana odbija ideju da su zločini činjeni sistematski i pripisuje ih pojedincima ili paravojnim formacijama. Regularna vojska i policija se veoma retko okrivljuju za zločine. Značajan broj građana misli da je akter bio režim, uz pomoć propagande i neregularnih trupa. Manji broj građana misli da su zločini rezultat smišljene politike (izuzetak su predstavnici manjina, koji takvo mišljenje zastupaju znatno češće) ili da u krajnjoj instanci narod snosi odgovornost za zločine.

a) *Pojedinci, paravojne formacije i neregularne grupe*: Ogromna većina sagovornika smatra da su ove grupe odgovorne za zločine. Zločini u ovom smislu imaju karakter incidenta kakvi se događaju u svim ratovima. Veoma često se, da

jednog „frenkijevca“ govori: „Ne znam šta reći. To je strašno na njih ostavilo ... mislim, na njihovu psihu ... Mislim, ti ljudi više nisu ljudi, sigurno. Ne znam, ne znam šta su sve radili na terenu ... jer iz samog razgovora, kad počne da se priča o tome, u fazonu njihovom – teško je samo prvi put ubiti – sve ostalo nije teško ... I kakvi su to ljudi i kako oni mogu da žive“.

⁸ Inače, ovde se radi o osobi koja ispoljava ekstremno poverenje u Slobodana Miloševića i visok stepen ksenofobije, uz retoriku da „meni nije važna nacionalnost nego kakav je ko čovek“. Isecci iz intervjua sa njom već su šire navođeni u prethodnom poglavlju.

bi se naglasio incidentni karakter zločina, koristi fraza „u svakom žitu ima kukolja“. Odbija se pomisao da postoji lično saučešće ili saučešće naroda u tim zločinima: „Pa ja lično ne, ne znam, možda sam i ja kriva, ali ja mislim da ne ... stvano ne osećam nikakvu krivicu“ (KG-LV-7). U neki slučajevima je razgraničenje od zločinaca veoma oštro – ne priznaje se da ta grupa ljudi ima ikakve veze sa nama: „Ja se uopšte toga ne stidim, jer mislim da je to uradio neki svet Miloševićev, ja tom svetu ne pripadam. Meni je strašno da postoji takav svet“ (BG-GĐ-3). Takođe se odbija ideja da je u izvršenju zločina učestvovala regularna vojska. Evo jednog ekstremnog primera takvog stava: „Za zločine vojske tvrdim sigurno da nisu činili, nijedan vojnik, nijedan starešina nije činio zločin. Za policiju to isto mogu biti siguran, a za paravojsku to mogu čak, iako nisam video, da garantujem da su činili... To su bili ljudi koji su išli ne da brane državu, nego da krađu i ubijaju, sva su čuda pravili“ (KG-LV-9).

Incidentni karakter zločina naglašava se i dodatnim kvalifikacijama aktera koji se opisuju kao „bolesni mozgovi“, „izrodi“, „lopovi“, „pljačkaši“, a često se pominju i alkohol, droge ili lične osvete kao povodi za vršenje zločina. „Ima tu, na primer, u rat su išli ljudi sa mržnjom, već zatrovani, osvetoljubivi, ako je na primer čuo – zaklao ovaj ili onaj. Iz priča mnogih ljudi, iz novina sam saznala da vojska, pretežno hrvatska, ili bilo koja, možda i naša vojska, je koristila drogu. To su ljudi koji su u ratu bili maltene drogirani (...) ja mislim da savestan čovek nika-da ne bi zaklao dete“ (UE-1); „Ja mislim da je alkohol dosta činio“ (KG-GM-8).

b) *Režim uz pomoć propagande i neregularnih grupa*: Ovakav tip razmišljanja prisutan je kod dela građana koji pripisuju zločinačke namere ili makar odgovornost za zločine režimu (i režimima na prostoru bivše SFRJ), ali i naglašava odsustvo volje naroda da ih izvršava. Zbog toga se režim morao koristiti propagandom, čiji je cilj bio mobilisanje naivnih i nečasnih ljudi kako bi ostvario svoje ciljeve.

„Režimi (pre svega u Srbiji i Hrvatskoj) krivi za sve, jer su zadajali ljude mržnjom i i jer su koristili ljude zadojene mržnjom, ekstreme i verovatno i psihički bolesne ljude“ (BO-5).

„Političari su probudili one najniže strasti koje postoje kod pripadnika skoro svih naroda, bar kada je u pitanju ova naša teritorija. Svaki narod ima, kako se ono kaže, kukolja u žitu“ (KŠ-11)

„Zločine su pravili uglavnom paravojne formacije koje su bile instruirane i od vojske i od policije ... Čak su i kriminalce puštali ... da idu na ratište i prave tamo svašta Radmilo Bogdanović je otvorio magacin tomsona Šešeljevim dobrovoljcima i raznim drugim, Jovićevim. Najmanje zla su činili rezervisti i redovna vojska“ (VA-4)

c) *Smišljena politika koju je sprovodila vojska i policija*: Veoma mali broj ljudi veruje da je na delu bila smišljena politika koju su sprovodili vojska i policija preko visokog starešinskog kadra, koji je u stvari imao kontrolu nad paravojnima formacijama, ili je kriv zato što je mogao da spreči zločine, a nije. Od prethodne

grupe oni se razlikuju po tome što u izvršenje „zločinačkog poduhvata“ uključuju i regularne jedinice vojske i policije. „To je po meni činila vlast srpska, jer ne može niko da izvrši zločin, što vi kažete, paravojna jedinica, znam ja za te neke paravojne jedinice iz Užica, znam članove koji su bili u Crvenim beretkama iz Užica koji su upali u Vukovar i napravili masakr, ta pojedinačna akcija je morala biti kažnjena ... Međutim, nije kažnjeno od naše Vlade, prema tome to je dozvoljeno, znači taj zločin je učinila vlada“ (UE-8). Ovo gledište je karakterističnije za pripadnike nacionalnih manjina koji krivicu vide u projektu „Velike Srbije“, koji je sam po sebi podrazumevao vršenje ratnih zločina (videti poglavlje o perspektivi nacionalnih manjina).

d) *Narod*: Prisutno je, mada ne i rašireno, gledište da je u krajnjoj instanci narod, koji je slepo krenuo za vođom, odgovoran za vršenje zločina. Zločini ne bi bili mogući u ovoj srazmeri da narod nije podržavao zločinačku politiku, ili da joj se suprotstavio. Zbog toga svi moraju poneti deo odgovornosti. Međutim, retko kada je ovo upućivanje na kolektivnu ili masovnu individualnu odgovornost u prvom licu jednine.⁹

„Političari jesu glavni krivci, ali je kriv i narod... Čovek koji je svestan, on hoće da vidi šta se tu dešava. A onaj koji ne znam već iz kog razloga ne vidi takve neke stvari, mislim da je podjednako kriv kao i takav čovek koji se tako ponaša“ (UE-2)

Objavljivanje istine o zločinima

Tema objavljivanja istine o zločinima je bila veoma vruća kada su intervjui rađeni. Naime, to je bio period neposredno nakon otkrivanja masovnih grobnica po Srbiji. Postoji naizgled veliki stepen otvorenosti u pogledu objavljivanja zločina i imenovanja zločinaca. Međutim, odmah iza načelne otvorenosti, sledi strah od gubitka u igri pripisivanja odgovornosti: „Trebalo da se zna istina, ali ne okrivljivanje. Ja ne znam odakle njima da su to Srbi. Nisu to samo Srbi radili“ (PO-3). Opravdanost objavljivanja podataka o zločinima vezuje se za podložnost političkim manipulacijama i udeo u marketinškom ratu za svaljivanje krivice.¹⁰

⁹ Zanimljivo je da se i među predstavnicima ovog gledišta najčešće govori bezlično „narod“, ređe zbirno „svi“, a nikada „ja“. Sistem alibija dobro funkcioniše i na ovom nivou, jer su i u ovom slučaju drugi, koji čine narod i nemaju nikakvu ili imaju labavu vezu sa mnom, ti koji nose krivicu za zločine. „JA“ sam u tom pogledu izuzetak. Neočekivano, ali najviši stepen u inače retkim slučajevima preuzimanja kolektivne odgovornosti imaju oni koji se identifikuju kao Srbi: „Ako smo uradili, budimo Srbi, budimo ljudi, priznajmo pre svih. Jer jesmo, po meni, bolji od njih, pa zašto ne bi priznali i svoj zločin prvi“ (BG-LjJ-6).

¹⁰ „U Srebrnici se desio jedan jako mučan događaj, užasno težak, užasno grozan, mnogi ljudi su tamo pobijeni, strašno ... Ja verujem da se tih Srebrnica mnogo dešavalo svuda ... A čitav taj film o Srebrnici je jedno marketinško đubre, napravljeno tako da je jednostavno ispalo da su oni bez problema. Ja ne stojim ni na čijoj strani ... Prikazuju čoveka koji koji je poubijao Srbe u selima oko Srebrnice ... Taj čovek je rekao, ja sam harao, ja sam ubijao, naravno da sam ih ubijao, ja ću odgovarati pred Hagom i to je bilo dva minuta. Ostalo je sve onako – scena sada

Inherentna opravdanost zahteva za objavljivanjem istine često u tom slučaju ustupa pred zahtevom za recipročnošću u objavljivanju istine, ili za celovitošću istine: svačiji udeo treba da se ravnopravno objavi, jer samo tako može doći do pravedne raspodele tereta odgovornosti. Postoji četiri pozicije koje se pri tome zauzimaju. To su: Da (treba objavljivati), Ne (Ne treba objavljivati), Da, ali (Treba objavljivati ali pod određenim uslovima) i neodlučni stav – I da i ne.

a) Razlozi koji se navode za *objavljivanje* su veoma različiti, ali dosta jasno formulisani da im ne treba neko dodatno razjašnjenje.

„Da ne bismo ponavljali greške, ili da ih bar ne bi tako često ponavljali“ (PA-20)

„Treba objaviti, mislim da je to važno, da se ponovo ne bi, za kojih 20, 30, 40, 50 godina ponovilo nešto slično. Znači, treba raščistiti jednom za svagda, podvući crtu“ (PA-11)

„Ja smatram da apsolutno treba da se objavljuju sve što se dešavalo... Trebate da pogledate prvo u svoje dvorište, i da rešite te određene stvari. Zašto prećutkivati istinu? Stvar je u tome što smo mi prećutkivali istinu unazad godinama, ono što se tiče nas samih, a neki drugi je faktički izvršio zlodela, ču-tali smo. Sad smo došli u situaciju da smo i mi i naši izvršili neke zločine, zašto ne pogledate istini u oči?“ (PO-8)

„Objaviti, definitivno, da“, zato što „javnost to mora da zna. Prošla vlast je imala debele razloge da skriva.“ (BG-IJ-1)

„Ne treba ništa kriti. Sve što zaradimo, to mora da se vrati“

„Mislim da bi trebalo, ali neko ko je to stvarno video. Mada u ljudima postoji strah, iako to svi znaju“ (SM-9)

„Teško je za čoveka da pogleda slike tamo nekog zločina i nije to lako ni za koga, ali jednostavno mora da se pokaže, da ljudi shvate šta to znači, da mi nešto što ne bi voleli da se nama desi, zašto bi voleli da se nekom drugom desi, ljudi smo“ (UE-10)

„Da, jer to je način da se izleči narod, sve dok budemo vasseljski narod i dok nam drugi budu krivi, dotle ćemo da se ponašamo nadmeno i obesno... onog trenutka kad saznamo istinu, ponašaćemo se malo pristojnije“ (LE-11, M 27)

„Znate šta, i treba, neka narod zna, neka znadu penzioneri kada su igrali kolo dole na Ušću, neka znaju šta su uradili sa ovim narodom, neka znaju ko je zločinac“ (BG-LjJ-10, čistačica na fakultetu sa OŠ)

„Ako smo već tako veliki narod, junački, ako smo bili suočeni sa egzodusom, ako smo prošli ko Jevreji, ajde onda i mi da kažemo: jeste bila ta

poklani Muslimani, ljudi zakopavani u onim kesama u onom podrumu, a onda sledeća scena – prase na ražnju i Srbi se vesele – oni to vole, oni to ovako, oni to onako“ (PA-1).

Srebrenica. I dan-danas niko nema prema toj Srebrenici odnos da je 7000 ljudi pobijeno“ (NI-23, aktivista DS)

b) *Uslovno objavljivanje:*

„Trebalo, ali kada se utvrde, kada se dokažu“ (VA-6)

„Bitno je da se zna kao podatak, ali ne treba pokazivati scene. Da bi krenulo dalje, mora da se raščisti s tim“.

„Ne treba samo o jednoj strani, ne prihvatam da smo mi za sve krivi i da je samo naša krivica“ (SM-7)

„Trebalo objavljivati, ali treba sa obe strane. Ne samo sad Srbe kriviti“ (KI-6, NK radnik, 39, Mađar)

„Pa, treba objavljivati, ali te informacije se uglavnom zloupotrebljavaju od strane i Srba, i Hrvata, i Muslimana“ (ŠA-AM-14, M 40 VŠS vaspitač)

„Možda treba objavljivati, ali mislim da bi to potreslo ljude, narod“

„Pa, zavisi... Mora da se vodi računa šta to objavljivanje znači i čemu vodi. Propaganda evropske zajednice da smo mi zločinci, onda ne treba objavljivati. A opet, ukoliko je da se našim ljudima pokaže da to ne sme da se radi i da treba kažnjavati i sankcionisati takve ljude, onda sigurno treba“ (ŠA-AM-4)

c) *Ne treba objavljivati:*

„Ne treba objavljivati, jer to loše deluje na ljude“ (PI-4)

„Ipak je to bio rat, jedan izuzetno nezgodan rat, građanski rat...“

„Ja mislim da ih treba prikupljati samo [podatke o zločinima], i ne treba sami sebe da satanizujemo, ovaj, tako nečim. Ako su to radili pojedinci ili grupe ili neke specijalne jedinice, treba da se kaže ko je“ (PO-7, bio na ratištu, nije video ništa, ali je bio u blizini i prolazio je i video porušenoga, spaljenoga)

„Sa tim istraživanjem grobnica stvarno je preterao [ministar policije] ... Ne dopada mi se što je govorio sa nekim likovanjem“ (VA-9)

d) *I da i ne:*

„I da i ne. Možda bi se trebalo objaviti da bi se znalo ko je to i šta, ali zbog mira u narodu, ne bi trebalo. Tako da je to 50-50%“ (PN-6)

„I treba da se zna – što da ne.“ Malo dalje konstatuje: „Šta ja znam, nisam za to [da se prikazuju snimci leševa], ima tu dosta dece što gleda, a i treba da se zna ... treba da izađe na videlo i gotovo. Da se obelodani“

Određen stepen otvorenosti za utvrđivanje činjenica i objavljivanje informacija o zločinima ukazuje na to da ne postoji potpuno odbijanje odgovornosti. Ipak, treba imati na umu da je ova otvorenost veoma uslovna. Prvo, u njoj

osnovi je uverenje da postoji raskorak između onoga što se stvarno zbilo u ratovima i ono što se pripisuje Srbima, te da će konačna istina biti u korist Srba. Značajan deo građana smatra da je na delu „zavera“ protiv Srba u smislu pripisivanja isključive krivice za ono što se zbivalo, koja se ogleda, pre svega, u recipročnosti pri pripisivanju odgovornosti. Čini se da je to uverenje toliko čvrsto da je teško zamisliti koje bi to objektivno utvrđivanje istine, koje bi išlo protiv njega, ubedilo građane Srbije u suprotno. Drugo, postoji veoma jak zahtev za recipročnim i celovitim sagledavanjem istine o zločinima, uz istovremeno osporavanje sposobnosti Haškog tribunala da to učini. Treće, pitanje utvrđivanja istine se u velikoj meri meša sa pitanjem utvrđivanja krivice i odgovornosti.

Suđenje zločincima: ko kome treba da odgovara i za šta

Gotovo nepodeljen načelni stav građana jeste da treba suditi neposredno odgovornima za vršenje zločina. Sva druga pitanja u vezi sa suđenjima odgovornima jesu sporna. U pogledu ovog pitanja takođe postoji visok stepen politizacije, praćen zahtevom da se kroz suđenja pravedno rasporedi teret odgovornosti svih strana u ratu. U slučaju Haškog tribunala, ovaj zahtev se ispoljava kao apel za jednak tretman svih strana, dok se u slučaju domaćih suđenja zahteva otvaranje ovog procesa od svih suprotstavljenih strana. Uslov reciprociteta u bavljenju odgovornošću na ovom mestu se najsnažnije ispoljava.

Nedostatak reciprociteta izaziva strah od pripisivanja nezaslužene krivice. Neko hoće da svali svu krivicu na nas: „Haški sud je napravljen za Srbe“. Ovakav stav se najčešće pripisuje nameri međunarodne zajednice, odnosno njenom najmoćnijem članu (Americi),¹¹ a retko veštini ratnih protivnika, odnosno gluposti srpske strane. Logika je sledeća: međunarodna zajednica koristi Haški tribunal za ostvarenje svojih političkih ciljeva i prikriivanje svoje prljave uloge u ratu na prostorima bivše SFRJ; Srbija je predstavljala mesto otpora na putu ostvarenja toga cilja; zbog toga Srbiju treba kazniti, a sebe amnestirati od odgovornosti za rat i zločine; idealno mesto za to jeste Hag. Ovakvo razmišljanje ne mora nužno imati oblik „teorije zavere“ – ponekad se ono izlaže u obliku hladne i informisane političke analize.¹²

Uz nedostatak reciprociteta koji se pripisuje Haškom tribunalu, u prilog atmosferi nepoverenja ide i sužena upotreba pojma „suđenja“ od strane velikog

¹¹ „Ja Haški sud lično ne priznajem, jer to je sud veštački, to je sud napravljen zbog Amerike, da bi Amerika oprala svoje zločine koje je napravila u Jugoslaviji“ (KG-LV-9).

¹² Ovakvo razmišlja student iz Beograda, inače pristalica suđenja u Hagu: „E, ovako, sad, to je mač sa dve oštrice. Domaći sudovi su, nažalost, potpuno nesposobni da realno i objektivno sagledaju sve aspekte i da izmere tu krivicu kako treba, a sa druge strane Haški sud deluje onako tehnički hladan. Ja mislim i da međunarodna zajednica takođe snosi odgovornost za raspad bivše SFRJ i da su njene odluke možda potpomogle početak rata, ne možda baš direktno, ali indirektno svakako. I mislim da taj sud, onako spolja gledano, može da čisti njihova imena – a sad vi snosite vašu krivicu. I pokažite da ste vi idioti i da ste ubijali, ne znam, krali, silovali“ (BG-IP-2).

broja građana. Proces suđenja posmatra samo kao proces donošenja presude i pripisivanja krivice.¹³ Značajan broj građana sudnicu ne tretira kao mesto gde se nečija krivica utvrđuje, nego samo kao mesto gde se izriče presuda o njoj. Prema njihovom shvatanju, „treba suditi onima koji su krivi“ i samo njima, i to samo „ako se utvdi da su krivi“. Jasno je da ovde „suditi“ u stvari znači „presuditi“.

Imajući u vidu prethodno octano stanje, iznenađuje da je dobar deo građana Srbije za suđenja ratnim zločincima u Hagu, pre nego pred domaćim sudovima. Ne samo da su građani Srbije jako podeljeni oko pitanja gde treba suditi osumnjičenima za ratne zločine, nego je često i njihovo mišljenje o tome puno dilema.¹⁴ Međutim, ako se bliže pogledaju razlozi zašto su jedni za Haški, a drugi za domaće sudove, iznenađenje je manje, a oštrina podele se gubi. Niti oni koji veruju da ipak treba suditi u Hagu, niti oni koji se zalažu za suđenja pred domaćim sudovima smatraju da su to mesta gde se može ustanoviti istina i zadovoljiti pravda. Razlozi su češće pragmatične prirode, ređe pravne, još ređe moralne. Navešću neke učestale razloge koji se navode za ili protiv suđenja u Hagu.

Argumenti u prilog suđenju u Hagu:

– „Haški sud je ipak bolji od naših sudova“ je najčešći argument u prilog suđenja u Hagu. „Bolji“ ovde ne znači nužno i „pravedniji“, nego se naglašava sposobnost tog suda da tehnički sprovede proces. Načelne prepreke za suđenje ovde ne postoje, ali se, često i sa žaljenjem, konstatuje da je to u ovom trenutku nemoguće. Ređe se ističe veća neutralnost Haškog suda, kako u pogledu potencijalne korumpiranosti ovdašnjih sudija, tako i u pogledu pregrejane atmosfere u kojoj bi se suđenje odigravalo. Još ređe se iz činjenice da je sud međunarodni priznaje njegova veća objektivnost.

„Ja bih strašno volela da naši domaći sudovi budu dovoljno nezavisni, dovoljno kompetentni da im sude. Zaista bih to volela, ali u ovom trenutku nisu sposobni za to. Ne da nisu sposobni, nego jednostavno sistem ne funkcioniše dovoljno dobro da bi oni mogli to da rade“ (PA-20)

„Da, mislim da bi neko suđenje ovde jako dugo trajalo, jer ovde za jedan običan stan se ljudi sude po 10 godina ... i to bi išlo u nedogled, nedogled“ (BG-GĐ-5)

¹³ Malo njih eksplicira ovaj stav, ali je on sadržan u velikom broju iskaza o sudovima. Građanin iz Šapca kaže: „Svim zločincima treba suditi, ako im se dokaže krivica“. Jedna Beograđanka kaže: „Prvo treba te zločine dokazati, mislim da mnogo toga ima namontiranog i nameštenog, ako se zločini dokažu, verovatno im treba suditi“. Gde se to dokazuje krivica, ako ne na sudu?

¹⁴ Opredeljenje za Haški sud, na primer, često prate razmatranja razloga za i protiv, i konačan ishod tih razmatranja uvek je nekako tesan: „Mi smo bili izolovani, znači mi nismo saradivali sa Hagom, dok su ostali lepo mogli da nam napakuju sve i svašta. Sad kad se trudimo da saradujemo sa Hagom, sad opet, s druge strane, sad naši se bune, sad se oni bune, sad se svi nešto bune ... Ne znam, možda osnovati neki treći sud ... ali ni to ne bi ništa pomoglo ... Ali Haški, možda ipak Haški – pa kakav god on bio“ (PA-1).

„Mora da postoji međunarodni sud koji bi trebao da bude objektivan, jer je normalno da se na nivou sveta odredi ko je kriv a ko nije, da bi bilo što objektivnije“ (NI-6)

[Hag nije idealan, ali] „nešto tako treba da postoji, neka neutralna sudnica je najbolja“ (BG-IJ-1)

– Mora se, jer svet to traži od nas: ovaj razlog se retko eksplicira, ali je često u pozadini razmatranja o Haškom tribunalu. Slanje optuženih u Hag, iako neprijatna činjenica, jeste manje zlo od ponovne izolacije ili dodatnih pritisaka. Ako se od toga može ostvariti i neka dobit, utoliko bolje – ionako šaljemo one koje inače ne volimo.

„Ako je to cena, ako to ti jači zahtevaju od nas, ne možemo se inatiti. Mi moramo ići linijom manjeg otpora da bi nešto drugo udesili sebi“ (KI-2)

– Da se skinе ljaga sa srpskog naroda: značajan broj građana uviđa opasnost od pripisivanja kolektivne krivice srpskom narodu i u tom smislu posmatra suđenje u Hagu kao proces kojim se krivica može individualizovati pred očima međunarodne zajednice. Često, međutim, nije jasno kada ovaj argument ima samo pragmatičku težinu izbegavanja realne opasnosti da nas drugi tretiraju kao takve, a kada je reč o argumentu sa moralnom težinom.

„Svako ko je optužen treba da ode u Hag da se vidi da li je kriv ili nije. Svi oni su ocrnili naš narod i zbog svih njih i nas tretiraju kao ubice i koljače... Postoje ekstremi koji rade razne loše stvari i mislim da oni treba da odu u Hag i da se vidi da nije ceo narod kriv za rat“ (BO-MA-3)

„Ono što je nama sada najpotrebnije da se vrlo jasno, imenom i prezimenom, označe ljudi koji su izdavali naređenja za takva zlodela, koji su činili takva zlodela, da bi se sprala ljaga sa čitavog naroda. Jer nije narod odgovoran, ni jedan ni drugi ni treći, već konkretni ljudi sa imenom i prezimenom, koji su takve metode koristili u ratu, zbog zastrašivanja, zbog nekih psiholoških rezultata i jednostavno zbog bolesti sopstvenog mozga ... i zato ja u potpunosti podržavam Hag“ (BO-5)

– Da skinemo problem sa vrata: ovo je varijanta pragmatičnog pristupa koji polazi od toga da ako imamo problem sa tim ljudima, onda je najbolje da taj problem drugima natovarimo na vrat.

„Znači, oni se kriju. Idite, brate, onde gde vam je mesto, pustite ovo malo naroda što je ostalo, gladnog i žednog i napaćenog i golog i bosog, neka se narod malo oporavi više ... pa idemo dalje“ (BG-Lj-10)

„Neka idu, nisu ni oni nešto puno razmišljali o nama, bolje je za nas da su tamo, jer ovde nema uslova“ (PO-6)

„Ma, ja bih Šešelja odmah poslala tamo, ali neće da ga prime“ (BG-GĐ-5)

– Treba, jer su činjeni zločini nad drugim narodima: unutar ovog argumenta se pravi suptilna pravna razlika između jurisdikcija nad zločinima da bi se opravdalo suđenje u Hagu. Zločini koji su činjeni na teritoriji drugih država treba da budu suđeni u međunarodnim sudovima. Niti imamo pravo, niti je moguće da se za zločine činjene nad ljudima koji su van teritorije Srbije sudi u Srbiji. Ovaj argument pokazuje, međutim, i visok moralni i politički osećaj onih koji ga iznose i svest o tome da su susedni narodi u trenutku kada su zločini vršeni bili deo druge države. To je dobrom delu građana Srbije još uvek teško da priznaju.

„Za one zločine koji su se činili ovde – mi, za one u inostranstvu – Hag“ (PA-16)

„Ja smatram samo za one ljude koji su naši i koji su izvršili zločin treba da im se sudi i to kod nas, jer su oni naši zločinci, a sad ako su oni izvršili međunarodni zločin, kao što su ovi naši izvršili, oni su napali neki drugi narod, to međunarodna zajednica treba da im sudi“ (UE-8)

Argumenti protiv suđenja u Hagu:

– Imamo i mi sposobne sudove: ovo je obrnuta strana prvog navedenog argumenta u prilog suđenja u Hagu, samo što u ovom slučaju prevagu odnose domaći sudovi. U iznošenju ovog argumenta često se oseća prizvuk inačjenja.

„Ako je neko počinio neki zločin protiv svog naroda, sigurno im treba suditi ovde“. Domaće sudstvo je za to „spremno, imamo mi dobrih sudija“ (PI-4)

„Ništa nisu pametniji oni u Hagu nego mi“ (PO-1)

– Oni su počinili zločin nad nama i ovde im treba suditi: ovaj argument prebacuje težinu zločina na dela koja su počinjena prema vlastitom narodu i smatra da su patnje i štete koje su time izazvane veće nego patnje i štete nanete drugima, te da stoga zločincima treba suditi na mestu gde su najviše zgrešili. Ovim argumentom se najčešće ne amnestiraju zločinci za ono što je počinjeno drugde, ali se prednost daje veličini zločina. Zanimljivo je i da ovaj argument zločince i žrtve tretira potpuno neutralno u odnosu na nacionalnost i državljanstvo i da se krivica meri količinom nanete patnje. Odriče se bilo kakva veza zločinaca, pa bili oni rukovodioci i političari, sa građanima kojima su rukovodili ili upravljali. Možda ta činjenica samo povećava veličinu njihovog zločina.

„Lično smatram da zločinci nisu svesni svog zločina. A treba im suditi kod nas i u našoj zemlji, jer su oni nama naneli velike nevolje i velike muke. Sve su nam upropastili. I zemlju i narod i standard i preduzeća i dečju radost. Mnogo je dece zbog njih prolilo suze“ (VA-8)

„Svim zločincima treba suditi... Svi ti bivši rukovodioci moraju prvo da polažu račun ovde, jer ovde su ta zlodela napravili... da odgovaraju pred svojim narodom“ (ČA-LC-6)

„Ja bih ga obesio na banderu, lično; prvo treba da odgovara za ono što je učinio svom narodu“ (KI-6, M 39 NK radnik, Mađar)

– Terapeutski bi bilo ovde suditi: jedan deo građana naglašava da bi suđenje ratnim zločincima moglo imati pozitivnu ulogu u suočavanju sa onim što su Srbi činili i razbijanju iluzija o tome da su Srbi poseban narod. U nekim slučajevima se naglašava i katarzični momenat takvih suđenja, jer bi se na verodostojan način prikazala istina o tome šta se zbivalo.

„Naravno, mi u Srbiji, što je evidentno veliki broj ljudi još uvek ne želi i neće želeći da prihvati činjenicu da su članovi njihove nacionalne zajednice, korpusa, činili zločin Ja bih lično voleo [da se zločincima sudi pred domaćim sudovima] zato što je to jedan dobar oblik katarze i zaista otvaranja očiju, kao što bih voleo da se sudi javno...“ (NS-PM-6)

– Haški tribunal je nelegitiman, politička ustanova: ovo je najrasprostranjenija ocena o Haškom sudu, gotovo jednodušna. Međutim, zanimljivo je da ova ocena kod jednog dela građana nema snagu argumenta protiv suđenja u Hagu, a za jedan deo to nije presudan argument zašto ne suditi tamo. Ovaj argument se javlja u različitim varijantama, veoma često se prožimaju i pravna i politička argumentacija, ali ono što je zajedničko jeste omalovažavanje Haškog suda kao suda:

„Ja za svojih ovih četrdeset godina nisam video veću bezvezariju od tog Haškog tribunala ili tako kako neko ima hrabrosti da ga navede kao sud. To, prvo, nije videlo suda. Ne zato što su Srbi najzastupljeniji na tom sudu, ne to. To je takva lakrdija, to je neverovatno“ (ŠA-MB-9)

– Nije patriotski: ovo je jedna vrsta samoodbrambenog i pomalo „paranoičnog“ argumenta u kome se drugi unapred tretiraju kao neprijatelji, isporučivanje Hagu kao predaja neprijatelju, a Haški sud kao neprijateljski. Isporučivanje Hagu je neka vrsta izdaje sa opasnim posledicama.

„Zašto isporučiti našeg Srbina? Kakav je da je, nek je najgori, ali to je ipak naš, Srbin, pravoslavac. Zašto ga predati tuđoj zemlji, drugim ljudima da mu se sudi?“ (KŠ-10)

„Šta ima da nam stranci sude? Šta oni znaju kako je kod nas?... Što ne uhvate sve redom?“ (BG-GĐ-10)

„Pa šta vi mislite, ko će da se bori više za tu Srbiju, koji će oficir da izdaje neko naređenje, ne daj bože nekakvog rata, kada rizikuje da završi u inostranstvu na robiji?“

– Tamo je suviše dobro: ovo je jedna vrsta očajničkog argumenta, koji se pre svega odnosi na Slobodana Miloševića i koji potpuno preobrće uobičajenu argumentaciju. U njemu se pretpostavlja da zločince ne treba isporučivati Hagu jer je tamo previše dobro, a oni koji su nanosili zlo, pre svega nama, ne zaslužuju tako nešto. Jedna građanka primećuje da je „on [Milošević] opet bolje prošao nego mi“. Na ovakav stav su uticale pre svega slike standarda koji zatvorenici imaju u Ševeningenu i koji, po oceni građana, prevazilazi njihov sopstveni standard – a kakva je to onda kazna? „On ne zaslužuje takav komfor kakav mu je obezbeđen u Hagu. To je pravi apartman“ (SU-MP-10).

Alibiji i skretnice

U zaključku ću ukratko, po tačkama, identifikovati probleme koji stoje na putu ozbiljnijem i racionalnijem suočavanju sa istinom o zločinima. Tačke koje ću navesti funkcionišu i kao alibiji za nesuočavanje. Koliko je u pitanju tačna ili netačna dijagnoza realnih okolnosti nije predmet analize. Teza je samo da te tačke funkcionišu kao utočišta u kojima se problem zločina toliko razvodnjava da diskusija skreće u druge, najčešće političke, vode. Kada se ovi problemi prizovu, oni postaju opravdanje za nemogućnost objektivnog suočavanja sa zločinima i obično dejtvuju kao skretnice za prebacivanje na drugu temu. Njih proizvodi višak smisla u govoru o zločinima, koji kod građana izaziva nelagodu i oprez, ali im ujedno daje povoda da se opravdaju ili skrenu sa teme. Građani uvek radije tematizuju ovaj višak i pripisuju ga lošoj nameri neke druge strane. Na taj način se umesto racionalnog tematizovanja onoga što se zbivalo stvara atmosfera uzajamnog optuživanja. Viškovi koji se rado tematizuju jesu nejasnost i rastegljivost pojma zločina, politizovanost teme, nepravedan tretman, neverodostojnost aktera i govor o kolektivnoj krivici.

1. Nejasnost i rastegljivost pojma zločina: mnogim građanima se čini da pojam zločina koji se koristi u raspravama, optužbama i optužnicama nije potpuno jasan. Neki pretpostavljaju da tu ima proizvoljnosti i tendencioznosti: „Samo, zavisi u poslednje vreme šta se sve podrazumeva pod zločinom ... Svi to kažu, to je pitanje za sociologa, to je pitanje za psihologa, to je pitanje za ovoga i onoga. Kao običan građanin, ne znam, ipak smo mi debelo žigosani ... Dešava se u poslednje vreme da nam međunarodna zajednica nametne da, da je nešto zločin što na našem podneblju nikad nije bio zločin“ (ŠA-MB-9). To se posebno odnosi na zločine počinjene u ratu, koji je, po pretpostavci, ambijent u kome se čine stvari koje se u normalnim okolnostima ne čine.

Osim ove nejasnoće, postoji i često neprihvatanje objektivne odgovornosti, a još češće kolektivne. Ovde se pokazuje potpuna zbrka oko raznih različitih nivoa odgovornosti i krivice, što pokazuje sledeći citat: „U principu, ja pod zločince podrazumevam pojedince, znači čoveka koji vrši zločine, ne podrazumevam rukovodeću strukturu, koja nije dala nalog za zločin ... Po meni je izivljavanje nad žrtvom, to je po meni zločinac, znači, sada, izivljava se u seksualnom smislu, onda seče ekstremitete, maltretira čoveka, itd.“ Malo dalje, ista osoba kaže za etničko čišćenje, ako ga je uopšte bilo: „To je individualna ideja sprovedena kolektivno“ (ŠA-MB-6). Ovde je sve izmešano, ali ono što je važno jeste da se ovaj građanin jednako kreće na dva različita nivoa. Jednom je za njega zločin samo konkretno zločinačko delo, a drugi put to mogu biti i ideje koje se sprovode kolektivno.

Nejasnost pojma ovde funkcionise kao alibi, jer višak koji se tu rado tematizuje jeste otvorena mogućnost da svako bude optužen, a da se ne zna za šta. Ova teza otvara vrata govoru o lošim namerama i nepravdama.

2. Nerazjašnjenost ishoda rata, prepolitizovanost problema i podložnost manipulacijama: u ovakvim okolnostima, za mnoge građane Srbije priznanje da

su Srbi u značajnom broju i sistematski činili zločine jeste čin samookrivljavanja kojim se ide na ruku onima koji hoće da nam nametnu krivicu. Naše priznanje, koje ne bi bilo praćeno priznanjem drugih, i koje bi se razumevalo u ionako pristrasnom sklopu, u stvari bi imalo efekat samooptuživanja. To bi samo dodatno uvećalo ionako nepravedan teret koji je pripisan Srbima. Ovaj argument delimično ima formu „dileme zatvorenika“, jer pretpostavlja da bi jednostrano priznanje dovelo do nezasluženo visoke kazne i do neopravdanog amnestiranja druge strane: „Sigurno ima nekih zločina koje su počinili Srbi, ali sigurno da ima zločina koje su počinili Hrvati, Muslimani, Albanci i svi ostali. Ali smatram da to što ova sadašnja vlast iznosi, mislim iskopava ove silne grobnice, mislim da je sve to jedan čin izdaje svog naroda, jer samim tim oni optužuju nas za neka zlodela i sve ostalo što niko od drugih vlasti neće da uradi sigurno, znači, samim tim samo smo mi krivi za sve to“ (ŠA-AM-6).

3. Osećaj građana Srbije da su već izloženi nepravednom tretmanu, u poređenju sa ostalim učesnicima u ratu, prilikom raspodele odgovornosti: ispitanik koji je više puta na frontu obilazio sina i koji je svestan težine počinjenih zločina kaže: „Pa to je, na žalost, multiplicirano, svi naši, mislim, loši potezi i sve što smo loše činili, to je učinilo da satanizovani smo nepravedno ... Međunarodna zajednica koja se svrstala iza Slovenije i iza Hrvatske, oni su krenuli svim snagama da pomažu njim i pre svega medijski su počeli i neke zločine koji su očigledno hrvatski ... sa propagandom koju su učinili protiv srpskog naroda – oni su učinili najveću stvar za Hrvate i Slovence“ (BG-LjJ-7). Osećaj građana da su već stavljeni u nepovoljniji položaj u odnosu na druge na neki način ih amnestira od obaveze daljeg suočavanja sa vlastitim zločinima – makar za izvesno vreme, dok se postojeće nepravde ne isprave i udeli ne izravnaju.

4. Nedostatak verodostojnih procedura i aktera u čiji bi sud i informacije građani poverovali: nepoverenje koje građani gaje prema gotovo svim značajnim institucijama, političarima, medijima i nevladinim organizacijama stoji na putu ozbiljnijem preispitivanju počinjenih zločina. Svaka informacija koja dopire do njih izložena je sumnji i optužbi za pristrasnost. Videli smo da se čak i slike hladnjača ili snimci iz Srebrenice prebacuju na teren političkih interesa ili neprincipijelnih optužbi. Višak koji se u takvim informacijama opaža diskredituje i potvrđenu informaciju, tako da ona gubi početni smisao. U takvoj konstelaciji, postaje važnije ko je taj ko priča nego šta je to što govori: „Ali ne može to pričati neko iz svoje beogradske kancelarije, ko je gledao rat preko televizije i slušao raznorazne ljude, da mi priča o ratu i počinjenim zločinima. Ja sam video rat svojim očima, a neko priča iz svoje kancelarije o surovom ratu, a rat nikad nije video“ (ŠA-MB-9).

U nedostatku aktera ili procedura pomoću kojih se ispravno utvrđuje srazmera krivice i odgovornosti građani se neretko pozivaju na elemente nečega što se uslovno može nazvati kosmičkom/nebeskom pravdom, koja se sastoji u veri da će stvari nužno vremenom doći na svoje mesto i da će svako dobiti ono

što zaslužuje. Često se ovo izražava kroz veru da „kad-tad stigne sve (pravda) na svoje mesto“. Nezanemarljiv broj građana uzda se u to da će se postojeće nepravde ispraviti neinstitucionalnim putem, bez jasnog aktera koji će to učiniti. Kao da će se sve nepravde ispraviti tokom vremena, na osnovu nekog bezličnog pravila koje univerzalno važi i ne zavisi ni od kakve ljudske intervencije.

5. Kolektivna krivica i odgovornost: odbijanje da se govori o nasleđu i posledicama zločina u svojoj neposrednoj okolini i društvenim strukturama jeste još jedna prepreka u suočavanju ljudi sa zločinima. Ovo se najbolje vidi u govoru o pročišćenju ili katarzi koji se nametnuo kao tema građanima. Umesto racionalne artikulacije ove teme, govor odmah skreće u priču o individualnoj krivici. Druga česta opcija jeste da se zahtev za pročišćenjem, umesto da se poveže sa pitanjem zločina, protumači kao potreba vraćanja sebi, tradicionalnim vrednostima ili moralu. Zanimljivo je da niko ovaj zahtev ne tumači kao potrebu da se sagleda i odstrani nasleđe zločina u individualnom i društvenom životu nego, ukoliko se uopšte povezuje sa zločinima, samo kao zahtev za moralnim pročišćenjem od pripisane (kolektivne) krivice.

Pitanje o potrebi pročišćenja postavljano je neredovno i namerno je bilo uopšteno formulisano. Nejasnosti pojma, koji sadrži i moralne i psihološke i društvene konotacije, ostavlja dosta prostora za različita tumačenja. Smisao koji su građani dali tom pojmu funkcionisao je ili kao alibi, upućivanjem na zlonamernost zahteva, ili kao skretnica, ukazivanjem na potrebu vraćanja nekih izgubljenih vrednosti. Ako se uz to uzme u obzir uobičajeno nerazlikovanje pojmova krivice i odgovornosti i olako i neprimetno prelaženje u govoru iz jednog u drugo, lako se otkriva višak koji se oslobađa. Evo nekoliko primera:

„Dosta smo mi pročišćeni. Ko ima savesti, ima. Nisu Srbi okaljali kolektivnu savest, pa da sad treba da idu na to pročišćenje. Svako ima svoju individualnu savest, to nije društvena karakteristika, savest je karakteristika svakog pojedinca“ (SM-5)

„To pročišćenje se stalno pominje ... Ma, nije tu potrebno neko pročišćenje, sve te nesreće, sva ta zla koja su učinjena, to su ipak činili pojedinci, određene grupe, paravojne formacije. Ne mogu ja da se osetim krivim što je neko nešto uradio iz mog naroda“ (ŠA-MB-8)

„Pa, čini mi se da je jedno od pitanja bilo šta se promenilo u ovom narodu, kad sam rekao da moramo da postanemo manje egoistični, da komšija mora biti komšija, da prijatelj mora biti prijatelj, da kum mora biti kum. U tom smislu Srbima je potrebno prvo pročišćenje, pa onda sve ostalo“ (ŠA-MB-9)

„Potrebno je da se vrati ono što je ranije bilo, vrednovanje stvari“ (SM-3)

„Pa, verovatno da je potrebno neko olakšanje duše. I jednostavno neka ispovest. Svak u svojoj duši nosi neku svoju težinu. Da li je mogao da pomogne ili nije? Šta je moglo? Šta smo mi, u stvari? Bili smo igračke, pijuni...“ (VA-8)

što zaslužuje. Često se ovo izražava kroz veru da „kad-tad stigne sve (pravda) na svoje mesto“. Nezanemarljiv broj građana uzda se u to da će se postojeće nepravde ispraviti neinstitucionalnim putem, bez jasnog aktera koji će to učiniti. Kao da će se sve nepravde ispraviti tokom vremena, na osnovu nekog bezličnog pravila koje univerzalno važi i ne zavisi ni od kakve ljudske intervencije.

5. Kolektivna krivica i odgovornost: odbijanje da se govori o nasleđu i posledicama zločina u svojoj neposrednoj okolini i društvenim strukturama jeste još jedna prepreka u suočavanju ljudi sa zločinima. Ovo se najbolje vidi u govoru o pročišćenju ili katarzi koji se nametnuo kao tema građanima. Umesto racionalne artikulacije ove teme, govor odmah skreće u priču o individualnoj krivici. Druga česta opcija jeste da se zahtev za pročišćenjem, umesto da se poveže sa pitanjem zločina, protumači kao potreba vraćanja sebi, tradicionalnim vrednostima ili moralu. Zanimljivo je da niko ovaj zahtev ne tumači kao potrebu da se sagleda i odstrani nasleđe zločina u individualnom i društvenom životu nego, ukoliko se uopšte povezuje sa zločinima, samo kao zahtev za moralnim pročišćenjem od pripisane (kolektivne) krivice.

Pitanje o potrebi pročišćenja postavljano je neredovno i namerno je bilo uopšteno formulisano. Nejasnosti pojma, koji sadrži i moralne i psihološke i društvene konotacije, ostavlja dosta prostora za različita tumačenja. Smisao koji su građani dali tom pojmu funkcionisao je ili kao alibi, upućivanjem na zlonamernost zahteva, ili kao skretnica, ukazivanjem na potrebu vraćanja nekih izgubljenih vrednosti. Ako se uz to uzme u obzir uobičajeno nerazlikovanje pojmova krivice i odgovornosti i olako i neprimetno prelaženje u govoru iz jednog u drugo, lako se otkriva višak koji se oslobađa. Evo nekoliko primera:

„Dosta smo mi pročišćeni. Ko ima savesti, ima. Nisu Srbi okaljali kolektivnu savest, pa da sad treba da idu na to pročišćenje. Svako ima svoju individualnu savest, to nije društvena karakteristika, savest je karakteristika svakog pojedinca“ (SM-5)

„To pročišćenje se stalno pominje ... Ma, nije tu potrebno neko pročišćenje, sve te nesreće, sva ta zla koja su učinjena, to su ipak činili pojedinci, određene grupe, paravojne formacije. Ne mogu ja da se osetim krivim što je neko nešto uradio iz mog naroda“ (ŠA-MB-8)

„Pa, čini mi se da je jedno od pitanja bilo šta se promenilo u ovom narodu, kad sam rekao da moramo da postanemo manje egoistični, da komšija mora biti komšija, da prijatelj mora biti prijatelj, da kum mora biti kum. U tom smislu Srbima je potrebno prvo pročišćenje, pa onda sve ostalo“ (ŠA-MB-9)

„Potrebno je da se vrati ono što je ranije bilo, vrednovanje stvari“ (SM-3)

„Pa, verovatno da je potrebno neko olakšanje duše. I jednostavno neka ispovest. Svak u svojoj duši nosi neku svoju težinu. Da li je mogao da pomogne ili nije? Šta je moglo? Šta smo mi, u stvari? Bili smo igračke, pijuni...“ (VA-8)

IDENTIFIKACIJE, IDENTITETI

Kako se građani identifikuju

U ovom poglavlju biće razmatrani odgovori građana na pitanja „ko sam ja“ i „ko smo mi“, sa osvrtima i na neke odgovore „ko su drugi“. Ovde je reč o građanima srpske nacionalnosti, budući da su oblici identifikacije pripadnika drugih nacionalnosti predmet zasebnog poglavlja.

Najčešće se prvo pitanje (ko sam ja) vezuje sa pitanjem o tome gde pripadam. Ali, pripadnost ima raznolike oblike; ona može biti porodična, teritorijalna, nacionalna, profesionalna, generacijska, ili uslovno rečeno „građanska“. Želimo da ustanovimo: a) kojoj vrsti pripadnosti se naši ispitanici priklanjaju i b) da li je osećanje pripadnosti ekskluzivno, dakle vezano samo za jednu grupu, ili je pluralno; drugim rečima, da utvrdimo postoji li neko specifično „mi“ koje zastupaju građani Srbije početkom novog veka (kao što je bio slučaj u devedesetim godinama prošlog veka).

Cilj je bio da se ustanovi koliko je kod građana Srbije prisutna svest o identitetu (da li su odgovori „ne znam“ ili „šta pod tim mislite“ brojniji od onih u kojima se odgovor spontano konkretizuje). Budući da je svest o identitetu (ili izgubljenom identitetu) važan pokazatelj stepena samosvesti, ova analiza može da pokaže i u kom se pravcu kreće građanska svest ispitanika (ako se pođe od pretpostavke da je isključiva identifikacija sa nacijom indikator nacionalizma, a pluralno shvatanje identiteta obeležje moderne epohe). U tom smislu bi samo odgovor imenom i prezimenom ukazivao na to da ne postoji jasna svest o identitetu, jer je to obeležje dato (pripisano) i nije izabrano, te ne govori ništa o osećanju vlastitog „ja“, niti o pripadnosti pojedinca određenoj socijalnoj i kulturnoj zajednici.

Interesovalo nas je, dakle, koliko ima ljudi „bez identiteta“ (koji ne znaju odgovor na pitanje „ko sam ja“, čija se egzistencija svodi na puko životarenje od danas do sutra) ili, drukčije rečeno, da li su naši ispitanici potpuno utopljeni u svakodnevnicu, koja im ne dozvoljava da prepoznaju sebe kao individue.

Stepen razvoja identiteta može se „meriti“ podatkom o tome koliko je individua u stanju da razlikuje tradicionalne norme (na primer srodstvo) od onih koje se opravdavaju pomoću principa (Habermas, 1979: 87), tj. koliko je pojedinac svestan onoga što mu se nameće, od onoga šta sam treba da izabere na

osnovu vlastitih principa i vrednosti (na primer, opredeljenje za „genetsku“ ili kolektivistički nametnutu predstavu o sebi, nasuprot onih koji su lično izabrani).¹

Važan indikator je i osećanje izgubljenog (ličnog i socijalnog) identiteta, koji se naročito javlja u haotičnim vremenima. Budući da naša skorašnja prošlost, a i sadašnjost, još uvek spada u tu kategoriju, interesovalo nas je da ustanovimo koji razlozi najjače dovode do takvog osećanja. Polazeći od dosta naglašene pretpostavke u literaturi o identitetu da „tradicionalni model identiteta“ (porodični, nacionalni) nudi ljudima sigurnost u vreme krize, može se iz ovoga zaključivati o tome u kojoj meri se javlja retradicionalizacija kao odgovor na izazove vremena (up. Friedman, 1994: 243).

Druga pretpostavka, da u modernom, pluralističkom društvu dolazi do umnožavanja identiteta, može poslužiti kao osnova za utvrđivanje stepena „moderne identifikacije“ kod građana Srbije, ili kako to kaže jedna ispitanica, navodeći više formi identiteta – da joj leže sve te uloge. U to se uklapa pitanje da li postoji napetost između singularnog i pluralnog identiteta, odnosno, koliko se izražava „prirodnost“ pluralnih formi identifikacije.

Sledeća pretpostavka govori o odnosu pojedinca prema „drugom“ u određivanju svoga identiteta i na osnovu toga kako građani vide sopstvenu grupu kojoj pripadaju (u analizi će biti uzeta sopstvena nacija) i kako ocenjuju druge (narode) prema sebi, iz čega se izvodi i karakter vlastitog identiteta.

A razvijenija forma identiteta podrazumeva da je pojedinac svestan svojih individualnih svojstava, sadržaja svoga bića, interesovanja i aspiracija (Nuttin, 1980: 123), što potvrđuje osećanje samoidentiteta.

U analizi identiteta važno je i kako pojedinci određuju svoj odnos prema zajednici, tj. gde pripadaju i kako procenjuju svoj odnos prema vlastitom društvu (pre i posle oktobarskih događaja u ovom slučaju): da li su utopljeni u društvenu situaciju koju podnose bez protivljenja, ili imaju reflektivni odnos prema društvenim okolnostima.²

Dakle, ako identitet definišemo kao „organizaciju mentalne strukture kako kognitivnih tako i afektivnih karakteristika, koje predstavljaju percepciju individue o samoj sebi...“ (Tap /ed./, 1986), ili kao „subjektivno doživljeni entitet“, tada nam vrsta odgovora i način na koji su dati (da li spontano ili uz pomoć ispitivača) pomaže da odredimo i formu identiteta u smislu svesti građana o svome „ja“.

Da li se iz toga može zaključivati koliko se pojedinac može okarakterisati kao zreo građanin, to je drugo pitanje koje zahteva kompleksnija razmatranja. Ali je izvesno da se iz stava prema sopstvenom identitetu i odnosu „ja“ i „mi“ mogu nazreti indikatori za nastajanje „građanskog identiteta“, odnosno ostataka

¹ Pitanje je, naime, koliko je prisutan princip „pripisanosti“ (*ascription*), a koliko princip „dostignuća“ (*achievement*) i izbora.

² O ovome videti poglavlje o stavovima građana prema društvenim promenama.

„tribalizma“. Pokušaću da to naznačim, bez pretenzije da izvodim decidirane zaključke, jer bi za takav poduhvat bilo neophodno uključiti u analizu i druge dimenzije i faktore, što nije bio predmet ovog istraživanja.

Stavovi građana prema identitetu

Uočena je značajna razlika između stavova građana prema identitetu u 2001/2002. u odnosu prema stavovima izraženim u istraživanju 1993. godine (v. Golubović, Kuzmanović i Vasović, 1995), pre svega u tom smislu da u ovom periodu preovlađuje pluralitet identiteta i da nema u većem broju isključivog vezivanja za jedan oblik identiteta. Suprotno tome, u istraživanju 1993. građani su se izražavali uglavnom u smislu nacionalnog identiteta i to etničkog tipa (kao Srbi) kao skoro isključivi vid identifikacije. Takvo opredeljenje je dosta razumljivo početkom devedesetih godina prošlog veka, s obzirom na društvenu i političku situaciju tog perioda: ugroženost individualne bezbednosti usled ratova i izraženu individualnu bespomoćnost. Entoni Gidens je pisao: u uslovima kada je „ontološka sigurnost individua ugrožena... postoji težnja da se javne regresivne forme 'predmetne identifikacije'“ (Giddens, 1985: 218), te nastaje kolektivistička, nacionalistička forma identifikacije kao „najjednostavniji odgovor na novu (ili produženu) krizu identiteta“ (Gredelj, 1993: 514). Isključiva nacionalna identifikacija građana 1993. godine (kada 74 posto ispitanika smatra da je sudbina njegove nacije i njegova lična sudbina – Golubović i dr., 1995: 57, a 73 posto da je odanost naciji najvažniji zadatak dobrog građanina) pokazuje da u kategoriju ekstremno nacionalno opredeljenih spada 45 posto građana, a 52 posto ocenjuje naciju kao vrlo značajnu repernu tačku identifikacije (str. 164); odnosno, dvostruko manje ispitanika bira profesionalnu grupu kao predmet identifikacije prema više od 1/2 onih koji su izabrali naciju.

Navedeno istraživanje je takođe pokazalo da porast nacionalne identifikacije ide uporedo sa jačanjem negativnih osećanja prema drugim narodima i dublje ukorenjenim negativnim predrasudama i stereotipima, koji su bili pojačani aktuelnim situacionim činocima, što govori o tadašnjem visokom stepenu ksenofobičnosti i nacionalne isključivosti.

Bitna razlika koja se može odmah uočiti pri analizi stavova o identitetu populacije koju smo ispitivali u ovom istraživanju je u sledećem: a) nema isključivih formi identifikacije (osim sporadično) već se javljaju različite forme (i kada se ispitanik opredeljuje za nacionalnu identifikaciju); b) odsustvo isključive nacionalne identifikacije dovelo je i do fleksibilnijeg odnosa prema drugim narodima (sa izuzetkom prema Albancima) i do slabe prisutnosti ksenofobije; c) ovo je uticalo i da se menja slika o Srbima kao „nebeskom narodu“, sa mnogo više kritičkih intonacija prema sopstvenoj naciji, ističući i pozitivne i negativne osobine. Može se pretpostaviti da su promenjene situacione okolnosti (nema više ratova i osećanja životne opasnosti, izvesno razočaranje u naciju, povećano osećanje bezbednosti itd.) u ovom periodu takođe uticale na pomenute stavove u pogledu

izbora drugih objek(a)ta identifikacije, ne svodeći se isključivo na nacionalnu identifikaciju.

U ovom istraživanju na prvo mesto dolazi ono što bih uslovno nazvala „genetski faktor“ („primordijalni faktor“ u smislu geneze pojedinca i njegove rodne pripadnosti), pa tek zatim nacionalna identifikacija, koja se često kombiniuje sa jugoslovenskom ili profesionalnom identifikacijom, ali se u nekoliko slučajeva izražava i anti-nacionalistička identifikacija. Ono što je novo u ovom periodu jesu i izrazito „civilna“ i kosmopolitska identifikacija (kao „običan građanin“, sa čime se može povezati i iskaz „građanin Evrope/sveta“). Međutim, ima i slučajeva u kojima građani ističu krizu identiteta i nihilističke stavove – to je naročito slučaj sa nezaposlenim licima, koji smatraju da su izgubili ne samo socijalni već i lični identitet.³

Može se reći da u ovom ispitivanju građani odgovaraju, pre svega, na pitanje „ko sam“, „odakle sam“ (najviše regionalno) i „šta radim“, te da je pitanje gde pripadam (teritorijalno i nacionalno) u izvesnoj meri potisnuto, a do izražaja dolazi i moralna konotacija (kada se kaže: važno je kakav si čovek, ili se pridaju svojstva kao pošten, radan i slično).

Penzionisani oficir iz Niša to ovako opisuje: „Ja sam čovek, pa građanin ove Republike, nacionalnost mi nije bitna, bitno je kakav je ko čovek“. To isto misli i fudbaler (25, iz Novog Pazara) kada kaže: „ko sam i kakav sam čovek i s kim sam“. A laborantski tehničar to proširuje: „Običan čovek, a Srbin zato što sam tu rođen; treba imati svoje 'ja', kakav si čovek, a ne odakle si, koje si nacionalnosti i verispovesti“. Penzionerka iz Kikinde oseća se „prvo kao majka, a onda kao vaspitač“ i dodaje: „Nije trebalo potencirati naciju, svi smo trebali biti Jugosloveni. U vreme Slobodana Miloševića jako smo potencirali naciju. I danas se vodi statistika ko je koje nacionalnosti. Ako imamo jugoslovensku državu, onda smo svi Jugosloveni, a privatno može čovek da se oseća pripadnikom bilo koje nacije“.⁴

Ima dosta odgovora u smislu: ljudsko biće, svesno ljudsko biće, biće sa razumom, ili „čovek koji veruje u neko bolje sutra“, što može da ukazuje na to da i jedan apstraktni identitet, koji izlazi iz okvira bilo kakve grupne identifikacije, ima smisla za građane, ali može da bude indikator i nedovoljnog razmišljanja o sopstvenom identitetu.

Ovaj tip „genetskog“ identiteta najčešće se povezuje sa profesionalnim identitetom, kao što pokazuje ekonomista iz Pančeva: „Ja bih prvo rekao da sam deda dve unuke, a poslovno ekonomista, mislim da bi za mene nacija bila

³ „Izgubljen, niko i ništa, jer ne radim“, odgovor je jednog tekstilnog inženjera koji je prinuđen da se bavi švercom. A jedna profesorka iz Niša takvo osećanje izvodi iz društvene situacije: „Niko i ništa u ovoj našoj državi koja ne može ništa promeniti...“ Dok jedan član NVO-a iz Šapca oseća sebe kao „mali točkić u vremenu... savremenik jedan u ovim događajima i ništa više“.

⁴ Ovde se postavlja pitanje neće li doći do nove krize identiteta sa nestankom Jugoslavije i formiranjem zajednice Srbije i Crne Gore.

na zadnjem mestu“. Isto to kaže i VKV radnik iz Užica: „Ja sam čovek radničkog porekla“, a tek na dodatno pitanje da li bi rekao da je Srbin odgovara: „Pa bih, ja sam Srbin, ne treba se stideti srpskog roda“. U tim slučajevima nacionalnost se naznačuje kao objekt identifikacije u smislu prirodnog porekla koje se ne može izbeći.

Kragujevčanka sa nezavršenom učiteljskom školom sebe identifikuje kao „čoveka, Kragujevčanku, dobru majku i dobru suprugu“. A penzioner iz Niša svoju identifikaciju izražava: „imenom taj i taj, da sam po profesiji to i to, a po nacionalnosti Srbin“. Reči blagajnika iz Bora su: „Rekao bih da sam jedan srećni tata troje odrasle dece, deda četvoro unučića, po rođenju Srbin, po naciji Rom, Ciganin, po volji i ljubavi pesnik“. U ovom, pak, slučaju ispitanik jasno izražava razliku između onoga što mu je u identitetu pripisano od onoga što je njegov izbor.

Za frizerku iz Užica je takođe najvažnije da se identifikuje kao „majka dvoje dece, zatim vredna i radna žena, žena koja se bori za svoju decu i za svoju kuću“. Penzionerka iz Leskovca na prvo mesto ističe da je „domaćica, penzionerka, majka, baka i sve mi te uloge dobro leže“ (mada su to sve uloge patrijarhalnog tipa identifikacije i ne izražavaju pluralitet identifikovanja).

A tridesetdevetogodišnja ispitanica iz Subotice ističe na prvo mesto karakternu osobinu: „Miroljubiva, ponosna sam na svoju nacionalnost, ali nikada to ne izdvajam, naročito ne kad neko maše zastavom“.

Sudeći po ovakvim odgovorima može se naslutiti da je današnja populacija Srbije više okrenuta sebi, individualnim formama identifikacije, odnosno, da identifikacija dobija ontološku, za razliku od ranije naglašene političke (ideološke) dimenzije, što je u skladu sa modernim trendovima u svetu, koji pokazuju da se više ističu svojstva svoga „ja“ kao bića i porodična obeležja, uz profesionalnu pripadnost, koja u modernim društvima predstavlja sastavnu odrednicu statusa najvećeg broja građana.

Druga po redu je grupacija onih građana koji se identifikuju a) samo kao Srbi i b) pretežno kao Srbi, uz još neki oblik identiteta.

„Ja sam Srbenda, a profesiju ne bih nikad spominjao“, odgovor je sudije za prekršaje iz Paraćina; slično kaže i građevinski tehničar: „Srbin na prvom mestu, ne sramotim se, a drugo Jugosloven“. A građevinski inženjer iz Čačka: „Sebe mogu okarakterisati kao nacionalistu, ali nikako kao šovinistu i nikad na štetu bilo kog drugog naroda“. „Rekla bih da sam Srbin, neka smo mi ne znam kako okaljani, ja sam to što sam“, odlučna je i čistačica iz Požarevca, ali i dodaje: „zatim sam radnik, ja se svog posla ne stidim“.

Ali, jedna sredovečna ispitanica iz Kragujevca, iako kaže da se ponosi što je Srkinja, dodaje: „Verujem kada bih otišla u inostranstvo da bih se strašno stidela, zato što strašne laži su pričane o Srbima. Mnogo puta se stidim što sam

Srpkinja zbog tuđih mišljenja o Srbima“.⁵ (Razlikuju se, dakle, oni koji se bezuslovno identifikuju kao Srbi, od onih koji zbog stranih uticaja na demonizaciju srpskog naroda iskazuju i izvestan stid, iako se ponose svojom nacijom.)

Studentkinja iz Pančeva je Srpkinja, koja „voli svoju otadžbinu iznad svega“; isto i nezaposlena ispitanica sa visokom školom iz Niša koja je: „Prvenstveno Srpkinja, volim svoj narod, veliki sam patriota“.⁶ Međutim, KV radnik iz Užica je odsečan: „Rekao bih da sam Srbin, ništa dalje, opet Srbin“. Suprotno tome, radnica iz Paraćina kaže: „Srbin bih rekla prvo iz navike, tu sam rođena“, ili „Što sam Srpkinja, to je bogom dato, to nisam birala“ (medicinska radnica iz Novog Pazara) – drugim rečima, opredeljujući se po rođenju, a manje iz ličnog osećanja nacionalne pripadnosti.

Drugu vrstu iskaza daju oni ispitanici koji ne osećaju isključivo nacionalno opredeljenje, već uz njega dodaju i neke druge forme identifikacije. „Ja bih rekao da sam Srbin koji živi u Jugoslaviji, da sam kuvar koji radi u restoranu“ (kuvar iz Beograda); ili „Srbin, pravoslavac, to je prvo, a u nekoj drugoj situaciji bih rekao da sam istoričar umetnosti, ili Valjevac“. Drugi pored isticanja nacionalnog opredeljenja (Srbin/Srpkinja) dodaju ime i prezime i profesiju, a jedna ispitanica iz Beograda umeće: „dobar čovek, pošten, radan“.

Izvesni ispitanici na pitanje o identitetu razmišljaju kao, na primer, profesor-ka iz Novog Pazara: „Živeli smo u lažnoj priči o bratstvu i jedinstvu i da smo svi isto, nismo isto, nosimo čak i različita imena, pripadamo različitim religijama... A pošto je bilo potiskivano, osuđivano svako iskazivanje nacionalnog identiteta, onda nam se vratilo kao bumerang i svi su jedva dočekali da postanu Srbi i Muslimani i Hrvati i Makedonci i Slovenci i da žive to svoje nacionalno tako duboko potisnuto. I onda se desilo to što se desilo“. Ili po rečima jednog Vojvođanina: „Ja sam rastao u Vojvodini i nacionalizam mi uopšte nije blizak. To sam iskusio tek pre desetak godina, i uopšte nisam gledao na to kako se ljudi zovu. Samim tim što živim, rođen sam u Vojvodini, koja je jedna pluralistička sredina, prihvatam te ljude i pokušavam da ljude cenim po ljudskim osobinama, a ne po pripadnosti naciji. Ja se ne stidim što sam Srbin, ali mislim da to ne treba da bude kvalitet“.

Dakle, jedan broj ispitanika i kada se izjašnjava za nacionalni identitet to čini ili iz navike, po rođenju, ili zbog patriotizma, ili iz prkosa (Srbenda!), te

⁵ Interesantno je da na nacionalnu identifikaciju, čak i kada se izražava osećanje stida, ne utiče osećanje odgovornosti za zla dela koja su činjena u ime srpskog naroda, već se to povezuje sa „lažnim predstavama“ drugih o Srbima. Mada se eventualno lično osećanje odgovornosti može nazreti kod visokoobrazovane ispitanice iz Kragujevca kada kaže: „Ponosim se da sam Srpkinja, ponosim se do ove situacije u kom sam vremenu živela, u jednom ponosnom vremenu dok nije nastao pad“ (mислеći na period Titovog i Miloševićevog vremena).

⁶ Iz ovoga, a i nekoliko drugih odgovora vidi se da se meša nacionalno određenje i patriotizam, što se označava izjavom da je neko Srbin jer voli svoj narod i svoju otadžbinu. I nastojnik iz Čačka, koji se izjašnjavao kao „veliki Srbin“ takođe se služi istim argumentima.

osećanje „srpstva“ nije toliko stvar ličnog ubeđenja koliko potrebe da se odredi pripadnost nekoj zajednici (često povezujući Srbiju i Jugoslaviju); a zatim, ide i u kombinaciji sa drugim oblikom identifikacije.

Iz toga bi se mogla izvesti pretpostavka da se o „tvrdoj“ nacionalnoj identifikaciji radi samo u manjem broju slučajeva, što dosta razlikuje stavove građana u 2001/2002. od onih u devedesetim godinama XX veka.

U ovom istraživanju se javlja i jedan nov oblik, „civilna identifikacija“, kao osećanje pripadnosti državi kao političkoj zajednici, odnosno uslovno rečeno, kao osećanje „građanstva“ (mada iskazi „običan građanin“, „prosečan građanin“ mogu da znače i samo „običan čovek“). Mlađi ispitanik iz Čačka kaže: „Jedan sasvim prosečan građanin ove zemlje, ali ponekad pomislim da sam mnogo nesrećan čovek što živim tu gde živim“; ili prosto: „Običan građanin Srbije“. To isto nalazimo i u iskazu: „Pre svega, mislim da sam prosečan građanin, da sam fleksibilan u svojim htenjima i mišljenjima“ (hemijski tehničar iz Pančeva). To se donekle može povezati sa tipom kosmopolitske identifikacije: „Sebe doživljam kao kosmopolitu, ne pristajem na zatvaranje u nacionalnu i teritorijalnu definiciju, smatram sebe građaninom Evrope i sveta. Kada je nestala Jugoslavija, ja sam ostala bez jednog svog identiteta, našla sam se u nekoj vrsti procepa – šta sam ja, gde da se stavim. Onda su odjednom svi počeli da bivaju Srbi, a ja ne mogu da se smatram isključivo Srpkinjom (moj otac je Hrvat)... Ne mogu sebe da stavim u usku nacionalnu pripadnost“.

To je najubedljivije iskazao jedan pravnik kada na pitanje da li bi se opredelio prema nacionalnom određenju kaže: „Ne, ne. Ja sam patriota, ali nisam prevashodno opterećen time... Nacionalno nisam nikad doživljavao kao prioritet. Uvek sam doživljavao čoveka kao čoveka na prvom mestu. Dakle, kad me pitate ko sam, ja bih rekao građanin tog i tog uzrasta, građanin koji od školske sprema ima to što ima, građanin koji pripada po državljanstvu republici Srbiji i po nacionalnosti Srbin... Dakle, građanin sveta sam, na kraju“.

Nije mali broj i onih ispitanika koji se deklarišu kao Jugosloveni: „Prvo sam Jugosloven, pa sam onda Srbin, tako sam vaspitan, a onda automehaničar“, tako iskazuje svoj pluralni identitet automehaničar iz Beograda. I penzionisani KV radnik iz Kikinde deklariše se slično: „Ja sam Jugosloven, tako sam vaspitan, da smo svi braća. Živim u mešovitoj braku i sin mi se izjasnio kao Jugosloven“. „Ja sam Jugoslovenka“ – odgovor je nezaposlene ispitanice iz Niša – „to sam nekad sa ponosom govorila, ja se ni danas ne stidim toga.“ Ovakvo izjašnjavaње je najčešće karakteristično za ispitanike iz mešovitih brakova.

Može se, dakle, zapaziti šira skala diferenciranih identiteta, među kojima značajno mesto zauzimaju modernije forme identifikacije (kosmopolitizam, građanska, profesionalna identifikacija). To pokazuje da etničko određenje nema ono mesto kakvo je zauzimalo u vreme nacionalističke euforije devedesetih godina prošlog veka.

Kakav je moj (srpski) narod?

Da se poslednja pretpostavka može prihvatiti potvrđuje i analiza stavova prema sopstvenom narodu, gde se najčešće povezuju pozitivne sa negativnim osobinama i ne zapaža u većoj meri glorifikacija svog naroda.

Pored odgovora „Mislim da smo isti kao i ostali narodi, ima i dobrih i loših“, ostali odgovori se razvrstavaju u: a) pozitivne bez rezerve, b) kombinovane i c) sasvim negativne.

a) Najčešće isticane pozitivne osobine su gostoljubivost i druželjubivost.⁷ Jedan Kragujevčanin misli da su Srbi „dobar, miroljubiv narod, koji je zaista pored svojih ličnih problema primao i druge“.

Ali, pored iskaza jednog ispitanika iz Kikinde da su Srbi „najbolji narod na svetu, nikom ne bi naudili, ‘nebeski narod’“, više je onih koji pozitivnu ocenu i uslovljavaju, kao što govori iskaz: „Dobri su, samo što nas svi mrže“. Po mišljenju jednog Požarevljanina Srbi su „izuzetno dobar ali prostodušan narod... Uvek je neko drugi bolji od nas, ali u datom momentu možemo da budemo i jako loši... Nismo naučili da mrzimo nikog, ako nas neko naziva genocidnim narodom mi to svakako nismo. Jesmo uvek vraćali šamar za šamar... Izuzetno prostodušan narod, da poverujemo i maltene svako žedan da nas prevede preko vode“. Ili: „Ja lično mislim da je to dobar narod, ali je sistem uticao da se izmeni karakter ljudi – ‘veži konja gde gazda kaže’, ‘trpljen-spašen’, ‘umilno jagnje dve ovce sisa’ – ima tu nešto što govori o strašnoj podložnosti, poltronstvu i ja to ne mogu da opravdam i apsolutno ne mogu da prihvatim“ (ispitanica iz Kragujevca).

b) Mnogo je više onih koji vide i dobre i loše strane svoga naroda: „Srbi su dobar narod, vispren, snalazi se, vredan kad treba, međutim, tvrdoglavi i hoće vođu“ (inženjer geologije iz Požarevca).⁸ U to se uklapa i odgovor frizerke iz Užica: „Mi smo dobar narod, ali smo narod koji ima izvesnu dozu straha, mi smo narod koji se boji, narod koji još uvek nije na svojim nogama... narod koji nema još kulturu... Mi smo narod u oblacima, zato što nemamo to što ima svet, a mi to želimo... Mi smo nesiguran narod, nemamo sigurnog vođu... Treba nekog da imamo ko će ovu državu da stavi na noge i da ovaj narod zapamti da samo od rada može da živi“.

⁷ „Mislim da smo druželjubivi, koji hoće da žive sa svakim. Kada sam se susretao sa strancima, svaki je govorio o našem narodu najbolje, zato što je naš narod gostoljubiv, sve pruža onome ko mu je prijatelj“; ili: „Dobar narod, od neprijatelja stvara prijatelja, mi brzo zaboravljamo sve što nam se desilo“ (penzioner iz Užica). Slično je i drugo mišljenje: „Vrednost Srba vidim u tome što mogu sa svim narodima da žive, nisam videla da Srbin mrzi drugu veru, možda da mrzi samo lošeg čoveka, a najviše Srbin mrzi Srbina“ (ispitanica iz Novog Pazara).

⁸ To isto konstatuje i drugi ispitanik: „Vredan narod, ali narod kome treba gazda. To je problem Srbije što se tiče demokratije. Mi smo vredni kad odemo da radimo u Nemačku, ali tamo postoji gazda... Kada se bude izvršila vlasnička transformacija i kad se bude znalo ko šta radi, mislim da će Srbi biti onakvi kakvi su u svetu“ (nezavršeni sociolog iz Pirota). Ili: „To je lud narod, obožava lidere. Prvo družu Tito, pa Slobodane, sada će naći nekog drugog da izmisle ponovo“.

„Mnogo su vezani za istoriju, mislim da je to preopterećenje, ali gostoljubivi i velikodušni, a ipak su i pokvareni na neki način, od njih možete da očekujete i jedno i drugo“. Po mišljenju penzionerke iz Niša „Srbi su naivni, svi su ih prelazili, a i ta srpska trpeljivost to omogućava, mi sve praštamo i to nam se sveti“.

Navodi se i navika da narod brzo zaboravlja i nesposobnost da se uče lekcije iz istorije, mada, kaže se: „Ipak smo mi zdrav narod, vredan i sposoban, snalažljiv, pošten, uz to patrijarhalan, teško neke veće promene mogu da usvoje odmah i teško se prilagođavaju, učaureni, ne kontaktiraju sa spoljnim svetom“ – konstatuje biznismen iz Sremske Mitrovice.

c) Nisu izostale ni izrazito negativne ocene, kao što je iskaz penzionera iz Novog Sada: „Dosta glupavi i naivni, nikad ne pogađamo pravu stvar, uvek smo negde na pogrešnom“. A najkraći negativan stav je: „Hoćemo da podmetnemo nogu“. Ili: „Jedinstveni smo samo kad nam je neka muka... Izgubio je (srpski narod) svoju veru i povodljiv je, uvek smo neverne Tome, uvek traže lidera i svi na vlasti to zloupotrebljavaju“.

Jednom broju ispitanika smeta „mit o veličini“ koji uočavaju kod Srba. „Ono što meni u poslednje vreme jako smeta to je mit o veličini... Ponosni smo možda više nego što bi trebalo, jer iz toga ponosa mislim da se rađa pomalo i sujeta... Nemaju racionalan odnos prema stvarnosti, uvek misle da mogu više, bolje i da su mnogo važni... Ne shvataju granice, dokle su naše granice, gde jesmo mi, mali narod. Mislim da smo došli na jednu strašnu tačku, sa strašnom erozijom morala, mit o 'nebeskom narodu', koketerija sa nacionalizmom“ (profesorka iz Novog Pazara).⁹

Dok drugi zameraju Srbima sklonost ka manipulaciji: „Po meni suviše lako zapaljiv narod, suviše im je lako da poveruju u neka lepa obećanja, u neke bajke, bez da prethodno dobro razmisle. Mislim da nam fali malo taktičnosti, malo obrazovanja, malo više kulture, malo manje praznoverja, znači ono kanalisano, ne neko ispiranje mozga i neka indoktrinacija, ali indoktrinacija o pravim vrednostima, to nam fali“ (inženjer elektrotehnike iz Novog Sada).

Istoričar umetnosti iz Valjeva vidi Srbe kao „naciju bez kontinuiteta, ne bez nego sa diskontinuitetom. Nemci se prvenstveno drže na nacionalnoj osnovi, prvo je Nemač, državljani, pa je katolik ili protestant, a kod nas je to zaoštreno, ako niste pravoslavac niste Srbin“.

⁹ Slično kaže i učiteljica iz Čačka: „Pa mislim da smo vrlo loš narod. Mislim da previše sebe veličamo, kako smo jaki, kako smo hrabri, kako smo divni, a u stvari smo jako velike kukavice negde u dubini duše... mi hvatamo na mišiće. Eto to je odlika Srba, što mene onako strašno dovodi u neko stanje apatije... Mislim da u stvari u celom svetu kruži priča da smo mi, eto, polu-divljaci. Poznati smo po tome da i u kafanama se potučemo oko svega... Nemam sad nikakvu emotivnu vezanost za tu Jugoslaviju, nemam ni emotivnu vezanost za Srbiju. Eto, jednostavno, uopšte nemam taj patriotski nagon u sebi“.

„Volim da kritikujem svoj narod“ – zaoštava stav nastavnik iz Čačka – „mi smo prljavi, lažljivi, licemerni, neradni, nekulturni, nepismeni, ali ih mnogo volim takve kakvi smo, jer imaju i ‘veliku dušu’ i bistrinu, razboritost, sposobnost da prožive, da inoviraju i patentiraju, u duši su vernici. Samo smo mi pljuvali na našu istoriju, na crkvu, na krst. Krajnje je vreme da se kaže: Srbi smo“. Ili: „Srbija je zemlja nedodija, koja nema nikakva pravila ni zakone“, a tim negativnim svojstvima često se dodaje da su Srbi „razjedinjen narod“.

Dakle, i kada je reč o stavovima prema svom narodu postoji diferenciranost, različito od dosta naglašene glorifikacije koja je bila primetno prisutna devedesetih godina prošlog veka.¹⁰ Spremnost da se i negativno govori o vlastitoj naciji nije se tada uklapala u sliku „nebeskog naroda“, nasuprot manjoj ili većoj kritičnosti u sadašnjem periodu, koja implicira potrebu da se distancira od takve ideje, ali i od negativnih karakteristika svoga naroda (ispitanici najčešće govore o Srbima u trećem licu, sa određene distance, koja se razlikuje od pređašnje sklonosti ka skoro potpunju identifikaciji sa svojom nacijom).

Stavovi prema drugim narodima

Razlike u odnosu na raniji period se zapažaju i u stavovima prema drugim narodima, prema kojima postoji veća fleksibilnost u ocenama, uz odsustvo agresivnosti. Međutim, izuzetak čini stav prema Albancima, kada je reč o susednim narodima, kao i prema Amerikancima, prema kojima većina ispitanika izražava određenu dozu netrpeljivosti, sa upotrebom primetno negativnih stereotipa. „Albanci su slepo crevo Evrope“ (srednjoškolka iz Paraćina). „Genetski loš narod – izjavljuje penzioner iz Leskovca – izolovani od sveta, fanatici. Potrebne su im godine prevaspitavanja da bi bili normalni ljudi“. Ili: „Pucaju ljudima u leđa“, što implicira podmuklost, ali i kukavičluk. A student iz Kikinde, iako priznaje da ne poznaje nijednog Albanca, prihvata ono što prenosi TV „da su najgori“ (kao tipičan primer „uopštene mržnje“).

Vrhunac negativnosti ispoljava etnološkinja iz Kikinde: „Mislim da su oni na granici možda čoveka pre homo sapiensa, ljudi vrlo niske i primitivne svesti“. „Narod u fazi nacionalnog izivljavanja. Nisam albanofob, ali imaju dosta krut mentalitet i igraju na demografski faktor i lako je njima manipulirati“ (pravnik iz Kruševca). Ostali odgovori, osim nekolicine pozitivnih ili izrečenih sa dozom razumevanja, predstavljaju različite gradacije negativnih stavova. Ti odgovori mogu se klasifikovati u sledeće grupacije:

a) Sa naglaskom na ugrožavanju: „Smatram da nas oni ugrožavaju i da neće birati način da ostvare svoj cilj, a to je otepljenje Kosova“, mišljenje je službenika

¹⁰ U pomenutom istraživanju iz 1993. godine 51,3 posto ispitanika se složilo sa iskazom: „Moj narod nije savršen, ali je naša kulturna tradicija bolja od drugih“, izražavajući preuveličavanje pozitivnih svojstava svoje nacije; a posredno to implicira i stav „Glavna opasnost za naše nacionalne ustanove dolazi od uticaja stranih ideja i ponašanja“ (složilo se 51,5 posto ispitanika), što ukazuje na težnju očuvanja vlastitih ideja ksenofobičnim zatvaranjem u svoju naciju.

iz Šapca. A ugrožavanje dolazi otud „što žele da se rašire i sve zauzmu, zahvaljujući takvom savršenom priraštaju kojim hoće da osvoje ceo svet, ne samo Srbiju. Oni nas osvajaju po broju novorođene dece, to je srpska nesreća“, kaže ispitanica iz Kruševca. Drugim rečima, „oni su narod koji ima teritorijalnih pretenzija, koji ugrožava naš etnički prostor i moj sopstveni narod“ (privatnik iz Kragujevca).

b) Uverenje o apriornoj mržnji Albanaca prema Srbima: da je to „zatvoreno društvo, da su neprijateljski raspoloženi prema Srbima“, odnosno da su odbojni prema nama „kao da su rođeni da nas mrze“. A to uverenje se izvodi pre svega iz sadašnjih odnosa na Kosovu („vidiš šta nam rade na Kosovu“), mada po neki ispitanik konstatuje i da su nekada lepo živeli sa Albancima (na primer, u vojsci).

c) Rašireno je shvatanje o zaostalosti Albanaca: „Jako zatucan narod, mislim da je to izmanipulisan narod od svojih državnika“ (prodavačica iz Beograda, koja ovde misli uglavnom na „došljake“, dok bolje mišljenje ima o starosedeočima). A vaspitačica iz Kruševca ovako objašnjava zašto je to „izmanipulisan narod“: „Mislim da su dosta neuk narod, strašno prost narod... Što je narod manje pismen, lakše ga vodiš, dovoljno je da se pojavi neko sa nekim ekstremnim idejama i šta im on kaže, oni to slušaju, jednoulmije“. Jedan broj ispitanika, međutim, okrivljuje albanske vođe za takvo stanje nacije: „Loša politika je dovela do ovoga do čega je došlo“, „sve se desilo zaslugom njihovog vrha“.

d) Ali se Albancima pripisuje i negativan uticaj na Srbe: „Oni su kod nas doneli drogu“, ili su rađanjem previše dece, koju nisu mogli da ishrane, opteretili društvo, a to podrazumeva da su u osnovi loš narod koji negativno utiče na svoju okolinu.

Ima i ispitanika koji konstatuju da ne mogu ništa da kažu, jer ne poznaju nijednog Albanca.

Međutim, u poplavi negativnih stavova i predrasuda prema Albancima, čula se i po koja racionalnija procena, koja se zasniva na izreci „u svakom žitu ima i kukolja“, kao što kaže tehničar iz Pančeva: „Kad vam on daje reč za nešto, on će da je i ispoštuje. Naravno, u svakom žitu ima i kukolja. Da su obični Albanci sa Kosova mogli da odlučuju o svemu onome što se događa... I tamo se desilo ono što se desilo zahvaljujući njihovom vrhu“. Ili: „Dosta se identifikuju sa grupom, pomažu se. Ne bih rekla da su loši – kaže profesorka iz Niša – politika je učinila da dođe do onoga do čega je došlo“.

A bez ikakvog uslovljavanja govori časovničar iz Kragujevca: „Vredni ljudi i radni, složni, solidarni“. Ili ispitanica iz Beograda: „Mislim da su narod koji je jako čestit, drži do tradicije koja im daje snagu, vrlo lojalni svojoj tradiciji i svojoj porodici, korektni u odnosima“ (govoreći na osnovu iskustva sa izbeglicama sa Kosova). Ovakvi stavovi su, ipak, vrlo retki i potvrđuju svojom malobrojnošću duboku ukorenjenost negativnih stereotipa o Albancima (koje mnogi čak i ne poznaju lično), koji se nisu nimalo promenili u odnosu na raniji period (kako pokazuju istraživanja iz predoktobarskog perioda).

Zaključak

Prema navedenim ciljevima istraživanja, na osnovu analize stavova o identitetu može se zaključiti da pluralni identitet preovlađuje u opredeljenju građana za oblike identifikacije, dok je isključiva nacionalna identifikacija u opadanju. Iz toga sledi da se građani 2001/2002. ne vezuju isključivo za jednu formu identiteta, te da ne postoji neko specifično „mi“ koje bi predstavljalo preovlađujuću karakteristiku identifikacije građana Srbije danas.

Pretpostavka da se „tradicionalni model identiteta“ najčešće javlja u periodu kriza i nesigurnosti, što se potvrdilo u istraživanju 1990-ih godina, mogla bi nas u našem slučaju odvesti krivom zaključku da je taj period prebrođen, budući da većina ispitanika inklinira pluralitetu identifikacije (kao modernom izrazu). Iako se u odgovorima nalaze tvrdnje da se građani danas osećaju sigurnije, iz toga ne možemo zaključiti da je već učinjen „kvalitativni skok“, utoliko pre što forme identiteta koje su građani birali pripadaju najčešće „kolektivnom identitetu“, sa manjim prisustvom naznaka „ličnog identiteta“ (kao dokaz svesti o svome „ja“).

Iako se u intervjuima zapaža da se jedan broj ispitanika ne snalazi u odgovorima o identitetu i ne izražava spontano nego tek na podsticaj ispitivača, zanimljivo je da najveći broj zna odgovor, a među njima mnogi se ne kolebaju da istaknu istovremenost više formi identiteta, a neki ispitanici osećaju potrebu da naglase da za njih nije najvažniji nacionalni identitet. Sledeći pretpostavku da je odsustvo ekskluzivnog identiteta i prihvatanje pluraliteta identifikacije indikator modernijeg shvatanja, može se govoriti da se većina populacije kreće u tom pravcu.

Takođe se zapaža da postoji mali broj građana u ispitivanoj populaciji „bez identiteta“, budući da se samo nekoliko izjašnjava samo imenom i prezimenom, što ne govori ništa o ličnim svojstvima i ulogama određenog „ja“, ili o grupnoj pripadnosti, ostajući u formi pripisanog identiteta.

Ali se može govoriti i o osobama sa „izgubljenim (socijalnim) identitetom“. To se vezuje ili za raspad Jugoslavije, tj. sa osećanjem da su izgubili zajednicu kojoj su pripadali, ili za izopštenost iz društvene zajednice zbog gubitka posla (kod nezaposlenih, kod ljudi prinuđenih da napuste svoju profesiju i da se bave švercom, ili kako sami kažu, da su „ljudi sa ulice“).

Ocenjujući stav prema identitetu vis-a-vis „drugog“ (naroda), s jedne strane iz perspektive percepcije prema sopstvenoj grupi (ovde naciji), a sa druge, iz percepcije „drugog“, zaključak bi mogao da glasi: da slabi prisustvo precenjivanja (glorifikacije) sopstvene nacije na račun realnijih procena (izražena je sklonost da se vide i dobre i loše strane sopstvenog naroda, kao i drugih, sa izuzetkom naglašene negativne konotacije kada su u pitanju Albanci). A dosta naglašeno isticanje negativnih osobina srpskog naroda moglo bi se objasniti situaciono (iako jedan broj ispitanika nije spreman da se suoči sa nedavnom mračnom prošlošću svoga naroda, ipak je to sigurno ostavilo traga i uticalo da

se racionalnije gleda na sopstvenu naciju). Međutim, ono što pada u oči jeste da se drugi narodi generalno ne vide kao „neprijatelji“ i implicirana je želja za saradnjom. Drugim rečima, može se govoriti o osećanju da je suživot sa drugima moguć, što se ispoljava ne samo prema susedima već i u stavu prema narodima Evrope, prema kojima se ne pokazuje odbojnost.

Za razumevanje kojem tipu identiteta pojedinci pripadaju važan pokazatelj jeste i to da li građani imaju refleksivan odnos prema društvenoj zajednici u kojoj žive, kao potvrda da je dostignut stepen distanciranja između kolektivnog i individualnog, što predstavlja važnu fazu u procesu identifikacije. Dosta naglašena kritička intonacija kako prema režimu nedavne prošlosti tako i prema sadašnjem poretku ukazuje na to da je većina ispitanika oformila svoj vlastiti stav kao značajan indikator identiteta, tj. da se može u izvesnoj meri govoriti o postojanju „subjektivno doživljenog entiteta“, te i o javljanju građanskih formi identifikacije (videti odeljak o političkim stavovima prema bivšoj i sadašnjoj vlasti). Pod građanskom formom identifikacije podrazumeva se da se pojedinac ne stapa sa svojom grupom/društvenom zajednicom, već je u stanju da je uzima kao objekt evaluacije, budući manje ili više svestan razlike između „ja“ i „mi“, ali bez kidanja veza sa kolektivnim entitetom kojem pripada (što potvrđuju iskazi da su i pojedinci odgovorni za nepovoljno stanje i da moraju intenzivnije da se uključe u proces društvenih promena).

Ne preuveličavajući nastale promene (u poređenju sa ranijim istraživanjima), one se ne mogu ni zanemarivati, jer bi bez njih bilo teško objasniti kako se desio 5. oktobar 2000. godine i na osnovu čega građani, uprkos kritičnosti i nezadovoljstvu, ipak gaje nadu da će proces promena biti nastavljen i da se mogu nadati boljoj budućnosti.

Mislim, takođe, da ova analiza dovodi u pitanje tezu, dosta raširenu u poslednje vreme, da je nacionalizam ponovo u porastu. Pri tom se ne pravi razlika između, na jednoj strani, nacionalističke propagande koja dolazi od jednog broja nacionalističkih partija, kojoj svakako podleže određeni broj građana, pre svega, sklonih njihovim idejnim programima i, na drugoj strani, šire populacije, koja se postepeno oslobađa „nacionalnih mitova“ i zauzima racionalniji stav u pogledu procene ko smo mi kao narod i gde pripadamo (videti odeljak „Svet i mi“).

I na kraju, mislim da ima argumenata da se tvrdi da je ideološko/politička forma identifikacije (nametnuta putem propagande u cilju homogenizacije naroda) u znatno manjoj meri prisutna od one koja se uslovno može nazvati „ontološkom“ i „psihološkom“, koja je rezultat izbora a ne pripisanosti.¹¹ Treba

¹¹ I kada uzmemo u obzir veliko prisustvo odgovora u smislu „suprug/a“, „otac/majka“ i sl. i tu se podrazumeva izbor, jer se pojedinci opredeljuju za te uloge, koje im nisu date rođenjem, budući da čovek može da živi u celibatu ili da se odrekne poroda. A takva opredeljenja ujedno govore i o ličnom statusu pojedinca putem izabраниh uloga, što takođe izlazi iz okvira pripisanosti, mada se može reći da ovakva vrsta opredeljenja uglavnom proizlazi iz patrijarhalnog nasleđa u shvatanju društvenih uloga.

razmišljati o tome da li se i to može uzeti kao jedno od obeležja promena u postoktobarskom periodu, koje govori o tome da se politika manje meša u živote pojedinaca i određivanje njihovog karaktera.

Svakodnevne diskursivne prakse o „osobinama naroda“ i važnosti nacionalnog identiteta

Umesto socioloških i psiholoških analiza etničkih stereotipija baziranih na anketama,¹ koje uključuju merenje raširenosti unapred izabranih stereotipa i iskazivanje rezultata statističkim podacima, grafikonima i sl., pokušaću na osnovu analize intervjua građana da predstavim sliku diskursivnih praksi koje se odnose na opisivanje i vrednovanje sopstvene nacije i upoređivanje sa drugima. Koristiću pojam diskursivne prakse pre svega zato što nije vrednosno opterećen, poput pojma stereotipa, na primer. Razloga za to ima više. Oni se tiču značenja odrednice diskursivan,² koja se odnosi na misaono izvođenje zaključaka i „širine“ samog pojma koji podrazumeva nadrećeničnu „naraciju“ u čijoj smisaonoj osnovi ili implikacijama, temi ili predmetu mogu biti stereotipi. Diskursivne prakse dakle „natkriljuju“ stereotipe i pokazuju kontekst³ u kojem figurira neki od stereotipa. On svakako nije zanemarljiv, budući da može da pokaže kako stereotipi funkcionišu kao „datosti koje se ne dovode u pitanje“, na koji način služe „osnovnoj orijentaciji“ i „sticanju znanja“, zašto „pružaju sigurnost“ i, na kraju, kako i zašto se „prazne“ odnosno prevazilaze. Pored toga, uvodeći pojam diskursivne prakse, koristim se pretpostavkom da svaki govor odnosno diskurs uvek nešto „čini“, odnosno da ima povratno dejstvo na stvarnost i sposobnost da je menja, bez obzira na to što nije reč o javnom nego o svakodnevnom

¹ Takva istraživanja kod nas su radili Bora Kuzmanović „Autoritarnost kao socijalnopsihološka karakteristika“ (u: Golubović i drugi, 1995), Zagorka Golubović „Nacionalizam kao dominantan društveni odnos i kao dispozicija karaktera“ (u: Golubović i drugi, 1995), Dragan Popadić, Mikloš Biro „Autostereotipi i heterostereotipi Srba u Srbiji“ (1999) i drugi.

² Videti odrednice *diskursivan* i *diskurzivan*, Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika, SANU, knjiga IV.

³ Kontekst označava složen i neizdiferenciran niz elemenata na najmanje dva nivoa. Prvi nivo se tiče narativnih sadržaja koji „okružuju“ preneseni iskaz ispitanika. Drugi nivo podrazumeva društvene, političke, istorijske i sl. karakteristike individualnog iskaza, odnosno ambijenta u kome je iskaz nastao, kao i tradicije i jezičke konvencije na koje se ispitanik oslanja.

diskursu koji karakteriše izrazita heteroglosija. Tematizujući ličnu participaciju u socijalnoj stvarnosti, ispitanici eksternizuju svoj stav i bitno menjaju socijalno formirane (utvrđene) pretpostavke.

Pojmom diskursivne prakse sugeriše se promenljivost i različitost odnosa ispitanika prema pitanjima koja se pokreću u intervjuu, iako se taj odnos manifestuje i kao stalnost izražena stereotipom. Kada je predmet diskursivnih praksi (celovitih iskaza ispitanika o određenom pitanju) etnički stereotip, koji pored specifičnog značenja ima i vrednosni akcenat, onda njime izražen odnos između značenja i vrednovanja, emocionalnog i racionalnog, očekivanog i iznenađujućeg, stalnog i promenljivog itd. u analizi postaje odnos od primarnog značaja. Ukoliko se iskazi koji tematizuju „osobine naroda“ prenose celovito, kao diskursivne prakse, sačuvaće subjektivnost značenja i vrednovanja. Inkorporiranjem u naučnu anлізу trebalo bi pored subjektivnosti da sačuvaju i nezavisnost značenja, mada između aktivnog percipiranja iskaza ispitanika i njegovog prenošenja u „vezanom kontekstu“ postoje bitne razlike. Sa tačke gledišta konačnog autorskog teksta, uključivanje iskaza ispitanika kao posebnog konstruktivnog elementa moralo bi minimalno da zadovolji dva međusobno uslovljena zahteva: 1. da autorski tekst govoru ispitanika ne oduzme smislaonu samostalnost (autentična perspektiva učesnika); 2. da govor ispitanika ne naruši tematsko tkivo i kontekst autorskog teksta (perspektiva autora i autorska intervencija).

Diskursivne prakse su izraz međudejstva dveju imanentnih komponenti samom jeziku: međudejstva njegove *statične* i *otvorene strukture* (v. Bernstein, 1970). „Statika“ se, pored osnovnog plana jezika (njegovih autonomnih pravila) prepoznaje i u stereotipnom sistematizovanju, svođenju i redukovanju pojavnosti (u smislu njenog savladavanja), delujući na razumevanje društvene stvarnosti i na ograničavajući i na olakšavajući način istovremeno. Zapravo, kao fenomen koji olakšava orijentaciju i „modelovanje sveta“ (u kome se i lični identitet potvrđuje kao deo tog „sveta“), stereotip istovremeno ograničava objektivnost percepcije. Oslobođenost iskaza od stereotipnih sadržaja ili formi, kao domet koji je prevashodni izraz „otvorene strukture“ jezika, između ostalog jeste znak autentične percepcije i promišljanja društvene stvarnosti. Pretpostavka „promene mišljenja“ uslovljena je promenom jezičkog iskaza, odnosno izlaženjem iz stereotipnog okvira. U kontekstu pokrenutih pitanja ovog istraživanja, odnos između nepromenjenog (statičnog, stereotipnog, onog što ograničava individualnu misao) i promenjenog (autonomnog i autentičnog), zauzima mesto od najveće važnosti. Navedeni iskazi o identitetu pokazuju manje „informacije“, a više potrebu za uključivanjem (inkluzijom) u uobičajeni ili „reprezentativni“ način govorenja. Mera u kojoj se diskursivne prakse prepoznaju kao najotvrdliji (najčešći) stereotipi obrnuto je srazmerna procesu individualnog promišljanja.

Stavove građana o „zбирnom liku“ Srba pokušaću da predstavim posredstvom „odgovora“ građana na niz pitanja koja proishode iz stereotipa. To su stereotipi o srpskoj dobroti, (ne)slozi, (ne)zrelosti, (ne)pobedivosti, tj. pitanja da li su Srbi bolji od drugih, da li su složni, zreli itd. Ova pitanja u intervjuima nisu eksplicitno postavljena, ali se analizom stavova nameću „odgovori“ i na ova „pitanja“, upotpunjavajući „mrežu“ diskursivnih praksi o nacionalnom identitetu. Iz okvira „odgovora“ građana na navedena „pitanja“ pokazaću osnovne karakteristike diskursa o identitetu, načine uticaja stavova elite, političke propagande, političkih promena, savremene situacije i uopšte načine razumevanja ovog fenomena. U drugom delu teksta pokazaću diskursivne prakse građana o „srpskim osobinama“ koje se najčešće navode u akademskim tekstovima (druželjubivost, gostoljubivost, zavist, inat, prilagodljivost itd.), vodeći računa da redosled stereotipa odgovara učestalosti pojavljivanja u govorima građana. O stavovima koji negiraju mogućnost upoređivanja naroda prema specifičnim „osobinama“ i stavovima koji izlaze iz okvira iskaza koji se prepoznaju kao „stereotipni“ govoriću u trećem delu teksta.

Analiza stereotipija bazirana na materijalu dobijenom metodom dubinskog intervjua, između ostalog, omogućuje bolji uvid u njihove formalne odlike. Teoretičari stereotipa zastupaju stav da se stereotip izražava kratkom jezičkom formom. Istina je, kako tvrdi Klaus Rot (2000: 264), da je najčešće reč o sažetim konstrukcijama, *pridevima* (atributima), koji prevazilaze primarne konotacije, vrednosno opterećenim stabilnim idiomima (*srpska nesloga*), poslovicama, izrekama... Pored ovakvog iskazivanja, stavovi o identitetu se u diskursima građana izriču u vidu razvijenijih verbalnih formi, kao kompleksne priče u čijoj su pozadini stereotipi ili, tačnije, priče koje su usmerene i oblikovane nekim od stereotipa, iako ne moraju biti izrečene na način prepoznatljiv kao komunikativni kliše. U teorijskom postavljanju ovog problema vodila sam se činjenicom da i etnički stereotipi, poput svih ostalih stereotipa koji se tiču izvanidentitetskih pitanja svakodnevice, bitno olakšavaju i istovremeno uslovljavaju način razmišljanja, jer je to „naučeni“ put orijentacije i razumevanja društvene stvarnosti. Od ne manje važnosti za „pojačavanje stereotipnog“ u iznesenom stavu jeste činjenica okolnosti i načina u kojima je razgovor o pokrenutim pitanjima vođen (ukratko, činjenica „situacionog obeležja“, u ovom slučaju snimanja razgovora), zbog čega je izneseni stav dodatno oblikovan potrebom „pametnog“, „ispravnog“ ili „tačnog“ odgovora. I u slučajevima da ne predstavljaju „iskreni stav“ ispitanika, oni ne gube na svojoj vrednosti jer su izraz konvencije ili predstave o poželjnom (ispravnom, tačnom). Budući da mi je namera da pokažem kako stereotipi „rade“, odražavaju jezičku i/ili društvenu konvenciju i olakšavaju „shvatanje sveta“, prilikom navođenja razmišljanja građana, prednost ću dati upravo *razvijenijim formama* nad kratkim etiketiranjem, tipa *dobar narod, gostoljubiv, inadžijski, nesložan*.

I najvažnije: skoro u polovini obrađenih intervjua „materijal“ za analizu stavova koji bi upućivali na odnos ispitanika prema nacionalnom identitetu nije dat

u razvijenom obliku. „Činjenica ćutanja“ dela ispitanika o ovim pitanjima može da „govori“ različite stvari. U smislu značaja identiteta, ćutanje o njemu potencijalno ima široku skalu tumačenja – od davanja još većeg značaja identitetu u odnosu na druga pitanja o kojima se „naširoko priča“ do potpune nevažnosti identiteta u odnosu na druge društvene ili lične probleme. Međutim, „situacija ćutanja“ na postavljeno pitanje o identitetu varira od nerazumevanja samog pitanja do odbijanja ispitanika da na pitanje odgovori, odnosno poricanja vrednosti takvog pitanja. U retkim slučajevima, kada je pitanje „osvešćeno“, dakle ispitaniku jasno, „situacija ćutanja“ može biti nevoljno proizvedena (iz neznanja „pravog odgovora“) ili sasvim namerno, ciljno, uprkos „znanju“. Stoga je ova analiza u većoj meri rezultat onih intervjuja koji verbalizuju stavove o „osobinama“ svoje i/ili drugih nacija i stavova koji negiraju svrsishodnost predstavljanja nacionalnog identiteta u okvirima okoštalih (čvrstih) diskursivnih modela. Ostaje, međutim, jasno da je fenomen ćutanja na ove teme važan i „poseban vid komunikacije“, odnosno „drugačiji način govora“ o istom pitanju.

Za dodatno obrazloženje čini mi se neophodnom bar kratka napomena o domenu stroge sociolingvističke dihotomije na ispitanike kao „nosioce“ dvaju uzajamno isključujućih kodova: ograničenog i elaboriranog koda.⁴ Čovekova društvenost je besumnje određena verbalnim iskazom, kao što je i govorni kod „svojsvo vezano za društvenu strukturu“ (Daglas, 1994: 208). Stroga podela „govornika“ (u Bernstejnovom smislu na korisnike elaboriranog i ograničenog koda, koja neposrednu primenu nalazi u antropologiji i sociologiji, npr. kod Meri Daglas), ipak je neprimenjiva na ovo istraživanje. Činjenica elaboriranosti (razrađenosti) jezičkog instrumentarija i sintaksičke preciznosti nije jedini ili bar nije dovoljni uslov „boljeg“ razumevanja društvene stvarnosti niti pokazatelj njenog autentičnijeg sagledavanja i reagovanja izvan uobičajenih formi.⁵ S druge strane, tretiranje iskaza kao ograničenih, nerazrađenih ili suženih, nasuprot elaboriranim iskazima „edukovanih“ ispitanika, značilo bi podržavanje implicitnih pretpostavki i zaključaka, tj. interpretativnih navika i akademski stereotipnih vidova „poretka“. Ponavljanjem takve dihotomije funkcionalizuje se i podržava solidarnost i „istost“ sa grupom (kolektivom), a to je upravo osnovno svojstvo ograničenog a ne elaboriranog koda.

⁴ Intencija napomene je u demistifikaciji navodno velikih razlika između obrazovanih i neobrazovanih, koje se ispoljavaju na jezičkom planu, a onda se uopštavaju i na plan razumevanja.

⁵ Uporediti navedene iskaze istoričara, etnologa, sudija, profesora, itd. sa iskazima poljoprivrednika, nepismenih, zanatlija i sl.

I.1. „Jesu li Srbi bolji od drugih naroda?“⁶

Aktivno percipiranje i/ili pasivno reprodukovanje „osobina“ nacije, nastali iz „bezinteresnog“ govorenja građana o ovim pitanjima,⁷ pretočeni su u „tekst diskursivnih praksi“, koji pretenduje da predstavlja strukturisanu „zajedničku sliku“ individualnih gledišta ispitanika. Povezivanjem iskaza ispitanika dobija se „tekst“ neujednačen u stavovima, ali sa jasnim podtekstom pripadnosti i privrženosti sopstvenom narodu, koji se može svesti na rečenicu istoričara iz Novog Sada: *Ja volim srpski narod jer sam pripadnik tog naroda*. Osećanje pripadnosti, kao osnovna distinkcija između svoje i ostalih nacija, omogućava upoređivanje koje se u jeziku svakodnevice odvija u četiri različita odnosa:

1. prema susedima ili u okviru Balkana
2. prema Evropi
3. prema „svetu“.
4. prema „idealnom liku nacije“.

Prvi odnos najčešće je iskustveni i u tim slučajevima pozitivan. U slučajevima kada ispitanik bez ličnog iskustva govori o susednim narodima, na osnovu opštih utisaka, onoga što zna, propagande, istorije i sl., onda ne upoređuje direktno srpski narod i susedne narode, nego „priče“ *Srbi su dobri, nisu zlopamtila* i sl. mogu da impliciraju stav da „susedi nisu baš takvi“. Druga dva odnosa

⁶ Postojanje nacionalnih karakteristika u diskursivnim praksama ispitanika uglavnom se izjednačava sa postojanjem naroda. Zbog samorazumevanja korpusa karakterističnih „osobina“, moguće je i poređenje sa drugim narodima. *Ako govorimo o Srbiji, srpskom narodu, onda podrazumevamo određeni narod sa određenim karakteristikama, koji ga čini upravo tim narodom i razlikuje ga od drugih. (...) Kada govorimo o nacionalnim karakteristikama, onda narod zaista postoji, nešto što ga karakteriše i što je unikatno za njega u odnosu na druge, smatra sekretarica iz Beograda. Osamnaestogodišnji mladić iz Pančeva mišljenja je da se prethodna Jugoslavija raspala upravo zbog međusobnog procenjivanja „osobina“ njenih naroda, prema principu ko je kakav. To sam pričao na samom početku – velika greška- procenjivati nekog, znači oceniti kakav je samo po nacionalnosti. Ipak, zajednički identitet postoji ne samo kao privrženost i vrednovanje „osobina“, nego i kao opšti projekt podražavanja i imitiranja, koji se realizuje preko porodice, škole, same države. Kolektivni identitet utiče iz raznoraznih pravaca, mišljenje je studentkinje germanistike. On utiče, kao prvo, kroz vaspitanje, ono što mi dobijamo vaspitanjem u svom domu, u svojoj kući od naših roditelja. (...) Zatim su tu, ne znam, obrazovanje, znači, škola koja utiče po nekom određenom sistemu, programu itd, što je opet neka zvanična odluka nekog predsednika ili nekog kolegijuma, koji je, opet, predstavnik tog kolektivnog identiteta. Imate medije, imate umetnost, imate modu. (...) Mi smo svi proizvod vremena, jednog određenog trenutka i ličimo na to. Možemo da želimo da ličimo mnogo manje i da budemo mnogo autentičniji, ali naša autentičnost je svedena na jedan manji deo u odnosu na kolektivni identitet.*

⁷ Uvođenje odrednice „bezinteresnog“ ima pre svega deskriptivni karakter. Pod „interesnim“ govorenjem o „osobinama“ identiteta podrazumevam političku i javnu (dakle „akademsku“) aktualizaciju i mobilizaciju stereotipa. „Interesna proizvodnja“ stereotipa (u funkciji politike) može biti i „svesna“ i „nesvesna“, može dolaziti iz „nacionalističkog tabora“ (u vidu pozitivnih autostereotipa) i iz „kosmopolitskog tabora“ (u vidu negativnih autostereotipa).

obično nisu vezana za lično iskustvo već se zamišljaju i konstruišu prema uopštenim, uglavnom pozitivnim predstavama. Evropa se razumeva kao izraz ekonomske nadmoći, koji nužno nameće smernice ispravnog, uspešnog kretanja.⁸ Pripadati Evropi znači pripadati nečem boljem, naprednijem, „civilizovanom“, što ukazuje na prevlast uvažavanja „simboličke geografije“ nad „geografijom“: *Mislim da je krajnje vreme da nas vrate na civilizacijski nivo Evrope ili Spominjući Holanđane... mislio sam na normalan svet.* Prilikom poređenja sa svetom, svet se zamišlja ili kao sasvim neodređen, uopšten pojam (prema kome se ispitanici najčešće pozitivno odnose) ili kao Amerika, pri čemu se odnos ka tom „svetu“ sasvim menja. Upoređivanje u odnosu na „idealni lik nacije“ je predvidljivo: u tim slučajevima ispitanici navode poznate fraze o srpskoj neslozi, zavisti, nekulturi naspram „negdašnje kulture“.

Diferenciranje između izrazito pozitivnog i izrazito negativnog ocenjivanja „osobina“ i vrednosti srpskog naroda teško je pratiti na formalno-jezičkom planu, jer narativne prakse, bez obzira na njihov vrednosni pol, variraju formalno različitim odrednicama (*ja-mi-oni*) ista ili slična značenja. I pozitivna i negativna određenja prema sopstvenoj naciji po pravilu (koje ima izuzetke) uključuju samog ispitanika, odnosno njegovo izjednačavanje sa kolektivom (*Kad govorim o srpstvu govorim o sebi* ili *Niko neće da kudi svoje* ili *Najgori smo narod na svetu*) kao da je reč o samodefinisanju. Lični identitet se delom potvrđuje kroz priču o kolektivnom, odnosno nacionalnom identitetu, posebno u onim slučajevima u kojima na pitanje *Ko ste Vi?* ispitanik pre svog imena kaže da je Srbin ili kada pripadnost srpstvu stavlja ispred ličnih uspeha. Upravo tako sebe „opisuje“ istoričar iz Novog Pazara: *Drago mi je što sam profesor, što sam uspeo da završim, da postignem da radim ono što volim, ali draže mi je što sam Srbin.* U pitanjima identiteta narativnost sa ličnog plana skoro neosetno prelazi na zajednički plan. Na taj način ovaj profesor nastavlja „svoju“ priču: *Zlatan, zlatan smo narod, a beogradska dizajnerka još je preciznija: Ne, ne postoji niko savršeniji od nas. Znači, smatram da je Gospod najsavršeniji, a od naroda jesmo. (...) Smatram da intelekt ovoj Evropi i ovom svetu daju Srbi, znate. (...) Mi smo jedan predivan narod. (...) Kamo lepe sreće da smo... da je većina nacija takva. Ne bi bilo rata i ne bi bilo sukoba. Eventualno čega bi bilo – lopovluka. Mi smo svi, nažalost, moram da kažem – Srbi – mi smo sitni lopovi.* Etnološkinja iz Valjeva o osobinama Srba govori samo u pluralnom obliku, bez izuzetaka: *Mi jesmo siromašni, ali kada govorimo o Srbima, mi smo obrazovani preko priča naših baka koje su nam pričale bajke i širile svest. Kod nas postoji identifikacija ljudi preko Nemanjića, preko naših manastira je jedna posebna svest o posebnosti.*

U okviru iskaza ispitanika, bez obzira na to da li je reč o pozitivnom ili negativnom vrednovanju, govor o Srbima iz trećeg lica množine prelazi u prvo lice množine. *Srbi kao narod su jako puno gostoljubivi, popustljivi, jako mekani, a*

⁸ Klaus Rot (2000: 161) smatra da je „Zapad“ za narode Jugoistočne Evrope uvek bio najvažniji reper prilikom poređenja.

onda kad počnu... Čute, čute i trpe, ali kad počnu da izbacuju emocije, to burno rade. I s druge strane, nikad ne miruju i oni uvek traže...Kavgadžije **smo** u principu i uvek **čačkamo** tamo gde ne treba da **čačkamo**...Ja mislim da **smo mi** takvi, ne znam. **Nismo** onako „flegma“, miroljubiv narod, kaže mlada poljoprivrednica iz Kikinde. Govoreći o Srbima, sredovečna Čačanka se u okviru iste rečenice preorijentise sa govora u trećem licu na govor u prvom licu jednine: *Ipak, ja ovaj narod volim, ipak, znači to su... to sam ja, sa svim svojim nedostacima i manama.*

Poseban slučaj, u semantičkom smislu, jeste govorenje o Srbima u jednini koje ima značenje množine. „Opštost“, celina ili „zbirni lik“, se individualizuje, tako da singularni oblik „Srbini“ postaje ekvivalent „srpskom narodu“, semantički pluralnom obliku. Mašinbravar iz Požarevca kaže: *U svakom žitu ima kukolja, ali Srbini kao Srbini je veliki čovek.* Poslovično pretpostavljanje različitosti, koje treba da označi realnost, ostaje u senci predstave o apstrahovanom individualisanom kolektivu. Na formalnom jezičkom planu, kao i u delu značenja, ovaj iskaz se poklapa sa iskazom beogradskog policajca: *A kao narod, ja mislim da su Srbi nedostižan na svim prostorima, mislim da u svemu... da se ponosimo sa Slobom... ali ono bombardovanje, ono... Srbini jeste uvek bio veliki, ali u njegovo vreme još snažniji, bez obzira na ovo...Izgubilo se dosta, ali je on napravio ipak nešto što je ostalo mnogima u sećanju. (...) Srbini može da izdrži i da istrpi, to istorija nije zabeležila za sada. Ja barem ne znam... I tu smo heroji...*

Vrlo retko stavovi prema „zбирnom srpskom liku“ podrazumevaju lično isključivanje, izdvojeni „pogled sa strane“. Tako se prema svom narodu odnosi visokoobrazovana Kruševljanka: *(Srbi nisu) ni bolji ni lošiji nego ostali narodi*, ili četrdesetdvođodišnji Čačanin: *Isti kao ostali narodi, i dobri i loši, i pravoverni i neverni* ili, najsažetije: *Različiti*, kako kaže kozmetičarka iz Beograda. Sasvim je suprotna situacija sa izražavanjem vrednosno obojenih stavova. Potpunim uopštavanjem i u pluralnom obliku, dakle, uključivanjem „sopstva“ u zajedničko „mi“ ispitanici odgovaraju: *Najgori smo narod na svetu* ili *Najbolji smo narod na svetu*. Nacionalni identitet podrazumeva više od uključivanja – poistovećivanje, koje u svakodnevnoj konverzaciji ima granice. Svaki pojedinac lično može da se poistoveti sa „zбирnim likom srpskog naroda“, ali se srpski narod ne može poistovetiti sa pojedinim njegovim predstavnicima. Istoričar iz Novog Sada sasvim je određen u tom smislu: *Nikada ne bih da poistovećujem svoj narod sa Milićem od Mačve, sa Dragošem Kalaićem i takvim ljudima koji su bili uz vlast, koji su nam naneli najveće zlo u forsiranju „mi smo nešto iznad“.*

Lična uverenja o srpskoj „posebnosti“ pojedini ispitanici iskazuju sa pomešanim osećanjem ponosa i „prokletstva“, tako da sama naracija o pripadnosti srpstvu prerasta u poetski nadahnut diskurs koji karakteriše unutrašnja napetost. Čak i u slučaju navodno negativnog odnosa, osećanje privrženosti ima značajnu ulogu. Na pitanje intervjuera *Ko je on?* dvadesetsedmogodišnji Leskovčanin, programer, odgovara:

- *Ja sam Srbin.*
- *A na drugom mestu?*
- *Da sam proklet što sam Srbin!*
- *Kakvi su Srbi kao narod?*

– *Najgori, ali i najponosniji. Ponosan sam što sam Srbin. To već nije stvar nacionalnosti, već stvar mentaliteta; znači, trpeti kad ti je najgore i znači biti protiv najjačeg i biti svestan da to neće doneti ništa dobro... znači jedno stvarno veliko prokletstvo.*

Sasvim drugačija unutrašnja napetost u pričama o Srbima karakteriše „odbrambene“ stavove, koji se konstituišu kao suprotnost „pripisanim“ negativnim stavovima, odnosno negativnim heterostereotipima. Lično naglašavanje neslaganja treba da označi „predznanje“ o problemu „kakvoće Srba“. Ispitanica iz Šapca svoje „predznanje“ o „ružnim pričama“ negira ličnim odnosom, prema tome šta ona „voli“, odnosno „ne voli“ u tim pričama. *Srbi su emotivni, emotivni. Ja ne volim kad se priča ružno o mom narodu, ja volim svoj narod i kad neko kaže – svi smo mi Srbi isti, svi smo mi Srbi lopovi, svi smo mi Srbi ovakvi, svi smo mi Srbi onakvi... Ja smatram da su Srbi jedan emotivan narod, snalažljiv narod, gostoljubiv narod. I ja ne volim da se o mom narodu ružno priča.* Nešto starija Nišlijska s ponosom ističe: *Baš volim što sam Srkinja! Šta su oni (Amerikanci, prim. G.Đ.) bolji od nas?! -Evropa će uvek nas gledati kao neki privezak, nešto što nije važno, što nije bitno... Jednostavno, postojaćemo za njih i postojimo za njih samo toliko da iskažu svoju moć, bilo političku, bilo ekonomsku. A što se tiče civilizacije, mi smo ispred njih 100 godina.*

Zašto mislite da smo ispred njih 100 godina?

- *Pa, zbog naše istorije.*

Uopštena određenja srpskih vrednosti, poput „istorije“, „kulture“ itd., uključuju aktivan, mada stereotipan, odnos prema savremenoj situaciji. U situacionom izražavanju „visokih kvaliteta“ naroda, kao i u slučaju njihovog osporavanja, argumentacija se izvodi na osnovu neposrednog „znanja“ o pokrenutom pitanju. Ono na šta se oslanjaju „kognitivno-diskursivna gledišta“, bez obzira na vrednosni pol, jeste zapravo „stvarno stanje“, koje može biti „argument“ opravdavanja uopštenog pozitivnog (pred)stava, („predznanja“) i, na drugoj strani, prilikom negativnog vrednovanja, „stvarno stanje“ postaje argument pokazivanja, odnosno učvršćivanja ispravnosti sopstvenog (negativnog) mišljenja. Podrazumevanje „stvarnog stanja“ kao „izvinjenja“ za trenutnu nevidljivost načelno pozitivne argumentacije o srpskim osobinama čitljivo je u stavu sudije iz Pančeva: *Znate, mislim da smo sposobni, da smo sposoban narod, mislim da smo intelektualno baš negde pri vrhu u svetu, znate, narod koji je vispren, koji to može da dokaže u svim poljima – u muzici, glumi, književnosti, slikarstvu, znači da smo talentovan narod. Međutim, zapušten narod, jednostavno narod koji više ne razmišlja o tome.* Primer koji ilustruje slučaj potkrepljivanja

negativnog stava prema „osobinama“ nacije „stvarnim stanjem“ svodljiv je na reči jedne Piroćanke: *Mi smo poprilično nekulturan narod, a pritom smo izgubili toleranciju...* U većini stavova, diskursivne prakse prate trendove savremenog društva ili uzimaju u obzir ono što se dešava na aktuelnom političkom planu. Građani koji su podržavali promenu režima u svojim iskazima pokušavaju da pomire dve naizgled suprotstavljene tendencije: potrebu za ponovnim uspostavljanjem poverenja i saradnje sa „drugima“ (naglašavajući da su Srbi otvoren narod sa kojim se može živeti), sa potrebom očuvanja specifičnog identiteta, tradicije i sl. čiji je *doprinos svetu izrazito pozitivan*. Rezultat tog „kontrasta“ – neophodnosti *promena* i neophodnosti *zadržavanja nacionalnih specifičnosti* – na narativnom planu ogleda se u tipičnom iskazu: *...zato što smo mi doprineli dobru i najviše dobru čovečanstva. S obzirom na našu veličinu, mislim da smo narod sa identitetom, da mi imamo nešto specifično i da opet možemo da saradujemo sa svetom.*

Na pitanje *kakvi su Srbi kao narod?* kao da postoje unapred spremni odgovori: *najbolji* ili *najgori* / *i najbolji i najgori*. Ovakvi odgovori najčešće nisu plod razmišljanja i stvarnog upoređivanja, nego eksklamacije koje zapravo pokazuju privrženost i brigu za svoj narod. Dvadesetšestogodišnji taksista sa periferije Beograda potencira razliku između sopstvenog naroda i ostalih naroda jedino privrženošću, odnosno pripadnošću srpskom narodu.

– *Srbi ko Srbi, ne mogu da pričam, da li su bolji ili gori od nekih, bolji su sigurno.*

U kom smislu?

– *Pa zato što su moji, u tom smislu.*

Privrženost naciji nije „nesvesna“, tako da se stav o kakvoći naroda „kontroliše“ upravo uvažavanjem ove činjenice. Ona može biti izražena u formi objašnjenja načelno pozitivnom stavu (kao u iskazu prethodnog ispitanika) ili kao unutrašnji korektiv subjektivnosti, koji u „ocenjivanju“ ne bi trebalo zanemarivati. Osamdesetogodišnja Piroćanka bez škole kaže: *Iako smo Srbi, sigurno ima po neko loš.*

Snažan emotivni stav prema svom narodu može biti izražen na „duhovit“ način i formalno negativnim sredstvima: *Da nismo mi Cigani, vi Srbi bi bili najgori narod*, citira mladi Leskovčanin svog komšiju Roma i daje mu za pravo. Prilikom negativnog vrednovanja „osobina“ naroda, ocene su skoro po pravilu iz reda poznatih stereotipa: Nezaposlena Beograđanka kaže da je srpski narod nesložan, da komšiji crkne krava... Nesloga, zavist, tvrdoglavost, eto.... Sudija iz Kruševca ima sličan stav: *Mi smo pomalo nabusit narod, malo inadžijski narod*. U slučajevima redukovano, suženog iskaza, bez obzira na to da li je izneseni stav pozitivan ili negativan, ispitanici pribegavaju odgovorima-klišeima, kao da je preporučljivo govoriti upravo na takav način. Stereotip postaje okvir „ispravnog“ stava, odnosno jedino „tačnog“ odgovora: *Ja bih rekao da su Srbi jedan*

normalan narod, koji (...) ne bi nekome naudio... Što se kaže, nebeski narod. Problem nastaje na značenjskom planu, kada ista osoba artikulira potpuno suprotstavljene stavove, što dovodi do zbunjenosti i neke vrste „protivdiskursa“ koji se mora uzeti u obzir. Nejasnoće nastaju i iz neopredeljenosti ispitanika u odnosu na vrednovanje osobina koje smatraju karakterističnim. Sredovečna Kragujevčanka gostoljubivost određuje kao pozitivnu srpsku osobinu, a na pitanje *da li Srbi imaju i neke loše osobine ovako odgovara:*

– *Uporni su, tvrdoglavi, ne posežu stranim uticajima, drugih ljudi sa strane, ipak, imaju nešto svoje.*

– *Mislite da je to dobra ili loša osobina?*

– *Pa, ja mislim da je dobra.*

Za razliku od ovih, „razrađeniji odgovori“ pokazuju ne samo uticaj (kvazi)akademske stereotipnih stavova nego i potrebu ispitanika da ih izraze na način kao da je reč o nečemu do čega su sami došli svojim iskustvom, obrazovanjem, posvećenošću. Mladi Kruševljanin visokog vojnog obrazovanja, koji u svom predstavljanju pripadnost naciji ističe na prvo mesto, konstruiše svoj odnos ka nacionalnom identitetu iz nekoliko različitih „pravaca“. *Kad kažem Srbin, podrazumevam ne samo Srbin u nacionalnom smislu već u jednom svetosavsko-filozofskom smislu, moralnom smislu, tako da mislim da bi bilo dovoljno da kažem da sam Srbin, a podrazumeva se da sam tim čovek, patriota, čovek koji pokušava da bude racionalan zahvaljujući toj svetosavskoj filozofiji, ali ujedno, znači, pragmatično okrenut Zapadu, a duhovno okrenut Istoku.*

Akademski ili kvaziakademski diskurs o identitetu oslonac je laičkim formulacijama. On pruža načelnu orijentaciju ili, u nekim slučajevima, proizvodi stavove. Mehanizam usvajanja „stavova elite“ u diskursivnim praksama svakodnevice funkcioniše na različite načine. Dominantan je mehanizam po kome se pamti „suština elitnog stava“, a izvor, odnosno autor stava, lako se zaboravlja, pripisuje pogrešnoj ličnosti ili ličnosti čije ime znači metaforu pameti, intelektualizma, priznatosti... Odnos između (kvazi)akademske (elitne) stavova i laičkih stavova javlja se kao odnos između originala i falsifikata. Dvadesetsedmogodišnji mladić osnovnoškolskog obrazovanja o Srbima ovako razmišlja: *Neke stvari koje sam pročitao, čuo, [kazuju] da smo mnogo star narod. To dokazuje i pismo i sve; ne može biti savršeno pismo jednog naroda, a drugih ne. Znači da smo stariji od njih. Učili smo u školi – poklonili smo im viljušku, Teslu, svašta smo dali... Ne, nigde takvog života nema na kugli zemaljskoj, te topline i dobrote. Mislim da je Ivo Andrić tako nešto izjavio – da smo fantastičan narod, bogobojažljivi, prijatni, da te ugosti, počasti, primi u kuću, a kada se dohvate puške onda su grozni... Mi smo sposobni, mislim da imamo i neke genetske predispozicije... Predaka ima dosta u nama.*

Grupi stereotipnih, akademski usmerenih stavova, pripadaju i oni koji značenjski predstavljaju suprotnost pozitivnom karakterisanju. Oni proizlaze iz okvira intelektualističkih priča o neslozi, zavisti, inatu. Niz negativnih karakteristi-

ka obogaćuje se pričom o „crkavanju komšijine krave“ ili nekom od varijacija na istu temu. Ova priča u interpretaciji valjevskog frizera zapravo je cela njegova priča o Srbima: *Mislim da nismo baš tako dobri ljudi, više želimo drugom zlo nego sebi dobro*. U slučajevima kada se oblikovanje stavova o nacionalnom identitetu prepoznaje kao slaganje sa stavovima određenog autora, priča je zaokružena ravnotežom pozitivnih i negativnih stereotipa. Novinarka kojoj je „*vrlo neprijatno u koži Srkinje*“ poziva se na knjigu profesora Jovana Marića: *Pa, Srbi imaju skoro istu količinu pozitivnih i istu količinu negativnih karakteristika, definitivno. Najviše mi smeta, meni najviše smeta što su Srbi takvi, što su nekulturni, što su inadžije, što su muvare, što vole da prevare, što ono kažu – da komšiji crkne krava. Ima jedan naš drugar, aforističar, baš jedan divan aforizam koji kaže: „Komšiji nikako da crkne krava – ne znam zašto mi to radi!“ Mislim da je to isto tako slikovito kakvi smo mi Srbi. Čak je i onaj profesor Marić relativno dobro, po meni, obradio tu temu, kakvi smo mi Srbi. Zaista je, ono, ušao u detalje. S druge, strane ima nešto interesantno – Srbi imaju dobre osobine: vrlo su gostoljubivi, vole da pomognu kad imaju. E, kad nemaju, onda su već zavidljivi, onda žele da podmetnu nogu i tako*. Iako se uticaj akademskog diskursa češće prepoznaje u stavovima ispitanika koji se ne pozivaju direktno na određenog autora, gde su *istorija i kultura* osnovni argumenti pozitivne kvalifikacije, navešću još stav penzionerke iz Kragujevca, koja se takođe oslanja na mišljenje poznatog „karakterologa“, ne interpretirajući ga u pojedinostima u „pravom“ značenju. *Pa, mi smo, ovaj, što rekao pokojni Jovan Rašković, priglup narod, priblesav malo narod. Srbi vrlo brzo zaboravljaju sve, druželjubivi su, svakojaki, široke ruke, široke duše, ali mislim da imamo jednu manu – da se suviše držimo prošlosti i te istorije. To jeste dobro, ovaj, da se pamti, da se zna, ali u ovim naprednim vremenima, kad tehnika preuzima primat nad istorijom, mi bi morali da se menjamo*.

Pored mehanizma oblikovanja stereotipa koji se prepoznaje u isticanju pozitivnih osobina uz koje skoro po pravilu stoji „ali“, svojstveno i elitističkim stavovima (*Srbi su bolji od drugih po mnogo čemu, ali nisu cenjeni zahvaljujući našoj politici* ili *Smatram da smo mi nacija koja ima mozga i talenta, (...) ali da imamo dimenziju gde nas nešto koči*), ni mehanizam „očučavanja naroda“ nije zemarljiv u diskursivnim praksama svakodnevice. Stomatolog iz Pirota obrazlaže to „čudno, u srpskom narodu: *Mi smo čudan narod – idemo više ka mazohizmu, da bismo se sutra hvalili kako nam je bilo mnogo teško, ali smo izdržali*. Studentkinja iz Požarevca takođe kaže da su Srbi *čudan narod, umeju da se vesele, jaki, snažni i hrabri ljudi koji i u nenormalnim okolnostima ostaju normalni, ali, opet, i tvrdoglavi, teraju po svome i kada nisu u pravu*. Bez obrazloženja, tipičan izraz „očučavanja“ svodi se na atribuciju koja je neprozirna u analizi „razloga“: *Mi smo jako komplikovan narod. Kad bi sve reči i epitete nagurali, baš bi nam sve padale*, kaže četrdesetogodišnja Kikindanka ili, kratko i zagonetno: *Mnogo smo zeznuti kao narod*. Pravnica iz Šapca sličnog je mišljenja: *Mi smo strašno čudan narod... Što je sigurno, sigurno je da smo suviše ponosni, da je to ono što imamo u sebi*. Da su Srbi na „čudan način posebni“ smatra i medicinski tehničar

iz Sremske Mitrovice: *Mislim da smo mi drukčiji od drugih i da ipak ima nešto u nama što nam ne dâ da se damo tek tako. (...) Mislim da to što mi imamo u sebi nam je i prednost i mana, pa nam se sve tako dešava. To „čudno“ za penzionerku iz Novog Pazara je način da izrazi svoj kritički stav: Lud narod zato što dozvoljava da ga uvek neko drugi posvadi. (...) Mislim da su Srbi vrlo čudan narod. Srbi mnogo opraštaju, mnogo zaboravljaju, dok drugi narodi na ovom prostoru ne... Očudavanje ide od pozitivnog do negativnog. Mislim da su Srbi specifičan narod po pitanju svega. U svetu nemate ponašanje Srba... Dosta ljudi se ponaša nekako... furijanski... Ne znam kako da ga opišem. Čini mi se da je, u suštini, obar, OK, ali ispoljavaju se i neke negativne stvari, ali je to nametnuto. Znači, neko nas zeza, iskušava nas đavo, ne znam... U najkraćem, prema mladoj Šapčanki, Srbi su izgubili kompas ili poslovično, prema novosadskom ugostitelju: Znaš kako kažu Srbi: spasa nam nema, propasti ne možemo.*

Diskursivne navike ispitanika koji Srbe izrazito pozitivno opisuju i vrednuju u odnosu na sve ostale, tj. svet, podsećaju na diskursivne navike sportskih navijača, zbog čega se ne moraju uzimati sasvim „ozbiljno“. Činjenice pripadnosti i privrženosti ovde imaju važnu ulogu. Više je reč o „sportskoj“ i „navijačkoj“ euforicičnosti, odanosti svom „timu“ i „provokaciji“, nego o stavovima utemeljenim na nekakvom „znanju o nepobedivosti“. Navijanje za „naše“ i „svoje“ samorazumeva se iz proste činjenice što su „naši“. Tako, prema mišljenju studentkinje iz Pančeva, osećanje nacionalnog identiteta dolazi do izražaja upravo na sportskim takmičenjima, prilikom intoniranja himne, dodela medalja i sl. U takvim situacijama se krije „nesaznatljivost“ dubokih veza sa kolektivom i snaga privrženosti koje čovek inače nije svestan u tolikoj meri: *To se najviše vidi npr. kroz sport, tu se može kolektivni identitet videti, to je nešto što je jače od nas i što, što meni lično (...) na nekim dodelama medalja zna da natera suze u oči. Upravo ta ideja o nekom kolektivnom identitetu. Putem sporta pojedini ispitanici objašnjavaju „srpsku posebnost“ i diskurs o nacionalnom identitetu „izmeštaju“ u diskurs primeren sportskim takmičenjima. Uspesi domaćih sportista u svetu, po ovim ispitanicima, legitimni su argument u prilog srpskog talenta i nepobedivosti. Mladić iz Sremske Mitrovice kaže: Šaka od 10 miliona razbija majmune kojih ima 30, 40, 50, 80 ili 100 miliona.*

Biti „bolji“ od drugih nije ugodna pozicija. „Mentalitet“, „prirodna obdarenost“, dobra geografska pozicioniranost i uopšte, „osobine“ Srba, ne ostaju neopaženo i bez uticaja na odnos međunarodne zajednice i suseda prema Srbima. Sve to mogu biti „jedini razlozi mržnje“ i svetskih „zavera“ protiv Srba: *Još od najeze Turaka, krivi smo samo što živimo ovde. Više od toga – pojedini ispitanici „mentalitetske“ i „prirodne“ odlike razumevaju kao jedini uzrok ratova, pa i savremena dešavanja pokušavaju da „racionalizuju“ preko stereotipa o dobroj i prestižnoj geografskoj pozicioniranosti, ali i stereotipa o srpskoj hrabrosti, nepobedivosti: ... A opet, i naši roditelji i naši dedovi su nas učili da smo mi hrabar narod, da smo mi nepobedivi, pa se mi onda iz tog nekog smisla nismo ni osećali ugroženim. (...) Nije čudo što su se preko nas prelamali svi ratovi. Nešto postoji*

na ovom prostoru, on je kvalitetan... ili Izgleda da smo malo prgav narod, mnogo smo ratovali, a to je zbog teritorije koju naseljavamo, koja je svima bila interesantna zbog umerene klime, četiri godišnja doba ili Možda nas mrze zbog našeg mentaliteta ili Što Srbin ima to niko na svetu nema. (...) Mi smo najčistiji narod, i najpošteniji, najbolji narod na svetu, pa nas zbog toga narod (svet, prim. G.Đ.) i mrzi... ili Svetu smeta naš geografski položaj i naše prirodno bogatstvo, jer (...) nigde ovakvog života nema, slobode kao što je ovde. Ukratko, iz ovih stavova proizlazi da je „prirodno bogatstvo“ istovremeno i „prirodna argumentacija srpske prednosti“ u odnosu na ostali svet i samorazumljivi razlog „tuđe zavisti“.

1.2. Savremeno srpstvo prema „idealnom liku nacije“

Poređenja u odnosu na *idealni lik nacije* nisu ništa ređa od poređenja u odnosu na susede, Evropu ili svet. Parametar, dakle, nije neko u okruženju, već se osnova poređenja bazira na relaciji sadašnje slike i idealne slike nacije. To što se kao uzorni parametar uzima zamišljena predstava nacije ili fikcija ne umanjuje njenu „stvarnosnost“. Konstrukcija „preegzistentne nacije“ (Bilefeld, 1997: 61) u diskursivnim praksama građana postaje „realna društvena činjenica“. Penzionerka iz Beograda kaže: *Ja druge narode ne poznajem, ali gledajući kako je ovo kod nas – nismo mi Srbi – iako smo bili silan nebeski narod. Nastavnik likovnog takođe uočava nesklad između onoga što su Srbi bili, ili zvanične predstave o tome kakvi su bili, i sadašnjeg stanja. Ne sviđa mi se to što smo i dalje nekulturan narod, ma koliko puta se potezali na onu viljušku sa fresaka, ma koliko puta mi zvali u pomoć i naše svetitelje koji drže epruvete u rukama itd. iz srednjeg veka, mi smo i dalje nepismen narod, jer da smo pismeni ne bi nas mogli ovi majmunisati 13 godina!?*

Idealni ili *idealizovani lik nacije*, preuzet iz srpskog mita, prema ispitanici iz Novog Pazara, smetnja je „normalnom životu“ i racionalnom odnosu ka savremenim zbivanjima. Zapravo, pogrešno razumevanje i političke interpretacije ovog mita doprinele su „srpskom padu“. *Ono što meni u poslednje vreme jako smeta to je mit o veličini. Što si manji, taj mit neverovatno raste. „Šta smo mi bili nekada!?“ Te, nešto se jelo kašikom i viljuškom kad su Francuzi mogli samo da sanjaju o tome... Ni vredni, ni plemeniti... Ni plemenitosti, kojom smo se dugo hvalili, ni nje više nema... Ali, to je život i to su stalne promene. „Mi smo dati i zadataci da uvek budemo takvi i mi smo nebeski Narod“!? E, to je taj mit o nebeskom narodu... Taj mit o Kosovu jeste tako veliki, i on nas jeste obeležio – izabrati između zemaljskog i nebeskog, izabrati večni život, ali ne pristati na to loše. Srbi su otišli na megdan Turcima ... i to je njihova veličina. Mogli su da prihvate tursku vlast i mirno da nastave život. Izabrali su ono drugo. A mi smo zadnjih pedeset godina izabrali upravo drugo (tj. drugačije, ropstvo, prim. G.Đ.). Mirno, bez pobune, prihvatamo sve što nam se servira.*

Ovakva situacija zahteva „popravljanje naroda“ ili ponovno konstituisanje nacionalnog identiteta, prema „autentičnom“ razumevanju njegovog sadržaja i

bez stida što su konstituenti srpskog identiteta upravo takvi a ne drugačiji. Na „tajno“ i „stidljivo“ ustoličavanje novog/starog/pravog identiteta ukazuju mnogi ispitanici, izražavajući potrebu da se o tome jasno govori. Identitet je nekonstituisan, skrajnut, nepravedno zapostavljen – mišljenje je nastavnika likovnog iz Čačka. *Mislim da su se Srbi mnogo sklanjali od svog srpstva. (...) Samo smo se mi od toga sklanjali i samo smo mi pljuvali našu istoriju, pljuvali smo i na šajkaču, pljuvali smo i na opanak, na crkvu, na Studenicu, na krst, na ovo, na ono. Mislim da je krajnje vreme da se kaže – Srbi smo, jesmo.*

Put do „idealnog“ (ili „pravog“) „mi“ zahteva popravljjanje savremenog „mi“ i to „shvatanjem suštine srpstva“, „uvažavanjem nacionalnih potencijala“, „dobrom organizacijom“, „sazrevanjem“ i „osvešćivanjem“. Prema „savremenom srpstvu“ mlada Beograđanka odnosi se kao prema nekom ko nema dovoljno samopouzdanja: *Mi moramo da shvatimo ko smo*, kaže ona, a visokoobrazovani Kragujevčanin osnovnu prepreku za „napredak srpstva“ identifikuje u *nedostatku organizacije, jer je fakat da u narodu ima dosta potencijala za razne stvari*. Student iz Kruševca odstupanje od idealnog lika nacije određuje situaciono, kao rezultat teškog života. Sadašnjoj situaciji on pretpostavlja „ono što Srbi stvarno jesu“: *U poslednje vreme, mogu slobodno da kažem, malo smo se iskvarili. (...) Stiče se utisak da smo na neki način kvarni. Ono srpsko – nek komšiji crkne krava – i tako... Mislim da to nije nešto urođeno srpsko, mislim da je to došlo nekom borbom za opstanak u poslednje vreme... Nametnuto.* „Kvarenje“ je i prema etnološkinji iz Kikinde uzrokovano nepovoljnom situacijom: *Ne mislim da su (Srbi) duhom siromašni, nego su jednostavno zaboravili na svoju duhovnost, duboko su je potisnuli pred nekim drugim problemima, životnijim problemima, možda, trenutnim problemima koji već dugo traju. Da smo inače ovako i milosrdni i spremni da pomognemo. Ja se prosto plašim da ćemo jednog dana izgubiti, ako nastavimo ovako da se borimo za ono najosnovnije, da ćemo jednog dana izgubiti i te neke dobre osobine koje imamo.*

Studentkinja iz Niša nezadovoljstvo „zbirnim likom naroda“ takođe određuje situaciono i vezuje samo za poslednje vreme. *Dešavalo nam se, u poslednje vreme, da se stidimo kad kažemo da smo Srbi ili Ne znam, sada bih morao da krijem u stvari da sam Srbin*, kaže srednjoškolac iz Pančeva. Razočaranje zbog iskrivljenja pozitivnih predstava koje je imao u odnosu na svoj narod programer iz Beograda izražava ovako: *Prosto naprosto, nisam mogao da vidim moj narod da se nalazi u ulozi agresora, ili u ulozi osvetnika, u ulozi egzekutora nekoga – tako ružnih stvari, da nisam mogao da zamislim. Eto, nažalost, i to se desilo.* Razočaranje u humanost koja se podrazumevala nagoni na preispitivanje ranijih, načelno pozitivnih stavova o srpskom kolektivitetu. Pravnica iz Šapca kaže: *Kako sazrevam, uviđam neke nedostatke ovog naroda... Mislila sam da smo mi narod koji se ističe nekom humanošću. Znači tako, vreme nosi svoje, neka razočarenja, mislim...*

„Inventar“ pozitivnih kolektivnih znanja o sopstvenoj naciji neretko se dovodi u pitanje iz perspektive „projektovanih stereotipa“ (Rot, 2000: 269). U najkraćem,

projektovanim stereotipima označava se pojava usvajanja „stranih negativnih mišljenja“ o sopstvenoj naciji kao sopstvenih. Negativne „definicije“ koje su dali „drugi“ postaju polazna osnova ovakve argumentacije ili, tačnije, kao „objektivna stvarnost“ usvaja se „pripisani stereotip“, tako da repertoar negativne propagande figurira kao „stvarno stanje“. *Ja, nažalost, moram da kažem da su Srbi, eto, barabe*, reči su pančevačke novinarkе. Uvažavajući spoljašnju negativnu predstavu, građevinski tehničar iz Šapca pokušava da relativizuje nametnute negativne stavove, govoreći: *Pa, mislim da, onako, u biti, [Srbi] nisu loši... Nekako su nas, onako, neki loši ljudi i loša vremena, ovaj, bacili više akcenta na neke naše loše osobine, ali mislim da generalno onako nismo loši*.

Deo ispitanika „kvarenje Srba“ doživljava kao pasivno stanje, u kome Srbi nemaju „ni zasluga ni krivice“, jer *zločin nije u srpskom duhu*. Za ružnu sliku kriv je „neko sa strane“. *Ponizili su nas, unakazili*, odgovor je na ljudske nedoumice, nastale krahom fantazija o kolektivnoj superiornosti. Zapravo, u vreme „kolektivne moći“, koja u vremenskom smislu znači rani srednji vek ili, samo za retke ispitanike, dobar deo vladavine Slobodana Miloševića (*Srbin jeste uvek bio veliki, ali u njegovo vreme još snažniji*), bili smo bolji, ponosniji, jači... Prema većini ispitanika, upravo je u poslednjem periodu razbijena kolektivna identifikacija sa „predstavom srpstva“ kroz istoriju. *Mislim da je svet poslednjih godina stekao malo krivu sliku o Srbiji. Mi smo bili i u Bosni i u Hrvatskoj i sad na Kosovu predstavljani kao neki divljaci i da ljudi u svetu u stvari imaju pogrešnu sliku o nama, o ljudima koji žive ovde ili Ipak smo mi debelo žigosani ili Evropa i Amerika su demonizovale Srbiju. Mnogo puta se stidim što sam Srpkinja, zbog tuđih mišljenja o Srbima, ali ja previše cenim Srbiju i sve ono što ona ima, njeno nacionalno bogatstvo, njenu prirodu, njenu prošlost, njenu istoriju, na kraju njen narod, hrabrost naroda ili glupost, ja kažem hrabrost da preživi zdravo-pametan*.

Potreba za boljom „spoljašnjom predstavom“ Srba ukazuje na neke od razloga nužnosti ponovnog konstruisanja „pravog identiteta“. Za nekolicinu ispitanika „spoljašnja predstava“ prvenstveno zahteva reviziju, jer je ona u suprotnosti ne toliko sa onim što Srbi sada jesu, nego sa srpskom tradicijom i istorijom: *Kako su nas predstavili, jedemo malu decu, ali mislim da nije baš tako... Procečan Srbin izgleda tako što ima bradu, kokardu, nož u zubima, onako prljave kose, nije se kupao jedno šest meseci do godinu dana... Verujem da smo narod sa tradicijom, istorijom, ali mislim da su ovih zadnjih deset godina totalno upropastile celu sliku o nama i ostavile trag koji će trajati, ono, iha-ha*, kaže poštar iz Beograda. Medicinska sestra iz Šapca, kao da nastavlja priču: *Oni su nas doživljavali kao neke varvare, kao neke ljude koji ne znaju da pišu, da čitaju, da jedu viljuškom i nožem, mislim, smatram da su nas videli kao, tako, neke divljake, ali mislim da ne zaslužujemo takav neki njihov stav prema nama*. Frizerka iz Požarevca spoljašnju predstavu o Srbima naziva omalovažavanjem: *Mi smo toliko omalovažena zemlja i nacija, pogotovo Srbija – to ti je strašno. A zašto je tako došlo do toga nemam pojma. Sad se više ceni i Hrvat i Musliman, bar na stranu*.

U razumevanju dela građana „osobine“ srpstva mogu se situaciono menjati, u zavisnosti od političkih promena i onoga što nude „medijske slike“. Uticaj je takav da se zbirno „mi“ menja sledeći dominantnu retoriku: onakvi smo kakvim nas predstavljaju u domaćim medijima. Medicinska sestra u penziji iz Novog Pazara kaže: *Bili smo dostojanstveni. Bili smo poznati kao pravedan i hrabar narod. Onda se 5. oktobra srušilo sve. Onda smo postali svi ti ratni zločinci. Kragujevčanka bez posla lični ponos zbog pripadnosti srpstvu vezuje za teški, „ponosni“ period, iz čega se naslućuje da je reč o vezivanju za politiku bivšeg režima ili, preciznije, za retoriku toga režima koja je putem medija propagirala upravo „osobine“ dostojanstva, ponosa... *Ponosim se što sam čista Srkinja i ponosim se, do ove situacije, u kom sam vremenu živela, u jednom ponosnom vremenu, dok nije nastupio pad.**

Diskurs o „osobinama“ Srba u stalnom je variranju između „slika“ („predstava“) i „stvarnosti“ koja se izmešta u drugo vreme ili čak na drugo mesto. *Mi smo ocrnjeni, predstavljeni smo kao afričko pleme, a oni ne znaju ni približno ko smo i šta smo*, smatra tridesettrogodišnja Nišlijka bez zaposlenja. Procenjujući Srbe u odnosu na okolnosti i situaciju, ona ukazuje na negativne učinke „Zapada“, koji se ogledaju u gubljenju „naših vrednosti“. Još više, slika „pravog Srbina“ je uzor, odnosno parametar, prema kome se procenjuju i oni Srbi koji su privremeno boravili u inostranstvu: *...Počinjemo i mi da primamo mnoge karakterne osobine Zapada koje ne pripadaju našem mentalitetu, nisu ono što mi hoćemo. Ljudi koji odu tamo, pa kada se vrate ovde – prepoznajete ih, vidite ih – to su više ljudi koji su pretrpeli obrt, od kojih je kapital stvorio nešto drugo. Nije to više pravi Srbin.* Uticaj Zapada je vidljiv i ovde, i pored toga što znači „slabljenje nacionalnog identiteta“, on je i neminovno, mišljenje je studentkinje iz Pančeva. *Ja mislim da smo mi pod jednim jako velikim zapadnjačkim uticajem. Ne mislim ni da je to pozitivno ni negativno. (...) Nama je pogled na svet u vrlo velikoj meri određen tim zapadnjačkim kolektivnim identitetom, znači, šarenilom, velikom ponudom reklama, marketingom, advertajzingom. Znači, to su sve one reči koje su se uvukle u naš rečnik, ali su se uvukle kao kategorije u naš život, tako da smo mi pod velikim uticajem toga. Ja lično, ja lično to doživljam kao loše.* Iz stereotipa o idealnom liku nacije razvijaju se novi stereotipi: Srbi su izgubili ili zaboravili svoje vrednosti i istovremeno nekritički prihvatili sve tuđe. Slika koju nudi stvarnost ne odgovara „tradicionalnoj“ slici, odnosno „onome što narod jeste“: *Koliko naše dece ne zna da odigra srpsko kolo, stidi se toga, a igra onu „zmiju“, a za srpsko kolo kažu „seljačka stvar“!?*

Kao što je elitističkim stavovima svojstveno da veličaju „zdrav razum naroda“, posebno srpskog seljaka naspram „odrođenih intelektualaca“, tako je i prema razmišljanjima „običnih“ građana, odstupanje od „idealnog srpskog lika“ najizrazitije kod ljudi iz javnog života, „inteligencije“ i uopšte „zvaničnih predstavnika“. U pitanju je upoređivanje „stvarne“ ali ipak zamišljene predstave srpstva, koja je po samorazumevanju pozitivna, i slike o Srbima koju ostavljaju predstavnici aktuelne vlasti. Sekretarica iz Beograda u ovim ljudima ne vidi

srpske predstavnike: *Ne znam, ja ne prepoznajem ove današnje Srbe, koji se danas, u javnom životu bar, eksponiraju, kao pripadnike Srba. Mi još uvek sebe tražimo ili se „pogrešno“ predstavljamo. Za ove ispitanike, „pogrešne“ predstave potiču iz Beograda, kao administrativnog centra: Mislim da je s jedne strane pogrešno što su u Beogradu Srbi za pogrešno srpstvo, jer je srpstvo stvarno drugačije, smatra učenica iz Paraćina.*

Socijalna argumentacija upotrebljiva je u opravdavanju „trenutno loših srpskih osobina“. „Negativna slika“, koja nije „istinska“, postaje razumljiva uzimanjem u obzir društvenih okolnosti. *U ovom trenutku mogu da kažem da je malo poštenih Srba. Znači, nisu poštteni, znači, trebalo bi da se poprave i mislim da bi mogli da se poprave... Mislim, to je stvar zakona, onog ko je na vlasti: samo treba da budu oštriji zakoni, u smislu da nema krađe, da nema korupcije, da nema nameštaljki, mišljenje je radnika RTS-a. Argumenti iz sfere „društvenih okolnosti“ često nisu dovoljni za opravdanje „nezadovoljavajućeg stanja srpstva“. Priznanje da „ljudski faktor“ (treba mnogo menjati u samim ljudima) ima uticaja na „te okolnosti“, zapravo je znak gubljenja pređašnjih iluzija. Upoređujući prednosti načina života i standard osamdesetih godina sa sadašnjim stanjem, sredovečni Šapčanin pokušava da se suoči sa svojim zabludama: *Bili smo osamdesetih godina na više koraka ... čak ispred onih nekih Zapadnih zemalja. Imali smo usklađenu, na neki način, onu malu privredu što smo imali i na naš način života, neposrednost, vickastost, neobaveznost itd. Bili smo neko idealno podneblje. (...) Pošto sam pripadnik tog naroda, jako sam se ponosio tim što sam Srbin, čini se više nego što treba. (...) Međutim, svi ovi silni događaji ponukali su me, što kažu Hrvati, da negde u sebi kažem da smo jako glup narod. Šta smo sebi dopustili, ko da nas vodi, šta da doživimo, gde da dospemo, pa to ne može pametan narod. Mi smo narod kao neki ostareli motor, zreo za remont. I to ispočetka. To smo mi. Bilo to nekom prijatno ili neprijatno, može da misli šta hoće, ali to je jedna neminovnost. Otušeni smo, volimo tuđe zlo nego svoje dobro, iako to ne govorimo. Negde smo u toj fazi gde smo zreli za baš generalnu rekonstrukciju. Glava, pa sve ostalo.**

Uprkos zamišljanju „idealnog lika nacije“ i zahvaljujući upravo njemu, slika „sadašnjeg srpstva“ za većinu ispitanika, bez obzira na evidentne razlike u obrazovanju, poreklu i statusu, jeste „neprijatna činjenica“. Takva je zato što je dugo takvom „pravljena“, ponekad i iz „dobrih namera“. Otuda tendencije ka „rekonstrukciji“ na svim nivoima, koje ne zaobilaze ni sferu simboličkog predstavljanja identiteta. U svetu „običnog građanstva“, ovi zahtevi imaju nedvosmislenu argumentaciju. Pored toga što bi redefinisane simbola srpskog identiteta, poput himne npr., predstavljalo korak ka ukupnom redefinisaju identiteta, ovaj zahtev se postavlja i kao „logičan odgovor“ na promenjenu društvenu situaciju. Na pitanje: *Da li Vam smeta kada se na utakmici zviždi jugoslovenskoj himni?, ispitanik koji se zalaže za „remont srpstva“ ovako odgovara: Ne, i ja zviždim. Dokle će Srbi da stoje pod himnom pod kojom su stajali ustaše, Šiptari, mudžahedini? Svi oni imaju svoje himne i države, samo mi nemamo.*

I.3. „Jesu li Srbi složni?“

O ovom „pitanju“ u svakodnevnim diskursivnim praksama razvila se cela „nauka“. Imenovaću je „neslogologija“. Uvažavajući učestalost ponavljanja stereotipa nesloge u diskursivnim praksama, može se reći da je ovo „osobina“ koja upravo „ujedinjuje“ Srbe. Zašto se većina ispitanika slaže da su Srbi nesložni? Razlozi jedinstva u pitanjima „nejedinstva“ i, uopšte, razlozi uspostavljanja „verbalne tradicije“ o srpskoj neslozi nisu sasvim „prozirni“. Način upotrebe i razumevanja „nesloge“ u objašnjenjima srpskih specifičnosti varira. Ono što se može zaključiti upoređivanjem iskaza ispitanika jeste proizvođenje objašnjavajućih strategija, kojima se pravdaju neuspesi u prošlom ili sadašnjem vremenu. Prema prvoj strategiji, nesloga je trajno, nepromenljivo stanje, „srpski usud“, iz kojeg proizlaze neuspesi. Druga strategija, takođe objašnjavajuća, uvažava sporadičnost javljanja ove „osobine“ u zavisnosti od društvenih okolnosti.

Nesloga se najčešće razumeva kao svezremenska, „sudbinska osobina“, zbog čega se mišljenja o neslozi iznose više kao „objektivne istine“, „činjenice“, a manje kao subjektivni stavovi. *Nismo složni*, smatra penzionerka iz Niša i nastavlja: *Svima drugima bi pomogli, a same sebe bi odbacili. Kao da nas prokletstvo bije ili Najveći problem srpstva je što je razjedinjeno*, kaže starija Beograđanka, ili *...Postoji tu dosta nejedinstva. Sve nas je to kočilo kroz istoriju*, prema mišljenju visokoobrazovanog Kragujevčanina. Poput znanja, stečenog taloženjem iskustava, „istina“ o neslozi u jeziku svakodnevice postaje markantna činjenica sa negativnim posledicama: „Drugi“ manipulišu nama upravo stoga što smo razjedinjeni. Etnološkinja iz Valjeva „svoju teoriju“ nesloge bazira na „psihološkom profilu Srba“, otkrivajući razloge srpske izmanipulisanosti. *Srbi imaju jednu psihičku karakteristiku da ne prihvataju ono hrišćansko – Ljubi bližnjeg svog kao sebe samog. Da ljube sebe samog, ljubili bi bližnjeg svog, ne bi bilo zlobe, pa ne bi moglo da se manipuliše tom zavišću – preko te mržnje i preko tog da se komšiji želi nešto loše, jer meni će biti dobro ako je njemu loše.*

Prema drugoj strategiji, „osobina“ nesloge zadobija status povremenog identifikacionog sadržaja nacije u negativnom smislu, iz čega proističe da je sloga varljivo stanje: čas je ima, čas je nema. Nastavnik iz Čačka lično nezadovoljstvo postrevolucionarnim razvojem situacije u Srbiji objašnjava motivom nesloge. *Peti oktobar sam doživeo kao ispunjenje nada, da će da se sruši jedan diktatorski režim, da će da se konačno promeni, da su se Srbi složili, i jesu se složili, donekle, da bi se posle toga pojavila stara srpska boljka nejedinstva i teranja inata jednih drugima.* Službenica u penziji iz Sremske Mitrovice slogu među Srbima vezuje samo za najteže situacije i dijasporu: *Srbi su jedinstveni samo kada im je neka muka. Kada im nije muka, onda nisu jedinstveni...Jedinstveni su po belom svetu, a u svojoj državi nisu, ne mogu da se slože, ne veruju jedan drugome, ne mogu da se dogovore. To su verovatno vekovne mane Srbi na kao čoveka, a u suštini, Srbin kao čovek je dobar, ima dobrih kvaliteta i što se tiče karaktera i morala. Premda se to negde usput izgubi, ne karakter, nego*

moral se tu negde izgubio... To mi je uvek najviše smetalo kod Srba, što njih trojica imaju različito mišljenje. Nikada nisu rekli – ajde, nas troje različito mislimo, ali, tu smo, ajde da se dogovorimo. To je možda ono što je za Srbe pogubno, što smo uvek „neverne Tome“.

Sam pojam nesloge na značenjskom planu ima široku lepezu nepravih sinonima. Nesloga se u diskursivnim praksama građana označava kao rasepkanost, razjedinjenost, nejedinstvo, podeljenost, svađalački mentalitet, međusobna zavist, sukob različitih mentaliteta itd. Sve su to varijacije u kojima ispitanici razmišljaju i govore o neslozi: ipak, pojmovi „neslogologije“ razumevaju se kao objašnjavajući pojmovi „drugog reda“ ili „potpojmovi“ u odnosu na „nadređeni“ pojam, odnosno „stanje“ nesloge. „Srpska nesloga“ je najčešće „nešto više“ od svađalaštva i ljudske zavisti, a nekada upravo proizvod zavisti jer su, prema profesorki engleskog, *Srbi jako nezgodni, ne trpe da neko izviri glavicom onako iznad njih, ... seku momentalno ili je vuku za noge dole*. Evo još nekoliko primera koji pokazuju način razumevanja „osobina“ srodnih neslozi. Ovi stavovi se iskazuju ili uz lično isključivanje od opšte „osobine“ ili uz lično uključivanje, kada je lični primer potvrda generalno iznesenog stava. Frizerka iz Požarevca kaže: *Nismo složni kao svi ostali. Zavidni smo, pakosni, ne volimo da pomognemo jedan drugome ni u čemu – još najpre da odmognemo... Bar ja tako mislim i to je meni nešto zacrtano. Kad pođem samo od svog primera – dok nisam imala za hleb, nikad se nisam pozajmila dinar i nisam umesila hleb, nisam imala to kilo brašna u kuću – nisam se pozajmila!* Iako o sebi ne misli tako, građevinski radnik iz Šapca smatra da su Srbi svađalački narod: *Pa, eto, znači da se posvađa bilo-zašto, a kada zagusti, onda se objedini i onda su najbolji. Inadžije su.*

Uspešan razvoj „neslogologija“ ponajviše duguje „mentalitetskoj različitosti Srba“. Prema razvijenim „teorijama“, nedostatak sloge posledica je dvaju razloga:

1) „primitivnog mentaliteta“ koji karakteriše vlastoljubivost: *Mislim da veći deo našeg naroda (...) ima taj mentalni sklop koga odlikuje primitivizam, a pod kojim podrazumevam i jedno častohleplje i jednu pohlepu za materijalnim dobrima i jednu neetičnost u svakom smislu, nemoralnost koja se vidi i kada čovek dođe na mesto koje može da iskoristi za svoju ličnu dobrobit.*

2) „mentalitetske neujednačenosti“, odnosno specifičnih razlika u mentalitetu koje uslovljavaju neslogu. Predlažući „ujednačavanje mentaliteta“, kao da je reč o „smesi“ koja se lako može oblikovati, visokoobrazovani Vojvodjanin se pita: *...Kako mogu da volim Kosovare koji su glasali za Miloševića i održavali ga na vlasti, kako mogu da volim mentalitet iz Južne Srbije!? Treba da se ujednači, znači, ali sa pozitivne strane. I jednog, i drugog, i trećeg... I Srba iz Vojvodine, i Srba iz Šumadije, i Srba sa juga Srbije (pošto više nema Kosova kao što sam rekao). Znači, da se ujedine, da se napravi jedna prava smesa koja će da bude zdrava. Sličan sistem osnovnih postavki glede specifičnosti „srpskih mentaliteta“ ima privatnica iz Beograda. *Mislim da se mi razlikujemo gde god da smo.**

Pod čijim smo uticajem bili, tako i formiramo neki mentalitet. Srbi iz Vojvodine su sasvim jedna priča, ovi iz istočne Srbije su druga priča, „južna pruga“ su treća, Šumadinci četvrta... Ovi sa Kosova, nažalost, jako liče na Šiptare, tako se ponašaju... Srbi iz Bosne dosta imaju muslimanskog mentaliteta. (...) Crnogorci su, čini mi se, opet za sebe. I kod njih postoje oni koji su sa primorja i ovi koji su malo gore po brdima ... I kod njih su prilične razlike. Ali mislim da mi se najmanje dopada njihov mentalitet zato što je potpuno izvitoperen.

Isticanje različitosti među Srbima potkrepljuje se i neujednačenošću na jezičkom planu. Istina je da se etnički stereotipi inače lako prenose na jezički plan, kada se negativni popularni sudovi o govornim svojstvima „drugih“ „moraju razumeti upravo kao izraz nevešto prikrivene odbojnosti prema samim govornicima“ (Bugarski, 1996: 102). Ovde je, međutim, manje reč o odbojnosti prema nekom delu naroda, a više o unutarjezičkom podvajanju koje služi kao objašnjenje međusrpskog nerazumevanja. Na ovaj način se „racionalizuje“ kliše o neslozi, tako da mentalitetske, jezičke i sl. različitosti postaju „razumljiva“ i „čvrsta argumentacija“ nejedinstva. *Razlikuju se Srbi u Subotici i Srbi u Vranju. Mislim da su to dve različite kategorije, različite vrste, različiti mentalni sklopovi ljudi i verujem da se ne bi čak možda ni razumeli... Jer, ovaj Srbin koji je u Subotici – on priča možda malo i mađarski, a ovaj u Vranju priča već neki srpski koji je, ono, samo njemu jasan.*

Mentalitetska različitost i odstupanje od predstave „pravog srpskog mentaliteta“, prema sagovorniku iz Kruševca, najviše karakteriše Srbe sa Kosova. *Razlikuje se to od Srba koji su ovde. Mnoge stvari, zato što su Srbi bili u manjini, poprimili su od Albanaca. U tom smislu što su postali, ovako, možda to nije prava reč, ali ih je na to naterala situacija samoodbrane od Šiptara, pa su i ovde nepoverljivi, nekada su malo i nepromišljeno agresivniji za nekakve svoje stavove. Srbi sa Kosova najmanje liče na „prave“ predstavnike srpstva. Uzroci razjedinjenosti su za dvadesetčetvorogodišnjeg studenta razumljivi, jer ih on iznalazi u mentalitetskoj različitosti. Vidite, oni jesu u principu Srbi... Ljudi koji su došli sa Kosova, to su ljudi, mogu slobodno da kažem, iskvareni su ljudi, ali prilično. Ja još uvek nisam sreo nijednog, nisam upoznao nijednog Srbina sa Kosova, mlađeg ili starijeg, koji više vuče ka nekom srpstvu. Oni su, ja mislim, u tom dugogodišnjem življenju sa tim ekstremnim Albancima na Kosovu malo više poprimili to njihovo. Mislim da im ovde nije mesto.*

U odnosu na Crnogorce, prema pričama građana, postoji dvojna strategija. U prvom slučaju, zamenicom „mi“ pokriva se zajedništvo Srba i Crnogoraca: „istost“ dvaju naroda se podrazumeva prema principu *i Crnogorci su Srbi*. U drugom slučaju, zamenica „mi“ važi samo za Srbe, a Crnogorci postaju „oni“. Stomatolog iz Pirota mišljenja je da su Crnogorci Srbi: *Mislim da neću povrediti ego crnogorske nacije, koju je izmislio Josip Broz, kad kažem da su oni najčistiji deo srpske nacije. I genetski, jer su najveća preplitanja bila na ovim prostorima a oni su bili sami i čisti. Ne mogu da kažem da Crnogorci i Kragujevčani nisu isto – oni*

su Srbi, samo što su ovi Crnogorci a ovi Šumadinci. Za mene je Njegoš svetsko čudilo u poeziji i istoriji. Prema penzionerki iz Beograda, Crnogorci nisu Srbi, a „osobine“ srpske „gluposti“ i nesloge ova ispitanica izvodi nasuprot „crnogorskoj slozi“. *Pa, znaš šta, mi smo malo glup narod. (...) Mi ćemo pre da učinimo nekom drugom tamo nego svom. Kaže, oće Crnogorci da se odvoje. Pa nek se odvoje, ali neka vode sve svoje. Mi ništa ne bi izgubili, po mome, niti bi dobili, još manje. Ako vole, nek idu brate, tolika borba oko toga. Ali njih je više u Beogradu nego nas, u tome je stvar. I na rukovodećim mestima i svuda. Znaš zašto? Zato što oni jedan drugog... to hoću da kažem, zato što mi nismo jedan za drugoga. Oni jedan drugog nameštaju, a mi to ne radimo. Mi hoćemo da mu podmetnemo nogu.*

Zbog srpske nesloge, koja je u diskursivnim praksama građana nesporna činjenica, nastaju predlozi za ujednačavanje. Ideal je ne primati uticaje „drugih“, suseda, nego iz „domaćih mentalitetskih kapaciteta“ praviti „zdravu smesu“. Izražavanje potrebe srpskog jedinstva jednako je izražavanju zahteva za jasno definisanje identiteta. To je, prema ispitanicima, važno, i zbog toga što su unutrašnje svađe, nesloga i sl. uzrok loše slike koju Srbi ostavljaju u svetu. Sloga je važna upravo zbog te slike, mišljenje je etnološkinje iz Kikinde: *Ja mislim da stranac može da kaže da su Srbi, ovako, kad upozna Peru Perića, onda može da kaže da je on i dobar drug, da će ga ugostiti, međutim, ovako u globalu, može da kaže da se Srbi stalno među sobom svađaju i glože. Bosanac je Srbin iz Bosne, a mi ne... Srbijanac, Bosanac... i stalno nekog odvajamo, nećemo da budemo svi Srbi, nego smo svi rascepkani. Kako onda očekujemo da nas neko tretira kao zajedno, kao jedan entitet, kao jedan narod. Nas vide tako kao neke ljude koji se svađaju, glože, ne znaju šta će sa sobom, rascepkane. Ova ispitanica, u svetlu savremene situacije i „slike koju stvaramo“ verbalizuje novi nacionalni autostereotip: „jeftino se prodajemo“. ...Činjenica je da mi sami sebe ne poštujemo, onda ne možemo tražiti da nas drugi poštuje. Mi ćemo se... za šaku dolara smo u stanju da se prodamo, za šaku dinara da se prodamo, da metanišemo strancu. Ali, sebe najpre malo poštujemo. To je ono što meni jako smeta u našem narodu. I normalno, ne možemo da očekujemo da će drugi neki narod imati neko lepo mišljenje o nama. Srbin protiv Srbina teške reči izgovara.*

Priče o neslozi izražavaju se uz vidno emocionalizovanje, kao propale težnje ka uspostavljanju jedinstva, pomirenja, formiranju identiteta, ali i kao „opasnost po druge“, ukoliko bi se „Srbi složili“. Nesloga je u ovim pričama najčešći uzrok sadašnje teške situacije. *Srbi su sve sami krivi. Srbi su sami sebe uništili svojom neslogom ili Mislim da smo mi najgori za sebe, da se mi međusobno nešto šušiamo. Mogućnost srpske složnosti, međutim, javlja se kao ključna „nedostajuća osobina“ na putu uspeha. Mladi Kruševljanin o Srbima ovako razmišlja: Velike inadžije – kada se zainatimo. Ne kaže se džabe: Ne daj, Bože, da se Srbi slože! Znači, veoma ih je teško složiti, ali kada se slože, mogu da budu veoma, veoma efikasni.*

Iz jednog stereotipa izvodi se drugi. Stereotip srpske nesloge razvija se u stereotip da „srpska nesloga koristi neprijateljima srpstva“, čime su uslovi za širenje vrednosnih paralela uspostavljeni: naime, „osobina nesloge“ u pričama građana postaje parametar na osnovu kojeg se prave upoređenja sa susednim narodima. Izdvajaju se dva modela u uspostavljanju paralela između naroda prema parametru (ne)sloge. Prvi model, koji preteže u ovim pričama, jeste *Naša nesloga nasuprot Njihovoj slozi*. Njega ilustruju priče koje se uglavnom vezuju za Hrvate. Penzionerka iz Valjeva razliku između dvaju naroda posmatra iz perspektive „složnosti“: *Srbin hoće Srbina da napadne, a Hrvat neće Hrvata*. Privatnica iz Beograda nešto je opširnija: *Mi Srbi ne možemo nigde da se složimo. Oni (Hrvati) koliko god se ne slagali, u jednom se slažu: kad god treba da se udruže protiv Srba i pravoslavaca – tu su jedinstveni. (...) Mislim da Srbi nisu neki narod koji baš ima neku jaku veru. To je dosta doprinelo da do svega ovog i dođe. Između ostalog, zašto su Hrvati tako kompaktni? Zato što su imali jaču veru. Oni su to umeli da održe. Kod nas je sve to na neki način bilo proračunato. To je uvek opasnost da se desi nešto što bi ujedinilo ovaj narod. Zato se to toliko gušilo baš kod Srba, a kod svih ostalih je pušteno na volju*. Drugi model, dosta ređi, svodljiv je na pravljenje paralela između *Naše nesloge* prema *Njihovoj neslozi*. Švercer iz Leskovca nalazi sličnosti između Albanaca i Srba, uzimajući neslogu kao osnovni parametar: *(Albanci su) veoma ratoboran narod, oni pripadaju veri koja drži do svoje reči, osvete. Možda bi bili i najjači na svetu, ali – isto kao naše vođe – i njihove vođe imaju nesuglasice i trvenja između sebe, što im ne da da se ujedine*.

Nesloga je „trajno stanje“, „otvoreno pitanje“ i „bolna činjenica“ koja se projektuje i na buduće vreme. Budućnost se u diskursivnim praksama građana i na individualnom i na kolektivnom planu određuje iz perspektive stereotipa nesloge. Individualno: *Pre će ti bilo ko pomoći nego Srbin Srbinu*, kolektivno: *Nama treba rad i treba Srbi međusobno da se izmire, jer Srbi se još nisu složili*. U najkraćem, „gotova istina“ o neslozi služi razumevanju i odgonetanju novonastale društvene situacije. (Ne)zadovoljstvo političkim promenama građani objašnjavaju simbolikom jezički okoštalih kalupa, potkrepljujući svoje stavove primerima iz dnevne politike. U pozadini „kritičkih“ stavova, kao opravdanje ili kao „narodna racionalizacija“ problema stoji neki od stereotipa. Najopštiji i najčešći stavovi o identitetu (da komšiji crkne krava, nesloga, zavist, inat) primenjuju se u svetlu nove situacije, preko sukoba Đinđića i Koštunice, „nesloge“ na relaciji crnogorske i srpske vlasti itd. Stari komunikativni modeli ispunjavaju se novim akterima, ali pri tom ostaju isti. Stereotip nesloge kao „racionalizacija novih problema“ jeste lakši put pojašnjenja i razumevanja savremene situacije. Iz ove perspektive, promena režima i znači i ne znači promene u mišljenju. Na jednoj strani, izražavajući pređašnje mišljenje i poredeći ga sa novim, građani zapravo priznaju prinudnu snagu promenjene situacije i potrebu za participacijom; na drugoj strani, uključivanjem i snalaženjem na najkomfortniji način, što

znači aktiviranjem uvreženih „istina“ o neslozi, proklamovana spremnost za promene, sučeljavanje mišljenja, uvažavanje različitosti itd. dovodi se u sumnju.⁹

Ipak, „druga strana“ priča o neslozi ili njen „predtekst“ reflektuje važnost nacionalnog identiteta i neophodnost uspostavljanja nacionalnih vrednosti. U stavovima građana koji o Srbima govore kritički, potcrtavajući „neslogu“, naglašavanje važnosti nacionalnog identiteta je najizrazitije. „Granicu“ između „neidentiteta“ i identiteta za njih predstavlja (ili je trebalo da predstavlja) 5. oktobar. Promena režima bila je za ove ispitanike više od buđenja nade da će se „povratiti“ i institucionalizovati nacionalne vrednosti – 5. oktobar je bio realna osnova da se to zaista ostvari. Otuda je i njihovo razočaranje u aktuelno „stanje stvari“ razumljivije. Na neophodnost „buđenja svesti“ o nesumnjivoj važnosti nacionalnog identiteta pored izrazito kritičkih stavova upućuju i oni stavovi koji negiraju vrednost etničkih stereotipa.¹⁰ Iz zaključivanja na silogistički način proizlazi da se pored razvejanih nadanja u *istinske promene* i petooktobarsko „ujedinjenje nacije“ brzo „potrošilo“.

I.4. „Jesu li Srbi zreo narod?“

U diskursima dela građana stavovi prema „stvarnom stanju“ i „zvaničnim državnim predstavnicima“ ne formulišu se kao nedvosmislena kritika ili lična protivljenja konkretnim „potezima vlasti“ nego kao fatalistička uverenja o „nepopravljivosti srpskog karaktera“. *Nezrelost Srba* je, poput nesloge, nepromenjiva, skoro „sudbinska osobina“. U iskazivanju srpske „nezrelosti“ izdvajaju se dva pristupa. Ovim pristupima je zajedničko da se izražavaju pokroviteljski, s tim što je prvi pristup „stroži“ i odnosi se na „nepopravljivost koja se mora kazniti“, a drugi pristup, dosta „blaži“, nezrelost tretira kao „dečju osobinu“, ostavljajući otvorenu mogućnost „popravljanja“, „sazrevanja“, „osveščivanja“.

1. pristup: Dvadesetpetogodišnji mladić bez zaposlenja, pozivajući se na *poznati srpski mentalitet*, izražava skepsu u odnosu na „zrelost naroda“, koja je neophodna da bi Srbija napredovala. *Znajući kakav smo narod, jedino neko sa strane treba da dođe i kontroliše sve... Za Srbina samo batina i strogoća pomažu*. Vlasnica veterinarske apoteke na sličan način govori o ovim pitanjima. *Zrelost* pokazana 5. oktobra posle nepunih godinu dana permutuje se prema njenom mišljenju u *nezrelost*. *Mislim da narod u Srbiji nije zreo za demokratiju baš. To je jednostavno narod koji je navikao na čizmu, na čvrstu ruku i tako to. Jednostavno, to je takva priroda čoveka na ovom podneblju*. Penzioner iz Novog Sada smatra da su Srbi nepopravljivi, *dosta glupavi i naivni*, obrazlažući svoj stav iz istorijske perspektive. *...Zbog istorijskih stvari, nikad ne pogodimo pravu stvar, uvek smo negde na pogrešnom*. Slično razmišlja i penzionerka iz

⁹ Nameće se, međutim, pitanje, da li bi se neki od ovih stavova mogli smatrati stereotipnim (ili upravo izrazitim kritičkim stavovima) ukoliko bi bili izraženi „modernijim jezikom“.

¹⁰ Videti u delu teksta: Novi stereotipi i negiranje stereotipa.

Kragujevca: *Pa, ja ne znam, mi važno za neki promućuran narod, ali interesantno je da nikad ne reagujemo na vreme (...) i da nikad ono što saznamo o tome, ne razmišljamo, da bi sebe zaštitili nekako. Mislim da smo suviše naivni. Nezrelost se, između ostalog, manifestuje u sklonosti ka mitomaniji, stalnom ponavljanju istog – upadanjem u neke glomazne priče, mitove, kosovski mit, levičarski mit ili pravoslavni mit.*

2.pristup: Da nezrelost može biti simpatična i „popravljiva osobina“ pokazuju stavovi jedne studentkinje germanistike. Ona se prema sopstvenom narodu odnosi kao prema nedorasloj, razmaženoj i bezobraznoj osobi, koja je „suštinski dobra“. *Kao narod, Srbi su malo napaćen, malo bezobrazan (narod)... Ja nemam utisak da je, ono, bezobrazan u onom pravom smislu, nego bezobrazno razmažen, ja bih rekla, ali da je to u principu jedan dobar narod, da je jak, da je hrabar... Pokroviteljski stav izražava i pravnik iz Kruševca, ističući da su Srbi kroz istoriju bili „ometeni“ u razvoju svog identiteta i da im tek predstoji „izrastanje u samosvestan narod“: *Imamo jednu neartikulisanu energiju u sebi, mi smo narod krajnosti koji može čoveka da oduševi, da se u nama krije nešto veoma dobro, a i nešto pakleno, pakleno zlo. To je samo dokaz da je to narod koji je u fazi jednog ličnog previranja, u fazi traženja svog identiteta – i koji je, nažalost, nekoliko puta bio prekinut u toj nekoj vertikali, počev od turskog ropstva, pa preko balkanskih ratova, oba svetska rata, zatim preko komunizma i tako.**

II.1. Inat

Inat, kao „kolektivna srpska osobina“, često se pominje u diskursivnim praskama građana ali se vrlo retko posebno obrazlaže. Građani je određuju dvojako: ili kao nezvisnu od drugih, „posebnu osobinu“ ili je vezujući upravo sa neslogom i nezrelošću Srba. Izdvojiću stoga samo verbalno razvijenije stavove građana koji inat tretiraju kao potpuno nezavisnu „osobinu“. Ovakav stav ilustruju i dva tipa odnosa ka inatu: negativan i (relativno) pozitivan.

Nezaposleni inženjer iz Valjeva ima negativan stav prema „srpskom inatu“, identifikujući u ovoj „osobini“ kočnice razvoja i modernizacije: *Jedna jedina reč koja bi možda definisala Srbe kao naciju, nešto što najviše odgovara nama, stala bi u jednu reč – inat. Ta sujeta je izuzetno bitna kod nas Srba. ... Ne inat sam po sebi, nego (...) mi želimo da se iskažemo, da budemo priznati. Svi mali narodi pokušavaju da se na neki način nametnu, pa makar bilo i pogrešno. (...) Još uvek imamo boljke koje su druge države davno prevazišle, pa u svojoj sredini mogu da prihvate i crnce i Arape. Ekonomista iz Požarevca smatra da su Srbi i ratovali „iz inata“: *Srbi su oduvek viteški nastrojeni bili, da kažem, uvek su imali to svoje srpsko „za inat“ kada je u pitanju rat bio, da su uvek gledali da pokažu svoju vojsku, to svoje vojevanje, kako smo mi veliki junaci, počev od cara Dušana, pa nadalje... To je nešto u nama, i uvek pričamo o svojoj istoriji, kako smo mi bili jaki, kako smo mi ratovali protiv Turaka, mnogo nadmoćnijih, protiv Austrougara i**

protiv Nemaca, i pitaj Bože šta sve nećemo da radimo!? Studentkinja iz Pančeva ima, međutim, (relativno) pozitivan, emotivnoopravdavajući stav prema „osobini inačenja“, upravo zbog privrženosti sopstvenom narodu: *Mi naginjemo ka jednoj dozi inata, koja je za nas ne baš korisna, koja meni lično zna da bude simpatična vrlo, zato što je to moj narod. Znači, zna da mi bude simpatična, ali u tom nekom političkom smislu i na nekom globalnijem planu, ona nama nije baš uvek korisna, tj. on, taj inat.*

II.2. Prilagodljivost, povodljivost, snalažljivost

Govoreći o srpskom narodu ove „osobine“ građani povezuju na različite načine, zbog čega ću ih predstaviti zajedno. Među generalizovanim opažanjima svojstava nacije, nabrojane „osobine“ imaju važno mesto u objašnjavanju savremene situacije: *U vremenima, ono, 1993. mi smo izmislili, šta ja znam, tortu bez jaja, sok bez šećera, i ovo i ono... Mi smo retko prilagodljiv narod koji je, zaista, ono, dobar*, kazuje nastavnik likovnog iz Čačka. *Srbi su snalažljivi i prilagodljivi*, mišljenje je studentkinje iz Niša, a direktorka porodične radnje iz Beograda smatra da je *ovaj narod dosta vremena živio pod nekom ideologijom i dosta se dobro prilagodio. (...) Mi smo i sada komunisti, zato nam se ovo i dešava*. Profesorka engleskog „krivicu“ za dugogodišnju vladavinu Slobodana Miloševića nalazi u „naučenim osobinama“: *Kriv je, naravno, pre svega narod koji sa svim svojim načinom razmišljanja ili, kako bih rekla, koji je naviknut da trpi. Naviknut da nauči da trpi.*

Isticanje prilagodljivosti, povodljivosti,¹¹ snalažljivosti, poslušnosti itd. jesu stereotipi „prvog reda“, koji se prenose kao „priče iz kafane“, odnosno kao laička obrazloženja političke situacije. Ove priče su uopštena lična i kolektivna iskustva. Iako ima izuzetaka (kada se narodnim poslovicama i izrekama objašnjava podaništvo i uopšte „istoričnost“ ovih osobina: *...Srbin je od svih taj komunizam najviše prihvatio. (...) Nije slučajno „veži konja gde ti gazda kaže“, „sablja ne zahvata“, „strpljen spasen“, i to... Ima tu nešto, „umilno jagnje dve ovce sisa“, itd. Mislim, ima tu nešto što govori o jednoj strašnoj podložnosti, poltronstvu i jalošti*), ove priče nemaju dugu istoriju kao priče o neslozi npr., nego se kazuju kao proživljeno iskustvo koje se projektuje i na buduće vreme. *... Najgore je što su Srbi podložni uticajima, političkim. Kad su komunisti na vlasti svi su komunisti, kad bude došla monarhija svi će biti monarhisti*. Privatnik iz Beograda smatra da je povodljivost trajna osobina „srpskog postupanja“: *Što bi Rašković rekao, mi smo narod lud, obožava lidere. Samo da ima nekog lidera, pa uz njega da ide... Prvo družo Tito, sada Slobodane, ti si rosno cveće, sad će nekog novog da*

¹¹ Zanimljivo je da ispitanici nisu prihvatili termin *autoritaran*, kada je reč o osobinama sleđenja autoriteta i pokoravanja autoritetu, koji je u akademskim tekstovima i javnom diskursu devedesetih godina dosta rabljen u ovakvom značenju. Pored toga, ni u Rečniku SANU ni u Vujaklijinom Leksikonu stranih reči i izraza ovaj termin ne postoji u značenju koje mu, između ostalih, daju Jovan Marić (1998) ili Bora Kuzmanović (1995).

izmisle ponovo... Njegov sugrađanin, takođe privatnik, smatra da su Srbi *narod koji će uvek tražiti vođu, kao što sada vidim i u Koštunici i u Đinđiću, i to je strašno za narod, to je poražavajuće. (...) Kao ovce, koje vodi jedan čovek, koji su navikli na to, a za to je kriv najviše Tito, koji je to radio, Milošević posle, to je narod koji će tražiti opet svog vođu.* Radnica iz Pirota kaže da je osnovna „mana“ srpskog naroda što *ne može bez vođa. To nam je najveća greška, ali takav smo narod, volimo da se vežemo za pojedinca.*

Stereotipi povodljivosti ili nekritičkog vezivanja za vođu javljaju se u pričama građana u dva vida: prvi je iskustveni, životni, a drugi delimično mistifikovan, „urođen“, sudbinski. U prvom slučaju, takvo ponašanje se određuje kao „naučeno“ i iz tog razloga prihvata kao „realno“: Automehaničar iz Kragujevca kaže: *E, mogu ovo da navedem kao lošu osobinu za Srbe, povodljivi su. Ili:...Greška je Srbina (što) su naučili da imaju svog lidera, u kralju, pa posle kralja došli su neki novi lideri, ti novi lideri nisu bili kao kralj, oni su zloupotrebili to što je Srbin povodljiv, jer čim Srbin hoće lidera – znači, povodljiv je... Svi koji su bili na vlasti su to zloupotrebjavali, počevši od Josipa Broza, pa dalje, koji su dolazili, kaže penzionerka iz Sremske Mitrovice. U drugom slučaju građani ovim osobinama pripisuju epitete urođenosti, nečega što je prirodno dato i izvan ljudske kontrole, pa tek onda ih povezuju sa konkretnim situacijama. *Ne znam, možda se rađmo sa nekim genom koji ne dozvoljava da se na vreme probudimo i da reagujemo na neke stvari koje vidimo da ne valjaju, ili Da narod nije bio takav ne bi izronio Milošević. Sve sam više sklona da mislim o tome. Ne možete nešto nametnuti nekome ako taj neko to ne nosi u sebi.* Etnološkinja iz Kikinde izražava potrebu tematizacije ovih osobina, pre svih nekritičkog podržavanja vođe, kao društvene opasnosti koju bi trebalo kontrolisati: *Činjenica je da je nama to jako važno. Pa već ako smo takvi, moramo da se nosimo s tim. Ne bi trebalo... Mada je to jako opasno... Mi smo skloni, u želji da takvog jednog čoveka nađemo, u stanju smo svašta da sledimo.**

U navođenu prilagodljivosti, kao važnog svojstva „opšteg nacionalnog lika“ situacioni razlozi postaju dominantne perspektive posmatranja. Prilagodljivost je, prema mišljenjima građana, iako negativna, „nužna odlika“ koja Srbe karakteriše i na unutrašnjem i na spoljašnjem planu. O tome se govori sa „određenim iskustvom“, savremenim ili iskustvom iz bliske prošlosti. Poštar iz Beograda je kritičan: *Mi smo bili najprilagodljiviji, ali najprilagodljiviji u onom negativnom smislu, kako vetar duva da se okrećemo u tom pravcu, dok sredovečna Novosađanka pokušava da racionalizuje „nužnost prilagođavanja“ u promenjenoj situaciji, budući da više nije moguće sasvim „samostalno Mi“ i da se „moramo naviči na mešanje drugih u naše stvari“.* Pitanje je, međutim, čemu se i u kojoj meri treba prilagoditi: *Ne volim, nekako, prevelika mi je količina dodvoravanja i podvlačenja značaja međunarodne zajednice za nas, malo mi smeta ta neka naša nesamostalnost, ali okolnosti su takve da to ne može drugačije da funkcioniše.*

II.3. Gostoljubivost i druželjubivost

Rezultati istraživanju Dragana Popadića i Mikloša Biroa (1999) „Autostereotipi i heterostereotipi Srba u Srbiji“ pokazuju da je među ispitanicima najveće slaganje oko toga da su Srbi gostoljubiv narod (90%). S obzirom na činjenicu da se metod istraživanja pomenutih autora bazirao na upitniku sa unapred datom listom bipolarnih atributa, rezultati prema kojim gostoljubivost neprikosnoveno vlada u odnosu na sve ostale „osobine“ ne iznenađuje. U intervjuima, međutim, kada ispitanici nemaju unapred date mogućnosti odgovora, situacija je sasvim drugačija. Ukoliko se izuzmu odgovori u kojima se pod pojmom dobrote, topline naroda i sl. podrazumeva i gostoljubivost, kao u primerima *Jako dobar i jako pravičan narod, znači, on će sve da vam da ili Nigde u Srbiji vi nećete da naiđete da vas ne pozovu da sednete s njim, da vam ne pomognu, da vas ne upute tamo gde hoćete... nisu hladni, temperamentni su i čovečni su, ili Narod kome pripadam je divan, miroljubiv narod, koji je, zaista, pored svojih ličnih problema primao i druge*, stavovi u kojima se eksplicitno navodi gostoljubivost nisu tako česti.

Kada se gostoljubivost navodi kao primarna srpska vrednost, onda se uglavnom vezuje za seosku sredinu. Pomalo poetski, profesor iz Novog Sada, u nizu pozitivnih srpskih osobina posebno izdvaja tradicionalnu gostoljubivost. *...Srbija, šljive, gostoprinstvo... Jednostavno, toplota naroda, onog seljaka, ako smem da kažem, ne primitivnog, ali čoveka needukovanog, koji će ti dati sve, primiti te uvek.* Gostoljubivost se u pojedinim intervjuima javlja kao nesporna „osobina“, navodno, *sa činjenicom srpske gostoljubivosti svi se slažu.* Iskazana kao „školsko znanje“ (*Mi baš imamo razvijenu instituciju gostoprinstva*) „osobina“ gostoljubivosti može biti na prvom mestu u iskazu ili u nizu sa drugim pozitivnim „osobinama“. U tom smislu je reprezentativno mišljenje jedne Kragujevčanke: *Srbi su prostodušni, gostoljubivi, druželjubivi, žele svakom da pomognu. Generalno smo druželjubivi, domaćinski nastrojani,* smatra programer iz centra Beograda. Hemijski tehničar iz Paraćina sličnim atributima opisuje srpski narod: *Mislim da smo druželjubivi, (ljudi) koji mogu i hoće da žive sa svakim. Imao sam više puta da se uverim kada je u pitanju susret sa strancima. Svako od onih sa kojima sam se sretao je govorio o našem narodu najbolje. Zbog toga što je naš narod gostoprinstljiv, sve pruža onome ko mu je prijatelj.*

II.4. Dobrota kao „loša osobina“: zavedenost, lakovernost, naivnost...

Najveća srpska mana je u tome što veruju drugima. Tako misli penzionerka iz Novog Pazara.

Stavovi o lakovernosti, naivnosti, zavedenosti i sl. izvode su iz „dobrote“, kao „bazične srpske osobine“. Policajac iz Beograda, poreklom sa Kosova, uopštava lično iskustvo i izvodi jednoznačne zaključke: *Srbi, pak, ja znam i po sebi, mi uopšte nismo narod koji mrzi, ne samo njih (Albance), nego, ja ne znam, iz ove*

prethodne Jugoslavije, meni su svi na neki način bili dragi, niko nije bio nešto više ili manje neprijatelj... Jedino sam ih osećao neprijateljima po tim njihovim delima, kad su hteli da nam na neki način zlom vraćaju naše dobro. (...) Srbin nigde nije zagovarao da druge otera, nego je on sve ovo okupljao oko sebe.

Ovakvi iskazi treba da znače da se dobrota „ne isplati“. *Dobar i glup narod, jer mnogo verujemo... Nama treba malo da steknemo poverenje u nekog, a trebalo bi da idemo sa mnogo većom dozom opreza i podozrenja prema svima*, kaže tridesetogodišnja medicinska sestra. „Neisplativost“ srpske dobrote iznosi se kao sublimirano istorijsko saznanje, nastalo nakon iskustva življenja sa „drugima“. Reč je o svojevrsnoj „retorici uveravanja“: *Mi smo plemeniti prema drugim narodima*, jedno je od „spremnih objašnjenja“ raspada bivše države. Predtekst takvih objašnjenja podrazumeva „grešku“, koja je upravo u „dobroti“, poverenju u „druge“. Bliža istorija služi kao „dokaz“ takvim stavovima: *...Koliko puta smo ratovali i imali sukobe sa nekim narodima iz okruženja, pa ponovo ne osećam mržnju prema tim ljudima. A možda je to i mana. Zašto mi večito nekom da praštamo, da nekog volimo, a taj neko da nas mrška tamo!? – reči su jednog Novopazarca.*

Diskurs o lakovernosti, zavedenosti, uključuje ulogu „drugih“, pre svih sušednih naroda, i pravljenje „istorijskih grešaka“. Sudija iz Kruševca kaže: *Srbin je čovek koji je prostodušan, lako ti poveruje, lako ga zavedeš, a kad se opeče, ume da ti vrati istom merom.* „Naknadnim saznanjem“ potenciraju se greške napravljene iz dobrodušnosti, lakovernosti i zavedenosti. Ukratko, prema ovim ispitanicima, Srbi su žrtve svojih „dobrih osobina“. To „saznanje“ uslovljava sigurnost prilikom definisanja aksiomatskih iskaza: *...Uvek smo dobri prema onima koji dolaze sa strane. Znači, čak smo i prema neprijateljima našim dobri, a, ovaj, loši smo sami za sebe, manje se poštujemo između nas samih. Mi smo dobrodušni, da Vam kažem iskreno. Mi svakog, ma šta da nam u životu učini, uvek bi pomogli i... mnogo brzo zaboravljamo – to je ono što nam najviše smeta*, smatra postdiplomka ekonomije iz Kruševca. I službenica u penziji misli da su „dobre srpske osobine“ zapravo „loše“: *Srbi imaju jako puno dobrih osobina, a imaju i puno loših osobina. Prvo, Srbi su kratke pameti, a možda je to i dobro... nekad je dobro nekada nije. Mnoge stvari zaboravljaju šta su im drugi činili, šta su im drugi radili, lako opraštaju, dok drugi narodi ne opraštaju.*

Srpska dobrota je aksiom. To je „objektivna istina“, iako se ne može i ne mora dokazati, jer je sama sobom očigledna. *Dobri smo, samo što nas svi mrze*, zaključuje domaćica iz Leskovca.

II.5. Čovečnost, duhovnost, miroljubivost...

Ovim i njima srodnim stereotipima u diskursivnim praksama svakodnevno obezbeđuje se „argumentacija“ da su Srbi „bolja vrsta ljudi“. Da bih pokazala suštinu retorike kojom se izražava „duhovna nadmoć“ sopstvenog naroda, sve karakteristične iskaze ispitanika spojiću u „jedan tekst“, bez komentara i navođenja kome pripadaju. Polazište ovih stavova jeste da je srpska nadmoć, u

odnosu na „ostali svet“, u specifičnom duhu. Izdvajaju se dva načina iskazivanja ovakvih stavova: a) potvrdni (aksiomatski) i b) odrični, koji se konstruiše kao suprotnost „pripisanim negativnim predstavama“, poput „agresivnosti“, „genocidnosti“, „osvetoljubivosti“ itd.

a) – *Sve ono što bi trebalo da bude karakteristika za jedno ljudsko biće kod nas ima.*

– *Mislim da smo narod koji zna šta je ljubav.*

– *Srbin ima i srce i dušu.*

– *Naš narod je nešto mnogo staro.*

– *Pripadnik (sam) jednog naroda koji dugo postoji, koji ima veliku dušu, koji ima veliko srce.*

– *Ispunjava me to što sam recimo Srbin.*

– *Mi smo jedan veliki narod. Ne mislim sad na broj i na trenutno naše stanje, koliko nas ima, ali kažem veliki narod samo zbog toga što je narod sa velikim srcem, tako bih rekao, znači, narod sa jednom velikom istorijskom kulturom, sa jednim velikim postojanjem (...)Eto to, to je jedan narod sa velikom dušom, sa velikim srcem, spreman da voli, spreman da prašta i sve to...*

– *Mislim da smo stvarno hrabri, ali nismo nasilni. Hrabri smo u pravdi i u ljubavi, u tom smislu... Hrabri u istini, i u trpljenju, viteštvu... Srbi su jako dobar i jako pravičan narod, znači, on će sve da vam da.*

– *Gde su oni u tim demokratskim zemljama, gde su ljudi srećni? Gde? Postoji više reda, discipline, pravila igre su jasnija, u redu sve to, a jesu li oni srećni? Jesu li topliji, ljudskiji, jesu li bliski jedni sa drugima ili su otuđeniji nego mi? Pa, mi se bar slatko ispičkavamo, onako balkanski, znaš, nešto postoji između, razumeš, a oni tamo ne smeju ni da se posvađaju... Oni su tamo uštrojeni totalno. Jeste, divlji, ne poštujemo nikakav red, niko nama neće da soli pamet itd.*

– *Srbi su čestit i ponosan narod, hrišćanski narod koji ne bi ni mrava da zgazi.*

2) – *Mi nismo agresori, znate. Nikad nismo ni bili.*

– *Srbi nikad nisu bili kukavice, bar ono što smo učili, vi nemate Srbina kukavicu.*

– *Srbi nisu uopšte osvetoljubiv narod, mi smo dobri ljudi u duši, možda smo ovako brzi, ali smo dobri. (...) Postoje priče koje tvrde da su mnogobrojni Srbi počinili zločine, da su Srbi skloni zločinu, tako kažu, tako se priča, i terete Srbe za mnogobrojne zločine, ali ja lično nemam takav utisak.*

– *...Samo tako pričaju, kao agresivni su, a u suštini su dobri ljudi, jer ko drugi osim Srba može da oprostí ono što smo mi oprostili?! I sada, kada se desilo ovo u*

Americi, apsolutno niko nije želeo te katastrofe, niti je rekao – ako. Oni jesu za-sluzili, ali im mi to nismo želeli, niti bilo kom čoveku to želimo. To je jedna pozitivna osobina srpskog naroda... To je nešto što su nas roditelji, što su nas bake i deke vaspitavali, jer su oni možda imali više kontakta sa tim srpstvom od nas, tako da to su one osnovne ljudske – ne kradi, ne laži. To su konkretno ljudske (osobine)... kao Srpkinja koje nosim. Ne znam kako to da definišem, ali postoji baš specifično osećanje koje ja ne mogu da opišem, ali osećam srpstvo intenzivno.

– Ne mogu da verujem da su Srbi tako neki rušilački, ubilački narod koji.. Ne verujem da bi ikad...Srbin bi možda ubio Srbina, ali da ubije nekog, ne... Mi nismo genocidan narod. Mi bi u afektu ubili, onako komšiju, čas posla, ali da smo genocidan, nismo narod genocidan. Jesmo, kad dođe situacija stani-pani... Mi smo veoma saosećajan narod.

II.6. Lenjost

Na primeru stereotipa lenjosti može se pokazati:

- 1) kako dolazi do postepenog „pražnjenja“ stereotipa i
- 2) kako se jedan stereotip zamenjuje drugim.

U svakodnevnoj narativnoj praksi „lenjost naroda“ nije „urođena“, nepromenljiva karakteristika, već je građani povezuju sa opštim uslovima za rad, „nagrađivanjem rada“, „društvenim sistemom“ i sl. Ukoliko se kao uslovi (ne)ispoljavanja ove „osobine“ pominju zakonska regulativa, uređen sistem ili dobra plaćenost, onda zapravo i nije reč o stereotipnom uopštavanju, prema principu ili/ili, već o negiranju klišeja i pokušaju realnog sagledavanja.

„Verbalizovano“ ili „neverbalizovano“, ovaj stereotip ipak postoji i nije nevažan za celinu priče o „osobinama“ naroda: *Mislim da smo narod koji voli puno da priča i misli da se bukvalno u sve razume, a pri tom najmanje voli da radi*, kaže penzionerka iz Leskovca. Sredovečna Beograđanka o srpskom narodu takođe govori iz perspektive stereotipa lenjosti – *Mislim da ovaj narod nije sklon pre svega da radi mnogo* – kaže ona. Profesorka iz Niša smatra da su negativne srpske osobine *lenjost i nekultura, na čemu bi trebalo raditi. Prvo treba da se oslobodimo nerada i mišljenja da se preko noći stiče bogatstvo*, mišljenje je medicinske sestre iz Valjeva. Slučajeve „neverbalizovanog“ ali podrazumevajućeg uvažavanja „činjenice da su Srbi lenji“ karakterišu „kontraargumenti“. Polazište ovih priča je u novom stereotipu da su Srbi dobri radnici na Zapadu. Unutrašnja logika objašnjavanja novog stereotipa bazira se na izuzecima, odnosno izmeštanju fokusa naracije u „bogate“ ili dobro uređene države. Selektivnim posmatranjem negira se opšte, iako najčešće neverbalizovano uverenje da su Srbi lenji. Tridesetogodišnji Kragujevčanin osnovnoškolskog obrazovanja argumente za negiranje rasprostranjenih stavova o srpskoj lenjosti nalazi u pozitivnim stereotipima „naše snalažljivosti“ i uspešnosti u inostranstvu. *Ja mislim*

(da smo) dobar, pošten, radan (narod), sve dobro mislim. Čim kažu da su Srbi u inostranstvu dobro plaćeni i dobri su radnici, što ne bi bili i ovde. Stomatolog iz Pirota eksplicira odnos između sposobnosti i uređenog sistema: *Kada bismo mi primenili to što oni [Zapad, prim. G.Đ.] imaju, sa našim načinom razmišljanja, mi bismo otišli pre njih na Mesec, ali je potrebno mnogo tu da se radi i da se stave pravi ljudi na prava mesta. Treba da promenimo način razmišljanja: „Završi školu da ne bi radio“.* Iako relativno novi stereotip, stereotip o srpskoj snalažljivosti na Zapadu u diskursivnim praksama svakodnevice ima svoju negaciju: *Mislim da je malo iluzorno pričati da su naši ljudi nešto uradili u svetu, to su priče za malu decu,* kaže starija Beograđanka.

Negiranje lenjosti kao „srpske osobine“ u nekim slučajevima zadovoljava funkciju odbrane vlastite pozicije ispitanika. Ukoliko ovu „osobinu“ izdvajaju kao karakteristično ponašanje *samo u poslednjih nekoliko godina*, ispitanici je onda određuju kao rezultat „iznuđenog ponašanja“. Objašnjenja ispitanika variraju između razumnog procenjivanja svrsishodnosti rada za male plate i stereotipa o nedostatku „čvrste ruke“. *Mislim da Srbima treba dati rad i disciplinu. (...) Vredan narod, ali narod kome treba gazda,* kaže jedna Piroćanka. Prema švercerki iz Beograda, novac je regulator ove „osobine“: *Sad smo se ulenjili, dosta smo se ulenjili. Svi bi preko leba pogaču. Svi bi da imaju a da ne rade – e pa ne može. Mi smo borci veliki što se tiče... trgovine, jer tebi odmah ide sve u džep. Na radnim mestima, tu smo već klimavi... Za Kragujevčanku bez zaposlenja lenjost je relativna osobina: *Malo su lenji, ali kada ih malo pritegneš, znaju da budu i vredni. Srbi su željni znanja i napretka, šta ih sprečava u tome da urade, da sami sebe nadgrade, ja ne znam... Medicinska sestra iz Šapca težište svoje argumentacije stavlja na nedostatak discipline, nepovoljne društvene okolnosti, odnosno stalno vraćanje unazad i počinjanje ispočetka: *Mislim da su Srbi jako dobri kao ljudi. Samo im treba čvrsta ruka i dobra disciplina – i Srbi bi bili veoma dobri radnici. Ima dobrih ljudi: poslušnih, humanih, dobrih, jako pametnih... Mi smo imali nesrećne okolnosti da smo se stalno vraćali unazad, izmučeni ratovima. A i dalje mislim, kada bi sve krenulo u plus, ne znam kako, da bi Srbija procvetala.***

Razobličavanje stereotipa lenjosti odvija se vlastitim procenjivanjem „poznatih slučajeva“ i prema „diktatu spoljašnjih faktora“. Upravo je insistiranje na radu, disciplini i uređenom sistemu obrazac koji odlikuje svakodnevni razgovorni milje i pouzdan znak racionalizacije odnosa prema radu. Kako bi pojasnili svoju argumentaciju, ukoliko je ne baziraju na nekom od novih stereotipa, ispitanici izlaze iz okvira odgovora-klišea i uvrežene predstave o „lenjosti“ relativizuju iz perspektive radnih uslova u najširem smislu.

III.1. Novi stereotipi i negiranje stereotipa

Zasićenost javnog diskursa i diskursa svakodnevice etničkim stereotipima kod jednog dela ispitanika dovela je do verbalnih „strategija otpora“ i odbojnosti prema „etničkom diskursu“. Ove strategije rezultiraju:

- 1) novim stereotipima
- 2) negiranjem stereotipa
- 3) odbijanjem da se o identitetu uopšte govori.

Budući da je reč o „mozaiku stavova“ u kojima se prepliću strategije otpora uvreženoj stereotipiji, govoriću o svima zajedno. Prilikom iščitavanja ovih stavova u prvom redu se nameće utisak da je „srbovanje“ dovelo do „desrbizacije“ i ironiziranja nacionalnih vrednosti. Sve tri strategije otpora („kontrastrategije“) odraz su upravo ovog procesa.

Karakteristična je u tom smislu reakcija novosadskog ugostitelja: *Bilo je jedno vreme na TV „Palma“, mislim da se zove prof. Dabetić, imao je neku emisiju o Srbima, i tako – Srbi narod najstariji. Gledajući par puta njega, svi, naravno, svi značajniji ljudi u civilizaciji su bili Srbi poreklom, svi oni Srbi, ali svi su Srbi, nema ko nije... I Hitler je bio Srbin, samo toga nije bio svestan tolko, ili je bio svestan, ali, znaš ono, mazohistički duh, pa udri po Srbima! I onda, ovaj, Srbi su vladali celim svetom, znači, sve što se dešavalo u svetu Srbi su učestvovali, vladali itd... I sad, otprilike, ne da se vraćamo korenima, nego, koliko sam ga ja razumeo, nego, ajde da se osnaži srpski duh, da postanemo svesni svog značaja, važnosti, vrednosti itd., i da ponovo krenemo iz korena, ispočetka s takvim jednim duhom. I onda razmišljam onako blentavo: e, super, što smo sve mi imali, pa, jebote, šta smo sve zasrali!? Posle celim svetom vladali, sve upropastili, sve ideologije mi osmislili, sve zajebali, razumeš!? S kim, bre, mi hoćemo? Pa to se videlo poslednjih deset godina: nit s kime hoćemo, protiv svih smo i ceo svet nam pokazuje u jednom trenutku – pa, svi smo, bre, protiv vas, dosta, bre, vi! Razumeš, i šta sad? Mislim, da se ja osećam takvim – pa ne osećam se. Biti Srbin, ne znam, poslednjih par godina, pa to je ludo, bre, pa to je ono, znaš, patološko stanje. Znaš, busaju se, sportske priredbe: majku hrvatsku, ovo-ono, ubićemo, zaklaćemo... Ne, ja takav nisam! Ja ne mogu da kažem – ej, to je moj narod! To nije moj narod! Ja nisam pripadnik toga, ja to ne podržavam.*

Najneposredniji uzrok ličnog izdvajanja iz „nacionalne porodice“, odnosno uzrok strategija disocijacije, nalazi se u preterivanju javnog diskursa bilo sa pozitivnim bilo sa negativnim stereotipima. Poslastičar iz Beograda negira „istinitost“ i jednih i drugih stereotipa: *...To su gluposti, potpuno isto kao i o stavovima da smo mi primitivni, da smo krvožedni, da smo... Zato što je to tako pričano zbog političkih ciljeva ovih na Zapadu, tako da i jedno i drugo nema veze. (...)* *Ovi ovde što su bili na vlasti pričali su da smo hrabri, da nećemo puzati na koljenima i šta ja znam, već sam zaboravio tu demagogiju. (...)* *Poenta je u tome što sve te odlike koje pripisuju narodu to su odlike individualnog čoveka i ne možeš individualne odlike da stavljaš na ceo narod, to je glupo, mi smo svi po prirodi različiti. Stomatološkinja iz Valjeva, „kosmopolita“ po svom kazivanju, negiranje pripadnosti srpstvu izražava kao posledicu „prezasićenosti“. O ličnom izdvajanju iz „nacionalne porodice“ govori u muškom rodu: *Ne osećam se da sam**

Srbin, ja sam kosmopolita. Puna mi je glava tog srpstva. Ipak, ova ispitanica nije bez ikakvog osećanja za nacionalni identitet. Naprotiv, ona nacionalno zajedništvo sagledava kroz formulu porodične vezanosti: *Moramo da učestvujemo u svemu tome kao u porodici, ali moramo da neđemo neki kompromis, da čuvamo svoj interes i ne izgubimo svoj identitet, da nas ne pojede ta „veća riba“.*

Negiranje stereotipa u diskursu svakodnevice ne odvija se po jedinstvenoj shemi. U pojedinim slučajevima osporavanje pozitivne stereotipije ispoljava se uvođenjem novih, značenjski negativnih stereotipa, odnosno „osobina“ kojima se potiru „velike priče“. Novi stereotip ili nova „karakterna osobina“ jeste da su Srbi „nacionalisti“ (*svi smo mi sa ovih područja nekako veliki nacionalisti*), „nekultivisani“ (*...dok se Srbi ne kultivišu, nažalost, ja o nama imam loše mišljenje*) i sl. „Velike priče“ o naciji uticale su i na promenu odnosa ka „bezazlenijim stereotipima“, koji se u svakodnevnoj konverzaciji ne zamenjuju novim stereotipima nego im se jednostavno odriče „istinitost“. Iako navodno autonomna, ova mišljenja su, budući negacija pozitivne stereotipije, uslovljena njima: *Ne verujem sada ni da smo mi najlepše žene, Beograđanke, ni da smo mi Srbi visoki, plavi i zgodni, ni da su Srbi najbolji ljubavnici, a da smo mi dobre domaćice, da pravimo ajvar...*

U okviru načelno neutralnih mišljenja ispitanika, koji ne koriste vrednosno opterećene, uopštavajuće attribute o naciji, identitet se promišlja sa stanovišta značaja koji mu se pridaje. Ovi ispitanici najčešće ne osporavaju važnost nacionalnog identiteta. Razlike u stavovima prema parametru značaja identiteta su prvenstveno generacijske.

1) Za mlađi deo populacije nacionalno identifikovanje može biti proizvoljno, stvar konvencije, slobodnog izbora, iako njihovi sudovi nisu uvek oslobođeni uslovljenosti negativnom stereotipijom. To ne znači da nacionalni identitet nije važan, ali je to za njih nepolitičko pitanje.

2) Pitanje očuvanja nacionalnog identiteta za ispitanike starije generacije, bez obzira na njihovu „nacionalnu tolerantnost i nerobovanje etničkim stereotipima“, jeste primarno državno pitanje, koje se tiče svesti, održanja i dostojanstva nacije. Obema kategorijama stavova svojstveno je da koreliraju sa savremenom situacijom, odnosno da im je polazište u „racionalnoj“ kritici „stvarnog stanja“. Evo karakterističnih stavova.

1) *... Kad me neko danas pita šta sam, Srbin sam, ali isto tako bih mogao da kažem da sam, ono, ne znam, Tibetanac. Totalno bi mi bilo lako da se naviknem, mislim da su to ono, totalno neke niske strasti koje, u principu, mnogo više zla donesu nego dobra. Mnogo nam je zla taj nacionalni identitet svima doneo, mislim da je vreme da postanemo Marsovci...*

2) *Ja nikada nisam imala nacionalni identitet – to je možda i nedostatak – nisam se osećala nekim Srbinom i nešto važno zato što sam Srkinja, pa sam nešto drugačija. Ja sam Srkinja po poreklu, a po opredeljenju sam Jugoslovenka.*

Negde sam – to možda i nije dobro – ali nisam se osećala nikad tako nekim važnim čovekom samo zato što sam Srпкиnja, ali mi sada smeta gubljenje, tek sad, svakog identiteta u odnosima sa svetom. Nismo nigde u svetu, nigde. Mi smo oni najniži koji pužu, da ne kažem neki prostiji termin. I toliko se nigde osećamo, da je to jedan jad i i čemer. Čak i moje nesrpsko biće oseća pad tog srpskog bića. (...) Kao građanin Srbije i pripadnik srpskog naroda, zaista se ne osećam kao građanin sveta, sem što se, onako, negde sa svojim stavovima i u svom ljudskom, političkom i profesionalnom opredeljenju osećam građaninom sveta.

Odbijanje da se se o identitetu govori iz perspektive stereotipa, kao uobičajenih retoričkih sredstava kojima se konstituiše odnos ka svojoj ili drugim nacijama, takođe je karakteristično za predstavnike mlađe generacije. Student iz Novog Sada, na pitanje *Kakvi su Srbi kao narod*, objašnjava zašto je ovako formulisano pitanje „loše“:

– *Mislim da je pogrešno sve ih nekako opisivati, bilo kako, mislim da to pitanje pomalo liči na pitanje kakvi su plavooki kao narod.*

Ili sve plavuše?

– *Da. Ja ne mogu da kažem da u meni postoji ikakav stereotip prema jednom narodu, ni prema jednoj grupi kao ni prema Srbima, ali racionalno je da su razlog za to sve ove godine slušanja viceva, svega toga. Racionalno, stvarno verujem da takve generalne stari ne postoje.*

Da li ne postoje ili ne valjaju?

– *Ne valjaju. Postoje, ali su potpuno pogrešne. Ponekad vode dobrom humurom a ponekad vode ratovanju.*

Šta (ne) pokazuju diskursivne prakse?

Dobijeni mozaik „kvalitativnih predstava“ o nacionalnom identitetu rezultat je uzajamne korelacije između „analitičkih predubedeđenja“ (koja svoj izraz dobijaju u izboru i interpretaciji „izabranog“) i doslovnog prenošenja „izabranog“, odnosno onoga što su ispitanici rekli. Pored široke skale značenja, ovaj „mozaik“ pokazuje i motivacije izrečenog, načine (prakse) misaonog „ekonomisanja“ uz pomoć „gotovih istina“, prevlast emotivnog u pojedinim slučajevima, odnos kritičkog i nekritičkog. Iz grube skice onoga šta su ispitanici rekli iščitava se pretežnost negativne percepcije identiteta (nesloga, nezrelost, povodljivost, potkupljivost, lakovernost, naivnost, lenjost...) u odnosu na pozitivno percipiranje (čovečnost, miroljubivost, dobrotu, gostoljubivost...), koja nije samo proizvod reakcije na „pripisane stereotipe“ nego i „unutrašnji“ (iskustveni) izraz nezadovoljstva, nastao aktivnim promišljanjem „predstava“ nacije i o naciji. Ono što je zanimljivije od „razmera“ upotrebe stereotipnih praksi jeste specifična pozicija „običnog čoveka“; birajući između „kompleksa kolektivnih misaonih predstava“ (Đordano), na jednoj strani, i projektovanih negativnih stereotipa, s

druge strane, njemu neretko ne ostaje ništa drugo do „sistematizovanja oprečnih znanja“ u „protektivnom“ (zaštitnom) stereotipu. Ovaj vid diskursivnih praksi pokriva širok spektar stavova: od naglašavanja pozitivnih autostereotipa kao stvarnih „osobina“ u funkciji „odbrane“, preko naracija kojima se negiraju pripisani negativni stereotipi, do „pristajanja“ na negativni stereotip, odnosno njegovog usvajanja kao „objektivnog suda“ i kritike „zbirnog nacionalnog lika“ upravo sa pozicija tog „suda“.

Drugi nivo na kome je deljenje iskaza moguće odnosi se na verbalizovanje odnosa ka nacionalnom identitetu aktiviranjem/neaktiviranjem (ili odbacivanjem) karakternih kvalifikativa. Iako iskazivanje odnosa ka identitetu navođenjem „osobina naroda“ predstavlja samo deo materijala dobijenog intervjuima, u ovom tekstu dominiraju upravo ove narativne prakse zato što su podsticajne za iznalaženje semantičke, motivacione i/ili „argumentativne“ vrednosti iskazanog. Bilo da su kritički ili nekritički intonirane, razvijenost ovih praksi jednako potvrđuje individualnu zainteresovanost i privrženost ispitanika naciji. Čak i kada nije neposredno izrečena, privrženost sopstvenoj naciji (u smislu veće zainteresovanosti i/ili solidarnosti) ostaje osnovno distinktivno obeležje neujednačenog odnosa prema svojoj i svim ostalim nacijama.

U jeziku se mnogo toga i ne vidi. Zbog ovakvog pristupa ostala je nedovoljno osvetljena veza 5. oktobra i odnosa građana prema nacionalnom identitetu. Ona je u pojedinim iskazima nedvosmislena: smena prethodnog režima trebalo je da označi konačni povratak „izvornom identitetu“, samorazumljivost i institucionalizaciju „pravih“ nacionalnih vrednosti koje izlaze iz korpusa ideološkog nadmetanja i političke manipulacije. Iz jezika, odnosno diskursivnih praksi ispitanika, samo se posredno i analitičkim uopštavanjem može izvesti zaključak da je petooktobarska revolucija istovremeno i tužna i srećna „činjenica“ srpske istorije. Tužna, jer se promene u razvijenim društvima u novijem vremenu odvijaju na drugačiji način, ne revolucijom i „ustajanjem naroda“; srećna, jer je do promene režima ipak došlo. Od diskursivnih praksi o onome što Srbija danas jeste, rečitije govori „tužna strana“ ove činjenice i neverica ispitanika da su promene i suštinske, da nacionalni identitet neće i dalje biti „retoričko sredstvo“ za pravljenje (ili gubljenje) političkih poena.

Pored konstruisanja tematski strukturisane slike diskursivnih praksi o „osobinama“ i važnosti nacionalnog identiteta, zanimala me je i „mera“ pomerljivosti statične (akademske i stereotipne) pretpostavke o bipolarnoj podeli na „nacionaliste“ i „kosmopolite“,¹² „sadržaj“ stavova u rasponu između ovako definisanih

¹² Ukoliko bi moj pristup bio uslovljen pozicijom ove podele, onda bi bilo izlišno pokazivati formalne osobine iskaza ispitanika, a posebno iznijansirano i „životnost“ njihovih stavova. Svrstavanjem stavova u jedan od dva „koša“, „nacionalistički“ ili „kosmopolitski“, imala bih problema sa vrednosnom klasifikacijom većine stavova. Na primer, u koji bih „koš“ „metnula“ već navedeni stav osamdesetogodišnje starice *Iako smo Srbi, sigurno ima po neko loš ili stavove tipa Kad me neko danas pita šta sam, Srbin sam, ali isto tako bi mogao da kažem da sam, ono, ne znam, Tibetanc?* Takva analiza bi se zasnivala na „prebrojavanju“ uglavnom neprebrojivog, tj. onih

polova, tačnije, nasuprot grubo uspostavljenoj podeli. Pitanja o „drugima“ na posredan način daju odgovore suprotnog značenja i pokazuju da i samoproklamovani „mondijalisti“ („kosmopoliti“) na izvestan način „rangiraju narode“ i o „drugima“ sude negativno ili uopšte ne sude, jer „to ovi i ne zavređuju“. Neutralno govorenje o sopstvenom narodu ne znači uvek i neutralan stav; kao što ni eksplicitno govorenje u superlativima o srpskom narodu nije pouzdan znak nečijeg „nacionalističkog“ stava. Budući da su podele, poput ove, zapravo stereotipne, trudila sam se da izbegnem zamke akademski stereotipnog diskursa o stereotipima. Moja namera je bila da analizom približim načine upotrebe stereotipa, njihova značenja i funkcionisanje, relativizovanje, zamene jednog stereotipa drugim i specifičnosti njihovog prevazilaženja, a ne da stereotipe o „osobinama“ posmatram kao „osobine identiteta“, „socijalnopsihološke karakteristike“, „dispozicije karaktera“, „potvrde nacionalističke ideologije“.

Na kraju, zanimao me je uticaj javnih, (kvazi)akademskih stereotipnih predstava o identitetu na mišljenja ispitanika. „Lično“ opisivanje i „doživljavanje“ identiteta u takvim slučajevima nije samo lično, budući da se iskazuje kao slaganje sa stavovima nekih „autoriteta“ u ovoj oblasti. No, intencija i nije bila u iznalaženju „lične suštine“ ispitanika, niti „objektivnog zbira“ etničkih obeležja. Kako dobijeni „mozaik“ predstava o identitetu u svakodnevnoj narativnoj praksi pokazuje dinamičnost i mozaičnost stavova, odnosno nesvodljivost na skup jasno određenih postavki ili preovlađujućih mišljenja, ni u analitičkom uopštavanju se o „predstavnom planu identiteta“ ne može govoriti drugačije do kao o verbalno izraženim „slikama“ u svakodnevnoj diskursivnoj praksi, koje potvrđuju ili negiraju akademske pretpostavke. Takođe se ne može govoriti samo o prostom „odražavanju“ javnih naracija u svakodnevnim, niti samo o njihovim „učincima“ koji pokazuju odnos između deskriptivne i relacione funkcije, između samogzotizovanja i reakcije na pripisani stereotip, niti samo o razmerama upotrebe etničkih stereotipa u ravni „realnog života“. Svakodnevne diskursivne prakse svakako negiraju rasprostranjeni akademski stereotip o isključivo pozitivnoj slici o svojoj naciji i isključivo negativnoj slici o „drugima“; posebno ga negira činjenica pretežnosti negativnih (i/ili kritičkih) autostereotipa.

koji se određuju na jedan od očekivanih načina, etnički, profesionalno, polno i sl., i onih koji ne razumeju suštinu pitanja *ko ste vi?* ili se ne izjašnjavaju ni na jedan od očekivanih načina, već kao Marsovcí, budale i sl. Ipak, takvo „prebrojavanje“ bi u znatnoj meri revidiralo nalaze (izražene visokim procentima) ranijih istraživanja o nacionalističkoj orijentaciji građana Srbije. V. Golubović, Kuzmanović i Vasović, 1995.

Svet i mi

Tema „svet i mi“ je široko rasprostranjena u životu Srbije u poslednjoj deceniji XX veka. Skoro svaki građanin ima neku svoju „teoriju“ o tome kako se svet ponaša prema nama i gde se nalazimo – od ranije veoma korišćene „teorije zavere“, odnosno mišljenja da svet mrzi Srbe i da prema njima primenjuje različite aršine nego prema drugim republikama u bivšoj Jugoslaviji i drugim zemaljama, do pokušaja racionalnijeg propitivanja zašto je to tako i do eksplicitno izražene sumnje da je svet protiv Srba. Ključna pitanja o kojima u ovom kontekstu razmišljaju građani Srbije jesu: ko vlada svetom i kakva je u tome uloga Amerike i Evrope; šta je, u stvari, međunarodna zajednica i kakav je njen odnos prema Srbiji; kako Srbija treba da se odnosi prema međunarodnoj zajednici da bi postala deo sveta, ali i dokle Srbija treba da ide u prihvatanju zahteva međunarodne zajednice.

Rezultati istraživanja u ovom projektu nagoveštavaju da su se stavovi o ovim pitanjima posle 5. oktobra u dobroj meri izmenili i da je izbledeo uticaj propagande Miloševićevog režima. To se naročito ogleda u manjoj zastupljenosti stereotipa (o teoriji zavere, o tome da je svet generalno protiv Srba – sada se pravi razlika između stava prema bivšem režimu i stava prema narodu, zatim, da su Srbi jedini branioci nacionalne nezavisnosti koja treba da se forsira po cenu suprotstavljanja celom svetu itd.).

Da bismo proverili ovaj utisak analiziraćemo kako naši ispitanici razmišljaju o sledećim temama:

- Uloga Amerike u svetu i odnos Amerike i Evrope
- Ko vlada svetom
- Šta za ispitanike predstavlja međunarodna zajednica i kako vide njenu međunarodnu politiku
- Kako se odnosi svet prema nama i mi prema svetu
- Da li smo deo sveta ili još uvek geto

Uloga Amerike u svetu

Opšte je uverenje da je Amerika najjača sila, koja se danas „otela kontroli“ (zbog odsustva Varšavskog pakta) i koja je „pružila svoje šape“ na sve kontinente

(jedino je ostao još Balkan da nije bio njihov, kaže jedan ispitanik), a ponekad se ponavlja i stereotip da je „dežurni policajac u svetu“, jer je veoma agresivna i dominantna. Naglašava se da se Amerika pre svega podređuje svojim interesima i ima uticaja na sve što se dešava u svetu, ali ima i onih koji se nadaju da će se naći snage koje će se tome odupreti: polažu se, pre svega, nade u ujedinjenu Evropu, a ima mišljenja da to mogu biti i Arapi („ničija ne gori do zore“).

Nije mali broj ispitanika koji ukazuju na destruktivnu moć i namere Amerike i jedna ispitanica se pita „da li je to novi krstaški pohod?“. Ističe se težnja Amerike da zavlada celim svetom i da u tome ne bira saveznike (napominje se da im je svojevremeno bio saveznik i Bin Laden. Dosta ispitanika misli da je Amerika kriva za terorizam i da je proizvela Bin Ladena: bio im je dobar kada je radio protiv Srba, a kada je napao na njih proglašen je teroristom).

Interesantni su stavovi prema događajima 11. septembra 2001. u Americi. Svi ističu da im je žao nevinih ljudi koji su tada stradali, ali jedan broj iskazuje i izvesnu zloradost „što je mečka zaigrala i u njihovoj kući“, smatrajući da su sami krivi za to zbog svoje agresivne politike i da treba da se zapitaju zašto im se to dešava (neko je trebalo da im pokaže da ne može sve da bude kako oni hoće.¹ Drugim rečima, taj čin se opravdava uzrečicom: kako su zaslužili tako im se i vratilo kao bumerang, pokazalo se da ni oni nisu neranjivi. Takođe se kaže da je odgovor Amerike na terorizam samo bombardovanje (izražava se žaljenje zbog stradanja nevinog naroda u Avganistanu), smatrajući da je 11. septembar osvetta za ratove koje je Amerika vodila širom sveta. Jednom reči, ocenjuje se da Amerika svoje interese definiše kao interese međunarodne zajednice. Dosta je odlučan stav da Evropa ne bi trebalo da dozvoli toliko mešanje Amerike.

Uloga i uticaj Amerike uglavnom se negativno ocenjuju, što u najdrastičnijem vidu izražava jedan tehničar rečima: „Kad čujem Amerika, odmah pomislim na smrt, ubistva, drogu, nasilje“.

I američki način života je pod kritičkom lupom ispitanika.² Ocenjuje se da su samo okrenuti sebi i opterećeni sobom (egoisti), da su veliki materijalisti, koji samo rade a ne znaju da žive (kaže se, na način na koji mi živimo), sve je za njih trgovina; potcenjuje se pamet Amerikanaca i ističe njihova destruktivnost prema drugima. A jedan mlađi ispitanik kaže: „Svaku različitost guše, a pri tom tvrde da su demokrati“. Nalazi se tu i dobro poznati stereotip o tome da „nemaju istoriju“ („Narod koji ima samo 200 godina istorije nema nama šta da kaže“).

Sa ulogom Amerike povezano je i pitanje **ko vlada svetom**. Unisono je uverenje da vlada „zakon jačeg“, da vlada novac i moć, da svetsku politiku drži

¹ Jedna penzionerka kaže: Bilo mi je u prvi mah žao jadnih ljudi, a posle sam osetila veliko zadovoljstvo da neko i tim idiotima pokaže da ne mogu večito da ruše i bombarduju; žao mi je što nisu pogodili Pentagon i Belu kuću. Ali, drugi ispitanik kaže suprotno: „Bilo mi je strašno ružno kada sam video ljude u svojoj okolini koji su likovali i govorili – i njima je došao crni petak“.

² „Udara packe celom svetu, a ako je demokratska zemlja zašto nije rešila svoje probleme sa crncima“, kaže jedan ispitanik sa osnovnom školom.

onaj ko ima pare, tj. najbogatije zemlje i multinacionalne kompanije (a podaci pokazuju da je udeo Amerike u broju multinacionalnih kompanija pretežan). „Uvek su se manje države morale povinovati ekonomski moćnijim zemljama – u svetu se sve vrti oko novca“ i diktira „šaćica ljudi“ koja se bori za ekonomsku nadmoć, konstatuju ispitanici. Dakle, svetski centri moći diktiraju globalnu politiku. Jedan radnik smatra da trenutno, prema rasporedu snaga u svetu, niko ne može da se suprotstavi Americi. Zaključak bi mogao da glasi: tako stvoren novi svetski poredak nije u interesu svih.³

Međutim, kada je u pitanju Evropa, stav građana je dosta drukčiji. Većina smatra da prirodno pripadamo Evropi i da treba da se usaglašavamo sa njenim zahtevima, koji se ne doživljavaju odbojno, kao američka uslovljavanja.

Smatra se, pak, da je globalizacija neizbežna, samo što je pogrešno definisana – kao dominacija jedne velike sile – umesto da označava da nema granica, zatvaranja, da postoji protok informacija. Međutim, ispitanici ne raspravljaju mnogo o globalizaciji i čini se da su prvenstveno opsednuti sopstvenim, lokalnim brigama, ne razmišljajući još o učincima procesa globalizacije na prilike u sopstvenoj kući.

Šta je međunarodna zajednica

U nekoliko pokušaja definisanja međunarodne zajednice uglavnom se ističe da je to organizacija koja radi u korist sile, iako bi kao ideja trebalo da bude „otvoren svet za sve ljude“. U stvarnosti je drukčije, tj. to su 4-5 država koje diktiraju svoje interese „na svakoj sferi zemaljske kugle“; to su oni najjači i najbogatiji koji stvaraju pravila igre i kao sila nameću svoju volju svima, a „ko daje novac taj i ucenjuje“. Stoga se ispitanici koji smatraju da međunarodna zajednica određuje zakone pitaju: da li su to i pravični zakoni? I konstatuju: oni koji su joj bliži, imaju i veća prava.

Dosta često je uverenje da je međunarodna zajednica imala uticaja na raspad bivše Jugoslavije, uprkos tome što je njen krajnji interes očuvanje mira i stabilnosti, dok je u tom slučaju međunarodna zajednica imala negativan pristup problemima. Drugim rečima, govori se o pogrešnoj politici međunarodne zajednice, koja se služi pritiscima i pretnjama (u Jugoslaviji, u Iraku). Čest je slogan: „međunarodna zajednica ima dva aršina“, a zaključak glasi: međunarodna zajednica nije bila dorusla situaciji.

Interesantno je, međutim, da se za bombardovanje Jugoslavije ne okrivljuje isključivo međunarodna zajednica kao jedini krivac, već znatan broj ispitanika uočava i pogrešnu politiku Slobodana Miloševića kao razlog (navodi se da nije hteo da pregovara, hteo je sam protiv celog sveta, nije shvatao realnost). Ne

³ Novac i moć koji vladaju u svetu i ovde ćemo da osetimo, mišljenje je jedne ispitanice – „hoćemo kapitalizam, dobićemo ga“. A za razliku od „materijalizacije kompletnog bitisanja“ takvom poretku se suprotstavlja pravoslavlje kao „duhovni način življenja“.

izostaje ni shvatanje da je do bombardovanja doveo „interes velikog kapitala“ („morali su da potroše nagomilano oružje“). Ipak, neprijateljstvo prema međunarodnoj zajednici (izraženo u stavu: „onaj ko mi ruši kuću ne može da mi bude saveznik i prijatelj“) izražava se sporadično.

Građani ispoljavaju nezadovoljstvo prema novoj vlasti što u velikoj meri zadovoljava, pre svega, zahteve međunarodne zajednice, misleći da se, stoga, do izvesne mere zapostavljaju zahtevi građana.⁴ Građani su, međutim, svesni toga da se Srbija mora uklopiti u međunarodnu zajednicu, ako hoće da bude deo Evrope i sveta i izbegne dugogodišnju izolaciju. Kao razlog se navodi to što smo mali narod i ne možemo se suprotstavljati jačima („mi smo šaka jada“). Ipak, ističe se i potreba „narodne mudrosti“, lukavstva, da se saradnja sa međunarodnom zajednicom iskoristi za naše interese. Jak je naglasak na tome da Srbija, poštujući neke principe međunarodne zajednice, mora istovremeno da očuva svoju samostalnost. „Moramo u svet da ne budemo sami, ali da vidimo gde nam je mesto“. Mi smo upućeni na Evropu, kaže se, ali se postavlja i pitanje: kad će Evropa shvatiti da smo mi njen deo, kad će prihvatiti sve Evropljane, ne govoreći samo: „kad budete bolji, ući ćete u Evropu“.⁵

Jedan broj ispitanika ne misli da su interesi Srbije i međunarodne zajednice toliko suprotstavljeni i gaji nadu da će vlast naći neku ravnotežu. Značajno je to što teorija zavere nije dublje ukorenjena, što je izraženo stavom: „Iako je međunarodna zajednica učinila dosta lošeg, nervira me kad se kaže da je to zavera protiv Srba i pravoslavlja – što je bilo u službi jedne propale politike, jer je nekom bilo u interesu da vara ovaj narod“ i „Nikad nisam verovao u teoriju zavere“. Dosta je prisutno uverenje da smo i sami krivi za to što nam je međunarodna zajednica „delila packe“.

Ali ima i po neko ekstremno mišljenje da je „Srbija u srcu sveta“ i da smo im zato smetali, odnosno da se Slobodan Milošević jedini suprotstavio međunarodnoj sili i zato smo kažnjeni, a druge zemlje koje su bile pokornije bolje su prošle, dok smo „mi bili nepokorni, pa su morali da nas uče“. Ima i pojedinačnih pitanja: šta međunarodna zajednica traži „u našoj kući“ te da ne treba da bude kod nas, ili čak kategoričke osude: međunarodna zajednica je kriva za sve što nam se desilo. Ipak, prevlađuju umereni i racionalniji stavovi prema međunarodnoj zajednici.

Može se reći da je stav većine ispitanika najviše u skladu sa mišljenjem Borisa Budena koje glasi: „Međunarodna zajednica nikada nije našla pravi odgovor na politički izazov pred koji je dovedena rasulom bivše Jugoslavije. Od početka se zgražala nad primitivnim balkanskim nacionalizmom, ali je

⁴ „Krivo mi je što naši političari slušaju samo međunarodnu zajednicu, zašto da nam neko u našoj zemlji komanduje“; „Sad smo kolonija, izgubili smo svoju državu“; „Vlast sve daje, sve pristaje, mada treba u principu slušati međunarodnu zajednicu, ali ne u svemu“.

⁵ Jedno od mišljenja glasi: „Iako smo mi civilizovaniji od njih, Evropa će uvek na nas (na Balkan) gledati kao na neki privezak“.

istodobno priznala sva njegova politička dostignuća i to ne samo novostvorene nacionalne države, nego gotovo i sve rezultate etničkog čišćenja... pasivno je prihvatila nasilnu dezintegraciju Jugoslavije.⁶

Mi i svet

Može se reći da je opšteprihvaćeni stav (sa pojedinačnim izuzecima) da Srbija mora da poštuje međunarodno pravo, da bi stekla prava koje imaju druge zemlje i da bi postala ravnopravan član međunarodne zajednice. Smatraju takođe da svet nije protiv Srba, već da je bio protiv jedne pogrešne politike, što se posle 5. oktobra promenilo: Srbija više nije izolovana zemlja („sada je izolovan samo bivši predsednik“). Jedna prosvetna radnica konstatuje da mnogim ljudima to još nije jasno i da neće da shvate tu poruku sveta. Mi smo bili loše predstavljeni u svetu, kaže se (za razliku od jakog albanskog lobija), ali i ukazuje na sopstvenu krivicu, jer obrazloženje glasi: „Nama se ne može verovati, pošto je Slobodan Milošević sto puta prevario međunarodnu zajednicu“. Ukazuje se i na to da su sami Srbi bili protiv sveta, „uvek su isticali nešto svoje“. Dakle, po mišljenju ispitanika svet nije protiv nas, ali mi to sporo shvatamo; drugim rečima, uverenje građana da vlada „srbofobija“ u svetu nije više rašireno i građani zauzimaju realističniji stav u gledanju na mesto Srbije u svetu i sveta prema nama.⁷

Međutim, građani smatraju da još nismo u potpunosti deo sveta („Građani sveta smo samo preko TV“), iako smo ušli u neke međunarodne institucije. Jedan ispitanik preporučuje neku vrstu „obrenovićevske politike“ prema svetu, da bismo se u njega bolje uklopili. A to znači da bi političari u pregovorima sa međunarodnom zajednicom trebalo da vode računa o tome da isposluju ono što je Srbiji potrebno, bez potpunog povinovanja i predavanja, ali se naglašava da se ne može ni terati inat sa svetom. Jedan istoričar konstatuje da zahvaljujući slici koja je o nama stvorena, a kojoj smo i sami kumovali, još nismo ravnopravan deo sveta, ali da svet nije generalno protiv Srba (jer „u politici ne postoji ljubav, postoje samo interesi“).⁸

Znači, ne odbija se potreba saradnje sa svetom, „jer kad smo se suprotstavili bilo je to tragično“, ali se, pri tom, naglašava da Srbija ne treba da bude

⁶ Boris Buden, *Kaptolski kolodvor, Politički eseji*, navod prema „Repolitizacija tragičnog iskustva“, *Republika*, br. 296, 2002.

⁷ „Svet je postupao različito prema nama, jer nismo imali dobru politiku“; „Svet nije protiv Srba, ali mi sami sebe ne poštujemo: za svaki dolar smo u stanju da se prodamo, da metanišemo strancu“. Dok su na suprotnoj strani, ali u manjini, oni koji veruju da je svet protiv Srba jer smatra da su samo Srbi činili zverstva, ili da je bilo namernog demonizovanja Srba i da je „uvek Srbija na tapetu“.

⁸ Jedna neobrazovana ispitanica kaže: „Mislim da ne može da nas mrzi neko ko ne zna na karti sveta gde je Jugoslavija“. Ali, kada su u pitanju susedi konstatuje se: „Krv koja je pala ne može tek tako da se slegne, dok ne izbeli nema pomirenja“ (o ovome videti opširnije u odeljku o ratovima).

„vazal“, „rob“ i da ne bude iskorišćavanja Srbije. Odlučan je stav nepristajanja na ucene i ultimatumе („Smeta mi velika količina dodvoravanja i podilaženja međunarodnoj zajednici“).

Ali nisu potpuno odsutni ni glasovi da je međunarodna zajednica nepravednija prema nama i to se obrazlaže time da kada treba da se pomogne Srbiji, oni uslovljavaju. Čuje se i to da smo mi još uvek u getu, jer je međunarodnoj zajednici u interesu da nas drži na distanci – kao „poigravanje jednog bogatog čoveka sa prosjakom“. Mada se kaže da veći deo sveta nije protiv Srba, samo onaj manji koji odlučuje. Priznaje se i to da su možda pritisci međunarodne zajednice opravdani, što ispitanici obrazlažu time da nas treba neko da pritisne da bismo nešto uradili. Dosta je često ukazivanje na negativnu ulogu medija, koji nas u svetu prikazuju „kao da smo neki domoroci“.

Uprkos teškom životu koji su proživeli za poslednjih trinaest godina, građani nisu ostrašćeni: oni ne ispoljavaju ksenofobiju prema susedima i svetu, mada su kritični prema američkoj politici i prema Albancima.⁹ Iako su preživeli bombardovanje, za koje okrivljuju, pored loše politike Slobodana Miloševića, pre svega, Ameriku, kao silu koja je diktirala i ponašanje Evrope, mali broj ispitanika ispoljava zloradost kada je u pitanju bombardovanje Njujorka. Politika izolacije, koju je sistematski sprovodio Slobodan Milošević u bivšem režimu, nije ostavila dublji trag na građane Srbije, koji jednodušno izražavaju otvorenost prema svetu i uvažavaju potrebu da se prihvate zahtevi međunarodne zajednice da bismo postali deo sveta i uklopili se u svetske standarde. Ali, sa dozom obazrivosti u pogledu udovoljavanja tim zahtevima koji, smatraju ispitanici, ne bi trebalo da budu i potpuno pokoravanje i slepo, ropsko izvršenje naloga kao ultimatumа i ucena.

Građani se danas opredeljuju za racionalno ponašanje u odnosima sa svetom, smatrajući da treba uspostaviti ravnotežu: ponašati se po međunarodnim principima, ali i sačuvati svoju samostalnost, da ne bismo postali kolonija i izgubili svoju državu (mada nekolicina smatra da se to već dogodilo). Drugim rečima, građani žele da budemo deo sveta i da se od njega ne izolujemo (nasuprot politici izolacije bivšeg režima), već da učestvujemo u svemu onome što je u svetu pozitivno i kao takvo i za nas korisno i da se okanemo opsesije veličinom (kaže se: ne shvatamo naše granice, da smo „šaka jada a hoćemo da budemo veliki, nebeski narod, mi moramo da vidimo gde nam je mesto kao malom narodu“). Građani smatraju da, budući da smo mala i siromašna zemlja, bez pomoći sveta ne možemo da opstanemo. To je izraženo rečima: „Mi hoćemo da idemo zajedno sa svetom i da verujemo u njihovu dobronamernost, za razliku od Miloševića koji je ubedio narod da su mu Amerikanci neprijatelji“.

Bez obzira na veliku kritičnost prema Americi, građani u manjoj meri pokazuju odbojnost prema narodima Amerike („Ne mogu da krivim narod, oni, verovatno,

⁹ Za razliku od podataka istraživanja u 1993. kada je ksenofobija bila jedno od dominantnih osećanja, u 2001. razlike su veoma uočljive (videti: Golubović, Kuzmanović i Vasović, 1995).

i nemaju pojma gde je Srbija“), saučestvujući u njihovom bolu za nevino nastradanim ljudima u terorističkom aktu 11. septembra 2001, ali dosta opravdano upućujući poruku američkoj politici da se zapita zašto joj se to događa.

Za razliku od ponovo podstaknutog neprijateljstva prema svetu od strane izvesnih političkih činilaca, građani 2001. i 2002. godine racionalnije rezonuju, shvatajući da mi ne možemo da idemo mimo sveta i da je uklapanje u Evropu i svet ne samo neizbežno, nego da može da bude i korisno, ukoliko nova vlast, koja je po njihovom priznaju dosta učinila da se približimo svetu, bude vodila jednu uravnoteženu politiku i uspe da se odupre slepom pokoravanju zahtevima međunarodne zajenice. Da je usaglašavanje sa svetom neophodno ispitanici obrazlažu, prvo, time da u svetu vlada „zakon jačeg“ (jer smo mala zemlja) i, drugo, da treba prihvatiti pravila ponašanja koja je definisala međunarodna zajednica i tako postati deo sveta.

Može se, dakle, reći da građani danas vide da je otvoren i poželjan put da postanemo punopravni deo sveta i to pripisuju u zaslugu novoj vlasti. Izolacionizam i ksenofobija nisu većinsko stanovište „običnih ljudi“, čime se potvrđuje teza da i ovo novo podsticanje dolazi od stranačkih lidera.¹⁰

Iz toga se može zaključiti da pred Srbijom stoje nove mogućnosti, sa upozorenjem novoj vlasti da te mogućnosti iskoristi kao najvažniji nacionalni interes i da očuva relativnu nezavisnost i sopstveni put, ali bez suprotstavljanja svetu. Argumentacija koja se pruža za takve stavove zvuči dosta logično, uprkos velikim nezadovoljstvima koje građani izražavaju u pogledu rezultata unutrašnje politike, ali je i tu veoma naglašena otvorenost prema promenama, suprotno ranijim strahovima, na osnovu čega je bivši režim pobeđivao sa lozinkom „sa nama nema neizvesnosti“.

Opšti zaključak može da glasi: današnji građanin nije onaj iz devedesetih godina, on se izmenio i počeo mnogo više da misli građanski, kako u pogledu odnosa u sopstvenom društvu tako i njegovih odnosa sa svetom. Bitna promena koja se dogodila jeste mnogo veća otvorenost i kritičnost, koja se zasniva na promišljanju o tome šta nam se dogodilo i u razmišljanju kuda dalje, umesto potpune okrenutosti prošlosti, koja je zatvarala vidik u budućnost. U tom smislu možda se najvidnija promena dogodila upravo u razmišljanju gde nam je mesto u svetu i prihvatanju sveta kao okvira i našeg budućeg života.

¹⁰ Najnovije istraživanje Instituta društvenih nauka pokazuje visok stepen ksenofobičnosti svih političkih stranaka, kako opozicionih, tako i demokratskih (videti: *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2000, str. 86 i 88).

Politika, nacija i identitet u perspektivi nacionalnih manjina

Uvodne napomene

Može se primetiti da se stavovi pripadnika nacionalnih manjina ne mogu svi svrstavati u isti korpus, odnosno da se kod pojedinih grupa izdvajaju jasne inklinacije ka više-manje specifikovanom tipu stanovišta. Osnovna podela ispitanika obuhvata tri kategorije: pripadnike manjinskih populacija u Vojvodini vezanih za svoju etnokulturnu grupu, pripadnike bošnjačke populacije u Sandžaku i, treće, pripadnike manjina u drugim sredinama odvojenih od vlastite matične kulturne grupe. Izdiferenciranost stavova ove tri grupe uzrokovana je specifičnim kulturnim sklopom, regionalno-geografskim položajem, karakterističnim konkretnim kontaktima sa većinskim srpskim stanovništvom, kao i s tim povezanim iskustvima iz bliske prošlosti. Iskustva iz bliže prošlosti izdvojio bih iz uticaja dalje prošlosti, pošto u odgovorima ispitanika ne nalazimo, osim u sasvim retkim slučajevima, reference na istoriju, odnosno reminiscencije na značajne događaje iz prošlosti, koji bi bili relevantni po njihovo rezonovanje. Stoga iskustva iz bliže prošlosti obuhvataju poslednje decenije titoističke epohe i period vladavine S. Miloševića kao dve najbitnije referentne tačke.¹

Što se tiče zastupljenosti predstavnika manjina u istraživanju, najbrojniji su ispitanici mađarske i bošnjačke nacionalnosti, koncentrisani u većim gradovima, kao što su Subotica i Novi Sad, odnosno Novi Pazar. Pošto se specifičnost njihovih odgovora tiče pre svega pitanja kulturnog identiteta, zajedno sa

¹ „Titoistička epoha“ jeste epoha koja se vezuje za period do pojave S. Miloševića. Spoljašnjem posmatraču se može činiti da su se u okviru ovih epoha odigrale pojave koje su daleko značajnije nego što to ispitanici sa internom perspektivom markiraju. Tako se, recimo, ustav od 1974. godine (koji je srpska intelektualna elita, ali i promiloševićevska komunistička nomenklatura žigosala kao glavni krivac jugoslovenske krize) gotovo i ne pominje kao prekretnica u događajima. Takođe, prestanak političko-ideološkog monopola komunističke partije i uvođenje višestranačja nije, u vizuri pripadnika manjina (ali ne samo njih), imalo iole značajnu težinu, već je samo dodatno legitimizovalo Miloševićev centralizam i autokratiju. Sa stanovišta zvanične istorije, međutim, promena ustava i uvođenje višestranačkog sistema trebalo bi da predstavljaju događaje od prelomne važnosti.

vojvođanskim Mađarima u istu grupu ispitanika svrstali smo i druge pripadnike manjina u Vojvodini vezane za kulturu svoje etničke grupe, na šta nas navodi i podudarnost njihovih stavova. Mađarska manjina, kao i ostale kulturne grupacije u Vojvodini, zadržale su i za vreme Miloševića (i uprkos vladajućoj nacionalističkoj ideologiji) kontinuitet dobrih i nekonfliktnih odnosa sa drugim narodima. S druge strane, bliskost ratnih poprišta u Bosni i na Kosovu, prekinuti kontakti sa Bosnom, sa kojom je bošnjačka manjina u Srbiji bila tesno povezana, prisustvo vojske u Sandžaku i okolini, stradanje Bošnjaka u Štrpcima, uvođenje prinudne uprave, kojom je poništena izborna volja lokalnog stanovništva, samo su neki od situacionih činilaca koji određuju pojedine stavove Bošnjaka u Srbiji.

Najbitniji razlog izdvajanju treće grupe, ispitanika koji nisu u neposrednom kontaktu sa drugim pripadnicima svoje etničke grupe, jeste njihov odnos prema vlastitoj kulturi, kao i značaj koji pridaju etnokulturnoj pripadnosti. Tačke razlikovanja ove tri grupe ispitanika takođe se tiču stereotipa o većinskoj naciji, tumačenja prošlih zbivanja, kao i odnosa prema državi-matici. Bez obzira na razlike, potrebno je istaći i značajnu podudarnost manjinskih stavova, i to najviše onih koji se odnose na promenu režima i stanje posle petog oktobra, projekciju poželjnog budućeg državnog ustrojstva i svoga mesta u njemu.

Stavovi o SFRJ, trećoj Jugoslaviji i S. Miloševiću

Pozitivan odnos prema drugoj Jugoslaviji, naročito prema nacionalnoj ravnopravnosti i njenom federativnom uređenju, izrazito negativno vrednovanje Miloševićeve vlasti kao i odobravanje petooktobarskih promena jesu zbirne tačke podudaranja manjinskih stavova o prošlim režimima. U iskrenost jugoslovenstva kod ispitanika ne može se sumnjati, pošto ga zamišljaju kao ideju prema kojoj su svakom narodu zagarantovana sva prava i obezbeđen jednak status. Druga Jugoslavija se shvata kao zemlja bez privilegovanih skupina na nacionalnoj osnovi, sa dobro uređenim federativnim ustrojem. Zbog kulturne raznolikosti, život u takvoj zemlji predstavljao je komparativnu prednost u odnosu na pretežno jednonacionalne države.

Protežiranje kadrova pretežno jedne nacionalnosti predstavlja obeležje vlasti SPS-a, što je kod pripadnika manjina percipirano kao nametanje pristranosti, bez obzira na članove ustava, prema kojima se Jugoslavija definiše kao država svih građana. Za razliku od druge, treća Jugoslavija se ne poima kao etnički nepristrasna, nego kao zasnovana na dominaciji većinske nacije. Tim prelaskom ka etnocentričkoj državi naročito su se osećali „pogođeni“ Bošnjaci, jer su od „konstitutivnog“ naroda došli u status nacionalne manjine, odnosno postali su enklava u svojoj državi. Jugoslovenstvo te manjine ima jedan „višak značenja“, koji ne postoji u samopercepciji drugih, a to je veći gubitak koji oni trpe stvaranjem tzv. Treće Jugoslavije. Uverenje da su bili najveći Jugosloveni od svih naroda i da su najviše platili zbog takve identifikacije prisutno je kod Bošnjaka, jednako kao i kod Srba.

Vrlina druge Jugoslavije bila u tome što je obezbeđivala sigurnost građanima – kako ekonomsku, tako i nacionalnu – dok je njena bitna prednost bila u postojanju jedinstvenog, višeslojnog i bogatijeg kulturnog prostora: „Zamisli jednu stvar, za kulturu šta znači živeti na srpskohrvatskom jezičkom području, šta je ta kultura dala, Andrića, Mešu, Krležu. Znači, ljudi nisu prepoznali to, te vrijednosti koje daje velika država“ (NP, Bošnjak, VSS, 27). Pančevka mešovitog nacionalnog porekla o SFRJ govori: „Mislim da je to moglo da funkcioniše kao što to funkcioniše i negde u nekim drugim zemljama. Mislim da je šarolikost i raznovrsnost samo veliki potencijal, veliko bogatstvo.“

Imajući u vidu percepciju treće Jugoslavije kao „nacionalno obojene“, negativni stav prema Miloševiću, SPS-u i uopšte bivšem režimu karakterističan je za pripadnike nacionalnih manjina, bez obzira na regionalnu pripadnost. Jednodušan stav se, sasvim u skladu sa ovim, ispoljava u odobravanju petooktobarskih događaja, s time što se među pojedincima uočavaju razlike u aktivnosti ili neaktivnosti u prethodnim protivmiloševićevskim demonstracijama, u participaciji u nevladinim organizacijama i antiratnim pokretima, kao i u samim događanjima od 5. oktobra. U čitavoj skali reakcija prema bivšoj vlasti, koja se kreće od aktivnog učešća u rušenju bivšeg režima do indirektno podrške DOS-u, treba izdvojiti neaktivnost tipičnu jedino za predstavnike manjina, odnosno impliciran stav da su promene u Srbiji (mada se tiču svih građana) interna stvar većinske nacije. Ipak, treba naglasiti da ovo treće nije frekventno stanovište, nego ispitanici sagledavaju sebe i svoju etničku grupu kao jednakopravne subjekte političkih promena, naglašavajući da su promene plod revolta nacionalno neizdiferencirane većine i tzv. „malog čoveka“.

Komunistička ideologija SFRJ se u percepciji manjina nalazi na margini, ali u istoj meri je to i (navodni ili realni) Miloševićev komunizam. Milošević kao personifikacija režima pominje se kao ličnost koja je raspirala međunacionalnu mržnju, probudila nacionalističke mitove, razbuktala ratove, protivila se bilo kakvom kompromisnom rešenju u trenutku raspada Jugoslavije. Mada glavna odgovornost Miloševića leži u njegovom nacionalizmu, ona se najčešće kombinuje sa odgovornošću za ekonomski kolaps i autokratsku vladavinu. Ideološku rigidnost, koju mu u velikoj meri pripisuju građani srpske nacionalnosti, kao što smo rekli, manjine pominju samo sporadično.²

Ekonomska neravnopravnost Vojvodine i Sandžaka pominje se u kontekstu podržavljene, dakle centralizovane i komandne privrede kakva je vladala za vreme bivšeg režima. Sticajem prilika, čak i ekonomsko zapostavljanje može biti protumačeno kao prednost kada se radi o zemlji u tranziciji. Tako se u Novom Pazaru javljaju mišljenja (npr. NP-ED-3) da su Bošnjaci brže ušli u proces privatizacije i brže napredovali zbog toga što se država nije starala za sandžački region.

² Upor. karakterističan stav pripadnika većinske nacije: „Odmah sam pročitao Miloševića... Odmah sam video da je komunista... Rekao sam da tu nema sreće... ovaj mali Tito će biti gori od svih apsolutista“ (BG-IP-9).

Manjak državne pomoći doprineo je samoorganizovanju, većoj prilagodljivosti i razvijanju lične inicijative kod Bošnjaka.

Odgovornost Miloševića za raspad Jugoslavije jeste opšteprihvaćena, bez obzira da li se on navodi kao isključivi krivac, ili kao sukrivac zajedno sa drugim političarima bivše Jugoslavije. Milošević se najčešće apostrofira kao začetnik nacionalističke politike i zagovornik ideje „Velike Srbije“, zatim kao „reakcija“ na aktuelne svetske tokove – pad Berlinskog zida i propast komunizma, ali mu se zamera i što nije hteo da prihvati zahteve iz drugih republika za asimetričnom federacijom, konfederacijom ili potpunim osamostaljivanjem. To, međutim, ne znači da pripadnici manjina odobravaju raspad Jugoslavije, čak naprotiv, u velikoj većini model uređenja nacionalnih i regionalnih odnosa u toj Jugoslaviji vide kao poželjan model, koji je suprotan Miloševićevom centralizmu i unitarizmu. Učestalo se navodi Švajcarska kao primer zajedničkog, konfederativnog života različitih etničkih grupa, sa naglaskom na mirnom životu i odsustvu rata u toj zemlji. Bez obzira na dugogodišnje poricanje bivšeg režima da smo uopšte bili u ratnim sukobima (kakvo poznajemo iz fraza „Srbija nije u ratu“ i „legalne borbe policije protiv terorista“ u situaciji kada ratuju dve armije), čak i osobe izrazito nezadovoljne politikom DOS-a smatraju Miloševića kreatorom ratova.

Pojedini ispitanici pominju raspad Jugoslavije kao neminovnost, kojoj se Milošević suprotstavljao iz pobuda održanja lične vlasti. Tako se pominje da je bivše srpsko rukovodstvo trebalo da prihvati postojeću volju okolnih republika, tj. dozvoliti im da se otcepe. Mlada Boranka vlaško-srpskog porekla smatra da je bilo suludo očekivati da će svet priznati dve Krajine, i to unutar države koja je već bila priznata. Prednost se daje građanskom pristupu koji uključuje nacionalno samoodređenje, nasuprot teritorijalnom objedinjavanju i homogenizaciji: „Znači, ti si u toj državi, jesi Srbin, ali si u Hrvatskoj“. Ostaje otvoreno pitanje da li se radi o naknadnoj pameti, odnosno o zaključcima izvedenim post festum.

Zaštita od ugrožavanja, odnosno obezbeđivanje sigurnosti (indirektno kao ekonomske i pravne, direktno kao fizičkog održanja) jeste bazična funkcija državne vlasti. Stoga se često u kritici Miloševića povlače egzistencijalne kategorije (rat, fizička pretnja od strane policije). Funkcija države i njen legitimitet prestaju da važe kada država nije u stanju da obezbedi sigurnost svojih građana. Komparativna prednost manjinske perspektive jeste što je raspirivanje nacionalizma uverilo pripadnike drugih nacija u narušenu sigurnost. To je bio jasan indikator karaktera režima uopšte, koji je težio da reprodukuje stanje iracionalnih reakcija, straha i opšte nesigurnosti. Socijalno propadanje stanovništva, sve češća represija, intenziviranje zastrašivanja i strepnja od novih oružanih sukoba dovelo je do poznatog petooktobarskog raspleta.

Odnos prema petom oktobru i promenama

Kao osnovni pozitivni doprinos nove vlasti, koji na ličnom planu ispitanici najviše osećaju, najčešće se navodi sigurnost građana. Pojam sigurnosti se

najčešće ne precizira, mada se iz odgovora ispitanika može razaznati da je reč i o fizičkoj sigurnosti (nema više ratova i opasnosti od proterivanja u međuetničkim sukobima), i o pravnoj (pravna zaštita od diskriminacije na nacionalnoj ili bilo kojoj drugoj osnovi), a u izvesnoj meri i o socijalno-ekonomskoj sigurnosti (privredni rast, smanjenje korupcije).

Ispitanici naglašavaju značaj lične bezbednosti i „pozitivne atmosfere“ koja je došla sa padom prethodnog režima čak i u slučaju znatnog nezadovoljstva brzinom promena, kada su ljudi rezignirani zbog sporosti promena i kozmetičkih reformi. „Mislim da su ljudi, ovaj, opušteniji. Da su u neku ruku, ovaj, ne mogu reći zadovoljniji, ali, ovaj, komunikativniji u odnosu jedni sa drugima. Mislim da se tu promene osećaju“ (sredovečna Rusinka iz Novog Sada, VSS). Privatnik iz Subotice (Mađar, 38) na pitanje: „Da li je nova vlast drugačija od stare i po čemu?“ odgovara: „Jeste. Po čemu? Opet, nekako ceni čoveka.“ U tom smislu građani od postmiloševićevske vlasti očekuju stvaranje političkog miljea u kojem su u prvom redu zagarantovana osnovna prava pojedinca, bez obzira na njegovu etnokulturnu ili partijsku pripadnost, na njegova ideološka ili verska ubeđenja.

Osim samih rezultata promene, visoko se ocenjuje i način na koji je promena režima izvršena. Petooktobarski prevrat svedoči o značajnom prekidu sa praksom bivše vlasti. Okupljanje naroda samo površno podseća na Miloševićevu „antibirokratsku revoluciju“: jedan od ispitanika doslovce govori o „događanju naroda“, no kada je naveden da objasni šta je time mislio, ispostavilo se da smatra peti oktobar bitno drugačijim od Ušća ili Gazimestana, upravo zbog dobre volje da se počne živeti bez nasilja. Takođe, mada su promene mogle podsećati na preuzimanje vlasti na ulici i na svrgavanje režima uz primenu nasilja, često se kao značajna novost podvlači njihov miran ishod. Građanka iz Novog Sada (NS-JK-5) govori: „kako da čovek ne bude zadovoljan što je sve tako prošlo bez krvi, bez rata“. Aktivni učesnici petooktobarskih demonstracija često kontrastiraju ove proteste sa dirigovanim, insceniranim promiloševićevskim narodnim okupljanima. Osim spontaniteta, dobrovoljnosti i izraza građanske svesti učesnika, pripadnici manjina u antimiloševićevskim protestima vide okupljanje koje nije zasnovano na nacionalnoj osnovi, kao i skupove u kojima nije bilo poziva na oružje, linč, osvetu. Tako jedan Novopazarac (NP-ED-2 govori o promenama: „Kad vidite milion ljudi koji nešto traže, traže bolji život, ne traže više ko, recimo, onaj narod koji se dogodio na Ušću, ‘dajte oružje’ i slično, znači, nije bilo takvih emocija, ‘idemo na druge narode’, jer kad god vidim narod koji se skupi da ruši svoju vlast, a ne neku tuđu vlast, onda ja to uvijek doživljavam emotivno. (...) Čak sam i učestvovao u toj protestnoj šetnji Novim Pazarom, znači, učestvovao sam u toj velikoj koloni da se sruši taj režim.“

Najveći dobitak politike posle 5. oktobra i najznačajnija posledica Miloševićevog pada jeste upravo ovaj prekinuti lanac ratnih sukoba. Govoreći o današnjici, radnik iz Kikinde, Mađar (KI-3), ističe da ovaj period „nije nacionalistički, nije šovinistički. To je već jedan korak da sjedinjuje ljude“. Pri pominjanju promena karakterističan je govor u kojem se govori o „narodu“, kao celini, bez podela.

Sredovečna Subotičanka (SU-MP-8) motivaciju za promenom režima vidi u sledećem: „Mislim da je prevladala krajnje bezizlazna situacija običnog građanina. ... Osećali smo u dubini duše da su to istorijski trenuci ovog naroda i bili smo ponosni da možemo biti aktivni učesnici tih događaja“.

Povezivanje sa svetom i poboljšanje odnosa sa susednim narodima jesu dostignuća nove vlasti koja, prema ispitanicima, vode ka nestanku opasnosti od novih ratova. Na unutrašnjem planu, prestanak nacionalističke politike i usmerenje na ekonomske probleme vodi ka eliminisanju potencijalnih međuetničkih sukoba. Možemo reći da ispitanici uviđaju međusobnu zavisnost politike sukoba i ekonomskog sunovrata, tako da se nova politika međunarodne saradnje odražava i na povećanje ekonomske sigurnosti i povećanog poverenja u institucije.

Kod pojedinih ispitanika može se uočiti oprezna benevolentnost u oceni pada Miloševića, pošto priznaju da je nemali broj onih koji su se slagali sa Miloševićevom politikom nacionalizma i ekspanzionizma taj pad podržao zbog izgubljenih ratova i izneverenih obećanja o Velikoj Srbiji. Ipak, niko ne smatra da je Milošević pao zbog toga što su ga oborili razočarani nacionalisti. Gotovo je jednodušno viđenje uzroka pada u zajedničkom naporu osvešćenih građanskih snaga, bez obzira da li je reč o konvertitima iz nacionalizma ili probuđenim, aktiviranim građanima koji su bili apatični i skeptični prema mogućnosti promene. Socijalni razlozi se takođe ističu kao bitni, ponekad i prioritetni, što se takođe može primetiti i u brojnim stavovima ispitanika srpske nacionalnosti.

Odnos prema nacionalizmu, svojoj naciji i drugim nacijama

U većini slučajeva u odgovorima o stavu prema svome i prema drugim narodima izbegava se primena stereotipa i opštih mesta, odnosno generalizovanje etnokulturnih osobina. Kada se ta uopštavanja javljaju, ona imaju oblik „stereotipa niskog intenziteta“, pošto se najčešće i u tim slučajevima ispoljava nevoljnost da se cela nacija okarakterise uopštenim osobinama, tako da se ti slučajevi svode na uopštene iskaze, ili se pak stalno naglašava da nije važna nacija, već je važan čovek kao individuum i da nosilac osobina može biti jedino pojedinac, a ne narod. Kod pojedinih ispitanika regionalne osobine se ocenjuju kao presudnije od nacionalnih, što proističe iz realističkog polazišta da su osobe iz iste socijalne sredine (istog grada ili regije) međusobno sličnije po osobinama, čak i ako ne pripadaju istoj naciji.

U vezi sa tim stoji, gotovo kao opšte mesto, uverenost ispitanika da u njihovoj sredini nema nacionalizma, ili ga bar nema u alarmantnom obimu. Sporadični nacionalistički ispadi se, međutim, najviše pripisuju pripadnicima većinskog naroda, dok se pojave drugih nacionalizama pripisuje reakciji na srpski nacionalizam. „Milošević je stvorio Tuđmana“ – govori jedna Boranka (BO-MA-5). Ovo ne znači da pripadnici manjina tako amnestiraju nacionalizam svoje nacije, niti mu pripisuju manje štetno dejstvo, nego je reč o potrebi za „racionalizacijom“ i

traženjem povoljnijeg objašnjenja za slučajeve „manjinskog“ nacionalizma. Dalje, često se podvlači da je i kod Srba nacionalistički nastrojen samo jedan deo naroda. Konačno, i sam srpski nacionalizam nije „arhetipski“, nije trajno stanište naroda po sebi, nego je indukovan „spolja“ – od strane propagande (medija pod državnom kontrolom), nacionalnih institucija (SANU), političara i političkih partija (SPS, JUL, SRS) ili osoba pridošlih „spolja“ u ovu sredinu (izbeglica). Predstava o „našem“ nacionalizmu kao indukovanom nacionalizmu dominantna je čak i u situaciji kada se gaji averzija prema nacionalizmu svoje nacije: „Ono što su govorili srpski šovinisti u Beogradu, odbijalo se od pojedinih grupa kao eho. ... Ta vrsta zagađenja meni smeta. Znači to što smo /Bošnjaci – prim. M. S./ poprimili s te strane, meni smeta. Druga stvar, nikad Bošnjaci nisu imali u svojoj istoriji ... nešto šovinističko, ružno, pogledajte sevdalinku, ima li nečeg tu ružnog ili usmerenog protiv nekog naroda? Ali se pojavilo nešto drugo, pojavile se razne knjige, nekih kvazi pisaca, koji sad pišu razne tekstove, prozu, poeziju, u kojima se osećaju elementi mržnje, jer meni kao pripadniku ovog naroda smetaju takvi tonovi“ (NP-ED-2).

Poznato je da autopercepcija jednog dela populacije konstruiše i način na koji drugi počinju da percipiraju tu populaciju. Stereotip o inatu kao deo srpskog autostereotipa je, paralelno sa eskaliranjem tenzija sa svetom i susednim republikama, od pozitivnog postepeno zadobijao sve negativniju konotaciju. Ova osobina se često uzima kao trajna crta nacionalnog karaktera, pri čemu joj se mogu pripisati raznovrsni sadržaji, kao što joj se može pripisati i pozitivna, i negativna vrednost. Tako je bivalentnost osobine inata prisutna i u percepciji Srba od strane manjina, pri čemu homogenost i nepopustljivost oko nacionalnih ciljeva, ratobornost i ponositost – osobine koje najčešće preciziraju pojmovni sadržaj inačenja – bivaju različito ocenjivane i vrednovane. Kao indikativan može poslužiti primer u kojem se među obeležja ponosa sa negativnim predznakom ponekad svrstava i osobina sa prevashodno pozitivnim nabojem, kao što je dostojanstvenost. Tako jedan Subotičanin (SU-MP-5) govori o Srbima: „Gostoljubiv narod, ne mogu reći da su miran narod – nije ni agresivan, ali brzo plahnu. I jako dostojanstveni, previše dostojanstveni, što ne bi trebalo“.³

Autostereotipi manjina tiču se osobina poput marljivosti, miroljubivosti, otvorenosti, srdačnosti i spremnosti za saradnju. Većina ovih kvalifikativa nije, međutim, rezervisana ekskluzivno za vlastitu naciju, nego se nabrojene osobine često pripisuju i drugim narodima sa ovog prostora. Tako su „regionalni stereoti-

³ Porodica pojmova povezana sa inatom ipak se ne odnosi samo na pripadnike srpskog naroda, pošto u narednoj rečenici ispitanik u istom smislu *hybrisa* dostojanstvenosti govori i u slučaju Hrvata. Ovo nas upućuje na zaključak da se i u ovom slučaju radi o generalizovanju koje se odnosi na karakterološke odlike pripadnika određenog kulturnog područja, a ne pripadnika nacije. Upor. mišljenje građanke iz Pančeva (PA-20): „Masa karakteristika preplići i Srbe i Hrvate. Kad govorimo, stalno potenciramo neku srpsku tvrdoglavost, neki srpski inat, kao da je to neka pozitivna osobina. Prvo je ne smatram pozitivnom, a drugo, takvu istu osobinu možemo naći i kod Hrvata“.

pi“ zastupljeniji (napr. o staloženom, prostodušnom i marljivom Lali) u svojim pozitivnim konotacijama od negativnih stereotipa. Ovdajšnji, lokalni Srbi u svakoj sredini bolje prolaze od „zamišljene srpske nacije“ i Srba u drugim sredinama.⁴ Pomenuta gostoljubivost, neposrednost i društvenost jesu osobine koje se podjednako pripisuju kako svojoj, tako i većinskoj naciji.

Pojedini autostereotipi jesu istovetni i kod manjina, i kod većinskog naroda. Karakteristična su dva stereotipa, govoto „preslikana“ od srpskih: Mađari govore o svom nejedinstvu, a Bošnjaci o naivnosti i jugoslovenstvu. Tako se o mađarskoj manjini kaže: „Pa... e sada, tu ima nažalost i među Mađarima loše osobine koje meni jako smetaju. Smetaju mi .. oni su počeli da se dele. Pa isto hoće svi da vladaju“ (KI-3). „... [Mađari] nisu složni, a inače su veoma vredni i sposobni“ (SU-MP-6). „Mađari su dosta nesložni i zavidni, ali marljivi, kulturni i prilagodljivi“ (SU-MP-9).

Povod za ovaj stereotip može se naći u političkoj razjedinjenosti Mađara, odnosno u postojanju nekoliko nacionalnih partija. Pitanje je da li se žaljenje za jedinstvom može protumačiti kao politička nezrelost ispitanika (žal za nacionalno-političkim jednouljem, za jedinstvenim tumačem nacionalnih interesa) ili je možda posredi negodovanje zbog paralize u funkcionisanju organizacija koje bi trebalo da rade u korist unapređivanja mađarske manjine i njene kulture.

Ipak, kod pojedinih ispitanika vidimo i refleksiju o neslozi, kao i o pojedinim drugim stereotipa. Profesorka iz Subotice se ne zaustavlja na konstataciji, nego smatra da je ideja o vlastitoj neslozi stereotip „uglavnom svih“ naroda. „...žive neke predrasude o nama, to da smo nesložni. Mada ja ne delim to viđenje stvari i primetila sam da uglavnom svi narodi slično misle o sebi. Pošto svaku naciju sačinjavaju pojedinci, jako je neodgovorno davati neke uopštene kvalifikacije“ (SU-MP-1).

Ovaj stereotip nejedinstva takođe je u velikoj meri rasprostranjen i kod građana srpske nacionalnosti. Lamentacija nad srpskom neslogom i „razjedinjenošću nacionalnog tela“ dovoljno je poznata. Ipak, tu predstavu, to endemsko osećanje nesloge dele i ostali narodi. Recimo, kod pripadnika romske nacionalnosti (BO-MA-2) nalazimo razmišljanje: „Bivša vlast je veoma vešto manipulisala stanovništvom. Kod Roma nisu morali da prave nikakve rezove, jer su znali

⁴ Karakteristično je da slično prolaze Mađari u Mađarskoj u očima svojih sunarodnika iz Vojvodine. U slučajevima kada nije vrednosno neutralno, ocenjivanje Mađara u Mađarskoj od strane ovdajšnje manjine jeste većim delom negativno, isto kao što im se pripisuje nacionalizam: „Mađari su zavidljivi, škrti, sebični. Vojvođanski Mađari su malo drugačiji zahvaljujući tome što se naš mentalitet meša sa mentalitetom Srba, Hrvata, Slovaka, Muslimana itd. Mi smo prijatniji, gostoprимljiviji“ (SU-MP-10). „U Republici Mađarskoj više je prisutan nacionalizam. Vojvođanski Mađari žive u mešovitim brakovima, rade sa drugim narodima na radnom mestu i zbog toga su mnogo tolerantniji, poprimili smo i neke osobine od njih“ (SU-MP-8). „U tome se razlikujemo od Mađara u matici, da dok su oni zatvoreni, mi puno lakše prihvatamo tuđe ideje, kao i čoveka sa strane“ (SU-MP-1). „Iskreno rečeno, smatram da su Mađari ovde mnogo bolji ljudi, nego Mađari iz Mađarske. Prvo što su mnogo topliji, drugo – strašno miroljubiv narod“ (NS-PM-3).

da su Romi kao etnikum veoma nestabilni, i da izgaraju kada se pojavljuju ideje, ali kada dođe do konkretnog posla onda opada njihov elan, a i obrazovanje je na niskom nivou. U taj sitni etnikum koji je neobavešten je dovoljno da se ubaci trn sumnje pa je dolazilo do frakcija koje su išle na ruku bivšoj vlasti.“

Rekli smo da ispitanici u manjoj meri uočavaju vlastiti nacionalizam i nacionalizam iz sopstvene društvene sredine. Dodatni razlog zbog kojeg bošnjački ispitanici nacionalizam vlastite nacije ne percipiraju dovoljno, odnosno tumače ga kao refleks srpskog nacionalizma leži u uverenju o vlastitom jugoslovenstvu, koje se pokazalo kao samozavaravanje. Po vlastitom uverenju, Bošnjaci su zanemarili, a gotovo i sasvim odbacili, svoj bošnjački identitet zarad opštenacionalnog jugoslovenskog identiteta. Narastanje hrvatskog i srpskog nacionalizma, međutim, uverilo ih je da su bili u zabludi, što se kontekstualno može tumačiti i kao „obmanuti“ od strane površinskih, neiskrenih deklarativnih Jugoslovena. Sud o srpskoj „dvoličnosti“ deo je razočarenja u iskrenost Srba i njihovo prihvatanje „nacionalne ideje“ nauštrb ideje jugoslovenstva za vreme bivše vlasti, dok je njihovo pseudojugoslovenstvo bilo kamuflaža za hegemoniju. Jedan Novopazarac (privatnik, 40, NP-ED-1) tako govori da se „sa Srbima može družiti, posloovati, izlaziti u kafane itd., ali kada se nađu Srbi nasamo sa Srbima, pa čak i kada se sastave dva Srbina, odmah se transformišu u tradicionaliste, nacionaliste, menjaju svoj karakter“ Ove dvoličnosti nema kod Bošnjaka, koji su, prema mišljenju ovog ispitanika, iskreni, otvoreni, srdačni, gostoljubivi i poštteni.

Naivnost jugoslovenstva kao našeg autentičnog uverenja i opredeljenja, nasuprot drugim nacijama koje su jugoslovenstvo prihvatili samo kao paravan, instrument za ostvarenje svojih ciljeva, privremeno stanovište itd. jeste gotovo izlizan stereotip u srpskom panoptikumu. Ambivalentan odnos prema tom određenju primetan je i kod Srba, i kod Bošnjaka, tako da jedna grupa deklariranih Jugoslovena i dalje smatra da je jugoslovenstvo bila dobra ideja, dok druga grupa govori o njoj kao o zabludi. Iz rakursa Bošnjaka iz druge grupe sledi: čemu naše jugoslovenstvo ako su Srbi prigrlili ideju Velike Srbije? Oni stoga govore o tome da su se kasno otreznili, kasno shvatili svoju zabludu. Nasuprot njima, Bošnjaci iz prve grupe u SFRJ vide zemlju koja je zbog jednakopravnog statusa svih nacionalnosti, širine i veličine, kao i kulturne raznolikosti bila superiorna u odnosu na sve novonastale tvorevine. Ti ispitanici jugoslovenstvo ocenjuju do te mere pozitivno da stavljaju sve njene građane na istu ravan. Tako se ponekad provlači i eksplicitna tvrdnja da je rat u bivšoj Jugoslaviji bio rat „đe brat na brata polazi“ (NP-ED-5).

Treća grupa ispitanika ima slabo osećanje pripadnosti nacionalnoj ili kulturnoj grupi, iz koje potiče poreklom, prema etničkoj pripadnosti oba ili jednog od roditelja. Samom svojom izolovanosti od vlastite manjinske kulturne grupe ti ispitanici nemaju mogućnosti za afirmaciju vlastitog jezika ili običaja i, mada su u pojedinim slučajevima svesni svoje različitosti, tome gotovo nikada ne pridaju

veći značaj. Stereotipi o drugim nacionalnostima su vrlo retki, kao što su retki i konflikti sa pripadnicima nekog drugog naroda.

Osobe koje žive u sredinama u kojoj je njihova kulturna grupa aktivna kritičniji su prema pojavama diskriminacije i nacionalizma. Sredovečni Boranin (službenik nepotpunog srednjeg obrazovanja, BO-MA-2), angažovan u romskim organizacijama, govori da su Romi u Boru izuzetno dobro prihvaćeni „ako malo zažmurim oči“, jer smatra da je u njegovoj sredini bilo „tihog rasizma, šovinizma“. Pošto su u kulturnim organizacijama angažovane osobe sa prosečno nešto višim stepenom obrazovanja, često su oni u stanju da bolje uoče i reflektuju neke od pojava sa nacionalističkom konotacijom. Reći da je vlast vešto manipulirala Romima može jedino osoba koja ima određeni uvid u funkcionisanje te vlasti i o tome kako se ono reflektuje na nacionalno raspoloženje.

U odnosu na ostale okolne narode diskurs je takođe najčešće vrednosno neutralan, ali u pojedinim slučajevima on postaje simptomatično negativan. Ako se u slučaju stereotipa prema srpskom narodu može govoriti kao o „socijalno korektnim predrasudama ili stereotipima“, negativni stav o Hrvatima i Albancima poprima oblik „politički korektnih stereotipa“, pošto se uklapaju u sliku koja je dominirala javnim političkim prostorom u prethodnih deset godina. Mada se napominje da imaju mnoštvo identičnih osobina sa Srbima, Hrvatima se zamera na znatno većem nacionalizmu. Albanci su nekulturni i primitivni, isključivi i zatvoreni unutar sopstvenog etnikuma, skloni da podnesu svaku žrtvu za nacionalnu stvar. Optužba za nacionalizam se u nekim slučajevima upućuje i Crnogorcima, koji se ocenju kao „uglavnom veći nacionalisti od Srba“ (NP-ED-3).

Ipak, pojava ovakvih opštih odredbi pre je indikativan izuzetak, nego pravilo. Kao i u slučaju ocene drugih naroda, generalne ocene vlastitog naroda se takođe retko ističu. Najčešće se govori da „smo kao i svi drugi narodi“, pri čemu se ponekad naglašava zajednički karakterni tip ljudi sa ovih prostora. Kao što smo naznačili, uticaj multikulturne sredine se uzima kao bitan činilac u formiranju osobina naroda, tako da pojedini ispitanici smatraju da su mnoge osobine stekli tokom suživota sa drugim narodima.

Kao što smo rekli, nastanak nacionalizma na tlu bivše Jugoslavije, koji je i doveo do njenog tragičnog raspada, pripisuje se Miloševiću i njegovom okruženju, kao i ideji „Velike Srbije“, iza koje su stali državno rukovodstvo, pojedine nacionalne institucije, ali i deo „zaluđenog“ naroda. Postavlja se pitanje na koji deo toga naroda se misli i zbog čega je uopšte takva ideja mogla da osvoji taj deo. Pristojnost nam ne dozvoljava da za sve loše kudimo komšiju – tako se odgovornost svaljuje na apstrakne ličnosti, „nekoga tamo“ sa kojim nemamo, ili retko kada imamo kontakta. Stav Vojvođana da su za nacionalizam, rat i ostale nevolje okrivljuju bilo izbeglice, bilo Srbi iz „uže“ Srbije jeste primer takvog „apstrahovanja“, „obezličenja“ odgovornosti. Slični postupak se može primetiti i kod Bošnjaka, tako da jedan Novopazarac (NP-ED-8) po karakteru izjednačava sve

Sandžaklije, bez obzira na veroispovest. Pazarci su svi u redu: „jer samo treća lica prave štetu, neće onaj koji je rođen tu...“.

„Apstraktni drugi“ ovde deluje kao „psihološko rasterećenje“ ili univerzalni alibi za sve negativnosti koje se javljaju u našem okruženju. Stav prema izbeglicama može da posluži kao pokazatelj ove vrste ksenofobičnosti. Izbeglice se često apostrofiraju kao inicijatori međunacionalnih sukoba i kao osobe koje ne razumeju (i ne žele da učine dodatni napor da bi razumele) kulturu lokalnog područja. Ispitanici pri tome podvlače važnost vaspitanja, koje je bilo neujednačeno. Često se ističe da su „nas“ tako vaspitavali da ne gledamo ljude po nacionalnoj pripadnosti, za razliku od izbeglica, koje dolaze iz nacionalno homogenih sredina, ili iz sredina nenaviknutih na toleranciju.

Regionalna pripadnost i etnokulturni identitet

Regionalni identitet, odnosno osećanje regionalne pripadnosti, izrazit je kod brojnih ispitanika i neretko se kod samoidentifikacije ističe kao posebno bitan. Ovo regionalističko opredeljenje ima kulturološku, a ne nacionalnu ili političku dimenziju: osoba koja o sebi govori da je iz severne Vojvodine više identifikuje sebe sa sredinom u kojoj živi nego sa geografsko-političkim entitetom, više sa njenim svakodnevnim životom nego sa pravnim okvirom, više sa specifičnom kulturom jednog podneblja no sa partikularnom nacijom.

Preferiranje regionalne pripadnosti se može analizirati na dva plana: prvi je vezan za evaluaciju, preciznije za pozitivno vrednovanje vlastite sredine (koje je ponekad praćeno manje povoljnom ocenom drugih sredina), dok je drugi plan kondicionalni, odnosno odnosi se na prednosti koje bi data regija stekla ukoliko bi bilo manje uticaja sa strane (izbeglica, centralizma, dominacije ljudi poreklom iz drugih regiona). Što se tiče prvog plana, često se naglašavaju kvaliteti ljudi koji žive u sredini ispitanika i posebna kultura proistekla iz međusobne povezanosti različitih nacija i konfesija. Pri generalnoj oceni svoje ili druge nacije građani najčešće govore „ima nas (njih) svakojakih, i ovakvih, i onakvih“. Karakteristike su konkretnije kada je reč o pripadnicima regiona u kojem ispitanik živi, odnosno najčešće se ističu pozitivni uzajamni odnosi u datoj regiji. Federalizam je vrednovan takođe pozitivno, prvo kao savremena tekovina i napredno uređenje *per se* (pojedini ispitanici govore o regionalnom uređenju progresivnih zapadnih država), a drugo kroz negativno „lično iskustvo“ u pogledu života u centralizovanoj državi.⁵ Takođe, kompleks iskorištavanja, koji je posebno bio

⁵ Propadanje regiona kao posledice centralizacije jeste čest motiv kod Vojvođana, mada i po mnenju ispitanika iz drugih krajeva postoji potreba za nekim oblikom federalizma. Jedan Novopazarac (NP-ED-7) pominje decentralizaciju i u vezi sa Sandžakom: „Vojvodina bi htela da se malo otcepi od centralne vlasti, Sandžak verovatno, Šumadija, i ovako, Kosovo već je...“ Decentralizacija, vraćanje autonomije, regionalizacija, federalizacija jesu gotovo po opštoj saglasnosti poželjni oblici konstitucije, bez obzira na to što se administrativna podela i stepen nadležnosti može određivati po raznim, pa i nepovoljnim kriterijumima.

popularan u periodu rastakanja druge Jugoslavije, povremeno je aktualizovan i u ovim stavovima.⁶

U nekim vidovima, ovakvo stanovište može da eskalira u ponekad tanani, ponekad robustan „regionarcizam“ ili „regiocentrizam“, odnosno, u zaoštrenijem vidu, fobiju od drugih sredina. To je podvarijanta stava da su „krivi uvek oni drugi“, u ovom slučaju Srbi u Beogradu i Srbiji („beogradizacija“ kao novoskovana reč jedne ispitanice). O ovoj formi regionalizma mogli bismo govoriti i kao o mimikriranom nacionalizmu, odnosno o suzdržljivosti da se druga nacija u svojoj celokupnosti markira kao primitivna, necivilizovana, zaostala, agresivna itd. Ovakva vrsta ksenofobije manifestacija je istog psihološkog mehanizma „pristojnosti“ i „uljudnosti“, pri kojem se eufemizuje ili sasvim izbegava govor o nacionalizmu pripadnika sredine u kojoj se nalazimo.

Generalizovani lokalpatriotizam se očitava u vrednovanjima svoje socijalne okoline kao (za njih) optimalne za normalan život, kao najpristojnije i najtolerantnije. U kontrastu sa regionalističkim ubeđenjima nalazi se nezainteresovanost građana za lokalne medije, kao i za gradsku i opštinsku vlast. Lokalni nivo kao područje „prezentnosti i otvorenosti“ politike interesuje manji broj ljudi no što je to slučaj sa saveznom ili republičkom politikom. Možda je to posledica centralizovanosti moći, pri kojoj je mogućnost donošenja odluka regije ili opštine bila neznatna. Drugi sloj umanjenog interesa za lokalno vidimo u manjoj zainteresovanosti za lokalne medije, koja se kreće od sporadičnog i povremenog praćenja informativnih sadržaja lokalnog tipa do potpunog ignorisanja tih medija. Razlozi za to, međutim, mogu biti mnogostruki, i to od profesionalnih (veća stručnost „velikih“ medija, stepen konciznosti vesti, brzina prenosa informacija) do lokalpolitičkih (razočarenje u razmirice lokalnih političara i zamajavanje „strančarenjem“) i proste nezainteresovanosti za „provincijska“ zbivanja.

Mogli bismo zaključiti da je u refleksiji vlastitog identiteta regionalna pripadnost zastupljenija od nacionalne ili konfesionalne. Istina, ove identitetske komponente ne možemo svrstavati hijerarhijski prema njihovoj evaluaciji, nego je reč o privrženosti lokalnoj sredini, koja po svom karakteru i intenzivnosti nema pandan u privrženosti naciji ili religiji. Regionalna identifikacija je mnogo „prizemnije“, konkretnije vrste, ona proističe iz poistovećivanja sa ljudima iz bliže društvene sredine i iz svakodnevnih kontakata. Dodatni razlog položaja regionalnog identiteta leži u njegovoj višedimenzionalnosti, odnosno obuhvatanju nekih karakteristika kako državne pripadnosti, tako i pripadnosti kulturi. Kao i etnokulturna pripadnost, regionalni identitet obuhvata napr. kulturu međuljudskog saobraćanja, ponašanja i druge forme svakodnevnog života. S druge strane, on je u dovoljnoj meri „politički“, pošto podrazumeva osiguranje „opšteg

⁶ Mladi Mađar iz Subotice (računarski administrator, SSS, SU-MP-2) smatra da bi Vojvodina kao samostalna bila mnogo jača, novac odlazi u manje razvijene regione-planinske oblasti i južnu Srbiju. Ekonomski razlozi su navodno doveli i do otcepljenja Slovenije i Hrvatske, pošto nisu htele da novac otiče na drugu stranu.

dobra“ građana, sučeljavanje i usklađivanje različitih interesa, brigu za probleme koje deli cela zajednica.

Vezivanje za vlastiti jezik, kulturu, konfesiju, ali i za pripadnost političkoj zajednici takođe nije zastupljeno na način koji bi omogućavao izvođenje generalnih zaključaka koji bi se mogli primeniti podjednako na pripadnike svih manjina. Privrženost jeziku ili kulturi je, razumljivo, malog intenziteta kod pripadnika manjina koji su izolovani od vlastite kulturne većine, mada se pitanje privrženosti može posmatrati i kao stvar ličnog izbora. Mišljenja se najčešće svode na prosto konstatovanje svoje etničke pripadnosti, bez pridavanja značaja bilo kojoj kulturi posebno. Na planu poželjnih međunacionalnih odnosa stavovi ovih ispitanika svode se na nekonkretizovano naglašavanje potrebe tolerancije i etnokulturne ravnopravnosti, bez zalaženja u detalje.

Kontinuitet očuvanja etnokulturnog identiteta naroda u Vojvodini obeležio je relativnu neupitnost tog identiteta i njegovo uzimanje „zdravo za gotovo“, bez posebnog naglašavanja, ali i bez prikrivanja i oklevanja u njegovom isticanju. Ovaj identitet jeste jedna od više bitnih odrednica, lična i grupna posebnost koja ni u čemu ne opterećuje mogućnost usklađenog i tolerantnog života osobâ različitih etnokulturnih pripadnosti. Pripadnost određenoj naciji je segment identiteta koji se kod Vojvođana najređe dovodi u pitanje i koji se najmanje tematizuje: regionalni identitet se može tumačiti kao pripadnost gradu, oblasti ili celoj pokrajini, dok je pogotovu diskutabilna državna pripadnost.

Specifičan slučaj predstavljaju Bošnjaci, pošto kod njih jezik ne predstavlja kulturnu barijeru sa Srbima i ne obeležava poseban identifikacioni kod koji bi demarkirao pripadnike bošnjačke nacije od drugih građana. Kod Bošnjaka se može primetiti veća identitetska vezanost sa religijom, što se moglo i očekivati s obzirom na to da religijska pripadnost čini onu presudnu „malu razliku“ od građana hrvatske i srpske nacionalnosti. Religija se stoga preuzima kao deo identiteta i kulturne baštine bošnjačkog naroda, čak i kada se priznaje (a to je slučaj kod prilično velikog broja ispitanika) da osoba ne ide u džamiju, niti je aktivna u radu Mešihata. Katoličko ili protestantsko identifikovanje kod pripadnika ostalih nacionalnih manjina nije uopšte prisutno, kao ni potenciranje značaja vere ili verskih rituala. Može se pretpostaviti da nije reč o tome da religija nije po sebi bitna, pošto se mnogi ispitanici izjašnjavaju kao religiozne osobe, nego je reč o nepostojanju potrebe da se podvlači takva razlika u odnosu na druge narode. Uz to, za razliku od Bošnjaka koji nastoje da predstave humanistički i tolerantni aspekt vlastite religije (čime se trude da pokažu da ni njihova nacionalna manjina nije takva kakvom su je predstavljali mediji i neki srpski nacionalistički intelektualci uoči, za vreme i posle rata u Bosni), kod pripadnika drugih manjina i konfesija potreba za afirmacijom te vrste ne postoji.

Sama verska identifikacija nije presudan činilac individualnog samoodređenja, bez obzira na veroispovest i deklarisanu religioznost. Verski identitet nije izražen monolitno, u čistom obliku, nego se vezuje se za druge instance: „Sve te

institucije koje se stavljaju između, smatram da su nepotrebne. Religija je lična stvar“ (Bošnjak, NP-ED-2). „Ne treba Boga i crkvu svakako vezati“ (Mađarica iz Subotice, SU-MP-10; kao i u prethodnom slučaju, reč je deklarisanom verniku). U nekim slučajevima se religioznost povezuje sa kulturom, odnosno vlastitom tradicijom, tako da jedan Bošnjak (NP-ED-3) priznaje da i nije neki vernik, nego da njegovo pridržavanje religijskih običaja sledi iz njegove islamske i bošnjačke kulturne pripadnosti. Kao i nacionalni identitet, verska pripadnost jeste takođe tek jedan od modusa identifikovanja, koji se prepliće sa ličnim samoodređenjem pojedinca, a u nekim slučajevima i sa identifikacijom sa određenom kulturom.

Politički identitet. Stavovi prema pripadnosti političkoj zajednici

Bez obzira na nejasnost oko imena srpsko-crnogorske zajednice (ali i njene dugovečnosti i smislenosti njenog opstanka), pripadnici manjina oko političko-geografskog okvira njihove države ne vide značajniji problem. Kompleksnije je pitanje verbalizacije, odnosno terminološkog određenja na koji način bi sebe identifikovali na ravni neetničke, državno-političke pripadnosti. S obzirom na etnonacionalno poimanje državnosti, kakvo je uobičajeno na ovim prostorima, vidljivo je prilično kolebanje oko jasnog termina državnopolitičkog samoodređenja. Novopazarac (NP-ED-3) sebe smatra Bošnjakom po kriterijumu etnokulturne pripadnosti, po verskoj pripadnosti muslimanom, „ali isto bih rekao da sam time i građanin Srbije, možda i Srbijanac, a ne Srbin“. Njegova sredo-večna sugrađanka kaže: „... A sad kako da se zovem, ja sam iz Srbije, Srbijanka. Dobro, to je u redu, smeta li to mnogo. Ali nisam pravoslavka, ja sam islam, vera mi je islam, to je u redu, mogu ja da kažem i da sam Bošnjak, ni to nije, ne leži mi“ (NP-ED-8). Vojvođani, međutim, ne govore o sebi kao Srbijancima, pošto se često i među većinskim stanovništvom povlači razlika između Srba i Srbijanaca. Stoga se pripadnici manjina u Vojvodini uglavnom izjašnjavaju kao „građani Srbije“, što implicira vezanost za političku zajednicu, za razliku od teritorijalne pripadnosti.

Indikativna je upotreba reči kojima se označava većina u smislu vlastite pripadnosti. Reči „narod“, „mi“ i „nas“ se koriste višeznačno za obeležavanje pripadnika vlastite etničke grupe, ali i za sve građane ili državljane.⁷ Ove zbirne reči vezuju se kod osoba odvojenih od vlastite kulturne grupe uglavnom za sve građane, a ponekad isključivo za većinski narod. Ispitanici uglavnom prihvataju svoje mnogostruko članstvo kao nešto normalno, pri čemu se ne primećuje konflikt između nacionalne i državne pripadnosti. Kulturne institucije možemo smatrati za

⁷ Neodređenost pojma „narod“ javila se i u pitanju: „Da li političari rade, ili treba da rade, u interesu svog naroda?“. Različite konotacije upućuju na različite odgovore, koji se kreću od utiska da bi trebalo tako da rade (pri čemu se pod „narodom“ podrazumevaju svi građani), preko uverenja da ne bi trebalo tako da postupaju (narod kao partikularni etnos), do indikativa da se političari zalažu ili samo za ličnu korist, ili prevashodno za interese svoje etničke grupe.

„posrednička udruženja“, koja služe kao nadopuna ili korektiv vladinih ili političkih odluka. Iako nisu sva posrednička udruženja zasnovana na etnokulturnim osnovama, ipak, zajedno sa Tokvilom, možemo reći da pluralizam kulturnih institucija u interakciji sa državnim institucijama čini bitan oslonac demokratije.

Stav prema političkoj aktivnosti i političkim partijama jeste takođe dobar pokazatelj odnosa prema državnoj celini. Jasna građanska opcija i politička svest o zajedništvu ogleda se u stavovima poput: „Ja živim javni život, sve što me interesuje, pitam, jer želim da znam, imam pravo da znam. Jer, ako se nešto radi, nešto što se mene lično tiče, jer što se tiče svih ljudi, tiče se i mene, ja hoću da znam i imam pravo da saznam. ... Kad kažem ‘naši političari’, mislim političari našeg naroda, ne moji lično, jer moj političar može da bude i neko ko je druge nacionalnosti“ (Bošnjak, NP-ED-2). Mađar iz Kikinde (KI-3) govori: „Ja sam kazao, nama nije ni potrebno partija da bi nacionalna manjina opstala“.⁸ Starija Mađarica iz Novog Sada (NS-PM-4) je glasala za Mićunovića, a i njeni rođaci, koji čak ni ne znaju da izgovore njegovo prezime. Pošto se politika vodi u ime svih, potrebno je napraviti rez u dosadašnjoj praksi raspodele političkih funkcija po nacionalnoj ili partijskoj pripadnosti: „Čini mi se, opet ljudi idu po nekom ključu, po nekim partijama, po nacionalnosti... Dosta je bilo toga, dovoljno smo imali toga u prethodnoj vlasti. Hajde da postavimo ljude koji znaju svoj posao, koji se razumeju, da krenu da rade. A ne da ih sapliću zato što je ovaj odavde, iz ove partije“ (NP-ED-6).

Sto se tiče projekcije karaktera poželjnog uređenja, ispitanici daju prednost etnoneutralnoj zajednici u odnosu na konsocijalnu, kao i na zajednicu u kojoj država veštački sprovodi „nivelaciju“ potencijalno neravnopravne zastupljenosti građana u upravnim organima.⁹ Delegiranje političkih predstavnika koje je „etnički nepristrasno“ ima u očima građana veću vrednost od izbora prema nacionalnom „ključu“. Postoji predubeđenje da u dobro uređenom sistemu zasnovanom na primatu individualnih i građanskih vrednosti neće dolaziti do „dominacije većine“ na nacionalnom nivou, tako da će stručnost biti isključiva prednost na osnovu koje će osobe sticati društvene funkcije. Mada su poneki nezadovoljni zastupljenošću pripadnika manjina u rukovodećim strukturama, u bavljenju politikom kao presudna odrednica trebalo bi da važi isključivo kompetencija, a nikako nacionalna pripadnost.

Svest o zajedničkim problemima i jedinstvenom „svetu života“ podstiče osobe da ne redukuju političku aktivnost na isključivo bavljenje „nacionalnim stvarima“, odnosno da je posmatraju iznad nacionalnih okvira: „Ima pametnijih

⁸ Interesantno je, mada ne i iznimno, da je u oba ova slučaja reč o osobama koje su izuzetno aktivne u svojim manjinskim kulturnim organizacijama: zalažu se za priznavanje osnovnih nacionalnih prava, prava na jezik, za održanje i razvoj kulturnih posebnosti itd.

⁹ U konsocijalno uređenoj državi građani se politički angažuju i bivaju politički priznati isključivo kao pripadnici grupe, u konkretnom slučaju kao pripadnici etnokulturne zajednice. Uređenje u kojem je za zadobijanje javnih funkcija etnička pripadnost kandidata irelevantna, kao i uređenje u kojem izborni proces nije diversifikovan po nacionalnoj osnovi, jeste etnoneutralno uređenje.

stvari koje nas povezuju... Dosta je bilo ratovanja i nerazumevanja oko politike“ (NP-ED-2). Međusobna povezanost interesa i položaja čini da građani „opšte dobro“ shvataju u smislu dobra cele zajednice. Tako povodom nacionalističkih ispada bošnjačke omladine i pevanju stihova o propadanju Srbije jedan Bošnjak (NP-ED-3) kaže: „Pa ko to propada, može li ta Srbija da propadne a mi da ne propadnemo“. Slično razmišlja i Novosađanka (NS-PM-4): „Kad bude Srbima dobro, biće i Mađarima dobro“.

Kao zaključak, možemo reći da građanski koncept nacije i nacionalne pripadnosti preovlađuje u normativnom određenju političke pripadnosti i samoidentifikaciji pojedinaca. Ovaj građanski pojam dominira i u slučajevima naglašene etnokulturne pripadnosti, pošto se ona tumači kao nezavisna od državne pripadnosti. U tom smislu, pitanja etnokulturne pravednosti – u koju spadaju pitanja relativno ravnopravne zastupljenosti u državnim rukovodećim organima, zastupljenosti jezika u medijima, autonomije u uređivačkoj politici, školovanja na maternjem jeziku itd. – bivaju tretirana kao politička u sasvim distinktnom smislu *kulturne politike*, koja je autonomna u odnosu na celinu političkog života.

Pošto kulturna delatnost jedne etničke zajednice nije protivstavljena delatnosti druge, njihov odnos ne predstavlja konkurenciju i suparnišvo, nego saradnju u obostranom interesu. Pojedini građani, recimo Hrvatica iz Subotice (SU-BJ-7) i Bošnjakinja iz N. Pazara (NP-ED-8) smatraju da bi bilo bolje ukoliko bi i većinski narod bolje poznao vlastitu religiju i kulturu i više se zalagao za njeno očuvanje. Dvojezičnost ili višejezičnost mnogi ispitanici smatraju prednošću, kao što smatraju da poznavanje više jezika i iskustvo zajedničkog života u kulturno heterogenim sredinama predstavlja komparativnu prednost za pojedinca. Ograničenost na život u homogenoj sredini jedan je od najbitnijih razloga za negativne kvalifikative, kojima pripadnici manjina u Vojvodini ocenjuju izbegličku populaciju. Za izbeglice se vezuju netolerantnost i slaba prilagodljivost na novu sredinu. Nenaviknutost na suživot sa drugim nacijama ima za posledicu njihovu ksenofobičnost, nacionalizam i provociranje međunacionalnih konflikata. U istom smislu, vojvođanski Mađari monokulturalnost Mađara iz Mađarske smatraju za deficit u svakodnevnom životu. Mada se sporadično, iako jako retko, javlja i uverenje da su Mađari u Vojvodini primili i negativne osobine od svojih komšija (nedostatak discipline, manja radišnost), ispitanici u velikoj većini govore o vlastitoj prednosti u odnosu na Mađare u matici. Sebe vide kao gostoprимljivije, prijatnije, tolerantnije, kao *bolje* upravo zbog bliskosti i kulturnog prožimanja sa drugim vojvođanskim kulturama.

Regionalizacija, odnosno federalizacija, u saglasnosti sa nekompetitivnim konceptom kulturne politike, javlja se kao poželjna forma budućih odnosa. U posmatranju sebe kao političkih subjekata većinom se gubi nacionalno-kulturološka dimenzija pripadnosti i ispitanici sebe sagledavaju prvenstveno kao pripadnike političke zajednice, bez obzira da li svoga grada, regiona, pokrajine, republike ili savezne države. Ovo „preklapajuće članstvo“ u zajednicama različitog nivoa

(političkim, verskim, kulturnim, lokalnim, profesionalnim itd.) ima za posledicu identitetsku višedimenzionalnost i veći stepen tolerancije.¹⁰

Zamenica „mi“ se uzima sinonimno sa „građanima sa ovog prostora“ ili sa „osobama povezanim istim političkim interesima“, dok se istovremeno u kontekstu razmišljanja o politici (odnosno o njenom normativnom određenju) izbegava upotreba reči „mi“ u smislu „pripadnici naroda kao etničke zajednice“. Jaka „kontrafaktička“ vezanost za Jugoslaviju („kontrafaktička“ jer građani često pronalaze razlog njenog raspada u samom njenom ustrojstvu, a ne u uzurpaciji pojedinaca) govori o ovom neetničkom određenju nacionalno-političke pripadnosti. Regionalizam svedoči o koncentričnim krugovima takve pripadnosti: poistovećivanje je „najživlje“ sa pripadnošću gradu, zatim regiji i, na kraju, državi. Nakon decenije „partijske države“ i tumačenja politike kroz igru „nultog zbira“, u kojem prava i prednosti jedne političke ili etničke grupe mogu da budu stečene jedino kroz umanjeње prava i prednosti druge, prevladuje shvatanje politike kao sfere opšteg interesa. Opreznije rečeno, bez obzira na sadašnje stanje, kod građana postoji jaka aspiracija da žive u zemlji sa takvom vrstom politike.

¹⁰ Upor. „Preklapajuće članstvo stimuliše umerenost i saradnju“ (Tamir, 2002: 246).

POSEBNE ANALIZE

Porodični život¹

Većina naših ispitanika živi u porodici, i to pretežno u manjoj, nuklearnoj porodici. Nismo nailazili na velike porodice sa širim srodničkim vezama. Veći broj živi u stanovima, a znatno manji u kućama. Uglavnom se ne žale na manjak prostora, mada navode da bi im više prostora dobro došlo, ali da sebi to ne mogu da priušte. Kao da su navikli na to što imaju i kao da su sa tim pomireni, te stoga ni ne razmišljaju o nekoj optimalnijoj varijanti. Ni po ovom, kao ni po drugim pitanjima nismo ustanovili neku bitnu razliku između gradskog centra (opština Stari grad) i periferije (opština Čukarica).² Mladi navode da bi se rado odvojili i živeli samostalno, ali da im materijalne mogućnosti to ne dozvoljavaju. Karakterističan je sledeći odgovor:

„Ova materijalna situacija mi ne dozvoljava da se osamostalim. Plata mi je taman tolika koliko košta iznajmljivanje stana. Ne bih mogao da živim. Većina mojih prijatelja ima taj finansijski problem da bi se osamostalili. To je generacijski problem u ovoj situaciji krize. Uglavnom zavisim od roditelja. Ovako, kad živim sa roditeljima, plata mi ostaje za dnevne potrebe, garderobu i po neki izlazak. Ništa više od toga.“ (muškarac, 28 god., SSS, poštar, Č)

Ljudi listom govore kako im je porodica jako važna, ili „*najvažnija u životu*“. Ona je kod većine na prvom mestu. Porodica im je „*osnov*“, „*podrška*“, „*oslonac*“, „*utočište*“, „*oaza*“. Mnogi ističu da porodica, a naročito deca daju smisao njihovom životu i da emocionalno ne bi mogli bez porodice.

„Porodica je najvažnija, na prvom mestu. Za njih bih dao sve, život, bez razmišljanja.“ (muškarac 20 god., SSS, kompjuterski operater, student Više elektrotehničke, SG)

„Porodica mi je osnov, kad sam dobio decu postao sam drugi čovek. Dobio sam smisao života.“ (muškarac, 60 god., VŠS, penzionisani službenik, SG)

„Ne bih mogla da živim sama, bez porodice. Potrebno mi je da ljubav pružim nekom. Porodica mi je na prvom mestu. Pruža mi osećaj sigurnosti i ljubavi. Puno mi je srce. Žrtvujem se za decu. U porodici je i lepo i ružno. I davanje i primanje.“ (žena, 26 god., SSS)

¹ U ovom tekstu biće analiziran porodični život ispitanika iz Beograda.

² U citatima, ove opštine biće označavane skraćenicama SG, odnosno Č.

Pravi izuzetak je sledeća procena:

„Porodica mi je jako bitna, ali u nekim perodima sam više vremena posvetila profesiji, da ne kažem da mi je povremeno profesija bila na prvom mestu.“ (žena, 53 god. VSS, doktor nauka, profesor univerziteta, SG)

Ljudi, dakle, navode da porodicu doživljavaju kao oblast koja ima centralno mesto u svakodnevi. Postavlja se pitanje da li je to zaista tako, s obzirom na to da je u našoj kulturi porodični duh tradicionalno razvijen. Suština toga može se videti u sledećem odgovoru:

„Porodica mi puno znači. Svakoj srpskoj kući porodica puno znači. Mi se vaspitavamo, podižemo tako da je nama porodica sve: i bol i radost. Tu se sve događa. Porodica je ono što je naša tradicija. Srpska kuća okuplja porodicu da unutar svoga doma bude najtoplije, ako napolju zahladni i dođe to teškog vremena ili bola, da jedni druge razumeju, da pomognu. Smatram da je to nešto što imamo. Smatram da druge nacije to nemaju. Ja sam malo putovala i kod drugih nisam primetila tako nešto.“ (žena, 39 god., SSS, dizajner ambalaže, Č)

A jedna mlada ispitanica kaže:

„Porodica mi mnogo znači, čak možda i više nego što bih želela. Čini mi se da bih mnoge promene u životu izvela da nisam jako vezana ne samo za roditelje već i iza sestre. Tako su nas od početka vaspitavali, da budemo vezani.“ (žena, 35 god., VSS, pravnica)

Očigledno se ljudi ustežu da iznose probleme i teškoće svog porodičnog života, kao da je porodica neka svetinja o kojoj se naprosto mora govoriti u pozitivnom svetlu. Samo vrlo mladi ljudi govore o porodici u manje idealnom svetlu i sa manje emocija. Međutim, mogao bi postojati još jedan razlog ovakvog isticanja važnosti porodice. U suočavanju sa posledicama društvene katastrofe, porodica je još jedina preostala stabilna oblast koja pojedincima ostaje u „*razorenom društvu*“ u kome sve ima karakter promene, rasula, nesigurnosti i razaranja.

Građani u porodici provode veliki deo vremena i žale što zbog povećanja zarade moraju više da rade, pa za porodicu nemaju i više vremena.

Listom navode da za vikend i u večernjim satima provode mnogo više vremena sa porodicom. Međutim, većina mladih to vreme provode van porodice u druženju i izlascima. Ljudi uglavnom navode da to vreme provode tako što zajedno obeduju, razgovaraju i gledaju televiziju. Žene ističu da sve vreme posle posla provode u porodici, ali da dobar deo tog vremena odlazi na pripremu obeda, kućne poslove, koje uglavnom one obavljaju, i pomaganje deci oko školskih obaveza. Neki ispitanici navode da su u poslednje vreme zbog političkog angažovanja provodili u porodici manje vremena nego što su želeli. Takođe navode da se porodično druže oko slava i raznih proslava.

Između članova porodice uglavnom se zasnivaju spontani, prirodni odnosi, a emocionalne komponente imaju značajnu ulogu. Većina izjavljuje da su

odnosi u porodici odlični, otvoreni, bliski, topli i sadržajni, da su članovi porodice međusobno zavisni i da postoji uzajamno razumevanje. Samo retki pominju tenzije u ovim odnosima. Staranje i održavanje porodičnih odnosa je od suštinskog značaja za većinu ispitanika, a emocionalna komunikacija je veoma izražena. Što se tiče problema koje imaju članovi porodice, sledeće izjave su karakteristične za većinu.

„Znam kakve probleme imaju članovi moje porodice. Razgovaramo o njima, prvo jedni od drugih tražimo rešenje, otvoreni smo i jedni drugima najviše verujemo.“ (muškarac 20 god., SSS, kompjuterski operater, SG)

Ili

„Mi smo tu vrlo otvoreni, svi smo u tom pogledu gazde, sve se zna. Kodeks ponašanja u našoj porodici je da se ništa ne krije. Vrlo sam zadovoljan. Deca su onakva kako sam planirao da se razvijaju.“ (muškarac 60 god., VŠS, penzioner, SG)

Što se vrste problema tiče, većina ističe probleme oko posla ili finansijske probleme.

„Razgovaramo najviše o ekonomskim problemima koji ne mogu da se reše.“ (žena SSS, honorarna novinarka)

Karakterističan je sledeći odgovor:

„To su uglavnom problemi finansijske prirode. Kad nemate dovoljno sredstava za život, to povlači i druge međusobne probleme. Ispomažemo se, živimo vrlo skromno, retko znamo šta je meso. Često razgovaramo o tim problemima koji nas muče. Ja sam stalno u kući i sve se preko mene prelama.“ (žena, 63 god., VSS, penzionisani bibliotekar, Č)

U odnosima između roditelja i dece postoje tesne emocionalne veze, kao i visok stepen brige za podizanje dece. Većina navodi da se deca dosta oslanjaju na njih, a i da su se oni dosta oslanjali na svoje roditelje. Nije redak sledeći stav:

„Deca treba da budu zaštićena celog života, da kad god treba da pomognem da sam tu.“ (žena, 49 god., SSS, direktorka firme, SG)

Generacijski problemi se ne ističu kao nešto što ih opterećuje, a pojedinci kada ih se dotiču kažu:

„Veći je jaz između mene i mojih roditelja nego između mene i moje dece.“ (žena, 49 god., SSS, direktorka firme)

Sve u svemu, na osnovu priča naših sagovornika dobili smo manje-više sliku porodičnog sklada, dok se mračna strana porodičnog života ni ne nazire. Tenzije, sukobi, neprijateljstva kao ni nasilje u porodici generalno nisu pominjani.

Potreba za samoispunjenjem se mnogo više zadovoljava kroz porodicu i decu nego kroz rad. Samo retki izražavaju potrebu da nađu sebe i žive punim životom. Sledeća izjava je, na primer, takav izuzetak:

„Imam porodicu i decu, ali nisam našla sebe. Nisam našla sebe u poslu.“
(žena, 26 god., SSS, nezaposlena)

Naši sagovornici uočavajući vezu između društvenih zbivanja i porodičnih odnosa, pa kažu:

„Ovo što se dešavalo poslednjih desetak godina uticalo je na odnose u porodici, koji su postali otvoreniji i bliskiji.“ (žena, 25 god., SSS, prodavačica, Č)

Uključenost u aktivnosti lokalne zajednice

Kada pitate ljude o neposrednom okruženju, o značaju koje ono ima za njih i o onome što im se sviđa ili ne sviđa, njihovi odgovori se u velikoj meri poklapaju. Mnogi, kako oni iz centra tako i oni sa periferije, preferiraju život u centru, bez obzira na gužvu, buku i zagađenje vazduha koji se navode kao mane. Ljudi vole da su tu „u žiži dešavanja“, da im je sve u „krugu“, „na dohvat ruke“, da ne moraju da koriste prevoz. Ima takođe ređih slučajeva da ljudi navode prednosti života na periferiji, kao što su čist vazduh, više zelenila, mir. Ipak, i među njima ima dosta onih koji bi se rado preselili u centar, zbog navedenih prednosti. To se naročito odnosi na mlade. Većina je navikla na sredinu u kojoj živi, prilagodila se. Za veliki broj njih jedan od glavnih razloga vezanosti za mesto stanovanja jesu ljudi iz okruženja sa kojima su bliski. To je često važan razlog što ne bi rado menjali sredinu čak i ako uočavaju prednosti neke druge lokacije.

„Sviđa mi se što ovde neke ljude poznajem od detinjstva i oni mi puno znače u životu. Srećna sam što ih imam pored sebe.“ (žena, 35 god., VSS, pravica, Č)

U svojoj neposrednoj okolini ljudi uglavnom uočavaju i potenciraju razne komunalne probleme. Najviše im smetaju nehigijenski uslovi. Smatraju da je to posledica nesposobnosti nadležnih, a delimično i neodgovarajućeg ponašanja samih građana.

„Smeta mi što u mom kraju nema osnovnih higijenskih uslova, nema javnih toaleta, što nije organizovano iznošenje smeća, smetaju mi kontejneri koji su leglo zaraze. Beograd liči na deponiju. Smetaju mi tezge koje su u prolazu, od kojih uopšte ne može da se prolazi. Smeta mi što je upropašćen moj park na Zenenom vencu, jedina zelena oaza. Uništili su ih Karići. Podigli su tu jednu zgradu protiv koje smo se bezuspešno borili. Uništili su nam jedno divno dvorište. Kompletno su nam poremetili život. Žalili smo se, vođen je spor i to traje već deset godina.“ (žena, 51 god., VŠS, vlasnica salona kozmetike, SG)

„Nema dovoljno kontejnera. Spotičeš se o đubre. To je nesposobnost. Prljave su zgrade i ulice. To su stvari koje bi trebalo da se rade od para koje damo za 'Infostan'. Balkoni se ruše ljudima na glave.“ (muškarac, 20 god., SSS, kompjuterski operater, SG)

Ljudi ističu da im je neposredno okruženje važno, međutim, mahom sami ne rade ništa u pravcu njihovog popravljanja, niti su uključeni u neke aktivnosti lokalne zajednice, kao ni u zajedničke manifestacije. Nisu po tim pitanjima organizovani, ne znaju kako da se uključe u aktivnosti. Preovlađuje pasivnost, kao da čekaju da to neko drugi pokrene i organizuje, a jedan broj smatra da je to posao inspekcije.

„Volim svoj kraj zbog visine i vazduha, ali užasna je prljavština ovde na Vidikovcu. Lično bih pomagala u akcijama da se ovaj naš kraj sredi, ako treba i dobrovoljnim radom. Iako sam u godinama, uključila bih se, samo da nam bude lepše, čisto naselje sa puno zelenila, a sad je ruglo. Sve bi moglo da se reši. Ako su pare u pitanju, može da se ide na samodoprinos, da se uredi prigradska naselja, koja su lepa, ali zapuštena.“ (žena, 63 god., VSS, penzionerka, Č)

Potencijal i spremnost nekih građana da učestvuju u uređenju sopstvene okoline nisu uopšte iskorišćeni. Mali broj njih koji je nešto i pokušao uglavnom navodi pokušaje koji su propali zbog korupcije i velikog novca koji je u pitanju (npr. inicijative za rešavanje problema s kafićima ili prodavcima u Knez Mihajlovoj).

U pogledu religioznosti – odlazaka u crkvu i upražnjavanju raznih crkvenih obreda, najveći broj naših ispitanika su tzv. pasivni vernici. Sebe smatraju „*verujućim pravoslavicima*“, ali ne odlaze često u crkvu, ne upražnjavaju redovno molitve niti druge crkvene aktivnosti i obrede. Karakteristični su sledeći odgovori:

„U crkvu ne idem redovno. Samo kada osetim potrebu. Ne onda kad je praznik ili nešto organizovano, već samo prema svojoj potrebi. Meni je to nešto moje, i ne volim da se rukovodim nekim ustaljenim navikama, kako treba poštovati crkvene kanone i običaje. Svaki čovek treba da nađe svoj put, da nađe svog Boga i da se rukovodi svojim unutrašnjim osećanjem.“ (žena, 35 god., VSS, pravnik)

„Sto posto sam vaspitana u ateističkom duhu. Bila sam vaspitana u duhu bratstva i jedinstva. Niti mi je značila nešto nacija niti vera. I nisam mogla da pretpostavim da neko može zbog toga da ubija i da zbog toga dođe do sukoba. Onda sam počela da čitam D. Ćosića i shvatila sam da pripadam nekoj naciji i nekoj veri. Onda sam se malo vratila tradiciji, običajima. Počela sam da upražnjavam post, Božić. Onda sam imala jedan događaj koji me je zbunio i doprineo da poštujem Sv. Petku i odlazim u tu crkvu i na svoj način sam vernik, zato što niti sam vaspitana u tom duhu, niti o tome dovoljno znam da bih bila vernik na neki pravi način. Ja smatram da je to sve iz duše, iz srca, da to radim pošteno, i da je to onda u redu i da ja ne moram da znam kako to treba da se radi nego da ja to radim onako kako ja to osećam.“ (žena, 45 god., VSS, ekonomista u spoljnoj trgovini, SG)

Većina naših ispitanika ističe da nema vremena za crkvene aktivnosti, ali i da im smeta crkva u službi politike, kao i pomodarstvo.

„Išao sam dok nisam počeo tamo da viđam Bakočevića i to društvo. Išao sam dok je bilo zabranjeno. Sad više ne.“ (muškarac, 59 god., SSS plus zanat, auto-mehaničar, SG)

Mali broj ističe da im vera pomaže da izdrže sve ove teškoće kroz koje prolazimo, ali svejedno nisu aktivni vernici. Za ateiste je reprezentativan sledeći odgovor:

„Nisam religiozan. Smučilo mi se ovo pomodarstvo u zadnje vreme, pa sam stekao neko gađenje prema svemu tome. Poštujem crkvu i religiozne ljude, nemam ništa protiv toga, ali mislim da se devedeset posto njih folira. Na slave idem čisto iz poštovanja. Ne valja odbiti. Meni su svi ti običaji strani. Nisam odavno bio u crkvi. Ne osećam neku potrebu da bih tražio iskupljenje za svoje grehe. Odlazim iz znatiželje. Sviđa mi se u crkvi. Išao sam i po manastirima. Vaspitavan sam u duhu socijalizma. Bio sam Titov pionir i omladinac. Tu sam ostao. Religija i komunizam, to nije išlo zajedno. Mi smo vaspitavani u komunističkom duhu.“ (muškarac, 28 god., SSS, poštar, Č)

Opis svakodnevnog života i slobodno vreme

Pošto je tema istraživanja bila politika i svakodnevni život, primarni interes istraživača bio je da dobije što više podataka o svakodnevnom životu ispitanika kako pre tako i nakon promene vlasti u Srbiji 5. oktobra 2000. godine, da bi se uočila veza između svakodnevnog života i šireg okruženja, kao i uzroci raznih elemenata svakodnevnog života koji su u sferi političkog.

Na pitanje da li su zadovoljni kvalitetom svog života, veliki broj ljudi pravi razliku između materijalnog i nematerijalnog aspekta. Većina nije zadovoljna kvalitetom života u materijalnom pogledu, jer „jedva preživljavaju“, „jedva sastavljaju kraj sa krajem“, govore o oskudicama raznih vrsta i o brojnim frustracijama.

„Nisam zadovoljna kvalitetom svog života, pre svega materijalnim. Život je za većinu postao monoton. Nema puno putovanja, nema para za odmor.“ (žena, 35 god., VSS, pravnik)

„Loš nam je kvalitet života, a uzrok je finansijski. Ljudima je u zadnje vreme najveći problem u životu postao novac, kako preživeti, svi su sa mizernim platom, nemaju vremena za druženje niti razmišljanje o pozitivnim stvarima. Razmišljaju o tome šta će deci danas da kupe da pojedu, da ih obuku, da ih opreme za školu. Što se tiče moje finansijske situacije, najbolje godine svog života sam proveo navikavajući se da nečega nema, da nema dovoljno para, da nešto ne mogu da kupim od garderobe, nigde nismo putovali.“ (muškarac, 28 god., SSS, poštar)

Veoma je malo onih koji misle da vode solidan život i zadovoljni su njegovim kvalitetom u materijalnom pogledu, a i to je zbog toga što smatraju da su veoma skromni, pa su zadovoljni onim što imaju, ili zbog toga što u poređenju sa drugima uočavaju da žive bolje od proseka, pa ih to čini zadovoljnim. Uprkos tom

nezadovoljstvu u materijalnom pogledu, relativno veliki broj ljudi kaže da su zadovoljni nekim drugim aspektima svog života. Govore o zadovoljstvu porodicom i zajedničkim životom, decom koja su dobra, srećnim brakovima, miru koji uspevaju da stvore u svom domu. Jedan ispitanik je to lepo formulisao:

*„Zadovoljan sam svojim životom u **nematerijalnom** pogledu. Volim što imam puno dece, raduje me da idem da radim i raduje me da se družim u slobodno vreme sa drugarima iz kraja.“* (muškarac, 59, auto-mehaničar, SG, otac osmoro dece)

Međutim, gotovo niko nije naveo da ima osećaj da je kreator sopstvenog života. Ljudi mahom uočavaju da mnogo toga ne zavisi od njih samih. Neko od njih to ovako izražavaju:

„Moj život je mogao biti sasvim drukčiji da nije bilo prethodnog režima. Sve vreme sam živeo u strahu da me mogu uvući u taj rat s kojim se nisam slagao. Terali su nas da radimo šta ne želimo. Rušili su našu slobodu. Sve vreme smo živeli u strahu. Nismo mogli da putujemo. Trebalo ti je šezdeset pet uverenja da bi negde putovao, da bi dobio vizu. Bili smo svedeni na nivo niže rase. Ovih 10 ili 13 godina je na moju generaciju ostavilo trajne posledice. Ne ženim se zbog ove situacije, dok ne obezbedim neki kapital, zbog nesigurnosti. Ne mogu sebe da dovedem u situaciju da moja žena i dete nemaju šta da jedu. Uvek me kočila situacija tipa šta ako ostanem bez posla, da mi plata na tom poslu, koji mi oduzima puno vremena, bude nedovoljna, a nemam vremena da radim dodatni posao. Lakše ću sam da izađem iz toga nego sa porodicom. A jako želim porodicu i decu. A opet, ako budem čekao bolja vremena, nikad se neću oženiti. Svestan sam toga. Sve je to učinila ta finansijska nesigurnost i opšta društvena kriza u kojoj smo se našli.“ (muškarac, 28 god., SSS, Č)

Kako su ljudi uspevali i uspevaju da preživljavaju? Odgovor smo potražili u svakodnevici tih ljudi, u bezbroj različitih životnih priča, koje u nekim značajnim tačkama liče jedna na drugu, poklapaju se. Interesovalo nas je šta je obeležavalo svakodnevicu ljudi u protekloj deceniji i šta je obeležava godinu dana posle promene 5. oktobra 2000. godine. Zato smo ih pitali o raznim segmentima svakodnevice, počev od strukture jednog običnog dana, provođenja slobodnog vremena, zadovoljavanja kulturno-rekreativnih potreba i potreba društvenosti, svakodnevne komunikacije, do stepena zamora prilikom obavljanja svega što je neophodno u toku dana. Da li u svakodnevici prepunoj detalja postoji neki uopštivi kvalitet? Priče pojedinačnih aktera o svakodnevnom životu se u velikoj meri poklapaju. Neki od bitinih momenata svakodnevice kod većine su osiromašenje, oskudica raznih vrsta, osujećenja, redukovanja potreba sve do nemogućnosti zadovoljavanja čak i elementarnih potreba, trivijalnost. Ukazuje se na pad standarda i drastično pogoršanje uslova života. Ljudi govore o starim aparatima u domaćinstvu koji se kvare i nemogućnosti da nabave nove, o teškoćama u vezi sa ishranom.

„Najteže je sa hranom. Nije nam dovoljno. Sin ima malu platu. Ovih godina smo i gladovali.“ (žena, 60 god., krojački zanat, prodavačica sladoleda, Č)

„Ja kuvam, trudim se da prođemo što jeftinije. Ishrana je u poslednjih deset godina veoma skromna. Hranimo se više vegeterijanski. To nije stvar našeg izbora već nas je i kriza na to naterala. Oskudevamo u materijalnim sredstvima.“ (žena, 63, VSS penzionisana bibliotekarka, Č)

„Devedeset posto prihoda trošimo na hranu. U materijalnom pogledu, živimo bedno.“ (muškarac, 59, SSS, SG)

Sukobi između vrednosti (modusa) **imati** i vrednosti (modusa) **biti**, kao istinski ljudskih vrednosti, ne uočava se, jer su ljudi uglavnom na nivou preživljavanja tj. zadovoljavanja elementarnih egzistencijalnih potreba.

I u našem istraživanju se pokazalo da su zaposlene žene najopterećeniji članovi porodice, jer se, iako zaposlene, pretežno one staraju o kući, nabavka-ma, kupovini, pripremi obroka i brizi oko dece. Podela poslova u kući je pretežno još uvek tradicionalna, s obzirom na to da žene obavljaju većinu kućnih poslova. U manjem broju porodica, obavljanje nekih kućnih poslova je zajedničko. Kroz reprezentativan odgovor jedne žene dobijamo sliku opterećenosti žena u najvećem broju porodica.

„Ženama je kroz porodično vaspitanje ugrađeno da preuzimaju veću odgovornost nego što bi trebalo. Ja sam zadovoljna svojim životom i svojom porodicom. Međutim, preuzela sam suviše odgovornosti u odnosu na porodicu. Ustajem rano. Tada obavljam sve kućne poslove pre posla. Ja o svemu moram da vodim računa, da ih podsećam, da im spremam. Opterećuje me to. Imam mnogo obaveza, angažujem se mnogo oko dece u svakom pogledu, inače bih mogla svoj život mnogo bolje da osmislim.“ (žena, 45 god., VSS, ekonomista, SG)

Primitno je da se ne uočavaju različiti stilovi svakodnevnog života s obzirom na obeležja pola, starosti, zanimanja, već je manje više došlo do ujednačavanja na elementarnom nivou. Na pitanje o izgledu jednog običnog dana, mnogi su odgovorili da im je život pretežno monoton, neinteresantan i ne baš mnogo uzbudljiv. Običan dan kod većine svodi se na posao, kućne obaveze, pripremu dece za školu i pasivno provođenje slobodnog vremena. Retki su oni koji uživaju u svom poslu ili se u slobodno vreme bave nečim kreativnim. Zbog opterećenja raznih vrsta, briga, dodatnog posla, većina ima vrlo malo slobodnog vremena radnim danima, a i vikend koriste da nadoknade propušteno. Slobodno vreme uglavnom provode uz televiziju, pasivan odmor i druženje. Sport i rekreacija su vrlo slabo zastupljeni. Navode ili da nemaju vremena, ili ih je u tome prekinulo nešto od društvenih događaja poslednjih godina, pa posle nisu nastavili, ili su suviše zaokupljeni egzistencijalnim problemima i dodatnim poslovima da bi imali volje i vremena za rekreaciju.

Što se tiče potreba društvenosti, zadovoljavaju ih kroz druženje sa prijateljima, komšijama i rođacima, ali većina navodi da se ne druži ni često ni intenzivno kao u neka prošla vremena. Razlozi se kod svih svode na manjak vremena, materijalnih sredstava i umora od posla. Jedan broj mladih navodi da te probleme

prevazilaze tako što za druženje koriste dopisivanje putem elektronske pošte i telefonske razgovore.

„Retko se posećujemo. Došla su takva vremena, ljudi se slabije druže, nemaju volju koja je ranije bila prisutna u nama. Imali smo više motivacije za druženje.“ (žena, 50 god., prosvetni radnik)

„Izbeavam druženje zbog skupoće. Kafa, sok, rakijica koštaju.“ (žena, 46 god., osnovna škola, nezaposlena, Č)

„Družimo se ali manje nego ranije, ja sam često umorna zbog svojih poslova, a i oni imaju naporne radne dane.“ (žena, 51 god., VŠS, vlasnica salona kozmetike, SG)

„Retko se družimo i posećujemo i to nije samo naš slučaj. Da bi otišao kod nekoga treba ti da nešto poneseš a to je mnogo. Pogotovo sad kad su poskupele komunalije. Ne može se ići u posete.“ (muškarac, 63 god., prvi stepen Saobraćajnog fakulteta, penzioner, SG)

„Vrlo malo se družimo. Od 1984. do 1990. smo imali puno para, puno se družili, izlazili, trošili, putovali. Kad je počelo da se nema ljudi su se odaljili. Počelo je oko devedesete. Pravi praktični problemi, kad je kuma rekla da nema para za benzin da dođe i da nema za dve čokolade za decu.“ (žena, 45 god., VSS, ekonomista, spoljna trgovina, SG)

Izuzetno su retki oni koji redovno izlaze u kafane i restorane. Za većinu je to postao preskup provod pa to sebi priušte izuzetno retko.

„Odem ponekad samo na kafu ili sok, na večeru ne mogu.“ (žena, 65 god., OŠ, daktilografski kurs, SG)

„Ranije sam imao više para i više sam izlazio. Sad se sve svodi na sirotinjsku zabavu. Vidamo se uglavnom po kućama. Jednom mesečno izvedem devojku na večeru.“ (muškarac, 26 god., SSS, Č)

Što se tiče zadovoljavanja kulturnih potreba, one se iz istih navedenih razloga svode uglavnom na gledanje televizije „radi zabave“, „gledanje serija jer tu ima najmanje problema i sekiracije“, i „gledanje filmova na videu“. Odlasci u bioskop, pozorište, koncerte i slično su retki, a i za čitanje imaju malo vremena, uglavnom uveče pred spavanje i za vikend, a i to se svodi na štampu, retko su knjige u pitanju. Od materijalno ugroženih, zamorenih, brižnih ljudi se ne može ni očekivati da na kvalitetniji, kreativniji i bogatiji način provode slobodno vreme i zadovoljavaju „potrebe postojanja“. Sve se svodi na zadovoljavanje „potreba nedostajanja“ i to na elementarnom nivou.

Ljudi dosta razgovaraju o dnevnim događajima, o svakodnevnom životu i o politici kao i o vezi između to dvoje. Većina je tokom celog proteklog perioda osećala zavisnost sopstvenog svakodnevnog života od politike i imala potrebu da o tome razgovara. U međuvremenu su se dosta umorili od politike i više ne žele o njoj da razgovaraju tako intenzivno.

„O politici pričamo, naravno. Ona se provlači kroz sve segmente života. Uplete se u naš život potpuno. Uvek uzgred mora da se pomene i politika. Nekada sam se veoma uzbuđivala kada se pričalo o politici. Verovala sam u ideale. Danas sam sve udaljenija od toga. Više mi se i ne piča o tome. To je valjda odraz nekog razočaranja.“ (žena, 35 god., VSS, pravnica)

„Od politike smo se manje-više umorili. Užasno sam mnogo za ovih deset godina izgubio živaca pričajući o svemu tome, a bio sam nemoćan da nešto promenim. Sve se svodilo na pljuvanje. Taj gnev smo delili među sobom. Ništa nismo mogli da promenimo. Nedostajale su mi teme kako ću imati svoj stan, decu, kako bih voleo da mi izgleda stan.“ (muškarac, 29 god., SSS Č)

Malo je onih koji izjavljuju da ne razgovaraju o politici, da ne žele time da se opterećuju i da ne žele da se zakače međusobno zbog politike. Najveći broj ispitanika ističe da pored ličnih tema i svakodnevnih događaja dosta pričaju o politici, doduše sada manje nego ranije.

Pre 5. oktobra svaka stvar se redovno pretresala, a sada je druga situacija, „vreme za koje su se borili“ tako da više nemaju toliku potrebu za pričom o politici. Stiče se utisak da se veliki vroj ljudi druži sa političkim istomišljenicima, tako da nema potrebe za svađom oko politike, mada ima i onih koji navode da su se posvađali sa roditeljima koji su stalno gledali RTS, sa najbližim srođnicima i raskidali prijateljstva zbog političkih neslaganja. Jedna ispitanica navodi:

„Izgubila sam najboljeg prijatelja, a i sa bratom sam se posvađala zbog politike. Muž me je prozvao uličarkom, jer sam sve ove godine provela na ulici u protestnim šetnjama.“ (žena, 51 god., Viši fizio terapeut, SG)

Ljudi su svesni koliko objektivnih okolnosti utiču na sadržaj razgovora koji vode.

„Razgovaramo o tome šta se kome neprijatno dogodilo i kakve račune ima da platimo, a ne možemo i koliko smo se zadužili i šta nam sve treba, a ne možemo sebi da priuštimo. Sada teme o umetnosti i knjigama retko dolaze na red.“ (žena, 35 god., SSS, honorarna novinarka)

„U razgovoru dominira politika i sad posle promena. Najviše se priča o tome šta se desilo, gde se mi nalazimo, na koji način bismo mogli bolje da živimo, da li se ide na bolje, da li se vidi neki pomak. Dolazimo i u konflikte tokom razgovora. Ima i onih koji stoje iza starog režima i traže sve negativno u novom, pa su konflikti neminovni.“ (žena, 50 god., VSS prosvetni radnik)

Za većinu naših sagovornika, kako za one koji su izjavili da uspevaju da obave sve planirane poslove u toku dana tako i za one kojima stalno nedostaje još vremena, karakteristično je da su stalno umorni, a često ne znaju zbog čega i to navode kao veliki problem. To je zapravo umor koji se kumulirao godinama usled niza gubitaka, promašaja, oskudica raznih vrsta, frustracija, briga, straha od mobilizacije i straha za egzistenciju.

Promene u svakodnevicu nakon 5. oktobra

U pogledu promene u svakodnevicu posle 5. oktobra ljudi generalno ističu da im je u materijalnom pogledu teže, a da se promenio pogled u budućnost, atmosfera u društvu i da su se psihološki rasteretili straha, anksioznosti, agresivnosti i drugih negativnih osećanja, kao i da se osećaju mnogo slobodnije i smelije u pogledu načina mišljenja, govora i kretanja. Takođe se uočava da ljudi počinju da veruju u sebe i svoju sposobnost da rešavaju probleme. Optimizam koji se javio daje im više energije i samopouzdanja. Najreprezentativniji su sledeći odgovori:

„Promenio se pogled na budućnost. Ne nervira nas toliko politička sfera kao pre 5. oktobra. Nervira me, ali ne toliko kao pre 5. oktobra. Svakodnevni život nije lakši, čak je teži sa finansijske strane.“ (muškarac, 20 god., SSS, kompjuterski operater, SG)

„Meni je teže u materijalnom pogledu. Sve dažbine su veće, a prihodi su mi manji, jer manje sveta dolazi u salon. Ali jako mi je drago da je posle deset godina veliki broj ljudi otišao na godišnji odmor, mada zato neće sebi moći da priušte kozmetičara, frizera i slično.“ (žena, 51 god., vlasnica salona kozmetike, SG)

„Promenilo se: više ne gledam vesti, ne pratim političku štampu, ne gledam zasedanja Skupštine. Nemam više potrebu. Ranije sam imala.“ (žena, 27 god., student psihologije, Č)

„Promenila se atmosfera u mom srcu i u duši i u mojoj porodici. Promenilo se samo u tom smislu da se vratila nada, vratilo se raspoloženje, svi se osećamo slobodnije, da mogu da planiram i neki put, osećam da sve to mogu i ono što je najvažnije, da se konačno osećam slobodnom, i taj osećaj da se više ne stidim da kažem da sam Srkinja.“ (žena, 45 god., ekonomista, SG)

„Promenilo se to što evo možemo da pričamo. Do sad nismo mogli pričati i svi smo bili depresivni i ubijeni. Ali sve ostalo se sporo menja. Lično ne vidim da mi je bolje. Jedini boljitak što mogu da kažem šta me tišti a niko mi zbog toga ne kaže – bićeš tehnološki višak ili ići ćeš na Biro. Plata mi se povećala, ali opet nedovoljna.“ (žena, 39 god., SSS, dizajner, Č)

„Promenilo se to što smo slobodniji što se tiče načina mišljenja, govora, kretanja. Ljudi su smeliji, a to ranije nisu bili. Finansijska situacija je loša, ali su ljudi otvoreniji, smeliji, spremniji da kažu šta misle. Nema državnog terora.“ (žena, 40 god., SSS, nezavršena studentkinja sociologije, privatnica)

„Apsolutno se promenilo. Psihički smo staloženiji, imamo više vremena za sebe, zadovoljniji smo, ima nade da bude bolje i računam da će bar mom detetu biti bolje upravo zalaganjem tih ljudi koji su stali na čelo i žele da naprave pomak i teže da naprave bolji život. Ide na bolje u svakom slučaju!“ (žena, 52., VSS, nastavnica)

Građani su mahom svesni da su teškoće u prelaznom periodu nužne, da „ne može sve preko noći“, da je potrebno vreme da dođe do značajnih promena, mada se kod jednog dela oseća i prizvuk razočaranja, jer su im očekivanja na osnovu obećanja političara bila znatno veća.

„Smeta mi što kod građana ne postoji razumevanje za promene koje moraju da idu sporo i teško. Ljudi su izgubili strpljenje pa ne mogu da shvate da stvari imaju svoj tok. Ljudi kude novi sistem, a za sve treba vremena.“ (žena, 40 god., SSS, privatnica)

„Mora da bude jako teško i bolno. Spremna sam da me potkači. Ali ja imam dvoje dece i imala sam lepše detinjstvo i mladost nego što je njihova, mislim, neka bar oni nešto imaju, neka imaju perspektivu, neka njima bude bolje, a ja imam čega da se sećam.“ (žena, 40 god., ekonomista, SG)

„Teškoće tranzicije su nužne. To su razne pretumbacije i nužne su. Mi smo poslednji kojima se to dešava pa bi trebalo nešto da naučimo iz iskustva onih koji su to prošli. Da ne idemo glavom kroz zid. Nismo našli metod da to bezbolno prođemo, ali i dan danas nije kasno za to. Ali ja sam malo spremna da trpim zbog boljeg života. Tolerancija mi je sada mala. Mislim da je čitavom narodu tolerancija mala. Svima je dogoreo fitilj do kraja i nema više mnogo tolerancije i razumevanja pogotovu u odnosu na vlast. Više nema prostora da trpim da bi mi bilo bolje.“ (žena, 53 god., VSS, nastavnica)

„Za korenitije promene treba pustiti da prođe pet do deset godina, da se promeni situacija, da se poveća standard, ali kako su oni krenuli, teško će se nešto popraviti. Kao da sada žele sebe da obezbede.“ (muškarac, 31 god., SSS, radnik u obezbeđenju strane ambasade, Č)

„Naš narod je poznat po trpljenju.“ (žena, SSS, prodavačica, Č)

Iako većina govori da u materijalnom pogledu živi znatno teže nego ranije, misle da su poskupljenja nužna i realna, a neku se nadaju da je to samo privremeno. Izuzetno je mali broj onih koji smatraju da poskupljenja nisu opravdana i da je moglo i bez njih, ili izjavljuje da ne zna da li su se mogla izbeći.

„Tržište mora sve da reguliše, treba poštovati tržište. Poskupljenja su opravdana. Sve što je veštački držano zbog socijalnog mira mora da poskupi. Neka vladaju tržište i zakon. Sve će to tržište da reguliše. Bolna stvar je što mi nemamo adekvatne plate.“ (žena, 40 god., ekonomista, SG)

„Poskupljenja su nužna, to je neka ekonomska cena, ali to ne može uz afričku lov. Ne mogu ja sa 250 DEM da plaćam švedske cene.“ (muškarac, 59 god., zanatlija, SG)

„Nadam se da je to privremeno. Kad nastupi tržišna privreda i par naših ljudi na koje računam. Naša privreda je ranije zavisila od države.“ (muškarac, 65 god., penzionisani službenik, SG)

„Poskupljenja nisu nužna u ovoj meri. Ovde je porez veći nego u SAD.“ (muškarac, 22 god., student više elektrotehničke, SG)

„Apsolutno sam spremna na poskupljenja, mislim da tako treba, treba izdržati. Ja sam srećna što mogu da kupim jednu flašu ulja u slobodnoj prodaji po skupljoj ceni nego da sa penzionerima stojim u redu za ono jeftinije ulje.“ (žena, 52 god., viši fizioterapeut, SG)

„Poskupljenja su negde nužna, negde nisu. Svi bi trebalo da se trude i da proizvode i da štede. Mi sve bacamo. Nema reciklaže. Mnogo bi moglo da se uštedi i da se ispravi načinom ponašanja, da više ekonomišemo, da domaćinski poslujemo u domaćinstvu, opštinama, gradu i državi. Bilo bi nam svima tada mnogo bolje.“ (žena, SSS, prodavačica, Č)

Većina građana smatra da teret promena nije ravnomerno raspoređen.

„Teret nije ravnomerno raspoređen. Zasad najviše trpi najsiromašniji sloj – penzioneri. Oni ne mogu sa svojim primanjima ni na pijacu. Jedva preživljavaju.“ (muškarac, 60 god., penzionisani službenik, SG)

„Postoje samo bogati i niži. Niži sloj snosi sav teret. Svi su se slili u taj niži sloj. Srednji je pojeden.“ (žena, 65 god., osnovna škola, SG)

„Bogataši su uvek imali. Pet do deset posto, oni koji se bave švercom, i vlast i oni koji su pre lovili u mutnom a sad su se samoprešaltovali u novu vlast, oni su izuzeti. Najviše je pogođena sirotinja i penzioneri i ljudi koji žive od svog rada, a oni koji su živeli na tuđ račun i dalje dobro žive.“ (muškarac, 60 god., zanatlija, SG)

„Oni koji su stekli kapital, njih ne može da pogodi, a nas sve ostale da – mi smo se slili u jedan sloj, onaj osiromašeni na ivici egzistencije.“ (žena, 45 god., VSS, SG)

„U svim promenama jedni dobijaju a drugi gube. Oni koji su ranije dobijali su se prestojili pa opet dobijaju i imaju, a oni koji su ranije ispaštali, izlazili na ulice, opet su izgubili. Niko ne može biti izuzet iz toga sem onih koji imaju dovoljno pa ih to ne dira.“ (žena, 53 god., VSS, profesor)

„Teret plaća ceo narod, a jedan deo podzemlja lepo živi.“ (žena, 60 god., viša medicinska, i psihologija, penzionerka, SG)

Ljudi uočavaju da promene do kojih je došlo u društvu zahtevaju da se menjaju i neke stare navike. Najčešće se pominju navike u radu i navike u ponašanju.

„Prva navika koju narod treba da izmeni je lenjost. Da radiš naporno ceo dan i vratiš se kući umoran, ali da na kraju meseca tvoja firma od tvog rada nešto napravi i da na kraju meseca dobiješ zasluženu nagradu.“ (muškarac, 27 god., SSS, student, SG)

„Treba više da se radi, ali nema posla. Nijedna fabrika koje ni pre nije radila ni sada ne radi. Ljudi ne bi išli na bolovanje, promenili bi se kada bi bili adevatno

plaćeni. Teško je da se više radi kada nam se ne nudi više za uzvrat.“ (muškarac, 60 god., zanatlija, SG)

„Trebalo da se promeni jedna opšta kultura ophođenja u institucijama i na ulici. Da se vrati jedan nivo u ponašanju.“ (žena, 40 god., VSS, SG)

„Moramo da shvatimo da moramo posao da odradimo sto posto angažovano za taj novac kojim smo plaćeni. Nema više bolovanja i nesposobnosti. Moramo da se menjamo i na ličnom planu. Mi smo prilično nekulturan narod, a pritom smo izgubili toleranciju i trpeljivost. Moramo da shvatimo da sve to mora da se menja.“ (žena, 35 god., SSS, privatnica)

„Navike moraju da se menjaju, samo ne znam na koji način. Prvo treba ljude naučiti da rade. Naše društvo je naučilo da se neradom najbolje živi. Mlade treba naučiti da rade.“ (žena, 40 god., VSS, vaspitačica)

„Trebalo apsolutno menjati navike. Potrebne su promene u nama samima. To znači da naš odnos prema radu treba da bude drugačiji, kao i naš odnos prema ljudima, okruženju i članovima porodice. Ako hoćemo da pomognemo u svemu tome i da koračamo što brže i da što brže pređemo taj put koji će nas dovesti do boljeg života, onda promene moraju biti prvenstveno u nama samima da bismo izašli iz krize što pre.“ (žena, 53 god., VSS, profesor)

„Trebalo menjati nedomaćinsko poslovanje u raznoraznim resorima. Ostale su navike iz Titovog perioda – radio ne radio isto ti se hvata, baš me briga nije moje. Pa ovo je sve naše. Moramo da čuvamo i da štedimo, svi treba da promenimo i navike u pogledu higijene – da ne prljamo grad.“ (žena, 63 god., VSS, penzionerka, Č)

Što se tiče odgovora na pitanje da li planiraju nešto da menjaju u ličnom životu, ti planovi se uglavnom odnose na promene na poslovnom planu ili se još uvek ne planiraju nikakve promene.

„Planiram promene na poslovnom planu. Možda će već iduće godine planovi moći da mi se ostvare.“ (žena, 40 god., SSS, privatnica)

„U mom ličnom životu ne planiram nikakve promene. Što se posla tiče nema ga isto kao ni pre. Sve je pitanje para i veze.“ (žena, 26 god., SSS, nezaposlena)

„Planirala sam mnogo da menjam u sopstvenom životu, ali mi to nešto ne polazi za rukom.“ (žena, 35 god., VSS, pravica)

„Ne mogu da menjam ništa sad u šezdeset trećoj godini. U kući bi nešto promenila ako bi odobrili kredite.“ (žena, penzionerka, Č)

Na pitanje šta im najviše smeta u sadašnjoj situaciji dobili smo raznovrsne odgovore.

„Ako je 5. oktobra bila revolucija, trebalo je revolucionarno da se dovode neke stvari. Da donesu zakone i strogu kaznenu politiku. Smeta mi Skupština, i republička i savezna, to je prava sramota.“ (žena, 40 god, VSS, SG)

„Meni u ovom trenutku ništa ne smeta, jer se radujem svakom novom danu i svemu onome što se dešava i što ide nabolje.“ (žena, 55 god., VSS, prosvetni radnik)

„Najviše mi smeta kadrovska politika, kada vidim koji su ljudi u mojoj sredini došli da nas vode. Ova vlast se rukovala prema partijskoj opredeljenosti, a ne prema stručnosti i poštenju. Mislim da su došla nestručna lica po partijskoj liniji. Samo su se ljudi promenili. Ništa nije učinjeno da se suzbije korupcija. To bi narodu dalo poleta, bez obzira da li bi on od toga imao neposredne koristi.“ (žena, 35 god., VSS, lekar)

„Smeta mi što se u okruženju ništa nije promenilo. Živimo okruženi švercerima i prljavštinom. Sve je zatrpano smećem od buvljaka. Gradi se bez plana i reda. Posekli su nam drvorede, uništavaju nam zelene površine. Nova vlast ništa nije učinila po tom pitanju.“ (žena, SSS, prodavačica, Č)

Moglo bi se zaključiti da je veliki broj ljudi očekivao veće i brže poboljšanje materijalnog stanja – standarda života, a suočeni su sa izneverenim očekivanjima, nezadovoljavajućom realnošću, lošim kvalitetom života u materijalnom pogledu, padom standarda i pogoršanjem uslova života. Ljudi to osećaju, to žive i o tome otvoreno govore. Mnogi su razočarani sporim tempom promena, suočeni sa daljim trpljenjem, iako su svesni da ne može „sve preko noći da se promeni.“ Međutim, istovremeno, nasuprot mnogim izneverenim nadama i nasuprot raskoraku između očekivanog i ostvarenog u pogledu poboljšanja u materijalnoj sferi, kod mnogih je veoma izražen osećaj nade i otvorenih perspektiva, psihološke rasterećenosti od negativnih osećanja, a naročito raznih oblika straha, kao i veći osećaj samopouzdanja, vere u sebe i sopstvene sposobnosti, kao posledica jednog novog optimizma koji se javio i koji se svuda oseća.

Ljudi jesu istrošeni, jesu umorni, napaćeni, isceđeni, ali promena do koje je došlo, koja je otvorila neke nove mogućnosti i perspektive, kao da im je ulila novu energiju, novi polet, novo strpljenje i spremnost na nove napore i nove pokušaje u pogledu menjanja nekih starih navika, naročito u radu i ponašanju, kako na individualnom tako i na kolektivnom planu.

Društvene promene i očekivanja građana Kragujevca

Slučaj Kragujevca

Primer Kragujevca je veoma ilustrativan i indikativan u pogledu opštih ciljeva ovog istraživanja. Analiza materijala rađena je kvalitativnom metodologijom studije slučaja. Zašto i otkud Kragujevac kao predmet posebne analize? Kragujevac je u višestrukome smislu veoma reprezentativna sredina za Srbiju u celini, ali takođe i vrlo specifična. Socijalna slika grada i društvena svakodnevnica, kako u proteklome, tako i u sadašnjem trenutku to najbolje pokazuje. Predmet analize su stavovi Kragujevčana, njihov doživljaj društvenih promena, očekivanja, spremnost na društveni i politički angažman. Posebno će biti razmatran slučaj „Zastave“, jer je iz izjava građana primetno da oni svoj doživljaj promena vezuju za ono što se događalo i događa sa fabrikom koja simbolizuje identitet grada. Odnos prema vlasti i institucionalnim akterima političkog delovanja u ovom slučaju ispitivaće se na osnovu stavova i izjava koje se tiču lokalne vlasti, s obzirom na to da se na lokalnom nivou najdirektnije i najneposrednije ispoljava uticaj vlasti na svakodnevni život građana. Tu je doživljaj učinka promena najneposredniji sa stanovišta percepcije građana, ličnog iskustva u pogledu društvenih promena i rezultata nove vlasti.

Polazne pretpostavke

Kao jedan od najvećih industrijskih gradova u Srbiji (pa i šire), Kragujevac se može označiti kao izraziti primer svih naših privredno-razvojnih uspeha i promašaja posleratnog socijalističkog razvoja. Takođe, primer je i negativne socijalne diferencijacije, posebno naglašene u poslednjih deset godina, a to je inače opšte mesto karakteristično za zemlju u celini. U sveukupnom socijalnom beznađu i siromaštvu, Kragujevac se našao u ekstremno teškoj situaciji, što mu je nažalost obezbedilo naziv „dolina gladi“. U socijalno-političkom smislu, bio je poprište sučeljavanja i premeravanja odnosa političkih snaga, na jednoj strani, prethodnog režima (u poslednjih deset godina), na drugoj opozicionih partija i različitih opozicionih koalicija. Dijapazon političkih pulsacija na strani opozicio-

nih partija se kretao od povremenih nadanja i očekivanja, do neuspeha, rasula, konfuzije i nemoći u pogledu organizovanja građanskih protesta širih razmera. Na strani režima, demonstracija moći, uz sve snažnije jačanje autoritarnosti, praćeno „reformskim“ pokušajima da se „pomogne“ gradu, pre svega demonstrirano na primeru „Zastave“, doveli su do toga da je čitav grad sve više postajao talac propalog industrijskog kompleksa.

Građani Kragujevca su u socio-psihološkom smislu, naročito krajem 1999. godine bili po mnogo čemu zahvaćeni paradoksom zvanim „smrtni refleks normalnosti“ (U. Beck). U opštem beznađu, bedi, zahvaćeni strahom od represivnosti tadašnjeg režima, ljudi su svako eventualno suprotstavljanje i aktivnije delovanje na planu promena projektivno doživljavali kao ogroman egzistencijalni rizik, i pri tom zapadali u apatiju, odustajanje i situaciju počeli prihvatati kao gotovo normalnu. Moglo bi se primetiti da je to u najvećoj meri bila zajednička karakteristika građana Srbije na planu svesti i odnosa prema društvenoj stvarnosti. Zbog takvog stanja svesti, tokom 1998. i 1999. godine postojala je i realna opasnost da neći biti moguće očekivati stvaranje snažnog i šireg društvenog bloka za pokretanje demokratskih promena. Takva situacija je dobrim delom uslovlila da se prema septembarskim izborima 2000. godine (kada je pružena institucionalna forma smanjenja rizika u suprotstavljanju postojećem režimu) građani odrede kao prema poslednjem sredstvu, životno važnom pitanju. To je primetno i u slučaju Kragujevčana.

Iz analitičkih razloga neophodno je izložiti osnovne pokazatelje koji će omogućiti uvid u socijalnu sliku grada, kako bi se mogao ispitati i razumeti refleksivni odnos u političkim stavovima građana i njihov odnos prema promenama. Teorijski je poznat stav da siromaštvo i socijalna beda nisu dobar saveznik demokratskih promena u društvu. Stoga je značajno ispitivanjem utvrditi da li je prekretnica označena 5. oktobrom učinila da građani zauzmu kvalitativno drugojačiji, aktivniji odnos prema društvenim promenama, s obzirom na još uvek nepovoljne socijalne uslove života.

U skladu s tim, analizom dobijenih podataka proveravaće se sledeće pretpostavke: a) nezadovoljstvo socijalnim uslovima života i ostvareni rezultati nisu poništili još uvek pretežno optimistički odnos prema nužnosti demokratskih promena; b) došlo je do pomeranja u shvatanjima, da ostvarenje „boljeg života“ ne može doći bez aktivnijeg delovanja i ponašanja individua na planu rešavanja konkretnih životnih problema (individue i lokalne zajednice); c) naglašeno nepoverenje i nezadovoljstvo lokalnom vlašću.

Socijalna slika grada

Iz istorije Kragujevca primetna je relativno prosperitetna faza razvoja (sa manjim ili većim oscilacijama) sve do kraja 80-ih godina, posle kojih, tokom 90-ih, grad zapada u katastrofalnu krizu. To je, inače, opšta pojava, karakteri-

stična za gotovo sve veće industrijske centre u zemlji. Specifičnost Kragujevca je u tome što je u njemu bilo najdrastičnije manifestovano raspadanje privredne strukture i osiromašenje većine stanovništva. Prema tadašnjim procenama političkih analitičara, ovaj grad je često označavan kao onaj iz kojeg će u određenom trenutku započeti građanski bunt protiv tadašnjeg režima Slobodana Miloševića. Pa ipak, to se nije dogodilo, već tek sa oktobarskim događajima 2000. godine koji su zahvatili čitavu zemlju.

Kao četvrti grad po veličini u Srbiji, Kragujevac je po mnogo čemu osoben. Pre svega zbog kulturno-istorijskog i političkog nasleđa (nekadašnja prestonica Srbije), kao i zbog privredno-socijalne strukture, što mu daje obeležje industrijskog i radničkog grada. Istovremeno, po nepovoljnim socio-ekonomskim karakteristikama predstavlja i paradigmu društvenog beznađa u kojem se Srbija našla u poslednjih desetak godina. Kao centar Šumadijskog regiona, grad je do 1990. godine imao osnovna obeležja industrijske sredine (kao centar automobilske industrije) i nalazio se prema ekonomskim i socijalnim pokazateljima među pet najvećih i najrazvijenijih gradova u Srbiji. U periodu od 1990. do 2000. godine grad doživljava katastrofalan pad. To se može objasniti jednim delom kao posledica opšteg stanja u zemlji (društveno-ekonomska i politička kriza), ali i kao posledica nepovoljne privredne strukture (mono-industrijskog karaktera), što je praktično značilo da je sa zaustavljanjem rada Fabrike automobila „Zastava“ zaustavljen i razvoj čitavog grada. Bez obzira što je univerzitetski i kulturni centar Šumadije, razvojni potencijali grada su u najvećoj meri zavisili, kako u prethodnom periodu, tako i u poslednjih deset godina, od razvojnih mogućnosti i proizvodnih rezultata Zavoda „Crvena zastava“ (dalje u tekstu Zastava). Fabrika je od svog osnivanja pa sve do danas bila i ostala pod ingerencijom republičke vlade. Po svojoj veličini i broju zaposlenih bila je grad u gradu i kao takva predstavljala prepoznatljiv znak identiteta lokalnog stanovništva („Kragujevac je Zastava, a Zastava je Kragujevac“ – doživljaj je jedne od ispitanica u istraživanju /KG-GM-2/).

Prikaz osnovnih socijalnih i ekonomskih pokazatelja¹ odnosiće se samo na godine 2000- 2001, koje su posebno relevantne imajući u vidu period sprovođenja istraživanja, i 2002, kao referentnu u smislu trenda. Podaci će biti korišćeni više u ilustrativne nego u analitičke svrhe, s obzirom na temu i ciljeve istraživanja.

Grad je sve do 1990. godine bio primer prosperitetne, industrijski razvijene sredine.² Počev od 1989, kada je iznosio 3.269\$, dohodak po stanovniku je bio

¹ Izvor: Indikatori socio-ekonomskog stanja u Gradu za 2000, 2001. i 2002. godinu, Sekretarijat za istraživanje i razvoj: Informacija za novinare, Skupština grada, Kragujevac, februar 2003.

² Nacionalni dohodak po glavi stanovnika je 1989. g. iznosio 3.250\$, a po zaposlenom 8.752\$. Industrija saobraćajnih vozila je bila nosilac razvoja. Ukupna proizvodnja 1989. g. iznosila je 213.862 automobila i 5.530 kamiona, a ukupan broj zaposlenih iznosio je 74.407 radnika.

u stalnom opadanju, tako da je u 1999. godini iznosio svega 347\$.³ Situacija se u tom pogledu u 2001. godini čak i pogoršala. Po prosečnim primanjima koja su u julu te godine dostigla iznos od 7.034 din. (234 DEM), grad se našao na 92. mestu, mada i dalje četvrti po veličini od 163 opštine u Srbiji. Situacija se nije značajnije poboljšala ni u decembru 2002. godine, kada se po mesečnoj zaradi Kragujevac našao na 80. mestu.

Neznatna pozitivna tendencija primetna je u pogledu učešća dohotka u „potrošačkoj korpi“, koja se smatra donjom granicom podmirenja osnovnih egzistencijalnih potreba. U 2000. godini bilo je potrebno izdvojiti 3 prosečne zarade, u januaru 2001. 2,9, u decembru iste godine 1,8 prosečne zarade, a u decembru 2002. godine 1,1 kada je prosečna zarada na nivou grada iznosila 333 DEM. Učešće komunalnih usluga u prosečnoj zaradi pokazuje pozitivnu tendenciju, odnosno procentualno smanjenje (decembar 2002. – 35,1%. u odnosu na decembar 2001. – 49,1%).

Prema podacima Zavoda za tržište rada, krajem 2001. godine bilo je 19.704 nezaposlenih. Ako se ovome doda 3.000 lica koja rade na određeno vreme, formalno zaposlene koji se povremeno angažuju, dobija se broj od 50.000 nezaposlenih, što je činilo preko 50% radno sposobnog stanovništva. Ovo je u istoriji Kragujevca bila najveća stopa nezaposlenosti, veća od iste u Republici. Pri tome, zna se da je broj neprijavljenih na tržištu rada mnogo veći od broja prijavljenih, a ako se uzme u obzir i situacija posle septembarskih događaja, kada je započet proces dekomponovanja Grupe Zastava (višak radne snage od preko 15.000 radnika), onda je broj nezaposlenih u poslednjem mesecu 2001. godine znatno veći.⁴ U 2002. godini, situacija je u tom pogledu nešto bolja. Tada je broj nezaposlenih iznosio 34.508, uključujući i one na birou „Zastava zapošljavanje i obrazovanje“ (ZZO) koji je iznosio 5.916, i zaposlene na određeno vreme (5.000) primetan je blagi rast zaposlenosti, uglavnom u zoni „sive ekonomije“.⁵ Očekuje se da će u 2003. godini doći do značajnog porasta nezaposlenosti, koji će uslediti sa privatizacijom i daljim prestrukturiranjem kragujevačke privrede.

Socijalnu sliku grada odslikava i podatak da je u 2001. godini broj korisnika socijalne zaštite bio blizu 5.000 ljudi (Centar za socijalni rad). Zna se, takođe, da

³ U decembru 1990. g. prosečna zarada u Kragujevcu iznosila je 1.270 DEM, u decembru 1998. g. 127 DEM, u decembru 1999. g. svega 59 DEM, a u decembru 2000. g. 108 DEM. Prosečna neto zarada u privredi Kragujevca u 2000. g. je iznosila 1.752 din. (2.307 u Republici), tako da se po prosečnim primanjima grad našao na 90. mestu.

⁴ U „Zastavi zapošljavanje i obrazovanje“ (ZZO) bilo je krajem 2001. g. 8.500-9.000 ljudi (uključujući i one van grada). Jedan broj onih koji su izgubili posao penzionisao se ili uzeo nadoknadu, neznatan broj je započeo privatni posao, a određeni broj je apsorbovala „siva ekonomija“ (708 koju su do maja 2002. skinuti sa evidencije ZZO).

⁵ Ukupna i latentna nezaposlenost u 2002. godini iznosila je 40,6%, što je predstavljalo uslovno smanjene nezaposlenosti, jer je u obračunu došlo do uvećanja kategorije radno sposobnog stanovništva (zbog novog Zakona o radu i pomeranja starosne granice), tako da je to smanjenje gotovo beznačajno.

je 2000. godine oko 60.000 ljudi koristilo različite vidove socijalne pomoći, pri čemu je u tu kategoriju ulazio i značajan broj penzionera kojih je krajem te godine u Kragujevcu bilo 31.036. U 2002. godini zabeležen je rast korisnika socijalne pomoći od preko 5.051, a kategorija penzionera je povećana na 32.385, sa daljom tendencijom rasta.

Izuzetno tešku situaciju u Kragujevcu dodatno opterećuje i veliki broj izbeglih i raseljenih lica sa boravištem u Kragujevcu. Njih je u 2000. godini bilo 16.559. Prema podacima Komesarijata za izbeglice, na teritoriji grada je registrovano 16.700 raseljenih lica (stanje krajem septembra 2001). Čak i prema zvaničnim podacima, situacija se pogoršala, a ako se zna da svi nisu registrovani, procenjuje se da ukupan broj dostiže cifru od oko 20.000 izbeglica. Prema najnovijim zvaničnim podacima u 2002. godini, taj broj iznosi 15.581.

Kragujevačku stvarnost, pored nezaposlenosti i siromaštva, pratile su pojačane socijalne tenzije praćene čestim i dugotrajnim sindikalnim protestima radnika sa značajnim socijalno-političkim obeležjima, što je bilo politički instrumentalizovano i od opozicije i od režima. Svako značajnije opoziciono delovanje tokom 90-ih godina započinjalo je u Kragujevcu, naročito u vreme izbora. Kragujevac je sve više dobijao obeležja „opozicionog grada“. To je bio dodatan razlog da republičke vlasti potpuno zanemare problem Zastave i da, određenim socijalnim davanjima, povremeno samo „gase požar“, kupujući socijalni mir. Situacija se nije promenila ni sa promenom lokalne vlasti (1997. godine), kada je na lokalnim izborima pobedila opozicija. Ta vlast je bila objektivno (materijalno i institucionalno), a i politički nespremna za rešavanje privrednih problema, posebno kada je Zastava u pitanju, tako da je ekonomsko i socijalno propadanje grada nastavljeno.

Sa konstituisanjem nove vlasti posle 5. oktobra, tokom godinu dana, socijalna slika grada se nije bitnije promenila. Prisutan je neznatan pozitivni trend (kao rezultat donacija i humanitarne pomoći), što je na određen način uslovlilo rast prosečnog dohotka. Pokrenuta je proizvodnja automobila koja je zanemarljiva (9.318 automobila u 2002.) u odnosu na baznu 1989. godinu, daleko manja od neophodne da bi u ekonomskom smislu bitnije uticala na promenu stanja u gradu.

Prema popisu iz 2002. godine Kragujevac ima 180.252 stanovnika (5.070 u inostranstvu). Apsolutni porast stanovnika između dva popisa iznosi 168, a indeks rasta ukupnog broja stanovnika je 100,93. Grad je od jednog izrazito imigracionog područja tokom 60-tih i 70-ih godina, sa ekonomskim i socijalnim propadanjem tokom 90-ih, sve izrazitije postajao izrazito emigraciono područje. Niska stopa rasta stanovništva ovog grada, manja od 1%, posledica je kako nepovoljnog prirodnog priraštaja, tako i loših ekonomskih i socijalnih uslova života u poslednjih desetak godina. Čak i u demografskom smislu, u smislu biološke vitalnosti, grad odslikava stanje u Srbiji.

Doživljaj promena – ima li prostora za optimizam

Polazni ciljevi konkretne analize usmeravaju ispitivanje karakterističnih stavova Kragujevčana koji se odnose na društvene promene posle 5. oktobra 2000. godine. Kao prvo, u smislu doživljenog/nedoživljenog iskustva promena, nivoa i tempa promena i njihovog vrednovanja; drugo, slučaj Zastave u izjavama građana, kao izraz reflektivnog odnosa prema promenama uopšte; treće, odnos prema postojećoj lokalnoj vlasti kao „servisu“ građana.

Ono što je gotovo zajedničko svim ispitanicima (sa neznatnim izuzecima) jeste nužnost promena, što i nije posebno iznenađenje niti je analitički značajno, imajući u vidu socijalne karakteristike lokalne sredine. Takođe, prisutno je kod najvećeg broja ispitanika da se stanje u Zastavi (bilo da su zaposleni, ili su bili zaposleni ili ne) uzima kao simbol dometa i kvaliteta društvenih promena. Po svim ostalim pitanjima, nije moguće izdiferencirati jasne tendencije i tipologije koje bi omogućile preciznije generalizacije značajne za lokalnu sredinu u celini. Takođe, postoje marginalno izražene krajnosti u smislu „promena nema i ne mogu se očekivati“, što bi se moglo označiti kao izrazito pesimistički stav, i druga krajnost koja podrazumeva stav „afirmativnog doživljaja promena, veru u dalju pozitivnu perspektivu promena“, kao „bezrezervno optimistički stav“. Između takvih stavova mogu se analitički zapaziti mešovite inklinacije i tipološke slojevitosti. Jedna od mogućih tipoloških *linija razgraničena jeste samo učešće građana, lični angažman u septembarskim i oktobarskim događajima 2000. godine*, kao i sam odnos prema tim događajima. Na osnovu toga, moguće je napraviti uslovno razgraničenje između tri tipa: „*aktivistički*“, „*neaktivistički*“ i „*indiferentno-pragmatički*“. Svaki od njih sadrži određenu slojevitost i nijansiranje.

„*Aktivistički*“ tip podrazumeva aktivne učesnike u događajima, ali je primetno razlikovanje u pogledu oblika intenziteta delovanja, pa i samih motiva. U smislu odnosa prema politici i političkom u širem smislu, sreću se različiti varijeteti, pa je stoga ovaj tip dosta heterogen. Izjave kojima se definišu razlozi ličnog angažovanja pre i tokom oktobarskih događaja, odnos prema javnim poslovima i eventualno angažovanje i načini moguće participacije su različiti. Neznatan broj karakteriše oblik „*politizovanog aktivizma*“,⁶ tj. angažman sa jasnim političkim i ideološkim predznakom. Kod te kategorije je vidljivo da su u dužem periodu „aktivisti“ vezali svoj život za političko delovanje u širem smislu. Aktivizam je često način života,⁷ a kod nekih manifestacija definisanih političkih stavova. Nastoje da budu dobro upućeni i informisani o svim značajnijim političkim pitanjima i problemima. Njihovo angažovanje ima kontinuitet, pre oktobarskih događaja, tokom, a kod nekih je vidljiva spremnost za eventualno profesionalno

⁶ Videti poglavlje o shvatanjima politike, odeljak o tipovima angažmana.

⁷ „...Kada se dešavalo nešto na ulici, to je bilo normalno njima [roditeljima] da ja budem tamo... Nisam dobijao nikakve prijave, ali čitajući dosije sam video posle... da vidim koliko sam ja ispravan u toj celoj priči, prosto osećao bih se ružno da me nisu na neki način markirali“ (student prava, 29, KG-GM-3); „Samovoljno [sam išla na proteste]... spremim ručak i idem tamo gde mi je mesto“ (nezaposlena, 49, nepotpuna VŠS, KG-GM-1).

bavljenje politikom. Određeni broj „aktivističkog“ tipa karakterisao je dugogodišnji angažman opozicionog delovana putem stranačkog političkog angažmana ili se manifestovao u različitim oblicima građanske neposlušnosti unutar civilnog sektora.⁸ Ovaj drugi segment te kategorije ispitanika spreman je na angažovanje, pod određenim uslovima, u tzv. prelomnim momentima („*kontekstualno imperativni angažman*“). Svoje učešće u događajima u verbalnom iskazu depolitizuju, ne doživljavaju ga kao političko, već kao angažman koji je u funkciji odbrane samog života. Budući svesni socijalnog beznađa u kojem su se našli, iz dotadašnjeg apatičnog stanja povlačenja priključuju se masovnim protestima, ocenjujući da je to pravi momenat i šansa da se prethodni režim konačno skine sa političke scene („*Ovo mora da se menja, ne valja, jer ne postoji segment koji nam nije uništen... Glasala sam za DOS ... za smenu vlasti, jer ona vlast mi je sve upropastila*“ – nezaposlena, nepotpuna VŠS, 49, KG-GM-1). Tu se angažovanje doživljava kao egzistencijalno bitno, presudno u određenom trenutku. „*Aktivističkom*“ tipu pripada i jedan broj onih koji se uključuju iz pretežno pragmatičkih razloga, investiraju svoje učešće u smislu političkog zaloga za novo vreme koje dolazi.⁹ Jedan broj karakteriše „*nepolitički kontekstualni angažman*“ koji u ovom slučaju obuhvata antipolitički nastrojene građane, najčešće one koji su skloni društvenom angažmanu, tako da svoje učešće u oktobarskim događajima kao takvo i doživljavaju. Smatraju ga neophodnim, ali imaju odbojnost prema političkom delovanju.¹⁰

„*Neaktivističkom*“ tipu pripadaju oni koji najčešće ne prihvataju „*borbu za demokratiju na ulici*“. Karakterišu ih različite ideološko-političke, profesionalne i generacijske specifičnosti. Kod određenog broja prisutne su naslage komunističke ideološke svesti, ili su pristalice prethodnog sistema vlasti. Mada svesni nužnosti promena, oni integrišu svoj politički stav i angažman u pravno-institucionalni način ostvarenja promena.¹¹ Ovaj tip ne pristaje i ne prihvata način na koji se dogodila smena režima,¹² bilo iz konformističkih ideoloških, profesionalno-pragmatičkih ili tradicionalističkih razloga. Često su deklarativno apolitični,

⁸ „...Ja sam bio jedini od časovničara koji je šetao... Ja sam bio jedan koji nije mogao da se pomiri sa tim, moji su lupali u šerpe i lonce [u vreme protesta 1997. g.]“ (časovničar, 62, KG-GM-9).

⁹ „Verovatno možda moj [angažman] nije bio dovoljan u odnosu na prijatelje, komšije... Nezavisno, jer sam se posle toga učlanila u stranku [DSS]... Smeta mi što postoji mnogo revanšizma“ (nezaposlena, SSS, 48, KG-GM-2). [Izjava jedne ispitanice, razočarane promenama jer nije uspela zadržati posao i pored učešća u oktobarskim događajima.]

¹⁰ „Nisam se, niti ću u životu da se učlanim u bilo koju partiju“ (sindikalni poverenik, SSS, 33, KG-GM-6).

¹¹ „Kao protivnik... ja sam bio komunista, ja nisam bio pristalica ove vlasti, ove opozicije... Po meni je 5. 10. nešto što ne priliči demokratiji... Rekao sam im – idite, ljudi, ali ja mislim da to tako ne treba i neću da učestvujem u tome“ (pogonski inženjer, VŠS, 51, KG-GM-10).

¹² „...Ja sam ga [5. 10] doživio na jedan težak način, jer tako nije smelo da se desi... Inače ne odobravam paljenje Skupštine, teranje silom nešto... Ovo nije revolucionarno vreme, pa da bude revolucija. Ako se nešto desi, ima zakon, ima način... Mislim, i voleo sam promene, ali nisam voleo na takav način“ (penzioner, SSS, 54, KG-LV-9).

ali suštinski okupirani politikom, razmišljaju o političkim pitanjima i imaju veoma izgrađene političke stavove.¹³

„Indiferentno-pragmatički tip“ pokazuje raznolikost slojno-profesionalno i generacijski posmatrano. Ovom tipu pripadaju oni građani koji zaokupljeni svojim svakodnevnim brigama, suočeni sa konkretnim egzistencijalnim problemima, često ocenjuju da ih politika „ne zanima“, uglavnom ostaju po strani („gledaju svoja posla“), očekuju da promene donese „neko drugi“ (država ili političke stranke). U ovoj grupi je najviše onih koji su „stvarno apolitični“. Ne samo da nisu bili učesnici oktobarskih događaja, već iskazuju nezainteresovanost za sferu političkog u opštem smislu, i svojevrsnu distancu da o tome razmišljaju i govore.¹⁴ Mišljenja koja iznose o političkim pitanjima su često neobrazložena (zamagljena preusmeravanjem na ličnu situaciju i probleme koji se tiču novca, zaposlenja i dr.), nedorečena i površna.¹⁵

Svaki od ovih tipova pokazuje određene varijetete u pogledu karakteristika i intenziteta iskustvenog doživljaja promena, perspektive na relaciji optimizam / pesimizam, očekivanja / neočekivanja daljih promena.

1. „Aktivistički“ tip ispitanika je najzastupljeniji u uzorku. Po pitanju doživljaja oktobarskih događaja i promena koje su usledile, bilo na ličnom ili kolektivnom planu, daju nekoliko karakterističnih tipova odgovora.

a) Značajan je broj onih kod kojih je oktobarska smena režima snažan, pozitivan emocionalni doživljaj. To najčešće iskazuju frazama tipa: „kao da mi je sa očiju palo nešto“; „kao oslobađanje naroda“; „ja sam bio euforičan“; „drugačija atmosfera“; „lakše se diše“ i sl. Same promene doživljavaju više u psihološkom smislu. Za neke je i sama činjenica „što Slobodana Miloševića više nema na vlasti“ dovoljna promena. Nisu previše ni očekivali i, mada nisu zadovoljni postignutim, nadaju se daljim promenama. U ovoj grupi ispitanika je najveći broj „optimista“ i „optimističkih pesimista“, kao onih koji se nadaju i priželjkuju da se promene intenziviraju, veruju u „bolje sutra“ kao u jednu izvesnost za koju žive, ali ih doživljaj ostvarenih promena, pre svega „sporost promena“, „ono što nije učinjeno, a moglo je“, kao i „ono što se čini, a ne sme i ne treba“, upućuje na zabrinutost, skepsu, pesimizam.

¹³ „Ne, ne nikad, i sad ne mislim da treba da se ruši po ulicama, da se lome izlozi... a uglavnom se to radilo... Pa, dobro, onda je to bila opozicija, ovi koji su obećavali, a sad, pa nemaju oni neku veliku vlast. Ovo mora da se iskristališe, ove male minorne partije“ (službenica u penziji, SSS, 61, KG-LV-8).

¹⁴ „Nisam učestvovala, bila sam nemi posmatrač, onako gledala sa strane šta se to događa... Možda zato što sam imala i te druge obaveze... A sve to što bude, ima ljudi koji će sve to da dovedu u red... Baš su vam teška pitanja“ (profesorka u gimnaziji, VSS, 29, KG-GM-4).

¹⁵ „Ne [nisam učestvovala u protestima]. Možda sam se zadesila u gradu kada su bila ta okupljanja, ali nisam išla ulicama... Jednom su me zvali i ja sam rekla da ne mogu... To je moj način, mislim da to na ulicama nije nešto bitnije uticalo na sve. Nije to bilo organizovano“ (nezaposlena, SSS, 23, KG-LV-3).

Karakteristične izjave sa naglašenim emocionalnim nabojem doživljaja 5. oktobra i optimizmom u pogledu daljih promena, jesu sledeće:

„Pa ja sam ih doživeo euforično... neko oslobađanje naroda. Pa generalno, mislim da je sama sadašnja vlast, u to vreme opozicija, obećavala malo više nego što može. Ja razumem da sve to što je obećala nije moglo da se desi... Pa, to neko ekonomsko blagostanje, verujem da niko ko imalo razmišlja nije verovao u neko ekonomsko blagostanje preko noći.“ (sindikalni poverenik, SSS, 33, KG-GM-6).

„Pa bitno, bitno, atmosfera se kompletno promenila... mislim da je sve, možda ja to tako vidim zato što želim tako da vidim, ali mislim, naravno jako sporo, nedovoljno i to što su ljudi iz istog režima ostali, tim sistemom zadojeni i teško da se priviknu, ali mislim da se to menja“ (novinarka, VSS,49, KG-LV-5).

„Kao novo rođenje. Priželjkivao sam da dođe do neke vrste revolucije... Nisam mnogo verovao u to da će da se desi... Bio sam oduševljen... Ja podržavam ovo, ali da li će da bude bolje ne znam. Ali očekujem, očekujem da se te promene stvarno dogode, odnekud mora da počne“ (časovničar, 62, KG-GM-9).

„Pa, stvar se promenila, ali meni promene nisu bile nimalo nepoznate, znači nisam imao iluzije da će se desiti nešto drugo od ovoga što se desilo... Pozitivno je, naravno, to što više neće biti ratova, to je jedino izvesno i najpozitivnije“ (student prava, 29, KG-GM-3).

Iz navedenih izjava proizlazi pozitivno vrednovanje samog događaja smene vlasti kao veliko psihološko i emocionalno rasterećenje. Sama činjenica da se dogodilo nešto što su dugo očekivali doprinosi jačanju uverenja da će promene doći, možda „ne tako brzo“, ali da je tim događajem otvoren put u „bolje sutra“, na to gledaju sa optimizmom i nadom.

Kada se dalje analiziraju odgovori, i pređe sa psihološkog plana doživljaja promena na svakodnevni život i društvene institucije, onda je u odgovorima kod značajnog broja ispitanika prisutno razočarenje, nezadovoljstvo ostvarenim promenama. Prisutno je nastojanje da se konkretnom argumentacijom potkrepe iskazi razočaranja, kod nekih takođe i pokušaj da razočaranje „ublaže“ traženjem „opravdanja“ u objektivnom stanju društva pre oktobarskih promena. Stoga se nezadovoljstvo dometima i efektima promena kod jednog broja temelji na konkretnoj argumentaciji onoga što nije učinjeno, a objektivno je moglo, sa jasnim kritičkim stavom, dok kod drugih često kao izraz „izneverenih očekivanja“ koja i nisu bila utemeljena na realnoj osnovi („oni su obećavali svašta“; „možda ja nisam upućen“; „mi smo blesav narod“ i dr.), tako da je prisutna nesigurnost u pogledu ocena doživljenog iskustva promena. Često, sa kritičkom argumentacijom kod većine ispitanika idu normativistički stavovi i projektivno mišljenje. Ilustrativni su primeri sledećih iskaza:

„Pa, ja sam lično mislila da će mnogo više da se učini na konkretnoj proizvodnji i tu sam lično razočarana. Mislim da je i sadašnja vlast u gradu i

republička vlast morala i mogla više da utiče na to. To je bilo nešto vezano sa zakonima republičkim, to mora da se promeni... Zbog tih zakonskih i oko promena u policiji, sudstvu, i tu isto mislim da je jako sporo išlo... I oko ovog partijskog nameštanja i bez konkursa i bez toga, mislim da je to katastrofa“ (novinarka, VSS,49, KG-LV-5).

„Pa, po mome mi smeta što se poprilično sporo ide napred, poprilično sporo. E sad, moguće je da ja nisam dobro upućen, pa da to i ne može brže, ja to tako i razumem, ali mislim da je moglo nešto da se uradi, nešto brže“ (KV auto-mehaničar, 44, KG-LV-6).

„...Ali zaista je trebala da se povuče jedna crta i da se vidi ko je šta i kako radio. Mislim, to što neko ima funkciju i u sadašnjoj vlasti, a dešavalo se. I vidite koliko ima afera i sa sadašnjim političarima na vrlo visokom nivou... Ono čime sam ja najviše nezadovoljan je pravosuđe, jer po meni je tu metastaziralo, i više nego metastaziralo... Znači, svi ovo procesi koji se dešavaju, koji su više nego jasni da je trebalo da se reše, nisu rešeni, znači postoji neka kočnica“ (sindikalni poverenik, SSS, 33, KG-GM-6).

Primetno je da ovi građani, i pored razočaranja, iskazuju spremnost za kritičko promišljanje, zainteresovanost i projektivno mišljenje, što ukazuje na odustvo apatije i spremnost na aktivan odnos prema društvenoj stvarnosti. Iako bi se uslovno mogli svrstati u „*optimističke pesimiste*“, to je grupa koja bi pored misaonog angažmana bila spremna i za praktično, društveno delovanje. Pesimistička orijentacija u iskazu je više pokretač nego kočnica i znak odustajanja.

b) Kod jednog broja „*aktivističkog*“ tipa odriče se bilo kakav pozitivan efekat promena. U prilog takvim iskazima obično ide argumentacija koja se odnosi na nezadovoljavajuće stanje u pojedinim društvenim institucijama, lokalnim gradskim službama i organima vlasti. Neki ispitanici iz ove grupe su dugogodišnji učesnici opozicionih protesta, osobe sa „barikada“, aktivni učesnici oktobarskih događaja, a neki su se iz pragmatičkih razloga u to uključili. Karakteriše ih pesimizam, po svoj prilici kao posledica neravnoteže ili raskoraka između, po sopstvenoj oceni, „*velikih ulaganja*“, „*ličnih investicija i nadanja*“ u promene, na jednoj strani, i ostvarenih rezultata promena, na drugoj. To je implicitno sadržano i vidljivo iz celovitog teksta razgovora, tako da iskazi koji se navode samo delimično to mogu potvrditi, na primer: „*Mislim da se ništa nije promenilo, čini mi se da su neke stvari gore*“ [sa refleksijom na uzrok koji vidi u karakteru novih vlasti]... *Pa više se ne zna ko plaća, a ko vodu nosi, svi hoće da upravljaju, a niko ne upravlja, svi se prave da rade, a niko ne radi, kako se kaže, oni su razvlašćeni, a ovi nisu dovlašćeni*“ (nezaposlena, nepotpuna VŠS, 49, KG-GM-1). Kod nekih ispitanika se ocena ostvarenih promena definiše krajnje negativno, kao u slučaju ispitanice koja ističe osećanje razočaranja posle 5. oktobra, a što se kvaliteta promena tiče „*lično, ja mislim da je samo na gore*“ (nezaposlena, SSS, 48, KG-GM-2).

2. „*Neaktivistički*“ tip ispitanika je najmanje zastupljen u posmatranom uzorku. Ovom tipu pripadaju uglavnom ispitanici „leve“ ideološke orijentacije, neki pristalice prethodnog režima ili komunističke ideologije „titoističkog“ perioda. Mada svesni lošeg socijalnog stanja u kome se zemlja nalazila do 5. oktobra, same te događaje doživeli su kao „*nešto nedopustivo*“, „*ne priliči demokratiji*“, „*kao prevaru*“, „*državni udar*“. U skladu s tim se doživljaj promena kod nekolicine može označiti kao delimično pozitivno mišljenje o rezultatima promena, pre svega na planu rasta životnog standarda. Istovremeno, ti pozitivni efekti se relativiziraju i minimiziraju poređenjem sa periodom do 1989. godine, kao i stanjem u privredi (primer Zastave). Često su u pitanju iskazi normativističke prirode, a odnose se na očekivanja i tok promena. Zastupljenije su negativne ocene dometa promena, kao i pesimistička očekivanja, posebno u poređenju sa periodom pre raspada SFRJ, kao sa periodom „*boljeg, normalnog okvira života*“. Nekolicina ispitanika ovog tipa, iako „*deklarativno apolitični*“, imaju politički obojen doživljaj promena i argumenaciju situiraju u politički kontekst. Kod jednog broja prisutna je „*prinudna apolitičnost*“, ne toliko zbog „*odbacivanja politike*“, već zbog socijalnih uslova u kojima se nalaze, pa u tom kontekstu i vrednuju rezultate promena. Ovaj tip karakteriše većinom pesimistička očekivanja.

„... *Znači, od 5. oktobra naovamo uslovno je standard skočio, znači, porastao je. Sa druge strane, taj 5. oktobar je doprineo da meni guraju ključ u fabriku... Ako posmatramo od 1990. godine, i sada, kroz primanja, standard je porastao, ali to je opet relativna stvar, jer u vreme Ante Markovića... Ja ne živim bolje, ali živim bolje u odnosu na devedesete, ono, 1991, 1992, kada je bila hiperinflacija*“ (pogonski inženjer, VŠS, 51, KG-GM-10).

„*Kvalitet života? Pa, to su bile do 90-te godine, još Milošević nije došao na vlast, tada se najbolje živelo, a od 5. oktobra posle ovih promena, ništa na bolje nije krenulo, samo još gore*“...(Da li će biti bolje?) – „*Ako ovi ostanu na vlasti, ne*“. (Na pitanje o kvalitetu života i da li je mnogo opao u odnosu na raniji period) – „*Da, mnogo je opao*“. (Na pitanje da li misli da je sada gori život nego onda, ispitanica pokazuje nesigurnost i konfuziju, određenu rezervu, iznoseći donekle protivurečnu argumentaciju) – „*Ne bih znala da vam kažem, kada je bilo gore. Zadnju platu koju sam tada primila, uveče sam mogla tada da kupim 100 grama kafe, sutra ujutru nisam*“ (pretpostavlja se da je ispitanica mislila na period hiperinflacije). (Na pitanje da li ipak ima nešto što je pozitivno) – „*Baš ništa, samo gore*“ (trgovkinja, SSS, 44, KG-LV-4).

„*Nisam optimista, naprotiv, mislim da sam pesimista i mislim da će biti mnogo teže*“ (penzioner, SSS, 54, KG-LV-9).

3. „*Indiferentno-pragmatički*“ tip ispitanika je u uzorku zastupljeniji od „*neaktivističkog*“. Ovu grupaciju karakteriše želja za promenama, ali ostvarenje tih promena ne doživljavaju kroz prizmu političkog delovanja, ili značajnijeg ličnog društvenog delovanja. Ono što im je takođe zajedničko to je odsustvo političkog angažmana u najširem smislu i društvenog aktivizma, tako da ih u tom

smislu karakteriše apatičnost i indiferentnost. Najčešće su to ispitanici koji su apolitični. Pokazuju nezainteresovanost za društvena i politička zbivanja. U verbalnom iskazu o političkim pitanjima pokazuju nezainteresovanost, ponekad „pravdajući“ to navodnom ili faktičkom nekompetentnošću ili neznanjem, profesionalnim brigama. Iznose ponekad tuđe mišljenje kao svoje, što daje utisak nesigurnosti ili straha. Nema u iskazima autentičnog, ličnog iskustva i preciznog stava o doživljaju promena. U pogledu odnosa prema društvenim promenama posle 5. oktobra, variraju od „*strpljivog optimizma*“ i „*želje da se nadaju da će biti bolje*“, do razočarenja i indiferentnosti, pa i pesimizma. Neki od karakterističnih odgovora o rezultatima promena u ovoj grupi ispitanika jesu sledeći:

„Meni savršeno ništa... Ni na bolje, ni na gore, pa na gore i jeste malo, ranije smo bar nešto mogli, ali samo da se razumemo, bez obzira što se promenilo, bar po meni, na gore...“ (penzionerka, SSS, 61, KG-LV-8).

„U pravom smislu se nisu dogodile, možda samo neke personalne promene, na položajima nekih funkcija, političkim, a ništa značajno ovako ne vidim... Pa, možda su promene u brzom uspostavljanju računa... Znači, vrlo su ekspeditivni svi računi i za struju i komunalne usluge, znači đubre, voda, sve ostalo, za poreze svakako...“ (profesorka gimnazije, VSS, 29, KG-GM-4).

„Pa, ništa naročito... Sve je isto... Pa naravno, trebalo bi da budu niže cene, veće plate, pa valjda će biti jednog dana... (U pogledu očekivanja:) – „Pa, bolji standard, niže cene, da možeš sa svojom platom da odeš na letovanje, zimovanje, a ne da ne možeš da odeš nigde“ (radnik, OŠ, 31, KG-LV-10).

„Zastava“ kao simbol identiteta i doživljaja promena Kragujevčana

Doživljaj promena se kod značajnog broja ispitanika fokusira na problem Zastave. To se moglo i očekivati, s obzirom na to da je Fabrika automobila u okviru Grupe Zastava prepoznatljiv znak identiteta Kragujevčana. Grad je, kako u nedavnoj prošlosti, tako i danas blisko povezan sa onim što se događa „u Zastavi“ i „oko Zastave“. Fabrika je na direktan ili indirektan način uticala i još uvek utiče na život Kragujevčana, pa su stoga bila i velika očekivanja građana da se sa promenom režima uđe u društvene i privredne reforme koje će dovesti do rešenja problema Zastave. Otud je sasvim razumljivo što je doživljaj promena u iskazima značajnog broja građana u konkretnoj argumentaciji usmeren na ono što se događalo sa fabrikom u proteklom periodu, posebno posle dekompozicije Grupe Zastava, kada je programom Vlade Srbije 2001. godine započet proces prestrukturiranja ovog privrednog kompleksa. Čak i u slučajevima kada Zastava nije deo ličnog iskustva, ispitanici povezuju svoj doživljaj promena na određen način sa stanjem i promenama koje se tiču Fabrike. Primer Zastave koriste bilo za komparaciju mera prethodne i sadašnje vlasti na republičkom nivou, ili da argumentuju lošu socijalnu sliku grada, ali i da rasvetle svoj odnos prema određenim društve-

nim problemima (neadekvatnoj socijalnoj politici, korupciji, propadanju privrede, lošoj kadrovskoj politici i dr.). Doživljaj promena, koji se u iskazima jednog broja ispitanika usmerava na problem Zastave, na određen način predstavlja i izraz refleksivnog odnosa prema društvenim promenama uopšte.

Dobar broj Kragujevčana ispoljava u iskazima snažan osećaj lokalpatriotizma. Vole grad u kome žive, ali je takođe veoma prisutno, naročito kod starijih ispitanika, razočaranje, jer pamte i „*bolja vremena*“ grada i života u njemu („*Većina ljudi je razočarana u ovaj grad, sredinu, ljude*“, nezaposlena, SSS, 23, KG-LV-3), a kod mlađih nezadovoljstvo uslovima života i sadržajima koje pruža lokalna sredina, posebno zbog „*palanačkog duha*“ koji je, prema nekim izjavama, sve prisutniji.

Pri argumentaciji iskaza nezadovoljstva socijalnim uslovima života u lokalnoj sredini, najčešće to čine koristeći primer Zastave i njene propasti. Tako će jedna od ispitanica istaći da „*mi mnogo dobro znamo kako je u celoj Srbiji i u svim gradovima, ipak mislim da je Kragujevac najgori. Jer, Kragujevac je Zastava, a Zastava je Kragujevac*“ (nezaposlena, SSS, 48, KG-GM-2). Primetno je da se najčešće negativan doživljaj ostvarenih promena posle 5. oktobra povezuje i konkretizuje primerima iz „Zastave“. Takođe se pribegava „ponišćavanju“ i relativiziranju pozitivnih efekata promena na primeru „Zastave“ i situacije koja je usledila 2001. godine posle primene programa Vlade Srbije (up. napred citirani primer: „*Uslovno je standard skočio, znači porastao je. Sa druge strane, taj 5. oktobar je doprineo da meni guraju ključ u fabriku*“, KG-GM-10). Kod nekih ispitanika primetan je pokušaj realnog sagledavanje situacije u kojoj se Fabrika nalazi već duži period, tipa iskaza: „*Sve ima svoj vek, malo se ulagalo u tu fabriku. Proizvode se sve bolji i bolji automobili, ko će da kupi naš auto... Mislim da se nije investiralo. Ono što je izgrađeno, to je to. Niko nije investirao u budućnost*“ (nezaposlena, SSS, 23, KG-LV-3). Program Vlade Srbije najveći broj Kragujevčana doživljava kao proces koji će definitivno zatvoriti vrata Fabrike. Tom prilikom došlo je do otpuštanja „*tehnološkog viška*“, a u strukturi otpuštenih najviše je onih sa nižim kvalifikacijama, tako da se ta situacija u izjavama često koristi da se naglasi kako teret promena najviše podnose upravo radnici, kao u izjavi „*u Zastavi su direktori ostali, a radnike su otpustili*“ (nezaposlena, SSS, 29, KG-LV-3). Prisutne su i izjave u kojima se iskazuje stav razumevanja i sagledavanja objektivne situacije, a na mere Vlade gleda kao na pokušaj da se prekine sa dugogodišnjom pogrešnom politikom: „*U Zastavi je mnogo ljudi radilo sa sela, godinama, i to je naviklo, i to je išlo s kolena na koleno, i sad je kraj tome. Veliki procenat ljudi živi na selu. U Zastavi su samo radi radnog staža, kada dođe vreme letnjeg perioda, ne možeš da ga vidiš. E, sad, istina je morala da dođe na videlo*“ (KV radnik kalioničar, 48, KG-GM-8).

Korupcija i zloupotreba položaja u izjavama Kragujevčana često se argumentuje primerima iz poslovanja Zastave, kako pre, tako i posle 5. oktobra („*Profitirali su na razne načine. Prvo su odmah posle prestrukturiranja uradili*

novu sistematizaciju, podigli su plate. Zatim, posle 5. oktobra mnogi ljudi putuju toliko da je to nemoguće. „Zastava“ kao da radi u pet smena... Te informacije su sve činjenične do zadnjeg dana, 1. avgusta, do kada sam ja radila. Koji je rezultat doneo „Zastavi“ čovek koji odlazi u Rusiju četiri puta? Dalje, Egipat, Kipar...“ /nezaposlena, SSS, 48, KG-GM-2/). Problem korupcije i loše kadrovske politike kao prateći problemi i posle 5. oktobra naglašavaju se upravo primerom iz Zastave, kao u izjavi jedne ispitanice koja ističe podatak da je „prepolovljen broj radnika [u Zastavi], a broj krađa je ostao isti. Zamislite vi taj podatak, to znači da su ostali lopovi“ (novinarka, VSS, 49, KG-LV-5). Kod druge, to se vidi iz obrazlaganja ličnog stava odbijanja da se ponovo zaposli u Fabrici: „Zato što su u Zastavi ostali da rade oni koji su, na primer, u vreme najvećih muka, u vreme štrajka glađu, u vreme pešačenja za Beograd, u vreme svih tih borbi sa direktorom za zajednička prava ljudi, stajali na kapijama i popisivali ko izlazi; ko štrajkuje, a ko ostaje u Fabrici“ (nezaposlena, nepotpuna VŠS, 49, KG-GM-1)

Primetno je da primer Zastave najčešće koriste u svojim izjavama oni građani koji su nezadovoljni dometima društvenih promena, pogotovu kada promene povezuju sa ekonomskim i socijalnim uslovima života. Nezadovoljstvo u pogledu ostvarenih promena iskazuju i oni građani koji su želeli smenu režima i bili „za promene“, pa „slučaj Zastave“ u tim izkazima ulazi u korpus „neostvarenih očekivanja i obećanja novih vlasti“. Kod onih koji su bili pristalice prethodnog režima, ili kod onih koji 5. oktobar nisu doživeli kao značajnu prekretnicu, primer Zastave se koristi za potvrdu, najčešće negativnih rezultata društvenih promena ili pesimističkih očekivanja.

Odnos prema lokalnoj vlasti

Shvatanje politike i odnos prema *političkom* građana Kragujevca nema nekih posebnih specifičnosti u odnosu ne već uočene opšte karakteristike građana Srbije.¹⁶ Ovom prilikom razmotriće se njihov odnos prema akterima političkog delovanja u lokalnoj sredini, imajući u vidu da je u lokalnoj sredini odnos vlasti i građana najdirektniji, a doživljaj vlasti, u smislu njenog uticaja na svakodnevni život, najneposredniji. Slogan „vlast kao servis građana“, promovisan od strane novih vlasti, uticao je na još jače podsticanje već prisutne nepolitičnosti građana i na njihov otklon i kritičku distancu prema *političkom* uopšte na jednoj strani, i doživljaj politike kao borbe za položaje i privilegije, na drugoj. Značenje koje bi ovaj slogan mogao imati u širem smislu: „mi ćemo obavljati poslove koji su u nadležnosti lokalnih vlasti i u interesu građana, a građane ne treba da zanima politički aspekt našeg delovanja“¹⁷ još više podstiče apolitičnost i distancu prema politici. Građani su značenje metafore „vlast kao servis građana“, više prepoznali kao prostor za promociju ličnih i stranačkih interesa predstavnika vlasti,

¹⁶ Videti poglavlje o shvatanjima politike.

¹⁷ Takvom pristupu odgovara iskaz jedne od ispitanica: „Najbolje bi bilo da ne znamo ni ko je na vlasti, ni u gradu, ni u državi, ali da se normalno živi i da se normalno radi“ (KG-LV-4).

nego interesa samih građana. Kada iznose mišljenje o političkim akterima na lokalnom nivou, procenjuju ih i doživljavaju njihovo delovanje preko ličnih osobina i vrednosti, i društvenog prostora u kom deluju za koji važe posebni zakoni „*vlasti i moći*“, a koji su deo politike („*vlast je vlast*“).

Kragujevčani su i u prethodnom sazivu Skupštine grada imali iskustvo „*nove*“ vlasti posle lokalnih izbora 1996. godine, kada je na lokalnim izborima pobedila opozicija (koalicija Zajedno). Stoga je u iskazima građana prisutna i komparacija, odnosno, relacione konstatacije kada o sadašnjoj vlasti govore kao o „boljoj“ ili „goroj“ u odnosu na prethodnu. Takav odnos najčešće se sreće kod „indiferentno-pragmatičnih“ tipova građana, uglavnom apolitično orijentisanih, pri čemu to, šta je to „bolje“, a šta „gore“, ostaje krajnje nedefinisano, u smislu „rade“ – „ne rade“, „ne znam“, „sporo rade“, „nemam uvid“ i sl. Jedna od ispitanica će tako u pokušaju da napravi poređenje zapasti u kontradikciju, pa se iz iskaza vidi da u stvari nema naročito dobro mišljenje ni o sadašnjoj, a ni o prethodnoj vlasti: „*Ne mogu da kažem da ništa ne rade. Evo, završili su ovaj autoput kroz grad... Mislim da je ova vlast u Kragujevcu bolja nego prethodna ...*[O koaliciji Zajedno:] *Ni oni ništa nisu uradili*“ (nezaposlena, SSS, 23, KG-LV-3). Često se rad prethodne lokalne vlade ocenjuje kao *bolji*, s obzirom na komparativne prednosti koje sadašnja vlast ima, a građani ih vide u finansijskim sredstvima i novom ustrojstvu vlasti na svim nivoima, što prethodna vlast nije imala.¹⁸

Sudeći prema izjavama građana, postoji veoma naglašeno nezadovoljstvo rezultatima rada lokalne vlasti. Kada argumentuju svoje nezadovoljstvo političkom strukturom vlasti, vidi se da odgovori variraju u opsegu, počev od toga da ta vlast „*uopšte nije nova, to su samo akteri stare vlasti*“ (ispitanik misli na komunističku prošlost većine političkih aktera) (penzioner, SSS, 54, KG-LV-9), preko stava koji ukazuje na značajno prisustvo vlastodržaca iz prethodnog režima: „...[JUL-ovci, Radikali SPS-ovci] *ostali su na čelu određenih institucija koje su upropastili, promenili su stranke i dalje upropašćuju ista preduzeća*“ (nezaposlena, nepotpuna VŠS, 49, KG-GM-1), do stava da: „*su na svim mestima partijski građani, što inače nije bilo obećanje DOS-a... Za sada mislim da je u Kragujevcu, znači, potpuno tajna partijska država*“ (novinarka, VSS, 49, KG-LV-5).

U izjavama koje sadrže određenu argumentaciji kritičkog odnosa prema lokalnoj vlasti, ona najčešće podrazumeva uopštene formulacije kao što su: „*neefikasnost*“, „*neorganizovanost*“, „*loša kadrovska struktura*“, „*nedovoljno znanja*“, „*sklonost ka bogaćenju*“, „*zloupotreba funkcija*“, „*rade više za sebe*“ i dr. Retko se navode primeri i argumenti doživljenog, ličnog iskustva, a kada to čine onda se to po pravilu izvodi iz rada javnih preduzeća i institucija na lokalnom nivou („*Zadovoljan sam u tom komunalnom radu, jer to sam video, to je argument*“, KG-GM-10).

¹⁸ „Meni se čini da je Verkova vlast mnogo poštenija i mnogo više uradila... da je ona lokalna vlast više uradila za grad u nemogućim uslovima, nego ovi sada kada imaju donacije sa svih strana“ (časovničar, 62, KG-GM- 9).

Iz odnosa prema društvenim promenama u lokalnoj sredini izvode odnos prema vlasti i njenom radu. Vodeće političke aktere i njihov rad najčešće vrednuju prema njihovim ličnim, moralnim i profesionalnim osobinama, čime argumentuju pojave zloupotrebe položaja i sklonosti ka bogaćenju, kao i obratno, jer u lokalnoj sredini „svako svakog zna“, tako da se odnos prema vlasti personalizuje i prevodi na lični plan. Vodeće političke ličnosti u iskazima građana predstavljaju personifikaciju same vlasti, a to se vidi iz iskaza kao: „*Verkova vlast*“, „*Vlatkova vlast*“, što je takođe i izraz otuđenosti građana od vlasti i politike uopšte. Sa određenim izuzecima, kada se ne uočava bitna razlika („...*po meni je to politika koja se sprovodi po dubini*“, KG-GM-10), uglavnom pri poređenju nivoa vlasti i rezultata njihovog delovanja, najgore prolazi lokalna vlast. „*Ovo što sam rekao, na lokalnu nikakva, na saveznom malo bolja, a po meni na republičkom najbolja*“ (sindikalni poverenik, SSS, 33, KG-GM-6). „*Savezna vlada se ne trudi baš toliko, ona nije čak više ni sigurna da postoji savezna država, pa tako, savezna vlada je neki zamišljeni oblik vlasti. A lokalna vlast mi se ne dopada uopšte*“ (učenica, 17, KG-GM-7). „*Lično mislim da trenutno Kragujevac ima najlošiju vlast koja je ikada postojala posle rata, u odnosu na sve vlasti, to je mislim katastrofalno po obrazovanju, po spremnosti, po sposobnosti, po dejstvima...*“ (KG-LV-5); „*Na lokalnom nivou, ja bih vlast odmah smenila*“ (KG-GM-1).

Koliko god imali negativan odnos prema kvalitetu rada lokalnih organa vlasti, građani tu situaciju ipak vide kao „prolaznu bolest“, kao posledicu „*sporosti promena*“, „*nesnalazjenje u vlasti*“, a za pojave korupcije i zloupotrebe smatraju da „*će im se vratiti kao bumerang*“, što praktično znači da veruju u instituciju smenljivosti vlasti. Takav stav bi se mogao smatrati kao značajna tekovina iskustva smene vlasti ostvarene oktobarskim događajima 2000. godine.

Zaključna razmatranja

Na osnovu sprovedenog istraživanja i analize iskaza Kragujevčana, primetno je značajno prisustvo aktivizma ispoljenog tokom oktobarskih događaja 2000. godine, kao i osećanje besperspektivnosti po pitanju ostvarenih rezultata i očekivanja društvenih promena. Razlozi takvog stanja su višestruki.

Naglašeni aktivizam Kragujevčana proizlazi jednim delom iz socio-ekonomskog beznađa u kojem su se nalazili u poslednjih desetak godina. U tom smislu su delili sudbinu građana Srbije, ali je njihovo stanje bilo dodatno otežano propašću velikog industrijskog kompleksa od koga je grad zavisio. Međutim, to se ipak ne može uzeti kao dovoljno objašnjenje, jer se iz loših, pa makar bili katastrofalni socijalni uslovi života kakvi su bili u Kragujevcu, ne može direktno izvlačiti spremnost i aktivizam građana, pogotovo u uslovima naglašene represivnosti političkog režima kakav je tada bio na vlasti. To čak dovodi pre do pasivizacije i apatičnosti, što je inače bilo u značajnoj meri ispoljeno i u ponašanju Kragujevčana. Može se reći da su nedovoljni aktivizam i pasivnost, i pored značajnog prisustva delovanja opozicionih partija, čestih sindikalnih okupljanja i protesta (koji

su više imali politički, nego socio-ekonomski predznak) bili prepoznatljiva obeležja socio-psihološkog i političkog stanja u gradu u čitavom prethodnom periodu. Dodatni, ali čini se ključni razlozi značajnog aktivizma Kragujevčana u oktobarskim događajima mogu se naći u sledećim razlozima.

Kragujevčani su posle lokalnih izbora 1997. godine po prvi put izborili i dobili novu, opozicionu lokalnu vlast. Iskustvo promena i doživljaj posledica tih promena je nešto što je na građane uticalo u dvostrukom smislu. Prvo, u pozitivnom, dovelo je do jačanja svesti i saznanja da su promene moguće, a drugo, da one i nisu donele ono što se očekivalo, jer ta vlast nije mogla, ni subjektivno, a ni objektivno gledano, bitnije da utiče na društvenu svakodnevicu Kragujevčana. Nije mogla pre svega uticati na sudbinu Zastave. Takođe, bez obzira što je politička koalicija Zajedno imala lokalnu vlast i delovala bez većih unutrašnjih političkih tenzija, nije uspevala da građane „zaštiti“ od represivnosti režima. Nadležnost republičkih vlasti je bila prisutna u gotovo svim značajnijim privrednim organizacijama i institucijama, i to je bilo jedno od ograničenja. Drugo, problemi grada su bili suviše krupni za nivo lokalne vlasti. S druge strane, ono što je bilo vidljivo naročito u 1999. godine (u uslovima ratnog stanja), kada se lokalna vlast stavila u službu odbrane i saniranja ratnih razaranja, što je na određen način bilo razumljivo, ušla je istovremeno i u ideološko-propagandnu mašineriju „nove“ političke homogenizacije masa koju je sprovodio tadašnji režim.

Za sazrevanje svesti o nužnosti društvenih promena bilo je od posebnog značaja delovanje *nezavisnih* lokalnih medija. Najznačajnija u tome je bila uloga lokalne televizije RTK (osnivač Skupština grada) i nedeljnika „Nezavisna Svetlost“ koja je, budući autonomna u svom delovanju, bila kritički usmerena ne samo prema republičkim vlastima već i prema predstavnicima lokalne vlasti. Kragujevac je tada bio medijski i informativno mnogo slobodniji i otvoreniji od mnogo većih centara (Beograda ili Niša, na primer) u kojima je bila prisutna informativna blokada. Uz to, krajem 1998. i tokom 1999. a naročito početkom 2000. godine, zapaža se nagli razvoj civilnog sektora, posebno NVO-a. Koliko god bile marginalne i nedovoljno organizovane u svom delovanju, one su odigrale značajnu ulogu u širenju ideja o nužnosti društvenih promena i potrebi aktivnog delovanja građana u njihovom ostvarenju. Sprega između lokalnih medija i civilnog sektora imala je značajnu funkciju u čitavom procesu predizborne kampanje. Saznanje i svest o nužnosti promena kod Kragujevčana su sazrevali, pre svega, na iskustvu već ostvarenih promena (lokalna opoziciona vlast) koje nisu bile dovoljne i zadovoljavajuće da se situacija u gradu bitnije promeni, a promene su bile pitanje života. Taj momenat velikih očekivanja i probuđena nada za Kragujevčane su bili septembarski izbori, a naročito oktobarski događaji kada su masovno stali u odbranu izbornih rezultata. Društvena prekretnica označena 5. oktobrom za građane je bila puna očekivanja.

Dogodilo se da, posle više od godinu dana od smene režima, doživljaj promena kod većine Kragujevčana prate osećanja razočaranja, pesimizma i

besperspektivnosti. Kod jednog manjeg broja ispitanika prisutan je optimizam i strpljenje, jer su promene na „bolje“ neminovne, pošto „gore ne može biti“, ali to ide, po njima, neprihvatljivo sporo. Beperspektivnost u iskazima pojavljuje se kao posledica nezadovoljstva brzinom, sadržinom i kvalitetom ostvarenih promena. Očekivanja su za Kragujevčane bila povezana, kao prvo, sa oživljavanjem, tj. rešavanjem problema Zastave, i poboljšanjem socijalnih uslova života. Iako je primetan blagi rast dohotka i porast kupovne moći u posmatranom periodu, građani to dosta realno sagledavaju kao posledicu priliva finansijskih sredstava od donacija iz inostranstva i različitih vidova socijalne pomoći, a ne kao rezultat oživljavanja privrednih aktivnosti. Mogli su razumeti i prihvatiti da se problem Zastave nije mogao i nije želeo rešiti za vreme vladavine prethodnog režima. Takođe, su bili svesni nemoći prethodne opozicione vlasti da na tom planu nešto bitnije učini, ali ne prihvataju da posle godinu dana nova republička vlast započne proces restrukturiranja privrede masovnim otpuštanjem radnika kao „tehnološkog viška“, a da pri tom ne ponudi i ne pronađe nova rešenja za rast zaposlenosti kroz pokretanje i razvoj novih privrednih aktivnosti. Uz to, prisutno je nezadovoljstvo rezultatima lokalne vlasti koju Kragujevčani doživljavaju manje-više kao još jednu „lokalnu nepogodu“ koja ih je zadesila, ali koja će proći, jer su prepoznali i imaju doživljaj „smene vlasti“ kao tekovinu demokratskih promena. Zabrinjava svakako činjenica da je na poslednjim predsedničkim izborima 2002. godine primetna pojava preusmeravanja jednog dela biračkog tela ka radikalnijim, „desnim“ političkim opcijama. To se može u velikoj meri dovesti u vezu sa socijalnim stanjem u gradu, potrebom za promenama, ali i sa osećanjem besperspektivnosti. Oživljavanje privrednih aktivnosti i poboljšanje socijalnih uslova života je ono što su Kragujevčani pre svega očekivali. Međutim, čekanje na strateškog partnera u cilju oživljavanja Fabrike automobila Zastava u svesti Kragujevčana je isto što i „čekati Godoa“. Beperspektivnost u velikoj meri proizlazi iz činjenice da je Zastava još uvek prepoznatljiv znak identiteta i doživlja promena u svesti lokalnog stanovništva, a rešenje tog problema se još ne vidi.

Generacija R: pogled iz ugla mladih

Ideja da se piše o stavovima „mladih“ za mene je od samog početka bila problematična. Prvi problem sa kojim sam se susrela bio je: kako uopšte odrediti ko su to „mladi“? Čitanje intervju me je uverilo da osobine koje bi tradicionalno trebalo da poseduju mladi ljudi (optimizam, netradicionalizam, otvorenost ka različitosti, želja za saznavanjem novog i tome sl.) nisu jednako distribuirane u odnosu na starost ispitanika. Stepenn obrazovanja i materijalni standard života, i iz toga proistekli uslovi i mesto stanovanja (varošica/prigradsko naselje naspram grada, veća sredina naspram manje), interesovanja, socijalna umreženost i komunikativnost stoje u čvršćoj korelaciji sa „mladalačkim osobinama“ nego sama starost ispitanika. Vrlo brzo mi je postalo jasno da praćenjem ove linije mišljenja neću uspeti da odredim granicu „mladosti“ i konstruišem uzorak. Granicu sam odredila, uslovno rečeno, veštački (30 godina), distancirajući se od samog empirijskog materijala. Prilikom određivanja ove granice vodila sam se razmišljanjima o drugom problemu koji me je mučio, a koji se može sažeti u jednom pitanju: *da li je uopšte moguće govoriti o zajedničkim generacijskim karakteristikama* i oko čega se one, ako postoje, konstruišu. Sama metodologija istraživanja (produbljeni intervju), koja pruža uvid u dublje slojeve ličnosti ispitanika, akcentovala je više mogućnost uživanja u individualne mehanizme ponašanja i mišljenja svakog pojedinačnog ispitanika, njegove individualne i socijalne strategije komunikacije i delanja, nego statističku preglednost distribucije određenih varijabli u odnosu na odabrane kategorije analize, starost ispitanika na primer. Upravo ova metodološka specifičnost dala mi je ideju da se osmelim da u analizi idem iza nivoa pojavnog i da pokušam da dekodiram mehanizme koje su ljudi određenog uzrasta, zatečeni na jednom geografskom, političkom i socijalnom prostoru u intenzivnom pokretu, kakav je bio Srbija 1990tih, razvili kako bi preživeli i održali svoj lični i socijalni život u stanju relativne ravnoteže. Osnovna pretpostavka ove analize bila je da mladi ljudi koji su završili školu imaju određena očekivanja od života i društva u kome žive, u smislu pronalaženja odgovarajućeg zaposlenja, osamostaljivanja od svoje primarne porodice, obezbeđivanja materijalnih i finansijskih sredstava za život za sebe i svoju buduću porodicu i tome slično. Bez obzira na individualne specifičnosti sadržaja svakog pojedinačnog fantazma, verujem da na nivou populacije ovo stanje

očekivanja čini da se pripadnici populacije koji su u sličnom socijalnom položaju, proisteklom iz, s jedne strane, sličnosti životne dobi u kojoj su, a s druge strane jedinstvene socijalno-političke situacije, ako ne misle isto ono bar razmišljaju o istim temama, što nužno ima za posledicu sličnosti u percepciji vlastitog mesta i pozicije unutar društva/zajednice.

Od mira ka ratu: put od Generacije X do Generacije R

Sredinom 1990tih godina kulturna javnost Srbije bila je zaokupljena polemikom neposredno potaknutom knjigom kulturnog kanadskog pisca Duglasa Koplana, *Generacija X*. Idejna osa polemike vrtela se oko pitanja da li u Srbiji postoji Generacija X i, ako da, da li se njeni pripadnici razlikuju od svojih kanadskih vršnjaka, o kojima Koplana piše, i na koji način. Da li je pripadnost određenoj starosnoj grupi faktor koji je više određujući od faktora sredine ili kulture u kojoj smo socijalizovani i unutar koje živimo? Gde su granice kulture čiji smo deo? U kojoj to kulturi žive članovi ove generacije?

U svojoj knjizi, Koplana Generaciju X definiše kao bezidejnu i razočaranu omladinu, koja biva, u vremenu recesije, osuđena na učmalost i stagnaciju. S jedne strane relativna stabilnost i uređenost društva u kome žive, na koje su navikli i koje ne žele da menjaju, a s druge strane osećanje da za njih u tom društvu nema mesta i da na individualnom planu oni, zbog te činjenice, ne mogu participirati u toj stabilnosti, čine da se na nivou generacije materijalizuje neprepoznat fenomen straha za vlastitu budućnost, koji proizvodi konstantno prisutno osećanje latentnog nezadovoljstva i osujećenosti koje, na izvestan način, pasivizira i onemogućuje svaku kolektivnu socijalnu akciju. Generacijska strategija tako postaje nesuočavanje. Destimulativnu i bezbojnu sadašnjicu obogaćuju i dekomponuju recikliranjem istorije,¹ proživljene i konstruisane, pokušavajući da prevaziđu mučno osećanje nesigurnosti. Nesigurni u mogućnost ostvarenja fantazma o vlastitoj budućnosti utapaju se u režim opijanja i obavljanja „mekdžoba“.² Loš posao i dobro obrazovanje postaju tako zaštitni znak cele jedne generacije, odrasle u stabilnosti porodica srednje klase i u stilu života koji nisu u mogućnosti ili raspoloženju da po odlasku iz roditeljskog doma ponove. Na individualnom i generacijskom planu to rezultira sindromom povučeniosti u

¹ „Frizura joj je izgledala u dlaku kao one što su nosile prodavačice parfema u Vulvortu u Indijani pedesetih. Znaš ono – slatka je ali tupava – udaja će je spasiti od života po prikolicama. Ali haljina je izgledala kao iz ranih šezdesetih, kakve su nosile Aeroflot stjuardese – znaš – ona stvarno jadno plava koju su Rusi nosili pre nego što su svi počeli da kupuju Sonije i da nose Gaj Laroš dizajn svojih polit-biro kapa. Ali ta šminka! Savršenstvo stila Meri Kvant sedamdesetih, sa onim sićušnim plastičnim minđušama na klips koje su izgledale kao gumene prostirke u kadi koje su imali homiči u Holivudu oko 1956te. Stvarno je pogodila ono najjadnije – bila je najbolja. Skroz.“, TREJSI, 27 (Koplana, 1997: 1).

² Mekdžob: posao u uslužnoj delatnosti, slabo plaćen, besperspektivan, bez dostojanstva, bez budućnosti. Često ga smatraju zadovoljavajućim izborom u karijeri za ljude koji je nikada nisu imali (Koplana, 1997: 5).

sebe i nepredvidljivošću ponašanja. Oni nemaju na šta da usmere svoj bes, ni šta da im rastera strah, nemaju kulturu kojom bi nadomestili svoje rastrojstvo. Jedino utočište za njih je dobro zaštićen unutrašnji svet, koji ih čuva od frustracije koju proizvodi društvo koje ne pruža nikakvu perspektivu mladom čoveku.

Mnogi protagonisti ove polemike, i sami pripadnici označene generacije rođenih između 1961. i 1971. godine, prepoznali su sopstvene lične i socijalne životne dileme u Koplandovom književnom konstruktumu. To nije čudno, s obzirom na činjenicu da je prvo izdanje ove knjige izašlo 1991. godine, iz čega proističe da je Kopland vlastite opservacije i iz toga proistekle kontemplacije bazirao na vremenu koje prethodi 1990tim, u kome je život i u našoj zemlji umnogome podsećao na onaj u Kanadi. U tom periodu, put u inostranstvo nije bio egzotični fantazam već standard dostupan ako ne svima, a ono bar velikoj većini stanovništva, a osećanje pripadnosti globalnom nešto što se podrazumeva, nasuprot osećanju izolovanosti i izopštenosti koje je obeležilo potonji period. Pripadnici ove generacije su, tako, spletom srećnih istorijskih okolnosti, socijalizovani na način koji im je omogućio da po početku građanskih ratova u bivšoj Jugoslaviji relativno lako donesu odluku o odlasku u inostranstvo. Relativno dobar školski sistem i znanje stranih jezika, iskustvo putovanja i boravaka u inostranstvu iz detinjstva i mladosti, mnogima od njih su pomogli da se bez suvišnog straha odluče na promenu mesta boravka. Odlazak u inostranstvo, posebno onih školovanih, fakultetski obrazovanih mladih ljudi, postao je, tako, fenomen koji je obeležio Generaciju X na bivšim jugoslovenskim prostorima.

Devedesete godine su iz korena promenile život ljudi na bivšem jugoslovenskom prostoru. Nacionalni i iz njih proistekli ratni sukobi prekrili su granice bivše jugoslovenske države i sa njima obrazovne sisteme, političke institucije, socijalni život i navike stanovništva. Ratna stihija se širila nekontrolisano, proizvodeći ogromna materijalna, emotivna, kulturna i institucionalna razaranja u svim zemljama bivšeg jugoslovenskog regiona. Ipak, čini se da po dužini trajanja destruktivnog trenda i dominacije osećanja izolovanosti i besperspektivnosti, u javnom diskursu i mislima stanovništva, treba izdvojiti Srbiju, koja je neposredno i posredno bila involvirana u gotovo sve sukobe na ovom prostoru. Socijalna izolovanost i sankcije imali su za posledicu stvaranje relativne atmosfere autarhičnosti socijalnog sistema, osećanja bitno različitog od osećanja participacije u globalnom kojim je bila obojena socijalna realnost perioda koji je prethodio 1990tim. Od početne virtualno konstruisane, sa uvođenjem sankcija, socijalna autarhičnost je postala realna, sa ogromnim posledicama po ekonomski sistem. Veliki proizvodni sistemi u društvenom vlasništvu dizajnirani po merilima velike Jugoslavije ispočetka su radili sa smanjenim kapacitetom, sa idejom da će diskrepanciju u potrebama smanjenog tržišta i nasleđenih proizvodnih kapaciteta uspeti da prevaziđu izvozom, da bi po uvođenju sankcija ubrzanom dinamikom počeli da propadaju. Prinudni odmori i nemogućnost zaposlenja postali su realnost većine stanovništva. Na individualnom planu, to je rezultiralo široko raširenim osećanjem anksioznosti i malodušnosti zbog

nemogućnosti da se s jedne strane preživi, a s druge zadovolje druge socijalne i emotivne potrebe, koje nisu preko noći nestale. Nezadovoljstvo i razočaranost sa individualnog preneli su se i na socijalni plan, rezultirajući brojnim štrajkovima, koji su dalje vodili destrukciji dotada važećeg sistema vrednosti, socijalnoj dezorijentisanosti i eroziji institucija. U takvom uznemirujućem entropijskom okruženju stasala je tokom protekle decenije jedna nova generacija mladih, sa bitno drugačijim socijalnim iskustvom od onog koje je, u njihovim godinama, obeležilo i usmerilo budućnost Generacije X.

Njihovo odrastanje obeležili su ratovi, razaranja, nedostatak pažnje roditelja obuzetih problemima preživljavanja, skraćeni časovi, produženi, višemesečni školski raspusti zbog nedostatka grejanja, štrajkova, bombardovanja, stihijsko odrastanje u nestabilnom i često neprijateljskom okruženju. Za razliku od pripadnika Generacije X njima društvo nije ponudilo solidno obrazovanje, jer su se zatekli u školskom sistemu pred kolapsom, većina ne govori strane jezike ili ih govori vrlo loše, nisu putovali jer nije bilo para i mogućnosti da dobiju vizu, njihovo jedino socijalno iskustvo vezano je za njihovu zemlju, i zato ne čudi što većina ispitanika svoj život i budućnost ne vidi u inostranstvu.

Muškarac, 28 godina, Muzička akademija, nezaposlen, Pirot:

...Ja nisam bio u inostranstvu, mada znam neke ljude koji su bili i koji su mi pričali kako tretiraju Srbe u tim drugim zemljama... Ja bih uvek ostao ovde... jer je ovo moja zemlja, moje govorno područje i ovde su moji prijatelji.

Oni ne pamte stanje koje nije vanredno. Za potrebe ove analize označićemo ih kao Generaciju R (ratnu generaciju).

Tokom 1990tih, odlazak tada mladih pripadnika Generacije X u inostranstvo, zbog razmera koje je poprimio, postao je važno socijalno i političko pitanje, tako da ne čudi što mnogi sada mladi pripadnici Generacije R izražavaju mišljenja o ovom pitanju u formi političkog stava.

Žena, 26 godina, Filološki fakultet, nezaposlena, Užice:

...Ja nikad nisam bila za to da mladi, školovani, pogotovu školovani ljudi, odlaze odavde.

Sa intenziviranjem krize pripadnici Generacije X su doneli generacijsku odluku da se ne bore za promene već da promenom individualnog mesta boravka izbore za sebe kao individue pravo na život kakav su želeli za sebe ili koji su mogli da podnesu. Nisu se osećali spremnim da ostanu i investiraju sebe u neizvesni projekat promene postojećeg nezadovoljavajućeg stanja, osećajući da ih od ostvarenja života o kakvom su maštali razdvaja samo državna granica, koju nije bio problem preći.

Za razliku od njih, Generacija R nije bila u poziciji da učini takav izbor. U vreme kada je ona stasala, državne granice su postale ozbiljna prepreka, a njihov prelazak iscrpljujući projekat sa neizvesnim ishodom. S druge strane

granice, iz njihove perspektive, nije ih čekalo prijateljsko okruženje sa poznatim pravilima igre, već nepoznata paralelna realnost o kojoj nisu imali nikakvo neposredno iskustvo.

Muškarac, 28 godina, hemijski tehničar, Pančevo:

Ako bi me neko pitao šta si po nacionalnosti, kažem da sam američki Crnac, Afroamerikanac. To sam shvatio kada sam video neke niže slojeve Nemaca u trci Formule 1. Pošto sam bio na najgorem mestu, sa najjeftinijim ulaznicama gde su bili najsiromanjiji Nemci, pa sam video iste one životinje koje vidam na najgorim svadbama na koje sam otišao. Isti su to ljudi.

Intenzitet osećanja koji prati susret ili razmišljanje o Drugima, koji žive van granica naše zemlje, kao i posledice tih susreta, realnih i virtuelnih, na lični život i sadržaj socijalnih stavova ispitanika, dirljivo svedoče o vremenu izolovanosti i zatvorenosti prema spoljašnjem svetu u kome su ovi mladi ljudi socijalizovani.

Žena, 26 godina, Filološki fakultet, nezaposlena, Užice:

...Ja nikad nisam bila u Hrvatskoj... Bila sam samo u Jasenovcu, na ekskurziji, u Hrvatskoj, i na Plitvicama... I nemam izgrađeno mišljenje o Hrvatima, jer ih i ne poznajem, ali je interesantno da me je Zagreb privlačio kao grad... Meni su Hrvati, bez obzira na sve, izuzetno simpatični. Ne mislim na Mesića i kompaniju nego na narod kao narod. To je narod koji ja poznajem preko televizije. Nekako su različiti od nas.

Njihovo jedino sećanje odgovara realnosti koju žive. Oni žive „normalno“ jer je stanje socijalnog haosa jedino stanje koje poznaju. Termin „normalno“ upotrebljavaju bez jasne ideje o njegovom realnom sadržaju, preuzimajući ga iz javnog diskursa kao samopodrazumevajući. Na insistiranje intervjuera da pojasne šta podrazumevaju pod ovim pojmom, obično govore o vlastitim fantastičnim mozaičkim konstruktima recikliranim iz fragmenata različitih izvora sa kojima dolaze u kontakt. Vrlo popularan izvor su izjave političara i političkih stranaka koje su 1990tih u Srbiji postale svojevrsan kulturni fenomen i omiljena tema i predložak za razgovore sa bliskim prijateljima. Iznenađuje podatak da sam samo u intervjuu jednog ispitanika naišla na izjavu da sa bliskim prijateljima najčešće/obično razgovara o devojkama, ali nema niti jednog intervju u kome se kao jedna od najfrekventnijih tema razgovora ne spominje politika.

Ko su pripadnici Generacije R

Kao pripadnike Generacije R označili smo sve one mlade ljude mlađe od 30 godina, tj. sve one rođene od 1971. do 1984. godine, kada je rođen naš najmlađi ispitanik. To su mladi ljudi koji su završavali srednju školu od 1990. godine pa na dalje tokom devedesetih. Pre svog punoletstva oni su osetili razornost socijalno-političke krize koja je zahvatila prostor bivše Jugoslavije. Naravno, ova generacija unutar sebe nije monolitna. Na osnovu prikupljenog empirijskog

materijala unutar nje moguće je izdvojiti nekoliko podgrupa, koje ćemo ovde prezentovati, u cilju jasnijeg teorijskog razlikovanja, u formi idealnih tipova (Veber). U intervjuima i odgovorima konkretnih ispitanika često je moguće naći osobine i više od jednog tipa, ili ispitanike koji bi se mogli nazvati „graničnim“ slučajevima, što prema našem mišljenju ne umanjuje teorijsku vrednost ove tipologije. Osnovni teorijski cilj ove klasifikacije bio je da pokuša da raščlani tipove/mehanizme reakcija mladih ljudi na nestabilno okruženje unutar koga se odvija njihov život. Mogu se identifikovati četiri podgrupe unutar Generacije R:

B92 generacija. Odlikuje je vera u određene medije – B92, „Vreme“... Njeni pripadnici su uglavnom „urbani“ mladi ljudi (ovaj pridev često sami upotrebljavaju kako bi opisali sebe), uglavnom iz gradskih sredina. Pokazuju izvesnu dozu antipatije prema konstruisanom ruralnom, koje u njihovom fantazmu predstavlja antipod onoga što su oni ili kako bi želeli sebe da vide. Gaje entuzijazam prema mehanizmu tržišta i principima liberalne ekonomije. Veruju u tranziciju. „Favorizuju privatnu svojinu, pojedinca u odnosu na interese države, zalažu se za ‘meke’ granice, protive se izolacionizmu“ (Pantić, 2002: 87). Imaginarni standard svih stvari je Zapad. Politički su aktivni, ili bi bar to želeli da budu. Vrlo su zainteresovani za konkretne političke i socijalne promene i načine kako ih je moguće ostvariti.

Muškarac, 28 godina, hemijski tehničar, Pančevo:

Uglavnom se pouzdam u stavove ovih iz „Vremena“, ovih sa B92. Stekli su neku reputaciju kod nas... Ljudi samo pričaju o nekim svojim pravima pri tome uopšte ne vidim i neku obavezu prema tom pogonu... Dođe čovek, onako, lagodno da se odmori na poslu. Očekuje, pošto je sa sela, može da uzme bolovanje kad mu se hoće i da radi tu zemlju i tako... Mislim da treba da se menjaju radne navike. Ja podržavam promene. Biće bolje, sigurno, kroz nekoliko godina.

Svet u kome oni žive, ili se bar trude da to ostvare, možemo odrediti kao globalni. Motivirani željom da drže korak sa „svetom“ i prate „svetski“ trend, oni participiraju u globalnom posredstvom interneta, kablovske televizije, čitanjem stranih časopisa i knjiga.

Pripadnici ove podgrupe su politički aktivni, veruju u mogućnost socijalne i političke promene posredstvom lične inicijative i angažmana. Često participiraju u radu NVO sektora, i *grass roots* inicijativama. Maštaju o tome da žive u tržišnoj privredi uređenoj po principima liberalne ekonomije, sa jasno definisanom privatnom svojinom, pravima i obavezama građana učesnika u njoj, državi gde će stručnost biti na ceni. Spremni su na odricanje. Reforme im idu na ruku. Imaju velika očekivanja od njih.

Provincijalci. Obično mladi ljudi iz provincije koji su studirali u većim centrima, ali ne nužno. Njihova *differentia specifica* je u tome što imaju vrlo izraženo osećanje izolovanosti od glavnog toka. Mesto svog prebivališta identifikuju sa periferijom u odnosu na imaginarni centar. Ipak, za razliku od prethodne

podgrupe, kod koje se ovo osnovno osećanje može takođe javiti, njih to saznanje parališe i pasivizira, umesto da podstiče na akciju i promene. Oni se prepuštaju struji, verujući da provincija/periferija/lokalna zajednica funkcioniše po nepro-menljivoj unutrašnjoj logici i da je pojedinac po tom pitanju nemoćan. Promene su moguće samo ako represivnim putem budu nametnute iz centra (države, određene institucije i sl.) O problemima promišljaju sa bezbedne distance.

Žena, 26 godina, Filološki fakultet, nezaposlena, Užice. U segmentu razgovora o kasnim izlascima mladih i jutarnjem vraćanju kući, ispitnica kaže:

Ja lično ne podržavam to. Uklopila sam se u to, ali ne podržavam. Niko od nas kada bi nas pitali ne bi to podržao, ali svako od nas – kako ću da izađem u 7 sati i da sedim sama onako, a da nema ljudi, a kad pođem svi ljudi dođu.

Intervjuer: Kako taj problem može da se prevaziđe?

Jedino ograničavanjem rada lokala.

Intervjuer: Znači, ne postoje unutrašnji mehanizmi da čovek sam donese odluku nego mu ipak treba neka represija odozgo, država ili lokalna sredina treba da donese uredbu?

Da. Mislim da bi to bilo najbolje.

(Konformizam. Očekuje da to neko drugi reši za nju, institucija ili država. Odbijanje odgovornosti.)

Svet u kome oni žive omeđava, prostorno i mentalno, lokalna zajednica iz čije sigurnosti upućuju nostalgичni pogled prema zamišljenom centru, koji različito definišu u odnosu na vlastito individualno iskustvo. To može biti „Zapad“, Beograd ili najbliže veće mesto. Ono što je zajednička karakteristika svih „centara“ jeste da pružaju veće mogućnosti za zadovoljenje potreba (realnih, očekivanih, virtuelnih, konstruisanih, kakvih god), koje ispitanik ne može da zadovolji u mestu svog stanovanja.

Žena, 29 godina, Viša ekonomska škola, službenica, Bor:

Dovoljno je da odete u Zaječar da vidite kako ljudi šetaju, non stop, kako svuda ima, u bilo koje doba dana ulice su pune, ljudi su nekako nasmejani, lepo raspoloženi. Ovde u Boru je, što se tiče društvenog života, stvarno strašno.

Prepuštaju se stihijskom toku stvari. Često daju izjave tipa „sve će biti kako mora“. Maštaju o tome da žive u sigurnom okruženju koje neće iziskivati veće promene na gore za njih. Spremni su da trpe do određene granice. Socijalna pravda je važna tema unutar njihovog diskursa. Aktuelnim reformama zameraju nedovoljnu brigu o ugroženim kategorijama stanovništva.

Žena, 29 godina, Viša ekonomska škola, službenica, Bor:

Nije se još uvek ništa promenilo i dalje je ostalo korumpirano društvo... Sad samo više nema ni besplatnog lečenja ni lekova, što još više opterećuje džep.

Muškarac, 25 godina, student Građevinskog fakulteta, Niš:

... To je zapadni sistem, da se u jednom danu otpusti koliko god želiš radnika, a da se niko ne pita, ni sindikat. To su novi zakoni.

Fundamentalisti. Religiozni, klerikalni, tradicionalni, partijski, patriotski, nacionalistički, subkulturni kakvi god. Zajednička osobenost im je da misle unutar zatvorenog sistema pravila i vrednosti u koji su odlučili da veruju i koji ih, po njihovom sudu, amnestira od mišljenja i suočavanja sa realnošću. Često negiraju ili izražavaju sumnju u postojanje empirijskih činjenica koje se suprotstavljaju konstruisanom sistemu/realnosti u kome žive. Njihovim životima gospodari strah, koga često nisu ni svesni. Prate štampu i medije koji podržavaju njihovu sliku sveta (partijske novine i sl.). Realnost unutar koje se oni kreću može se označiti kao „grupni trip“ izvesnog broja istomišljenika, koji im pomaže da na individualnom planu uspostave narušeni sklad sa okruženjem i osećanje kontrole nad vlastitim životom. Npr.: Nisam zadovoljan svojim životom i mogućnostima koje mi društvo pruža. Ne znam kako da prevaziđem tu situaciju i to me frustrira. Nemam snage i volje da se istinski udubim u razloge zbog kojih je društvo i ja kao njegov član u takvoj situaciji. Zato pravim svoju partiju koja će ponuditi jednostavno rešenje problema.

Muškarac, 25 godina, student Građevinskog fakulteta, Niš:

Sa prijateljima sam osnovao stranku, koja još nije registrovana, tako da planiram da se uključim u politički život naše zemlje. Razlog za to je bio što nemaš za koga da glasaš, svi su odvrtni. Moja politička stranka nikad do sad nije participirala ni u vlasti ni u opoziciji. Ime stranke je Srpski nacionalni savez, sve govori ime, vraćanje srpstvu. Ne kao nacionalistička, vec kao nacionalna stranka.

Oni ispoljavaju sklonost radikalizmu i fantazam o radikalnom i brzom rešenju problema. Maštaju o tome da žive u svetu u kome će njihova politička ili kakva god opcija biti vladajuća.

Gosti. Gostuju u svojim životima i mislima. Život ih je zatekao na geografskom prostoru koji zahteva političku involviranost za koju nisu sposobni ili spremni. Njihova jedina strategija je beg. Ne prate štampu ni politička dešavanja. Za razliku od prethodne podgrupe, gosti žive u paralelnom univerzumu koji ključno određuje „lični trip“ ispitanika, često proistekao iz osećanja potpune socijalne osujećenosti i nemogućnosti da se to osećanje prevaziđe. Npr.: Muzika je meni sve.

Muškarac, 28 godina, Muzička akademija, nezaposlen, Piroto:

Ne radim nigde. Radio sam godinu dana u Pirotu u Nižoj muzičkoj školi. Bio sam profesor, imao sam dva đaka. Samo dva đaka sam uspeo da sakupim u celom Pirotu koji su bili zainteresovani da sviraju klarinet. Išao sam po školama, animirao decu petog, šestog razreda, na časovima muzičkog sam svirao klarinet... Da, radio bih bilo šta drugo... bilo šta, ali nikako svadba ili šator.

Intervjuer: Da li biste radili nešto drugo kada bi mogli, što nije povezano sa vašom profesijom?

Ne. Muzika je meni sve. ...Trudim se da što manje obraćam pažnju na politiku, jer što sam ja mirniji u duši, moja muzika je lepša.

Iako dele isti realni geografski prostor pripadnici ove četiri podgrupe Generacije R žive u različitim socijalnim i individualnim realnostima, unutar kojih se, opet, suočavaju sa istim životnim problemima. Na ove probleme oni reaguju slično na nivou emocija, ali ih u praksi razrešavaju različitim mehanizmima za prevazilaženje napetosti, nezadovoljstva, osećanja prikraćenosti.... Dok jedne nezadovoljstvo načinom života podstiče na delanje (B92), druge zastrašuje i pasivizira (provincijalci), treće, opet, čini agresivnim i rigidnim (fundamentalisti), četvrte destabilizuje i parališe (gosti).

Svi oni imaju, pre svega zbog svojih godina, posve opravdano, velika očekivanja od života i društva u kome žive, promena koje se dešavaju oko njih. Zajedničko im je da žele da žive u svetu boljem od onog koji su zatekli i u kome se trenutno nalaze. Naravno, svaka od ovih podgrupa „bolje“ definiše na različit način. Svima njima zajednička je želja da prežive i uspostave red u haosu koji su zatekli u okruženju u kome su se, ne svojim izborom, našli.

Prelomni trenutak

Peti oktobar i period neposredno pre njega, za generaciju R, jeste trenutak koji korespondira sa početkom ratova u bivšoj Jugoslaviji za Generaciju X. Ratovi, razaranja, koji su zahvatili prostor bivše Jugoslavije početkom devedesetih na simboličkom planu označili su kraj postojanja sigurnog sveta u kome je odrasla Generacija X i u kome je videla svoju budućnost. Bol i patnja, makar i neiskušeni, koji su u živote onih srećnijih pripadnika Generacije X ušli preko medija, bili su dovoljni da ih pokrenu na nekoordinirani i neosvešteni kolektivni čin bekstva, za neke realnog (emigriranje iz zemlje), a za neke psihološkog (stvaranje vlastite paralelne izmišljene realnosti) od surovosti trenutka sa kojim nisu bili u stanju da se suoče i u njemu participiraju. Pripadnici ove generacije nikada nisu uspeali da politički artikuliraju vlastiti socijalni interes.

Za razliku od pripadnika Generacije X, odrasle u relativnoj socijalnoj stabilnosti i blagostanju, odrastanje Generacije R bilo je mnogo surovije. Uslovi u kojima su oni rasli teško bi se mogli opisati kao zaštićeni. Već u najranijem detinjstvu pripadnici Generacije R su osetili nemaštinu, socijalnu nestabilnost, posledice života u neposrednoj blizini ratnih dejstava, bol i patnju izbeglica iz ratom zahvaćenih područja, koji su ulazili u njihove živote najpre kao lica sa fotografija iz novina, protagonisti reportaža o posledicama rata u medijima, kasnije kao ljudi koji su govorili različitim akcentom od njihovog koje su sretali u prodavnicima, na ulici, prijatelji prijatelja i porodični prijatelji kojima je potrebna pomoć, rođaci koji nisu imali gde da odu, novi drugovi u razredu sa sećanjima

o kojima izbegavaju da govore... Količina bola oko njih, koja se sa brojem ratova uvećavala, učinila je da njihov prag tolerancije u odnosu na ličnu i socijalnu patnju koja ih okružuje poraste. O strategijama i mehanizmima uz pomoć kojih su stvarali prostor u kome su mogli da žive i funkcionišu u skladu sa sopstvenim godinama već je bilo reči u prethodnom delu teksta. Virtuelno konstruisana realnost omogućila im je da na individualnom planu nivelišu/neutrališu nestabilnost, nemaštinu, socijalnu entropiju i iz nje proizašlu konstantnu nepredvidljivost vlastite budućnosti i uspostave/raskrče, ili bar pokušaju da to učine, emocionalni prostor za sopstvene individualne potrebe. Tako je uspostavljena krhka psihotična ravnoteža između društva u procesu samorazaranja i mladih ljudi koji su, kako bi očuvali želju za životom, koja se materijalizuje u mladalačkoj punoći očekivanja od budućnosti, odlučili da negiraju realnost u rastrojstvu.

Muškarac, 28 godina, poštar, Beograd:

...Dok se ratovalo u okruženju, sve je izgledalo kao da se dešava totalno na drugom kraju sveta, znači rat je bio tu, oko nas, ali mi...

Intervjuer: Misliš na Sloveniju, Hrvatsku, Bosnu, Kosovo...

Da, Bosnu, Kosovo isto. Mi taj rat na svojoj koži uglavnom nismo osećali...

Intervjuer: Govorimo o periodu pre 99?...

Da, pre nego što je počelo bombardovanje SRJ, mi direktno na svojoj koži taj rat, recimo da nismo ni osetil... A onda kad se nama zatreslo pod nogama, verujem da smo malo drugačije počeli da razmišljamo o svemu tome.

Izgleda da je tek bombardovanje SRJ u proleće 1999. uspelo da uzdrma ovaj kolektivni psihotični projekat simulacije (Bodrijar). Intenzitet iskustva neposrednog kontakta sa ratom i egzistencijalna ugroženost u najdirektnijem smislu bolno su suočili ove mlade ljude sa realnošću koja je preko noći nasilno prodrila u svaki aspekt njihovog života. To je trenutak u kome je postalo jasno da se situacija neće spontano, sama od sebe promeniti na bolje, ali i momenat suočavanja sa neizdržljivošću trenutka koji je trajao gotovo deceniju. Kolektivni eskapizam i život u izmišljaju Generacije R prekinut je otrežnjujućom sumnjom da budućnosti u društvu, u kome žive i za koje vezuju svoj budući život, za njih možda nema. Izgleda da je ova spoznaja, makar i na nivou sumnje, uspela da na izvestan način proizvede osećanje pripadnosti među članovima društva u sličnoj socijalnoj situaciji, stvarajući od pripadnika određene starosne grupe, u ovom slučaju mladih ljudi, relativno homogeni interesnu grupu koja želi da promeni vlastiti socijalni položaj. U takovom jednom socijalnom trenutku nastaje „Otpor“, kome je pošlo za rukom da politički artikuliše dugo potiskivanu, a sada oslobođenu energiju i želju za promenom.

Žena, 18 godina, učenica, Paraćin:

Naša budućnost je na ulogu, naše sve je na ulogu. Mi smo morali nešto da uradimo po tom pitanju. Mi i malo stariji od nas ... jer smo morali da se borimo

protiv staraca koje nismo mogli ... da pobedimo na izborima. Tako smo, eto, dali ... doprinos, mada nismo mogli da glasamo... U protest sam se uključila spontano ... zajedno sa svojim drugovima. Apsolutno smo svi bili prožeti ... istim idejama, poklopili smo se. Tu ... bespomoćnost, još nemati pravo glasa, morali smo nekako da nadoknadimo. I onda smo se tako spontano ... priključili. Pa, jesmo ponosni na sebe.

Dugo negirane želje, nade, fantazije o „normalnom životu“, ali i nezadovoljstvo, osećanje sapetosti, socijalne i individualne osujećenosti i izolovanosti mobilisali su čak i one, do tada, potpuno apolitične mlade ljude i potakli ih na socijalnu akciju.

Muškarac, 27 godina, student, zaposlen kao programer, Leskovac, svakodnevni učesnik protesta:

Jednostavno, shvatio sam da jedino mladi mogu da izvrše neku promenu u ovoj zemlji. Naravno, bio sam nezadovoljan situacijom, našao sam grupu istomišljenika, tj. ceo studentski protest i pridružio im se... Bio sam u puno akcija koje je izvodio „Otpor“, ali nisam nikad bio član niti sam danas niti želim, kao što ne želim da budem član bilo koje političke organizacije, ali sam vrlo često učestvovao u njihovim akcijama.

Veliki broj ispitanika svedoči o osećanju odgovornosti i obaveze da se učestvuje u protestu, ali i izvesnom katarzičnom efektu petooktobarske revolucije.

Muškarac, 28 godina, poštar, Beograd:

...Osećao sam da se dešava nešto revolucionarno, mislim, bez obzira šta će se desiti posle toga, da je to trenutak revolucije u kome bih trebalo da učestvujem.... Nije mi bilo baš zgodno da odem odatle, jer jednostavno činilo mi se da treba da ostanem.... Posle toliko godina, i posle svog tog truda, posle tolikih promašaja, kad osetiš da se prava stvar dešava, onda ti je prosto žao, i osećam se odgovornim za sve to, jednostavno, smatrao sam sebe delom svih tih dešavanja. Onda, jednostavno, trenutak koji bi trebao da kruniše svu tu karijeru jednog demonstranta... Totalno, ko da sam se preporodio.

Većina ga (peti oktobar) na ovaj ili onaj način prepoznaje kao prelomni trenutak u svom životu, posle koga su na život i određene lične i socijalne dileme počeli da gledaju drugačije, prepoznajući ga kao početak budućnosti kakvoj se nadaju.

Muškarac, 28 godina, hemijski tehničar, Pančevo:

...Ne bih se selio. Bolje mi je ovde. Imao sam san da odem u Ameriku. To u principu uvek traje, ali ne znam. Zadovoljan sam. Imam ovde neke svoje veze, poznanstva, ne bih otišao... Mislim, pitanje je kada bih sada imao, dobio papire za tu Ameriku da li bih se odvažio da uradim tako nesto. Pre neku godinu bih, ali u ovom momentu ne, i zbog posla i zbog prijatelja... Pustio sam korene. Solidna je sredina... Ja sad ne bih otišao. Do promena sam pokušavao da odem. Za mlade ljude je bolje da sada ostanu u Srbiji.

Ipak, posledice više od decenije dugog destruktivnog socijalnog procesa ostavile su duboki trag u životima i mislima ispitanika. Peti oktobar je, istina, u izvesnom, pre svega simboličkom, smislu zaustavio kontinuirani trend socijalne i institucionalne destrukcije, ali nije mogao da u potpunosti poništi sve njene razorne posledice.

Muškarac, 28 godina, poštar, Beograd:

Intervjuer: Kad razmišljaš o svojoj generaciji, misliš li da je ovih 10 ili 13 godina, koliko je bivši režim bio na vlasti, ostavilo neke posledice?

Kako nije..... mi se od toga nećemo izlečiti barem jedno 50 godina. Totalno se... Nešto se uvuklo u nas.... U sve te promene trebalo bi prvo krenuti od nas samih... Ova vlast nam je uzela, maltene, najbolje godine života. Krize, ratovi i ostale gluposti počinju od neke 17-18 godine mog života i trajale su do pre neke 2 godine, znači do moje 26. Misim da je to neki period života kada bi čovek trebalo da proživi neke stvari, vidi neke stvari. Mi smo jednostavno ostali uskraćeni za sve to, s tim da, eto, kapiram da bi ti ljudi vrlo rado poradili na tome da se te stvari ne ponove....

Da li će zaista post-petooktobarska Srbija ispuniti očekivanja, ona izrečena ali i neizrečena, mladih pripadnika Generacije R, koji su u projekat promena investirali veliki deo sebe, u smislu uložene energije, entuzijazma i vere u mogućnost drugačijeg života, o kome nisu imali nikakvo neposredno iskustvo, ostaje da se vidi. Jedno je sigurno, za njih će peti oktobar ostati simbolični prelomni trenutak na generacijskom hronometru u kome je stihijski generacijski izbor života u izmišljaju ustupio mesto politički artikuliranoj kolektivnoj akciji i svesnoj generacijskoj odluci da se preuzme odgovornost za vlastitu budućnost.

ZAKLJUČAK

Zaključna razmatranja

Čitavo istraživanje kretalo se između dva krupna i složena pojma – „politike“ i „svakodnevnog života“. Teorijski gledano, ne postoji slaganje o njihovom značenju; oni su, kako se to ponekad kaže, „suštinski sporni“ pojmovi, što znači da ih ne možemo do kraja precizno odrediti, a da pri tome ne upotrebimo druge sporne i nejednoznačne pojmove. Takva priroda naša dva ključna pojma proističe iz toga što oni pretenduju na to da na obuhvatan način odrede velike regije (oblasti) delovanja i njihovo samorazumevanje. Što se tiče pojma politike, budući da je on već bio predmet detaljnijih razmatranja – kako kroz govor naših ispitanika, tako i kroz naknadne analitičke interpretacije – zadržimo se na najuopštenijem određenju, po kojem se politika odnosi na osmišljavanje i osiguravanje opšteg, propisanog sistema kooperacije među pojedincima i grupama. Kada je reč o drugom ključnom pojmu, naime svakodnevnom životu, on se pre svega odnosi na skupinu praksi koje se izvode redovno, repetitivno i relativno rutinizovano; koje spajaju čovekove prirodne potrebe i kulturne načine njihovog zadovoljavanja; i čiji je subjekt autonomni pojedinac, mada su one (prakse) suštinski društveno predodređene i kulturno uokvirene. Ovo bi bio „supstantivni“ ili „sadržajni“ aspekt pojma svakodnevnog života. No, osim ovog, taj pojam ima i svoj drugi aspekt – nazovimo ga „formalnim“ ili „epistemološkim“ – u kojem se on odnosi na osnovne saznavne strukture kojima pojedinac pristupa svetu oko sebe i razumeva sopstveno mesto u tom svetu. Ovaj se aspekt obično označava terminima kao što su „prirodni stav“, „praktična svest“, „zaliha znanja“, „pozadinska uverenja“, „horizont samorazumljivosti“ itd.

Pošto su oba ključna pojma veoma složena, u istraživanju koje smo sprovodili nismo želeli da ovu složenost unapred svedemo preciznom analitičkom aparaturom, nego smo se oslanjali na samorazumevanje intervjuisanih: šta su *za njih* „politika“ i „svakodnevni život“. Oslanjali smo se na njihov opis vlastitog života i uticaja politike na njega, ali i obrnuto, uticaja konceptualizacije vlastitog života na shvatanje politike. Pošto je u žiži naše pažnje bio, zapravo, međudnos ove dve sfere, više nego one same uzete zasebno, naročito su nas interesovale tačke njihovog međusobnog preplitanja, i to s obzirom na konkretne politike koje su vođene u Srbiji u poslednjih petnaestak godina. Pretpostavili smo, naime – kako na osnovu pukog posmatranja tako i na osnovu nalaza mnogih ranijih

socioloških i drugih istraživanja – da je u naznačenom periodu došlo do dubokih promena kako u sferi politike, tako i u sferi dnevnog organizovanja života.

U sadržinskom smislu, politička sfera je bila povlašćena, jer se veći deo pitanja u intervjuima odnosio na nju, a i usmerenje celokupnog intervjua težilo je tome da se iznađu eventualne političke implikacije svega o čemu se sa sagovornikom razgovara. Svakodnevni život je u tom smislu ostajao pomalo u senci; to važi i za fazu analize, budući da je svakodnevica samo delimice analizirana. Međutim, svakodnevni život je „nadoknađivao“ tu zanemarenost na taj način što je u istraživanje ulazio i u svom drugom, „formalnom“ značenju; štaviše, tu je on bio povlašćen. Svakodnevica je bila ono mesto iz kojeg ispitanici govore, ona perspektiva iz koje, na poziv intervjuera, oni sagledavaju političke, istorijske i uopšte makrodruštvene događaje i kretanja, koja prevazilaze taj „mali svet“. Uz izvesno protezanje i metaforičnost, moglo bi se reći da je tu na delu bila habermasovska ideja kritike „sistema“ iz perspektive „sveta života“, koji onaj prvi pokušava da kolonizuje. Otvaranje prostora za ovu kritiku, i njeno praćenje i analiziranje, bilo je moguće zato što nismo usvojili strogo ili redukovano shvaćanje svakodnevnog života, uobičajeno u savremenoj teoriji. Po njemu, svakodnevni život, kao prirodni stav, po definiciji se sastoji iz matrice neupitnih mnjenja uronjenih u rutinizovano praktičko bavljenje, pa prema tome sasvim isključuje refleksivni osvrt, „iskoračivanje“ iz rutinskog u promišljanje i preispitivanje toga što se (rutinski) čini, kao i onoga što stiže, u vidu prinudnih i pojedincu nadmoćnih pritisaka i zahteva, iz sfere društvene organizacije. Pošto smo već unapred naslućivali da je u Srbiji poslednjih godina, među običnim ljudima kao svakodnevnim akterima, bilo mnogo „refleksije“ upravo u tom smislu, pokušali smo da ih podstaknemo da iznesu i artikulišu tu svoju „životnosvetovnu“ refleksiju, taj otpor sveta života sistemu koji ga ne samo kolonizuje u standardnom smislu, nego ga direktno guši i egzistencijalno ugrožava.

Slika koju smo dobili o vezi između svakodnevnog života i politike, a ocrta-na iz perspektive svakodnevica, deluje veoma složeno i ne uklapa se u jednostavne konceptualne sheme. Neka nam bude dopušteno da iznesemo samo nekoliko grubih uopštavanja, za koja verujemo da će u najmanjoj mogućnoj meri činiti nasilje prema naglašenoj raznovrsnosti građe, obojene individualnim iskustvima i osobinama naših ispitanika, ali koja ujedno smatramo vrednima daljeg proučavanja u nekim budućim studijama.

1. Ako pogledamo prvi naznačeni smer odnosa između dve ključne sfere – uticaj politike na svakodnevni život – može se sa sigurnošću reći da se sfera politike opaža više kao stalni i samostalni izvor problema nego kao oslonac u reprodukciji svakodnevnog života. Građani su jednodušni u oceni da su politika, i političari, uzročnici pogoršavanja uslova i kvaliteta života, u najširem smislu reči, koji je veći deo građana doživeo. Njihova mišljenja se razilaze tek u proceni stupnja saučestvovanja samih građana u vlastitom propadanju. Problemi koji su doveli do propadanja bili su politički, a ne egzistencijalni; razlozi za to leže u

lošem vođenju politike, u političkoj sferi. Neki od činilaca koji su odgovorni za tu lošu politiku, u percepciji građana, jesu neumerene političke ambicije, loše procene, lična nesposobnost i nekompetentnost, korumpiranost političara i sklonost privatnom bogaćenju, težnja za sticanjem privilegija i održanjem na vlasti itd.

2. U obrnutom smeru uticaja – svakodnevnog života na politiku – moglo bi se, recimo, ustvrditi kako su odluke i očekivanja građana, proistekle iz njihove životne situacije (i/ili njihove konceptualizacije te situacije) bile uzrok političkih problema. Međutim, u ovom smeru uticaja korelacija je veoma slaba ili nepostojeća, dakle nema značajne povezanosti između životnih uslova građana i vrste politike kojoj daju prednost. Ta korelacija je slaba kako u razmišljanjima samih građana, tako i analitički. Naime, posmatrajući stavove građana u pogledu različitih konkretnih politika, teško je uočiti doslednu pravilnost koja reguliše taj odnos. Neki ljudi jesu snažno uslovljeni svojim društvenim položajem, ali mnogi nisu uopšte (kod njih „priča“ o ličnoj situaciji teče na potpuno nezavisnom planu od „priče“ o poželjnoj politici, političkim vrednostima i percipiranim uzrocima političkih problema). Neki se opredeljuju za stavove koji bi bili „sociološki očekivani“ i tako otelovljuju „čiste“ tipove (na primer, neškolorani, jedva plaćen radnik, čije radno mesto visi o koncu, a koji se protivi privatizaciji, žali za Miloševićem i njegovim vremenom, sumnjičav je prema međunarodnoj zajednici, gaji resantimane prema pripadnicima drugih naroda itd.). Međutim, tome nasuprot stoje brojni primeri da ljudi, iz u dlaku iste životne situacije, rezonuju potpuno drugačije, stvaraju suprotnu sliku nedavnih političkih zbivanja (objašnjenja, uzroci, mogućna rešenja) i donose drugačije odluke u pogledu ličnog angažmana. Sve ovo ukazuje na to da se između egzistencijalne situacije i političkog rasuđivanja umeću individualne interpretacije, tako da stavovi građana bivaju posredovani različitim i izukrštanim obrascima tumačenja (recimo, ideološkim obrascima, životnom filozofijom, određenom verzijom istorije itd.).

Kada, u neretkim slučajevima, građani politički razmišljaju protivno sopstvenim neposrednim interesima, politička racionalnost se suprostavlja individualnoj racionalnosti zasnovanoj na popravljanju lične situacije. Na primer, deo građana koji se zalažu za političke promene, sa velikom verovatnoćom da će iz njih izaći kao socijalni gubitnici. Isto, ali sa obrnutim predznakom, postoji kod onih koji teže očuvanju postojećeg stanja, uprkos tome što svakodnevno gube sve više. Ovim, naravno, ne želimo reći da građani nisu sposobni da formalno-logički ispravno razmišljaju, niti da u njihovom sistemu vrednosti politika zauzima tako uzvišeno mesto da za odnošenje prema njoj važe neka posebna i jedinstvena pravila (kao što bi bio slučaj u nekoj politički fanatizovanoj zajednici koja je čitava posvećena određenom kolektivnom cilju). Razlozi za razmimoilaženje političke i individualne racionalnosti svakako su višestruki i nemoguće ih je ovde u potpunosti ispitati, ali možemo preliminarno ukazati na neke verovatne izvore. Jedan je krupna uloga koju politika, prinudno i nametnuto, igra u životima ljudi, što ih prisiljava da o njoj često i mnogo razmišljaju (to je ono što smo nazvali „privatnim bavljenjem politikom“). Ovo, opet, ima za posledicu nastanak

mnoštva visoko individualizovanih, razrađenih, često suptilnih i iznijansiranih političkih procena, zaključaka i objašnjenja. Tako se razmišljanje o političkom postepeno udaljava od egzistencijalne situacije i raskida jednostavnu i direktnu vezu s njome. Drugi mogućni uzrok raskoraka jeste odsustvo sistemskih, institucionalnih oslonaca za uspostavljanje same „političke racionalnosti“. Za razliku od društava koja se razvijaju postojano i postepeno, posle gotovo dve decenije strukturnog rastakanja, u našem društvu građani teško da mogu sa sigurnošću ocrtati uzročno-posledični lanac koji vodi od neke proklamovane politike do njenih konkretnih posledica, dakle i da naprave racionalan proračun troškova i koristi koje bi dotična politika donela njihovom sopstvenom životu. Stoga građani i svoju ličnu „političku racionalnost“ grade kako ko ume, od elemenata i resursa koji su im na raspolaganju.

3. Politika je okupirala ogroman deo društvenog prostora i građani očekuju da se ona, u najskorije vreme, odatle povuče. Reč je o dubinskom prožimanju društvenog života, tako da (nepoželjna) politička pravila i kriterijumi počinju da važe širom društvene organizacije. U strukturi i načinu rada ustanova, na šalterima gde ustanove dolaze u neposredan dodir sa građanstvom, u medijima – kako iznutra, u smislu kadrovskog sastava, tako i prema spolja, u smislu *output*-a koji se javnosti iznosi kao medijska ponuda – građani svuda vide politiku i politički uticaj. Kriterijum političke lojalnosti je još uvek dominantan prilikom postavljanja ljudi na rukovodeća mesta. Pravljenje karijere je vezano za političko opredeljivanje, a često i političku kompromitaciju. To je situacija koja proizvodi utisak nametnute prepolitizovanosti

4. Nije, onda, čudno što politika postaje predmet privatnog bavljenja i dominantna tema ne-javnih razgovora. Svakodnevni život građana je politizovan i na fizički način: oni dobar deo svog vremena provode razgovarajući i razmišljajući o politici. Građani to ocenjuju kao veoma negativno stanje stvari, ali su istovremeno potpuno svesni da je teško, ako ne i nemoguće, politike se u potpunosti osloboditi. Ova situacija kulminira sa 5. oktobrom, kao potpunom politizacijom privatnog života, a zarad egzistencijalnih ciljeva. Tada su građani učinili izuzetan i jednokratni napor da se zauvek oslobode robovanja lošoj politici. U tom smislu, 5. oktobar je bio revolucija: obrtanje odnosa politike i života. Zato se promena opisuje vitalističkim metaforama: lakše se diše, skidanje kamena sa leđa, ponovno rođenje, progledavanje.

5. Peti oktobar, dakle, za građane nije značio samo smenu jedne vlasti nego i očekivanje da će doći do korenite promene u odnosima između dve sfere – politike i svakodnevice. Petooktobarsko sudelovanje, svejedno da li neposredno-aktivno ili distancirano-pasivno, označava i pristanak i podršku takvoj promeni. Jednu stranu tog izmenjenog odnosa sačinjava pojačano očekivanje da svakodnevni život (običnih) građana ubuduće postane predmet političkog uvažavanja i da se uzima u obzir pri osmišljavanju i sprovođenju politike. Drugu stranu sačinjava želja građana da izbace „političarenje“ iz svojih kuća, sa ulice,

iz prodavnica i sa TV ekrana. Istovremeno, oni su prilično strpljivi i spremni da daju svoj doprinos kolektivnom naporu da se uobliči „normalna“ politička zajednica, u kojoj bi građani vodili „normalan“ život. Normalizacija znači smanjenje prekomernih (istorijskih, geopolitičkih, metafizičkih...) kolektivnih aspiracija, vraćanje k sebi i vlastitim životnim planovima, rad na njihovoj realizaciji, okretanje konkretnim problemima (pre svega materijalnim) itd. Ovo je ne samo trenutak optimizma nego i jakog normativnog naboja.

Međutim, i optimizam i normativna očekivanja brzo se troše u sudaru sa realnim problemima, ukoliko se ne artikulišu i pretvore u racionalnu strategiju. Društvu je bila neophodna jasna i javna artikulacija normativnog potencijala 5. oktobra kao simbolički bitnog događaja – a za taj posao bi, po prirodi stvari, ponajpre trebalo da budu zaduženi političke ličnosti, stranke i intelektualci. Uprkos tome, napor u tom pravcu u javnoj sferi uglavnom je izostao, ili bi se čak moglo reći da je namerno izbegavan. Time je stvorena atmosfera borbe za prisvajanje, tj. političku kapitalizaciju značenja i rezultata „5. oktobra“. Konglomerat težnji koje su se bile sklopile u tanki konsenzus oko osnovnih političkih očekivanja pretvorio se, ubrzo posle smene režima, u nekoliko konkurentskih političkih opcija i interpretacija. Svaka opcija tumači angažman građana kao podršku upravo njoj, i hoće sve za sebe. Nastavilo se sa politizacijom svih oblasti života, što je naišlo na osudu kod građana i dovelo do nove konfuzije oko samog shvatanja politike. Probuđena vera u mogućnost jedne politike koja će se posvetiti opštem dobru reljefno je pokazala raskorak u definicijama: politika kako je shvataju građani nije isto što i politika kako je shvataju političari. Tako je politika, kao empirijska društvena delatnost, ponovo kompromitovana. A da bi upravljanje društvenom zajednicom bilo efikasno, nije dovoljno ispravno političko postupanje, već se mora povratiti i vera u političko delovanje kao takvo. Stavovi građana u tom pogledu nisu ohrabrujući. Ne samo političari, nego i društvene ustanove i masovni mediji ocenjuju se kao neverodostojni društveni akteri. Manjak kredibiliteta je ono što građanima najviše smeta, a na popravljajući takvog stanja stvari, po njihovom mišljenju, učinjeno je i čini se veoma malo.

Građani gaje očekivanja da se situacija normalizuje upravo političkim putem, ali u isto vreme ne znaju kako da se izbore sa postojećim nasleđem rđave politike. Primetan je problem koji ljudi imaju pokušavajući da prethodne „loše“ godine integrišu u lične životne priče i individualne/kolektivne identitete. Tih već poslovičnih „deset godina“ pretežna većina – osim najmlađih, kojima taj period zauzima veći deo svesnog života – eksplicitno označava kao propale, izgubljene ili upropašćene. Neki pokušavaju da tu mučnu činjenicu prevaziđu „držeci se“, da tako kažemo, za neka lična postignuća koja su, *ipak*, uspeli da ostvare (porodični sklad, izvođenje dece na put, očuvanje ličnog moralnog integriteta, uspesi na profesionalnom polju ili, u krajnjem, samo preživljavanje). Drugi se odriču svake utehe i, naprosto, prepuštaju očajanju. Osim ovih čisto ličnih strategija, neki se odlučuju za jače vezivanje lične priče za kolektivnu. Najčešće, očajanje se kombinuje sa pozitivnošću kolektivnog proboja napravljenog

5. oktobra: jesmo „izgubili deset godina“, ali smo na kraju bar nešto uradili, na šta možemo biti ponosni. Napokon, jedna mala grupa se opredeljuje za to da svesno prihvati nametnutu političku uslovljenost sopstvenog života i, obrćući predznak, nanovo prisvoji to razdoblje kao „svoje sopstveno“: oni smisao „tih deset godina“, kako su ih sami proživeli, upravo grade na aktivnom učešću u borbi protiv tadašnjeg režima.

U pogledu političke zajednice, idealizuje se SFR Jugoslavija (za koju se inače teško može tvrditi da je bila uzorno uređena). Vrednosti koje se pri tom ističu jesu, pre svega, socijalna sigurnost, pa i blagostanje, zatim bezbednost, slobode u pogledu kretanja i putovanja, kao i mogućnost da se „živi svoj život“ bez obraćanja pažnje na politiku. Istovremeno, građanima je jasno da se ta država i njeno uređenje više ne mogu vratiti; više je posredi puka nostalgija nego politički projekt, melanholično prisećanje pre nego upotreba SFRJ kao modela po kojem se zamišlja poželjna politička zajednica u budućnosti.

Dok je prevashodni značaj nacionalne identifikacije, koji je dominirao prethodnih godina, ustupio mesto drugim oblicima identifikacije, i dalje postoje naslage nacionalnih predrasuda i stereotipa. Treba, međutim, konstatovati da im se sada uglavnom ne dodeljuje politički značaj, što veoma ohrabruje. Kao da je na delu izvesno razdvajanje sfera: dok su u ravni identitarnog diskursa – diskursa o „nama“ i drugima“ – građani još uvek umnogome (mada svakako manje nego pre desetak godina) skloni nasleđenim formulama i mitologizovanim pričama o kolektivnoj superiornosti, ovi sadržaji mahom ostaju u okvirima tog simboličkog i emotivnog diskursa i ne pretaču se u političke preporuke. Povređene kolektivne emocije se, izgleda, više ne smatraju dobrim savetnikom u vođenju državne politike, u kojoj se treba rukovoditi nekim drugim načelom.

Najveće probleme građani imaju sa prihvatanjem činjenice da su tokom rata u bivšoj SFRJ činjeni zločini – tačnije, da ih je činila i srpska strana – kao i sa neophodnošću suđenja „zločincima iz komšiluka“. Postoje brojne prepreke ozbiljnom suočavanju sa nasleđenim počinjenih zločina, koje se jednim delom tiču i potrebe redefinisanja negovanih stereotipa o kolektivnom identitetu. Ipak, ispoljena je makar načelna otvorenost prema ideji utvrđivanja istine o zločinima i izvođenja počinilaca pred lice pravde.

Mada bi o nekoj novoj, korenito izmenjenoj „političkoj kulturi“ građana Srbije bilo, bez sumnje, preterano govoriti, dogodili su se izvesni pomaci koji nisu beznačajni, a koji se mogu protumačiti kao ishod „socijalnog učenja“, dakle procesa kojim je „deset propalih godina“ iskorišćeno (makar) za to da se, na kolektivnom planu, iz iskustva izvuku neke pouke.

1. Zapaža se povećan stupanj realističnosti, pa i racionalnosti: spremnost da se uvažava postojeće činjenice, objektivne okolnosti i odnosi snaga, te da se kolektivno (političko) delanje oblikuje u skladu sa tim činjenicama i okolnostima. Taj, nazovimo ga, „novi realizam“ manifestuje se – negde sasvim nedvosmisleno, negde više u naznakama – na nekoliko polja. Tu je, na primer, uvid da su

ratovi loš način rešavanja problema, zajedno sa širokom podrškom mirnom i kompromisnom razrešavanju sukoba; zatim, velika otvorenost prema svetu i osećanje da je Srbiji mesto među drugim zemljama i narodima, umesto u izolaciji; s tim u vezi, kao što je već naznačeno, dolazi do razdvajanja sfera, tako da se uprkos resantimanima (prema susedima, ili prema SAD/NATO) široko podržava međunarodna saradnja, ukoliko je u obostranoj koristi.

2. Iskustvo prethodne, loše vlasti i iste takve politike uspostavilo je neku vrstu praga ili „metra“ kojim se mere ponašanje i učinci sadašnjih političara. Znajući kuda može da dovede pogrešna politika, građani su postali vrlo osetljivi na prakse i oblike ponašanja koji podsećaju na Miloševićev režim, a takve stvari vrlo brzo zapaze i osude. Ti „indikator i mogućnog povratka unazad“ funkcionišu kao značajna kritička instanca u odnosu na vlast. Teško je zamisliti da će bilo koja vlast, od ove sadašnje pa nadalje, moći da računa na onakav blanko-mandat kakvim je raspolagao Milošević početkom devedesetih. Ideja da je vlast odgovorna građanima, i da je treba menjati redovno i mirno, na izborima, široko je prihvaćena.

3. Povećana je i osetljivost na uplitanje politike u sfere društvenog života koje bi trebalo da budu od nje nezavisne. Građani shvataju da politika često nije najbolje sredstvo za ostvarivanje nekih ciljeva, štaviše, da može biti loš saveznik u, recimo, upravljanju ustanovama, uređivanju medija, ostvarivanju nacionalnih projekata itd. Zbog toga postoji opšti i naglašen oprez i distanciranje spram politike, koji sadrži značajne kritičke elemente.

Međutim, nepoverenje u politiku kao delatnost i političare kao posebne aktere predstavlja mač sa dve oštrice. S jedne strane, tu postoje navedeni kritički momenti, koji omogućavaju građanima da „drže na oku“ političare koji odlučuju o njihovoj sudbini. S druge strane, u sadašnjem periodu, u kojem su očekivanja od političke sfere u smislu dubokog preobražaja ili „postavljanja na noge“ ovoga društva veoma visoka, nepoverenje u politiku dovodi građane u situaciju da bi želeli nekako da doprinesu sprovođenju promena, ali ne znaju kako, jer im lično angažovanje u političkoj sferi deluje odbojno i dostojno prezira. Široko polje koje je dodeljeno politici u tekućem razdoblju visokih očekivanja, udruženo sa hladnom distanciranošću građana od nje, može imati za posledicu potpuno „otkidanje“ političke sfere i njenih aktera od društva iz kojih potiču. Naznake prekinutih komunikacija i odsustva delotvorne povratne sprege između politike i svakodnevnog života običnih građana već se vide, tako da te dve sfere u nekim pogledima funkcionišu kao dva razdvojena sveta.

Dok ono što se pronalazi na strani građana može dati povoda umerenom optimizmu, kada se sagleda celokupna slika, koja uključuje i druge društvene segmente, te njihove međuodnose, razloga za optimizam ima znatno manje. Ako govorimo o socijalnom učenju, čini se da su građani pokazali veću spremnost i sposobnost da uče iz iskustva no što bi se moglo reći za specijalizovane aktere, kao što su političari, političke stranke, društvene ustanove i masovni mediji.

Literatura

Altheide, David i John M. Johnson. 1998. „Criteria for assessing interpretive validity in qualitative research“, u: Denzin i Lincoln (eds.), str. 283-312.

Antonić, Slobodan. 2002. *Zarobljena zemlja*, Beograd: Otkrovenje.

Becker, Howard S. 1998. *Tricks of the Trade: How to Think about Your Research While Doing It*, Chicago/London: The University of Chicago Press.

Bellah, Robert N., Richard Madsen, William Sullivan, Ann Swidler i Steven Tipton. 1996. *Habits of the Heart*, updated edition, Berkeley: University of California Press.

Bernstein, Basil. 1970. „A Socio-Linguistic Approach to Socialisation“, u: Gumperz, J. and D. Hymes (eds.), *Directions in Socio-Linguistics*, New York: Holt, Rinehart & Winston.

Bilefeld, Ulrich. 1997. *Stranci: prijatelji ili neprijatelji*, prev. D. Gojković, Beograd: Biblioteka XX vek.

Bodrijar, Žan. 1991. *Simulakrum i simulacija*, Novi Sad: IP Svetovi.

Bolčić, Silvano (prir.). 1995. *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, Beograd: ISI FF.

Bolčić, Silvano i Anđelka Milić (ur.). 2002. *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: ISI FF.

Bourdieu, Pierre (sous la direction de). 1993. *La misère du monde*, Paris: Editions du Seuil.

Breckner, Roswitha, Devorah Kalekin-Fishman, Ingrid Miethe (eds.). 2000. *Biographies and the Division of Europe*, Opladen: Leske + Budrich.

Bugarski, Ranko. 1996. *Jezici*, Novi Sad: Matica srpska.

Claussen, Detlev, Oskar Negt i Michael Werz (Hrsg.). 2000. *Aspekte der Alltagsreligion, Hanoversche Schriften 3*, Frankfurt a/M.

Cohen, Lenard J. 2001. *Serpent in the Bosom: The Rise and Fall of Slobodan Milošević*, Boulder, CO: Westview Press.

Coulmas, Florian (ed.). 1997. *The Handbook of Sociolinguistics*, Oxford: Blackwell.

Daglas, Meri. 1994. *Prirodni simboli*, Novi Sad/Podgorica: Svetovi/Oktoih.

De Certeau, Michel. 1988. [1974.] *The Practice of Everyday Life*, trans. by S. Rendall, Berkeley: University of California Press.

Denzin, Norman K. 1989. *Interpretive Interactionism*, Newbury Park: Sage

Denzin, Norman K. 1998a. „The art and politics of interpretation“, u: Denzin i Lincoln eds., str. 313-344.

Denzin, Norman i Yvonna S. Lincoln (eds.) 1998. *Collecting and Interpreting Qualitative Materials*, London: Sage.

Dikro, Osvald i Cvetan Todorov. 1987. *Enciklopedijski rečnik nauka o jeziku I*. Beograd: Prosveta.

Friedman, J. 1994. *Cultural Identity and Global Process*, London: SAGE.

Giddens, Anthony. 1984. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*, Cambridge: Polity Press.

Giddens, Anthony. 1985. *The Nation State and Violence*, Cambridge: Polity Press.

Glaser, Barney i Anselm Strauss. 1999. [1967]. *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*, New York: Aldine de Gruyter.

Golubović, Zagorka, Bora Kuzmanović i Mirjana Vasović. 1995. *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Beograd: Filip Višnjić.

Gordy, Eric. 1999. *The Culture of Power in Serbia: Nationalism and the Destruction of Alternatives*, University Park: The Pennsylvania State University Press.

Gredelj, Stjepan. 1993. „Nacija – (s)mišljena zajednica“, *Sociologija*, br.4/1993.

Habermas, Jürgen. 1979. *Communication and the Evolution of Society*, London: Heinemann.

Herzfeld, Michael. 1997. *Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation-State*, New York/London: Routledge.

Kopland, Daglas. 1997. *Generacija X: Priče za kulturu u ubrzanju*, Novi Sad: Solaris.

Maffesoli, Michel. 1979. *La conquête du présent: pour une sociologie de la vie quotidienne*, Paris: Presses Universitaires de France.

Maffesoli, Michel. 1989. „The sociology of everyday life (epistemological elements)“, u: Michel Maffesoli (ed.), *The Sociology of Everyday Life, Current Sociology* Vol. 37 No. 1, str. 1-16.

Maršal, Tim. 2002. *Igra senki: petooktobarska smena vlasti u Srbiji*, prev. S. Miletić i S. Glišić, Beograd: Samizdat B92.

Mihailović, Srećko i drugi. 2002. *Veliko zamajavanje naroda: istraživanje javnog mnjenja Srbije – leto 2002*, Beograd: Centar za proučavanje alternativa.

Mihailović, Srećko. 2002a. „Sećanje na bolji život: prizivanje bolje prošlosti bez želje za povratkom“, rezultati istraživanja javnog mnjenja u sklopu međunarodnog projekta „Governmental Accountability in East Central Europe“, Beograd: CPA (rukopis).

Milosavljević, Olivera. 2002. „Izbor ili nametanje tradicije“, *Republika* br. 281, 16-31.mart 2002, str. 17-30.

NSPM. 2001. „Srbija posle Miloševića“, posebno izdanje (1/2001) časopisa *Nova srpska politička misao*.

Nuttin, J. 1980. *Theorie de la motivation humaine*, Paris: PUF.

Pantić, Dragomir. 2002. „Vrednosti birača pre i posle demokratskog preokreta 2000. godine“, u: V. Goati, J. Komšić, D. Pantić, Lj. Bačević, Z. Slavujević, J. Matic: *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000*, Beograd: Institut društvenih nauka.

Popadić, Dragan, Biro, Mikloš. 1999. „Autostereotipi i heterostereotipi Srba u Srbiji“, *Nova srpska politička misao*, posebna sveska o etničkim heterostereotipima, Vol.VI, No.1-2, Beograd, str. 89-111.

Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika, Beograd: SANU, knj.VI.

Rosenthal, Gabriele. 1993. „Reconstruction of life stories: Principles of selection in generating stories for narrative biographical interviews“, *The Narrative Study of Lives*, Vol. 1 (1), str. 59-91.

Rot, Klaus. 2000. *Slike u glavama*, prev. A. Bajazetov-Vučen, Beograd: Biblioteka XX vek.

Silverman, David (ed.). 1997. *Qualitative Research: Theory, Method and Practice*, London: Sage.

Spasić, Ivana i Milan Subotić (ur.). 2001. *R/Evolucija i poredak: o dinamiци promena u Srbiji*, Beograd: IFDT. (Englesko izdanje: *R/Evolution and Order: Serbia after October 2000*).

Škiljan, Dubravko. 1998. *Javni jezik*, Beograd: XX vek.

Tamir, Jael. 2002. *Liberalni nacionalizam*, prev. M. Đurković, Beograd: „Filip Višnjić“.

Tap, P. (ed). 1986. *Identité individuelle et personnalisation*, Paris: Science de l'homme. Privat.

Trkulja, Jovica (ur.). 2002. *Bilans promena: Srbija – godinu dana posle*, Kikinda: SO Kikinda i Biblioteka „Jovan Popović“.

Vasović, Vučina i Vukašin Pavlović (ur.). 2002. *Postkomunizam i demokratske promene*, Beograd: Jugoslovensko udruženje za političke nauke/Fakultet političkih nauka.

Vreme kada je narod govorio. 2002. Izlaganja sa Okruglog stola održanog 14. i 16. decembra 2001. povodom objavljivanja studije A. Mimice i R. Vučetić „Vreme kada je narod govorio“: „Odjeci i reagovanja“ (*Politika, 1988-1991*), Beograd: Fond za humanitarno pravo.

Žirarde, Raul. 2000. *Politički mitovi i mitologije*, prev. A. Jovanović, Beograd: XX vek.

Politics and Everyday Life: Serbia 1999-2002

Summary

This book is a result of an empirical research project, originally entitled “Politics and everyday life: Changing motivations and expectations of citizens of Serbia”, studying the political views and practical political orientations of Serbian citizens. Its aim is to delineate some features of the current state of the political culture in Serbia at the unique juncture marked by the change of regime in September/October 2000. The starting hypothesis was that this event represented a break in the political history of Serbia, being both a result and a constituent of a process of “social learning” whereby Serbian citizens have taken certain lessons from the difficult collective experience of the 1990s. An additional premise was that the symbolic achievement of “October 5”, when Milošević’s regime was forced to step down by popular mobilization in defense of democratic rights, comprises important social capital that might come to play an important role in further political developments.

The evidence consisted of 303 in-depth interviews with ordinary citizens in 19 Serbian cities and towns. Fieldwork was conducted in late 2001 and early 2002. Sampling proceeded in two steps. The first referred to the selection of sites (towns), made on the basis of the following criteria: position of regional centers to cover more or less evenly the territory of Serbia; different ethnic compositions (homogeneous/ heterogeneous), differential degrees of political mobilization in 2000, different social compositions. The second step consisted in selecting the interviewees. This was done by interviewers-residents of the given towns. They had been instructed to follow several parameters, such as: gender, age, education, occupation, area of residence, and political (in)activism.

The interviews were taped, transcribed and exposed to qualitative analysis, consisting of a combination of methods (in-depth reading, basic coding, advanced coding, analytic induction, truth table analysis, discourse analysis etc.). Given the basic aims of the project, the following topics were selected as crucial, serving as organizing points for writing up the contributions to this volume:

- views on the political: how political sphere is defined, what attitudes towards it prevail, what criticisms and praises dominate in terms of evaluating the actual conduct of political actors
- experience of the events of October 5, 2000: actual involvement of citizens, their motives for getting involved, symbolic meanings inscribed in the event
 - evaluation of the new government: views on who constitutes the new government, evaluations of its performance to date, perceived failures and accomplishments
 - attitudes towards particular segments of the social system: political parties, the state apparatus, social institutions, the economy, NGOs, the media
 - identity issues: forms and ways of self-identification, views on own national collectivity (Serb and non-Serb), views on other nations in the country and in the neighborhood
 - views on the place of Serbia in the international context
 - views on the responsibility for war and war crimes
 - projections as to the course of Serbia's political and economic development, both actually (what is likely) and normatively (what is desirable)

The first thing to note upon analyzing the material is how much Serbian citizens have reflected about the main topic of the study, i.e. the connection between ordinary people's lives and the recent political and historical developments in the country. The content and form of the responses they offered to interview questions indicated an intense effort they had made to "make sense" of the confusing experiences they had acquired, both collectively and individually. Rather than simply reproducing imposed verbal phrases and interpretive patterns many of them had obviously taken pains to compare these with their own immediate experience. Though they do sometimes fall back upon stereotypes, they seek to maintain a personalized, reflexive attitude towards them. The effort of "thinking things over" and formulating one's own version of "what actually happened to us" is only loosely correlated with standard socio-demographic variables, such as education, class, occupation or residence. One of the explanations is that the interview broached basic life questions, i.e. topics on which everyone have their own opinions. But the level of articulation and diversity of opinions on strictly political matters were also impressive, so that educational level might rather affected the subtlety of verbal expression than the content of thinking. In this context, it is interesting to note that highly educated people were often *more* rather than less susceptible to taking over ready-made formulas from the media or authoritative political and intellectual discourse.

Although people's involvement in and support to the process of political change were inspired by "existential" rather than strictly political reasons, there is no direct link between a respondent's life situation and political views, including political (in)activity. Instead, a highly personalized interpretive framework is inserted and mediates between the two, displaying no universal regularity.

Thus, some people have been strongly conditioned by their situation, some others have not; from identical situations opposing conclusions and decisions have sometimes been made.

Speaking of “October 5” as a symbolically charged event, the evidence confirms one of our hypotheses that it can be interpreted as an outcome of the process of social learning, but also as an encouragement to go on with this process. The results of social learning that may be identified cannot be seen as a radical revision of the prevailing political culture. Yet they do represent potentially significant steps along the way to developing stronger civic consciousness. If these shifts in political mood at the grass-roots level are compared with the official interpretations of “October 5” by politicians, political analysts and journalists, as well as with the actual conduct of the new post-2000 government, the conclusion is tempting that the democratic potential of the citizenry has not been turned to profit. The new government for one has not sought to articulate this amorphous and dispersed social capital, in order to make it a durable part of collective knowledge and political culture. Not realizing how important it is to rebuild trust in politics in general, the government has failed to materialize a desired “new beginning”. By adopting some of the practices of the preceding regime, it has actually reinforced the existing distrust of politics as specialized activity and as profession, thereby dangerously undermining the barely established, thin societal consensus crystallized around “October 5”.

People are very much aware their personal and family life heavily depends on “high politics”. Having taken lessons from the disastrous 1990s, they do not want to allow any future government to destroy their life as the previous regime had done it. At the same time, they are tired with politics and no longer wish to deal with it as intensely and frantically as they used to. Skepticism, mistrust and aversion towards political actors, political parties, trade unions, NGOs and the media are widespread. Here we may note a strong tension between citizens’ desire to influence political decision-making and the feeling that the conduits for this influence are blocked.

Virtually all respondents were open to the idea of “change”. At the moment of conducting the interviews, even the politically inactive or ambivalent welcomed, at least in principle, the change of regime. An extremely small number of people unconditionally opposed it and thought it was a mistake to depose Slobodan Milošević. A high degree of agreement also, and less expectedly, prevails in terms of the content of “change”. Various projections as to “what ought to be done immediately” condenses around the following points:

- “normal life”: better living standards, more jobs and possibility to earn one’s living decently; peace (no more wars); cooperation with the world (which is the most frequently cited positive achievement of the new government);
- elimination of partisanship (the so-called “party key”) in appointing people to managing positions, both in the government (central and local), and in

enterprises dependent on the state; in other words, expertise instead of loyalty as the main criterion;

- elimination of personal privileges tied with the positions of power, less in the sense of material benefits and more in the sense of inequality before the law (impunity of the selected few and helplessness of ordinary citizens);

- eradication of crime and corruption (in the government, state and social institutions, social services); introduction of clear, generalized and impersonal rules on the basis of which institutions should function;

- government's accountability to the citizens (respondents almost invariably use the term: "people"); citizens ought to be adequately informed and regularly consulted about important decisions; electoral (regular, peaceful and institutional) transfer of power;

- the government ought to be efficient in producing results to the benefit of all, instead of wasting time in interpersonal and inter-party conflicts.

The new attitude towards social change is a very important finding. In the 1990s the idea of change was not widely accepted, which helped Milošević's regime to stay in power for so long. Opting for "security", citizens were afraid to join the forces of change. At the end of the decade, on the contrary, citizens realized that the promise of security was actually false, as people's very survival was endangered (in the wars, in NATO bombing – which is increasingly blamed on Milošević's regime – and in deterioration of social circumstances alike). Consequently, people started to look at political change as a way out of the situation.

October 5 was experienced as a rupture, a breaking point between a "before" and an "after". The experience (stories, emotions, personal stakes) and the interpretation of the events themselves coincide to a large extent across the material. The following features of this event were most frequently cited: being a historical moment, displaying the strength of the united "people" (resolve, readiness to go to the end), being a result of accumulated discontent with the regime, non-violence and "civilized conduct" manifested during the revolt. The "changes" for which October 5 serves as the symbolic focus have functioned as a "promise of a new beginning", a radical turn that will bring profound changes in political and social orders and in the way and quality of life. In other words, that the basic social rules people and society live by will be revised.

The most massive changes in the consciousness of the citizens can be noted in increased realism and rationality. People are today more ready to take account of actual facts, objective circumstances and relations of power, and to act collectively in accordance with the existing possibilities and constraints. This can be contrasted with the predominantly affectively based collective action dominating in the early phases of Milošević's career. There are several areas where this „new realism“ can be detected most easily:

- the insight that wars are something bad and meaningless; and accompanying support to peaceful, compromise resolution of conflicts (at the time of

interviewing, some such hot issues were the situation with ethnic Albanians in southern Serbia, relations between Serbia and Montenegro, and future institutional arrangements in Serbia itself);

- almost complete rejection of closedness and xenophobia, and support to international cooperation; isolation of the country under Milošević was very painful for people, probably because they had already developed a feeling of “natural” belonging to the world, which Milošević sought to annihilate with his isolationist policies;

- insight that private prejudices, hurt emotions and bad experiences should not serve as a basis for politics – e.g. should not be an obstacle to international cooperation if it brings mutual benefit (with the neighboring countries, the USA, the NATO);

- unwillingness to place unconditional trust in any government, especially in a leader as a person, and the concomitant awareness that citizens have the right to change a government acting contrary to their interests; in other words, there has developed the notion that a government is accountable to the citizens, and that it should be changed regularly and peacefully, in elections;

- insight that the new government has not made a clear discontinuity with the practices of ruling of the previous regime.

If we look at some of the more concrete questions, differences in replies are more pronounced, although certain tendencies may be identified. So when personal identification is concerned, there has happened a visible decline in the national (ethnic) membership as the exclusive form of identity, while other forms of identification gained in importance. In terms of the content of (Serbian) national identity, stereotypes are still rather widely used, especially in the sense of Serbian exceptionalism – i.e. the allegedly superior traits of the people/nation, its history and its geographical location – although the idea of the “heavenly people” is generally contested. Some people are so embittered by the recent events that they have turned this picture upside down and point exclusively to negative traits of Serbs. In attitudes toward neighboring nations neutrality or reserve are rather strong, and it is only as regards Albanians that strong negative stereotypes have remained. However, the absence of aggression is noticeable. Interestingly, in most cases not even the strongest prejudices against a nation exclude support to peaceful cooperation with it.

At first sight, it seems that citizens of Serbia have a hostile attitude to pluralism. Disputes among political parties (sometimes even the very existence of a multiparty system) are treated negatively. Appeals to “unity” are frequent. Both Serbs and members of ethnic minorities alike see their own national body as disunited, unlike others who are supposedly united. Nevertheless, it is just in a relatively small number of cases that unity is a value in itself. For others, the censuring of strife has some other meanings, which do not always come out very clearly. a) Most people assert the fact that incessant political quarrels do

not concern the actual problems of the society and citizens but rather reflect a struggle for positions. Thus quarrels block the capacity of political parties to solve urgent social problems. b) People criticize the fact that quarrels do not remain within the inter-party world, but are transposed to the public via the undue attention the media accord them. c) For some respondents, appeals to unity refer to the absence of basic consensus on the most important issues: sometimes consensus is interpreted as agreement on the basic national (collective) interests, but more frequently it just means agreement on the importance and priority of problems to be solved.

People's attitude to work has changed considerably: they widely criticize traditional laziness, poor work and unwillingness to accept discipline. Most respondents think that a radical shift in work ethics is a precondition for reviving and stabilizing the economy. People link these issues most closely with their own life situation, and often say some old habits must be changed (such as to work a little and earn a lot, to take long leaves from one's job, lack of interest in improving the performance of the enterprise, incompetence and poor performance etc.). The new orientation to work may prove an important factor of positive social change; compare also the respondents' characterization of "normal life" as such a social environment where people will have jobs and be able to live normally on their regular income.

Citizens have serious trouble facing the recent past in the sense of the legacy of war crimes committed during the ex-Yugoslav conflicts. People would prefer to forget all this, under the pretext that Serbs have been demonized for too long and it is time to stop it. Some respondents doubt that Serbs have committed war crimes at all, while more people relativize this fact by the adage "all the sides did it" or "in war, crimes cannot be avoided". Although everyone is in principle open to ascertaining the true facts about war crimes, the belief prevails that what actually happened in wars does not coincide with what is blamed on Serbs. It is therefore not surprising to find a rather strong rejection of Serbian responsibility for war crimes and lack of confidence in the International Criminal Tribunal in the Hague. The situation can be called a "conspiracy of silence" on the crimes: those who witnessed the crimes never talk about them, while the others are similarly reluctant to discuss the topic. It seems that the principal point of contention for citizens is the lack of reciprocity in ascribing responsibility for war crimes, i.e. placing guilt on Serbs alone. This is accompanied by the following views:

- some citizens espouse the idea that it would be better to try "our criminals" in the country; at the same time, there is the realistic insight that The Hague Tribunal is, after all, more capable than domestic courts to compile data and organize the trials, or that we must cooperate in order to be accepted in the world;

- the idea that the crimes were committed on a systematic basis is rejected; the responsibility for crimes is ascribed mostly to individuals and to paramilitary formations (adding the proverb "there is a black sheep in every flock");

– people avoid talking about war crimes with each other; most people report they personally know nobody who committed them or who had any direct knowledge of them; most often people stress that war veterans have been psychologically marked by the experience and that they avoid talking about it.

The most important shift occurred in a greater openness towards the world, primarily towards Europe. As for the USA, reserve still prevails, sometimes even bitterness because of the “double standards” continuously applied to Serbia (i.e. the conditioning of promised help). It is surprising that anti-Americanism produced by NATO bombing of 1999 has declined, but aversion has remained because of USA’s reluctance to take part in the reconstruction of Serbia and facilitate its transition. This, however, does not reduce the readiness for cooperation with the world and accepting European standards (American values are more often criticized) and international rules of behavior so that we may become part of the world. In other words, the previous policy of isolation is almost completely rejected, and it is not blamed only on foreign powers (sanctions) but on the Milošević’s regime itself, as a means of his staying in power.

In sum, there are grounds to claim that there has happened a rise in civic consciousness, especially when respondents comment critically on their own responsibility for supporting the longevity of Milošević’s regime, and when they speak of the need to get actively involved in public life in order to contribute personally to more rapid changes in the direction of “normal life”.

The hope that moved citizens on October 5 was precisely the striving to get out of the state of “abnormality” onto the way to creating a “normal life”. “Normality” has multiple meanings, one of them being to ensure better economic (material) conditions and a higher standard of living, but there are also others, such as to get out of chaos and establish order in society, then to get rid of wars which endangered people’s very survival, and to get rid of the pressures of politics under whose dominant influence normal human and family communication was also constrained. The slogan “to live like the rest of the normal world”, often cited by our respondents, also points to the openness to the world cited above; this openness is for the sake of learning from the world, since Serbian citizens have learned the hard way how the consequences of closure and isolation may be detrimental to society.

It seems that the climate has changed most in the relation to war: respondents without exception criticize the devaluation of human lives during the wars in former Yugoslavia. Similarly, they hope there will be no more wars, because “the people are fed up with warfare”. The warrior mood from the past centuries seems no longer to be the characteristic orientation in people’s thinking about the future of the country. This is significant, given the Serbian historical tradition of warfare and the warrior mentality as an ascribed element of the “national character”. The much emphasized striving toward “normal life” assumes life

without wars – “everybody has lost in wars”, they say – since wars cannot solve strained relations between neighbors or states.

Although citizens are not quite sure what tomorrow will be like, they still hope for a better future. This seemingly contradicts the strongly expressed discontent with the policies of the new government. However, the discontent does not mean a total rejection of the possibility that the government may be made to face its own shortcomings and failures – this also explains people’s desire to talk openly about these topics openly – and accomplish the desired changes with the help of the citizens.

Hence statements about disappointment and discontent do not necessarily imply pessimism. Rather they can be understood as signals that the new government must take what citizens think and feel into account much more seriously, in order to be able to design policies in harmony with the needs of the citizenry. This is confirmed by the finding that the respondents point very concretely and interestedly to what the new government should do to regain the confidence of the citizens.

This study has provided us with elements to build a more realistic picture of the citizens of Serbia – how they experience their everyday in the context of contemporary political events, how they perceive the recent past and the present, how they see themselves within these frameworks, and what attitudes they assume towards the future. Interestingly, Serbian citizens at the beginning of the 21st century are less turned to the past, and much more interested in the future (contrary to the mythologization of the past in the previous regime) and, even more importantly, they think about it a lot. Even though the future is not explicitly defined in terms of developing a democratic society (except in a small number of cases), the indices as to what sort of society they consider normal show that a change from traditional to modern values is under way. This also includes the notion of democracy (e.g. the importance of entrepreneurship is acknowledged, though privatization is treated with skepticism; peaceful cooperation is stressed, though the notion of human rights does not feature prominently in people’s accounts; freedom, i.e. liberation from pressures and fears ranks high, as well as activist vs. passivist orientation, etc.). It may be claimed that from passive objects ready to endure conditions destroying them physically and psychologically, without voicing any revolt, citizens by now have become critical of the conditions they live in and of those (the government) they hold responsible for these conditions. This is certainly a new orientation, emerging as a nucleus of civic consciousness: citizens are not ready to put up with imposed situations, but rather question them critically and look for a way out. The awareness that they themselves could be partly responsible for the unsatisfactory living conditions and therefore everybody should give their own contribution to the change of these conditions, confirms this conclusion.

In sum, let us conclude that the best indicator of the changes having taken place in 2001/02 is the overall acceptance of “change” as the way to get out of the state of “abnormality” and open up space for a “better future”. It is difficult, however, to anticipate whether this may be taken as sufficient guarantee that the process is irreversible. Is there a chance of sliding back or not depends on the further course of social change. In the forthcoming period conditions ought to be created to consolidate and stabilize the new social order. This study aims to be a contribution to that effect.

PRILOZI

Podaci o istraživanju

Uzorak i terenski rad

Prilikom izrade uzorka, nije se težilo statističkoj reprezentativnosti, u smislu potpunog „preslikavanja“ strukture srbijanskog društva. Umesto toga, tragalo se za teorijskom reprezentativnošću, u skladu sa postavljenim ciljevima i zahtevima „argumentativnog intervjua“ kao odabranog instrumenta za prikupljanje podataka. Konkretno, građa je trebalo da sadrži što širi raspon stanovišta i argumenata koja građani Srbije koriste u nastojanju da osmisle svoja nedavna iskustva, svoj opšti odnos prema političkoj sferi i svoje projekcije poželjnog pravca budućeg razvoja društva.

U prvom koraku izrade uzorka, napravljen je izbor gradova u kojima će se vršiti terenski rad. Da bi građa bila što koncentrisanija, unapred je doneta odluka da se uzorak intervjuisanih ograniči na gradsko stanovništvo (uključujući i prigradska naselja). Budući da je, po opštoj oceni kako analitičara tako i samih građana, decentralizacija antirežimskih protesta bila jedna od najvažnijih odlika političkog razvoja u drugoj polovini devedesetih godina, želeli smo, između ostalog, i da osvetlimo „lokalni identitet“ i „lokalno političko mnjenje“. Stoga se prilikom određivanja disperzije uzoračkih jedinica nastojalo na obuhvatu gradova koji su u tom procesu zauzimali različite pozicije – od „predvodnika“ (npr. Čačak), do sredina koje je taj proces sve do samog kraja ostavljao relativno netaknutima (npr. Paraćin). Ostala merila pri izboru gradova bila su sledeća: da budu regionalna središta, raspoređena tako da se pokriju svi značajniji regioni Srbije; da imaju različit etnički sastav (homogenost/heterogenost) i različite privredne i socijalne situacije.

Drugi korak uzorkovanja sastojao se od izbora samih ispitanika–građana koji će biti intervjuisani. Taj izbor bio je prepušten intervjuerima, na osnovu instrukcija koje su dobili na obuci. Kao relevantni parametri postavljene su sledeće odlike: starost, stepen obrazovanja, zanimanje, politički (ne)aktivizam, deo grada u kojem žive. Polna struktura postavljena je paritetno (pola-pola). Glavni zahtev bio je da uzorci budu što raznolikiji, dakle da što je moguće više okupljaju građane različitih socijalnih iskustava, životnih priča i trenutnih društvenih pozicija.

Za kvalitativno društveno istraživanje, posebno ono zasnovano na tehnici intervjua, nije uobičajeno da se građa sastoji od tolikog broja ispitanika. Jedan od razloga za opredeljivanje za ovako brojnan uzorak – osim razloga koji proističu iz opštih ciljeva studije, kako su navedeni u prethodnim pasusima i u Uvodu (mogućnost uopštavanja, ortavanje lokalnih specifičnosti itd.) – bilo je i to što je projekt, jednim svojim delom, imao i akcione namere. Naime, pošli smo od uverenja da će samo obavljanje istraživanja u lokalnim sredinama, kroz učešće lokalnih intervjuera, interakciju intervjuer-intervjuisani, neformalno širenje „priča“ o tome itd, poslužiti kao podsticaj za produbljanje upravo one refleksije o političkim događajima i njihovoj vezi sa svakodnevnim životom koja je glavni predmet našeg interesovanja. Već i samo davanje prilike brojnim običnim ljudima da bez ikakvih ograničenja, sopstvenim rečima i uz puno uvažavanje njihove kompetentnosti iskažu

sopstvena iskustva i mišljenja smatrali smo vrednim truda. Povoljne reakcije mnogih ispitanika, koji su spontano skretali pažnju na taj momenat (kako je jedan od njih rekao, „deset godina me niko ništa nije pitao“) dale su nam za pravo.

Za pripadnike dveju najbrojnijih nacionalnih manjina u Srbiji unapred su određene kvote (10 Mađara u Subotici i 8 Bošnjaka u Novom Pazaru). Njih su, kao i troje Rusina u Novom Sadu, intervjuisali njihovi sunarodnici, što je, zbog osetljivosti teme, bilo posebno značajno. U slučaju subotičkih Mađara, devet od deset intervjua vođeno je na mađarskom jeziku, a na srpski ih je potom prevela intervjuerka (Marta Petković). Izvan ovih kvota, naravno, među ispitanicima ima još građana nesrpske nacionalnosti.

Terenski saradnici su dobili podsetnik za vođenje intervjua u dva oblika – kao spisak tematskih oblasti koje obavezno treba pokriti, i kao spisak pitanja-primera, dakle pitanja koja se mogu postaviti. Definicije oblasti i ciljeva u svakoj od njih tretirane su kao značajnije od samih pitanja: ona se nisu morala sva postaviti, niti su morala da imaju uvek isti oblik, već je intervjueru bilo prepušteno da iznađe najbolji način (konkretno pitanje, formulaciju, trenutak) da dođe do relevantne građe s obzirom na postavljene ciljeve. Oba papira preštampana su ovde u celini (v. niže).

Prema planu, trebalo je prikupiti ukupno 309 intervjua. Od toga je uspešno obavljeno 303. Nekoliko intervjua nije odgovaralo tehničkim standardima za dalju obradu, tako da se konačni uzorak sastoji od 296 intervjua. Oni su transkribovani sa audio-kaseta i svaki je označen šifrom, koja se sastoji od sledećih elemenata: oznaka (skraćena) grada – inicijali intervjuera (ukoliko je u istom gradu radilo više njih) – redni broj. Snimljene kasete, kao i prepisi u elektronskoj formi, pohranjeni su u arhivi Instituta za filozofiju i društvenu teoriju.

Spisak gradova obuhvaćenih terenskim radom, sa planiranim brojem intervjua

I Beograd – opštine Stari Grad (20) i Čukarica (20)

II Vojvodina: Subotica (20), Novi Sad (25), Kikinda (10), Pančevo (20), Sremska Mitrovica (10)

III Zapadna-jugozapadna Srbija: Šabac (15), Valjevo (12), Užice (10), Čačak (17), Kragujevac (20), Novi Pazar (15)

IV Istočna-jugoistočna Srbija: Požarevac (10), Bor (10), Paraćin (10), Kruševac (15), Niš (25), Leskovac (15), Pirot (10)

Spisak intervjera po gradovima*

Beograd

dr Ljiljana Buzadžić-Jelinek
mr Gordana Đerić
Isidora Jarić
Ivan Smrečnik
mr Ivana Petković

Bor

Mirjana Adžić
Nada Todorović

* Svi intervjueri su obavljali istraživanje u gradovima u kojima žive i rade, osim u tri slučaja: u Sremskoj Mitrovici intervjue je vodio Ivan Smrečnik, u Leskovcu Olivera Marković, a u Pirotu Jasmina i Dragoslav Petrović.

Čačak

Lidija Ćirković
Katarina Dunjić-Mandić

Kikinda

Valentina Rađenović

Kragujevac

dr Gordana Mitić
Lela Vujošević

Kruševac

dr Ljubica Rajković

Niš

Olivera Marković
mr Jasmina Petrović
mr Dragoslav Petrović

Novi Pazar

Enes Dazdarević
Milica Kočović

Novi Sad

dr Jakov Kišjuhas
mr Pavle Milenković
Valentina Sokolovski

Pančevo

Aleksandra Bosnić-Brković

Paraćin

Verica Bogosavljević

Požarevac

Dragana Stojiljković-Stević

Subotica

Branka Josimov
Marta Petković

Šabac

Milan Blagojević
Ana Marinković

Užice

Rada Mitrović

Valjevo

Željko Krstić

Podsetnik za intervju: tematske oblasti

I. Oblast: Porodični život

Cilj: podaci o porodičnom statusu: imate li porodicu, koliko dece, gde živite (stan, kuća, malo ili dovoljno prostora, u zajednici ili ne). Svi ovi podaci mogu se dobiti direktnim pitanjima. Cilj je da se sazna šta ispitanici misle o ulozi koju porodica ima i o odnosima u njoj. Koliko ljudi porodicu smatraju važnom, koliko se oslanjaju na nju, koliko provode vremena u porodici i kakvi su odnosi sa ostalim članovima porodice, kakvi su generacijski odnosi u porodici – da li postoje generacijski razlaz, ko na koga utiče i kako.

II. Oblast: Nivo obrazovanja i profesionalni i socijalni status

Cilj: podaci o profesionalnom istorijatu (radno iskustvo; doživljaj svog rada, nekad i sad; doživljaj svog sadašnjeg socijalnog i profesionalnog statusa u odnosu na nivo obrazovanja; projekcije u pogledu posla – idealne / maštanje/ i realne). Cilj je da se vidi koliko i kako ljudi vrednuju svoj rad, pre svega onaj od koga zarađuju. Kojoj klasi/sloju smatraju da pripadaju, šta su spremni da rade da bi zaradili za život, kao i šta su sve morali da rade do sada. Takođe, kako ocenjuju svoj socijalni status u odnosu na posao koji obavljaju – koliko on zavisi od posla koji rade, od toga koliko zarađuju itd.

III. Oblast: Uključenost u aktivnosti lokalne zajednice

Cilj: uključuje a) obavljanje neke funkcije na lokalnom nivou ili u nekoj organizaciji (mesna zajednica, opština, lokalno udruženje, sportski ili drugi klub), b) obavljanje sitnih poslova s prijateljima ili rodbinom (porodični ili kućni biznis, uzajamno ispoma-ganje); c) uspele ili neuspele planove da se popravi život na lokalnom nivou, d) učestvovanje u zajedničkim proslavama, manifestacijama, putovanjima, takmičenjima – sindikalnim, penzionerskim, raznih klubova i slično, e) odlazak u crkvu i učeće u aktivnostima koje organizuje crkva. Cilj je da se vidi da li ima ili je bilo napora da se popravi vlastiti život u neposrednom okruženju, zajedničkim aktivnostima, kao i koliko je neposredno društveno okruženje ljudima značajno.

IV. Oblast: Opis svakodnevnog života i slobodno vreme

Cilj: opis kako izgleda jedan običan dan (druženje, kafane; odnosi sa rođacima, prijateljima i komšijama – kako se ti odnosi održavaju, eventualne promene poslednjih godina; neformalni razgovori – koliko su značajni, koje teme se najčešće javljaju). Cilj je da se što je više moguće vidi veza između svakodnevnog života i šireg okruženja. Identifikovati što više elemenata svakodnevnog života čiji se uzroci nalaze izvan spektra individualnih planova i socijalnih veza, u sferi političkog.

V. Oblast: Promene u svakodnevici nakon 5. oktobra 2000.

Cilj: kako ljudi doživljavaju promene koje se odražavaju na svakodnevni život i njihove navike (poskupljenja, promena pravila igre – promene u ekonomskom sistemu, „kolektivna poniženja“); da li „teškoće tranzicije“ smatraju nužnim, kao preduslov izlaska iz jednog nenormalnog stanja; koliko su spremni da trpe, i s kojim ciljem: radi „boljeg života“ u materijalnom smislu, u nematerijalnom smislu, ili nešto treće. Cilj je da se vidi koliko se politika doživljava kao važan (konstitutivni) element svakodnevnog života i koliko su ljudi svesni toga.

VI. Oblast: Kanali i načini informisanja

Cilj: ispitati relativni značaj dva osnovna tipa izvora informacija: neformalnih – pouzdani i informisani ljudi, razgovori u bliskom krugu, glasine, kafana, crkva; i formalnih – lokalni i državni mediji, stranački mediji, inostrani mediji; šta je od toga građanima dostupno, šta i koga slušaju, kome veruju, šta smatraju pouzdanom informacijom, kako vrše

selekciju među protivrečnim informacijama. Cilj je da se vidi koliko su se ljudi oslanjali na institucionalne strukture informisanja i na koji način su one uticale na građenje njihovih bitnih stavova, te da li su i na osnovu čega menjali stavove tokom vremena.

VII. Oblast: Motivacija za (ne)učesće u pokretima za promene do 5. oktobra

Cilj: uključuje stavove ljudi o događanjima oko 5. oktobra 2000. Na koji način su oni to doživeli, šta se uopšte zbilo, kako i zbog čega je došlo do 5. okt. i kako vide svoju ulogu u tome. Cilj je da se vidi razlika među grupama: oni koji nikad nisu učestvovali u protestima; oni koji su učestvovali povremeno – u zavisnosti od toga ko ih organizuje, ili samo ako bi se okupila 'kritična masa'; oni koji su uvek učestvovali – zato što su verovali vođama, ili zato što su smatrali da je cilj nezavisan od pitanja organizacije i vođstva. Takođe nas zanima koliko je učesće ili neučesće bilo posledica sticaja okolnosti – protesti 'pri ruci', poznanici, nagovaranje i agitacija itd. – a koliko nezavisne lične odluke; s tim u vezi, da li su samo učestvovali na lokalnu ili su delovali šire, kao i da li je opoziciona mobilizacija na lokalnom nivou bila uspešna – da li su aktivisti istinski uspevali da dopru do ljudi i pokrenu ih.

VIII. Oblast: Odnos prema ustanovama posle promena

Cilj: koliko su se zaista promenile, u načinu rada i principima, a koliko su samo dovedeni novi ljudi (ili ni to); kakve ustanove bi želeli, kakve one treba da budu po njihovom mišljenju, koje potrebe treba da im zadovoljavaju, i koliki su teret spremni da podnesu za to. U slučaju nerazumevanja pitanja, kao razjašnjenje mogu služiti primeri: to je ono „gde ljudi idu kad treba nešto da obave“: sudovi, policija, opština (opštinska vlast i „šalteri“), zatim komunalne službe, Elektrodistribucija, škole, domovi zdravlja i bolnice. Ovaj deo je važan jer se u njemu na neki način projektuje kakav bi društveni i politički poredak ljudi želeli, odnosno kakva su očekivanja ljudi od novih vlasti. Sa druge strane, odgovori na ova pitanja mogu biti dobar indikator za faktičku ocenu promena u smislu poređenja očekivanog i dobijenog nakon 5. okt.

IX. Oblast: Strah, (ne)bezbednost i (ne)sigurnost

Cilj: postoje dva aspekta: a) fizička bezbednost i ugrožavanje života, izloženost grupnoj sili, i b) socijalna i materijalna ugroženost, neizvesnost društvene reprodukcije položaja/statusa; važno osvetliti šta građani misle o ulozi države u njihovoj zaštiti – kako je bilo, kako jeste, a kako treba da bude – i pravu državu da koristi silu protiv njih i izlaže ih opasnosti (iskustva sa policijom, regrutacija za ratove, sudska praksa). Cilj je da se na primeru jedne od najosnovnijih ljudskih potreba vidi kako ljudi doživljavaju institucije (jesu li one nešto što služi njihovim potrebama ili nešto drugo od toga) i kakva su im očekivanja u tom pogledu.

X. Oblast: Kakva je nova vlast

Cilj: elementi za procenu su korupcija, privilegije, bogaćenje, nepoštovanje prava i potreba građana, nezakonitosti itd, odnosno svi oni elementi koji su bili u fokusu kritike „starog režima“. Na taj način bismo dobili ocenu koliko je nova vlast zaista nova, a koliko je nastavljena praksa stare vlasti. Cilj je da se dobije faktička ocena dosadašnjeg vršenja vlasti od strane DOS-a (uzimajući u obzir eventualne razlike između lokalne i centralne vlasti). Posebnu pažnju treba obratiti na to šta ljudi misle da su bila predizborna obećanja i šta je bilo realno da nova vlast uradi, a nije uradila.

XI. Oblast: Ratovi, krivica, odgovornost

Cilj: ovaj segment obuhvata tri velike oblasti. To su a) stav ljudi prema mestu i ulozi Srbije u okruženju (stav prema raspadu Jugoslavije, doživljaj nove Jugoslavije, odnosi sa susednim državama), b) njena uloga (krivica, odgovornost) za zbivanja u

proteklih deset godina i c) odnos prema pripisivanju krivice i sankcionisanju Srbije. Cilj je da se dođe do percepcije uloge Srbije/Srba u ratu, kao i povezanosti te uloge sa međunarodnom reakcijom (sankcije, bombardovanje) i budućim odnosima u regionu. (Naravno, ovde formu pitanja treba prilagođavati nacionalnosti sagovornika – kod ispitanika ne-Srba tragati za njihovom percepcijom specifičnog položaja njihove manjinske grupe, posledica ratnih/političkih zbivanja na taj položaj, i viđenja budućnosti u tom pogledu.)

XII. Oblast: Stav prema međunarodnoj zajednici

Cilj: stavovi građana o međunarodnoj zajednici; šta je to međunarodna zajednica za građane Srbije; da li je to neko nužno zlo koje postoji nezavisno od nas; kako ona tretira Srbe i Srbiju; ako nešto zameraju „svetu“, šta je to što najviše zameraju; kako vide budući odnos sa „međunarodnom zajednicom“. Cilj je doći do stava građana da li se – kao pojedinci i kao pripadnici državne zajednice – osećaju kao deo sveta; ako je tako, da li „prirodno“ i neupitno, ili iznuđeno („nema nam druge“), te da li misle da se tu mora platiti neka cena; ako se ne osećaju tako, u kom smislu 'ne', i da li misle da Srbija ima neki svoj specifični put, drugačiji od svih ostalih.

XIII. Oblast: Oblici kolektivnog identiteta

Cilj: koji oblici kolektivnog identiteta preovlađuju: da li sebe vide prvenstveno kao pripadnika/cu nacionalne ili etničke zajednice: Srbin, Mađar, Musliman..., ili kao pripadnika profesije (radnik, stručnjak, zanatlija, profesor, student), ili kao pripadnika svoje klase (koje), ili kao pripadnika svoje generacije, ili neke druge grupe. Zanimljivo je takođe da li i koliko građani svoj kolektivni identitet određuju relaciono – u odnosu na druge (npr. stav prema drugim nacionalnim grupama – Albanci, Hrvati, itd). Dalje, koje vrednosti prihvataju kao najvažnije – lične (poštenje, hrabrost, istinoljubivost, sloboda...) i kolektivne (lojalnost grupi – porodici, naciji, državi, ili solidarnost, jednakost, nezavisnost, poštovanje „vođe“, poslušnost, sigurnost itd.) Cilj je identifikovati elemente koje ljudi smatraju bitnim (konstitutivnim) za svoj identitet i koliko se oni odražavaju i „vide“ u svakodnevnom životu ljudi, a koliko su samo apstraktne kategorije ili jezičke oznake koje ne utiču direktno na konkretno ponašanje ljudi.

Podsetnik za intervju: pitanja

I. Porodični život

Imate li porodicu, da li živite s njima, koliko imate dece?

Da li vam porodica mnogo znači u životu? Čime, zašto?

Koliko vremena provodite sa porodicom?

Da li znate kakve probleme imaju članovi vaše porodice? Da li razgovarate o njima?

Koliko vremena provodite u kući?

II. Nivo obrazovanja i profesionalni i socijalni status

Da li je vaše zanimanje, odnosno vaš rad, adekvatno vrednovano u ovom društvu?

Šta radite, kako zarađujete za život?

Da li radite posao za koji ste se školovali?

Kojoj klasi/sloju smatrate da pripadate?

Gde ste ranije radili? Da li ste izgubili posao, ili ste na prinudnom odmoru? Ako da, jeste li bili zadovoljni svojim poslom ranije (do kada), i čime ste najviše bili zadovoljni, što sada nemate?

Da li radite više poslova? Da li radite neke poslove koje ne bi radili da ne morate?

Da li smatrate da ste adekvatno plaćeni?

Šta ste sve spremni da radite da biste zaradili za život?

Šta biste najviše voleli da radite kad biste mogli? Da li imate neke planove koje mislite da je moguće ostvariti? Hoće li, za vas, biti uskoro bolje?

Da li smatrate da su se obogatili samo oni koji nisu imali obzira?

III. Uključenost u aktivnosti lokalne zajednice

Da li vam se sviđa što živite baš u ovom mestu? Ili biste se radije preselili, kad biste mogli? Šta vam se sviđa u vašem mestu?

Da li učestvujete u zajedničkim proslavama, manifestacijama, putovanjima, takmičenjima – sindikalnim, penzionerskim, sportskog kluba u vašem mestu?

Da li obavljate neku funkciju (ili ste obavljali) u lokalnoj zajednici (mesna zajednica, opština, lokalno udruženje, sportski ili drugi klub)?

Idete li u crkvu? Učestvujete li u aktivnostima koje organizuje crkva?

IV. Opis svakodnevnog života i slobodno vreme

Jeste li zadovoljni kvalitetom svog života?

Kako izgleda jedan vaš dan?

Da li obavljate sitne poslove s prijateljima ili rodbinom (porodični ili kućni biznis)?

Imate li slobodnog vremena, i šta je za vas slobodno vreme?

Odlazite li u posete prijateljima i rođacima, dolaze li kod vas? Družite li se s komšijama, da li vam pomažu kad vam zatreba, i vi njima?

Idete li u kafane?

O čemu pričate s onima s kojima se družite? Da li se svađate oko politike?

Bavite li se nekim sportom? Igrate li karte (ili neka slična društvena aktivnost)?

Da li sami vršite popravke po kući?

Kako se hranite?

Pomažete li deci sa školskim zadacima?

Da li stižete da pročitate ono što želite?

Uspevate li da obavite sve što treba tokom dana?

Jeste li često umorni?

V. Promene u svakodnevici nakon 05. oktobra

Šta se u vašem svakodnevnom životu promenilo posle 5. oktobra prošle godine? Sve u svemu, nabolje ili nagore?

Šta vam najviše smeta u sadašnjoj situaciji?

Da li su poskupljenja nužna?

Koliko je teret promena ravnomerno raspoređen – ili plaćaju samo neki?

Da li ste ostavili neki posao?

Da li i vi planirate nešto da menjate u ličnom životu?

Da li promene u društvu zahtevaju da se menjaju stare navike, i koje?

VI. Kanali i načini informisanja

Koliko se trudite da saznate šta se dešava?

Čitate li novine? Koje, i zašto?

Koje TV stanice najradije gledate i zašto?

Da li su bolji lokalni listovi i TV stanice od velikih?

Kada se dogodi nešto važno, kako se informišete šta se zaista dogodilo?

Kako znate ko laže?

Da li poznajete neke dobro informisane ljude?

Da li poznajete neke ljude bliske vlasti koji poseduju pouzdane informacije?

Da li o zbivanjima raspravljate sa komšijama, porodicom itd.?

Idete li na neko mesto gde se mogu čuti pouzdane informacije?

VII. Motivacija za (ne)učesće u pokretima za promene do 5. oktobra

Kako ste vi doživeli 5. oktobar, i uopšte promene pre godinu dana? Šta mislite, zašto je Slobodan Milošević pao? Da li je to dobro ili loše?

Da li ste učestvovali u protestima pre tih izbora i oko njih? A u onima ranije, tokom prethodnih godina? Zašto (da ili ne)?

Ako da, kako ste se uključili – opišite nam kako je do toga došlo? Da li vas je neko pozvao, neko iz vaše neposredne okoline, poznanik ili rođak? Ili ste sami potražili? Da li se nešto dešavalo u vašem kraju, u vašoj firmi? Da li ste putovali u druga mesta da biste učestvovali u protestima? Jeste li bili među aktivistima?

Ako ne, zašto mislite da su drugi protestovali? Da li su vam protesti smetali, i na koji način? Ko ih je vodio, po vašem mišljenju? Da li ste tokom vremena promenili mišljenje (na bilo koju stranu)?

(može se, ali i ne mora, pitati o članstvu u nekoj političkoj stranci)

VIII. Odnos prema ustanovama posle promena

U kakvoj Srbiji biste želeli da živite/Kako ova zemlja treba da bude uređena?

Da li ste zadovoljni kako se menjaju ustanove posle 5. oktobra? Da li dovoljno brzo? Nabolje ili nagore?

Ili ih možda nije ni trebalo menjati? Ili menjati, ali drugačije?

Koja se ustanova najviše promenila?

Koje treba prvo da se promene, i zašto?

Imamo li nove ustanove ili samo nove ljude u starim ustanovama ili nešto treće? Da li smatrate da je ustanove moguće promeniti sa starim ljudima?

Da li biste sada poverili novac nekoj banci?

Imate li poverenja u školu – nastavnike, direktore, i školu uopšte? Smatrate li da vaše dete tamo nešto nauči, da li škola na njega dobro deluje? Šta biste tu promenili?

Kako se lečite? Jeste li zadovoljni uslugama zdravstva? Kako mislite da bi u toj oblasti problemi mogli da se reše?

Kako se ponašaju službenici prema vama – na raznim šalterima, u kancelarijama? Da li se tu nešto promenilo?

IX. Strah, (ne)bezbednost i (ne)sigurnost

Da li se osećate sigurno? Sada, i pre 5.oktobra? Da li se nečega plašite? Čega najviše?

Da li ste imali neko iskustvo sa policijom, pre i posle 5. oktobra?

Smatrate li da se nešto promenilo u ponašanju policije?

Da li ste imali neka iskustva sa „mafijom“?

Ko je jači, policija ili „podzemlje“?

Smatrate li da se možete zaštititi sudskim putem?

Da li se plašite novog rata (sa kim, da li biste učestvovali)?

Smatrate li da direktori imaju previše ovlašćenja?

Da li se plašite otkaza?

X. Odnos prema novoj vlasti

Kakva je nova vlast? Koliko je – nova?

Koliko je vlast (njeni predstavnici) sama spremna da se sama žrtvuje, a koliko je u stvari dvolična (utoliko ista kao i prethodna)?

Koliko vlast ima razumevanja za potrebe i teškoće građana?

Da li nova vlast više uvažava zahteve građana ili međunarodne zajednice?

Da li se različito ponaša lokalna vlast u odnosu na centralnu vlast?

Koliko je nova vlast sklona bogaćenju?

(ne treba direktno pitati za stavove prema pojedinim segmentima vlasti i konkretnim političkim ličnostima, ali ako ih sagovornik pomene – npr. da li je on „za“ ili „protiv“ Koštunice ili Đinđića ili nekog trećeg ili nijednog, uvek pitati: a zašto?)

XI. Ratovi, krivica, odgovornost

Zašto se, po vašem mišljenju, raspala bivša Jugoslavija?

Zašto je došlo do ratova, da li su oni bili neizbežni? Ko je ratovao u stvari? Ko je njima dobio, a ko izgubio?

Da li znate za neki zločin koji su u ratovima počinili Srbi? Ko je počinio taj zločin (vojska, policija, paravojska, pojedinci)?

Da li poznajete nekoga ko je učestvovao u ratu i ko se neprimereno ponašao (ubijao/pljačkao) na ratištu?

Da li treba objavljivati informacije o zločinima?

Da li treba suditi našim zločincima? Da li je bolji Haški sud ili domaći sudovi?

Da li smatrate da je Srbima potrebno nekakvo pročišćenje?

Da li smatrate da treba da se plati odšteta žrtvama rata i kome?

Da li smatrate da svi imaju pravo da se vrate kući nakon rata?

Da li su za sve krivi političari?

XII. Stav prema međunarodnoj zajednici

Šta je to „međunarodna zajednica“?

Da li u svetu vladaju novac i sila?

Da li će sve biti kako Amerikanci hoće? Smatrate li da neko u svetu može da se suprostavi Amerikancima?

Mora li Srbija da se povinuje zahtevima međunarodne zajednice, i zašto?

Da li međunarodna zajednica različito postupa prema Srbiji nego prema drugim državama/narodima u okolini? Da li je svet protiv Srba?

Da li je Srbija deo sveta? Zašto (jeste ili nije)?

Da li je za mlade bolje da odu u inostranstvo, ili da ostanu? Zašto? Da li biste svojoj deci preporučili da odu da žive negde drugde, i gde?

XIII. Lični i kolektivni identiteti i vrednosti

Ako bi vas neko pitao – ko ste vi ili šta ste vi, šta biste prvo rekli? Zašto? A šta na drugom mestu?

(za ne-Srbe) Kakav je, po vama, vaš narod?

(za sve) Kakvi su Srbi kao narod? (isto pitanje o manjini zastupljenoj u lok. sredini)

Kakvi su Hrvati kao narod?

Kad vas neko pita – u kojoj zemlji živite, šta biste rekli? Kad se kaže „Jugoslavija“, na šta mislite?

Da li vam smeta kad se na utakmicama zviždi jugoslovenskoj himni?

Da li bi vam smetalo da naša reprezentacija ima stranca za selektora? A da u njoj igra neki crnac?

Da li pripadnici svake nacije, kad se nađu na nekom položaju, rade više u korist svoje nacije? Je li to normalna stvar?

Da li biste voleli da ste Amerikanac?

Izabrani intervjui

Iz ukupne građe, izabrali smo sedam intervjua koje ćemo objaviti u integralnom obliku. Iz razloga ograničenosti prostora, nije bilo moguće u potpunosti preslikati svu šarolikost i bogatstvo prikupljenog materijala. Stoga ovde priložene prepise treba shvatiti više kao ilustrativne nego kao reprezentativne u nekom standardnom smislu. Ne treba posebno naglašavati da je bilo veoma teško napraviti izbor, i da se ovde nisu našli mnogi intervjui koji su to zasluživali.

Napominjemo da su neki intervjui iz ovog istraživanja već objavljeni, kao serija priloga u beogradskom časopisu *Republika* i to u brojevima: 284/285, 1-31. maj 2002; 286/287, 1-30. jun 2002; 290/291, 1-31. avgust 2002; 302/303, 1-28. februar 2003; 304/305, 1-31. mart 2003; 306/307, 1-30. april 2003; 308/309, 1-31. maj 2003.

Leskovac (LE-4)**muškarac, 51 godina, VŠS (tekstilni inženjer), nezaposlen**

Koliko godina imate?

51.

Da li imate porodicu?

Da i to ćerku koja je udata, imam unuku, druga je na putu, imam i sina, on ima 25 godina, neoženjen, nadam se uskoro da ću da dobijem i snaju, lepu ženu.

Da li živite sa njima?

Ne, deca kao deca traže svoj put, svoju sreću, žive u Beogradu, sin tamo radi, studira i nabavlja nam tu kinesku robu u Pančevu, ćerka je tamo udata.

Stepen obrazovanja?

Višu tekstilnu školu, tekstilac sam, radio sam u tekstilnoj industriji 30 godina, međutim, konfekcija sad radi sa veoma malim brojem radnika. Trenutno ne radim, na ulici sam, radim kao preprodavac kineske robe.

Da li je kuća/stan u kojoj živite u svojini roditelja, rođaka ili u Vašoj svojini?

Da, to je bila očeva kuća, mi smo nasledili. Tu živi i brat sa svojom porodicom i sinom koji je takođe oženjen.

Da li vaša porodica živi samostalno ili sa drugim srodnicima?

Tu nam je i majka, znači tri domaćinstva u istom dvorištu, koja se slažu i do sada nisu imala konflikata.

Kako bi ocenili materijalni položaj svoje porodice?

Bilo je veoma teško, jer konfekcija u kojoj sam radio prestala je da funkcioniše pre 7-8 godina. Čak 5 godina nisam primio nikakav lični dohodak, iako sam išao u preduzeće. Direktori gledali su da što pre sakupe ono što mogu, da ostave radnike koji su štrajkovali i tražili svoja prava, ne samo da nisu primali lični dohodak već ni penzijsko ni socijalno osiguranje nije do sada uplaćeno.

Da li sredstva za život obezbeđujete sami ili ih nadopunjujete uz pomoć roditelja ili rođaka?

Sad trenutno sam, pomažem i ćerku i sina koji takođe ima veoma mali lični dohodak, a plaća stan 100 DM, koje mu ja šaljem od svoje ulične prodaje. Pre 5-6 godina nismo imali ni dinar ni ja ni žena, a trebali smo da obezbedimo decu koja su studirala u Beogradu, tako da je u porodici bila jedna velika konfuzija, nismo imali para ni za hleb, međutim, ovom uličnom prodajom ipak stvaramo neku egzistenciju.

Kada imate neki problem kome se najpre obratite?

Te probleme sami rešavamo, jer to su većinom finansijski problemi i u tome nam niko ne može pomoći, već moramo da ih ostvarimo radom.

Da li Vi znate kakve probleme imaju članovi Vaše porodice?

Znam, ćerka ima divnog supruga, koji radi za solidnu platu kojom može da ishrani porodicu, znači finansijski su situirani, dok sin ima malu platu, plaća stan, nije oženjen, tako on ima finansijski problem.

Da li pričate o njima?

Da, s decom smo prisni i sve probleme zajednički rešavamo.

Koliko vremena provodite sa porodicom?

S decom veoma malo, željan sam dece.

Da li smatrate da je Vaša porodica jedna celina ili što bi se reklo „svaki član vuče na svoju stranu“?

Celina, iako ne živim zajedno. I zeta smo prihvatili kao sina.

Da li svi u porodici imate ista, slična ili različita mišljenja u vezi politike?

Do skora nismo imali. Ja sam rođen u vreme komunizma, bio sam Titov pionir, par puta sam nosio centralnu Titovu štafetu, čak sam imao i konflikte sa komšijama koji su tada

bili nešto drugačije orijentisani. Međutim, u vreme Miloševića promenio sam mišljenje, tako da smo ja i moja supruga bili među najaktivnijima u protestnim šetnjama. Konj sam ne menja mišljenje, a čovek treba da bude elastičan i da koriguje mišljenje. Ja sam mnogo voleo staru Jugoslaviju, svugde u njoj sam se osećao mirno i spokojno, međutim sa dolaskom Miloševića sve se promenilo, tu divnu zemlju je uništio, stvorio nezadovoljstvo i mržnju.

Da li postoji razlika u mišljenju između mladih i starijih?

Da, pogotovo starija generacija od mene nikako ne mogu da prihvate ovo stanje. Ja gledam po mojoj majci koja još ne može da prežali Miloševića. Između mišljenja mene i dece nema razlike, svi idemo putem demokratije, mada je veoma spora, ja sam očekivao da brzo napravi neki presek stanja.

Šta za Vas znači demokratija?

Širok pojam, sloboda mišljenja, da ga sam formira, a ne da mu neko nameće mišljenje.

Da li se svađate između sebe u vezi politike?

U porodici ne, jedino sa mojom majkom koja još uvek pita: „Koga je on ubio, šta je on kriv“, a ne zna da su zbog njega poginuli bar 10-15.000 ljudi, i Hrvati i Muslimani i Srbi itd.

Da li oduvek radite posao koji sad radite ili ste menjali firme i profesije?

Nisam menjao firme, 30 godina sam radio u konfekciji, a sve su nas najurili, bili smo na Zavodu 2 godine, sad je to isteklo i ja ne znam gde sam. Moja radna knjižica je na zavodu nezapošljenih posle 30 godina radnog staža. Moj status ne mogu da prihvatim. Očekujem pomoć od nove vlasti, međutim, oni mnogo slabo rešavaju slučajeve kao što sam ja. Prinuđen sam da budem na ulici, a nova vlast napominje da će nas i odatle isterati i time uskratiti egzistenciju.

Da li vam se više sviđa Vaš posao koji ste radili 30 godina ili ovaj?

Kako da ne, ja sam tekstilni inženjer koji je voleo svoj zanat, svoju struku. Možda sam i svoju mladost previše uložio u to, kao mlad čovek. Napominjem da sam bio jedna novina za grad, čak sam bio preporučan od strane opštine da radim na elaboratu nove konfekcije u Leskovcu, jer Leskovac ima oko 7-8 tekstilnih fabrika koje su nekad bile ujedinjene u jednu celinu, koja se zvala „Leskoteks“. Možda bi ta zajednica i uspela da direktori nisu bili malodušni, znači brinuli se samo o sebi, da priušte sebi neko bogatstvo. Inače, da su tad stvorili jedan gigant, grad tekstila, jer Leskovac je bio mali Mančester za Balkan, gde su se školovali i Slovenci i Hrvati koji su napravili u svojim državama velike tekstilne gigante. Dok Leskovac i pored te škole koju je imao nije znao to da iskoristi zbog tih loših direktora, jer nisu znali da iskoriste to što imamo i da ostvare vrhunsku tekstilnu proizvodnju koja bi osvojila Evropu, a možda i svet.

Kojoj klasi/sloju smatrate da pripadate?

Sad najnižoj. Imam 51 godinu, nisam za ulicu, to mi veoma teško pada kao starijem i kao inženjeru koj treba da provede 5-6 sati, i više na ulici, da moli svakoga da uzme tu robu, da bi praktički isprosio taj dinar.

Od čega zavisi klasna pripadnost?

Od bogatstva čoveka. U Slobodanovo vreme onaj sloj koji je nekada bio najniži, znači sloj neškolovanih ljudi, glupih, koji su imali neku smelost, ratobornost, koji su stvorili bogatstvo pljačkom, silom, sad su oni isplivali na površinu, sad su oni bosovi, gazde, imaju svoja preduzeća, barataju oružjem, čak se to prenosi i na njihovu decu – imaju skupe automobile, džipove, drogiraju se, drogiraju decu, stvaraju bolesnu klasu bogatih, mnogi od njih ne žive dugo jer između sebe se ubijaju zbog tog prljavog novca. Mi što smo nekad bili taj srednji sloj sad trenutno ne možemo da egzistiramo, na dnu smo lestvice egzistencije.

Šta ste sve spremni da radite da bi zaradili za život?

Ja sam u početku, kad sam ostao bez posla, bio u nekoj praznini, jer nisam znao da se snađem. 30 godina sam radio kao vrhunski stručnjak, kao vrhunski radnik. Nisam znao da se snađem u toj sredini, morao sam da obezbedim novac, nisam znao da ga

ukradem. U početku nisam znao da se snađem ni za toliko da deci hleb obezbedim. I mogu da zahvalim svojoj deci, jer ona su me usmerila, pričali su mi da se ne živi samo od titule, već da mora da se radi bilo koji posao. Moj sin radi u Narodnoj biblioteci u Beogradu, na odeljenju restauracije, kao knjigovezac i on je izmislio neke male notese koje je proizvodio od otpadnog papira i mi smo počeli s tim, da ih prodajemo i zaradili prvi dinar. S tim je nestao onaj stid, ona sramota, i sad smo proširili tu prodaju sa kineskom robom, zaradimo neki dinar za normalan život.

Da li smatrate da ste bili adekvatno plaćeni?

To je trenutna zarada, jer ako opštinsko rukovodstvo u svim gradovima ukinu te ulične prodaje, opet se vraćam na isto, moram da pronalazim drugu mogućnost da ishranim svoju porodicu, jer fabrika ne radi.

Šta bi najviše voleli da radite kada bi mogli?

Da se vratim u fabriku. Znam da radim taj posao. Voleo bih ponovo da se nađem u krugu te fabrike, jer smatram da je moja, ne samo zato što sam proveo toliko vremena tamo, već i zato što sam radio na elaboratu te fabrike, ceo tehnološki proces, tehničko rešenje zgrade, sve je to moje. Tadašnje rukovodstvo fabrike bilo je dobro, neiskvareno. Uz njihovu pomoć i moje tehničko rešenje dobili smo tada modernu fabriku, sa modernim mašinama koja može da zaposli 1100 radnika.

Da li imate neke planove koje mislite da je moguće ostvariti?

Sad sam u jednom procepu. Nema planova, jer se sve svodi na tu uličnu prodaju, koja me toliko izmori da mi život postaje monoton, jer ustajem veoma rano, čak postoji neko pravilo da ako te nema nekoliko dana na tom mestu drugi ti zauzme to mesto. Tako da veoma rano ustajem da bi zadržao mesto. Radim do 15.30 i toliko me to umori, da ostatak dana moram da se odmaram, moj život postao je veoma monoton – umor i odmor, čak nemam vremena ni za šetnju, ni za šta što bi trebalo sebi da priuštimo žena i ja. Ja volim prirodu, volim šetnje i nekada, kad je bilo bolje vreme, išao sam u ribarenje, lov, sad nema ništa. Nedeljom ne radim na ulici, koristim je za popravke po kući i sl.

Da li će za Vas uskoro biti bolje?

Treba da prođe još puno godina da bi demokratija bila prava demokratija, da bi nestalo te ulične prodaje. U Leskovcu 50% ljudi koji su bili nekad u fabrikama, sada se nalaze na ulici. Sad svi tako ostvaruju egzistenciju svoje porodice. Znači, demokratija će da bude kada se svi mi vratimo u fabrike i preduzeća, jer i ovo novo rukovodstvo, i opštinsko i republičko, ne polažu dovoljno računa da se ta preduzeća transformišu, da se što pre obnove, da krene proizvodnja, da se ljudi vrate na posao, a ne da ih pored svega još oteraju sa ulice, znači još se zadržava ono Slobodanovo vreme.

Koliko vlast ima razumevanja za potrebe i teškoće građana?

Veoma malo. Jer mi smo Balkanci, Srbi, i svi koji dođu na vlast gledaju da se što pre obogate, egoiste su, sebičnjaci.

Da li nova vlast više uvažava zahteve građana ili međunarodne zajednice?

Trebali bi što pre da uspostavimo veze sa međunarodnom zajednicom, a mi još tapkamo u mestu. Da nas priznaju, da nas prihvate, jer kad nas ona prihvati, tu su i poslovi koje naši ljudi očekuju. Naše fabrike ne rade jer ne možemo da izvezemo proizvode, čak i privatizacija veoma sporo ulazi u našu svest, jer živeli smo u tom vremenu samoupravljanja, vremenu nerada. Privatizacija bi omogućila da se ljudi pokrenu, da se brže radi, da bi bio jeftin taj proizvod.

Šta je to međunarodna zajednica?

To je jedna celina, sklop država koji omogućava da se napravi... ne mogu da nađem pravi izraz.

Da li se različito ponaša lokalna vlast u odnosu na centralnu vlast?

Lokalna vlast mora da sluša centralnu vlast. Ako mislite na Đinđića, on pokušava da pokrene tu privredu u Srbiji, stvarno je čovek koji pokušava nešto da učini kako bi Srbija što pre stala na svoje noge.

Koliko je nova vlast sklona bogaćenju?

To ne može još da se iskoreni.

Šta mislite, koliko se razlikuju predizborna obećanja i realna situacija od kada je došla nova vlast?

Mnogo su obećavali i toliko sam bio ponet tim obećanjima i očekivao sam strahovite promene, bio sam prisutan na svim mitinzima, iako je tamo bilo veoma malo ljudi mojih godina koji su sa mladim ljudima obarali diktaturu, slušao sam sve govore, svih čelnika koji su sad u opštini, koji su obećavali strahovite promene. Međutim, one su veoma spore, čak možda 90% ostaje od diktature Slobodana Miloševića.

Šta ste vi očekivali od promena?

Opštinska vlast uništava državna preduzeća i umanjuje radnu snagu u njima, stvara višak radnika, povećavaju radni staž na 65 godina i 60, što je apsurd jer prosek života jednog čoveka je 60 godina, a on mora do 65 da radi u fabriku. A sve je moglo da se reši jednom pravilnošću, znači dobrom organizovanošću u gradu, opštinske strukture, jer nijedan privatnik ne prijavljuje radnike. Da bi se napunio opštinski budžet mora da se zahteva da taj radnik koji radi kod privatnika bude osiguran. Zbog toga smo išli na mitinge, zbog toga smo se borili, a još ostaje isto. Npr. privatnik, ako ima 10 radnika, on prijavi 2, a 8 ne i time on pere novac, bogati se, a ta opštinska vlast sve to zna, a ne reaguje ništa.

Da li Vam se sviđa što živite baš u ovom mestu?

Leskovac previše volim. Ja kao mlad čovek otišao sam da radim u Mladenovac, do tada nisam ni čuo za Mladenovac, nisam tamo nikog imao i radio sam u konfekciji koja se tek osnovala i zaposlili su 500 mladih radnika, a konfekcija zahteva žensku radnu snagu, tako da sam se našao kao stidljiv dečak među devojkicama. Tamo sam proveo 3 godine, jer u to vreme dok sam bio tamo, najmlađi brat mi je poginuo u saobraćajnoj nesreći, stariji brat je studirao u Zagrebu, tako da sam morao da se vratim u Leskovac zbog roditelja.

Da li biste se negde peselili kada bi mogli i gde?

Ne, već ide staračko doba koje traži neki mir, ipak Leskovac je mali grad gde tempo života je veoma spor, što mi odgovara.

Šta je to što vam se najviše sviđa u Vašem mestu?

Leskovac je tih i miran grad.

Da li učestvujete u zajedničkim proslavama, manifestacijama, putovanjima, takmičenjima, sindikalnim, penzionerskim ili sportskog kluba u Vašem mestu?

Dok sam radio u preduzeću bio sam predsednik sindikata, tako da sam bio veoma aktivan kao sindikalista i svaka nepravilnost u preduzeću toliko me uzrujavala. Ljudi su imali poverenje u mene, uvek sam bio njihov predstavnik. Ali, ništa u preduzeću nije moglo da se promeni. Ipak, to Slobodanovo vreme omogućilo je direktorima da unište preduzeća, da ih pokradu, da od preduzeća koje je nekad imalo 7000 radnika da se potpuno ugasi. Svi direktori tih tekstilnih preduzeća imaju sada svoje firme, i nikome ne sad ne odgovaraju u ovom novom demokratskom društvu i dalje žive luksuzno.

Da li idete u crkvu?

Živeo sam u vreme komunizma i socijalizma i još nisam veliki vernik, ali volim da odem u crkvu i da se pomolim. Nerviraju me ljudi koji idu u crkvu, a ne znaju zašto to rade.

Da li ste zadovoljni kvalitetom svog života?

Iako radim ovaj pošten posao i nije sraman, iako sam tekstilni inženjer, ali nikog ne kradem, iako malo više pričam da bih reklamirao i prodao ovu moju robu, jer naš seljak je malo težak, on svoj proizvod prodaje skupo i on oće da odnese svojoj deci i unucima neki poklon, ali taj poklon mora da bude jeftin i sad mora tog seljaka da ubediš, da mu pričaš, da ga upoređuješ sa njegovim proizvodom i relativno sam zadovoljan sam sa sobom, i iako sam inženjer, ipak mi se sviđa i ova poštena prodaja.

Da li ste srećni?

Jesam, zbog unuke koja nas voli iako joj ne pružamo skupe poklone, zadovoljan sam svojom decom koja su poštena, radna, ne zahtevaju puno, ne piju, ne puše, ne

drogiraju se, žive jedan normalan i skroman život, tako da sam prezadovoljan svojim životom.

Da li imate slobodnog vremena?

Nađe se, volim da šetam, da se družim sa mladim ljudima, za njih sam neka legenda i kao lovac i kao ribolovac i kao čovek.

Da li imate neki hobi?

Ribarenje, čak ponekad i ribokrađom, ali ne zbog koristi, obožavam ponekad da lovim ribu na nezakonit način mrežom, ali čisto iz zadovoljstva.

Da li čitate knjige?

Volim da pročitam knjigu.

Koliko često idete na godišnji odmor i gde?

Volim godišnje odmore sa decom. Žena radi u tekstilnoj industriji koja ima na Vlasinskom jezeru svoje kućice za odmor, tako da tamo idemo. Jeste da mi tu najviše strada-mo, jer mora da obezbedimo deci i hranu i piće, oni dođu samo na gotovo, ali je ipak taj odmor sa porodicom predivan.

Da li odlazite u posetu prijateljima i rođacima, da li oni dolaze kod Vas?

Naša kuća je uvek otvorena i dolaze i mi odlazimo, tako da imamo veoma veliki krug prijatelja.

Sa komšijama da li se družite, da li Vam pomažu kada Vam zatreba i Vi njima?

Da, sa svima. Naša ulica je mala, ovo je deo grada radničke klase, to su ljudi koji prihvataju svakoga, nisu ratoborni, prisni su i dobri prijatelji. Naselje nosi ime jednog Roma, zove se „Murđzine ulice“. Tu je bio neki Ciganin Murđžan, koji je bio lopov. Međutim, za vreme Nemaca, tu u blizini, na mestu današnje osnovne škole, bio je centralni nemački magacin. On je krao odatle hranu i davao sirotinji. Njega su uhvatili i streljali Nemci, a njemu u čast ulice su dobile naziv po njemu.

Da li idete u kafiće, kafane?

Ne volim kafane, kako da odem u kafanu i da potrošim taj novac koj sam mukom zaradeo, da moja porodica oskudeva.

O čemu najčešće pričate sa onima sa kojima se družite?

O svačemu, neformalni razgovori koji sami izviru, i o politici i o normalnim stvarima.

Da li se nekad svađate između sebe u vezi politike?

U Slobodanovo vreme da, a sad smo svi istomišljenici.

Da li igrate karte ili neke društvene igre?

Odlazim da gledam utakmice, ali se nikad nisam aktivno bavio sportom.

Da li sami vršite popravke po kući?

Da, mada volim kada moj sin nešto popravlja, možda ga i pokvari, ali volim da pre-pustim njemu. Ali retko dolazi kući, tako da sitne kvarove sam otklanjam, za krupne moram da zovem majstora.

Da li ste zadovoljni kvalitetom ishrane?

Volim da pojedem, imam 120 kila. Taj novac koji zaradim na ulici volim i da potrošim, da bi sledeći dan bio napredniji. Tamo gde prodajem ima prodavnica sa ishranom i pijac, tako da uvek posle završetka posla kupim i donesem kući nešto da bi sledeći dan bio uspešniji.

Uspevate li da obavite sve što treba tokom dana?

Žena ko žena, stalno traži da se nešto uradi u kući, a ja sam pomalo lenj, tako da nastanu tu neki mali konflikti.

Da li se osećate umorno?

Dok sam radio u preduzeću, mogao sam da provedem i po 24 sata na poslu i da se ne umorim, a ova ulična prodaja toliko me izmori da jedva čekam da dođem kući i preu-moran sam.

Šta se u Vašem svakodnevno životu promenilo posle petog oktobra prošle godine?

Ništa, to opštinsko i državno rukovodstvo veoma malo nalazi načine da osveži rad u preduzećima.

Sve u svemu nabolje ili nagore?

Još tupka u mestu. Preduzeća koja su u Slobodanovo vreme radila sa 20-30% kapaciteta sada se potpuno gase, to je apsurd, tako da ide nagore.

Da li uvek glasate?

Da, jer to je jedan uzvišen čin koji svaki građanin mora i treba da izvrši. Očekujem u ovom novom vremenu da bude normalno glasanje, mada sad vidim da su i dalje strašne nesloge, da ono njihovo držanje za ruke od pre petog oktobra nije iskreno, kao da su primili neke nasledne gene pohlepe i smatraju se samodršci. Izgleda da smo naučili da imamo tutore, kao Tita, da imamo strah. U ovo vreme demokratije nekako ne cenimo sad ove nove političare. Možda i zato što su nesložni, svak sebi gleda da obezbedi titulu. Čak se i predsednici Đinđić i Koštunica svađaju. Čanak hoće da odvoji Vojvodinu, ajd što je Kosovo otišlo, sad i Vojvodina. Mi Leskovčani pa do Niša ima da pripadnemo Albancima, sve zbog neke nesloge.

Šta vam najviše smeta u sadašnjoj situaciji?

Ta nesloga, i u političkom i u opštinskom vrhu. Kod nas u opštini toliko se ne slažu, pojavljuju se neki Marjanovići koji pokušavaju da stvore neku svoju vlast.

Da li mislite da su poskupljenja nužna?

Jesu, prinuđena su jer nemamo nikakvu proizvodnju, inače da svi radimo ne bi bilo ni poskupljenja, ni inflacija, ni devalvacija.

Da li i Vi planirate da menjate nešto u svom ličnom životu?

I da hoću, ne mogu ništa da promenim u ovim godinama. Nijedan privatnik ne zapošljava ljude od 50 godina, nego decu koju mogu da iskoriste, što i nova demokratija ne sprečava, iako sve znaju.

Da li promene u društvu zahtevaju da se menjaju i neke stare navike?

Kako da ne, eto to su stare navike, to treba što sve da se promeni, to demokratija zahteva, da se stvori što pre privatizacija, ali prava, kao ona na zapadu, gde je radnik osiguran, da ima dobru platu, da ga štiti sindikat, i da radi kvalitetno.

Koliko se interesujete za događaje iz političkog života?

Veoma malo, dok smo u Slobodanovo vreme bili veoma aktivni i ja i žena, čak i naša deca, sad smo svi u nekom statusu quo, sedimo i očekujemo nešto.

Da li čitate novine i koje uglavnom?

Da, pogotovo na ulici, uvek neko kupi neku novinu, kad nema prodaje čitamo novine, to su Blic, Novosti i Politika, Borba, bilo koja.

Šta najčešće gledate na televiziji?

Sad događaje u Avganistanu, da li je taj rat pravi il nepravi, iako ga i naše državno rukovodstvo prihvata, ipak Amerika je jedan policajac koji svugde meša svoje prste, iskorisćava, stvara svom narodu neko bogatstvo, moć, zadirući u neke sredine gde je sirotinja, napaćen narod, a sve s namerom koristi. Možda su i zaslužili to što im se desilo. Oni ne shvataju da su i pored te svoje moći veoma ranjiva nacija, jer njihovi gradovi su ogromni. Mogli su i drugačije da kazne tog teroristu, isto što smo i mi doživeli.

Da li će biti sve kako Amerikanci hoće?

Da, uvek će biti kako oni kažu, za sada su oni glavni u svetu.

Smatrate li da neko u svetu može da se suprotstavi Amerikancima?

Ne, niko, ni tehnološki, ni nikako. Možda je mogla Rusija, sad više niko. I svi pokušavaju da se priklone Americi.

Mora li Srbija da se povinuje zahtevima međunarodne zajednice i zašto?

Mora, jer mala smo zemlja i rasparčana, mora naši političari što pre da se priklone Zapadu, jer ode nam Kosovo, sad će i Vojvodina.

Zašto se po Vašem mišljenju raspala bivša Jugoslavija?

Zato što je Amerika to htela, kao i Rusiju što su razbili. Da su naši političari bili pametniji, možda ne bi ni izgubili Kosovo, jer Amerikanci su prvo Srbiji ponudili da otvore svoje baze na Kosovu, jer oni nisu ni znali da tu postoji albanski narod. I da je Slobodan bio dalekovidan, da je dozvolio, ne bi do ovoga došlo. I nemamo šta više da tražimo na Kosovu, jer taj albanski narod je osvetoljubiv, traže etnički čisto područje, da potpuno uklone Srbe sa Kosova, nema tu ni zaštite od Evrope. To smo doživeli i u Hrvatskoj, pravoslavac mora da kaže ja sam katolik, Hrvat, volim šahovnicu i tad može da ostane u Hrvatskoj.

Kako ste doživeli peti oktobar i uopšte promene od pre godinu dana?

Kao novo rođenje Srbije. 15 dana pre toga bili smo žena i ja stalno na ulici i gledali preporod Srbije, gledali tu mladost što buja, nadahnuće, kad su osvajali televiziju, te Slobodanove bunkere moći. I mladost je pobedila. Ali, došla je do jednog pupoljka, nije se...

Da li ste Vi učestvovali u protestima oko oktobarskih izbora?

Da, bili smo veoma aktivni. Imamo čak 73 „izlaska“ od 1997. Čak smo bili kad je bilo 10.000 ljudi, i kad je bilo 10 čoveka, uvek smo bili. Bili smo toliko uporni da doživimo te promene, koje se sad veoma sporo dešavaju.

Kako je došlo do toga da izađete na proteste, da li Vas je neko pozvao, prijatelj, rođak ili ste proteste potražili sami?

Čovek kad oseti nepravilnosti ne treba niko da ga pozove. U vreme Miloševića ugašeno je moje preduzeće, opljačkano, ti direktori nekažnjeni, ostao sam na ulici do potpunog finansijskog kolapsa i to me nateralo.

Da li ste putovali u druga mesta da biste učestvovali u protestima?

Nisam išao u druga mesta.

Jeste li bili među aktivistima?

Davao sam veliku pomoć i podršku mladim ljudima koji su bili aktivisti. Aktivnost „Otpora“ se u neku ruku dešavala i u našem dvorištu, gde su se pravili šabloni za pesnicu, znak otpora diktaturi, tu su se okupljali mladi ljudi, pametni, koji su stvarali novo vreme, novu Srbiju.

Ko je vodio proteste?

Mladost, ali mladost je to veoma malo iskoristila, jer zadržali su se oni Slobodanovi ljudi koji su kao kameleoni samo promenili stranku i još uvek vladaju gradom i Srbijom.

Koliko je nova vlast zaista nova?

Još uvek veoma sporo radi nešto. Ja sam očekivao da predsednika okruga, opštine, čoveka koji je potpuno uništio industriju u gradu, očekivao sam da bude kažnjen. Očekivao sam i da direktor mog preduzeća, koji je proneverio sigurno za 10 miliona maraka, da bude uhapšen. Međutim, nova vlast mu je dozvolila da sa 20 godina radnog staža, zdrav, ode u penziju, koju ničim nije zaslužio, ali preko prijatelja to je sredio. To je greška nas Srba što sve rešavamo „preko prijatelja“, što sam mislio da će sa novom vlašću da se iskoreni.

Da li ste nekad bili u situaciji da morate da date mito ili da primite?

Što se tiče moje porodice, nisam bio u situaciji, deca su se sama zaposlila, jer u Beogradu nemam nikog da bi našao veze.

U kakvoj Srbiji biste voleli da živite?

U prelepoj Srbiji kakva jeste, gde će svi ljudi biti poštteni, da ne budu egoisti, da bude Srbija mala Švajcarska, da bude bogata, da svi ljudi budu radni, zadovoljni, da bude sloga među ljudima, da živimo složno sa svim etničkim zajednicama.

Kako bi ova zemlja trebala da bude uređena, u smislu centralizacije, decentralizacije, autonomije?

Malo sam skeptičan prema tim autonomijama, mada se Beograd uvek ponašao kao vlastodržac. Možda u neku ruku i opravdavam Čanka u tom smislu, da ne ide sve što Vojvodina proizvede u Beograd. Isto tako je i u Leskovcu, sve ide u Beograd, pa od njih očekujemo milostinju.

Da li ste zadovoljni kako se menjaju ustanove?

Policija je još uvek ostala nekako Slobodanova, samo što je sad manje eksplozivna, tiša, malo više poštuje sad pravo čoveka. Što se tiče zdravstva, tu je sve ostalo isto: ako imaš novac, ljude pre ćeš da se pregledaš, da se operišeš. To nikad neće da se promeni, to je u srpskom narodu. Sudstvo isto: ako imaš novac, snagu, titulu, manje ćeš da budeš osuđen ako si napravio veći zločin. A ko nema, taj će da nagrabusu.

Sve u svemu nabolje ili nagore?

Sigurno na bolje. Ipak mora Srbija da doživi neki preporod.

Imamo li nove ustanove, ili samo nove ljude u starim ustanovama, ili nešto treće i da li mislite da se ustanove mogu promeniti sa starim ljudima?

Još uvek samo nove ljude u starim ustanovama. Sada su to sve neki stečajni upravnici koji znaju da ide privatizacija. Za tih 5-6 meseci dok ne dođe privatizacija nalaze neke poslove preko „pete ruke“, a radnicima ne daju plate. Pa kad radnicima pukne film, oni dignu dževu, upravnk zbriše sa određenom svotom novca, jer taj privredni sud koji imenuje te stečajne upravnike ne funkcioniše kako treba. Privatizacija teško ide, jer niko neće da kupi te bedne firme. I opet nađu nekog stečajnog upravnika i opet isto, sve se vrti u krug. Za svaku ustanovu treba tim, da pronade svoj proizvod. Npr. u mom preduzeću dok sam radio predlagao sam mom stečajnom upravniku, što on nije prihvatio već je izvukao korist za sebe, tolko je nisko pao da je ukrao mobilni telefon iz preduzeća i neće da ga vrati, predlagao sam mu da kupi nekih 5000 metara štofa, pošto smo imali neki novac, čak sam mu i čoveka našao, u našem magacinu ostalo je nešto pomoćnog materijala: konac, postave i sl. I mogli smo da sašijemo 2000 odela, a bilo je to pred Novu godinu, imamo 17 prodavnica u kojima bi prodavali tih 2000 odela po nižoj ceni čak i u 3 rate, po 3000 din., a kod privatnika su 7-8000 din, i dobili bi 6 000 000, a uložili smo 1 000 000 din. i za početak bi bilo dovoljno da stvorimo obrtni kapital. Tako bismo oživelu preduzeće. Sada preduzeće radi bez tima, za nekog privatnika, koji preko ovog preduzeća uzima silan novac, tu nešto čapne i taj naš stečajni upravnik, i kad treba da isplati radnike on nema novac. Napada radnike: „Loše ste odradili, slabo, zato su vas kaznili sa određenim procentom i evo vam 1000 din. plata“.

Koja bi najpre trebala da se promeni?

Treba svest da se promeni, da svi budemo isto tretirani u svemu.

Da li biste sada poverili novac banci?

Ne, još uvek banke nemaju uslove da isplaćuju kamatu na uloženi novac ili da daju kredite.

Da li imate poverenje u školu, u nastavnike i direktore?

Školstvo je palo veoma nisko, jer još uvek zadržavaju stare nastavnike koji onemogućavaju da se zaposle mladi, koji poznaju i kompjutere i druge savremene metode. Školstvo treba da dovede mlade ljude, koji će da usmere i svore uspešne mlade generacije. Posebno mi se ne sviđa što školstvo koristi decu u svrhe štrajka, jer dete se već sada usmerava na nerad.

Kako se lečite?

Moja Vesnica me sredi, ja malo prikukam, ona me uteši: „Nemoj da kukaš, ništa ti nije“, malo se lečim čajevima i relativno brzo ozdravim.

Da li ste zadovoljni uslugama zdravstva?

Još uvek ne, zbog korupcije. Mora da tražiš vezu da se pregledaš. Ali i doktor, da je dobro plaćen, sigurno ne bi to tražio.

Kako se ponašaju službenici prema Vama na raznim šalterima u kancelarijama?

Tu se ništa nije promenilo, još uvek se ponašaju birokratski. Prvo te ne primete kad dođeš, znaju i da budu nevaspitani, da te oteraju sa šaltera. Traže neku odušku kroz svađu. I tu treba da se dovedu mladi ljudi. Mada, nekad se i mladi ljudi ponašaju starački, nema eksplozivnosti da odrade što pre posao.

Da li se sad osećate sigurnije?

Ne, još uvek jer kriminal je u porastu, još je gore nego što je bilo, iako je došla demokratija. Možda baš i zbog malodušnosti milicije. A znaju se kriminalci, tolko su prepoznatljivi da je to neverovatno. Jer, ne može mlad i nepismen nasilnik toliko da se obogati za godinu dana, kad znamo da se na Zapadu čovek bogati kroz generacije, a kod nas nije imao ništa, a za mesec, dva, tri ima džipove, besna kola, kuće, svašta – i naša milicija i pravosuđe ne može da ga prepozna. Milicija bi mogla da pozove svakog tog uglađenog, novopečnog bogataša bar na informativni razgovor i da ga pita odakle mu to bogatstvo i tako će da spreči kriminal i ta ubistva između njih i sve.

Čega se najviše plašite u bliskoj budućnosti?

Ratova, mržnje, prirodnih nedaća.

Da li se plašite nekog novog rata?

Bogami, muslimani imaju podršku Amerike i ne zadovoljavaju se osvojenim Kosovom, već sad hoće i taj pojas od Vranja do Medveđe. Biće još ratova.

Da li biste učestvovali u tom ratu?

Ne volim rat, ali morao bih da zaštitim svoju teritoriju.

Smatrate li da se možete zaštititi sudskim putem?

To je malo nezgodno pitanje, još uvek u pravosuđu vlada moć novca.

Da li ste imali nekog iskustva sa policijom pre i posle petog oktobra?

Ne, nikad nisam bio izgređnik da se tolko eksponiram i dođem u sukob sa policijom.

Da li ste imali nekog iskustva sa mafijom?

Ne.

Ko je jači: policija ili podzemlje?

Podzemlje, jer policija je doušnik podzemlja, uvek ti mafijaši potkupe milicajce, a mi smo potkupljiv narod.

Da li smatrate da direktori maju prevelika ovlašćenja?

Sad sa ovim ovlašćenjima koje im je dala nova demokratija mogu da rade šta hoće i ništa da ne odgovaraju.

Koje TV stanice najradije gledate?

BK, zato što ima najpametnije mlade ljude i mislim da imaju najzanimljiviji program, svako jutro i ako ne radim ustanem u 6 da bih gledao „Opstanak“.

Kojoj TV stanici najviše verujete?

BK.

Da li poznajete neke dobro informisane ljude?

Sad mi je krug tih ljudi, ovom uličnom prodajom skraćen.

Kada čujete više različitih informacija kome verujete?

Ni sam sebi ne verujem.

Da li su za sve krivi političari?

Samo političari. Narod samo sluša. Svaki je čovek dobar, a političari su izrodi u obliku đavola. Takav je Čanak, pa Milo Đukanović, iako su srpski i crnogorski narod isti narod.

Zašto je došlo do ratova, da li su oni bili neizbežni?

Zbog tih ludih vođa morali su da se dese, možda zbog Slobodana Miloševića, da je saradivao sa evropskom zajednicom, da je stvarao neki kompromis, da je stvorio neku labavu konfederaciju sa svima, ne bi bilo ratova.

Šta mislite, ko je ratovima dobio, a ko izgubio?

Niko nije dobio, u ratu su svi gubitnici.

Da li znate za neki zločin koji su u ratovima počinili Srbi?

Čujem za hladnjače i tome slično, jer bratoubilački ratovi su najkrvaviji, najgori, najteži, gde se dešavaju monstruozi zločini, čak do scena koje čovečiji um ne može da shvati.

Da li poznajete nekog ko je učestvovao u ratu i ko se nepimereno ponašao na ratištu?

U Leskovcu smo čuli za niz primera koji su stvarali strahote i pljačkali narod na Kosovu. Međutim, njih je sudbina kažnjavala, po povratku na ratište on pogine ili strada, itd.

Da li treba objavljivati informacije o zločinima?

Da, evo sad Hrvati tek po prvi put imaju predstavu da su i oni činili zločine, a ne samo Srbi, kako su mislili. Uvideli su da je taj rat bio veoma prljav i monstroznan.

Da li treba suditi našim zločincima?

Da, svakome ko počini zločin.

Šta mislite da li su bolji domaći sudovi ili Haški sud?

Ja ipak mislim da prvo narod treba da kažnjava svoje zločince. Haški sud je pristrasan jer samo se Srbi tamo kažnjavaju.

Da li smatrate da treba da se plati odšteta žrtvama rata?

Kako da ne, međunarodna zajednica je mogla sve drugačije da rešava a ne snagom sile.

Da li bi trebalo da se svi vrate kući nakon rata?

Da, ali ti narodi koji pokušavaju da budu etnički čisti, srpske kuće su zapalili ili prodali, da Srbi ne mogu da se vrate, a ti izgnanici će zauvek ostati u Srbiji da žive bedno u kampovima, nikad Srbi neće da se vrate ni na Kosovo, pa čak i oni koji su do sad ostali tamo neće još dugo.

Da li međunarodna zajednica različito postupa prema Srbiji nego prema drugim državama i narodima u okolini?

Smatram da međunarodna zajednica ne postupa pravilno, jer najveći krivac za međunarodnu zajednicu je Srbin. Možda ti Muslimani imaju svoje ljude u Americi koji su najveći dileri droge, što im omogućava da utiču na senatore.

Da li je svet protiv Srba?

Da, sigurno jer naša kampanja za vreme Miloševića bila je mrtva i loša, svet je mislio da su za sve krivi Srbi. I strani reporteri koji su izveštavali iz naše zemlje osuđivali su srpski narod, jer svaki narod na Zapadu voli da doživi neke događaje, prosto uživaju da preko televizije gledaju neke senzacije. Tek sad se nešto, kao, peremo od laži koje su za nas pričane, što je veoma težak i dug proces.

Da li je za mlade bolje da odu u inostranstvo ili da ostanu ovde?

Šteta je da Srbija pusti mladog stručnjaka. Srbija ima najpametnije ljude, iako je mala.

Da li biste svojoj deci preporučili da odu da žive negde drugde?

Ako ne mogu da ostvare egzistenciju u Srbiji i ako Srbija ne brine o mladom čoveku, onda bih preporučio svojoj deci da se otisnu u svet gde bi bolje egzistirali.

Kada bi Vas neko pitao ko ste Vi i šta ste Vi, šta biste mu rekli?

Niko i ništa, jer ne radim, a imam 51 godinu. Sve mogu da odradim, ali sa starošću i sporošću.

A na drugom mestu?

Jedan pošten čovek koji traži svoj mir i dobro svojoj porodici.

Kakvi smo mi Srbi?

Veoma gostoljubiv, plemenit narod i prema etničkim manjinama koje žive kod nas.

Kakvi su Hrvati kao narod?

Mi smo svi Balkanci, gostoljubivi. Moja firma je imala podavnice i po Kosovu, i po Hrvatskoj, i svugde sam prelepo bio dočekan od tih ljudi i oni su dolazili kod nas. Međutim, političari su odvojili jugoslovenski narod. Mi sada doživljavamo da Čanak stvara novu državu, kao Tuđman.

Kakvi su Albanci kao narod?

Veoma ratoboran narod, oni pripadaju veri koja drži do svoje reči, osvete. Možda bi bili i najjači na svetu, ali isto kao naše vođe i njihove vođe imaju nesuglasice i trvenja između sebe, što im ne da da se ujedine.

Kakvi su Romi kao narod?

To je narod koji voli lagodan život, veoma se brzo množe i mi ćemo za stotinjak godina imati problema sa Romima. Takođe su i neradan narod, jer u retko kojoj fabrici radi neki Rom. Oni žive od danas do sutra. Možda je šteta što ih naša vlada nekako ne usmeri po nekim objektima, zgradama, već im dozvoljavaju da žive njihovim skitničkim životom u priljivim naseljima.

Da li ste imali nekog kontakta sa Romima?

Da, niz, imali smo jednog psa, belog boksera, to je veštačka pasmina tako da oni nisu baš inteligentni, tako da on kad izađe iz dvorišta ne zna da se vrati i uvek ga uhvate Romi za nagradu. I mi damo oglas na televiziji i oni to vide, jave se telefonom, i prvo što kažu: „Ta neće da ga damo bez 100 marke“, odma traže neku naknadu. I tako sa njima sam uvek imao te neke fine odnose, ubeđivanja, cenkanja da nam vrate psa.

Da li bi stupili u brak sa nekim ko ne pripada Vašoj nacionalnoj zajednici?

Sa svakim narodom, čak možda i sa crkinjom, i deci bi dozvolio, samo ne sa muslimanskim narodom, ne da ne bih dozvolio, ali ne bih voleo. Čak ni jedna Romkinja neće da se uda za Srbina, retko koja Muslimanka, jer njihova vera ne dozvoljava to. Dok Srbin bi se ženio i sa Muslimankom i sa Cigankom.

Kada vas neko pita u kojoj zemlji živite, šta biste rekli?

U prelepoj Srbiji.

Kada se kaže Jugoslavija, šta pod tim podrazumevate?

Ja još uvek patim za starom Jugoslavijom. Sad trenutno Jugoslavija i ne postoji, ode nam Crna Gora, ubrzo ode i Vojvodina.

Da li Vam smeta kada se na utakmici zviždi jugoslovenskoj himni?

Da, još uvek smatram seba velikim Jugoslovenom.

Da li bi Vam smetalo da naša reprezentacija ima stranca za selektora?

Srbija je uvek imala velike stručnjake za kolektivne sportove, tu smo najjači u svetu.

Da li bi Vam smetalo da neki crnac igra za našu reprezentaciju?

Ne, mada napominjem da su Jugosloveni vrhovni sportisti.

Da li pripadnici neke svake nacije kada se nađu na nekom položaju rade više u korist svoje nacije?

To je neminovno.

Da li je to normalna stvar?

Nije normalna, ali je neizbežna, to je kao da ja sad ignorišem svoju porodicu i radim više za neku drugu porodicu. Mada bi čovek trebao da ima neku širinu i da radi za sve, ali ipak je nekako usađeno da svako za svog misli najviše.

Da li biste voleli da ste Amerikanac?

Ne, samo Srbin.

Novi Pazar (NP-ED-5)

žena, 49 godina, KV radnica u TK „Raška“, na neplaćenom odsustvu; radi kod privatnika, u proizvodnji tekstila

Bošnjakinja

Imate li porodicu, da li živite s njima, i koliko imate dece?

Imam porodicu, i porodicu sačinjavamo ja i ćerka. Što znači da imam jedno dete, s kojim živim.

Da li vam porodica mnogo znači u životu?

Najviše u životu mi znači porodica. Uopšte, uža i šira porodica.

Da li znate kakve probleme imaju članovi vaše porodice?

Sve probleme koje moja porodica snosi, znam ih, i rešavamo ih zajedno. Nema skrivanja problema, nema ničega.

Da li razgovarate o tim problemima?

Razgovaramo. I o najmanjem problemu, i o većim problemima, razgovaramo uvijek. Pokušavamo da riješimo, da izbegnemo to što se može izbeći.

Koliko vremena provodite u kući?

U kući provodim vrlo malo vremena. Zbog poslova, zbog obaveza... Uopšte, malo vremena.

Šta radite?

Radim... osim svoje struke radim sve, ko radnik radim, radim, šijem, i tako to. Normalno, sve kućne poslove obavljam, zajedno.

Gde ste ranije radili?

Ranije, još uvijek sam u radnom odnosu, u trikotaži, Trikotaža Raška, radnica sam 30 godina u tom preduzeću, mada ne radim izvesno, duže vreme, zato što sam na prinudnom odmoru, ukinuto je moje radno mesto, tako da sad radim privatno.

Jeste li bili zadovoljni svojim poslom kojeg ste nekada radili?

Poslom koji sam nekad radila bila sam zadovoljna, sve dotle dok se moglo od tog posla da živi. Da se izdržava. E, onda, kada sam zadnju platu primila 600 dinara, e onda nisam bila zadovoljna. U stvari, duže vreme nisam bila zadovoljna, jer je sve, sva mogućnost za jedan normalan život bila niža.

A šta mislite, zbog čega ste vi na prinudnom odmoru?

Pa, preduzeća su propala, 10, 12 godina, ja mislim da većina preduzeća u Novom Pazaru je išla sve u propast, sve dublje i dublje, stigla su dotle da su radnici ostali da gladuju.

Da li je vaš rad adekvatno vrednovan, da li je bio dobro plaćen? Ranije, a i sada?

Pa ranije je bio dobro plaćen, jer sam ja mogla ko podstanar da plaćam te dažbine, i da preživim kako-tako mesec dana. Međutim, kasnije, u kasnijim godinama, više nije moglo da se izdrži, nisam tada bila zadovoljna svojim radom, kad ja za osam sati nisam mogla da zaradim ni za tri obroka. Sa dvočlanom porodicom. Zadovoljstva su sve bivala manja, dok... dok smo došli do ivice.

Kada kažete kasnije, na koji, otprilike, vremenski period mislite?

Pa, prije jedno, možda 12, 13 godina. E, onda je sve krenulo nizbrdo. Svaki mesec se razlikovao po tom platnom spisku od prethodnog, u smislu negativnosti, jer, svaki mesec je plata bila manja od prethodne. Tako da je život postajao sve teži i teži za one ljude koji su radili u proizvodnji. Jednostavno, za radnika kojem je to bio jedini izvor života.

Šta ste sve spremni da radite da biste zaradili za život?

Pa, da bi zaradila za život, na svaki pošten način zarađivanja sam spremna, od čistačice pa do nekog boljeg posla. Da se živi mora se, ne bih se bavila nemoralnim stvarima da bih preživela, jer, uvijek je čovjek, dok je sposoban da radi..., može da zaradi. Na pošten način.

A šta biste najviše voleli da radite kad biste sad mogli da birate?

Sad kad bi mogla da biram, valjda je to stvar jedne prakse, navike neke, najviše bih volela da radim posao koji sam nekad radila, radila sam ko kontrolor, bila sam za to..., al' mnogo davno, dobro plaćena, e, sad, više biranja nema, radim sve šta... ono, od čega mogu da živim.

Da li imate neke planove koje smatrate da je moguće ostvariti?

Pa svaki čovek, sa nekim svojim ciljem, postigne da ostvari jedan plan, na nivou njegovih mogućnosti. Tako da ja se nadam da mogu još ponešto da ostvarim, jer živim u takvoj sredini, da može i da se zaradi, dokle god čoveka služi zdravlje, da može da se zaradi. E, sad, neke velike ciljeve, ja to ne mogu ostvarit, jer takav je način života. Jedan radnik nikad i nije mogao da ostvari neke svoje ciljeve, neke ne znam kakve ciljeve, neke specijalne. Ono, najosnovnije, eto, može da se zaradi.

Da li smatrate da su se u zadnjih desetak godina obogatili samo oni koji nisu imali obzira ni prema čemu, ili su se obogatili poštenim radom?

To je očevidno, da su se obogatili samo oni koji nisu imali obzira prema onim za koje su, takoreći, bili odgovorni. To su radnici, to su radnici u prosveti, u medicini, naročito radnička klasa. Ona se nija obogatila, a na njih niko ni nije obraćao pažnju, šta će biti sa njima. Jednostavno, da se obogati onaj što je mogao da se obogati. I obogatili su se ljudi, na taj način na koji nisu trebali da se bogate oni su se obogatili. E, ostali su oni što nisu mogli niotkud da se obogate, ne da se obogate, nego da stvore jedan... jedan normalan život, oni nisu, oni... Jedni se bogatili, drugi više siromašili, i tako se kretalo komplet društvo u ovoj zemlji.

Kad kažete „na taj način“, na kakav to način mislite?

Pa na način nepoštenog zarađivanja. Nepoštenog, jer, svako je mislio samo da ugrabi što više za sebe i za svoju decu. Šta je nekoga bilo briga šta će biti sa mnom i sa mojim detetom, i sa milionima ljudi. Jednostavno, da ja imam, drugi ne mora da ima, on nema načina da se obogati, i ne mora da ima. Nisu se ti obogatili radom, poštenim radom nisu se obogatili.

Šta mislite, ko im je omogućio da se na takav način oni obogate?

Pa omogućio im je, jednostavno, omogućilo im je rukovodstvo države, vlada im je omogućila, jer je nastalo jedno opšte rasulo u državi, tako da, jednostavno, niko nije mislio šta će sa drugim bit, nego kao da je neka rulja krenula, rulja koja može da grabi za sebe. E, oni svi što nisu bili jači da ugrabe, oni su ostali da gladuju. A oni što su mogli da ugrabe, oni su debelo ugrabili, sagradili i vile, i vikendice, i... luksuzna auta, i, mi smo ostali...

Da li vam se sviđa što živite baš u Novom Pazaru?

Ili je to stvar navike, meni se sviđa, i čini mi se da nikad ne bih mijenjala tu životnu sredinu, da bi poželela da živim negde gde je luksuznije, gde je... Čak štaviše, ja odem na godišnji odmor, dok sam mogla da idem, ja bi jedva dočekala da se vratim. To je jedna jaka, jaka veza za to mesto gde živim, da ja nikad ne bih poželela da odem nigde na svijetu, da živim na drugom mestu.

A šta vam se baš najviše sviđa u Novom Pazaru?

Pa, iskreno rečeno, najviše mi se sviđa ponašanje ljudi u Novom Pazaru, na prvo je mesto ponašanje ljudi, jer to je, ovaj, višenacionalna sredina, gde se maksimalno poštuje, poštuju se međusobno, ne gledajući na ime, komšija se poštuje bio ko da je bio, ako je teško nekome uvijek će potrčat onaj koji je čuo da ti je teško, pružiće ti pomoć, ako si bolestan, ako nemaš, ako... Zbog toga je naša sredina, ja verujem, jedna od najbogatijih sredina u ovoj Jugoslaviji, to nikad ne bih mogla da smetnem s uma, da sam ja sigurna, na primer, da, ako nemam, da odem u komšiluk i da kažem: nemam. Niko mi ne bi odbio da izađe u susret. Ni jedan komšija, bez obzira na veru, jer to se srodi.

A je li se šta u zadnjih desetak godina, to kad ste spomenuli „bez obzira na veru“, je li se nešto promenilo u smislu odnosa sa Srbima...?

Pa, što se tiče komšijskih odnosa, nije se promenilo, jer svi ti ljudi koji su radili, to je moje lično mišljenje, na razjedinjavanju nacija, nisu uspeali, bar ovde u našoj sredini, da unesu te nemire, mi smo ostali i dobre komšije, i dobre kolege, i dobri drugari, prijatelji, tako da....

Da li učestvujete u nekim zajedničkim proslavama, manifestacijama, putovanjima, što organizuje neko, na primer, iz preduzeća...?

Pa sve dok je moglo, dok je moglo materijalno da se podnese, išli smo zajedno i na slave i na bajrame, išli smo svud, išli smo na godišnje odmore zajedno, kolektivno, išli smo jedni kod drugih na svako veselje, na žalost [„žalost“, *smrtni slučaj u porodici, nap. E.D.*], međutim, to je trka za životom učinela da mnogo se malo posećuje, prijatelj prijatelja, bez obzira ko je i šta je. Mnogo malo se obilazimo, jer, svako trči da zaradi da bi preživeo.

Dobro, to su više i privatne stvari, ali, da li neko iz preduzeća organizuje...

Ne organizuju preduzeća ništa.

A je li nekad organizovalo?

Jeste, ranije redovno išle su po tri grupe, u toku leta, na odmor, na more, na planine, išli smo na Zlatibor, išli su obično radnici koji su materijalno ugroženi, to ih je slao sindikat preduzeća, tako da sam bar ja 4, 5 puta koristila tu mogućnost. Međutim, je verujem da od osamdeset prve, druge, da niko nije više nigde otišao. Nismo se sastavili ni za jedan 8. mart, ni za jednu Novu godinu, ni za jedan Dan penzionera, to je nagli pad, kad više preduzeće nije moglo da podnese takve troškove da bi se neko skupljao.

Već smo ovo u predintervjuu „obrađivali“, ali ipak da pitam, idete li u džamiju?

Ne idem, ne idem u džamiju, nemam vremena, možda bih išla, al sad – zasad.

Jeste li zadovoljni kvalitetom svog života?

Pa, jesam i nisam. Sad, na kraju radnog veka, kad bih trebala manje da radim, da mogu da živim od onoga što radim za osam sati, ja sam sad „mlađa“ nego kad sam imala 18, 20 godina. Trčim da više radim, i više vremena provodim na radnom mestu, zdravstveno sam sve slabija, tako da ne mogu da budem zadovoljna sa takvim životom.

Šta mislite, šta je uticalo...?

Pa, uticalo je opšte stanje u državi. Jer da je sve išlo svojim tokom, ja bih sad mogla da radim 8 sati i da živim normalno, da posle 8 sati rada da se odmorim, da imam vikend za odmor. Međutim, ja nemam ni vikend, ni određeno radno vreme, a sve to zbog toga da bi mogla da živim, da preživim. Nisam zadovoljna.

Kako izgleda jedan vaš dan, prosečan?

Prosečan jedan radni dan izgleda ovako: ustajem, moje radno vreme kod privatnika počinje u 7 sati. Od 7 pa naveče do 20, 21 sat, ja sam na radnom mestu, tako da je to jedno veliko opterećenje za čoveka. Prvo, posle 8 sati on nije više sposoban za dalji rad, međutim, takve su okolnosti da ja moram da radim, dokle ne zadovoljim gazdine potrebe, jer taj radni dan, to radno vreme je predugo, za jednog radnika mojih godina, 49 godina, to su već istrošene te radne mogućnosti. A, život je život, tako se mora.

A jeste li zadovoljni platom koju primete kod privatnika?

Pa, za toliko radno vreme koje provedem, nisam zadovoljna, s jedne strane, a s druge, jesam, jer mogu da živim, koliko toliko jedan normalan život, u materijalnom smislu, i bez obzira na teret ovih godina, mislim, deset godina je stvar preživljavanja, ko radi, preživeće, ko ne radi... To je većina naroda, tu mogu komotno da ubrojim, bar sa ovih prostora Novog Pazara, da je radnička klasa uopšte takva.

Vi ste radili u državnom preduzeću...

Jesam.

...i bili ste zdravstveno osigurani.

Jesam.

A kod privatnika?

Ja sam još uvek u radnom odnosu, gde mogu da overim knjižicu, međutim, kod privatnika nisam, ne mogu ni da budem osigurana, jer vodim se kod društvenog preduzeća.

Ovo je pitanje bitno zbog onih koji...

Koji nisu osigurani, rade i preko 12 godina, 10 godina, najžalosnije je što taj radnik nema nikakvu šansu za osiguranje, nikakav oslonac u godinama kad ne bude mogao da radi, to je, takva je sredina kod privatnika, izbegavaju da osiguraju radnika zbog svojih poreza, prireza, zbog tog plaćanja, najžalosnije je što omladina propada u tom smislu, jer ja sam donekle zaradila jedan svoj životni oslonac, dok na primer, moje dijete radi 7 godina bez ijednog dana uvedenog u knjižicu. A 7 godina, u tim starijim godinama, je mnogo. Nemoguće je nadoknaditi za neki oslonac, kasnije, da bi se stekla ta penzija. Jer, i to je...to je ono što ubija. Propast za omladinu.

Imate li nekakav porodični ili kućni biznis?

Nemam. Nemam nikakav biznis, jer ja nisam u tim mogućnostima da bilo šta drugo radim osim kao radnik. Isto tako i moje dijete, i, ovim načinom života nikad neću ni postat... Jer, to nije što ja ne bih želela, ako ne bih sebi, bar bih detetu, ali, nema mogućnosti, nema šanse, jer radnik se nikad nije obogatio, radnik je uvijek bio radnik, koliko da može da živi, preživi, i niko nije steko kapital, bilo koliko da je radio, da li 8 da li 16 sati, on samo zaradi da preživi za mesec dana, i toliko.

Odlazite li u posete prijateljima, rođacima... stignete li?

Vrlo rijetko. Ako je neki događaj neizbežan da se ode, odem, inače, da odem radi neke rasonode, obilaska nekog bez neke velike potrebe, ne mogu, baš i zbog tog radnog vremena, i, đe god da ide se, ne može da se ide, što se kod nas kaže „praznih ruku“, nego uvijek moraš da poneseš nekom nešto, i to je sve, to sve udaljava jedne od drugih. A i radno vreme je predugo, tako da...

A dolaze li oni kod vas?

Isto i oni retko dolaze. Jer uvijek znaju kad nisam tu, radim, a i kad sam tu, umorna sam, treba da se odmorim, tako da, osim uže porodice, da svako izbegava da obilazi, čak i ta porodična harmonija je postala mnogo krhka, zbog tih obaveza.

Idete li na neka mesta gde se, eventualno, možete rasonoditi?

Pa, ne idem. Možda kod par prijateljica odem, gde mogu jednostavno da se opustim, da se malo našalim, da se ismejem, e, to mi je jedina vrsta rasonode, ako ugrabim to pola sata, 15 minuta, da skinem neki teret sa duše, a drugo, ne.

A o čemu pričate najviše?

Najviše pričamo o životu. Teško mi, nije mi, i tako.

A svađate li se oko politike, eventualno?

Ne svađam se, nemam ni potrebe da se svađam oko politike, jer nikad nisam bila član nijedne partije, nijedne stranke, mnogo se malo u to i razumem, jer nemam vremena ni da slušam da bi nešto razumela... tako da nema svađe.

Da bi razgovarali o politici ne morate da budete član ni jedne partije, politika se debelo umešala u naše živote, mislite li, ovako, iskreno, da baš nikako ne pominjete politiku u tim razgovorima?

Pominjemo politiku u smislu teškoća. Jer, jer je prethodna politika dovela nas do ovoga da više nemamo poverenja ni u koga, niušta ne verujem više, jer u takvo stanje su nas doveli, tako da, politiku u nekom negativnom smislu, jer mi još živimo pod jednim utiskom od prethodne vlade, što nismo imali ništa pozitivno da kažemo o nekome. A tako, da bih se razumela u politiku, ja treba da pratim u tančinama, i štampu, i informativne programe, i sve, da bi ja pratila taj tok, taj rad tih političara, i ja, i mnogi drugi, tako da, zbog toga se ne razumemo u politiku. I dok sam imala vremena da pratim, nisam znala kome

da verujem, jer su mi se svi, kako se god neko pojavio, činelo se, med i mlijeko za narod, tako da su, da je narod, ja to po sebi osećam, u jednoj zabludi bio. Ko se god pojavi, aman ima li boljeg od ovoga, nema, a oni sve... sve narodu gore. Međutim, sad, o ovima nemam šta da kažem, jedino da se zahvalim od srca što više ne strepimo od ratova, što možemo mirno da spavamo. A što, što život sporo ide na oporavak, to je normalno, u praznoj kući luda domaćica, jer, oni su ti koji su došli na sve prazno. To svako mora da zna da tu nema nekog oporavka, naglog, da bih osetila ja, da bi osetio uopšte narod, jer mora dobro da se namučimo svi, da svi zapnemo da radimo, da manje ima pisara, da više ima proizvodnih radnika, zemljoradnika, da je jeftiniji pijak, da je sve jeftinije, pa da čovek oseti da bolje prođe. Svi napustili imanja, napustili sve i došli...

Na teret države...

Na teret nama koji živimo od ove plate.

Pomenuli ste da imate kćerku, kad je bila mala, jeste li joj pomagali u školskim zadacima?

Pa jesam, do jednog izvesnog vremena, otprilike kad je završila drugi, treći razred, e posle je ona, dok je navikla jednostavno samostalno da radi. A ranije, znala sam svaku lekciju koja je na redu, sve šta je radila, jer kad je ona išla u školu ja sam mogla da kontrolišem, međutim, roditelji sad, koji rade privatno, šanse nema da kontroliše svoje dijete. Niti on ima vremena, kad dođe sa privatnog rada, tamo gde nema sekunda da se stane, onda, nema vremena baš da kontroliše dijete.

Da li stižete da pročitate nešto što želite, bilo novine, literaturu neku?

Pa, stignem. Uvijek, makar kad hoću da spavam, ta mi je navika da bar nešto uzmem da pročitam, pa neka je to i staro, ne znam ti kadašnje, da prolistam, da pročitam, i čini mi se, mirnije zaspem.

A uspevate li da obavite sve ono što planirate za jedan dan?

Pa, sad za sad, sve što planiram za jedan dan, stignem. Da li će to biti baš u tačinama vrijeme koje sam planirala, ali uglavnom sve ono što stavim sebi za zadatak, za cilj, to sve uradim.

Jeste li često umorni?

Jesam. Umorna sam, nekad sam umorna i da sednem da jedem.

Šta se u vašem svakodnevnom životu promenilo nakon 5. oktobra?

Pa, to je sad jedna velika velika promena. Ne mislim, ni u materijalnom pogledu, ne mislim... jedna velika promena, jedno veliko skidanje tereta od tih strahota, od tih ratova. Zarati se danas, zarati se sutra. Bar za one koji nemaju mogućnosti, novca da idu negde, za njih je to bilo nešto strašno da ne može da bude strašnije. Jer noćima na primer nisam spavala, šta će bit sa mojim detetom, šta će bit sa detetom komšije, šta će bit uopšte sa ovim narodom, sve bi to bilo lakše da je to bilo, da je to bio neki napadač sa strane, a napadač iz...

Sopstvene države...?

Svoje države, onda, to je toliko strašno, jer ne znaš ni od koga ćeš da strahuješ, niti kome ćeš da se raduješ, jer, jednostavno, ne znaš ko je taj, ko bi mogo da ti nešto učini našao.

A posle 5. oktobra...

A posle 5. oktobra pao je taj kamen straha, jedna duševna sloboda se doživela, jedno rasterećenje, ipak neki blagi dani su nastupili od tog 5. oktobra, vraća se vera u ljude, vera u život.

A šta vam najviše smeta u sadašnjoj situaciji. Evo godinu i više je od 5. oktobra...?

Pa ako čovek realno razmisli, da su ti ljudi koji su sad došli prihvatili državu koja takoreći nije postojala, onda, sve mi, sve te promene, ne mogu da dođu odmah, i još i ko zna koliko. Moramo mi da trpimo, ovo što sad ovi ljudi pričaju, ako budu iskreni, ako bude istina ono što oni pričaju... doživjećemo bolji život, doživćeće naša deca bolji život. To je stvar realnosti.

A verujete li vi u ovo što oni pričaju, kako ste rekli?

Pa, verujem, jer je, ko makazama su prekinuti ratovi, to je prvi faktor zbog čega verujem. Pa je, ovaj, bore se svi za ta nacionalna prava, bore se za... da komšija pored komšije može slobodno da živi, da zajedno žive, i to mi se mnogo sviđa. Jer drugačije je bilo dok je prethodna vlada samo govorila: mi Srbi, mi Srbi, mi Srbi... ko da niko na svijetu više nije postojao, niti je ikom u životu bilo teško, osim Srbima. Bilo je teško i svim ostalim, ali, niko nije upoređivo težinu života onog drugog, samo težinu svojeg života. E, tog više nema, na primer, sadašnji političari govore „mi“, ne odvajajući nikog od nikog, ne mora to da bude, da je neko bio samo na stranu Srba, tako su govorili i Muslimani, Bošnjaci za sebe, mi Muslimani, tako su... E, to da se iskoreni, volela bi da se iskoreni, da budemo mi uopšte na jednom istom nivou.

Ovi koji žive u ovoj državi...?

U ovoj državi. Mi smo ti Jugosloveni, e sad, ko je Mujo, ko je Jovan, to je njegov problem, svako treba da veruje u ono svoje, to mu je vera propisala, a ostalo... da budemo mi.

Spomenuli ste da je komšija sa komšijom u dobrim odnosima, sad, kad se tiče ove nove vlasti. Ali, i partija JUL je takođe govorila da su komšije Muslimani i Srbi u dobrim odnosima. I oni su se zalagali za Jugoslaviju, u čemu je razlika između toga što je pričao JUL, i ovoga što priča nova vlast?

JUL je pričo jedno, a radio drugo, ko što su na primer pričali i socijalisti. Međutim, sad se zalažu da to stvarno bude. Oni su govorili „mi“, ali su radili drugo, jer, đe je god puklo, tamo je bio i JUL. Tamo su bili i socijalisti, tamo su bili... Nemam ja ništa protiv njih, ali, sad je drugačije zalaganje kad se...

Konkretno...

Konkretno radi na smirivanju dvije nacije, ko što Čović radi po Kosovu, nikad ne okri- vi, ni da je kriv Albanac, ni da je kriv onaj Srbin, što je pored Albanca, nego jednostavno, gleda da ih zbliži, da im dokaže da oni treba da žive zajedno, dok, dok je JUL pričo jedno a u praksi radio drugo.

Da li su poskupljenja nužna? Mislite li da je to stvar nekog dugoročnog boljitka ili?

Pa, poskupljenja... Ako čovek ovako dublje sedne i razmisli, poskupljenja moraju da postoje, moraju da budu, mada ja nisam za to, nije, nije... Milioni ljudi koji žive nisu za to, ali, ako država nema nijedan fond, nego čeka da joj neko sa strane donese, kad nema fond od svoje zarade, od zarade ljudi te Jugoslavije, onda normalno je da poskupljenja treba da su odobrena. Jer mi nemamo od čega, dok se ne ispune fondovi, nema od čega ni penzija, nema od čega ni dečiji dodatak, ni plata. To je jedan normalan pojam za državu u ovakvoj situaciji.

Koliko je teret promena ravnomerno raspoređen, ili plaća samo jedan deo društva?

Pa...

Ko najviše pati zbog ovih promena?

Pa zbog ovih promena normalno da najviše pate oni što su se obogatili u prethodnoj vlasti, što su im bili mali porezi, takoreći, imalo je ljudi koji ni ne plaćaju poreze, ništa ne daju državi a uzimaju sve za sebe, e, oni su garantovano oštećeni. Oni žale prošlu vlast. Jer oni su živeli ko bogovi u prošloj vlasti, kaže: u, super sam prošo na carinu, nisam ni banku platio, doteraju ljudi kamionima robe, na plati ni banku carine, a onaj se drži ovamo za stomak, nema da plati ni za pola hleba. Ti žale prošlu vlast. I masovno se narod obogatio baš za vreme prošle vlasti.

Kad ste spomenuli upravo taj narod, mada, neki pojedinci su se obogatili, ne sav narod...

Pa...

Ali kad se tiče naroda, mislite li da trebaju da se u samom narodu, kod svih nas, pomalo, menjaju neke navike koje smo stekli za ovih zadnjih 10 godina, jesmo li se malo ulenjili, ili se možda navikli na neki mali mito, korupciju, da svi pomalo radimo van nekih legalnih tokova?

Navike bi trebalo da se menjaju, i to munjevitom brzinom. Jer, dokle god čovek ne radi, dokle god čovek ne da [stvari, nap. E. D.] proizvod, ne da, bilo sa poljoprivrede, industrije, ne znam ti odakle, dok ta država nema od jednog čoveka korist, nema sa čime ona da dopuni svoje fondove, onda, zato bi svi trebali da radimo, i da osećamo jednu veliku dužnost prema toj državi. A dokle god ne osetimo dužnost prema državi, ta država ne može da oseti nikakvu dužnost prema jednom narodu sirotinjskom. Prema tome, treba pomoći onome koji nema, ako onaj što ima ne plati sve ono što je dužan državi, država ne može, ni kad bi htela, ona ne može da pomogne meni, ili petom, desetom. Nema socijalne mogućnosti da bi nekom izašla u susret.

Koliko se trudite da saznate šta se dešava u vašem okruženju, bilo bližem, bilo daljem... U smislu društvenih promena, zbivanja?

Pa, u smislu društvenih promena, interesuje me koliko napreduje ova vlast, koliko uspešno radi. A, iskreno rečeno, drugo da se nešto raspitujem striktno za to, ni to se ne raspitujem. Jer, promenila bih nešto kad bih mogla, mnogo davno, u smislu pozitivnih stvari. Džaba što ću se ja raspitivat kad ne mogu ništa da promenim, da pomognem nekom da promeni.

Čitate li novine?

Pa s vremena na vreme, pročitam novine, mada to, kad bi čovek pratio tu štampu, treba redovno da čita, jer tamo svaki događaj politički, svaki događaj uopšte iz života ide jednim redosledom, da može čovek to da prati, da je u toku, međutim, to moje mogućnosti ne dozvoljavaju, da ja pratim štampu iz dana u dan, tako da neki povezani smisao, o životu, i političkom, i... ne bih mogla da reknem.

Ako već s vremena na vreme čitate, koje novine najradije čitate?

Pa pročitam „Svet“, „Novosti“, eto, od ovih listova za žene, tu i nema nešto.

A od dnevne štampe?

„Večernje novosti“, obično njih pročitam.

A koje TV stanice najradije gledate?

Pa, od TV stanica, nešto sam bila ogorčena, dok su radile TV stanice u prethodnoj vlasti, ništa nisam verovala, sve šta gledam, gledam jedno, sutra se zbiva drugo. Tako da, sad gledam RTS, pogledam Dnevnik, pogledam neki politički razgovor ovih funkcionera.

Verujete li RTS-u nakon 5. oktobra?

Pa i verujem. Verujem, gledajući sve one ljude da se trude da nešto bude bolje, da... Jednostavno, otvoreni su.

Da li su bolji lokalni listovi, ili oni veliki, koji izlaze u prestonici? Da li ste uopšte i čitali neke od ovdašnjih lokalnih listova?

Pa iskreno da kažem, nešto i ne pratim te listove, i ne bih mogla da kažem ni koji su bolji ni koji su gori. Jer, ne pratim to, ne pratim, prije sam rekla, nisam aktivni čitalac.

A od lokalnih televizija?

Lokalne televizije... Obično gledam „Ekran“, „Jedinstvo“. Eto, ipak čini mi se da „Jedinstvo“ ima bolji program.

A kada se dogodi nešto važno, kako se informišete šta se zaista dogodilo?

Pa jedino se informišem putem televizije lokalne, ako je to sredina u kojoj živim, a ako nije, onda...

Ako se desi nešto važno, recimo, u Srbiji, preko koje se televizije informišete?

Preko RTS-a.

Kojoj najviše verujete?

Preko RTS-a, eto, nju najviše gledam, onda B92 isto [TV „Jedinstvo“ preko ANEM-a preuzima neke emisije B 92, nap. E. D.], mada, vesti koje se daju, skoro su iste, na svim kanalima.

To je nakon 5. oktobra, ali u zadnjih desetak godina RTS nije imao koliko ja znam neke pouzdane informacije, jeste li preko satelita pratili nešto?

Nisam preko satelita, nisam imala satelitsku antenu, a RTS-u, iskreno rečeno, nisam verovala ništa, tako da nisam. I sve ostale televizije državne davale su iste informacije, tako da ja nisam verovala.

A da li poznajete neke ljude iz ovog grada, koji imaju pouzdane informacije? Da nji-ma verujete, kad se nešto desi da znate da se zaista to desilo?

Pa poznajem ljude, mada ne kontaktiram, i nikad ne bih prišla da pitam šta se desilo, šta je bilo, jer, i ti ljudi valda ne bi pojedinačno objašnjavali svakom građaninu šta je bilo, šta se desilo, šta će se desiti. Jer u prvih 10 godina to niko nije smeo ni da pita, kao prvo, jer svaka sitnica mogla je nekog da košta, obrnuto ako je kazo od onoga što odgovara vlastima, ako sam ja to obrnula, pa rekla da je taj reko drugačije, onda... Zbog toga nikad nikog nisam ni pitala, niti sam kontaktirala, ni šta se događa, ni kako se događa. Šta bi pogledala, Vesti su bile najgledanija emisija, Crnogorci su jedno vrijeme davali ko realne vesti, uvijek sam išla u komšiluk da vidim šta Crnogorci pričaju preko satelita. Jedno vrijeme ukinuli su i taj satelitski program, i tako da pravu istinu, i pravo ono što se događa nismo znali, niko nije ni znao to javno. Možda je znalo, po mojoj pretpostavci, par ljudi iz Vlade, šta je ono pravo što će da se dogodi, inače, narod to nije znao, garantovano.

A da li ste o nekim događajima iz ovih zadnjih desetak godina, na primer o događanjima u Srebrenici, raspravljali s rođacima ili komšijama?

To jesmo. Gledajući one strahote, jednostavno, nisam raspravljala, ja sam žalila taj narod, nisam žalila u smislu što su to Muslimani stradali, nego sam žalila uopšte te žrtve. I uvijek bi sedela i pitala se: bože, kakav je čovek koji može da pođe s nožem, s puškom na jedno dijete i da gleda taj njegov preplašeni pogled. To i sad ponekad sedim i razmišljam, šta u tom čoveku ima, ima li on osećanja neka, ima li on savest, ima li... Bilo o kome da se radi, bilo... A Srebrenica, gledala sam kad Mladić deli bombone deci, i posle toga ih vodi na streljanje. Eto, tu sliku na primer, što sam gledala preko „Ekрана“, čini mi se u životu nikad neću zaboravit, a onaj što je to preživio, on to ne da neće zaboravit, nego nikad neće bit normalan čovek u životu. Ja noćima nisam mogla da spavam, gledajući kako odvoze decu kamionima, nisam znala ni ko... čija su deca, nije me bolelo to što su to muslimanska deca, nego uopšte što su deca. Nešto što... Jednostavno, zver, najopasnijoj zveri baci mladunče neke druge životinje, ona neće... da ga onjuši ona neće. A džaba ti čovek čoveku, nikad mi to u životu neće bit jasno. I uvijek se ježim na svaku pomisao da deca, starci, sa polumrtvim pogledima, da ide čovek da ubije, to nije ni čovek, to je za mene nešto... pa zver bi se uvredila kad bi je neko nazvo pojedinim čovekom.

Kako ste doživeli 5. oktobar, ono kad je krenulo sa onim događajima?

Kad je krenulo sa onim događajima, ja se taj dan 24 sata nisam pomakla od televizora. Gledala sam, e pa bio mi merak kad su obarali one kamione u kanal, pa sam se sladila. E, kad su stigli tamo ispred Skupštine, ja sam se samo pomerala s mesta na mesto, ha, kad će, ha, kad će. E, posle kad sam videla da milicija neće da batina, da vojske nema, onda mi je baš nešto bilo lakše, mada, stvarno mi nije bilo jednostavno kad sam videla da plamen izbija na prozore, to je... A možda se drugačije nije moglo. Možda drugačije nisu mogli da ih isteraju, ali, nešto je jezivo kad čovek, jednu takvu kuću, da bi nekog izbacio, mora da zapali.

Šta mislite, ko je vodio te proteste?

Te proteste vodila je istina jednog naroda, koji je bio u zabludi, kojem se obećavalo, kojem su se zlatna brda prikazivala, e to su oni krenuli, kad su videli da ih je neko, 10 ili 12 godina iskorišćavo, lako, to je narod krenuo, ogorčen narod na život, na vladu, na... Nije to poško ni Velja Ilić, ni... Pošla je masa naroda, poško je jednostavno narod, i svako se radovo toj promeni koju je jedva očekivo, u stvari, tad je narod... krajnje je vrijeme bilo da narod sagleda istinu.

A kako su u vašem okruženju, komšiluku, ili na radnom mestu reagovali na taj dan?

Pa, tog dana, ceo grad, koga sam god srela, drugačiji mu je izraz lica bio od prethodnih dana, veseliji, ozaren baš nekom neizmerenom radošću, što znači da svi su se tom danu obradovali, dosta je bilo svega.

A jeste li strahovali da se to može i drugačije završiti?

Pa, strahovala sam sve dok sam videla, dok sam videla da nema vojske, da policija ne diže palicu ko što je bilo u prethodnom periodu, ona batinanja po ulicama, žrtve su bile od udaraca te policije, e kad sam videla da policija stoji mirno, ja sam skakala od sreće. Znači, tu je kraj, nije više ni policija ono što je bila u prethodnom periodu, isti su ljudi, ali drugačiji osećaj, što znači da su i oni, sve što su radili, radili pod nečijim naređenjem.

Da li ste, eventualno, u nekom momentu, za ovih 10, 12 godina, podržavali Slobodana Miloševića?

Pa, možda u početku. Podržavala sam ga, par godina sam glasala, jer je to bio čovek koji je znao da pridobije narod, koji je znao tako lijepo da ispriča, da je čovek, jednostavno, očaran njegovom dobrotom, koliko će taj život nama biti bolji, da će to bit demokratija, da je on jedan veliki demokrata pod znacima navoda, kasnije su se ti znaci navoda upisali. E, posle, kako koja godina, sve gori život, celokupan narod je počeo da se povlači, da jednostavno da se ustručava od pomisli da će biti bolje. Povlačilo se narod, povlačila sam se i ja, videla sam, jer, jedan mandat priča lijepo, drugi još lepše, a nama sve gore. E, već kad su počela krvoprolića, svima je bilo jasno, i onima što su bili, opet pod znacima navoda, srpski dobrovoljci, a gurali ih s liscama tamo u autobuse da idu u rat, nije narod bio za rat.

A možete li da se setite u čemu je bila ta snaga, ta lepota te priče Slobodana Miloševića, u početku, kad vas je to privukao?

Pa, bilo je lepote, da će biti bolji život, da će radniku sve bit bolje, da je zagarantovana sloboda, da je zagarantovana ravnopravnost naroda, da... jednostavno, sve pozitivno, sve što treba za jedan demokratski život, on je to govorio. Ali, kad je počeo da radi sasvim drugo, počevši od Slovenije, pa... završio sa Kosovom, onda, svi su pognuli glave, i oni što su glasali, i oni što su urlicali za njim, đe sam i ja nekad pripadala...

A šta mislite, zbog čega je Slobodan Milošević pao?

Pa, pao je zbog svojih težnji, u stvari, on je pao jer je izgubio ono što je narodu obećavo. Obećavo je narodu Veliku Srbiju, obećavo je da će svi Srbi živeti u istoj državi, da druge nacije neće postojati u Srbiji, osim Srba, i, kad je sve to narod video, narod iz Srbije izgubio je sinove, izgubio je decu, izgubio... U stvari, deca predstavljaju život jednom čoveku, a to su sve bila radnička deca, i tu je on moro da padne, moro je da padne jer je mnogo naroda zavio u crninu, a od onoga što je obećavo nije dao ništa.

Mislim da Milošević nikada nije rekao da će u Srbiji živeti samo Srbi?

Pa, čim je, čim je on hteo da stvara Veliku Srbiju, i uvijek je govorio: mi Srbi, mi Srbi. Znači, po nekim njegovim pojmovima, drugi narod tu nije postojao, jer nikad nije umešao drugu naciju da pomene, osim Velika Srbija, braćo Srbi... Ipak smo svi mi braća koji živimo u Jugoslaviji.

A, ipak, u početku ste rekli da je bilo nečeg u njegovoj priči. Do koje godine otprilike to...?

Pa, možda tu do 1989, 1990. E, posle 90-e, svakoj priči u pozitivnom smislu je kraj.

Da li ste eventualno učestvovali u onim protestima, ovde u Novom Pazaru, kada su građani pozivani da dođu ispred Skupštine i protestuju zbog uvođenja prinudne uprave?

Nisam učestvovala, nisam ni prošla gradom, nisam baš to ništa videla, i o tome ništa ne bih mogla da kažem.

A jeste li bili obavešteni?

Pa obaveštena sam bila od prolaznika, a drugo ništa, nisam ništa lično videla.

A zbog čega niste našli za shodno da odete dole i pokažete svoje nezadovoljstvo što je u skupštini neko ko ne treba da bude?

Pa nisam iz tog razloga, prvo, zbog obaveza, jer, ako sam na poslu nikoga ne interesuje šta se zbiva u skupštini, šta se zbiva na ulici, nisam mogla da odem, tako da o tome baš ništa ne bih mogla da pričam.

Mnogi nisu otišli iz straha. Prethodni sagovornici su baš govorili...

Mene što se tiče, nisam zbog posla išla, jer, đe idu svi ti ljudi, išla bih i ja, nije me strah, ali, nisam.

U kakvoj Srbiji biste želeli da živite?

U jednoj rečenici: u jednoj demokratskoj Srbiji. U jednoj Srbiji sa boljim načinom života, u materijalnom smislu, takva Srbija odgovara i Srbinu, i svim ostalim nacijama, jedna demokratska Srbija, gde može da se kreće đe ko hoće, da ga niko ne pita kako se zove. Samo takvu Srbiju bi volela da imamo, jer drugu nemamo.

A u smislu državnog uređenja, da li bi voleli da je to republika ili monarhija, jer u zadnje vreme ima dosta zahteva za uvođenjem monarhije?

Pa, mi smo, na primer, moja generacija, mlađe generacije, starije, navikli da imamo tu republiku, tako da ja još uvijek... Jer monarhiju moja generacija nije zatekla. Ja bih volela republiku, ne monarhiju, jer nećemo, ne bi volela da se vraćamo nazad, nego da idemo napred, ko ceo svet. Mislim, mi se računamo u civilizovani svet, onda da idemo napred, da se ne vraćamo nazad.

Da li ste zadovoljni načinom i brzinom promena u ustanovama nakon 5. oktobra?

Pa načinom, pa ustanovama zadovoljna sam koliko-toliko, iz razloga što i te ustanove su materijalno ugrožene, bilo da se radi o zdravstvu, o školstvu, bilo o čemu... svi su oni ugroženi, jer nema od čega da se vodi jedan normalan poso. E, što se tiče malo ovog školstva, valjda, malo su se i opustili, i učenici i nastavnici, nastavnici zbog male plate, a učenici, valjda navikli da ih deset godina niko ne nadzoriše, da im niko od tih predavača roditeljski ne upućuje znanje, nego, onoliko koliko 45 minuta traje čas, da što brže izađe ili učenik ili predavač na vrata. E, tu još uvijek ima nekog propusta, malo više zalaganja, jer deca su nedisciplinovana, znači, da su i roditelji opterećeni nečim drugim, i profesori zbog toga što nisu dobro plaćeni. I kod zdravstva isto, lekova nema, nije imalo prije, ali je najžalosnije što, što se tiče zdravstva, u državnim apotekama ne može da se nađe lijek na recept, prva ja, pošto sam dijabetičar, ne mogu da nađem lijek u državne prodavnice, đe neću da platim, nego plaćam 230 dinara privatnoj apoteci. U privatnoj apoteci uvek ima. E, to, to je opet neka manipulacija, davno stečena, jer čim se snabde jedan privatnik, kako ne može da se snabde jedna bolnica, to mi nikad nije bilo jasno.

A kad smo već kod ustanova, koja se ustanova najbrže promenila, u pozitivnim smislu?

Mada nisam nikad u životu, niti neko iz moje porodice, imao sukob sa policijom, ali, nešto mi se čini da se policija promenila baš maksimalno. Jer, ovaj, nekad sam se plašila nešto od uniforme, bilo mi je nezgodno kad prođe pored mene uniformisano lice, bio vojnik ili policajac. Sad već mi je svejedno, oni su prolaznici za mene kao i svi drugi, baš tu, to je ono od čega se nešto narod plašio, ustručavo, sad je postalo normalno sve. E, to mi je najdraže što se promenilo.

A u policiji su maltene isti ljudi...

Isti ljudi sa drugom naravi. Ista policija, isti ljudi, druga direktiva i druga narav tih policijskih radnika. To su isti ljudi, sa istim osobinama, ali druga komanda jednostavno.

Kad smo već kod policije, dešavalo se u zadnjih godina dosta ubistava, verovatno ste pratili, šta mislite, ko je jači, mafija ili policija?

Pa jača je, ja mislim da je jača mafija. Jer policija još nije, po mojem, obezbeđena svim tim sredstvima za borbu protiv kriminala. Ljudi u podzemlju imaju sva sredstva, imaju prisluškivače mobilnih telefona, bolje su informisani đe je ko, koga treba da smaknu,

tako da, policija bi bila jača kad bi ona imala sve uslove koje ima mafija, ali, i policija je osiromašena.

A ko je omogućio mafiji da ima takve uslove?

Pa oni što su radili s njima, jer ja računam da je 10 godina radila mafija, komplet, od Miloševića pa do njegovog zadnjeg telohranitelja. Da je to sve jedna vrsta mafije. Oni su im omogućili, oni su radili za njih, oni su skupljali pare od reketa, kome je šta trebalo, oni su međusobno saradivali, i to je. Ti koreni će se teško, duže vremena će proći, a neće se iskoreniti.

Da li se plašite novog rata?

Pa neki veliki oslonac u ovu vladu imam, jer su prekinuli te ratove, pa i ne plašim se, jer su svi ljudi protiv rata, nova vlada ne spominje ni rat, ni... Jednostavno, spominju samo jedno međusobno poštovanje, međusobnu toleranciju, zajednički život, tako da o ratovima niko ne priča. Meni je taj strah opao.

Da li se plašite otkaza?

Pa, u suštini, plašim se. Zbog toga što ta preduzeća se većinom gase, plašim se da ne ostanem na ulici sa toliko radnog staža, bez ikakve egzistencije, jedino zbog toga se plašim.

Je li mislite na privatnika, ili...?

Ja to kod privatnika i ne računam to za neki siguran poso. Siguran je onaj u kojem ti teče radni staž.

Smatrate li da direktori u preduzećima imaju previše ovlašćenja?

Imaju previše ovlašćenja, jer se direktori, po nekim njihovim pravilima, ko vlasnici preduzeća ponašaju kao da se nalaze u privatnom preduzeću, da je to njihovo, lako mogu da kažu: tebi prestaje radni odnos, ti možeš da ideš napolje.

Kako ste vi doživeli NATO bombardovanje?

Pa, ja verujem, ko i većina naroda u Jugoslaviji, to što kažu, bilo ne vratilo se. Jer, to su bili dani kad je svako živeo sa strahom, čeko svako da mu strada porodica, da strada narod, da mu se sruši ono što je cijelog života radio, što je steko, to je bilo baš strašno.

Šta mislite, ko je kriv za NATO bombardovanje?

Pa da je, da su bombardovali onog što je krivac, vlast je, po mojem mišljenju kriva, prethodna vlast, jer nije prihvatila sve što se od njih tražilo. Tražilo se da se obustave ratovi, da se obustave krvoprolića. Međutim, oni su nastavili da rade po svom, jer kad je došlo do bombardovanja, onda, strado je neko ko nije kriv. Uništila se imovina onih što su je sticali godinama, tu imovinu nije sticala vlast, državnu imovinu, nego radnici i seljaci. Žao mi je što se to uništilo, a da su oni direkt onu njihovu ličnu, lako stečenu imovinu, uništili, meni ne bi bilo ništa ni žao, ni...

Bilo je nekih pomućenih osećanja, u prvo vreme, kada je počelo bombardovanje. Pojedini su sa izvesnom dozom odobravanja pratili to NATO bombardovanje. Zbog čega li su oni to...?

Pa to, ja mislim, da potiče zbog nečije tvrdoglavosti. Jer taj NATO je non-stop govorio da će bombardovati, a oni su uvijek bili, vlast je bila ko jedan pobednik, ko najmudriji, najpametniji, ko da niko to njima ne može i ne sme uraditi. E, to je ta dilema kad se čovek oseća, da to što se učinilo, da je trebalo da se učini. Inače, kad se pogleda koliko je ruševina, to je opet sve po leđima radnika, po leđima naroda koji nije ni kriv ni dužan za takve stvari.

Da li je to bombardovanje uticalo na vaš stav prema međunarodnoj zajednici, odnosno prema Amerikancima?

Pa moj stav lično prema NATO bombardovanju i prema Amerikancima, imam jednu zamerku – što je mnogo kasno reagovala u Bosni i Hercegovini, a brže na Kosovu. Mada, donekle mislim da, ako vlada već nije prihvatila sve što je trebalo da prihvati, i trebalo je da bombarduju, jer su nastala nagla etnička čišćenja na ovim prostorima, na prostorima

Kosova i Metohije. Onda, kod naroda je veliki strah bio da se ne prošire ta etnička čišćenja i u Sandžaku, u Crnoj Gori. Jer vlast je, po nekim njihovim pravilima, imala i taj cilj. Svud su nastojali da etnički očiste mesta gde oni treba da žive. I to je, jedna, ovako, zamerka.

Koliko ova nova vlast ima razumevanja za poteškoće građana?

Pa nova vlast u suštini ima mnogo razumevanja prema svim ljudima kojima je teško, sa kojima vode razgovore, sa kojima se susreću, bez obzira da li je Albanac, da li je Musliman, da li je Srbin, oni nastoje da te teškoće ublaže, da će to doći da jednog dana bude bolje, i da će svima biti bolje. Tu je prednost velika kod nove vlasti.

Da li nova vlast u nekim segmentima liči na prethodnu?

E pa, to je već jedno od težih pitanja, mada, u nekim stvarima, pa i liče, a, s druge strane, nije ni slična, tako da...

Da li nova vlast više uvažava zahteve međunarodne zajednice ili građana?

Pa, po mojem mišljenju, oni uvažavaju međunarodnu zajednicu, njihove stavove, ali, prema mogućnostima, uvažavaju i zahteve građana, koje ne mogu da ispune, zbog raznih elemenata. Tako da oni obostrano to dele, koliko koliko.

Da li se različito ponaša ova lokalna vlast u N. Pazaru u odnosu na centralnu, u Beogradu?

E, pa, kako se ko ponaša, po mojem mišljenju, ja malo... Teško je to odgovorit, jer imam malo vremena, malo kontaktiram s bilo kim iz nove vlasti, tako da... Ali mislim da treba svi da krenu istom stazom, da imaju svi iste ciljeve, iste načine da nam bude bolje.

Koliko je nova vlast sklona ličnom bogaćenju?

E, na to pitanje je već mnogo teško odgovorit, jer narod ne zna šta se u suštini zbiva kod vlasti, to se nikad i nije znalo u tančinama, dok ne bude kraj. Ne znam koliko su skloni bogaćenju.

Zašto se po vašem mišljenju raspala bivša Jugoslavija?

Bivša Jugoslavija po mojem mišljenju raspala se zbog nekih ideja bivše vlasti, to su ideje o stvaranju Velike Srbije, o etničkom čišćenju, to su planovi ljudi iz vrha, tako da, narod nikad ne bi rasturio tu Jugoslaviju, ali vođeni pogrešnom politikom, došlo je do čega je došlo.

A da li su ratovi bili neizbežni?

Kad bi narod gledao ko što ja gledam, mislim da je narod... ratovi nisu bili neizbežni. Nije moralo da dođe do ratova, nije, jer, ko što rat nikom ništa nije dobro doneo, to je, to su vodili političari u rat. A Jugoslavija nije morala da se raspadne.

Ko je u ovim ratovima najviše dobio, a ko izgubio?

Pa ja mislim da, osim ličnih bogaćenja, da pobednika nema u ovim ratovima, svi su gubitnici, a niko nije pobedio. Jer, narod između sebe se napadao, tu nema... nema načina da bi bio pobednik. Jedino, gubitnici su svi. U ljudstvu, u materijalnom pogledu, u velikom broju žrtava na svim stranama, tako da istorija ne može zabeležiti pobednika, niko nije pobedio a svi su izgubili.

Da li znate za neki zločin koji su u ratu počinili Srbi?

Pa počinili su u svim mestima gde je bio većinski muslimanski živalj, oni su počinili zločin. Srebrenica, Mostar, Banjaluka, Bijeljina, po svim mestima su vršena ta etnička čišćenja u granicama gde su oni bili zacrtali da bude Srbija. Onda, da bi bila Srbija, bila su velika etnička čišćenja, tako da kod svakog čišćenja tu ima mnogo stradanja, i žrtava.

A znate li za neke zločine koji su počinili Bošnjaci?

Ne znam, ne znam ni za kakve zločine... Jer, to ni javnost ne beleži, možda je bilo zločina pojedinačnih, možda je bilo to što... Valjda iz osvete, iz branjenja svojeg, znam, jer nije bio ni jedan slučaj da su odvođeni građani iz autobusa, iz voza, u nepovrat negde, da je neko poveo Srbe na taj način, da je vršio ono što je vršeno u Srebrenici, nad Muslimanima, to nisam čula da je vršeno nad srpskim narodom, ili hrvatskim. A za pojedinačne slučajeve, i to... A masa ljudi da je stradala, to nisam čula.

Da li poznajete nekog Sandžakliju koji je učestvovao u ratu u Bosni, a da je napravio neki zločin?

Pa poznavala sam dvojicu koji su izgubili život u Bosni. A sad, stvarno, da je neko neki zločin uradio, nisam poznavala. Na primer, moja dva zeta su odvedena sa spavanja, nikad, ni danas se ne zna gde je njihov grob.

A gde su živeli?

U Sarajevu su živeli, nisu bili učesnici rata, došli su, povelili ih, do Kule negde ih kompjuter prati, posle nema više nikakvog traga.

A koje godine je to bilo?

1993.

Da li treba objavljivati informacije o zločinima?

Pa, po mojem mišljenju, treba. Da se zna šta čovek čoveku, šta komšija komšiji može da uradi. Mada je to, tim putem, ko da se stvara neki bakcil mržnje, ali ipak, čovek treba da poznaje drugog čoveka. Nije pogrešno prikazivat, ni štatpat, ni pisat o nedelima bilo kojeg naroda, bilo koje nacije. Jer valjda bi tim putem se probudila savest kod ljudi, da vide šta čovek čoveku može da uradi. Da se ljudi vrata na pravi put, jer ničija vera ne nalaže ubij onoga što nije ta vera. Ni kod Srba, ni kod Muslimana, ni kod Hrvata, kod nikog ne nalaže vera da ubija drugog.

A kad smo već kod Muslimana, odnosno Bošnjaka, neki su već u Hagu. Da li treba suditi zločincima...?

Nema veze da li je on Bošnjak, ako je on učineo neko veliko zlodelo, uopšte zlodelo, neka se sudi, treba da se sudi, za svaki zločin treba sud da postoji.

Da li smatrate da treba da se plati odšteta žrtvama rata?

Odšteta, po mojem, treba da se plati svima onima koji su na silu oterani da ratuju, to je aktivna vojska, nikakvu odštetu paravojnim formacijama ne bih platila, platila bih aktivnoj vojsci, narodu, a paravojne formacije su išle radi ličnih bogaćenja, radi osveta, radi uništavanja, bilo koja da je strana.

A ko je po vama žrtva, kojoj treba da se plati odšteta?

Žrtva je narod, žrtva su deca koja su ostala bez roditelja, bez krova nad glavom, bez ičega, veliki je broj nezbrinute dece bez ijednog roditelja, i s jedne i s druge strane. E, to su žrtve, i njima država treba da obezbedi sve lično, zbog te nejači, to su žrtve, žrtva je nedužan narod, nisu žrtve oni što su vodili rat niti ovi što su planirali rat, oni nisu žrtve, žrtva je neko nedužan.

A u smislu države, koja je država po vama najveća žrtva?

Pa, sve države po mojem mišljenju su žrtve, sve države su izgubile veliki broj ljudi, uostalom, veliki broj invalida, jer i ti invalidi, nisu sposobni da zarade, nisu sposobni za život, država prema njima... To je prethodna vlast učinela, slala ih je ko dobrovoljne borce, onda obećavala poso, stanove, školarine. Međutim, od toga nikad ništa nisu dobili, 10 000 invalida ima samo Voždovac. To je jedna tragedija lično za Srbiju, samo to jedno mesto, koliko ima grobova, koliko ima... E, to su žrtve, nije žrtva ni onaj most što se srušio, ni zgrada, ni... Žrtve su ljudi, omladina. Jednostavno, omladina je stradala. Narod. Majke su ostale da im više život ne liči na život. E to je tragedija, kojima niko ne može pomoć, nikad.

Da li smatrate da svi imaju pravo da se nakon rata vrata svojim kućama?

Smatram da apsolutno pravo ima, i treba da nastoji vlada da vrati svakog kod svoje kuće. Jer, ako odemo u goste, pa nam je lijepo, pa odemo na odmor, pa nam je toliko lijepo, pa ipak se najradije vraćamo kući.

Da li su za sve krivi političari? Za ovo što nam se dešavalo zadnjih godina?

Krivi su političari, to prvo, kriv je i narod koji nije imao baš dosta razumevanja, koji nije imao dosta pameti da vidi gde to ide, ko ih vodi i gde ih vodi. Kriv je i narod, jer narod je jedna najjača sila u državi. Kako god su mogli da promene vladu, po mojem, moglo je i da se

kaže stop ratu. Jednostavno, vojska je mogla da baci oružje, ne bi mogo ni taj Mladić, niko ne bi mogo nekog da natera na silu nešto da radi, ali, eto, zavedeni političkim govorima, zavedeni načinom života na koji su mislili da mogu da žive, radilo se to što se desilo i što ne može da se ispravi.

Da li u svetu vladaju novac i sila?

Normalna stvar. Po nekim pravilima, novac ide zajedno sa silom, i sila sa novcem. Jer jedno bez drugog ne može. To su dva najjača pojma.

Da li će biti sve onako kako Amerikanci hoće? S obzirom i na taj novac i na tu silu?

Pa, i za to, neka ostali svet bude ko jedna država, da se suprotstavi političkim razgovorima, pa ne bi valjda moglo da bude ni sve kako oni hoće. Ne bi trebalo da oni budu ko domaćin u kući cijelog svijeta, to je jedna greška, ta politička greška u koju se ja mnogo malo razumijem. Trebalo bi i njima da se ne dozvoli da rade sve šta oni zacrtaju, i šta se njima prohte.

A šta mislite, da li je onaj događaj od 11. septembra, kad je bio onaj napad na zgradu Trgovinskog centra, da li je to način da se ostvare neki politički ciljevi?

To, to se zna da je način. Za to sam toliko nepismena, ali to jedan laik, kad pogleda, može da zna da je to, što se kaže u narodu, nameštaljka. Jer, prvo, kidnapovanje aviona u istom danu, u istim časovima, to je onda, to je planski urađeno, jer, ne mogu da shvatim, tolika tehnika, tolika spremnost, a da se ne zna kad je kidnapovan koji avion, i u kojem smeru on leti, i ko je u njemu. To je... njihova stvar, stvar Amerikanaca, nije ni terorista, ni...

Bin Laden...

Ne, ne, to je njihov. Možda i taj Bin Laden sad sedi u Americi, u fotelji. To su moja obična neka shvatanja.

A šta mislite, ko bi mogao da stoji iza te nameštaljke?

Amerikanci, zbog svojih nekih ciljeva, da osvoje naftna polja, da osvoje bogatstva tuđe zemlje. Eto, to je ko neki razlog. Ono što se njima desilo, malo im se desilo, oni će to sagrađiti. Ali ipak neće sagrađiti porodice, izgubljene članove u tom bombardovanju zgrade. Oni to ne mogu nadoknaditi nikad, porodice, a pošto niko nije njihov strado, oni će to nadoknaditi.

Smatrate li da neko u svetu može da se suprotstavi Amerikancima?

Pa pošto je to jedna velesila, sad, narod ne zna ni koliko je ko naoružan, ne daj bože da se vode ti ratovi, ti oružani, da se oružanim putem suprotstavlja, nego političkim putem, putem razgovora, pa valjda bi se ceo svet mogo tom jednom delu sveta suprotstaviti. Bez rata, bez krvoprolia.

Mora li Srbija da se povinuje zahtevima međunarodne zajednice?

Pa, u nekim stvarima mora, jer ona zavisi od te međunarodne zajednice, od svih vrsta pomoći, od kredita... Ona mora da se povinuje međunarodnoj zajednici, jer to nije jedino Srbija koja mora, nego, ima još država u svijetu koje se povinuju toj međunarodnoj zajednici.

A da li međunarodna zajednica različito postupa prema Srbiji nego prema drugim državama u okruženju?

Pa, ona postupa prema svima isto, mada se Srbiji činilo da postupa drugačije, a ona postupa prema svim državama isto, po njihovim zakonima, po onome šta može da uradi za koga, sve, svima isto.

Mislite li da međunarodna zajednica ima nešto protiv Srba?

Mislim da nema. To je nečija opsesija, opterećenje da neko ima protiv nekoga nešto, jer za međunarodnu zajednicu, ko Srbin, ko Arap, ko Englez, ko Francuz, sve je to isto.

Da li je za mlade bolje da odu u inostranstvo ili da ostanu ovde?

Za mlade je bolje da ostanu ovde, to je njihova zemlja, to je zemlja u kojoj treba da rade, da izgrađuju, sad ponovo. Onda, svugde se oseća stranac, osim u svojoj zemlji, svugde je drugačije, a ovde je ipak kod svoje kuće. Svoja zemlja je jedna velika kuća, i zbog toga ne treba niko da ide.

Iz Sandžaka je po procenama nekih organizacija, u zadnjih 10, 12 godina iseljeno oko 60 000 stanovnika. Šta mislite, koji je njihov motiv da napuste Sandžak?

Pa, motiv je kod svih ovih koji su napustili Sandžak bio ratni strah, onda, ekonomska kriza, jednostavno, neko je nekud otišo, da bi živeo, da bi mogao da radi, da se prehrani. Pa i rat, da je neka druga sila napala Jugoslaviju, ne bi narod otišo, tako je moje shvaćanje. Ali, građanski ratovi, đe brat na brata polazi, to je nešto najopasnije i najteže. A druga strana je gašenje preduzeća, nezaposlenost, mora da se jede, da se živi mora, druga strana je ta. Jer, u mojem preduzeću na primer, zadnja generacija koja je primljena, je primljena prije 16 godina, već je 16 generacija došlo da treba da radi, da zarađuje. E, ti su ljudi morali da idu. Jer, za 16 godina kad neko ne zaposli se ko radnik, on mora negde da ode, da bi živeo. Najradije bi se oni, garantovano, svi vratili kad bi ih ovde čeko poso.

Ako bi vas neko pitao – ko ste vi, šta biste mu prvo rekli?

U kom smislu?

Eto, sad neko nepoznat da dođe i da kaže: ko ste vi...

Koja sam nacija?

Ili jednostavno, samo pitanje, ko ste vi?

Ako treba ime i prezime, kazala bi tako, moje puno ime i prezime. Bez obzira gde se nalazila, bez obzira ko me pita, kazala bi prvo podatke o sebi.

Znači, ipak bi prvo rekli ime i prezime...

Prvo ime i prezime...

...pa tek onda nacionalnost.

Nacionalnost, isto bi i to rekla. Bilo gde da se nalazim ja ne mogu da odem dalje od onoga što jesam, da se menjam prema potrebi, u duši osećam to što jesam, da sam to, i završeno.

Kakvi su po vama Bošnjaci kao narod, možete li neku generalnu sliku da date?

Pa, prvo pođem od nekih istorijskih činjenica, osim pojedinosti, da Bošnjaci kao narod nisu nikad zabeleženi kao zločinci, izuzev što je istorija beležila grupe, onda, zločince ili pojedinosti osvete. Historija kao što je beležila recimo kod Hrvata ustaše, kod Srba četnike, kod Muslimana se to nije desilo. Mada na primer, kažu „balija“. E, istorija ne piše da su Bošnjaci ikad bili balije, da su imali svoje vojske, da su radili zločine, i o toj naciji, ne što pripadam o njoj, nego, ne bih mogla nešto ogorčeno da kažem.

A jeste li čuli za Handžar divizije? Iz Drugog svetskog rata, koje su operisale po Bosni?

E, to su, Handžar divizija, to je ta grupa na koju ja mislim. Ja mislim da su to ljudi pljačkaši, to imamo i u privatnom životu pljačkaša. Ovaj, čula sam za Handžar divizije, to su, na primer, ko se suprotstavio njihovoj pljački, ubijali su ga, ali nisu ubijali sve od reda. Ono što su tražili, ako si imao da daš, daš, i završena stvar, ako znaju da imaš, a nećeš da udovoljiš njihovim zahtevima, zna se šta je sledilo.

A kakvi su Srbi kao narod? Kako njih doživljavate?

I tu ima podela, što kaže narodna poslovice, u svakom žitu ima kukolj, ko i u svakoj naciji, i kod njih, i kod nas, ko i kod svake nacije, imaju dobri i zli. Treba čovek da se zahvali što ima više dobrih, nego zlih, tako da... i o njima isto su... ko i o sebi što pričam.

A šta mislite o Albancima?

Nikad u životu nisam imala nikakav kontakt lični sa tom nacijom, ali, gledajući vesti, onda čitajući štampu, slušajući razgovore onih koji su dolazili otud, ljudi koji su tamo živeli još prije rata, na primer, ja mislim da je taj narod bio potčinjen i potlačen jedno vreme od strane Srba. E, onda, one demonstracije, ukidanje fakulteta na njihovom maternjem jeziku, onda, isteravanje masovno sa posla, svih onih Albanaca, isteravanje iz Trepče, isteravanje sa fakulteta... Na primer, profesori sa fakulteta su po Pazaru cepali drva. Što znači... još pre rata. E, onda, i mačka ima šape da se brani. I oni su trpeli dok su trpeli, ja tako mislim. Jer, policija je imala na tim prostorima tolika ovlašćenja da su mogli da batinaju koga oni hoće, koga... Mnogo je malo u prvo vreme bilo poginulih tih milicionera.

Meni je žao te ljude, oni su tamo po svojoj dužnosti i po nečijem naređenju da vrše to što su vršili. Možda nisu svi, svako ima u sebi svoje osobine, šta je mogao da radi, šta mu je dozvoljavala savest. E, onda, kad je došlo do pobune... i opet su stradali, i Srbi i Albanci. Na primer, za Srbe je tragično, 1 200 ljudi traže bez prestanka, demonstriraju, ne znam, ispred Skupštine, na ulici... Gladuju da im se dokaže gde je 1 200... To je veliki broj, to je žalosno što je nestalo tih 1 200 Srba, ali što, na primer, naša javnost ne kaže koliko je nestalo Albanaca na Kosovu. Koliko njih nema. I ti bi ljudi rado želeli da znaju gde su njihovi, gde su hladnjače smeštene, sa Kosova, kod Beograda, gde su oni što su po potocima davljeni, prevrtani sa čamaca, gde su ti ljudi. E, to je to što treba da je čovek realan, i od sebe i k sebi. Ipak, ako se radi o jednom narodu, ako ti političari sadašnji tragaju da pronađu 1 200 ljudi, neka tragaju da pronađu možda milion i dvesta Albanaca.

Čović je u nekoliko navrata, baš povodom toga, rekao da njega podjednako interesuje ne samo tih 1 200 nestalih Srba, nego, kako je reko, četiri i po hiljade nestalih građana s Kosova?

I to treba da se zna. Da bi se ipak jedna istina saznala, da su Albanci ostali na Kosovu, da su Srbi otišli sa Kosova, i, jednostavno, ta politika je i one isterala sa Kosova, i rasterala ih po celoj Srbiji, pa se sad osećaju ko stranci. U svojoj zemlji oni su stranci. Nemaju više slobodu nikad da se... Ne kažem nikad, ali neće on imat neku slobodu više da u svoju kuću prenoći. To je žalosno, to je tragedija. Gledam, po Vrnjačkoj banji, to su im Srbi poskidali prozore, porodicama srpskim sa Kosova, poskidali im prozore, poskidali im vrata, nisu mogli drugačije iz nekog napuštenog motela da ih isteraju. Sad, oni doveli novinare, da snimaju šta im sopstveni narod radi. E pa kad im radi, neka im tamo obezbede mir, i neka se oni vrate svojim kućama.

A šta mislite, ko može taj mir da obezbedi, u ovakvoj situaciji?

E to niko nikome ne može garantovati, za dugo i mnogo, jer, niko ne može pojedinačno jednu ličnost da čuva, da stoji, da ga čuva, ni Albanca od Srbina, ni Srbina od Albanca. Jednostavno, trebalo bi da kod svih tih ljudi koji žive na tim prostorima da se probudi jedna svest da moraju da žive jedni pored drugih, da rade zajedno, da bude svakom jasno da treba jedno vreme opraštanja da dođe. To bi bilo bolje za sve njih, da oprostite jedni drugima. Nikad ne može oprostiti roditelj onaj koji više nema dijete, koji nema porodicu, ostao sam, na primer, niti će ikad Srbin oprostiti Albancu niti će Albanac Srbinu, kad mu je uništeno sve, a on osto ko po nekoj životnoj kazni da živi, ali...

Kad se kaže Jugoslavija, na šta prvo pomislite?

Iskreno rečeno, kad kažem Jugoslavija, valjda sam 40 godina vaspitavana da postoji Jugoslavija od Triglava do Đevđelije. E, prvo stvorim sliku u glavi da je to ona neka-đašnja Jugoslavija, a onda svodim na neki minimum, i stvaram jednu novu geografsku kartu, kolika je ta Jugoslavija. Gde, većinom, svi ljudi govore istim jezikom, iste naravi, iste običaje, istu kulturu, a postoji između njih granica kod koje ne treba pasoš. To je, baš je nešto žalosno. Ja uvijek prvo stvorim od Triglava do Đevđelije, a posle... jer, sadašnja Jugoslavija je za mene... Srbija. Ne računajući trenutno Crnu Goru, ko da je, i to otpada... Ali, Jugoslavija je bila nešto najlepše, čini mi se, nešto najveće na Balkanu. Pa se nešto osirotila, deleći je na te republike, državnice.

Da li ste, eventualno, imali priliku da, eto, možda pratite neku fudbalsku utakmicu, ili neki drugi sportski događaj, pa kad zvižde jugoslovenskoj himni „Hej Sloveni“...

E, jugoslovenska himna...

Smeta li vam to?

To mi strašno smeta. Jugoslovenska himna je bila himna... ko što rekoh, od Slovenije do, do... E, sad, nova himna, već... Ne smeta mi, nova himna „Bože pravde“, to je jedna molitva, svaka čast molitvi, svaka čast veri, verovanju, jer ni u toj molitvi se ništa... Ali, to se zna, na primer, druge nacije znaju da je to samo srpska molitva. A „Hej Sloveni“, to je bila himna sviju nas, tako da ja, uvijek još, verujete, pođem da ustanem, da bi stajala

mirno, da bi... Smetalo mi je, strašno mi je smetalo, a već, ako bude „Bože pravde“, ne znam, dok se ja sa tim srodim, kako ću se osećati, jer ja sam formirana ličnost, ostarala, al sam ostarala sa jednom koja je važela za sve, „Hej Sloveni“, zna se da smo svi zajedno bili Sloveni.

Pratite li fudbal, možda je ovo suvišno pitanje, ali, onako...

Kad imam vremena, te slučajno, ali nisam... Jesam ja ljubitelj sporta, ali sve je, i godine su učinile da ne može čovek da se bavi tim aktivnostima. Da, eto, fudbal, a Jugoslavija kad igra, to obavezno, sednem, zauzmem dobru pozu, i pratim. Kad se kaže Jugoslavija, to nešto čovek baš treba da prati.

A da li bi vam smetalo kad bi u tu reprezentaciji Jugoslavije došao neki stranac za selektora?

Pa, kod ovoliko naših sposobnih ljudi, čini mi se da bi mi smetalo. Jer što da dođe neko sa strane da bude selektor, kad mi imamo toliko sposobnih ljudi. Sve mi se čini da bi taj neko drugi nas drugačije vodio, pogrešno nas vodio. Vera u svoj narod je nešto veliko, pa i, smetalo bi mi.

A na primer da je taj stranac poznat kao dobar stručnjak, bolji od ovih naših, koji će da nas odvede na Svetsko prvenstvo...

E, to mi ne bi smetalo. Ne bi mi smetalo kad bi to bio neko dobar, pravi, pa mi da budemo na vrhu tog sporta, u, to bi mi baš ovako bilo merak. Jer, može, može stranac, ako nas ne bi vodio neđe pogrešno, jer više strancima ne verujem.

A da li bi vam smetalo kad bi u reprezentaciji Jugoslavije zaigrao neki crnac?

Ne bi, što se boje kože tiče, ne bi mi smetalo. On je čovek plaćen za to, neka on igra dobro, nek postigne rezultate, neka mi budemo dobri u sportu, neka igra ko hoće.

I za kraj, da li biste voleli da ste Amerikanka?

Ne bi volela. Da sam rođena tamo, sigurno bih volela što sam Amerikanka, i ostala bi Amerikanka. Ali, pošto sam rođena u Jugoslaviji, nikad ne bih promenila da budem Amerikanka, ni Nemica, samo Jugoslovenka.

Šabac (ŠA-AM-6)**žena, 24 godine, nezaposlena diplomirana pravnica**

Da li imate porodicu?

Da.

Da li živite sa njima?

Živim sa ocem, otac, majka sestra.

A prostor u kome živite, u kojoj meri je komforan i u kolikoj meri zadovoljava neka vaše potrebe?

U tom smislu sasvim zadovoljava potrebe naše porodice, nemamo nekih problema što se tiče prostora.

Koliko vremena provodite sa porodicom?

Većinu svog vremena provodim u krugu svoje porodice.

Da li znate kakve probleme imaju članovi vaše porodice?

Pa, upućena sam u sve njihove probleme, svakog člana porodice.

A da li oni znaju za vaše probleme?

Pa.uglavnom.

Da li i koliko vam porodica pomaže u prevazilaženju vaših problema?

Pa.. u onom nivou koliko razumeju moje probleme, uvek su tu da budu uz mene.

Da li ste zaposleni?

Ne. Nisam.

Da li ste nekada radili već, pre toga, pre ovog vremena sad?

Pa, jedan pokušaj u mom životu može se tako nazvati, period od šest meseci kod privatnika, koji i nije baš nešto za pamćenje.

Šta vam se tad nije svidelo konkretno?

Pa, konkretno, njegov odnos prema zaposlenima, prema radu i svemu ostalom. Stvarno smatram da ne bih mogla više da radim kod privatnika.

Kakav je taj njegov odnos prema radu, i uopšte, šta mislite o radu kod privatnika danas?

Pa mislim da je to čisto iskorišćavanje jeftine radne snage. Kad se mora, mora se.

Da li ste tada radili posao za koji ste se školovali?

Ne. Radila sam kao ekonomista, iako sam već tada bila treća godina studija prava. Dobro, neka.

Da li ste možda tada bili zadovoljni nečim što sada eventualno nemate, znači u periodu kad ste radili?

Pa ne. Čak smatram da mi je to bio jedan od težih perioda u životu, sa mnogo više obaveza.

A kako sada zarađujete za život, odnosno od čega živite?

Pa. . . živim trenutno od očevog izdržavanja i eventualnog mog doprinosa u porodičnom radu.

Šta ste sve spremni da radite kako biste zaradili za život?

Pa mislim da sam spremna da radim mnogo čega toga, pa čak i ono što nije puno vezano za moju struku, al ako s tim može da se izdržava porodica i normalne potrebe za život.

Šta biste najviše voleli da radite kada biste mogli, kada biste imali šansu?

Pa moj san je advokatura, a sad da li ću doći do toga u životu, da li ću uspeti time da se bavim, to je veliko pitanje.

Da li imate možda neke planove već vezane za budućnost, vezane za advokaturu odnosno za posao kojim želite da se bavite?

Pa planove imam, ali to je više vezano za snove nego za konkretne planove, prema tome ostaje da se vidi šta, kako i zašto.

Ko je po vašem mišljenju danas bogat?

Po mom mišljenju, materijalno ili kako bogat?

Pa po vašem mišljenju ko je bogat, evo . . . šta je za vas uopšte bogatstvo?

Pa ne znam, po mom mišljenju ko ima sređen porodični život, uz to i dovoljno novca, znači da osnovne potrebe zadovolji. To je to.

A ko je materijalno bogat?

Pa ljudi koji su spremni da se bave svim i svačim.

Da li to konkretno znači da su se obogatili samo oni koji nisu imali obzira u nekom prethodnom vremenu?

Pa uglavnom. Malo je onih ljudi koji su poštenim radom došli do nekog velikog bogatstva....

Mislite li da će za vas uskoro biti bolje?

Zavisi koliko skoro. Nešto ubrzo ne verujem. Ne nadam se baš nekim velikim promenama.

U kom smislu?

U smislu mog trenutnog materijalnog položaja, ne vidim baš neku svetlu budućnost skorih godina.

Da li vam se sviđa što živite baš u ovom mestu?

Pa smatram da sam dosta vezana za svoje mesto, svoj rodni grad i odgovara mi to, to mi odgovara, možda da je malo drugačije vreme, drugačija struktura ljudi, al volim što živim tu.

Jel možete da obrazložite malo, šta je to što vam se sviđa u vašem kraju, ovo je predgrađe, dakle šta je to što vam se sviđa i u samom Šapcu, šta vas vezuje za ovaj kraj znači?

Pa vezano za ovaj kraj, za predgrađe, to je odnos između ljudi. Znači odnos sa komšijama, sa prijateljima, okolina, to je ono što me drži vezanu ovde. Što se tiče rodnog grada, smatram da je Šabac grad koji ipak upoređuju sa ostalim gradovima u Srbiji, sa starim gradovima u Srbiji i ima neku budućnost, što znači još uvek živi nešto u njemu, za razliku od južnijih delova.

Kada biste imali mogućnost da se preselite negde, da li biste to učinili?

Jedino gde bih volela da se selim to je Australija ili eventualno Kanada. Znači kad jednom odem, otišla bih zauvek. Ne bih na neki privremeni rad pa da se vratim ili tako nešto.

Jel postoji neki razlog ili nešto, zašto odlazak zauvek?

Neko opšte nezadovoljstvo ovom situacijom ili šta ja znam, prilikama kod nas.

Šta je to možda, ja sam malopre pogrešila, propustila sam da vas pitam šta vam se sviđa ovde, šta je to što vam se ne sviđa i što biste voleli da promenite, što znači na prostoru na kome živite?

Šta mi se ne sviđa? Možda materijalno stanje, to strašno udalji ljude, to utiče dosta na sve ostale sfere života, znači ta materijalna situacija. Smatram da kad bi bilo više novca da bi ljudi sasvim drugačije živeli i ophodili se prema ostalim ljudima.

Da li možda učestvujete ili ste učestvovali u nekim zajedničkim manifestacijama ili takmičenjima ili bilo kojom, događajima bilo koje druge vrste, koji se organizuju znači na lokalnom nivou, koji organizuje neki sportski klub, neka organizacija ili udruženje građana?

Pa ne znam. Kroz osnovnu u srednju školu sam učestvovala u takvim manifestacijama. Tad sam verovatno imala i više vremena i svega, a sad vrlo slabo.

Jel biste voleli možda da se to promeni da se uključite u neke aktivnosti?

Pa naravno da bih volela. Znači, imala bih više slobodnog vremena da se posvetim onom što što volim da radim ili nešto slično. Ali trenutno baš... nedostatak vremena.

Šta je to čemu biste se posvetili... kakvi su to događaji tako da kažem u koje biste se uključili?

Sigurno neke sportske aktivnosti, jer smatram da je to nešto što donosi, baš onako što utiče na decu, na razvoj njihov i na rast. Mislim da je to ono najpozitivnije u našem društvu.

Da li ste nekada obavljali ili možda sada obavljate neku funkciju u vašoj zajednici, počev od mesne zajednice, preko opštine?

Ne, nisam obavljala nikada.

Jel biste se uključili možda u takve aktivnosti?

Pa nemam nikakvih želja ni pretenzija prema tome, ali šta znam, možda nekad.

Da li odlazite u crkvu?

Da.

Da li učestvujete u aktivnostima koje organizuje crkva?

Ne. Ne učestvujem ni u kakvim aktivnostima, ali tek odem čisto zbog sebe, da bi meni bilo lakše. Ne znam, osećam tamo čisto neku smirenost. Osim svega toga ne učestvujem ni u kakvim aktivnostima crkve.

A kada bi vas neko pozvao... za neko učešće znači u aktivnostima koje crkva organizuje, da li biste se uključili?

Pa ako bi to bila neka humanitarna aktivnost da, u ostalim slučajevima ne.

Kako izgleda jedan vaš dan?

Radni dan? Skroz neorganizovano. Ustajem ujutro, obavezno uz buđenje, i onda od već spremnih radnih zadataka od strane roditelja, tako da imam vrlo malo slobodnog vremena, neorganizovanog, veće je moje, mogu da ga provedem onako kako ja želim. To je nekad, nekad izlazak, nekad u krugu prijatelja, to je to.

Vi ste spominjali nešto, da li obavljate neke sitne poslove sa prijateljima ili rodbinom, mislim porodično, na kućni biznis?

Pa, trenutno pomažem sestri koja drži diskont pića, pa pošto je ona prezauzeta, onda sam ja tu da joj pomognem.

Odlazite li u posete prijateljima, rođacima, dolaze li oni kod vas?

Pa često se posećujem sa određenim delom familije, sa prijateljima još češće od toga, to je deo onako mog slobodnog vremena.

Da li se družite sa komšijama, da li se pomažete međusobno jedni drugima kada zatreba?

Uglavnom da, jer mi smo povezani međusobno.

O čemu pričate sa onima sa kojima se družite, koje su to teme koje okupiraju vašu pažnju?

Pa, to su najčešće neki zajednički problemi. Znači delim probleme sa njima i oni samnom.

Da li u tim razgovorima ima mesta razgovorima... odnosno, da li pričate o politici i da li eventualno nekad dođe i do svađe?

Pa naravno. Politika je sastavni deo našeg života, što ne bi trebalo. Mišljenja su uglavnom različita, pa onda prepirke i sve ostalo, ali mislim da je to nešto rečeno među prijateljima, da to nema neki veliki uticaj na okolinu.

Da li je društvena kriza poslednjih godina uticala na vaš odnos s okruženjem? Znači na kvalitet druženja, na... ?

Pa društvena kriza ovakva kakva jeste, jeste uticala na kvalitet druženja, ali ona prava drugarstva su opstala bez obzira na sve to. Znači nije nešto preterano, ali znači ljudi se raslojavaju po tom pitanju politike, što ne bi trebalo da bude. Ali, ono što je pravo to je opstalo.

Malo pre ste spomenuli da imate malo slobodnog vremena, šta je za vas uopšte slobodno vreme?

Pa, neko vreme koje ja mogu da provedem onako kako ja želim. Znači, kako meni odgovara. Ne da je to nešto što ja moram da uradim ili treba, nego što ja hoću da radim za to vreme.

Kako biste vi želeli da organizujete svoje slobodno vreme? Znači, koji su to sadržaji kojim biste ispunili svoje slobodno vreme?

Pa zavisi od toga da li je to slobodno vreme koje se odnosi na određeni period u toku dana ili na neko slobodno vreme baš vezano danima.

Slobodno vreme znači vezano za neki duži period, ali da ga imate dovoljno kako biste ga vi organizovali?

Pa, slobodnog vremena kad imam u toku dana sigurno da bih ga provela, znači jedan deo posvetiću sebi, šta ja znam, čitanju knjige koja mi odgovara, gledanju programa ili čemu drugom. Posebno deo bih posvetila prijateljima, izlascima, a ako bi to bilo više vezanih dana sigurno vih volela da odem negde. Trenutno to bi bila planina, onako mir, odmor, tišina.

Izlazite li u kafane, restorane, znači bilo gde i ako to činite, koliko često činite?

Pa izlazim, ali ne baš toliko često, znači jednom nedeljno, eventualno dva puta.

Koji su razlozi za to? I da li je nekada bilo drugačije?

Pa naravno bilo je drugačije, verovatno i moje godine su razlog, a nema više, šta ja znam, nema više te živosti u ljudima kao što je nekad bilo. Sada je sve to svedeno na sediš, piješ, posmatraš. Eto to je to. Nema nekih dešavanja u Šapcu posebnih.

Bavite li se nekim sportom?

Ne, trenutno.

Jeste li se bavili nekada sportom?

Streljaštvom, to je bilo ono što ja volim, što je mene opustilo i šta ja znam. Žao mi je da je zatvorena opet streljana, tako da sam prestala da se bavim time.

Koliko vam nedostaje ta neka fizička aktivnost, bar u onom rekreativnom smislu?

Baš mnogo, i smatram da je baš šteta što nemam više slobodnog vremena da se bavim nečim.

Igrate li karte ili neku sličnu društvenu igru?

Kad samu krugu prijatelja obavezno. Šta znam. U Kragujevcu to su karte, u Šapcu to je jamb i tako.

Da li stižete da pročitate sve ono što želite?

Pa u toku studiranja nisam imala vremena za tako nešto, jer bilo je nešto što je mnogo važnije, a sad kad imam više slobodnog vremena smatram da ću postići da pročitam sve što želim.

Da li možda vršite sami neke popravke po kući, ili to radi neko kod vas u porodici?

Pa uglavnom to radi tata, ali kad treba nešto mogu i ja isto za sve.

Uspevate li da uradite sve ono što treba da uradite u toku dana?

Ne znam, ja sam uvek u nedostatku vremena, uvek mi fali još samo malo.

Kakav je kvalitet vaše ishrane?

Pa u zavisnosti od toga da li je majka tu ili nije. Ako je majka tu, onda znači obavezno tri obroka dnevno, obavezan kuvani obrok. Ali ako nije tu, onda se tu izbegava bar jedan obrok.

Jeste li često umorni?

U, malo, popodne.

Vaše mišljenje, šta je posledica tog umora?

Pa neka pretrpanost obavezama.

Znači to više fizički ili..?

Pa uglavnom govorim o fizičkom umoru, psihički je tu, ali trenutno sam malo psihički rasterećena, tako da ne predstavlja mi neki veliki problem.

Šta se u vašem svakodnevnom životu promenilo posle petog oktobra 2000. godine?

U mom svakodnevnom životu ništa se nije izmenilo, bez obzira na velike promene, kod mene ništa.

Šta je to što vam najviše smeta u sadašnjoj situaciji?

Ne znam, jel od promena petog oktobra?

Ne, uopšte, znači, samo svakodnevni život, šta je to što vas nervira, jednostavno što vas opterećuje?

Pa smeta mi neka nepravda, možda sad vezano za neki peti oktobar, što se očekivalo nešto drugo, drugo je što nije ostvareno. Ja sam očekivala neke velike ekonomske promene i ne znam još šta da se menja, ali uglavnom je sve ostalo isto. Samo su drugi ljudi na istim mestima. Tako da neki napredak nije ostvaren, ništa se nije menjalo u stvari.

Kako doživljavate poskupljenje?

Pa razočarana sam, ja sam svesna toga da treba da postoji neko slobodno tržište, slobodno formiranje cena, ali sve to ide uz formiranje cene rada, ali to kod nas ide drugačije. Plate su ostale na nekom nivou od ranije, samo se cene menjaju.

Da li su sva ova poskupljenja koja se dešavaju, da li su nužna po vašem mišljenju?

Sigurno da jesu nužna, jer ranije je bilo održavanja socijalnog mira zadržavanjem cena bar osnovnih namirnica, ali kažem, lepo je da je slobodno tržište, ali ne i plate.

Koliko je teret promena ravnomerno raspoređen ili možda taj teret plaćaju samo neki?

Pa teret promena, plaćaju i uvek su plaćali samo najsiromašniji slojevi, znači onaj ko ima dovoljno novca on promene, taj teret neće da oseti, ali onaj ko nema, ko nije imao ranije, nema ni sad, još gore.

Znači, ko po vašem mišljenju nosi teret promena?

Pa najsiromašniji kod nas...

Možete malo da...

Možda baš oni ljudi koji su najviše bili za promene, jer im je bilo dosta svega, možda oni sad najviše ispaštaju, zbog svega toga.

Ko je po vašem mišljenju, koji su to najsiromašniji slojevi?

Pa obični radnici u fabrikama, naravno ne iz pojedinih fabrika koje strašno dobro posluju, znači, obični radnici, pa eventualno i penzioneri, ali oni su određen sloj ljudi koji je nešto završio, znači, ostalo mu je samo to da preživi tih par godina, dok kod radnika koji treba decu da odškoluje, da obezbedi možda sebi stambeni prostor i sve ostalo, ali mislim da to trenutno nije moguće da ostvari ne sa jednom platom, nego i sa dve plate u kući, da ne može da priušti ništa sebi zbog toga.

U kom sloju smatrate... šta smatrate, kom sloju vi pripadate?

Pa moj otac je običan radnik, pa prema tome tu sam negde, u toj grupi ljudi.

Da li su trenutne teškoće nužne kao preduslov izlaska iz krize?

Pa sa ove strane gledano verujem da jesu, ali postoji tu još niz poremećaja koje su te promene izazvale, koje meni bar ne odgovaraju.

Jel možete vi malo da obrazložite koji su to poremećaji, šta vam to ne odgovara?

Pa, to su poremećaji više vezani za međuljudske odnose, znači neke mere represije preduzete prema nekim ljudima, šta ja znam, neki ljudi koji nisu imali nakakve koristi od prošle vlasti, trpe neke posledice zbog svega toga, mada ne vidim zašto.

Da li ste vi spremni da trpite? U svakom smislu?

Pa, ja već dugo i dosta trpim, ne znam samo dokle. Znači da sam bila spremna, možda da sam još uvek spremna, ali samo ne znam dokle.

Jel možete da definišete to vreme koliko ste još spremni da trpite, znači?

Pa to je možda ekonomski gledano godinu, dve, tri, ali gledno s druge strane, pojedini odnos sada nosioca vlasti prema narodu, ne znam, mislim ne bih mogla još dugo da podnesem, bar ja kao pojedinac. Ne znam, sad, vezano za zajednicu, ne verujem da će masa kao masa dugo to da podnese.

Da li vi planirate da menjate nešto u vašem životu?

Hajd, ja se nadam da će do promene u mom ličnom životu doći. To je znači pre svega neko zapošljenje, ali to ne zavisi samo od mene.

A da li promene u društvu zahtevaju da se menjaju neke stare navike i koje su to navike?

Pa, ne znam, kod nas te promene zahtevaju, mada ja ne vidim zašto je to uopšte bitno, neke političke strukture se menjaju, a svuda po Evropi političke strukture se menjaju, pa se time ništa bitno ne menja, samo je kod nas sve vezano za politiku.

A jel... koje su po vašem mišljenju te loše stare navike koje su kočile napredak neki, i boljitak, i sve, i koje bi trebalo iskoreniti kako bi došlo do tog nekakvog boljitka?

Pa to je prvenstveno mito, korupcija i sve ostalo, jer smatram da su te navike još uvek ostale kod našeg naroda, a u političkim krugovima sigurno, prema tome tu nema neke velike promene.

Mislite da postoji neki način na koji se te navike mogu iskoreniti, bar te koje ste pomenuli?

Pa verovatno ako bi svako radio svoj posao onako kako treba da ga radi, a ne da bilo gde i bilo šta da završiš danas, ti moraš da poneseš nekom nešto, da uradiš nekom nešto, da bi i tebi bilo urađeno, znači kad bi svako radio svoj posao svega toga ne bi bilo.

Čitate li novine?

Da.

Koje novine najradije čitate?

Pa dnevnu štampu, Blic najčešće.

Zašto baš Blic?

Pa šta ja znam, možda navika iz prošlih vremena, pa zato Blic, mada sad nema nekih razlika od novina do novina, to je sve isto.

Šta mislite, koliko su informacije koje dobijate, evo konkretno sad iz novina, koliko su objektivne?

Pa mislim da su totalno neobjektivne, bar nekada sam verovala bar nešto što piše u tom Blicu, znači kao nekoj opozicionoj novini, pa sam izvlačila neku sredinu, neki zaključak između onog što šu videti na TV-u, i onog što ću pročitati u novinama. Ali sad je sve to isto, prema tome smatram da uopšte nisu objektivne.

A kad se dogodi nešto važno, kako znate šta se zaista dogodilo?

Pa uglavnom uzimam tu u globalu, ne zalazeći u detalje da li je to tačno ili nije, ne znam. Znači, upućena si samo onoliko tek da znam šta.

Da li u tom momentu, znači dok čitate o nekoj informaciji... da li možete da znate ko govori istinu, a ko je prećutkuje, da li možete da prosudite?

Pa, uglavnom prosuđujem o nekom svom ranijem mišljenju o osobi koja je tako nešto izjavila, pa onda na osnovu toga izvlačim neke zaključke.

Da li poznajete neke dobro informisane ljude? Znači ljude od kojih biste mogli da saznate neke informacije?

Pa, zavisi o kom delu se radi, o čemu se radi. U nekim oblastima da, u nekim ne, da li je to uglavnom ono što mene zanima. Informacije koje treba da dobijem, znam gde treba da se obratim, a za ostalo možda, možda osrednje neke ljude znam, znači ne možda sa čistim informacijama, ali znam o čemu se radi.

A da li poznajete možda neke ljude koji su bliski vlasti a koji poseduju pouzdane informacije?

Ne znam nikog bliskog vlasti.

Da li odlazite na neka mesta gde se mogu čuti tako neke pouzdane informacije?

Pa, odlazim. Ali, pokušavam da ne upijam takve informacije. Znači, čula sam nešto, ako je meni nešto bitno, pamtim, ako ne postupim kao da ništa nisam čula.

A koje TV stanice najradije gledate?

Pa nevezano za bilo koju TV stanicu, ali, znači, neke emisije koje su posvećene ili kuluri, ili eventualno neki film ako se daje, informativni program. Ogdledam čisto onu uvodnu špicu da znam šta se desilo, sve ostalo zanemarujem.

Da li su po vašem mišljenju bolji lokalni mediji od velikih?

Pa vezano za grad Šabac, smatram da tu mislim lokalni mediji su mnogo iza velikih medija, državnih. Ali šta ja znam, pošto sam dosta vremena provela u Kragujevcu i tamo me je oduševljavao rad lokalnih medija i način informisanja njihov, i same emisije kako su urađene i sastavljene.

A šta to zamerate konkretno lokalnim medijima u Šapcu?

Pa prvo, program kao sam program strašno je lošeg kvaliteta, onda emisije, ljudi koji gostuju u tim emisijama, scena, bilo da se radi o nekim političkim bilo o nekim kulturnim i bilo o čemu. Smatram da nisu adekvatni ljudi na adekvatnim mestima.

Kakav je kvalitet informacija koje možete dobiti od lokalnih medija, bilo da je reč o novinama, bilo da je reč o TV stanicama?

Kvalitet tih informacija je... toliko pouzdan, da ja to mogu da čujem i u prolazu na ulici isto što ću čuti od njih. Što se tiče nekih važnijih vesti vezanih za događaje u državi, oni uglavnom preuzimaju programe državnih stanica.

Da li o zbivanjima raspravljate sa komšijama, sa porodicom?

Uvek. Ukoliko je nešto bitnije u pitanju, onda se to uvek raspravlja.

Kako ste doživeli peti oktobar i uopšte te promene pre godinu dana?

Pa bila sam presrećna, baš iskreno reći presrećna, jer sam smatrala da nešto u ovoj državi moralo se menjati, znači onako više nije moglo i očekivala sam da će baš nešto drugačije da krene i presrećna sam bila. To je to.

Možete li još malo da opišete sam peti oktobar, znači koliko ste pratili dešavanja, na koji način, šta ste osećali, šta vas je najviše impresioniralo?

Pa impresioniralo me je to što je narod, znači, rešio, samo odluka naroda da se nešto menja. Znači, sav onaj narod na ulicama, sve je to pokazalo da ovom narodu je bilo dosta svega i pratila sam to posredstvom medija, u krugu porodice, onako... u iščekivanju šta će da se desi, kako će da bude dalje. Uglavnom, bar ja lično očekivala sam da se desi to što se desilo, možda ne na ovakav način kako se desilo, znači tim paljenjima, ali ako je moralo tako, onda nema veze, jedna zgrada skupštine, nije strašno.

Šta mislite, zašto je Slobodan Milošević izgubio vlast?

Šta ja znam. Baš tog petog oktobra mislim da je izgubio zahvaljujući ljudima oko sebe, ali uopšte gledano na duži vremenski period, to je moralo da se desi, niko nije ustoličen tu gde jeste. Ali, možda sam ja to očekivala i ranije i sve ostalo, ipak je ovaj narod mnogo propatio uz njega.

Znači, po vašem mišljenju to je dobro što je izgubio vlast, da li je to dobro ili ...?

Pa po mom mišljenju jeste sigurno. Jer, ipak je to moralo da se desi... Ovaj narod je, toliko ratovi i sve ostalo, ipak je to moralo da se završi. Možda ne na ovakav način, ali sigurno da se završi.

Da li ste učestvovali u protestima pre ovih izbora?

Jesam.

Jel možete malo da opišete svoje... svoja neka zapažanja, neke doživljaje, neke možda eventualno emocije šta ste osećali?

Da. Euforiju nas svih koji smo učestvovali u svemu tome, znači koji smo verovali u sve to teško je opisati, mi smo bili zaneseni, možda ne toliko obećanjima ove nove vlasti, ne, nego čisto da se nešto promeni, zato što više nismo mogli živeti onako kako smo živeli. To je teško opisati. Oni su u nešto verovali, u nešto bolje samo, ne možda u nešto konkretno, ne možda nekim konkretnim ljudima. Šta ja znam, ja lično ni tada nisam imala poverenje u pojedine ljude, iz sadašnje vlasti, ali sam volela čisto nešto da se promeni, jer onako više nije išlo. I većina, i ja i većina ljudi koja podržava moje mišljenje, išli smo iz tog razloga, znači, da se nešto promeni jer više nije moglo.

A da li ste učestvovali u protestima prethodnih godina?

Da. Učestvovala sam 1996. godine i mnogo aktivnije sam učestvovala nego sad i mnogo više sam verovala nego sad. Možda baš u tom periodu mene je naš premijer

Dinđić strašno razočarao, jer smatram da su možda i tad mogli, da su ostali kao koalicija Zajedno, ali on je verovatno želeo više, želeo je neku bolju fotelju... pa je opet tu narod bio izigran.

Zašto ste bili konkretno, odnosno čime ste bili razočarani?

Pa, smatram da su oni mogli da dobiju mnogo više kao koalicija Zajedno i da su možda imali pobjedu i sve ostalo, kad se on odvojio kao pojedinac da se kandiduje za predsednika, jer svi znaju da se Vuk trebao kandidovati za predsednika, a on za gradonačelnika Beograda. Ali je, ne znam, nekim njegovim idejama on došao do dogaa da se kandiduje za predsednika. Onda je samim tim taj narod koji je trebao da glasa za Koaliciju i do toga nije došlo.

Kako ste se uopšte uključili u proteste, jel možete malo da nam opišete? '96.-te?

Znači, prve proteste u kojima ste učestvovali pa nadalje, svake naredne, ali da počnemo od tih prvih protesta, kako ste se uključili šta je...?

Pa tad sam bila student. Pa, šta ja znam, sa grupom kolega organizovali smo neke studente na Pravnom fakultetu koji su bili za, pokušali smo da pridobijemo i profesore na našu stranu, na šta su oni reagovali uglavnom kako bi oni nas podržavaju, ali ne mogu ili ne smeju, nisam sigurna baš. Šta ja znam, verovala sam da treba da se promeni nešto u ovoj državi, šta ja znam, podela vlasti na fakultetima pa nadalje, znači od fakulteta kao... kao zajednice u kojoj ja učestvujem pa na dalje. Ja jednostavno ne znam kako da opišem taj osećaj, neka pravičnost da bude kako treba. Ali od svega toga verovatno ni posle tih protesta ni posle ovih protesta nema ništa.

A da li vas je tada neko pozvao ili ste jednostavno sami osetili potrebu da učestvujete na tim protestima?

Kad su bili prvi protesti sama sam osetila potrebu da učestvujem, već sad ja ništa konkretno nisam radila sem što sam izlazila na ulicu, znači pružala sam neku podršku. Za ove proteste je bilo poziva, ali ja to nisam prihvatila, jer više me, više nije nosila ta euforija kao '96. godine. Znači, nisam imala volje da bih se ja borila. Ja sam podržavala sve to ali se nisam nešto borila preterano. Znači, nisam ja učestvovala u pozivanju tih ljudi. Ko hoće neka dođe sam da prisustvuje svemu tome.

Da li ste osetili želju da i vi petog oktobra budete u Beogradu?

Pa jesam, ali možda mi je nedostajalo volje da bih otišla, znači ja sam se sad jednostavno malo sklonila od nekih stvari, rekla sam neka sada rade to malo drugi.

Da li ste možda putovali u neka druga mesta kako biste učestvovali u protestima, pa i 96. godine?

Pa te 96. godine sam ja bila u Kraguevcu, znači tamo sam učestvovala, pa onda sam došla ovde kući. Stigla su upozorenja od nekih ljudi da to što radim nije ispravno, da treba da razmišljam o svom budućem životu, o tome šta ću ja raditi kad završim taj fakultet, mislim što je na mene uticalo možda još, još da me više razljuti ta situacija. Onda već kad se sve to završilo, kad sam ja završila taj fakultet, kad sam ja došla ovde s tom diplomom, od svega toga možda što sam učestvovala, možda kazna za to, ne znam. Od posla nema ništa. Sedim i čekam i dalje, možda neke druge promene.

Taj posao ste tražili pre petog oktobra ili posle?

Ne. Posle, posle petog oktobra.

Ko je po vašem mišljenju vodio proteste?

Zadnje proteste?

Zadnje proteste, ko je po vašem mišljenju vodio te zadnje proteste?

U svakom slučaju ono što je povelu ovaj narod, to je bila organizacija Otpor. Znači, organizacija mladih koja je nepolitička organizacija, koja je isto kao ja verovala u nešto bolje, u nešto više, i smatram da su oni izneli teret svega ovoga, baš ti mladi ljudi koji su pokrenuli tu omladinu, jer da toga nije bilo, mislim da do promene nikad ne bi došlo.

Da li ste možda, biću slobodna da vas pitam, da li ste možda član neke partije?

Ne. Nisam.

Da li biste se uključili možda u neku partiju... ?

Ne. Ne bih.

Ka bi vas neko pozvao da li...?

Imala sam dosta poziva, ali stvarno nemam želje da se bavim političkim životom baš, jer smatram da svaka partija ima svojih prednosti i svojih nedostataka, a ja ne bih mogla da budem član nečeg, što ne verujem u to.

Da li se ustanove menjaju, odnosno rad ustanova, da li se menjao posle petog oktobra?

Mislim da se ništa nije promenilo posle petog oktobra. Mi smo ostali onakvi kakvi jesmo. Znači, rad neke ustanove, možda je došlo unutar neke ustanove do neslaganja, do nekih rasprava, ali svega ostalog i odnos prema javnosti, sve je ostalo isto.

Da li uopšte treba menjati ustanove, rad u ustanovama?

Pa, mislim da to i sad treba menjati, bar taj njihov odnos prema javnosti, prema širokim narodnim masama.

Možete malo da nam objasnije šta vam to najviše smeta u odnosu prema ljudima pošto ste spomenuli, šta vam najviše smeta?

Pa smeta mi sam taj osećaj, njihov osećaj nadređenosti, znate, obično na obične ljude gledaju mnogo, s mnogo velike udaljenosti. OK, možda su oni nešto više, ali ne toliko, ipak je narod taj za koga oni rade, znači, postavljeni su tu radi njihovih interesa, postavljeni su zbog njih u svakom slučaju.

Rekli ste njihov odnos, na koga mislite konkretno?

Pa mislim na zaposlene i službenike u pojedinim državnim organima.

Da li možda ipak postoji neka ustanova koja se promenila, možda ne sasvim, ali da postoje neke promene, koje biste mogli izdvojiti?

Pa, ne znam, u većini ustanova došlo je do promene kadrova, ali ništa u njihovom radu se nije toliko promenilo.

A da li su moguće promene u ustanovama i sa starim kadrovima?

Pa naravno, zašto da ne, mislim ko je radio svoj posao kako treba, ne vidim neku potrebu zašto bi se to menjalo onda.

Ko je po vašem mišljenju, koje ustanove treba prvo menjati?

Pa prioritet je u lokalnim zajednicama krenuvši od opštine pa na dalje, mislim sve ono što je bliže narodu treba njihov odnos prema tom narodu menjati, pa onda sve ostalo.

A zašto baš te ustanove?

Zato što nas to najviše pogađa kao obične ljude, kao obične građane. Znači, to je on što mene najviše pogađa kad dođem u te ustanove, to je sigurno, pa tek onda rad nekih, šta ja znam, vlade, skupštine ili šta ja znam, što je meni manje dostupno. Znači, mogu da pogledam i TV pa da imam uvid u njihov rad ili ne, ali ovo je nešto što me pogađa.

A ako pomenemo školstvo imate li poverenja u škole, u nastavnike u direktore, uopšte u osoblje koje odnosno radi u tim školama?

Smatram da je školstvo kao školstvo dovedeno na jedan minimum. Ovo je stvarno nešto što jedna država sebi ne sme da dozvoli, jer se zna u svakoj školi koja ocena koliko košta, gde koja veza prolazi i sve ostalo. To ne bi smelo nikako da se dešava.

Šta vam još smeta u oblasti školstva, šta je još neophodno menjati?

Pa, znači prvenstveno taj kadar, uglavnom su tu stariji ljudi koji više nemaju ni živaca, a ni znanja potrebnog za predavača bilo u osnovnoj ili srednjoj školi. Znači, taj kadar. Zatim, njihov odnos prema đacima, mislim da je to već prešlo sve granice tolerancije, pogotovo taj stariji kadar.

Odnos prema đacima, spomenuli ste, jel možete malo konkretnije da opišete, šta konkretno mislite, šta u tom odnosu ne valja?

Pa, ne valja to što oni dolaze isfrustrirani zbog nekih drugih problema, kao materijalne prirode na primer, posebno ovi štrajkovi prosvetara i sve ostalo, to su neki problemi koji ne treba da dotiču decu. A sve to oni prenose na đake, naravno, svu tu svoju nervozu, svo to svoje nezadovoljstvo utiče na njihov rad sa decom, a to deca ne bi trebalo da oseće.

Jesu li tu prosvetari isključivo krivi po vašem mišljenju?

Ne, oni su ljudi koji se bore za neka znači, svoja prava, a samo jedino što im zameram to je taj njihov odnos prema... to su ti njihovi štrajkovi, znači obustava rada, skraćeni časovi i sve ostalo. To sve deca ne bi trebalo da trpe.

Smatrate li da deca u školi mogu nešto da nauče i da škola na njih dobro deluje?

Deca u školi bi trebalo nešto da nauče, to je sigurno, a dal mogu? Pa, ne znam, više nisam toliko sigurna, kad gledam neki program koji je rađen ranije, neko znanje s kojim smo mi izlazili, znanje dovoljno da se upišemo na fakultet, da se može nastaviti to školovanje. A sad gledam decu, da bi upisala srednju školu i fakultet, moraju da plaćaju privatne časove. Ne znam zašto je došlo do tako velikih promena, zašto se toj deci ne posvećuje više vremena i zašto oni jednostavno više ne mogu da prate program škole.

Šta bi se tu moglo promeniti, jel imate neku viziju šta bi se moglo menjati, znači, tu gde škripi, a sve vezano za ovo što ste pominjali do sada?

Pa, ne znam da li bi trebalo menjati samo plan i program rada, ili bi trebalo promeniti te predavače.

Tu niste sigurni?

Da. Negde škripi, samo ne znam gde.

Da li ste zadovoljni uslugom lekara?

Daleko od toga. To nisu usluge lekara, lekar će doći, obaviti svoje šta treba. To su posebno usluge sestara, šalterskih službenica, mislim, to je užas. Bilo gde na kom šalteru da se pojavite, šta ja znam, možete da budete isterani ili toliko nagršeni da to stvarno je kriminalno. Bilo kakvu pomoć, bilo kakvu informaciju da tražite, nikad nećete dobiti od medicinske sestre. Mnogo pre će tu lekar biti da vam objasni, da vas uputi i sve ostalo nego medicinska sestra.

Postoji li još nešto u oblasti zdravstva što vas u ovom momentu ili već duže vreme, što vam smeta, što biste vi rado promenili, što vam se definitivno ne sviđa?

Pa, ono što mi se definitivno ne sviđa, to je opremljenost naših zdravstvenih ustanova, to jest neopremljenost, jer bilo gde da se dođe uvek je nešto potrebno – nabavite to, kupite to i sve ostalo. Zatim, sam odnos prema toj medicini naših stručnjaka, to je ono što je katastrofalno. Svaki doktor ceni svoj rad na osnovu toga koliko maraka može da dobije ili ne, a ne na osnovu usluge koju pruža pacijentu.

Šta mislite, kako bi problemi u ovoj oblasti mogli da se reše, znači ne bi li nešto u ovoj oblasti krenulo na bolje?

Pa, prvenstveno mora mnogo da se ulaže u zdravstvo, to je sigurno. A druga stvar, šta ja znam, ja zameram lekarima te naplate usluge, i sve ostalo. S druge strane, ipak neki stručnjak ne može da ima minimalnu platu i sve ostalo, ne može da živi na tom nivou kako i koliko bi oni živeli da nema tih naplaćivanja i svega ostalog. Znači, neka veća ulaganja u zdravstvo.

Kako se ponašaju službenici prema vama u raznim kancelarijama, šalterima, kad vi morate da dođete da obavite neki svoj posao?

To je katastrofa, ne samo prema meni nego prema bilo kome. Ne mogu da shvatim te nervozne šalterske službenike, to je stvarno katastrofa. Svesna sam i ja da svako od nas ima nekih svojih problema, ali ne mora te probleme da ispoljava prema samom svom radnom mestu pa onda prema ljudima koji dolaze tu zbog nekih usluga.

Da li se tu nešto promenilo u odnosu na prethodno vreme?

Sigurno da nije.

Šta bi se tu moglo menjati, ili evo konkretnih, zamislite da ste vi neko ko se nalazi na nekom mestu u nekoj ustanovi, kako biste vi to učinili i šta biste uradili, eto malo to plastičnije da objasnite?

Pa znate šta, kod svakog privatnika kad uđete u prodavnicu ili nešto drugo, svaka trgovkinja vas dočeka sa osmehom i kaže – dobar dan, izvolite, šta želite. Znači, takav jedan odnos prema stranci je sasvim dovoljan.

To je znači ono što...

Da.

Što biste najpre promenili?

Neko prirodno ponašanje, neki... a ne ono, nervoza – šta hoćeš, šta želiš, šta guraš te papire... Mislim da je to ono što je poražavajuće.

Da li biste poverili, znači da imate neki novac da li biste ga poverili nekoj banci?

Sigurno ne. To je sigurno.

Zašto?

Pa, posmatrajući sve ove ljude koji su poverili svoj novac nekoj banci, sigurno ne bih poverila svoj novac, ni kad bih ga imala. Bez obzira na garancije koje sadašnja vlast daje pojedinim bankama, bez obzira na sve to, mislim to je ipak nešto gde se ovaj naš narod strašno opekao.

Ima li tu nekih promena, možda što bi vas ohrabrilo da u nekom budućem vremenu štedite novac u nekoj banci?

Pa jedina promena to je rad stranih banaka kod nas, to bi eventualno moglo da dođe u obzir, znači, ulaganje kod neke strane banke, jer zna se kako u drugim državama banke odgovaraju prema svojim deponentima, znači tamo je novac sigurniji. Jedino što može da izazove neke poremećaje, to je da se zatvori naše tržište i sve ostalo, time bi opet ovaj narod mnogo izgubio.

U kakvoj Srbiji biste voleli da živite?

Pa u Srbiji gde politika ne igra ovako veliku ulogu kao kod nas. I naravno, uz poboljšanje neko ekonomsko. Ali, bitno je, kada upoređujem naš život, našu zainteresovanost za tu politiku sa ostalim državama, nama je smešno što jedan Amerikanac ne zna ko mu je predsednik države, ali to uopšte nije smešno. Oni imaju mnogo, znači, neki normalan životni standard, njima to uopšte nije bitno. Volela bih da to jednog dana bude i kod nas, znači da politika više ne bude tako bitna. Sada je sve vezano za politiku, i radno mesto i određene prohodnosti u bilo kojoj instituciji, sve je to vezano kod nas za politiku.

Kako po vašem mišljenju ova zemlja treba da bude uređena?

Pa naravno... demokratija... čemu se teži... čemu teže svi narodi i ostalo, treba to ostvariti sve, znači, treba da postoji potpuna sloboda mišljenja, sloboda govora i sve ostalo.

Spomenuli ste demokratiju. Po vašem mišljenju, šta je demokratija?

To je potpuna sloboda, znači izražavanje svog mišljenja bez nekih posledica. Evo čak i ovaj intervju se radi tako da niko ne zna da si rekao ti, to znači da u ovom narodu postoji strah. Demokratija bi bila nešto znači bez straha.

Koliko je, kada pričamo o demokratiji, koliko je u tom smislu došlo do promena u ovoj zemlji, znači koliko je ovo društvo više demokratsko posle petog oktobra?

U tom smislu nije došlo ni do kakvih promene, baš ni do kakvih. Jedino što zahvaljujući tome što smo mi demokratska država otvoreni smo ka svetu. Inače, do promena nekih unutar države nije došlo uopšte.

Da li se osećate sigurno?

Sigurno...? Pa, zavisi kako posmatrate „sigurno”. Šta znam, nemam nikakvih strahova da može da mi se desi nešto, to je OK, znači ne strahujem za...

...za svoj život?

Pa... tako nešto, ali... malo mi je pitanje onako...

Da li tu ima promena nekih, da li se osećate sigurnije nego petog oktobra?

Ne, nisam dobila nikakvu sigurnost ovim promenama, niti izgubila, znači neka sigurnost.... Ne mogu da opišem taj pojam „sigurno“. „Sigurno“, za život, to je OK, ne strahujem za svoj život, ali za svoj neki napredak, za svoj posao, tako to, niti sam osećala ranije, niti osećam sad neku sigurnost.

Da li se nećeg plašite?

Pa jedino što me plaši to je mogućnost nekog rata ili tako, sve drugo ovaj narod može da podnese, ali mislim da bi to bilo suviše za nas.

Spomenuli ste da se plašite rata, da li smatrate da nas ugrožavaju drugi narodi u našem okruženju?

Ne vidim da nas ugrožava bilo ko. To meni nikad nije bilo jasno kada smo se borili po Hrvatskoj, Bosni i tako. Mislim, ja nisam videla da nas neko ugrožava u tim ratovima. Mislim, ako su bili ugroženi Srbi tamo, ako smo ratovali, zašto nismo ratovali stvarno, nego neka pomoć prikrivena i nešto slično. A danas ne vidim zašto bi nas neko ugrožavao, sem naravno do bombardovanja, to je bila katastrofa.

Da li nas je tada neko ugrožavao?

Pa naravno, naravno tad smo bili totalno ugroženi. Al ne vidim zašto je do toga došlo, jer uslovi koji su bili prihvaćeni posle tih bombi i svega ostalog, bili su mnogo gori nego oni koji su bili ponuđeni Srbiji pre tog bombardovanja. Znači, ako je nešto moralo da bude prihvaćeno, ljudi na vrhu su to morali znati i pre bombardovanja.

Da li ste imali neko iskustvo sa policijom pre i posle petog oktobra?

Zavisi kakvo iskustvo?

Bilo kakvo iskustvo.

Nemam negativnih iskustava sa policijom tako da je sve najbolje.

Smatrate li da se nešto promenilo u ponašanju policije?

Pa unutar same policije postoji neki strah šta rade i kako rade. Verovatno strah za radno mesto ili nešto slično. Inače, ovako, nešto bitno, drugo se nije promenulo.

Da li ste imali možda neko iskustvo sa mafijom odnosno podzemljem?

Nisam imala nikakvog iskustva.

Da li poznajete nekog iz tog sveta?

Pa uglavnom znam likove, ko je od njih šta, sklanjam se jednostano od njih da nemam nekih dodirnih tačaka.

Po vašem mišljenju ko je jači, policija ili podzemlje?

Pa zavisi sad u kom delu gledam, mislim da podzemlje može mnogo više da utiče na ovu državu nego policija.

U kom smislu?

Pa, u smislu da mogu da ostvare ono što naume. Ako je to uzimanje reketa, policija će da se skloni, ako je to... šta ja znam, otvaranje nekih kockarnica, kladionica ili nešto slično, policija se sklanja, ne znam zašto, ali se uglavnom sklanja.

Smatrate li da možete da se zaštitite sudskim putem?

Pa... teško je verovati u naše pravosuđe. Uglavnom kada su neki veći... šta ja znam, ovako neki sitniji slučajevi, OK, možda padne neka pravedna presuda. Ali ako je neki veći slučaj ili spor, uglavnom presuda se donosi na osnovu... šta ja znam, na osnovu nekih netačnih ili nepravilnih dokaza.

Da li se tu nešto menjalo, mislim na naše pravosuđe, na sudove?

Pa nije se još uvek ništa menjalo. Nadam se da hoće.

Da li verujete u te promene?

Pa to je najjednostavnije...

Da li je put, znači...

Da.

...za promene?

Pa, mislim da bi tu bile najjednostavnije promene, znači promena koja ne iziskuje ni mnogo vremena ni mnogo novca niti bilo čega drugog. Znači, smatram da te promene nije tako teško izvesti. Samo, naravno, obezbediti nezavisnost sudija i to bi moglo da se ostvari.

Koliko je ovaj put kojim se ide ka tome, koliko je pravi po vašem mišljenju, koliko obećava tako nešto?

Pa, teško da je to pravi put. Sudije se postavljaju od najvišeg vrha, isto tako pod uticajem su raznih političkih partija, tako da je to vrlo teško izvesti ovako.

Smatrate li da direktori imaju previše ovlašćenja?

Pa, direktori kod nas imaju ovlašćenja kao i privatni preduzetnici, znači, kao da je to preduzeće njihovo. Ipak je to društvena svojina kojom oni upravljaju, i smatram da je to previše za njih.

Da li ste možda, da li ste saznali možda kroz neki razgovor sa vašim prijateljima ili rođacima, da li se i koliko ljudi plaše otkaza?

Ma ljudi strepe od toga, od otkaza, to je opet kod nas izazvano teškom materijalnom situacijom, jer od toga zavisi porodica cela. A šta ja znam, ako direktor treba da donese takvu odluku, smatram da treba mnogo uverljiviji dokazi i mnogo određeniji uslovi na osnovu čega on može takvu odluku doneti, a ne jednostavno njegovo neko mišljenje.

Malo pre smo razgovarali kako ste doživeli neke promene, da li ste možda u nekom momentu bili uplašeni od tih promena, iz bilo kod razloga?

Nisam bila baš uplašena, ali kasnije, vremenom, kad sam videla koliko su ovi sad na vlasti neorganizovani, znači, koliko ne mogu da organizuju tu svoju vlast, došlo je do nekih strahova. Mislim, šta sad, što se pokazalo i kao pozitivno, mislim, svo ovo raslojavanje u DOS-u pokazuje sve to, da oni nisu bili spremni, kao da nisu ni sami verovali da će do promene doći.

Kakva je nova vlast, evo sad smo započeli tu temu, jel možete malo detaljnije da nam objasnite i opišete, znači, kakva je nova vlast?

Nova vlast. Ništa različita od stare vlasti. Vlast je vlast. Ko dođe na vlast, taj se menja. Ipak, narodna vlast je svaka. Čak kod ove vlasti ne postoje ni jedinstveni stavovi u nečemu, ranije su bar bili složni. A sad, ova razilaženja u pojedinim mišljenjima, mislim, stvarno smešno deluju i tragično za ovaj narod. Kad pogledam prenos, ili izjave pojedinih partija po pojedinim pitanjima, to je stvarno nešto što ne odgovara, što ne sme da se događa kod nas, ne samo kod nas nego bilo gde. Znači, dve partije koje čine koaliciju ne mogu da imaju toliko različita mišljenja. Ne može da izađe predstavnik jedne partije i kaže – ja nisam znao da je moj kolega iz DOS-a to uradio, ili nešto slično.

Da li postoji još nešto što biste istakli kao pozitivno ili još nešto što bi ste istakli kao negativno, a sve to upućeno novoj vlasti?

Pa naravno, eto izgllašavanje pojedinih zakona, koji stvarno moraju biti doneti ako je ostvarna neka mogućnost za strana ulaganja, ako postoji mogućnost zasnivanja pojedinih fondacija, zašto onda to već ne prođe kroz Skupštinu, znači ta procedura i sve ostalo. A oni se zamlaćuju nekim pitanjima koja nemaju nikakvu važnost. Zatim, ovo pitanje Kosova, izlazak na izbore, to je stvarno ispalo sasvim smešno, prvo je bilo NE sasvim sigurno, a sada pozivaju taj narod. Ne vidim razloga zašto bi oni zaista izašli na te izbore, jer oni ne mogu da ostvare ništa izlaskom na te izbore. Znači, da li će imati dva, tri ili četiri predstavnika u parlamentu ili skupštini, to je, mislim, nešto što ne čini zaista neku veliku važnost, a samim tim izlaskom oni će priznati te izbore i biće sve legalno.

Sad ponovo, vraćam se na prethodno pitanje, jel postoji nešto možda što biste vi izrekli kao pozitivno za novu vlast, nešto što, znači, nije bilo prisutno pre petog oktobra, a sada je prisutno što vam se dopada i...?

Pa, naravno, to je uključ enje u mnoge međunarodne organizacije, znači, po malo naše vraćanje tim organizacijama čiji smo članovi ranije bili. Smatram da će to ipak doneti dobro našoj zemlji, omogućiće nam neki ekonomski napredak, neko povezivanje sa svetom. To je sigurno nešto pozitivno što je donela nova vlast, što ranije nismo mogli ni da sanjamo, ali mislim da je to jedino što su za sad uradili kako su obećali.

Koliko je nova vlast, odnosno predstavnici te vlasti, koliko su spremni da se sami žrtvuju, a koji u stvari liče na prethodnu vlast, odnosno na predsednika prethodne vlasti?

Pa većina njih, strašno puno, ne da liči, nego je original. Znači, neko ko gleda svoju vlast, svoju fotelju, svoje materijalno stanje, znači, uglavnom ih ne interesuje narod. Izdvojila bih našeg predsednika, za kojeg ja smatram da je čovek na mestu, baš onako kako predsednik treba da bude i kako da predstavlja ovaj narod. Jedino što bih mu zamerila to je njegova velika neupućenost u rad DOS-a.

U kom smislu neupućenost u rad DOS-a?

Pa, veliki broj pitanja i odluka koje se tiču DOS-a, on se izjašnjava da nije znao, ili nije bio obavešten, ili kasno je bio obavešten, i ostalo.

Koliko ova vlast ima razumevanja za teškoće i za potrebe građana?

Pa očigledno da nema razumevanja, mislim ovim porezima, poskupljenjima i sve ostalo, pokazali su to da razumevanja uopšte nemaju.

Da li nova vlast, e sad opet pravimo neko poređenje malo, da li nova vlast više uvažava zahteve građana nego ona prethodna vlast?

Pa ne bih rekla, po tome se baš ništa ne razlikuje. Čak, šta ja znam, vezano za ove štrajkove rudara i svega ostalog, pojedine izjave u fazonu – ne mogu oni tako, to ne ide tako, ne osvrću se na rad državnih organa... i sve tako, mislim da ne bi takve izjave smeli da daju.

Da li nova vlast više uvažava zahteve međunarodne zajednice u odnosu na vlast pre toga?

To je sigurno. Mislim sve bukvalno odigrava se onako kako međunarodna zajednica smatra da bi trebalo da bude.

Koliko je to dobro?

Pa, s jedne strane, to je pozitivno, mi ubiramo neke poene u toj međunarodnoj zajednici, čiji članovi neminovno moramo biti, znači, moramo živeti po nekim pravilima, kako žive i svi ostali narodi, a sa druge strane pojedina pitanja koja su vezana izuzetno... ono, baš za našu zemlju usko vezana, mislim da međunarodna zajednica ne bi trebalo da ima uticaja, ni mišljenje međunarodne zajednice, a ipak oni imaju presudno mišljenje o svemu tome.

Kakva je, po vašem mišljenju, vlast na lokalnom nivou? Eto, malo da prokomentarišemo, šta je to dobro, a šta loše, šta biste im zamerili, a šta biste pohvalili?

Pa mislim da je katastrofalna, mislim nijedno obećanje koje je dato nije ispunjeno. Drugo, tu je takva struktura ljudi koje smatram da ne bi trebalo da su tu gde jesu. Možda su se ti ljudi borili za promene, svaka čast njima i sve je to lepo, ipak tu mora da se zna, moraju neki nivou da se uspostave, znači, ko može da se bavi tom politikom. Uopšte, dakle, ne.

Da li se, da li postoji nešto što vam se dopada i što biste pohvalili u radu lokalnih vlasti u prethodnoj godini?

Ma sad, ne bih mogla da izdvojim nijedan primer da su nešto specijalno uradili, ne znam.

Da li se lokalna vlast različito ponaša u odnosu na centralnu vlast?

Pa ne znam koliko različito... možda nešto. Ne ističu se nešto posebno svojim aktivnostima. I ako rade nešto, za to se ne zna. Rad centralne vlasti ipak se nešto vidi, dostupniji je narodu.

Koliko je nova vlast sklona bogaćenju?

Isto koliko i prethodna, mislim. Ne znam zašto, ali uvek je kod nas bogaćenje vezano za vlast.

Po vašem mišljenju, da li su ispunili izborna obećanja?

Ne, skoro ništa od toga. Baš često čitam brošuru koju je DOS izdao pre izbora, program rada za godinu dana, mislim, daleko od toga.

Jel' možete da se setite možda nekog od tih predizbornih obećanja, da nabrojite neka predizborna obećanja koje je ostalo, onako, u vašem mišljenju posebno upečatljivo?

Pa, šta ja znam, to je neki određeni ekonomski nivo koji su oni obećavali, što mi je onako najupečatljivije. Jer čini mi se da je nivo plata i svega ostalog, iako su te plate gledano ovako porasle, ali u poređenju sa cenama, to je daleko od obećanja. Smešno deluje kad neko kaže da je neki nivo kod nas od 9.000 dinara, neki nivo, to baš smešno izgleda.

Da li je moralo da dođe do raspada bivše Jugoslavije, i zašto se uopšte po vašem mišljenju raspala bivša Jugoslavija?

Pa, do raspada je verovatno moralo doći, jer to je veštački stvorena zajednica, i do raspada je moralo doći sigurno. Prvenstveno što u Hrvatskoj, šta ja znam, tamo su posebno isticali tu njihovu nacionalnost, oni su se uvek izjašnjavali kao Hrvati. Samo smo mi uvek bili Jugosloveni, samo smo mi učeni tako, da smo Jugosloveni, da mi volimo Jugoslaviju i sve tako. Oni su uvek bili hrvati. I do tog raspada je moralo doći. Jedino što je velika greška u tom raspadu je što je velika podrška pružena tim Srbima koji su živeli u Hrvatskoj. Obećano im je mnogo toga, oni su onda krenuvši od kulturne autonomije, došlo je do rata. Krivica? Krivicu, krivica je, ja smatram, jedino do političara, zato što nije dolazilo ni do kakvog dogovora prilikom tog raspada. Odvajale su se i druge države, a nije bilo rata.

Znači, po vašem mišljenju, za rat su isključivo krivi političari?

Da.

A zašto je došlo do ratova, da li su oni bili neizbežni ili su se mogli izbeći?

Sigurno da su mogli da se izbegnu, znači, nekim dogovorima, popuštanjem i jedne i druge strane da je to moglo da se izbegne. Sigurno.

Ko je u stvari ratovao?

Ko je ratovao? Ne znam, pričalo se da mi nismo, to je sigurno. Ovaj, uglavnom, uglavnom tu je narod koji je najveći teret rata podneo, znači, svi Srbi u Hrvatskoj, koji su na kraju napustili sve to i na kraju se verovatno pitaju zašto su ratovali, zašto je do rata uopšte došlo, znači, krenuvši od one kulturne autonomije koju su oni tražili, došlo je do rata. Došlo je do izbegništva i svega ostalog. Kakav je sad njihov život zarad nečijih ciljeva, e sad čijih, to je još uvek nerazjašnjeno, možda će budućnost razjasniti zašto i kako.

Ko je u proteklim ratovima zapravo dobio, a ko izgubio?

Pa dobili su vlasti u Hrvatskoj, u Bosni pojedini ljudi i ostalo. Izgubio je narod. Jer oni pošto su obezbedili, šta ja znam, samostalnost svojih država, dobili su dosta toga, ali izgubio je narod, ne samo naš nego i njihov, jer sve je to moglo možda i drugačije.

Da li znate možda za neki zločin koji su u ovim ratovima počinili Srbi?

Pa mnogo toga se sad zločina videlo. Sigurno da ima nekih zločina koji su počinili Srbi, ali sigurno da ima zločina koji su počinili Hrvati, Muslimani, Albanci i svi ostali. Ali smatram da ovo što sadašnja vlast iznosi, mislim, iskopava ove silne grobnice, mislim da je sve to jedan čin izdaje svog naroda, jer samim tim oni optužuju nas za neka zlodela i sve ostalo, što niko od drugih vlasti neće da uradi, sigurno. Znači, samim tim samo smo mi krivi za sve to.

Da li poznajete nekoga ko je učestvovao u ratu a ko se ponašao neprimereno, znači ko je pljačkao, ko je ubijao?

Igrom slučaja, znam neke ljude koji su bili u Frenkijevim brigadama. Ne znam šta reći, mislim to je strašno na njih ostavilo... mislim, na njihovu psihu... Mislim, ti ljudi više

nisu ljudi, sigurno. Ne znam, ne znam šta su sve radili na terenu, ali sigurno nisu radili lepe stvari, jer iz samog razgovora, kad počne da se priča o tome, u fazonu njihovom – teško je samo prvi put ubiti, sve ostalo nije teško. Iz toga se izvlači zaključak koliko je rat ostavio posledice na njih i kakvi su to ljudi i kako oni mogu da žive, mislim to je sigurno. Ali isto tako i na drugoj strani je bio neko ko je isto to mogao da radi.

Da li treba objavljivati informacije o zločinima?

Pa informacije o zločinima, smatram da ovo što sada rade to je smešno, okriviti samog sebe, to je smešno, zarad toga da bi se pribavio neki dokaz o tome kako je Sloba kriv, i sve ostalo, to je smešno, jer samim tim se izdaje sopstveni narod.

A koliko mislite dobro da je... ako, da kažem, tako zaboravimo na to? Da li uopšte treba objavljivati informacije o zločinima ili ih treba negde staviti, tamo u neki ćošak, neku fioku i ćutati o tome?

Pa šta. Još uvek nisu objavljene sve informacije ni o Drugom svetskom ratu, još uvek se ne zna koliko je Srba izginulo po logorima po Hrvatskoj, još uvek pojedine priče kruže kako to nije bilo tako kako je narodu rečeno i sve ostalo. Znači, nešto mora da ostane... To je poznato, sigurno je dostupno ljudima kojima treba da bude dostupno, ali ovo što se radi sad, javno iznošenje, mislim da to ne treba tako.

Da li treba suditi našim zločincima?

Zločincima našim, naravno, neko ko je klao i radio sve ostalo, mislim da treba, ali nisam, nisam za izručenje. Zavisi šta se podrazumeva pod pojmom zločinac. Viceadmiral Janković, Jaković beše, izručen je ovih dana, mislim da on čovek nije zločinac. On je bio vojno lice na takvom zadatku, on čovek nije zločinac. Ne vidim zašto bi se njemu sudilo. Sad, zavisi šta se podrazumeva pod pojmom zločinca.

A kada pričamo o suđenju, da li po vašem mišljenju našim zločincima treba suditi u Hagu ili ovde u državi, odnosno da li je bolji haški sud ili domaći sud, za naše zločince?

Pa daleko od toga da je Haški sud bolji, u njegovu pravičnost malo ko veruje. Čak smešno je, mislim, potezati njihove pravičnosti, jer zna se da je to politički sud, da će biti osuđeni oni za koje pojedine organizacije smatraju da su krivi, znači, to je to. A što se tiče suđenje u Hagu ili ovde, naravno da suđenja ovde treba održati. Znači, ko je radio nešto, treba da odgovara, ali ovde.

Vidite li da treba da se plati odšteta žrtvama rata, i kome u stvari?

Pa naravno da treba da se plati odšteta žrtvama rata, samo pitanje je u ovim našim ratovima ko je žrtva. Mislim, ovi ratovi vođeni u Bosni i u Hrvatskoj i sve ostalo, pitanje je ko je žrtva u toj gužvi, pitanje je kome i kako, jer ne može se nijedna strana oglasiti nevinom, znači, ona je žrtva i da se njoj pruži pomoć i reparacija. A s druge strane, što se tiče odštete posle ovog bombardovanja i sve ostalo, smatram da to mi nikad nećemo dobiti. Samim izručenjem Slobodana Miloševića, mi smo priznali krivicu, znači, od toga pitanje se čak i ne poteže, što je smešno. Ne znam samo šta misle o tome što je tu bilo i raznih hemijskih sredstava i sve ostalo. Posledice će tek da se vide.

Da li mislite da nakon rata svi imaju pravo da se vrate svojim kućama?

Pa, zato što se to pravo ističe, mislim, to pravo povratka u Hrvatsku i na Kosovo. Samo se pitam, gde taj narod da se vrati? Šta im oni pružaju kao sigurnost dole, ili po Hrvatskoj, ili bilo gde? Stvarno je smešno tako nešto i zamisliti, da možda mora da prođe nekih pedeset, šezdeset godina da bi se sve to zaboravilo šta se desilo u toku rata, pa da onda bude moguć neki povratak.

Šta je za vas pojam međunarodna zajednica?

Pa, pojam međunarodne zajednice, pa šta znam. Zamislim lepo, kao skup svih država sveta, osnovna povelja je vrlo lepo proklamovana, ali u fazonu, preko te međunarodne zajednice velike sile samo demonstriraju svoju moć.

Da li u svetu vladaju novac i sila?

Naravno.

A ko u svetu ima najviše novca, samim tim ko je najveća sila?

To su nesumnjivo Sjedinjene Američke Države. Ali mi samo nije jasno jedna stvar: ta Evropska zajednica, koja bi mogla da parira SAD, zašto se neprestano povlači i zašto... Mislim, to su verovatno pitanja neka koja meni nikad neće biti jasna.

Da li će sve biti onako kako Amerikanci hoće?

To je trenutno očigledno. Mislim da ono što su Amerikanci zamislili, da se to uvek sprovede u delo, čak i uz pomoć drugih država i naroda. Ja se nadam da to neće biti večno, ali sad je to očigledno.

Da li postoji neko u svetu ko može da se suprotstavi i uspešno se suprotstavlja Amerikancima?

Pa, ja sam sigurna da bi Evropska zajednica, kad bi zauzela neke čvršće stavove, sigurno bi mogla da se suprotstavi, znači, da ima dovoljno snage i vojne i političke i sve ostalo i moći, ali ne znam zašto im se još uvek ne suprotstavlja.

Mora li Srbija da se povinuje svim zahtevima međunarodne zajednice?

Neminovno je da mora, ne međunarodne zajednice, verovatno su to zahtevi Amerike, koje međunarodna zajednica podržava. Neminovno je da moramo da se povinujemo tim zahtevima, jer pokazalo se vrlo, vrlo tragično to što se nismo povinovali, što smo ostali dosledni i verovali da mi možemo da im se suprotstavimo. Mi smo ipak suviše mali za tako nešto. Ukoliko Evropa ne podrži tako nešto, od tog suprotstavljanja nema ništa.

Da li međunarodna zajednica drugačije postupa prema Srbiji, u odnosu na druge narode u našem okruženju?

Pa to je očigledno da Srbija, kako bi se reklo, izvlači deblji kraj, ali to je verovatno zahvaljujući... Mislim da nas niko u svetu ne voli, to je zahvaljujući ranijoj politici, gde smo mi isključivali, mogli smo sve sami i sve ostalo. Dok su drugi trčali za Evropom, trčali za Amerikom, tražili pomoć i sve ostalo, mi smo uvek bili samostalni, i to nas je dosta koštalo.

Da li je svet protiv Srba?

Pa ne vidim zašto bi svet bio protiv Srba kao Srba, mislim da mi njih mnogo i ne zanimamo. Čisto pojedine političare zanimalo je to što mi ne idemo kako oni kažu nego suprotno.

A, da li je Srbija deo sveta?

Mi smo tu, i deo smo tog sveta, možda za njih jedan ružan deo, ali mi smo deo.

Jel' možete još malo to svoje mišljenje da obrazložite?

Pa, sigurno je da za njih je to pojam – Srbin, Srbija, sigurno je za njih to nešto ružno, jer smo prikazani tom svetu kao, ja ne znam, gori od varvara i bilo čega, ali mi smo deo njih, to je sigurno.

Koliko su nam sada otvorena vrata međunarodne zajednice?

Pa čisto su nam malo odškrinuta da nam daju neku nadu: ako to bude, moći ćete da uđete, a ako to bude, moći ćete. Mislim, svaki naš korak koji bi bio protiv neke njihove odluke, bio bi zatvaranje vrata.

Da li po vašem mišljenju, znači, da svaki uslov koji međunarodna zajednica postavi pred našu državu svakako treba ispuniti i...?

Pa, sadašnja vlast nema drugih mogućnosti, jer oni su došli uz obećanja neka pružena međunarodnoj zajednici, znači, tako su došli na vlast, puna podrška međunarodne zajednice njih je dovela tu i oni moraju da se tako ponašaju. Ja se nadam da u budućnosti neće biti tako, znači, da ćemo imati neku vlast koja će biti nešto samostalija, neće toliko zavisiti od volje međunarodne zajednice. Ali trenutno je situacija takva.

Da li je za mlade bolje da odu u inostranstvo ili da ostanu u Srbiji?

Pa, sigurno trenutno da je bolje, mislim, prava je šteta da nama mladi kadrovi odlaze, ali sigurno je ako hoće nešto u životu, znači, da obezbede sebi neke najminimalnije uslove, znači, da obezbede neki stambeni prostor, normalna sredstva za život i neki

rad, moraš da ideš odavde, to je sigurno. Jer, niko ko je mlad ne može da zaradi dovoljno da bi mogao da formira porodicu i da počne neki normalan život. Ukoliko, naravno, majka, otac, ili neko drugi nije u mogućnosti da im pomogne, ali to je već nešto drugo.

Ako bi vas neko pitao ko ste vi, odnosno šta ste vi, šta biste mu prvo odgovorili?

Prvo... pa ne znam, mene to pitanje asocira na... na... pitanje o tome, narodnosti, šta ja znam. Uvek se izjašnjavam kao – ja sam Srbin, nešto čime se ja ponosim ili, šta ja znam, možda ostali ne vide to tako, ali ja se ponosim, ipak.

Zašto se baš uvek... zašto vas baš uvek asocira... znači, pripadnost jednom narodu kao vaš identitet?

Pa, od perioda mog sazrevanja, pa do sad, to je pitanje koje je uvek postavljano, uvek je vođena polemika između toga da li si Srbin ili si pripadnik ostatka sveta. Možda, možda neki inat unutrašnji, uvek me asocira na to: – Ko si ti? – Ja sam Srbin.

To je, znači, ono što biste najpre rekli, a šta biste zatim rekli?

Pa, ne znam, kad bih dublje razmislila, to je moj neki lični identitet, ja sam... nema veze, ime i prezime i sve ostalo, trenutno nezaposlena, diplomirani pravnik i to je to.

Kakvi su, po vama, rekli ste malo pre jednu rečenicu, da ste ponosni što ste Srpkinja, kakvi su po vama Srbi kao narod?

Ne znam. Mi smo strašno čudan narod, što je sigurno, sigurno je da smo suviše ponosni, da je to ono što imamo u sebi. Sve ostalo je, mislim, šta ja znam... Kako sazrevam, uviđam neke nedostatke ovog naroda. Mislila sam da smo mi narod koji se ističe nekom humanošću. Znači, tako, vreme nosi svoje... neka razočarenja, mislim. Ali sigurna sam da smo ponosan narod.

A kakvi su Hrvati kao narod?

Hrvati? Ne znam, iz ličnog iskustva kao detetu, moj najbolji prijatelj je bio Hrvat, i u mom odnosu prema njemu lično ništa se nije promenilo. Kad sam ja malo sazrela on je postao član HDZ-a i sve ostalo, on je bio za mene drug, prijatelj, znači, nije bio Hrvat. Za njega sam ja odmah postala Srpkinja, znači, neko ko mu je neprijatelj, neko koga on ne voli i sve ostalo. Znači, nekako su više okrenuti isticanju nekih razlika, kao da žele samo da budu stepenicu ispred nas, sve ostalo im nije toliko bitno.

Da vas pitam u kojoj zemlji živite, šta biste rekli?

Pa, rekla bih Jugoslavija, ali bih mnogo više volela da živim u Srbiji, jer ova zajednica, mislim, smešno izgleda.

U kom smislu smešno?

Pa, mislim, zašto održavati jednu zajednicu koja ne postoji. Znači, ako ta Crna Gora želi neko otcepljenje, neku samostalnost, zašto im ne dati tu samostalnost, kao što smo mnogo ranije trebali dati tim putem Hrvatima, Slovincima i svim ostalim. Znači, mi ostajemo tu gde jesmo, slobodno ko voli može da ide, zašto siliti nešto, terati neki inat, ne znam čemu.

Spomenuli ste malo pre zašto ne dati samostalnost i Crnogorcima, i zašto ne dati Hrvatima svojevremeno, ko im to daje samostalnost?

Pa ne znam, ne znam zašto smo se mi borili protiv toga. To mi nije jasno. Zašto smo se bunili, mislim, zašto sva ona pokretanja i sve ostalo, vojske i sve ostalo, zašto smo se bunili. Znači, oni su mogli da budu samostalna država, imaju to pravo, mogu da se otcepe, nema veze. Znači, onda sravnati neke račune, neke, neka dugovanja prema inostranstvu, sve to svesti. Znači, može da se dogovori, ali nismo umeli.

A kad se kaže Jugoslavija, na šta mislite?

Pa sam pojam Jugoslavije, mene više podseća na nekadašnju Jugoslaviju od Vardara pa do Triglava. Ali, toga više nema, znači, mi smo se raspali, i ne vidim zašto sad zadržavati tu zajednicu sa Crnom Gorom, koja je već malte ne samostalna država. Imaju svoju miliciju, i šta ja znam još. Mislim, ti zajednički organi, njihov rad je potpuno smešan, to ne podseća ni na šta i ne vidim zašto ne dovesti kraj tome svemu.

Da li vam smeta kada se na utakmicama zviždi jugoslovenskoj himni?

Naravno, posebno kada to radi naš narod, to mi posebno smeta, mislim na domaćim terenima, teško prihvatam kada se to desilo u Grčkoj na košarkaškom prvenstvu, al mislim kad je to kod nas na stadionu, još teže.

Da li bi vam smetalo da naša reprezentacija ima za selektora stranca?

Stranca za selektora, ne bi... ne bi, zašto? To je ipak nešto što se radi, znači, neko ko je dovoljno stručan i dobar da obavlja tu dužnost, zašto ne.

A da li bi vam smetalo da u našoj reprezentaciji igra crnac?

Pa, ne... ne bi.

Da li pripadnici svake nacije kad se nađu... na nekom položaju, da li rade više u korist svoje nacije, da li je to normalna stvar?

Mislite na nekom položaju u međunarodnoj organizaciji ili...?

Ne, uopšte, kad se nađu u... u svojoj državi, da li pripadnici svake nacije, kad se nađu u takvom položaju, da li rade više u korist svoje nacije?

Pa... verovatno. Ne verovatno, sigurno je da rade, ali ako su oni kao takvi izabrani, znači, od krugova svoje nacije, znači da je u redu, da oni vuku neku korist svemu tome ako su kao takvi došli na položaj.

Da li je to normalna stvar?

Pa.... normalno je.

Koliko je to kod nas prisutno, dakle, koliko, znači, pripadnici naše nacije, kad se nađu na takvom položaju, koliko rade u korist svih nas, odnosno u korist ovog naroda?

U korist celokupne zajednice vrlo malo, imam utisak da više rade za sopstvenu korist i korist možda ljudi iz njihovog okruženja nego u korist celokupne zajednice.

Da li biste voleli da ste Amerikanka?

Ne bih volela. Ne znam zašto, ali stvarno imam averziju. Ali, predstavljanje Amerikanaca pred svetom putem nekih emisija, filmova je jedno, a sam Amerikanac je nešto drugo. To je država koja ima u sebi, to je skupina raznih naroda koji se međusobno ne podnose, a to je nešto što ne ide u korist bilo kome. Mislim, tamo je izražena više nego igde neka ta mržnja između naroda.

Kruševac (KŠ-15)**žena, 57 godina, OŠ, spremačica u penziji**

Prvo bi trebalo da nam kažete o sebi nešto, ne morate ime, ako ne želite.

Mogu da kažem i ime, što da ne.

Dobro, ako hoćete.

Ne krijem ja uopšte ništa.

Mislim, ovo je istraživanje, u naučne svrhe...

Pričala sam i u vreme i Slobodana, svašta sam pričala.

E, pa dobro, utoliko je bolje vaše iskustvo, i vaša mišljenja, i o tom periodu, i o ovom današnjem, znači – koliko vi imate godina?

Pedeset i... četiri.

Koje ste godište?

Četrdeset četvrto... Pedeset i sedam.

Dobro.

Pedeset i osma godina, sad u februaru punim pedeset osam.

A kakvog ste obrazovanja?

Imam malu maturu. Osmoletku.

Šta to znači, četiri razreda osnovne škole?

Četri osnovne, i četiri ove – osam razreda.

Aha, to ste naknadno završili, još, posle četiri osnovne.

Nekada što je bila osnovna.

Dobro – četiri razreda.

Da, pa posle još četiri, ono što je bila osmoletka, nekada se tako zvalo. I onda sam pošla u gimnaziju, nisam volela gimnaziju, ponavljala sam. Do polugodišta sam, ovako, bila i solidan đak, od polugodišta nisam, i ponavljala sam, i više nisam htela.

A kog ste vi zanimanja? Koje je vaše zanimanje?

Pa, meni je bilo spremačica.

A gde ste radili? Jel' radite vi? Gde radite?

Sad ne radim nigde, sada sam, trenutno, u penziji.

Od kada ste u penziji?

Od devedeset i devete, 6. marta.

Aha, to je... mladi penzioner. Svež.

Mlad. Sa pedeset i pet godina sam otišla u penziji, i dvadeset sedam godina, i pet – šest meseci radnog staža.

Zašto niste još radili?

Nisam htela više.

Zašto niste hteli? Niste mogli, ili niste, fizički, zdravstveno....

Nije, dobro, i zdravstveno nisam više mogla, ali me je situacija ubila. Ovo maltretiranje na poslu, izživljavanje, i radnika, viših ovih sestara...

A vi ste radili kao spremačica u bolnici?

Kao spremačica. U dijagnostičkom, radila sam u hitnoj, radila sam u Trećoj zdravstvenoj stanici kod Nove pijace, radila sam u Četvrtoj kod spomenika.

Na više mesta?

Da.

Kako, što ste to tako menjali?

Tako su me oni.

Dobro.

Direktor.

Posle ćemo to da vidimo. A samo nam recite, gde vi stanujete?

Stanujem u Vojvode Putnika broj 14, Kruševac.

To je u centru, strogom?

Da.

Centru grada. Sa kime vi živite? Imate porodicu?

Ja živim sa dva sina, i ćerkom. Ćerka mi trenutno u inostranstvu živi.

A jeste vi udati...

Nisam.

...ili razvedeni?

Nisam.

Dobro.

Sad mislim, da ne pričam u baš tom...

Nećete to da snimim?

To neću da snimate.

Dobro. Da li je vaš rad adekvatno plaćen u ovom društvu?

U ovom društvu spremačice nisu uopšte plaćene, mislim, sad kako da kažem, ni mnogo, ni malo.

Vi ste... vi već koristite penziju, uživajte...

Koristim penziju.

I kakva, kolika vam je penzija?

Sad, po ovom zadnjem povećanju je četiri hiljade, i... valjda i sto.

Pa, jel' se može živeti sa četiri hiljade? I da li se može živeti sa četiri hiljade i sto?

Pa sad kako se...

Kad nema drugih pomoći...

Da nema drugih pomoći, teško. Teško. Dokle vi platite sve državi, i treba da jedete, mislim, što se kaže, ceo mesec.

Vi lepo izgledate, ne ličite na penzionerku.

Pa, niko mi ne kaže da sam penzionerka.

Rekli ste da ste otišli, tako reći, pre vremena. Ajde, malo ispričajte.

Pre vremena sam otišla. Pa, to maltre...

Šta ste sve doživljavali?

Pa, maltretiranje, i od samih glavnih direktora, onda kod koleginica, onda kod sestara, od viših...

A zašto su vas maltre...

Pa, nisu samo mene. Sve su spremačice tako maltretirane.

Pa, zašto?

Može im se. A kad radiš, traže od tebe higijenu da održavaš i to, a nisi imala čime da radiš. Nikakvo sredstvo nisi imao za dezinfekciju.

A gde ste vi sve... od početka radite kao spremačica u bolnici?

Radila sam ja svuda.

Gde?

I čuvala sam i decu.

Po kućama?

Po kućama. U stvari, u jednoj kući.

Jesu vam uplaćivali radni staž?

Jesu.

I sigurno ste i spremali...

Kod doktora Zorana Ilića sam radila.

Pa, dobro...

Čuvala sam mu ćerku, pa sam onda posle radila u Zajednici zdravstvenih organizacija, isto kao spremačica, onda sam izvlačila na geštetneru...

Gde? U bolnici?

Ne, u Zajednici zdravstvenih organizacija. Pa sam izvlačila...

To je SIZ zdravstva, bivši?

Ne, ne.

Nego?

To je posebno. To je bilo prvo u „Kocki“, godinu i nešto, pa je posle prebačeno u... u stvari sazidan Dečji dispanzer, dispanzer za žene, pa je tamo na spratu...

A, tu.

Na spratu.

A, znam, znam, znam.

E, tu.

Tu je i statistika neka bila, statistička služba, nešto sam ja dolazila za podatke, ranije.

Pa, ono se rasturilo, sad ću da vam kažem, osamdeset... i devete.

E, dobro. Od svih tih poslova koje ste menjali, gde ste bili najviše, i kada najviše zadovoljni?

Najviše sam bila u Zajednici zdravstvenih organizacija.

To vam je bilo najlepše.

Tu mi je najlepše bilo, ovako sam radila maltene četiri posla.

A čime ste najviše bili zadovoljni?

Čistila sam... Pa tim poslom sam bila najviše, i sa decom. Jer ja sam od malih nogu volela decu da čuvam. Volela sam decu, u opšte, a sa njima sam... smo prijatelji, sa doktorom Zoranom Iličem... Odrasla sam kod njih, majka mi je radila kod njih, moj otac se družio sa... od doktora Zorana ocem.

A on je tamo doktor bio? Lekar? Zoran...

Zoran je ovde.

Tamo gde ste vi radili, kažete, dok ste radili u toj Zajednici...

Ne, ne, nije on bio.

Nego? A nije on bio?

On vam je ovde u bolnici radio, na Kožnom.

Jel' vam pomagao?

Pa, pomagali su nam dokle sam bila kod njih.

A šta vam se to još sviđalo tamo u zajednici, kažete...

U zajednici, sve mislim, i kolektiv bio fin, i dobar, i to.

Znači, ljudi?

Da.

Znači ljudi su vam...

E, sem jedne, ona je zagorčavala svima. Pravnica, pa sam posle počela i zbog nje da se nerviram, i to, napadala me da sam i lopov, i svašta.

A šta sada nemate, od kad ste penzioner?

Sada šta nemam?

Da.

Kako da vam kažem? Imam, mislim, ono što se kaže, imam zdravu i pravu decu. Imam kuću.

A jel' vam nedostaje posao, i radno mesto?

Ne.

Ne setite se?

Ne. Odem neki put da ih obiđem, moje koleginice, a ovako, da odem da radim, ne.

A da li radite neke poslove za koje ne biste radili... koje ne biste radili, da nije ovakva situacija? Jel' radite sad nešto, kao penzioner, mimo...

Ništa. Ništa. Po kući. Dosta mi je bilo svega.

Pa, od čega onda živite, od pomoći?

Od pomoći, od ćerke, odem s vremena na vreme kod nje, budem po dva – tri meseca.

A, idete kod nje?

Idem. Prošle godine sam bila tri meseca, ove godine sam bila s ovim mlađim sinom mesec dana.

Ona vas pozove i sredi...

Ona sve.

I pošalje vam novac.

Sve ona pošalje.

Divno. Malo je dece koja se sete...

Pa, da vam kažem, možda sam i zaslužila, možda i nisam, to oni sami znaju najbolje, dal' sam zaslužila to poštovanje njihovo, ili ne.

Da li imate neke planove, za koje mislite da je moguće da se ostvare?

Pa, u ovoj situaciji, bogami, teško. Planove... da planiram nešto, da mi se ostvari, teško.

Hoće li biti bolje nama?

Ako ovako naši političari rade, bogami, teško.

A da li mislite da su se obogatili nemoralni ljudi, ili oni koji su se bolje i lakše snašli?

Pa, oni koji su se bolje i lakše snašli, oni su se obogatili. A i pored njih, ima i, moguće, nemoralnih. Koji su se obogatili na tuđi znoj.

A da li vam se sviđa što živite baš u ovom gradu, Kruševcu?

Tu sam rođena, tu sam odrasla, tu sam rodila decu, tu su mi majka i otac živeli... gde ću? Sviđa mi se.

Da li biste se preselili možda negde, kad biste mogli, kad biste birali?

Kad bih mogla, otišla bih.

A gde?

Zbog ove situacije, onako drugačije ne bi otišla.

A gde biste, kuda biste se preselili?

Inostranstvo.

Kod ćerke, je li?

Ili kod ćerke, ili bilo gde, ali, sad je sve teško.

A šta vam se to sviđa u Kruševcu, a šta vam se ne sviđa?

Pa, Kruševac je kao grad lep. Mislim, izgradio se, dosta, od one palanke, postao je, maltene, velegrad.

A šta vam se ne sviđa?

Ne sviđa mi se ova politika, i prethodna, i sadašnja.

Šta to ne valja?

U prethodnoj, oni su vladali. Ovde, sad ova sadašnja je, isto i oni vladaju, ne donose nikakve zakone, po starim zakonima se radi, ne sviđa mi se što se naš narod isporučuje Hagu.

A jel' učestvujete ovde u nekim proslavama i manifestacijama u gradu?

Ne. Ne. Ne.

Potpuno ste izolovani?

Izolovala sam se, potpuno. Ovo što gledam na televiziji, to se nerviram, i kažem „neću da gledam“, pa opet...

A u mesnoj zajednici nešto?

Ne, ne.

Ne? Da li ste član nekog sportskog kluba?

Nisam.

Jeste se nekad bavili sportom?

Nisam, nisam nikada.

A da li idete u crkvu?

Idem.

Jel' učestvujete u njihovim manifestacijama?

Pa, i tu slabije. Slabije idem... mislim, ovako u crkvu baš kad neka velika... proslava, i to, onda odem. I jedino za slavu.

Aha.

Slavim slavu – svetoga Nikolu, i to mi je.

I nosite kolač?

Nosim kolač.

Dobro. Jeste li zadovoljni kvalitetom života sada, od petog oktobra?

Od petog oktobra, u početku sam bila zadovoljna.

Čime to?

Uopšte, kad smo pomerili Slobodana Miloševića. I kako su oni obećavali, ja sam se nadala. Dobro – neće moći to da bude odma', za godinu, dve, i tri, ali oni što su obećavali, tog se ne pridržavaju.

Šta su to... šta su obećavali?

Pa, sad ja ne mogu da se setim.

A šta nisu? Šta je to što vam smeta?

Pa, smeta mi što rade ovo sve bez zakona. Isporučivanje Srba u Hag, onda, čekajte, sad, kako da kažem...

Dobro, šta se promenilo na bolje u vašem životu od petog oktobra, a šta na lošije?

Na bolje mi se promenilo zato što smo se otvorili svetu. Deset godina smo bili pod izolacijom.

Sad možete lakše da oputujete?

Sad može da se lakše, al' opet, Jugosloveni – Jugosloveni. Opet smo mi...

Šta to... šta ste doživeli? Kad ste sad putovali?

Pa, ja sam putovala i za vreme sankcija, kod ćerke u London. To se traže... mislim dosta stvari traže, dok ne dobijete vizu.

A drugim narodima ne?

Drugim narodima ne. Ranije si mogao da ideš komotno – pasoš, pare u džep, i ideš. Sad moraš da tražiš vizu, pa kad podneseš za vizu, traže ti trista i pedeset dokumenata.

Jeste donosili robu, tada kad ste bili, za vreme Miloševića, iz Londona?

Nisam, to što sam donosila robu, samo za nas, u kući.

Niste?

A za prodaju, ne.

Ništa niste..?

Ništa. Ono što je ćerka kupila meni, njima, to sam donela, i za u kuću neke sitnice, kućni aparati, i to. A za veće nešto, da prodajem po pijaci, buvljaku, to ne.

Dobro. Da li vam smetaju ova poskupljenja u Srbiji, posle petog oktobra?

Pa, smetaju mi, zato što mi, maltene, imamo, po nekim artiklima, evropske cene, a mi nemamo evropske plate.

Mislite da moraju, ili ne moraju biti tolika poskupljenja?

Pa, da ono sad ne bi trebalo da bude toliko poskupljenje, jel' mi imamo mala prima-nja, firme nam ne rade. Ako ćemo u Evropu, onda bi trebalo bi da osposobimo i te firme, da počnu da rade, i ti ljudi koji su na neplaćeno, i na plaćeno...

Da li je teret promena ravnomerno raspoređen, ili ga plaćaju... ili te promene plaćaju samo neki?

Ja mislim da samo plaćaju neki, da nije... da ne plaćaju svi isto.

Ko to plaća, ko to ne plaća?

Pa, plaćaju, kako sad da kažem... plaćaju ga ovi što imaju manje, a ovi što imaju više, oni...

I dalje imaju više?

I dalje imaju više, i oni ne plaćaju, i zabušavaju, kako da kažem.

Dobro. Da li planirate neke promene u vašem ličnom životu uskoro?

U mom ličnom životu, promene? Ne znam da vam... šta da kažem. Jedino ako se promeni malo ova situacija, pa da bude bolje.

Dobro. Kako izgleda jedan vaš prosečan dan? Da li ste zadovoljni kvalitetom svakodnevnog života vašeg?

Ja jesam. Sedim kod kuće, dočekam decu, ispratim decu na posao, spremim im. Dobro, neki put se malo i zakačimo tu, al' to je onako, što se kaže, od nervoze, i napetosti.

Zašto? Zašto? Šta je to?

Pa, evo, kućici me nerviraju, što su po kući, što prljaju...

A, oni hoće kućice po kući?

Pa, oni hoće. Nije da hoće, nego navik'o... ovo veliko kuće je rođeno u kući, i odraslo u kući, i sad, kako ga je doveo kući, ćerka dovela ovo drugo, našla kuće, pa i njega... Ja volim da mi bude to sređeno.

Vole životinje?

Vole. Volim i ja životinje, ne mrzim ja...

Ali je teško u kući, jel' da?

U kući je teško, malo.

Dobro. Kako izgleda jedan vaš dan, znači – ustajete, spremate ručak, čistite?

Ustanem, spremim, počistim, skuvam kafu, popijem, prvo mi je to da skuvam kafu, da popijem, pa onda sve. Da skuvam, da počistim, da operem, da sredim, onda, popodne, ako mi se spava, ja legnem, odmorim, ako ne, većinom gledam televizor.

Jel' imate slobodnog vremena za sebe?

Pa, ja nisam nešto, što se kaže ono, da se nešto doterujem posebno, zadovoljna sam sa ovime što imam.

Jel' se družite, odlazite u posetu prijateljicama?

Odlazim. Odlazim. Imam tu, jedno, mislim, ovako uže društvo, odlazim kod njih s vremena na vreme, više volim da sam kod kuće.

A dođu one kod vas?

Dođu.

Jesu samo žene, ili ima i muškaraca?

Ima i muževa, to su bračni parovi, oni dođu.

Dobro. A da li se družite s komšijama?

Družim.

Jel' pomažete međusobno jedni drugima?

Pomaže, kol'ko mogu.

Jel' idete u kafanu?

Slabo.

Jel' se...

Već me godine, to za kafanu, pregurale...

Pa, dobro, kakve godine, vi lepo izgledate...

Pa dobro, jeste da lepo izgledam, ali opet, deca treba mlada da idu, a gde ću ja, što se kaže, baba, da idem.

Da li igrate karte, sa vašim prijateljima, komšijama, kad se družite?

Ne.

A, o čemu razgovarate?

Pa, kako ga kažem sad, o čemu razgovaramo. Šta se kuva, šta kuva, eto to, žene šta mogu da razgovaraju...

A jel' se svađate oko politike?

Pa, zavisi, kako koji je u politici. Ali, obično, izbegavam politiku da pričam.

Jel' vršite sami popravke u kući?

Pa, što znam, vršim, a što ne znam, nešto deca, a ako i to ne znaju, majstor dođe.

Platite?

Da.

Dobro. Kako se hranite? Vodite li računa o kvalitetnoj ishrani?

Vodim računa.

Jel' imate mesa svakog dana?

Svakog dana.

Imate para da kupite meso?

Pa, ćerka što pošalje, to je.

A jel' koristite voće, povrće?

Povrće koristim, dosta, ali voće... kako kad.

Jel' vi pomažete deci, kad vam potraže neku pomoć? Oni su sad veliki, ne idu u školu?

Pomažem.

Savetima?

Savetima pomažem...

Jel' vam se poveravaju deca? Sinovi, ćerka?

Pa, ovaj stariji, malo...

Zatvoreniji?

Zatvoren je. I on se u sebi mislim ovako jede, a ovaj mlađi bogami ne. On zna i da se okrene i da se svađa i...

Da li čitate nešto? Knjige...

Pa, s vremena na vreme čitam. Obično uzmem novine. To jedanput nedeljno uzimam zbog programa.

Novine?

Da.

Zbog TV programa?

Da.

A knjige ne čitate?

Pa, slabo. Više volim da heklam, da vezem.

Da li ste često umorni?

Pa, kako kad. Ovo vreme kakvo je tako sam i ja. Imam sa kičmu problema i onda ne mogu dugo... mislim neke teške poslove da radim.

Jel' to zbog radnog mesta tamo ili...?

Pa, sad dal' je to do radnog mesta ili nije, ne znam sad šta da vam kažem.

Dobro. Kada se dogodi neki događaj u našoj zemlji ili u svetu koliko se trudite da saznate šta se stvarno dogodilo?

Dosta.

Kako? Čitate novine ili TV?

Pa preko TV-a. Preko TV-a. Ili...

Koje TV stanice gledate?

Pa i naše, jugoslovenske i satelit.

A kako još? Hteli ste da kažete ili TV ili, ili još nešto?

Ili novine.

Koje novine čitate?

Pa obično kupujemo „Politiku“ zbog programa, ako vidim da nešto preko TV-a kažu, ja onda uzmem te novine... što me interesuju „Blic“, „Nedeljni Telegraf“... čekajte šta još ima... Ne znam šta još. Obično te novine.

A jel' čitate lokalne kruševačke „Pobedu“ ...?

Slabo.

Ili gledate RTK?

RTK gledam.

Šta mislite, koje su bolje – državne uopšte, ili lokalne ove naše? TV emisije...

Pa, gledam sve ove lokalne stanice i kruševačke lokalne ove stanice i kraljevačke i to... Pa, naši u Kruševcu, na televiziji nemaju dosta emisija o mladima.

A, na širem srpskom...

Kraljevo, na primer, meni se tu sviđa pošto oni dovode to baš za mlade o narkomaniji i nekim drugim... druge neke emisije. Naši se uhvatili... muzika, šta ja znam, filmovi, ali čini mi se i mislim da su dosta filmovi pokvarili ovu omladinu.

A koje su najbolje emisije? Ko daje najbolje emisije? Koja TV stanica?

Pa, sada trenutno se meni najviše sviđa „BK“ i „Pink“, ali da izbacimo na „Pink“ ove naše pevače, što su pokrali muziku sa zapada... sa istoka, orijentalnu.

Ko govori istinu a ko je prećutkuje? Šta vi mislite?

Ko govori istinu a ko je prećutkuje?

Kome najviše verujete od svih tih i TV stanica, i radio i novinama?

Pa ja mislim da na TV stanicama daju istinu.

Sve?

Neke ne...

Koje naročito?

Pa, RTS. Meni se čini da još ne daju baš tol'ko istinu.

Da li poznajete neke ljude koji su bliski vlastima, pa vam kažu pravu istinu o nekom događaju?

Ne znam nikoga iz vlasti, a i kad bi znala ja to ne bi' nikada mislim sa njima počela da kontaktiram o politici i to.

Da li raspravljate o nekim događajima sa komšijama, prijateljima kad se tako nešto dogodi?

Pa, s vremena na vreme da. Al' ne stalno.

Jel' idete u mesnu zajednicu?

Ne.

Ne pitate ni njih o nekom događaju?

Ne. Ja televiziju... tu mi je najbolje što mogu da se obavestim.

Dobro. Šta se... Kako ste vi doživeli peti oktobar i promene od pre godinu dana?

Peti oktobar sam doživela... Pa najsretnija sam žena bila...

Zašto?

Pa, eto, mi... skinuli smo jednoga koji nas je uvuk'o u sve ove stvari do sada što je bilo u zemlji.

A šta mislite zašto je Milošević pao?

Pa sa njegovom politikom.

Kakvom to politikom?

Nije vodio...

Šta vam je to najviše smetalo?

Pa, smetalo mi je eto to... ih, sad, da smislim rečenicu...

Da li ste ga nekada podržavali? Evo ja ću vas...

U početku jesam.

Kada je to bilo? Do kada je bilo? Kada?

Pa ono kad je bilo na Kosovu. Kad je bio smiriv'o situaciju. Tad sam ga podržavala.

A zašto ste posle promenili mišljenje?

Kad sam videla kako je počeo da radi, promenila sam mišljenje.

Šta vam je to tako smetalo?

Pa, smetalo mi je ta situacija što je on rasturio našu Jugoslaviju. SFRJ. Tražio je veliku Srbiju. Tada mi je smetalo i dan danas mi to smeta što se rasturila ova naša lepa zemlja.

A šta mislite zašto je on tek tada pao kada je pao? Tek sada petog oktobra... Zašto nije ranije?

Pa, zato što narod nije video. Većina naroda nije video šta se radi.

A šta ga je naročito održavalo na vlasti?

Šta ga je održavalo na vlasti? Mislim da njegovi ovi oko njega su ga održavali.

Ko naročito?

Pa, iz parlamenta, iz njegove partije. Dosta ima koji su bili njegovi ljudi.

A šta vam je najviše smetalo u prethodnom njegovom režimu?

Najviše mi je smetalo to što je omladinu iz „Otpora“ tukao i što je izazvao rat na Kosovu i Metohiji i što su otišla naša deca na ratište, a njegov sin je ovde pravio kabadahije.

Da li ste učestvovali u mitinzima pre petog oktobra i oko petog oktobra?

Nisam. Nisam nikada. Nikada nisam bila na mitinzima. Ovaj mlađi sin je bio sa preduzećem, sa firmom... izlazili su tu ono kad je bio Slobodan ono u početku. Posle je i on... I on je petog oktobra prošle godine išao za Beograd.

A zašto mislite da su drugi protestovali tad, devedeset šeste i sedme?

Pa, bili su nezadovoljni.

Čime?

Pa, sa Slobodanovom vladavinom.

Jesu vam ti protesti smetali?

Nisu.

Kako ste na njih gledali?

Podržavala sam te proteste, iako nisam učestvovala.

Na koji način ste ih podržavali?

Podržavala sam to što su izlazili na ulice i vikali...

Ko ih je vodio u stvari?

Pa, obično su tu ovde po Kruševcu išli Vukovi ljudi. Srski pokret obnove.

Da li ste tokom vremena promenili mišljenje na neki način kad ste posmatrali te mitinge jer kažete niste učestvovali. Jel' niste učestvovali što niste smeli ili...?

Ne. Nisam htela.

Šta se tada događalo u vašoj firmi? Vi ste tada još radili.

Pa, da vam kažem nešto, nisam ni obraćala pažnju šta se radi, a od direktora se došla naredba da niko ne sme da izađe na ulicu.

Od kog direktora?

Generalnog.

Radojice...tog čuvenog?

Da, Radojice. Da. Ako koga vidi, dobiće otkaz.

Ali ipak je bilo i lekara...

Bilo je, ali...

Kako su prošli?

Pa, dobro lekari su ipak, što se kaže, imaju škole, fakultete i to pa su i mogli. A šta mi spremačice... Oni i onako su nas maltretirali.

Mislite zato što nemate škole? Zato su vas najviše maltretirali?

Pa, da. Moje je mišljenje tako.

Dobro. Da li vi možete da uporedite kako je bilo nekada u staroj Jugoslaviji, Titovoj Jugoslaviji, a kako je bilo za vreme Miloševića i kako je danas?

Pa, za vreme Tita se... mislim ja opet ni tada nismo mi znali šta je Tito radio, ali smo živeli svi. Ja sam za vreme Tita... decu sam imala, mogla i da živim, i da odem na godišnji odmor, da kupim i da izađem i sa decom i sve.

Iako ste sami čuvali decu...

Iako sam sama.

Dobro...

A za vreme Slobodana nigde se nije moglo. Nema godišnji odmor. Što primiš dok uzmeš godišnji odmor sediš kod kuće. Nemaš novca da odeš jer je sve poskupelo.

A kako ste doživeli NATO bombardovanje za vreme Miloševića?

Teško.

Gde ste bili kad su bombe padale?

U kući sam bila. Nigde niti sam gde bežala niti sam se krila u podrum. U kući sam bila.

Ko je za to kriv? Za bombardovanje?

Za bombardovanje ja mislim da je Slobodan kriv.

Da li ste vi promenili mišljenje prema Amerikancima posle bombardovanja?

Nisam. Nisam jer vidim da svuda oni hoće da zavladaju u celom svetu. Evo i sad Avganistan ni kriv ni dužan zbog Bin Ladena.

Kako na to vi gledate?

Grozno. Ne slažem se uopšte sa time.

U kakvoj Srbiji bi ste želeli da živite? Kako ova naša zemlja treba da bude organizovana?

Da se radi sve po zakonu, da nam bude isto k'o što je bilo nekada, da se slobodno krećemo. Da ne drhtimo kad izađemo.

A kako je to danas?

Danas je...

Jeste li uporedili današnji period?

Današnji period... da ne smeš da izađeš, moraš da gledaš dal' te neće neko gađa.

Danas?

Pa, dobro malte ne sad ovo i nije toliko, al' opet ima ubistva i kriminala.

Ko to čini, šta vi mislite?

Pa, ovi kriminalci, mafijaši.

Koga se vi bojite?

Ja se bojim njih.

Ko su oni u stvari?

Ja ne znam. To su ti kriminalci, mafijaši. Oni što leže na parama, što voze luksuzna kola.

A ko koga ubija?

Oni se među sobom, ali može da se desi i da strada i nedužan, k'o što se i dešavalo.

Pa, kako mi to danas živimo? U kakvoj zemlji živimo?

Pa, još smo mi u zemlji kriminala i korupcije. To se još nije iskorenilo iako oni pričaju da se iskorenilo. Evo svakodneвно čujete ubistva.

A kako treba da bude organizovana ova naša Srbija i Jugoslavija?

Da se iskoreni taj kriminal, ta ubistva da se iskorene, da vlada jedan zakon za sve nas.

Da li ste vi zadovoljni kako se menjaju sud, opština, školstvo, zdravstvo?

Nisam zadovoljna ovo što školstvo štrajkuje...

Šta mislite o radu škole? Dal' je ona još... Da li dobro deluje na dete?

Ranije je bilo dobro delovanje na decu. A sada kako decu nemam, ne znam.

Školsku decu...

Da.

A šta mislite o radu nastavnika, direktora?

Pa, nastavnici ipak trebaju da rade ono svoje šta su završili, da drže disciplinu deci. Ne bi trebali da idu u politiku.

Zašto vam smeta njihov štrajk?

Smeta mi to dok je bio Slobodan oni nisu izlazili. Sad su našli da štrajkuju. Pa gde su bili tih deset godina, jedanaest. Što nisu tražili povećanje plate. Svi mi imamo mala primanja pa niko ne izlazi na štrajk. Ni penzioner...

Da li ste zadovoljni kako se menja sud?

Nisam.

Šta to? Jel' ste bili u sudu? Jel' ste imali nekog posla? Šta se tamo...

Pa, išla sam jedino sad zbog kuće. Da prebacim kuću na mene. Eto toliko.

I niste zadovoljni?

Ne.

Šta se tamo događa?

Pa, to je sad bilo kratko, ja ne znam...

Jel' ste završili posao?

Jesam, završila sam.

Sa više ili manje muka?

Sa manje.

Kako je u opštini? Jel' ste tamo bili? Jel' ste čuli nešto?

Pa, šta sam išla isto u opštini za izvode i za državljanstvo.

I kako je sada u odnosu na pre petog oktobra?

Pa, malo se poboljšalo.

Šta to znači?

Pa, brzi su, ljubazni su. Ne znam šta da... Drugo nisam imala nikakve kontakte sem toga kod matičara.

A kako je u zdravstvu?

U zdravstvu je loše.

Šta je to loše?

Pa, nema se ništa uopšte. Nemaju lekove, sve pacijenti moraju da plaćaju, da kupuju.

Šta tu predlažete? Šta bi tu trebalo uraditi?

Tu bi trebalo da se uradi... Da se donese neki zakon da se ne krade po tim zdravstvenim organizacijama, da se donese nešto da može i narod da se leči.

A kako vi gledate na promene u miliciji?

To nisam imala nikakve kontakte sa milicijom. Ovo ovako što vidim na televiziji. Ostali su dosta iz prethodnog režima. Od Slobodanove policije. Sad dal' su oni ljudi dobri ili nisu, ne znam.

A koje bi promene prvo trebalo uvesti i uraditi? U kojim oblastima?

Pa, prvo bi trebalo u zakon. Zakonodavstvo da se donese. Pa sudstvo, pa policija, pa onda redom školstvo, zdravstvo i to sve.

Jel' imamo nove ustanove ili samo nove ljude u starim ustanovama ili nešto treće?

Imamo nove ljude u starim ustanovama.

I vi jeste zadovoljni njihovim radom?

Pa, nisam. Pogotovo u zdravstvu nisam.

A da li ste imali kontakta sa službenicima na šalteru, u kancelariji posle petog oktobra?

Pa, imala sam ovako što ih znam, pa sam tako kontaktirala.

Jesu efikasniji ili se isto ponašaju?

Nisam odavno ja bila.

Niste posle petog oktobra?

Nisam.

Dobro.

Sad ne znam kako oni sad rade.

Da li bi ste poverili novac nekoj banci danas?

Ne bih. Ne bih. Ono što kaže i Đinđić i ovaj Dinkić, u slamaricu bih čuvala.

Kako se vi lečite kad se razbolite?

Kad se razbolim? Idem kod lekara. Šta ima da se uzme preko recepta ima, šta nema ne kupujem.

Ne možete da dobijete na drugi način to što ste stekli penziju u zdravstvu?

Nema pa... Dokle to je oslobođeno oni do kol'ko godina su... da ne plaćaju participaciju i to. Plaćam sve i participaciju kod lekara, za recepte. Kad odeš u apoteci nemaš ni lek da uzmeš, ono što ti treba.

Jel' imate para uvek da kupite kad vam treba?

Pa, neki put imam, neki put nemam.

Šta radite kad nemate?

Ništa. Ne uzimam. Onda tražim ako ćerka ima da mi uzme pa mi pošalje.

Šta mislite, kom sloju u društvu pripadate?

Pa, ja mislim da ne računam ovo što mi ćerka pomaže i to nisam ni srednji ni niži sloj.

Koji je to niži? Kako ga vi zovete?

Pa, ispod minimuma. Što se kaže mi tri plate ovde u kući imamo. Da nam nije tog deteta ne bi mogli da izađemo.

Ispod minimuma. To sirotinja živi ispod minimuma?

Pa, tako. Ja za sad živim, ono što se kaže, dobro, zato što mi dete pomaže. A da me ona ne pomaže, ne bih mogla. Dok mi platimo državi sve, šta nam ostaje.

A šta je to što odlučuje kom sloju neko pripada? Na osnovu čega se može zaključiti ko kom sloju pripada?

Pa, ja mislim kol'ko imaš novca. Ja bar tako mislim. Mislim, ko ima dosta novca on je bogat i on je u tom sloju visokom. Oni vladaju.

Koji? Oni koji imaju para?

Oni koji imaju para.

A znanje, gde je tu?

Pa, ovde se izgleda ne gleda znanje. Da se malo gleda znanje. A trebalo bi više da se gleda znanje, a manje neznanje.

Da li se osećate sigurno sada posle petog oktobra?

Pa, pola se osećam sigurno, pola ne.

A, zašto tako? Čega se to plašite?

Plašim se od ovih kriminalaca i toga.

Jeste vi lično imali iskustva sa policijom pre petog oktobra?

Nisam. Nisam imala nikada susret. Mislim sem ono što odem ličnu kartu i pasoš da izvadim. Eto toliko...

Dobro. Da li ste imali neke susrete sa mafijom, sa podzemljem?

Nisam imala nikada. Niti sam se družila sa takvim društvom. I u moje vreme je manje bilo toga nego sada.

A, ko je jači? Policija ili mafija?

Pa, meni čini da je mafija jača nego policija.

A, kakva je policija sada posle petog oktobra? Da li se tu promenilo nešto na bolje?

Malo se nešto promenilo, ali još je ostalo isto. Ali izgleda da i policija sa mafijašima radi.

Mislite da ne mogu da im stanu na put?

Ne mogu.

Dobro. Mislite li da građani mogu da se zaštite sudskim putem?

Pa, oni bi mogli da se zaštite, ali pošto naše sudstvo odugovlači ta ročišta i to. Odugovlači, ne donese se brzo... Tako da nema nešto u sudu poboljšanja.

Dobro. Plašite li se novog rata?

Plašim se. Plašim se.

Između koga može da dođe do rata šta vi mislite?

Šta sad znam. Ovde u našoj zemlji jedino ako opet Albanci nešto ne počnu. I da vojska naša se ne umeša. Da se mi ne umešamo.

Da li mislite da direktori imaju previše ovlašćenja?

Imaju. Imaju.

U kom pogledu? Šta to rade sve?

Pa, mogu da te... Dokle sam ja radila, mogli su za čas da te oteraju u selo.

I vas su maltretirali, šikanirali, jel'?

Pa, jesu. Može da te otera u selo. Može da ti da otkaz. Kad 'oćeš nešto da kažeš, oni ti zatvore usta da ne možeš ništa ni da pričaš.

Šta kažu radnici? Jel' se pobune kad ih...

Pa, pobunimo se, al' ništa... Oni samo znaju da kažu: „Vi znate da se izvlačite da nemate čime da radite, a u stvari imate“. To direktor.

A šta mislite o radničkim protestima u poslednje vreme? Ima ih u gradu, ima ih u vašoj firmi i šire.

Pa, nisam za te proteste.

Zašto mislite da niste?

Te radničke proteste...

Mislite da radnici nisu ili jesu u pravu?

Pa, donekle su i u pravu, a donekle i nisu.

Šta su to... U čemu su to u pravu, a po čemu nisu?

Pa, u pravu su po tome što traže svoje pravo i zaradu.

Kako ocenjujete aktivnost sindikalnih vođa?

Pa, nekad je sindikat bio da zaštiti radnika, a sad čini mi se da nije.

Nego šta hoće?

Nego hoće da se uzimaju krompir, luka, jabuke... Eto... polutke... Da se tol'ko ne ažuriraju oko radnika.

Koja sve prava treba da imaju radnici?

Pa, radnici bi trebali da imaju prava da mogu na zboru bilo gde da iznesu svoje stanje.

Kako to rešiti?

Pa, kod nas je, bogami, malo teže to rešiti zato što svi vuku na svoju stranu.

Ko su to svi? Ko to?

Pa, u firmama... Moguće da će da kažem ti direktor...

Samo recite...

Da direktori tu ne daju nikakvo pravo radniku. Onda da nemaju malte ne radnici po nekim firmama ni čime da rade, ni šta da rade. Ovih deset godina smo videli da su radnici išli na posao, niti su primali plate, niti su imali čime da rade.

Kako gledate na manifestacije radnika „14. oktobra“ ispred opštine mesecima?

Njih podržavam, jer to je jedna bila ranije jaka firma u Kruševcu. Taj „14. oktobar“ je pomagao sve firme ovde u Kruševcu. Da nijedna sad od jakih firmi nema da pomogne tom „14. oktobru“. Na žalost.

Kakva je nova vlast i koliko je ona zaista nova? Šta vi mislite?

Ova je nova...

Sad kažite šta imate da kažete. Puni ste nezadovoljstava. Izvolite recite.

Nezadovoljna sam. Ovo šta se radi u Skupštini. Čitaju se novine, spava se. Onda kad izađu za govornicu, to se smeju. Mislim to ne dolikuje jednom onakvom parlamentu. Ni deca se tako ne ponašaju kako se oni ponašaju.

A, koliko... Jesu se i prethodno tako ponašali u parlamentu?

Pa, oni su se ponašali i ranije i za vreme Slobodana, ali nije bilo to ovako, k'o što je sada.

Mislite još lošije?

Pa, meni se čini da je sad lošije nego za vreme Slobodana. U parlamentu.

Dobro. A, šta je to novo u novoj vlasti? Šta je to promenjeno?

Pa, u novoj vlasti je promenjeno što su nam došli novi ljudi, što su nam otišli stari.

Kažete da su došli novi ljudi.

Novi ljudi su došli.

Jesu spremni ti novi političari da se žrtvuju za narod? Koliko su isti kao prethodni?

Pa, oni kol'ko pričaju na televiziji, da se žrtvuju za narod, al' ja ne primećujem nešto da se tol'ko žrtvuju za narod.

Jesu skloni bogaćenju?

Meni se čini da jesu. Nisam sigurna, ali čini mi se da jesu.

Da li ste vi za Koštunicu ili za Đinđića?

Ja sam za Koštunicu.

Zašto? Šta vam se to sviđa kod njega, šta vam se ne sviđa kod Đinđića?

Pa, kod Koštunice mi se sviđa to što je on povučen, radi po zakonu i izašla sam na glasanje zahvaljujući njemu.

Verovali ste da će biti bolje?

Verovala sam da će da bude bolje.

A, jel' bolje?

Nešto jeste bolje, a nešto nije.

Šta je to bolje što ste vi doživeli kao bolje?

Doživela sam to bolje što smo se otvorili svetu. Što je prestalo bombardovanje. Što je prestalo napad na ovu našu zemlju, malu... Što je prestalo više omalovažavanje Srba. A, ne sviđa mi se što taj Hag traži samo Srbe da se isporuči... Srbin da se isporuči Hagu, a Albanac, Hrvat i Musliman ne.

Jel' sad mislite da smo mi krivi zbog toga? Da je predsednik kriv? Da bi on mogao nešto da promeni tu?

Pa, mi smo narod... Srbin je nesložan narod. Da se složimo bili bi mnogo bolji. Nego ja vučem na jednu stranu, vi na drugu i nikad da se složimo.

Dobro. A, šta vam se to posebno sviđa još?

Sviđa mi se to što je Koštunica otvorio granice, što smo ušli u Evropu malo. Nismo još sasvim ušli u Evropu. A, ne sviđa mi se kod Đinđića što je isporučio Slobodana bez zakona.

Jel' vam žao Miloševića?

Nije mi ga žao. I više bih volela da mu se sudilo ovde u Jugoslaviji nego u Hagu. Jer on je nama napravio zlo.

Mislite da treba narod da mu sudi?

Narod treba da mu sudi. Kako njemu, tako i njegovoj baba Juli.

Ali ona se šeće slobodno?

A, pa ona se šeta. I onom njegovom degeneriku što moram da kažem. Što je misli da je Slobodanov sin i da može da radi ovde u zemlji šta hoće. I radio je šta je hteo.

Zašto je po vašem mišljenju... zašto se raspala bivša Jugoslavija?

Zašto se raspala? Moje je mišljenje što se raspala Jugoslavija da je Slobodan tražio veliku Srbiju. I izgubio sve.

Zašto je došlo do ratova? Da li su oni bili neminovni?

Pa, možda su bili neminovni, a možda i nije trebalo da bude tog rata da je hteo on da pregovara kako treba.

Ko je ustvari ratovao?

Ko je ratovao? Mi smo ratovali.

Ko mi?

Srbi sa Albancima. A, do juče smo bili sa njima dobri.

A prethodno?

A, prethodno Srbi sa Hrvatima, Srbi sa Muslimanima. Svi smo živeli u jednoj toj zemlji.

Ko je u ovim ratovima dobio, a ko je izgubio?

Dobili su i Hrvati i Muslimani i Albanci, a mi smo izgubili. Moje je mišljenje to.

Da li znate za neki zločin koji su počinili Srbi u svim ovim ratovima?

Ne znam ni jedan zločin. Moguće da ima i... da smo mi pravili te zločine.

Jel' verujete kad se priča da smo pravili zločine?

Pa, nešto verujem, a nešto i ne verujem. Da je ipak zapad dosta nas okrivio za celu ovu situaciju.

A šta mislite ko je činio od tih koje verujete? Da li vojska, paravojne organizacije, pojedinci..?

Vojska je moguće po naredbi činila, a možda i ne. A više je činila paravojna...

Da li poznajete nekog pojedinca ko se tako neprimerno ponašao u ovim ratovima? Krao, pljačkao, ubijao..?

Pa, onako na televiziji što sam gledala za Arkana.

A, lično nikog ne poznajete?

Nikoga ne znam.

Dobro. Za one za koje mislite da je bilo tako, da li treba javno objavljivati podatke o zločincima?

Treba. Jer su i kad je bilo predizborno kampanja rekli su da će da sve iznose javno. Nema nikakva tajna, a ovde čini mi se da se radi tajno.

Sada?

Sada.

Šta se to tajno radi?

Pa, sad evo primer. Ja sad opet ne znam dal' je to tačno ili nije. Za „Astra Banku“.

Izvol'te o tome šta mislite?

Moguće da je i on profitirao za vreme Slobodana. Karić. Moguće da i nije. Dinkić pre neko veče na televiziji izjavljuje – imaju dokumenta. Pa neka pokaže narodu. Ako ima dokumenta neka pokaže tom narodu. Jesu rekli da neće ništa da kriju od naroda.

Jel' mislite da nije u pravu ili da su u pravu što osuđuju braću Karić?

Moguće je da je i on nešto profitirao. A moguće je i ne... Ne znam.

A da li treba suditi našim zločincima?

Našim zločincima koji su počinili te zločine treba suditi.

Da li je bolji Haški sud ili naš sud?

Naš sud. Jer oni su počinili zlodela ovde u ovoj zemlji. Nisu zapadu počinili.

Da li smatrate da treba da se plati odšteta žrtvama rata i kome treba da se plati?

Trebalo bi da se plati.

A, kome naročito?

Trebalo bi da se plati ovoj deci koja su izginula u ratu. Porodicama njihovim.

Da li smatrate da svi imaju pravo da se vrate kući? I raseljeni i izbegli?

Mislim da bi trebalo da se vrate, ali to je znak pitanja i teško da se ko gde vrati.

Da li su za sve krivi političari? Za sve to?

Političari su krivi za sve to.

Dobro. Šta je to međunarodna zajednica?

E, sad to ne znam da odgovorim.

A, da li u svetu vlada sila i novac?

U svetu vlada sila i novac.

A, ko je na čelu u svetu? Šta vi mislite koja zemlja?

Amerika. Prvo Amerika pa posle Engleska, Nemačka, Francuska i dalje...

Dobro. Da li će u svetu biti sve kako Amerika hoće?

Pa, do sada je bogami kako Amerika hoće. Tako i radi svet.

Da li neko može da se suprotstavi Amerikancima?

Ne može. Jedino bi mogli da se suprotstave kad bi se udružile sve evropske države pa da... Ovako ne.

Šta vi mislite o ovim... Kako gledate na zbivanja oko Bin Ladena i oko američkog rata protiv terorista? O bombardovanju?

Treba da se teroristi likvidiraju, a tog Bin Ladena je podržavala Amerika dok je njima bio dobar. E, sad kad je bacio pipke Bin Laden Americi, onda su oni se pobunili. A, kad

smo mi ovde upozoravali da imamo teroriste na Kosovu, po Hrvatskoj, u Bosni, nama su osporavali to. Nemamo mi teroriste.

Mislite štite Muslimane?

Štite. Amerikanci štite i Muslimane i Hrvate i Albance. Pogotovo Albance štite.

A da li mislite da se različito ponašaju prema Srbima u odnosu na druge narode? Naročito.

Da li su nepravedniji prema Srbima?

Nepravedniji su prema nama.

Da li je čitav svet protiv Srba?

Pa, meni se čini da jeste.

Šta kaže vaša ćerka? Jel' lošije prolazi što je Srpkinja u svetu?

Sve zavisi u kojoj je sredini, gde se kreće.

Gde je najpovoljnije?

Ona je bila mislim... ona je za vreme rata bila dole u Londonu. Išla je u Londonu na proteste.

Srpske proteste?

Da. Krivili su Srbe, nas... Čak je htela da se bije sa jednim Englezom.

Smela je da kaže šta misli?

Smela je. Dole u Englekoj nju niko nije dirao, mislim. Nema veze što je ona Srpkinja. Isto takođe i dole u Emiratima. Ona čak ima društvo mešano.

Hoće duže ostati tamo sad?

Pa, ona sad tamo ima ugovor na četiri godine. E, sad posle četvrte godine dal' će to da produži ili će da ide negde u drugoj zemlji, za sada ništa ne znam.

A, šta vi mislite o položaju Srbije i Jugoslavije u ovoj sadašnjoj svetskoj situaciji? Da li smo mi... .Pripadamo uspešnom ili neuspešnom delu sveta?

Sa ovom situacijom do sada kakva je bila, mi smo neuspešni.

A sada posle petog oktobra?

Petog oktobra pola smo uspešni.

Šta znači? Zašto pola? Šta to znači pola? Jel' treba još mnogo napora da uložimo?

Napora treba da uložimo. To je jedno. Drugo, trebalo bi da se složimo svi. Od najnižeg do najvišeg. Ako bi mogli zemlju da izvučemo.

Da li je za mlade bolje da odu odavde ili da ostanu ovde? Šta bi ste savetovali vašoj deci? Eto vi imate momke i ćerka vam je otišla...

Ako bi bilo bolje u budućnosti bila bi za da ostanu ovde. Ako ne, bila bi da idu.

A, mislite da će biti bolje?

Nadam se. Ali sa ovim ovako šta rade u Skupštini nešto nemam tol'ko poverenja.

Dobro. Ako bi vas neko pitao ko ste vi i šta ste vi, šta bi ste prvo rekli?

Kako mislite?

Lično vi ko ste i šta ste?

Rekla bih da sam Srpkinja, da živim u Jugoslaviji, da se ponosim što sam Srpkinja, što sam državljanin Jugoslavije.

A, šta je to posebno lepo što ste Srpkinja? Čime se ponosite što ste Srpkinja?

Što imam svoju veru i u veru verujem.

A, šta na drugom mestu mislite?

A, na drugom mestu bih... ne znam šta bi moglo da bude...

Šta je to dobro kod vas ili drago vama osim što ste Srpkinja sa svojom verom? Čime se još ponosite u sebi samoj?

Ponosim se u sebe što imam zlatnu decu, što sam se mučila. Izvela sam ih na put. Sama sam ih čuvala, uz pomoć majke i oca.

Svaka čast. Dobro. Kakvi su to Srbi kao narod? Kažete da se ponosite što ste Srpkinja. Kakvi su Srbi kao narod?

Srbi su gostoljubivi. Dobar narod. E, jedino što ne valja što nismo složni.

A, kakvi su Hrvati kao narod?

Nisam tol'ko imala dodir sa Hrvatima, što se tiče sloge oni su složni, a što se tiče mislim drugog nečega, ne znam.

Dobro. A, kakvi su Albanci kao narod?

I Albanci su složni. Oni se slažu i pomažu jedan drugome. Mi Srbi većinom – ako ja nemam, udavi se... Ne moraš ni da imaš. A, onaj što ima on neka ima. Mnogo smo narod ljubomoran i pakostan.

To vam smeta?

To mi smeta.

A, šta mislite o doseljenima sa Kosova i Metohije, Srbima i Crnogorcima?

Oni su jadan narod. Jadan narod.

Zašto?

Što je morao da napusti svoje ognjište i zemlju da pobegnu da bi sačuvao glavu.

Kad vas neko pita u kakvoj zemlji vi živite, šta bi ste rekli?

Pa, do petog oktobra mogla sam da kažem da u lošoj zemlji živim. Od petog oktobra na ovamo u malo boljoj zemlji živim. Od petog oktobra u nazad.

A šta znači to u malo boljoj zemlji? Ja to namerno hoću da vas pitam detalje da nam kažete... vaše mišljenje...

Pa, u malo boljoj živim zato što opet ponavljam, otvorili smo se svetu zahvaljujući Koštunici. Prvo njemu, pa posle ovim drugima. Za sada tol'ko... Sada se oni... kako sad da kažem... Zapad da nas podržava, ili to samo pričaju na televiziji. Dal' je to istina ili ne, ne znam.

Jel' verujete vi u te priče?

Pa, više ne verujem nego što verujem.

Mislite da nije stvarno primio ne znam ko sve Koštunicu, Đinđića, u Evropi, u svetu...? Da li sumnjate u tačnost onih slika na televiziji i vesti?

Ne sumnjam toliko. Ne sumnjam toliko, ali možda ga oni primaju njega da bi što više saradivao sa Hagom, da bi što više isporučivao nas Srbe. To je moje mišljenje.

Dobro. A, kad se kaže Jugoslavija na šta se misli? Na šta vi mislite? Šta je za vas Jugoslavija?

Pa, za mene sad Jugoslavija šta je. To je Srbija i Crna Gora.

E, kako gledate na ovu težnju Crnogoraca da se odvoje?

Ne bi' volela da se odvoje, jer onda bi se raspala Jugoslavija. Ne bi više postojala. Možda bi bila neka druga zemlja. Možda Srbija... Ne znam. Možda ne bi ni Srbija... I strah me je da ne bi opet došlo do nekog krvoprolića.

Bojite se rata?

Bojim se rata.

Jel' biste vi voleli da živimo zajedno?

Ja bi' volela. Volela bi' da se vrati ono što je nekada bilo. I da Slovenci i Hrvati i Muslimani i Makedonci i Albanci da živimo svi zajedno. K'o što smo živeli toliko.

Dobro. Da li vam smeta kada se na utakmicama zviždi jugoslovenskoj himni?

Smeta mi.

A, da li bi vam smetalo da našu reprezentaciju vodi stranac?

Smetalo bi.

Zašto?

Zašto stranac da vodi našu reprezentaciju, kad mi imamo dosta stručnjaka u sportu.

A, da u našoj reprezentaciji igra neki crnac? Da li bi vam to smetalo?

Ne.

Dobro. Kada se nađe pripadnik jedne nacije... kada se nađe na nekom važnom mestu u svetu gde može da utiče povoljnije za svoju naciju, jel' mislite da je ispravno da on više radi u korist svoje nacije, svog naroda?

Ispravno je. Ispravno da u svetu se trudi da iskaže svoju zemlju što je moguće najbolje.

Da li bi ste voleli da ste Amerikanka?

Ne bih.

Zašto?

Ogorčena sam na njih i ne volim ih.

Jel' to ogorčenje došlo posle NATO bombardovanja?

Zbog NATO bombardovanja. Dotle sam ih podržavala i to... I divila sam se, a od tad više ne.

Pa, dobro eto mi smo... Ja sam toliko imala pitanja za vas. Da li vi možda želite još nešto da kažete i za život posle petog oktobra i smatrate da ste sve rekli...

Pa, ja smatram da sam sve sad... Vi to prosudite, procenite...

Ja vam se zahvaljujem što ste pristali da razgovaramo.

Nema problema, izvol'te kad god...

Hvala vam.

Hvala i vama.

Samo još jedno dopunsko pitanje, da li ste član neke političke partije?

Nisam. Niti bi' bila, niti hoću.

A zašto ne želite? Da li ste bili član SPS-a ranije ili komunističke partije?

Nisam. Nisam bila ni SPS-a, ni Saveza komunista Jugoslavije nisam bila, niti me to interesuje politika niti šta... Moju veru imam i ostajem pri mojoj veri. Ne trebaju mi ni partije niti šta.

Dobro. A da li su vas primoravali kad ste bili na radnom mestu kao spremačica, da li su vas zbog toga...

Pa, dokle sam ja radila nije bilo... E, posle čujem od drugih da su ih primoravali da se učlane u SPS da bi ostali na radnom mestu.

Jesu se učlanjivali? Morali su.

Pa, neki su se učlanjivali. Morali su da ne bi izgubili posao.

Vas nisu znači...

Mene nisu.

Dobro.

Jer da su me terali da se učlanim uzela bih knjižicu i izašla bih. Na takav način da ostanem na poslu, ne.

Ali neko mora. Dobro, vama je malo podrška i dete u inostranstvu...

I da mi nije dete podrška...

Ne biste pristali? Mučili biste se bez radnog mesta.

Mučila bi' se. Išla bi' da čuvam babu, čistila bi' po kući. Opet bi' nekako se snašla, a da idem da me oni učlane u partiju da bi' zadržala mesto... Ne.

Vi ste hrabra i ponosna žena.

Ali to ne mogu da shvatim mlade neke što im je poniženje da idu da rade bilo šta...

Što biraju posao. Vi ne bi ste birali kad...

Ne. Nikada nisam ni birala. Bitno mi je samo da ja radim. Da ja imam primanja da mogu ja da živim. A dal' ću ja da čistim ulicu ili da čistim ustanovu neku... ne.

A, da li bi ste radili bilo koji posao da bi ste živeli?

Radila bi'.

I morali bi i...

I radila sam ja bilo šta.

I neke koji su zakonom zabranjeni?

E, to ne bi'. To ne bi' nikad. To što vidim na televiziji prostitucija, to ne bi' radila nikada.

Dobro.

To nikada ne bi' radila, pa makar crkla za hleba to ne bi' radila. Da prodajem svoje telo? Za mene je to najveće... Mnogo sam ja zastarela. Ne znam, al' za mene je to najveća glupost što rade ove mlade. Isto i drogirani. Šta oni vide u toj drogi?

Šta mislite, ko je kriv što se mladi drogiraju?

Pa roditelji su na prvom mestu, pa na drugom mestu škole, pa društvo. Ili da bude roditelji, društvo, pa škole.

Subotica (SU-MP-3)

muškarac, 28 godina, mašinski inženjer, radi kao profesor matematike

Mađar (intervju vođen na srpskom jeziku)

Koliko vremena provodiš sa svojom porodicom?

U zadnje 2, 3 godine relativno malo, s obzirom da sam imao puno obaveza, ali trudim se da budem u nekim večernjim satima.

Da li rešavate zajedničke probleme svi podjednako u porodici?

Pa, obično podelimo, znači, podelimo rešavanje tih problema. Nešto rešavamo zajedno, nešto rešavamo odvojeno, zavisi kako kad.

Šta je vaše zanimanje i gde radite?

Ja sam mašinski inženjer i radim u osnovnoj školi, predajem matematiku u sedmim razredima na srpskom jeziku.

Koliko jezika pričate?

Tri.

Koje?

Srpski, mađarski i engleski.

Da li ste dovoljno cenjeni u tom kolektivu gde radite?

Pa, ne radim dugo u kolektivu. Sad, nisam ja koji treba da procenjuje da li sam cenjen. To treba profesori, direktor. Ja mislim da sam dobro cenjen, ali ne opterećujem se time.

Otkad radite u toj školi?

Od kraja avgusta.

Gde ste ranije radili?

Ranije nisam nigde radio zvanično. Radio sam u Otporu, kao volonter, radio sam kao konobar, radio sam kao ispitivač za anketiranje na Otvorenom univerzitetu, radio sam razne poslove, ne mogu sada svih da se setim.

Mislite da ćete ovde završiti sa svojim poslom? Da li planiraš da menjaš svoj posao?

U principu, nemam neke planove u životu, nisam nikada imao. Zadnjih par godina nisam mogao da planiram, takva je bila okolnost, takav je bio život. Nemam neke velike planove, sada radim kao nastavnik i to mi se sviđa.

Da li si izgubio posao zbog toga što si bio član Otpora?

Nisam ja imao neki posao, pa da ga izgubim.

Pa, radio si kao konobar, na primer? Jel' ti smetalo?

Nije.

Da li radiš sada više poslova ili samo u školi?

Radim jedno 7, 8 poslova najmanje.

Koje?

Radim u Otporu kao regionalni koordinator.

To se plaća?

Ne.

Dalje?

Radim koordinaciju u Subotici, radim u školi, pomažem u mnogim projektima, kao što je projekat povratka Doma omladine mladima u Subotici, radim projekat kako rešiti problem kadra na mađarskom jeziku, u Subotici i okolini, u osnovnim i srednjim školama. Sve to ima jako mnogo da se radi. To je otprilike to.

Da li biste voleli nešto drugo da radite?

Pa, voleo bih da radim u struci.

Gde otprilike? Da li znate neku firmu da kažete u kojoj bi voleli da radite?

Voleo bih da radim za neku stranu firmu gde je posao dinamičan, gde se isključivo radi u mojoj struci. Znači, neka konstrukcija alata, to bih, recimo, voleo da radim. Konkretno, koja firma? Pa, sad, nisam baš neko ko tako bira.

Kojoj klasi, sloju, pripadate?

Srednjoj.

Šta to znači srednjoj?

Da se uklapam u prosek.

Šta je to prosek?

Prosek je to da se vozim biciklom, da radim u školi, da radim neke druge stvari volonterski, ja bar mislim da nisam prepotentan, da pomažem mnogim ljudima koliko god mogu, da ne ručam po restoranima, nego da ručam kući, večeram i tako to...

Da li je ono što zarađujete dovoljno za vas?

Pa, dobro, ja sam po prirodi dosta skroman. Ajde da kažem, otprilike, neka granica. Znači, trenutno plata je od prosvetnog radnika neka granica koju otprilike još mogu da izdržim. S obzirom na vreme koje provodim na poslu, i nije tako loša plata.

Da li su prosvetni radnici dobro plaćeni?

Pa, u odnosu na neke druge, u odnosu, recimo, na proizvodnju u mašinskoj, recimo, hemijskoj industriji, gde je posao mnogo teži i duže traje, ovo je ipak dosta dobra plata.

Da li vam se sviđa u Subotici? Da li ste ranije negde drugde živeli?

Da, sviđa mi se u Subotici. Ja sam mogao da odem u svet, ali nisam otišao, ostao sam tu i planiram da ostanem u Subotici.

Da li ste živeli ranije u nekom drugom gradu?

Nisam.

Gde ste studirali?

U Subotici.

Gde biste se preselili kada biste dobili neki posao? Bili bolje plaćeni?

Negde što bliže, znači, što bliže Subotici.

U zemlji? U državi? Ili u inostranstvu?

Svejedno mi je. Ipak ne bih voleo da idem južnije. Ako bih išao, onda bih radije otišao ili u Hrvatsku, ili u Mađarsku, ili u neke okolne zemlje – Italija, Austrija, ali ne bih voleo dalje.

Da li idete u crkvu?

Ne.

Da li se bavite sa nekim sportom?

Nekada sam sudio, bio sam košarkaški sudija, bavio sam se rekreativno košarkom, i pre toga sam se bavio planinarenjem,

Jeste li zadovoljni sa kvalitetom vašeg života?

U kom smislu? Kako ga ja vodim? Pa, nije baš neki kvalitet.

Šta biste promenili?

U zdravstvenom smislu nije kvalitetan, jer imam jako puno napetosti i jako puno stresova, i u tom smislu nije neki zdrav život. A koliko je kvalitetan, pa, recimo, relativno kvalitetan.

Šta bi promenili?

Za sada mi je ovako dobro. Sad trenutno ne bih menjao ništa, dok ne završim ove poslove koji su ostali da završim. Kada to završim, onda bih možda i menjao nešto.

Kako izgleda jedan vaš dan?

Vrlo raznoliko, znači, nijedan dan nije isti, nije sličan drugom, u zavisnosti od problema koji se javljaju. Mene jako mnogo ljudi zove.

Koliko poziva imate na dan?

Što se tiče samo Otpora, nekada sam imao po 15, sada imam oko 5, 6, 7, zavisi kako kad, zavisi kojim intenzitetom radimo. Ja pokrивam opštine Mali Idoš, Bačka Topola, Ada, Senta, Čoka, Kanjiža, Novi Kneževac, Subotica.

Da li vas zovu prijatelji ili isključivu u vezi sa poslom?

Da, imam i prijatelje.

Kako izgleda jedan vaš dan?

Kažem, u zavisnosti od toga šta se radi, ne mogu baš često da planiram, pošto se dešavaju nekad neke neplanirane stvari i problemi koji me malo izbace iz takta ili promene taj neki bioritam. Ali, uglavnom, ujutru ustajem, idem u školu. Kada završim časove, predavanja, onda dolazim u kancelariju, i onda rešavam neke probleme. Sad, da ne nabrajam tačno koje probleme. Onda me obično zovu na neke sastanke, ili me ne zovu. Onda odem kući, uradim nešto, napišem neki izveštaj ili nešto drugo, pogledam televizor, ili se opet vratim u grad na neki sastanak ili na druženje, ili ostanem kod kuće, spavam, i tako.

Sa kim se družite?

Sa starijim prijateljima, i sa novim. Sa onima sa kojima mi prija druženje.

Da li imate više prijatelja od 5.10, pošto ste vi bili „vođa“ u Subotici, pod znacima navoda?

Ne, ja imam više poznanika, ali prijatelja imam isto koliko sam i imao. Znači, ipak ja biram svoje prijatelje, ne dozvoljavam da mene biraju, nego ja biram prijatelje. Bilo je puno onih koji su pokušali da me zloupotrebe, međutim, nisam ja više toliko mlad.

Recite jedan primer za to.

Bilo je mnogo slučajeva. Na primer, mnogi su hteli da iskoriste i moje ime i ime Otpora, da napišem nešto pa da oni dobiju na osnovu toga nešto, neki novac za projekte, ili ne znam ni ja, neku privilegiju ili tako nešto. Bilo je jednostavno jako mnogo tavih slučajeva.

Koliko slobodnog vremena imate?

Trudim se da imam što više, ali kada bih maksimalno radio svoj posao ne bih imao ni ovoliko slobodnog vremena. Znači, ja ne mogu da radim 100 poslova, jer jako puno poslova uvek radim. Znači, kada bih sve radio savršeno, onda ne bih imao uopšte vremena, a pošto ne radim, onda bukvalno gledam da ukradem sebi malo slobodnog vremena.

I šta radite u slobodno vreme?

Slušam Lajka Feliksa, Martu Sebešćen, kucam izveštaje, pošto treba jako puno izveštaja da kucam, retko odem na pecanje, i odem kod nekih prijatelja do kojih mi je stalo, pa razgovaram sa njima, i oni dođu do mene.

O čemu pričate sa prijateljima?

Pa, zavisí, znači, dijapazon razgovora je jako širok. Sa mnom se mnogo stvari može pričati, znači, možemo i o stručnim temama, o onome što sam završio, o medijima, o porodici...

O politici?

Pa, politika je neizbežna tema. Pričamo i o srednjoj školi i o proteklím događajima, onim iz srednje škole, šta radim, čime se bavim. Zaista jako širok spektar.

Da li se svađate oko politike?

Mislím, ne svađamo se, ali ima neslaganja.

Kako vi odreagujete?

Pa, svađe su dobra stvar, to znači da postoji i sukob mišljenja, a čim postoji sukob mišljenja, znači, i to tako treba da bude.

Kako se hranite? Da li dovoljno kvalitetno?

Nekvalitetno.

Šta? Kako to?

Prvo, nemam vremena da jedem, uvek mi nešto ispadne da moram da uradim, pa onda na kraju preskočím obrok, i neredovno se hranim. A što se tiče kvaliteta hrane, to je onako, recimo, neki srednji kvalitet. Znači, ne jedem jastoge, rakove i tako te stvari.

Da li ste često umorni?

Jesam, relativno često, ali to što sam umoran to je jedna stvar, a što ja moram da završim neki posao, to je druga stvar.

Posle 5.10. kako se vaš život promenio? Da li se uopšte promenio ili nije?

Jeste, promenio se, i pre svega bio sam vrlo opterećen novinarima koji su me, ono, danonočno tražili.

Da li samo naši ili i stranci?

Ne, i naši i strani novinari. To me je, onako, malo opterećivalo, mnogo više nego hapšenja. I baš sam se, ono, zasitio medija. Sada sam se već u međuvremenu, navikao sam se, mada se trudim da održim neki normalan nivo pojavljivanja u medijima, znači, ne dozvoljavam da se često pojavljujem. Da se malo odmorim od toga, jer je vrlo naporno raditi sa novinarima i tu ti treba maksimalna koncentracija, moraš da paziš šta pričaš. Ako dnevno daješ 5 intervjua, onda si zaista, to te umori.

Da li je u vašem životu bolje ili gore nego što je bilo? Sve u svemu?

Da li mi je sada bolje u životu nego što mi je ranije bilo?

Da.

Pa, otprilike mi je isto. Znači, ostao sam otprilike isto kao što sam i bio, nisam se obogatio.

Da li ste mogli?

Da, mogao sam, ali nisam se obogatio.

Ko vam je sve nudio pare?

Nudili su ljudi koji su se ulagivali bivšem režimu. Pare da i ne spominjem, pošto sam ih spominjao nekoliko puta u intervjuima, u medijima. Nudio mi je bivši gradonačelnik šta hoću, hoću li posao, pare, ili šta hoću, sve mi je bilo nuđeno.

Zašto to niste prihvatili?

Zato što ja na takve kompromise ne pristajem, nikada nisam ni pristajao. Da jesam, onda verovatno ne bih bio u Otporu.

Šta vama najviše smeta danas u sadašnjoj situaciji? Da li vam nešto smeta?

Smeta mi, to smo baš u poslednjem časopisu, ima jedna vulgarna strana, crtež sa cvetom i lizanjem dupeta. Smeta mi neiskrenost, smeta mi pokvarenost i prljavi potezi, niski udarci političara,

To su ovi novi koji su na vlasti?

Jeste, ovi novi. Smeta mi nesposobnost njihova da spovedu reforme, smetaju mi krađe u lokalnoj samoupravi...

Da li je to jedinstveni slučaj samo u lokalnoj ili o tome znate? Ili mislite da je u celoj državi?

Ne, to postoji u celoj državi. Sada konkretno pričam o mom gradu, o Subotici.

Vi ste jako dobro obavesteni. Šta bi vi promenili ovde u gradu? Šta bi prvo uradili?

Ja bih tu sve promenio iz korena. Ne bih dozvolio da se građani Subotice dele, makar ta politička elita ne sme da deli građane po nacionalnim pripadnostima, što je do sada radila. Ne bih dozvolio da se podstiču nacionalne strasti u sredini koja je potpuno mešovita. Koncept budžeta bih maksimalno promenio.

Kako bi promenili?

Mislim da mnogo više treba da se ulaže u omladinu, u mlade, u obrazovanje, u edukaciju. Znači, u osnovno i srednješkolsko obrazovanje, u nastavni kadar. Jer, iz škola nam dolaze neke nove generacije, ljudi koji će jednog dana vladati, i ako ga loše naučite u školi, onda će i oni loše vladati. Tako da bih tome mnogo više vremena posvetio nego izgradnjama fontana i bacanjem para na neke nepotrebne stvari, da bi neko skupljao političke poene. Mnogo manje para bih ulagao u neke čisto jendonacionalne institucije.

Kao što je na primer?

Srpski kulturni centar, Bunjevačko kolo, Hrvatski kulturni centar i Mađarski kulturni centar. Mnogo bi više para ulagao u neke inter- i multietničke projekte. Mnogo bih više ulagao u obrazovanje dece na maternjem jeziku, pre svega nacionalnih manjina. Mnogo više pažnje bih posvetio komunalnim problemima, jer se tu mnogo para uzelo i opralo preko tih samodoprinosna, posebno u Subotici. Konkretno mislim na infrastrukturu ovog grada koja je katastrofa. Grad koji se diči da je kapija Evrope, a da nema kanalizacije i asfalte u centru grada, to sebi ne sme da dozvoli. Mnogo više pažnje bih posvetio slobodnim medijima u

Subotici, jer jako malo ima slobodnih medija u Subotici. Jako mi teško pada da gledam te novinare koji su bili uz nas, znači, uz Otpor, sve vreme, kada je bilo najteže. I danas su oni isto na ivici neke bede, primaju neku mizernu platu. Oni novinari koji su služili bivšem režimu, sada služe novom režimu i isto tako dobro prolaze.

Znači, ljudi se nisu promenili?

Gde?

U organizacijama. Stari ljudi.

Pa, u Subotici jako malo promena ima. Znači, umesto SPS-a u lokalnu samoupravu je upala DS, i ona je zauzela tu neku srpsku opciju. I opet se vodi politika po nekom nacionalnom ključu, znači – Srbin, Hrvat, Mađar. To je ono što se meni ne sviđa.

Da li još ima izražen taj nacionalizam u Subotici?

Da, ima, ne samo nacionalizam, nego izražen i šovinizam, na sve tri strane.

Ko su najgori u tom smislu?

Pa, ne bih ja da izvlačim ko je najgori. Problem je u tome što jedan nacionalizam izaziva drugi, pa taj drugi izaziva treći, i onda se sve tako veže. I to treba iskoreniti, i sve 3 strane, ili 4, 5, koliko ih ima, i onda početi graditi jedan novi način mišljenja.

Jel' to može iz dana u dan?

Ne može. Potrebni su potpuno novi ljudi koji bi to mogli raditi. Ova politička elita to ne može da uradi. Politička elita je već podelila ljude. Ova elita sad ne može da ih pomiri.

Šta mislite o događajima u Tehničkoj školi? Da li znate o tome nešto?

Znam, kako ne bih znao, znam mnogo. Ja sam kontaktirao Fond za humanitarno pravo, i juče su oni bili u Subotici. Nataša Kandić nije mogla doći jer je van zemlje, pa je došla njena zamenica. To je posledica 12 godina politike koja se vodila na ovim prostorima, gde je jako mnogo ljudi pobeglo iz ove zemlje, a došlo jako mnogo nenormalnih ljudi. Došli su ljudi koji su, pre svega, iz Bosne i Hrvatske.

Kako se oni ponašaju? Da li se uklapaju? Da li se trude?

Jako, jedan deo se ne uklapa, i po mnogima je to bio jedn isplanirani potez bivše vlade, da se izvrši neka neprirodna asimilacija manjina u Vojvodini. Odnosno, da se poveća broj neke druge nacionalne grupacije u Vojvodini, na šta su nacionalne manjine odgovarale tako što ili su bile uplašene, ili su jednostavno otišle iz zemlje, da kažem, u te matične zemlje. I tu je Vojvodina donekle hendikepirana, na neki način. Većina njih se nije snašla, jer većina njih pokušava da prilagodi sredinu njima, a ne da se oni prilagode sredini. I tu nastaju ti neki nacionalni razdori. S tim da, recimo, konkretno su Srbi dolazili, evo, sad o Srbima ću da pričam, da je bilo jedno 5% ekstremnih Srba u Subotici, došlo je još jedno 5.000, došlo je još jedno 15.000 izbeglica, koji su, normalno, frustrirani time što su doživeli tamo. Tu frustraciju prebacuju tu. I onda ispada da u Subotici ima preko 20.000 frustriranih ljudi, nacionalno-šovinistički opredeljenih Srba, koji uopšte ne podnose drugo, što nije srpsko. Naravno, postoji i određena grupa Hrvata koji su isto veliki nacionalisti, tako i Mađara, čiji se nacionalizam pojavio onog momenta kada se pojavio i srpski nacionalizam, kao reakcija na taj srpski nacionalizam. I sve to ne vodi nekom pozitivnom smeru.

Da li čitate novine?

Da, čitam.

Koje?

Razne. Čitam i Vreme i NIN, i Blic, da kažem, bavim se takvim poslovima. Kad god mi jave da se negde nešto pojavilo, onda uzimam te Subotičke novine. Jednostavno, sve čitam.

Strane?

Pa, čitam i strane, mađarske.

A koje kanale gledate na televiziji?

Gledao sam B92, gledam pomalo RTS, znači, tu ne gledam samo ono što mi se sviđa, nego sve, da bih pokupio sve konce i konopce, da bih imao neku sliku pred sobom, kako mediji funkcionišu.

Kako znate ko laže, a ko ne laže?

To je sad neka vrsta iskustva. Imam to neko iskustvo da znam kako se neke stvari mogu propustiti kroz sito, kako se neke stvari analiziraju, kako ne. Imam iskustva sa novinarima, pošto sam se jako puno družio sa njima, i radio sam taj posao koji sam radio, bio sam i na Radiju Subotica kao urednik, onda imam i tu neko iskustvo, i znam kako se neke informacije mogu profilterisati, kako ne, na koji način, tako da mi ta sfera nije toliko nepoznata.

Da li ste zadovoljni sa subotičkim radiom i televizijom?

Sa svim radio stanicama ili samo Radio Subotica?

Samo Radio Subotica.

TV Subotica je katastrofalan, i mislim da je to jedna od najlošijih TV stanica u zemlji što postoji. Pre svega mislim na program, na uređivačku politiku, na neprofesionalnost novinara, na nesposobnost rukovodećeg kadra, nesposobnost da sve dovedu u red.

Da li su tu smenjeni ljudi?

Veliki je broj koji je ostao iz starog režima. Znači, sve to kad se skupi je jedna negativna ocena, i tu bi trebalo apsolutno iz korena da se promeni. Znači, oni nemaju ni neki marketing kojim bi mogli privući pažnju Subotičana da gledaju, kao da je to neka dobra televizija koju treba gledati. Ništa ima kulturni program previše bogat. Jednostavno, to nije profesionalno. Radio Subotica ima loše, ima dobre strane. Radio Subotica je izveštavala još pre 5.10.2000, prvo, sve što se dešavalo, sa nekim manjim ili većim cenzurama. Najmanje sam problema imao sa mađarskom i hrvatskom redakcijom, najviše sam imao sa srpskom, koji su najviše cenzurirali i koji su se najviše bojali. Tu postoje novinari koji su neka starija generacija, koji su ljubomorni na svoje položaje i ne dozvoljavaju mladim ljudima da uđu u taj radio, i ne dozvoljavaju da se ne unese ta neka nova energija, da se napravi dinamičniji radio, da se bavimo zaista konkretnim temama, problemima. Znači, izbegavaju neke osetljive teme koje se dotiču lokalne samouprave, lokalnih političara. To treba da se malo zaokrene, da se, ako treba, namaže nekim fluorescentnim bojama, pa da to ispadne, ipak to nije baš tako. Znači, postoji neka cenzura, ne bih rekao da je maksimalna, i pre je postojala, ali ne prema nama, ali sada postoji. Znači, ne puštaju baš sve, i ljute se na nas. Kasina žena je tamo urednik na mađarskom, pa nešto nas u zadnje vreme i ne voli. U srpskoj redakciji, ona je vrlo šarena, znači, tu ima i socijalista, julovaca i radikala, i dosovaca, odnosno onih koji su i članovi i tako da su oni vrlo šarenoliki i vrlo nedefinisani, sada već i vrlo neprofesionalizovani prema svom poslu. Misle da ako imaju 50 godina, da su oni sada neki ne znam kakvi genijalci. Znači, tu nema neka zdrava konkurencija nego uopšte tako se ponašaju, ili da je njihova dedovina, niko ih ne može skinuti. Ne postoji taj sistem odgovornosti – postoji, ali nije na nekom dovoljnom nivou. I ne postoji dovoljno mladih ljudi da rade, da bi tu radio stanicu učinili dinamičnijom, zanimljivijom, najslušanijom.

Kako ste doživeli 5.10?

U zatvoru.

Pričajte mi malo o tome.

Navikao sam ja na to, tako da 5.10. nije za mene bio ništa posebno. Nisam ja znao šta će se desiti 5.10, tako da sam ja bio hapšen pre toga i 10 puta. To mnogi ne znaju, misle da mi je tada bilo prvi put.

Kako su se policajci ponašali prema vama?

Uplašeni su bili dosta. Policajci su bili, onako, uplašeni, inspektori, odnosno bezbednjaci takođe. A u zatvoru su isto tako bili u panici, nisu znali šta da rade.

A danas, policija? Da li se promenila?

Promenili su se neki ljudi, ali se suština nije promenila. Znači, sistem funkcionisanja policije i način razmišljanja je ostao mnogo sličan kao što je to bilo pre 5.10. i u tom pravcu se nije mnogo promenilo. Državna bezbednost se uopšte nije promenila, to je potpuno ostalo isto u Subotici. U policiji su krenula neka pozitivna pomeranja, ali je sve to vrlo jalovo.

U policiji moraju da se izvrše sistemski promene, mora da se prime novi ljudi koji imaju potpuno drugi način razmišljanja. U policiji ima jako mnogo alkoholičara, jako mnogo ljudi koji ne znaju da rade svoj posao, koji su 1000 puta prekršili svoja ovlašćenja, koji nemaju odgovornost prema tome šta rade, koji su polupismeni, koji ne znaju da pričaju dva jezika.

Da li mislite da svaki policajac mora da priča dva jezika?

Jeste, u Subotici mora da razume bar taj drugi jezik, to je jedna osnovna i najbitnija stvar koju bi mogli. Ima jako puno izbeglica, jako malo Subotičana koji rade u policiji. Velika većina policajaca ne oseća mentalitet Subotičana, i jednostavno ne može da se uklopi. Zato postoji taj veliki jaz između građana Subotice i policije.

Da li mislite da je samo Otpor bio vođa svih tih događaja? Ili su i neki drugi ljudi pomagali u organizaciji?

Ne, mnogo je ljudi pomagalo u organizaciji koji su želeli da ostanu anonimni, zbog svojih poslova, porodica, zato što nisu hteli tako da se iznose u javnost, da im se spominje ime. Ima, znači, jako puno mojih prijatelja i pojedinaca, koji su bili u političkim strankama, u tim opozicionim, novinare koji su tada radili, da kažemo, pod znacima navoda, nezavisne medije,

U kakvoj Srbiji bi voleli da živite?

Ja bih voleo da živim u pokrajini Vojvodina, ili u federaciji Vojvodina, u državi Srbiji, ako je moguće živeti u državi Srbiji. Znači, ako ta država Srbija opet ne bude imala neke nove sukobe, netrpeljivosti i netolerantnosti. Onda ne bih voleo da živim u takvoj Srbiji, onda bih voleo da živim u jednoj tolerantnoj evropskoj Vojvodini. Koje je pitanje? U kakvoj bi želeo državi da živim?

Da.

Pa, u državi u kojoj ne bi bilo opasnosti od novih ratova, sukoba.

Da li se bojite novog rata?

Ne bojim se ja više ničega, ali ne bih voleo da ponovo to bude. Mislim da bi to bila katastrofa za ovu oblast, da bi pored tih par stotina mladih koji su otišli, da bi otišlo još par stotina hiljada, i da bi ovo ostala jedna penzionerska država. Ja sigurno neću da ostanem u još jednom ratu. Znači, nadam se da neće ići u tom pravcu sve, ali ja definitivno nemam nameru da učestvujem u nekim glupostima koje iniciraju možda neki novi političari.

A šta mislite o potezu Čanka?

Svako ko ima malo više osećaja i ko je pratio ova politička dešavanja u proteklih 10 godina je to prijalao, da neko konačno kaže za ove stvari pravim imenom. Mislim da Čanak ima, bez obzira da li ja volim ili ne volim, moralno pravo da tako nešto kaže. Možda nije u redu da jedan predsednik Skupštine psuje, mislim da je izašao jedan gnev iz njega koji se nagomilavao 10, 12 godina. Čanak je jedan od političara koji je bio dosledan od 90-ih godina do dan danas. Očigledno da je bio dosledan u svom programu, u zahtevu u načinu delanja. Jedna autohtona autonomna vojvođanska stranka. Za sve što je on rekao tamo, kada je pljunuo i u tom svom monologu je rekao što je istina i još mnogo toga stoji. Međutim, voleo bih da je on to doista i iskreno mislio. Bojim se da tu ima malo i političke igre, koja je malo i prljavija, i pokušava na jedan prljav način da utiče na emocije onih koji su vezani za Vojvodinu. Inače, ideja i to zbog čega se on pobunio je sasvim u redu.

Da li imate poverenja u banke?

Sušтина je u tome da ja verujem ljudima iz G17, koji su preuzeli deo finansija i NBJ, koji su ušli u Vladu. Imam i neke rezerve, ali u nekim stvarima zaista i verujem. Mislim da su to ljudi na kojima treba da se oslanja naša zemlja, posebno u daljem toku sprovođenja tih reformi, zato što boljih od njih nema, u to sam siguran. I u tom smislu, ako im ne verujem, mislim da bih trebao da počnem da im verujem.

A da li su u svojim programima što su nudili posle 5. 10...

Ko?

Ova nova vlast.

Mislite na DOS?

Da. Da li su sve što su nudili i obećali?

Ne, jedan deo stvari je ispunjen, veliki deo nije ispunjen.

I šta mislite vi o tome?

Mislili da su u mnogim stvarima prevarili narod. Onaj segment što su preuzeli ljudi iz NVO G17, to još i funkcionise, vrlo dobro, ili mnogo bolje nego što je nekad funkcionisalo. Ipak je bolje, živimo u drugačijim okolnostima nego u kojima smo živeli pre 5.10.2000. Međutim, problem je u tome što je jako puno toga obećano, a jako malo je ispunjeno.

A šta najviše?

Obećana je vlada eksperata, a mi imamo vladu političkih lidera. Obećane su sistemske reforme, obećano je donošenje 11 sistemskih zakona, koja još ni dva nisu izglasana. Mnogo više vremena se troši na međusobne svađe između stranaka DOS-a, nego da tu energiju ulože u borbu protiv kriminala, protiv korupcije, protiv onih koji su nekada bili na vlasti, koji su se obogatili za 10 godina.

Da li ima korupcije u novoj vlasti?

Da, ima mnogo. Manje nego što je bilo u staroj, ali ima korupcije, i to u velikom obimu. Mi smo i dalje zemlja od onih jačih što se tiče korupcije, i dalje smo među vodećima u svetu.

Da li je ova vlast bliža narodu? Da li uvažava narode?

Njima jedan deo naroda veruje, jer nema kome drugom da veruje. Odnosno, oni stvaraju sliku u medijima da ne postoji alternativa, da su oni jedina alternativa. Ili u ljudima postoji taj neki strah, jednostavno, hvataju se za ono što je bolje nego ranije. I to je jedna psihološka tortura. Znači, ljudi stvarno veruju da stvarno nema boljih od ovih, i mi sad moramo da budemo sa njima.

Vi verujete u to?

Ne, ja pričam o ljudima.

A mene interesuje vaše mišljenje.

Ne, ja se krećem u krugu tih ljudi, ja poznajem većinu lidera od tih političkih stranaka. I mnogo jače ljude od njih – poznajem mnogo ljudi iz sveta, i čujem informacije i iz sveta i izunutra, o mnogim ljudima našim. Mnoge informacije imam o našim političarima, mnogo toga znam što bih više voleo da ne znam, jer me samo čini nervoznijim. I naravno, i u neke ljude verujem kao pojedince, ali ukupno u DOS ne verujem.

Dokle će opstajati ta integracija?

Dok god oni imaju interesa, dok god ih novac bude držao, dok god svako može da uzima svoj deo iz te neke kase, dok god budu mogli da kontrolišu novac i da koriste za svoje lične i stranačke svrhe, biće zajedno. Kad već jedan ne bude dobio svoj deo kolača, mislim, neka veća stranka iz DOS-a, izaći će.

Koja stranka?

To sve zavisi od njih. Ja nisam u DOS-u. Znači, postoji tendencija da izađe neko, možda Liga, i DSS, i NS, znači, one stranke koje nisu dobile svoj deo kolača.

Zašto se raspala bivša SFRJ?

Zbog srpskog i hrvatskog nacionalizma i ekstremizma.

Koji nacionalizam je bio jači?

Koji je posle izveo sukobe mnogo većih razmera, nove ratove. Ta dva nacionalizma se hrane jedan drugim i ne može se proceniti koji je jači. Oni su jedan drugom potrebni, i bili su potrebni da bi se desilo to što se desilo.

Kakvi su Srbi kao narod?

Pa, ima raznih. Ne može se generalno reći kakvi su kao narod. Možemo pričati o pojedincima, a kao o nekoj grupi ne bih voleo da pričam. Mislim da ne može da se kaže. Ima loših, ima dobrih, ima srednjih, ima normalnih, ima proevropski orijentisanih, ima konzervativnih, ima neobrazovanih, ima obrazovanih...

Da Milošević nije bio na vlasti, 10 godina otprilike, da li bi došlo do svega ovoga?

Onda bi bio neki drugi Milošević, koji se ne bi zvao Milošević nego bi se zvao neko drugi, ali nije reč o pojedincima nego o načinu i metodu rada, o načinu delovanja i o ideologiji. Više se radi o metodama: mogu ja da budem nacionalista, ali ne moram da vodim rat sa njim, mogu da se dogovorim. Taj srpski i hrvatski nacionalizam se možda mogao zakočiti, jer je svako galopirao, ali ti problemi nisu mogli da se reše na civilizovan način. Mislim da je tu bio problem što su se tu uplele neke strane zemlje.

Koje?

EU i Amerika. I u nekim segmentima su podstakli taj nacionalizam, i oni su ga hranili, znači, i spolja i iz iznutra. I umesto da se dogovori miran razlaz, ispao je rat, a najveći krivac za te ratove je ipak Milošević, jer je on jedini bio za federaciju, svi su bili za konfederaciju, i vrlo je bio tvrdokoran.

Ko treba da sudi Miloševiću? U zemlji ili Haški tribunal?

Uopšte ne treba mi više da se bavimo Miloševićem ili njegovim suđenjem. Mnogo je bitno da njega više nema. Međutim, jako je bitna činjenica da njegovih ljudi još uvek ima. Njegovi ljudi još uvek ne mogu više politički da funkcionišu. Mislim da bi trebalo, kao što je bio slučaj sa nirnberškim procesom, da bi trebalo zabraniti rad pojedinim političkim strankama i ljudima iz pojedinih političkih stranaka, jer oni ne mogu više da donesu ništa dobro ljudima. To možda nije demokratski, ali na duže staze je i te kako zdravo za narod.

Od kojih zemalja mi možemo očekivati pomoć?

Mislim da bi pre svega trebali da se oslonimo sami na sebe, na naše resurse, da ih na najbolji način iskoristimo.

Kada bi vas neko pitao – ko ste vi, šta ste – šta bi prvo odgovarali?

Rekao bih svoje ime i prezime.

A posle?

Zavisi šta bi me pitali. Rekao bih čime se bavim, i šta sam po profesiji, i koji mi je posao.

Nacionalnost?

Pa, to nikad ne pričam. Mislim da je to najmanje bitna stvar. Mislim, kada me neko pita šta sam, mislim da je to najmanje bitno, šta sam po nacionalnosti, jer ja sam iz mešovitog braka, i glupo je posebno decu iz mešovitog braka pitati šta su po nacionalnosti.

Da li ste ponosni što ste Jugosloveni? Da li odlazite u inostranstvo?

Prvo to pitanje jugoslovenstva.

Mislim državljanstvo da imate, a ne mislim sada na nacionalnost.

Ne ponosim se baš preterano time što sam Jugosloven. Mislim, nisam nešto posebno uzrujan, niti sam nešto puno hendikepiran što sam Jugosloven, niti sam nešto mnogo ponosan. Mislim, nemam nešto da se ponosim, ako treba da se ponosim na Vukovar i na Dubrovnik, onda nisam nešto ponosan. Ponosan sam što sam Subotičanin, što sam Vojvođanin.

Posle 5. 10. da li se promenilo mišljenje država, inostranstva, o Jugoslovenima?

Ima i pozitivnih i negativnih pomeranja, zavisi u kom segmentu. U segmentu ekonomije ima pozitivnih mišljenja, jer je G17 odradila jedan dobar posao, i u tom smeru ima pozitivnih pomeranja i pozitivnog mišljenja. Što se tiče političke slike, nakon 5. 10. je bila vrlo pozitivna, od spolja je bilo vrlo pozitivno mišljenje prema nama. Međutim, mislim da se ta slika ipak malo pogoršala, posebno posle onih svađa, posle loše sprovedenih reformi, posle mnogih negativnih pojava koje su se pojavile u vlasti, neprihvatanjem nekih civilizovanih zapadnih principa i zakona, nepromenjenog sistema, načina razmišljanja, lošeg sprovođenja ili nesprovođenja reformi, u svim segmentima društva.

Valjevo (VA-8)**žena, 38 godina, medicinska sestra**

Da li vam porodica mnogo znači u životu, i da li probleme članova rešavate zajednički?

Porodica mi mnogo znači, i bez nje bih sigurno bila niko i ništa. Bez nje bih bila izgubljena. Bitni i važni problemi su uglavnom poznati svim članovima porodice. Uglavnom probleme rešavamo zajedno.

Da li je vaša profesija adekvatno vrednovana u našem društvu?

Nije uopšte vrednovana, ni moja ni uopšte svim zdravstvenim radnicima. Čini mi se da plata nema nikakvog smisla.

Kako zarađujete za život, imate li dopunskih izvora?

Za život se snalazimo kao i svi drugi. Znae kako se domaćice snalaze. Kuvaju, mese, spremaju. Da razvuku, što više da imaju. A dopunske delatnosti imam, jer da mi toga nema, ne znam kako bi se opstalo. Radim u bašti, kući. Pomažem mužu koji je auto-prevoznik u njegovom poslu. Pored mene, pomaže mu i sin i svekar. Kad je potrebno da se okrpi guma, opere kamion, kablovi, akumulator. Kad on ide na put, onda se mesi i pakuje. Bavimo se poljoprivredom, imamo baštu. Gajimo kokoške, imamo svinje... Živimo na periferiji i to je velika cena koju plaćamo. Daleko smo od grada, i dosta trošimo na gorivo. Kola su zaista potreba i nisu više luksuz. Ali što živimo na periferiji grada, to nam omogućava i dopunski izvor prihoda, pored plate i penzija koje imamo.

Da li biste u životu radili i neke poslove koje ne morate sada da radite?

Kad bi bila u pitanju egzistencija, ili opstanak porodice i potreba da se deca školuju, verovatno bih radila sve poslove gde mogu da zaradim. Prala bih prozore, tepihe, gledala neku stariju osobu, pomagala u kući. Sve bih radila što nije protiv zakona i što nije kriminal.

Šta biste najviše voleli da radite u porodici, i da li smatrate da će za vas i vašu porodicu uskoro biti bolje?

Volela bih da i dalje radim ono što radim, ali uz mnogo manje dodatnih poslova koje trenutno obavljam uz posao medicinske sestre. Želela bih da bude bolje i, normalno, očekujem. Ali u neko dogledno vreme ne očekujem da će se nešto uskoro promeniti na bolje.

Da li ste zadovoljni kvalitetom života? I kako izgleda jedan vaš dan?

Kvalitetom nisam zadovoljna, delimično. A moj radni dan traje između 18 i 20 časova.

Da li pomažete deci u njihovim školskim obavezama?

Moja je sreća što su moja deca dobri đaci. Za sada. Sin je prilično dobar đak i njemu sestra pomaže. Ona je srednjoškolka i odličan je đak. Ja njoj zaista ne mogu ništa da pomognem, i kada je potrebno onda se traži profesor. Ono što je najcrnje, profesori decu kroz školu gledaju preko svojih roditelja, šta su oni, ko šta radi... I tako, čini mi se, i ocenjuju. To deca otvoreno pričaju.

Da li se uzajamno posećujete i pomažete sa rodbinom i prijateljima?

Posećujemo se, ali sve manje i manje. A pomažemo se i u komšiluku i sa rodbinom. I postoji nešto što jedni drugima moramo pomoći. Gde možemo, kad je nešto stani-pani, onda se svi skupimo. I mora da se odradi i nama i njima. Imamo i prijatelje, ali jako malo...

Valjevski kraj je poznat po svetkovinama, ispraćajima u vojsku, svadbama, sahranama... Da li se u tome preteruje?

Tu se jako mnogo preteruje, i mislim da bi tu mnogo šta trebalo promeniti. Te glomazne i skupe poklone. Ogromne svadbe. Ja mislim da nijedna nacija na svetu nema takve običaje. I toliko praznika. A posle svih tih svetkovina se jedva živi i preživljava...

Da li se na tim susretima sa prijateljima i rodbinom dodirnete neizbežne teme politike?

U zadnje vreme vrlo malo pričamo o politici. Ali politika se bavi nama, a ne bavimo se mi njom. Ali, izgleda na svakom koraku što je bila odlika prethodne vlasti, izgleda da nova vlast nije shvatila. I stalno dođete u situaciju da čujete nešto o mitu i korupciji.

I najlakše je kada se te priče ne dotaknete. Jer normalnom čoveku ne može biti svejedno, kada nešto čuje ili nešto sazna.

Koliko je zapravo nova vlast nova i ima li neke promene u odnosu na staru vlast?

Čini mi se da vlast nije mnogo nova, jer velike promene nema. Promene su što su oni prošli, na izborima. Ali nisu shvatili da ih je narod birao. Jer narod je jako želeo promene. Svi smo želeli promene, da nam bude bolje. Neko na ovaj, neko na onaj način. Čini mi se da nova vlast nije shvatila da je uzela vruć krompir u ruke. A nije shvatila da treba drugačije da se ponaša. Došla je na tešku situaciju, a radi istu stvar kao i prethodna vlast. I pravi iste greške.

Da li nova vlast uvažava više zahteve međunarodne zajednice, ili svojih građana?

Pa, čini mi se da se tu uopšte nije snašla. Čini mi se da nova vlast ispunjava želje međunarodnoj zajednici, a mi smo negde ispod nogu, čini mi se.

Da li je nova vlast sklona bogaćenju i da li je spremna da se odrekne privilegija koje je koristila prethodna vlast?

Pa čini mi se da se niko ne odriče nikakvih privilegija. Iz prethodne vlasti, ko god je došao do vlasti, niko se nije vratio na svoje radno mesto, odakle je otišao. Privilegije su sve korišćene. Izmišljena su neka nova radna mesta, funkcije. Sigurno su podmitljivi. Jer vidi se u našoj opštini, u našem gradu. Šta neki ljudi rade, to nije obelodanjeno i ne može niko ništa da kaže. Niko ne može nikoga da optuži. Ali čini mi se da će brzo stići gde su i ovi stigli, ovi prethodni. Ali jako mi je žao, jer smo želeli promene i očekivali smo da će opet doći pravi ljudi. Ali izgleda da smo na istom.

Pomenuli ste promene, da li se nešto u vašem svakodnevnom životu promenilo posle 5. oktobra prošle godine? Na bolje ili na gore?

Pa, skoro ništa. Jeste samo to saznanje i osećaj, da je nova vlast i da su došle promene. Šta nam se promenilo? Obaveze moramo sve da izmirimo, a kako nam je, vidite i sami.

Šta vam najviše smeta posle godinu dana?

Najviše mi smeta što su neki ljudi na istim mestima. Neki su se brzo prestrojili, opet su na vrhu i opet rade iste stvari. Neka preduzeća, konkretno u našem gradu, koja su bila povlašćena od prethodne vlasti, evo ih i sada. Ipak, nezvanična priča ima da su čašćavali čelne ljude u opštini. I sada, prednjače u gradu i dobijaju poslove, koje ne može niko da dobije. A svi smo u istim zakonskim obavezama prema opštini, prema državi. Šta smo dobili promenama? Samo imena.

Da li ste vi lično učestvovali u protestima pre i oko 5. oktobra?

U protestima jesam. Bila sam nezadovoljna što nisu priznali naše glasove. Pre 5. oktobra nisam. Želela sam uvek promene. Ali moj način protesta i revolta bio je drugačiji. To što nisam ranije šetala, ne znači da nisam želela promene. Ali mislim da i ovi koji su šetali nisu mnogo dobili. Ili pocepane cipele, ili prehlade. Ili poniženje na ulici. Ja sam svoj revolt izrazila 5. oktobra, i niko me nije naterao, sami smo hteli. Organizovali smo se u preduzeću, i išli smo, pa šta bude.

Zašto je po vašem mišljenju pao Slobodan Milošević, i da li je to dobro ili loše za celokupnu situaciju?

Pa verovatno zbog loše politike. I mislim da je mnogo verovao vrhu i čelnim ljudima oko sebe. Mislim da je jako malo oslušnuo šta narod misli, i šta obični ljudi misle. Oni su u stvari zbog nas, oni vladaju zbog naroda. I predstavljaju narod. Tako da nikada nisu pitali kako običan i normalan čovek živi.

A kako je običan čovek živio u proteklih 10 godina, i šta je vama najviše smetalo u tom periodu?

Moja deca su doživela da im otac ide dva puta u rat. Svi smo jako teško to podneli, konkretno moja porodica. Ne kaže se džabe u narodu – Nekom brat, nekom rat. Neke porodice oko nas su pravile biznis.

Ko se zapravo obogatilo u poslednjih deset godina?

Čini mi se jako loši ljudi, jer su sebi dozvolili da uđu u prljave poslove, da se bave nezgodnim stvarima. Švercom, oružjem... Ono sve što je bilo namenjeno urobi i hrani kao pomoć narodu, to je sve išlo i prodavalo se. Onda vam je sve jasno ko se obogatilo. Jako loši ljudi.

Da li se nešto promenilo u ustanovama posle 5. oktobra? Konkretno, u vašoj ustanovi, koja je od vitalnog značaja za naše društvo?

Tu se nije mnogo promenilo. Kao što se i ranije gledalo da li je dete od direktora, i tako se deca i ocenjuju. I jako mi je žao. Ja sam puno verovala prosveti. I nadala se da će se posle ovoga zvesti neki red, i da će biti sasvim drugačije. Jeste da su našu zemlju zakačili ratovi, kriza, izbeglice, pad standarda, blokada. Ali žao mi je što se tu ništa nije promenilo.

Da li se u prosveti dešavaju mito i korupcija, i da li su učenici svesni šta se dešava?

Pa mislim da decu i tu ne može niko da laže. Deca jako brzo osete ako je neko pored njih imao dobru ocenu, a imao isto znanje ili slabije. Odmah ispričaju. I isto tako mislim da su podmitljivi. I da to mnogi ljudi rade. Ne znam zbog čega to sebi dozvoljavaju prosvetari. Trebalo bi da su to obrazovani ljudi, i ljudi koji vaspitavaju našu decu. I trebalo bi da se pozabave time. A ne samo gledaju da ispredaju lekciju, ispituju putem pismenih vežbi, a posle kom obojci, kom opanci. Ako mislite da vašem detetu pomognete, vi morate plaćati dopunske časove i spremati ga. Konkretno, moje dete se sprema iz dva predmeta, iako je odličan đak, jer da bi zadržala taj status mora da se sprema. Nikad nismo nikoga podmitili do sada, a ne želim ni dalje. Želim da moje dete ima znanje. Plaćam joj čas da nauči, a ne plaćam profesora da joj da ocenu.

Ko je profesora preporučio?

Preporučila su deca koja su isto tako prošla. Stariji učenici koji su prošli kroz školu, kroz isto to. I preporučili su nekoga za koga su oni mislili da je najbolji. Međutim, ja smatram da profesor koji predaje ima dobro znanje. Da njih stvarno život tera da spremaju decu, dodatno zarađuju. Da li je neophodno da se odličan učenik dodatno priprema iz predmeta za koji ima odličnu ocenu, da bi održao svoje znanje. To mi nije jasno.

Da li je profesor koji sprema iz iste škole?

Na žalost, jeste.

Recite mi, kakva je situacija u zdravstvu?

Isto jako loša i slična onoj u prosveti. Kad bi malo naši rukovodioci, direktori i glavne sestre, svakodnevno došli i videli malo kako se radi i u kakvim uslovima. Oni su odavno postali rukovodioci pa su zaboravili kako i u kojim uslovima su oni radili. Ljudi u zdravstvu su još nezadovoljniji i razočarani. Svi pacijenti očekuju pomoć kad dođu kod vas, a vi nemate čime. Revolt je i na jednoj i na drugoj strani. Ljudi su nezadovoljni jer malo usluga mogu dobiti u društvenim ustanovama, i to uz plaćanje participacija. S druge strane, ako odu u privatne ordinacije, imaju svu pažnju. Maltene samo što im kafu ne skuvaju. Lepo vas prime, razgovaraju sa vama. Prime vas ljudski, kao što bi trebalo da bude primljen bolestan čovek.

Da li ima slučajeva da doktori rade na „duplim stolicama“, privatno i u državnoj službi?

Toga ima, i to jako mnogo. Moralo je do toga da dođe, kao da je to neko smišljeno uradio, da bi osiromašio državne firme u Srbiji. Da bi ljudi jednostavno morali da idu tamo gde ima materijala. Ko ode kod privatnika, dobiće uslugu, ali će je debelo da plati.

Kakva su vaša iskustva sa šalterima i sa onima što sede iza njih?

Čini mi se da je situacija ista. Ti ljudi koji sede iza odrađuju svoj posao. Ali isto kao što je i ranije bilo, i sada je. Uvek vidite da neko neke papire muva. Uvek dvoje, troje preko reda završi posao, neko overi, proveri, plati preko reda. Navike su ostale iste.

U kakvoj biste vi Srbiji želeli da živite?

U ovakvoj, ali sa mnogo većim redom i disciplinom. Kada bi se svi manje bavili svim sporednim stvarima, bilo bi nam svima bolje.

Kako stoje stvari sa sindikatom u vašoj firmi, i da li on može da zaštiti vaša prava? Da li se plašite otkaza?

O otkazu nisam ni razmišljala. Sindikatu više ne verujem. Izigrali su nas, toliko puta, da ja više ne znam kome više služi taj sindikat. Kod nas ima dva ili tri sindikata. I ne znam čemu pare služe, koje se odvajaju za sindikat. Za osamnaest godina, koliko radim, ja ne znam sindikat šta je uradio za naše radnike, za nekoga kome je potrebna pomoć.

Da li ste i pre 5. oktobra osećali strah?

Pa, plašila sam se šta će sada biti. Jer svi smo želeli promene. Plašila sam se dokle će ovo da se produži, ako ne dođe do promene. Međutim, sada, žao mi je za sve što se dešava. Nisam veliki optimista, jer čini mi se da je sve ostalo isto. Da li to neko namerno koči? Da li je to jako teško? Da li su jake veze i koreni ostali, od prošlog režima, da teško ide? Raduje me što se jedino svet otvorio, što su nam sankcije skinute. Vidim da naš predsednik i članovi delegacije idu po svetu. I nadam se da će od toga biti bar nešto. Da nas svet prihvati i prizna i da krenemo u neke veze i poslovne poduhvate, da se obnovi malo proizvodnja, jer u svemu tome proizvodnja ne postoji.

Kakva su vaša iskustva sa policijom, da li ste imali susret sa njima?

Nisam imala susrete. Nisam imala ni potrebe. Inače, poznajem jako malo ljudi koji rade u policiji. Nemam nikakva iskustva sem onoga što se čita u štampi. Vidite da su izgleda svi učučeni u to, da su svi podmitljivi, da nam posle bude žao.

Ko je jači, mafija ili policija, i da li su oni u sprezi?

Mislim da su u jako velikoj sprezi. A verovatno su jaki i jedni i drugi. Mnoge stvari ne mogu da se obelodane ili se kriju. Nestane čovek, pa nemate pojma gde je. Jako je velika sprega među njima.

Imate li poverenje u sudove, da li smatrate da se možete zaštititi sudskim putem?

Ne bih volela da je tražim i da se nađem u toj situaciji. Ali čini mi se da sve manje ljudi veruje sudu, jer kada vidite da neko počinio zločin, a posle 2, 3 meseca ponovo ga vidite na ulici, da se šteta kao da se ništa nije dogodilo. Smanje mu kaznu ili ga pomiluju, ili ima neko ko ga štiti. Ili ga vidite na slobodi, on izdržava pola kazne. Kako onda možete verovati sudu?

Da li smatrate da direktori imaju prevelika ovlašćenja?

Velika i prevelika imaju ovlašćenja. Primaju koga hoće, otpuštaju koga hoće. I ne znam da li se ti ljudi koga plaše. Ne mislim da bi trebalo da se plaše, da li razmišljaju da od nekih njihovih odluka ispaštaju čitave porodice. Mislim da imaju i prevelika ovlašćenja.

Recite nam kako se informišete, koje televizije gledate i koje novine čitate?

Od novina čitam sve što mi dođe pod ruku – Blic, Glas, Novosti, Politiku. Kad ko šta ima na poslu. Jednostavno, ne kupujem redovno štampu. Nekada kada kupim, donesem kući, ali ne stignem od obaveza da je pročitam. Što se televizije tiče, najviše gledam Prvi program. Gledam i lokalne televizije našeg grada.

Možete li da uporedite lokalne i „velike“ TV programe?

Nama konkretno više odgovara lokalni program. Nas najviše zanimaju problemi našeg grada i okoline, jer tu živimo. Međutim, na programu RTS-a, koji se najviše gleda u Srbiji, beogradski problemi se stavljaju iznad svih. Šta nas briga, u suštini, što neka beogradska ulica nema vode. Zar i oni ne mogu imati neki svoj lokalni program? Jer ljudi koji žive po selima jako daleko, njih interesuje nešto drugo. Njih interesuje poljoprivredu, i jako je malo takvih emisija, posvećenih njima. A što se tiče programa, čini mi se da je prethodna vlast samo hvalila svoje poteze, da je svima dobro, da je u procvatu, da je super. A ova nova vlast, čini mi se da malo pusti i jednu i drugu stranu. Ona što kritikuje šta nije dobro, ali i ono što je dobro. Ali videćemo, to je samo početak.

Da li se Drugi dnevnik RTS-a promenio i kako ste ga vi videli u proteklih deset godina?

Pa, čini mi se da se malo promenio, bar za 30 ili 40 posto, ali mnoge stvari na Dnevniku su i dalje slične. Uglavnom, i dalje dominira politika: naš vrh šta radi, gde je, sa kime se sastaje. Mislim, koliko je dobro za naš narod da zna, toliko i nije dobro da zna svaki korak našeg predsednika. Našem narodu treba da radi svoj posao, da živi od plate. A ne da svaki dan sedimo ispred televizora i da gledamo Skupštinu. I gledamo sve i svašta...

Šta mislite o radu nove Skupštine?

To je više postalo smešno. Oni tamo prave cirkus od toga. Bilo je to i ranije, ja to nisam mnogo pratila, a ponekad kada odgledam bude mi žao što sam izgubila vreme gledajući to. Mislila sam da su ljudi koji odu tamo stvarno mislili što su tamo otišli. Da su otišli zbog naroda, da rešavaju neke probleme, jako bitne. Oni predstavljaju na 1000 građana, i svako od njih donosi značajne odluke. Šta mislite sada o ovom predlogu da muškarci rade do 63 godine a žene do 58, pa izgleda da mi moramo posle penzije da direktno idemo u groblje. Jer mladi ne mogu da se zaposle do 25-30 godina. To je smešno, šta se sve tamo čuje, šta rade, kako se jedni drugima obraćaju. Pa tamo u Skupštini su svi obrazovani ljudi. Ja mislim da tamo nema čoveka koji ima osnovnu školu. Bruka i sramota za kulturu i obrazovanje. Kako su ljudi tamo stigli? Mislili samo Skupština ima lekare, inženjere, ekonomiste, i ja sam mislila da će oni funkcionisati mnogo bolje. Toje nivo ispod svakog nivoa.

Da li je takva Skupština znak da nova vlast nije dorasla, ili je reč o opstrukciji starih snaga koje žele da naprave takvu situaciju?

Pa mislim da ima i jednog i drugog. Da ima i miniranja i opstrukcije od stare vlasti, a nova vlast se nije najbolje snašla. Ne želim da branim jedne i druge, ali sve ovo je jako loše i ružno.

Da li se lokalna vlast ponaša različito u odnosu na centralnu vlast? I da li tu ima neke razlike?

Ja mislim da je to isto i na lokalnom nivou. Jedni druge vuku, prijatelj svoje prijatelje. I to mi smeta što rade veze. Ako niste u nekoj partiji, vi ne možete naći posao. To nije, čini mi se, još dotle stiglo, jer se novi još nisu ukorenili. Ali ne možete nešto dobiti ili završiti ako niste u nekoj stranci koja vlada.

Koje su stranke u Valjevu na vlasti? Kakva je nova vlast?

Pa vlada DOS, i uz njih još neki. Ja mislim da su velike korene u Valjevu ostavili SPS... Ljudi su se samo prestrojili i promenili imena strankama. Ja mislim da je to još uvek njihova vladavina. Nova vlast iste greške pravi, kao i prethodna: isto se ponašaju kao da su u dogovoru i sprezi.

Da li nova vlast uvažava više zahteve svojih građana ili međunarodne zajednice?

Mislim da iznad svega stavljaju zahteve međunarodne zajednice. Ako sam dovoljno informisana, čini mi se da je sve iznad interesa naroda.

Šta mislite o Bogoljubu Arsenijeviću Makiju?

Čini mi se da je on imao želje kao i svi normalni građani. Mislim da je i on normalan, apsolutno. Mislim da je on u svoj toj masi bio ponet, kao i svi mi, želeći najbolje. Mislim da je izleteo iznad svih i da je zloupotrebljen i iskorišćen na neki način. Čini mi se da i on oseća neku slavu, u svojoj duši, što je došlo do promene, i da se ne snalazi sada u toj slavi. Čini mi se da bi trebao malo drugačije da se ponaša, razmišlja i radi drugačije.

Zašto se, po vama, raspala bivša Jugoslavija?

Mislim da se raspala samo zbog političara. Narod nije želeo raspad, a kamoli ovakav.

Zašto je došlo do ratova i da li su oni bili neizbežni?

Mislim da je raspad Jugoslavije mogao da se odigra i na drugačiji način. A bio je neizbežan jer su se u sve to uplele i strane sile. Zato je rata ipak moralo da bude. Ipak, za sve su krivi političari.

Ko je učestvovao u tom ratu, vojska, policija, paravojne formacije, pojedinci?

Tek sada shvatam da mi ništa nije jasno. Tada smo gledali tako. Mislim da je vojska imala stravične propuste, jer su dozvolili da stigne to oružje sa strane. Imali su snimke, znali su šta se uvezlo, šta je stiglo u zemlju. I vojni, državni vrh je sve znao, imao je konce u svojim rukama. Ali prave poteze niko nije povukao. A ljudi su ispaštali.

Ko je imao najveće koristi od rata?

Veliki broj ljudi je imao koristi od rata. Uglavnom politički vrh.

A ko je najviše izgubio u ratu?

Narod, porodice. Pogledajte koliko samo imamo invalida, koliko žiro-računa preko kojih ljudi traže pomoć, koji žive na ivici egzistencije, koji su ostali bez kuće, bez doma, bez porodice, bez ognjišta. Šta mislite, kako je njima. Koliko su oni izgubili. A oni koji su se obogatili više i ne znaju gde imaju račune, što u zemlji, što u inostranstvu. I na njima i na članovima njihovih porodica. Oni su obezbedili, čini mi se i svoje praunuke.

Da li ste vi čuli za neki zločin koji su počinili Srbi u prethodnim ratovima?

Bilo je mnogo toga što je pripisano Srbima. Ja lično ne znam i ne bih mogla da budem svedok, ni da tvrdim tako nešto. Ali, sve je moguće. Možda je to došlo do nekog revolta i do neke osvete. Ja lično ne mogu da stanem ni iza čega. Mislim da je mnogo toga Srbima pripisano i što nije bilo.

Ko je u ratu činio najviše zločina?

Mislim da su najviše zločina napravile paravojne formacije i one su najveći revolt izazvale, da ljudi prave to što su pravili: da muče, da se zakrvi u narodu. Možda je mnogo toga i vlast učinila. Kako se pričalo, mnogo se droge koristilo. Zato je i stiglo do čega je stiglo. Lično mislim da je vojska i narod najmanje zločina počinio. To su bila sve deca. A vojska i oficiri koji su trebalo da povedu narod i da stanu na stranu naroda, oni su napravili greške i izdali narod.

Rekli ste nam da je vaš suprug bio u dva rata. Kako je on podneo rat, i kako se ponašao kada se vratio iz njega?

On je to podneo, naravno, kao i svi drugi ljudi, sa strahom. Oni koji pričaju priče da se nisu plašili, sigurno lažu. A svi su se plašili. Oni tamo na ratištu, a plašili smo se i mi ovde. Stravične psihičke posledice su ostale. On dve godine nije bio za normalan razgovor. Ništa ga nije interesovalo. Uzme novine, samo ih drži, a ne čita ih. Kada se skupi društvo i započne bilo koja tema, on se zamisli i izoluje se. Izgubi se. Ne učestvuje u razgovorima, ne komunicira. Dugo mu je trebalo da se oporavi od svega i da zaboravi šta je video i šta je doživeo. Trojicu ljudi je sa ratišta odvezao u Beograd u besvesnom stanju. Svi smo tu oštećeni, ali pogotovu moj suprug kome je zdravlje bilo ugroženo. On je bio u Vukovaru u zimu 91. godine, u tom hladnom periodu. Drugo učešće u ratu mu je bilo za vreme NATO agresije na našu zemlju. Bio je tri meseca mobilisan zajedno sa svojim kamionom. Nismo tražili nikakvu naknadu za to. Ljudi koji su otišli iz radnog odnosa, sve im je bilo plaćeno. Rezervisti privatnici su morali sve sami da plate.

Kako gledate na NATO agresiju, i kako ste je vi doživeli?

Šta da vam kažem. Grozno smo doživeli. Teško. Svi smo se plašili. Sada gledamo i slušamo da je politički vrh uvek znao gde će i šta će biti bombardovano. Šta se u televiziji dogodilo. Na mostovima niko nije stradao. Zbog čega? Zar mislite da je to slučajnost, što niko ni na jednom mostu nije stradao?

Da li zločincima u ratu treba suditi?

Lično smatram da zločinci nisu ni svesni svog zločina. A treba im suditi kod nas i u našoj zemlji, jer su oni nama naneli velike nevolje i velike muke. Sve su nam upropastili. I zemlju i narod i standard, život i preduzeća, i dečju radost. Mnogo je dece zbog njih prošlo suze.

Da li Srbima treba neko pročišćenje?

Pa verovatno da je potrebno neko olakšanje duše. I jednostavno neka ispovest. Svak u svojoj duši nosi neku svoju težinu. Da li je mogao da pomogne ili nije. Šta je

moglo. Šta smo mi u stvari. Bili smo igračke, pijuni... I imam utisak da su svi znali za ovo bombardovanje. I sada kada gledate, sva ta agresija i to stradanje ispade kao crni humor, smejurija, u stvari. Neko je znao. Ali smo mi drhtali, gasili svetla. Sve po naređenju nekoga. Konkretno u našem gradu, dok predsednik opštine ne objavi da je pala bomba, niko drugi to nije smeo da objavi. Kod nas kada je i bilo ono pomračenje sunca, kao normalne prirodne pojave, od muve su pravili medveda. I od toga su pravili katastrofu. A kada nas je stvarno zadesila nesreća, tu su najmaanje bili oni koji su trebali da budu prisutni. Za sve su to krivi političari, 99%.

Šta je za vas međunarodna zajednica?

Čini mi se jedna velika sila, s kojom treba saradivati. A ne treba pristati na sve što zahteva. Jer oni misle ako imaju moć, novac i sredstva da mogu da sve stave pod noge. I na kraju će tako i uraditi.

Da li će na kraju sve biti onako kako Amerikanci hoće?

Ne bih želela da bude, ali možda velikim delom će biti tako.

Kako gledate na teroristički napad na Ameriku?

Ja lično mislim da je to nešto što su oni zaslužili za sve ove godine. Samo koliko su atomskih bombi bacili na nedužni narod, na decu... Da ne pričam o posledicama šta je bilo. Pa šta vi mislite, da će ceo svet većito da čuti i da trpi, i da pusti da Amerika radi šta hoće. Žao mi je što su stradali civili koji su nedužni. Političari su uvek zaštićeni. A da li je političar stradao u nekom ratu... Mislim da su Americi svi lažna saučešća izjavili, i da su svi želeli neku osvetu njima. Mislim da su obični ljudi bili žrtve. Amerikanci su to zaslužili. A najveća sila koja može da sve to okrene na drugu stranu, to su sami Amerikanci. Da shvate koliko su zločina u poslednjih pedeset godina učinili u svetu. Zato mislim da je pročišćenje primerenije Amerikancima, nego Srbima. Ono je potrebnije njima 200% nego nama. A potrebno je svakom čoveku koji misli da je mogao bio kome ili bilo kada nekome da pomogne...

Da li mora Srbija da se povinuje ama baš svakom zahtevu međunarodne zajednice?

Mislim da ne mora i da je to stvarno smešno. Zašto? Ja sam bila protiv prethodne vlasti. Da li je naš bivši predsednik kriv ili nije, trebalo mu je suditi ovde. Treba narod da mu sudi. Ako je kriv, kriv je. Ako nije, neka puste lepo čoveka. Od ovog haškog suđenja se pravi cirkus.

Da li je svet protiv Srba?

Mislim da jeste. Njima smeta naš položaj i naše prirodno bogatstvo. A mi Srbi upadamo u sve neprijatnosti, u koje smo i do sada upadali.

Da li smatrate da je Srbija deo sveta?

Pa, u svakom slučaju mi smo neraskidivi deo sveta. Ali položaj u Evropi je veoma vezan, naša prirodna bogatstva mnogo interesuju ljude u inostranstvu, tako da smo mi interesantni, hteli to ili ne.

Šta mislite o odlasku mladih ljudi u inostranstvo?

Šta da vam kažem. Mnogi ljudi koji su tamo otišli nisu zadovoljni sa tim. Za svoju decu bih ipak volela da ostanu ovde, jer nigde ovakvog života nema, slobode kao što je ovde. Ali čini mi se da ovde u narednih 10 godina ne može biti bolje, ako se ne krene sa promenama.

Ko ste vi, šta ste vi?

Građanin koji protiv svoje volje prolazi kroz sve ovo. I da ja i moja porodica dočekamo bolje. Ali sporo ide. Svi smo mnogo očekivali od ovih promena, ali čini mi se da jako sporo, jako malo, jedva приметно, u nekim granama se osećaju promene.

Kakvi su Srbi kao narod?

Mislim da su Srbi jako dobri kao ljudi. Samo im treba čvrsta ruka i dobra disciplina, i Srbi bi bili veoma dobri radnici. Ima dobrih ljudi: poslušnih, humanih, dobrih, jako pametnih... Znete li kada je Srbija jela kašikom, a šta je svet tada radio. Mi smo imali nesrećne

okolnosti da smo se stalno vraćali unazad, izmučeni ratovima. A i dalje mislim kada bi sve krenulo u plus, ne znam kako, da bi Srbija procvetala.

U kojoj zemlji živite?

Sada već više ne znam. Ovo je sada mala Srbija. To nije više Jugoslavija.

Na šta vas asocira Jugoslavija?

Žao mi je što se raspala. Želela bih da neko spolja vrati sve kockice, kao što smo nekada bili. Čini mi se da bi tada bili veći, jači, sigurniji. Bili smo slobodni. Mogli smo da putujemo, da letujemo, da zimusujemo. Da ne razmišljamo da neki grad u Hrvatskoj, Livno ili neki drugi grad, važi za jaka ustaška uporišta...

Šta je glavna kočnica za procvat Srbije?

Mislim da svu pomoć koju dobijemo iz sveta, i naša lična sredstva kada bi se usmerila na prave stvari, na prave grane, da bismo tako prošli. Tu se niko nije snašao. Sredstva idu na drugu stranu, jednostavno se tope.

Da li vam smeta kad se zviždi jugoslovenskoj himni, „Hej Sloveni“?

Apsolutno. Zašto? Kad mi uvažavamo ceo svet, zašto neki narod ne bi uvažavao nas? Drago mi je što se prvenstveno u kik-boksu organizovalo kod nas. Da svet ima poverenja u nas, 60 zemalja se skupilo. Međutim, mislim da nama treba menjati himnu, kad smo već ostali takvi, kakvi smo. Nama treba himna „Bože pravde“.

Da li bi vam smetalo kada bi stranac vodio našu reprezentaciju, ili kad bi neki strani igrač igrao za našu reprezentaciju?

To prvo mi ne bi smetalo, možda malo. Ali kada bi imali super rezultate, što da ne. Međutim, smetalo bi mi kad bi neki stranac igrao za našu reprezentaciju, jer to ne bi bilo primereno...

Da li biste voleli da ste Amerikanka?

Ne, ni u jednom trenutku. Volela bih da živim u normalnijem svetu. Da od svoje zarade mogu sebi da priuštim normalne stvari.

Poruka za kraj?

Da radimo i da se ne bavimo politikom. A oni koji se bave politikom da vode računa o svemu, jer oni su ispred naroda. Njih je narod birao. I to treba da shvate. Kada to shvate svima će biti bolje.

Čačak (ČA-KD-5)**muškarac, 39 godina, SSS, obučar**

Za početak mi reci nešto više o svojoj porodici. Ko su članovi tvoje porodice, sa kim živiš, koliko dece imaš?

Oženjen sam, živim u porodici sa ženom i dvoje dece i u istom dvorištu mi živi majka.

Koliko vremena dnevno provodiš sa porodicom i koliko uopšte vremena provodiš sa porodicom onih dana kada si manje ili više odsutan?

U proseku tri do četiri sata dnevno. Ostali deo dana su deca sa mnom ili sa ženom, ali nismo zajedno.

Koliko sam shvatila, ti i tvoja supruga ste podellili poslove oko dece i kuće?

S obzirom da smo specifična porodica po tome što imamo jedno hendikepirano dete, a uz to i ja i žena imamo obaveze, morali smo podeliti poslove. Dete ide u školu i potrebno ga je svaki dan odvoziti u školu i dovoziti iz škole i tu obavezu preuzimamo naizmenično, nekad ja nekad žena.

Koliko tvoja ćerka ima godina?

Četrnaest.

To je osmi razred?

Da.

Koliko si upućen u probleme svoje porodice?

Mislim da sam dosta upućen. Sin mi otvoreno priča o svemu, ćerka manje-više, ali mislim da tu nema nikakvih prepreka.

S obzirom da tvoja mama živi u istom dvorištu, da li tu postoji neki zajednički život, ili su domaćinstva odvojena?

Domaćinstva su odvojena, ali se pretapaju. Baba živi u svojoj kući, ali je to deo naše kuće i stalno je tu oko dece.

Šta si po zanimanju, šta radiš i šta si završio?

Po zanimanju sam građevinski tehničar, a radim kao obučar već desetak godina. Građevinskim poslom sam se bavio jako kratko i to ne kao građevinski tehničar. Radio sam u jednoj građevinskoj firmi u Čačku, poslove koji nemaju veze sa tom tehničkom strukom.

Koji su to poslovi bili?

Posao majstora armirača, što je treći stepen srednje stručne spreme.

Zašto si radio taj posao? Da li je to zato što nije bilo mesta tehničara?

Da li je bilo mesta ili ne, ja nisam znao. Postupak je bio takav. Radili su se prvo neki drugi poslovi, pa se tek kasnije sa stečenim iskustvom prelazilo na mesto tehničara. Međutim, ja to nisam mogao da sačekam i napustio sam taj posao.

Da li se sećaš koje godine si prešao na posao koji sada radiš?

1989. godine sam napustio građevinarstvo i postao obučar.

Jesi li radio samostalno ili u okviru neke firme?

Prvih šest godina sam radio u okviru firme, da bih sledeće tri godine radio samostalno, posle čega sam ponovo počeo da radim u jednoj obučarskoj firmi, u kojoj radim i danas.

Da li si se, pored poslova iz obučarske struke, bavio još nečim da bi materijalno obezbedio svoju porodicu?

Bilo je pokušaja sa nekim poslicima tipa prodaja i preprodaja, mada mi ništa od toga nije polazilo za rukom.

Šta bi najviše voleli da radite kada bi mogli? Da li biste ste vratili svojoj struci?

Ne bih se vratio. Najverovatnije ću ostati na ovome što sada radim. Nekada sam voleo građevinu, ali sada mislim da to nije posao kojim bih mogao da se bavim ceo život.

Da li u Čačku živiš od rođenja?

Ne. U Čačak sam došao 1972. godine, kada sam imao deset godina. Otac je radio u „Hidrotehnicu“ i radio je na izgradnji brana, tako da smo se selili svaki put kada bi to očevo

posao zahtevao. Živeli smo na Đerdapu i Kokinom Brodu pre nego što smo se doselili u Čačak.

Da li ti se Čačak dopada kao grad?

Da. Čačak je fenomenalan grad. To je sredina za sebe.

Kada bi mogao, da li bi se preselio u neki drugi grad?

Živeo sam i u Beogradu, ali ne bih se preselio nigde, osim kada bih morao.

Koliko si uključen u aktivnosti koje se dešavaju na nivou Čačka, odnosno u mesnoj zajednici kraja u kome živiš?

Nisam nešto posebno uključen, ali iz razgovora sa komšijama uglavnom znam šta se dešava u mesnoj zajednici, što se tiče političkih i vanpolitičkih stvari, kao i lokalnih stvari koje se tiču nas koji živimo tamo u prigradskom naselju. Najčešće se diskutuje o mogućnosti rešavanja nekih lokalnih pitanja, kao što su dovođenje gasa i struje, menjanje bandera itd.

Kako izgleda jedan tvoj prosečan dan, odnosno koliko si zadovoljan kvalitetom tog dana i koliko imaš vremena za druženje sa prijateljima?

Posao koji radim mi ne oduzima puno vremena, ali je to vreme pogrešno raspoređeno, u smislu da nemam onaj slobodni deo dana kada dođem sa posla. Na poslu ostajem 6-7 sati, a svo ostalo vreme imam obaveze oko deteta i oko kuće. Nekada mi se desi da na poslu pre podne provedem četiri sata, a posle podne tri, tako da sam ceo dan aktivan.

Koliko imaš vremena za druženje sa prijateljima, komšijama i rođacima? Da li imaš vremena za uzajamne posete?

Sa prijateljima se družim u večernjim časovima, kada pozavršavam sve obaveze. To je period od 21:00 do 03:00.

Koje su najčešće teme razgovora kada se nađete sa prijateljima?

Poslednjih godina je to bila politika, verovatno zato što smo svi bili pod velikim pritiskom teške ekonomske situacije. Znači, zadnjih 5-6 godina teme su bile uglavnom politika i ekonomija.

Da li su postojali sukobi oko nekih mišljenja, da li ste se svađali oko nekih tema?

Kako da ne, to je bila uredna pojava. Desi se sukob mišljenja, bude svađe i po neke psovke, ali se na kraju uvek pomirimo.

Neka naša generacija je sa roditeljima imala najveće sukobe što se tiče politike. Kako je to bilo kod tebe?

Moj otac je mrzeo komuniste i ja nikada sa njim nisam imao problema oko politike, jer su nam politički stavovi bili slični.

Rekao si maločas da si sa prijateljima poslednjih godina pričao o politici. Da li to znači da se nešto promenilo u međuvremenu i da li se tvoj život promenio posle 5. oktobra?

Priča se nije mnogo promenila. Sada se priča isto to, samo u nekoj blažoj formi. Onda smo imali protivnika i jake argumente, a sada su mišljenja podeljena, pa se ne priča o rušenju vlasti već se kritikuje vlada, u smislu toga šta je i kako nešto urađeno i šta nije, a trebalo je uraditi.

Da li je nama posle 5. oktobra bolje ili gore?

Evidentno je bolje.

Šta je bolje?

Sve je bolje. Živi se rasterećenije, narod nije toliko pod presijom. Što se ekonomske situacije tiče, nije nešto preterano bolje, mada narod možda ne zna da ceni postignuto. Ja sam uvek radio nešto da bih lepo živeo i provodio sam dosta vremena na poslu da bih živeo kao što sada živim. Sada manje radim i manje i imam, jer mi manje i treba. Nekada mi je trebalo mnogo, pa sam mnogo i radio i uvek sam imao. Bilo mi je teško, ali se nikada nisam odricao kafane, cigara i garderobe. I dalje se ponašam kao što sam se nekada ponašao. U tom smislu nije se nešto posebno promenilo, ali mi je lakše jer imam neku sigurnost. Lično se nadam da će, što se promena tiče, ići na bolje.

Da li su neophodne ove postepene promene, s obzirom da smo svih ovih godina živeli kako smo živeli?

To je neminovno. Od prazne kuće ne može da bude ništa. Kuća mora da se napuni da bi ličila na nešto i zbog toga se mora proći kroz sve ovo. Ljudi sa kojima ja pričam su manje ili više zadovoljni, i to su uglavnom stvari oko kojih se obično prepiremo. U principu je bolje i mislim da ide sve bolje.

Kako si se nekada informisao? Šta si čitao, slušao i gledao, a kako se informišeš sada?

Imao sam tu sreću ili nesreću što mi žena radi u informativnoj kući, pa sam uglavnom preko nje dolazio do tih informacija i bio sam uvek unapred informisan. Što se sadašnjeg informisanja tiče, ono je kud i kamo bolje nego što je bilo. Ne može se uporediti „Dnevnik“ RTS-a nekad i sad, mada tamo rade slični ljudi kao nekada. Po meni je nezavisnost medija jedna velika laž i mislim da to nikada nije bilo i neće biti, ni ovde, ni nigde u svetu. Onaj koji je plaćen za to mora da priča ono što mu se kaže i samo je pitanje koliko će informacija biti drska i koliko je narod spreman to da prihvati. Komunisti su znali da narod ne razmišlja svojom glavom i onda su im drsko i bezobrazno servirali svakakve laži. Mislim da je narod više bio u strahu i da veliku većinu tih laži nije ni progutao.

Koje TV stanice sada najviše gledaš?

Sve više gledam nacionalnu televiziju, zatim od lokalnih gledam BK zato što imaju prihvatljiv program, brzo se menjaju emisije i za kratko vreme mogu da dođem do emisije koju bih da gledam. Od lokalnih gledam još i TV Politiku.

Da li si u kontaktu i sa ljudima iz vlasti i da li informacije dobijaš i od njih?

Postoji par ljudi iz vlasti koje znam, ali sa njima ne pričam o političkim stvarima, mada se ponekad može čuti nešto u vezi sa poslom. Stvari o kojima pričamo više su vezane za neke političke događajevine nego za prave informacije.

Da li si član neke partije?

Nisam.

Da li si nekada bio?

Ne. Članstvo podrazumeva odanost toj partiji i ja onda ne bih mogao da kazem šta hoću. Sada smo svi u toj borbi i nemamo konkretnog neprijatelja. Mi smo stvorili 5. oktobar i snosimo odgovornost za to. Glupo je da napravimo neprijatelja od onoga koga smo mi doveli na vlast, ali ako bude moralo, napravićemo.

Jesi li 5. oktobra bio ovde ili u Beogradu?

Bio sam u Beogradu. Ne bih mogao sebi da oprostim da taj dan nisam bio u Beogradu. Mi smo, ovde u Čačku, osećali da će to biti sudnji dan. Narod je bio maksimalno naelektrisan i raspoložen za revoluciju. Znali smo da će se nešto desiti. Da je bilo šta vlast pokušala da uradi tog dana, desio bi se neviđen masakr Srba. Opisaću ti jedan događaj koji se desio na putu za Beograd tog 5. oktobra. Na ulasku u Beograd, kolona u kojoj se nalazio autobus u kojem sam bio je odjednom stala, vozač autobusa je otvorio vrata i trojica momaka su izletela i fizički napala jednog čiču. Kasnije sam saznao da ih je čiča provocirao i svašta im pokazivao. Taj događaj ilustruje raspoloženje koje je vladalo u narodu tog dana.

Znači, misliš da je taj 5. oktobar morao da se desi?

To je bilo neminovno, i da se nije desio pola onih ljudi bi završilo na psihijatriji, ne bi mogli psihički da izdrže.

Neposredno posle 5. oktobra nastupile su promene na raznim nivoima i u raznim ustanovama, mislim pri tom na Čačak, i te promene su nekada bile euforične. Da li je taj proces završen i da li su dovedeni pravi ljudi na prava mesta?

U principu to nije dobar metod, mada se u svetu verovatno to radi na sličan način, samo što je kod njih to podignuto na jedan viši nivo, pa to ne izgleda drastično kao kod nas. Mislim da oni koji se bore da dođu na vlast ne rade to da bi nekoj vanstranačkoj

ličnosti omogućili bolji život već da bi pokazali da imaju najbolju ideju, jer samo tako mogu da dobiju podršku biračkog tela da bi došli na vlast. Oni postavljaju svoje ljude, jer je normalno da su im za sprovođenje nečega potrebni ljudi od poverenja. To je moja logika. Izbor tih ljudi ne mora uvek da bude dobar i u većini slučajeva nije dobar. Veliki broj ljudi iz partijskog vrha nije sposoban da radi ono što radi. Kod nas u gradu postoje 2-3 škole gde su direktori ljudi neadekvatnog obrazovnog profila za taj posao. Direktor vodovoda u Mrčajevcima ima srednju školu koja nema veze sa tim zanimanjem. Verovatno to sve dolazi sa tom političkom borbom i demokratijom, a narod će to da oceni, pa će partije same po sebi da dižu nivo svojih ljudi i moraće na čelo partije da se dovedu pismeniji ljudi.

Kada je Milošević došao na vlast, dosta je obećavao i uz njega su opet išli neki obrazovani ljudi, neki spremni kadrovi za onu politiku koju je on vodio. Po meni su sada neke stvari slične. Ljudi se i dalje dovode po političkoj liniji, što nije loše i u čemu se slažem sa tobom, ali se postavlja pitanje da li su ti ljudi sposobni za pokrivanje tih mesta.

Komunizam je nasledio celu državu, a samim tim i sam kadar. Ne može jedan doktor nauka u jednopartijskom sistemu, kada ga pozove predsednik države, da kaže da neće da radi za njega. Međutim, kada bude postojalo osamnaest partija, one neće moći da imaju osamnaest Akadamiya nauka. Sve partije zajedno nemaju dovoljno pismenih i obrazovanih ljudi koji bi mogli da vladaju državom. Isti je slučaj i sa našom lokalnom vlasti. Ti ljudi ne mogu samostalno da vladaju mesnom zajednicom, a kamoli celim gradom. U našem gradu nijedna partija ne može da vlada celim gradom.

Šta misliš, kakve bi javne ustanove trebale da budu?

Mislim da će ovako stanje potrajati još nekoliko godina, a da će na kraju ipak isplivati stručnost i da će ljudi od struke, od znanja i sposobnosti morati da se cene i moraće da se lobiraju tj. političke partije će morati da takve ljude privuku sebi da bi mogli sa njim nešto da urade. To sve zavisi od toga da li će na čelu tih partija biti dobri ljudi, jer ako budu loši onda će svi ispod njih morati da budu lošiji i lošiji, i na kraju će takve partije propasti. Što se tiče ustanova, stručnost mora da se plati i da se ceni. Verovatno će se vremenom podići ta moralna osnova pa će ljudi više ceniti školu, obrazovanje i zvanje. Pristalica sam plaćanja školarine za decu, zato što bi to sobom povuklo i traženje odgovornosti od strane profesora za eventualno loše znanje i nezainteresovanost dece na časovima. Tada ne bi bilo potrebe da se deci privatno plaćaju profesori, zato što su profesori u školi nesposobni da detetu na pravi način prezentuju gradivo. Za vaspitanje dece su odgovorni roditelji i oni treba da nauče svoje dete da ne sme da se svađa sa profesorom i da se neprimereno ponaša u školi.

Svedoci smo uvođenja veronauke u škole. Kakav je tvoj stav u vezi sa tim?

Mislim da je to odlična stvar. Vera je nešto što postoji dve hiljade godina i mislim da se neće pojaviti idealnija stvar od Biblije i vere. Ako to postoji dve hiljade godina i nije propalo ni u jednom društvu osim komunističkom, onda mi to moramo vratiti deci na najbolji način. Pri tom ne mislim na onaj slepi verski način, kao što je vođenje dece na liturgije, već na versko obrazovanje dece na jedan njihovom uzrastu prihvatljiv i interesantan način. Koliko sam informisan, u našim školama ne postoji veliko interesovanje za uvođenje tog predmeta, što je verovatno uslovljeno uticajem roditelja na decu i pedesetogodišnjom vladavinom komunizma na ovim prostorima, ali mislim da će se vera vremenom vratiti u narod, jer to je jedina stvar koja može da okupi srpski narod.

(...)

Smeta mi svo to preterano podozrenje u stvaranju ove nase državice. Mislim da svi imaju neki interes. Niko se ne angažuje da spasava neke tamo Srbe koje su do skora satanizovali, sada ih kao vaskrsavaju. Interes srpskog naroda nije u traženju nekih donacija po svaku cenu. Mi jesmo u situaciji da moramo da uzmemo sve što nam se daje, i mislim da ćemo svaku tu donaciju morati na bilo koji način da platimo. Postali smo ispitni poligon za ispitivanje svega i svačega. Preplavljeni smo posetama raznih međunarodnih

organizacija koje nemaju samo finansijski interes nego i interes da saznaju neke stvari koje na svom narodu ne mogu da ispitaju, a to su psihičko stanje naroda posle revolucije odnosno za šta smo to mi sposobni, dokle možemo da idemo i koliki nam je prag izdržljivosti. Sa stvaranjem demokratskog društva stvaraju se nevladine organizacije, kao npr. Otpor, koje na demokratski način i us pomoć finansijske podrške iz inostranstva mogu mnogo toga da promene na političkoj sceni, što je Otpor i uradio. Mislim da je ovoj državi potrebna grupa od pedeset ljudi starijih od sedamdeset godina koji će samo da vode računa o nacionalnom interesu ove države i da njihov stav bude vodilja ovom narodu.

Sada naša vlast vodi računa o nacionalnom interesu, kako na saveznom tako i na lokalnom nivou.

Sve te institucije sada postoje, ali mislim da pored njih treba imati savez staraca, sa ogromnim iskustvom i znanjem, koji će da bistri svu tu politiku i koji bi jednom godišnje davao saopštenja, a reagovao samo u trenucima kada treba preduprediti neku grešku.

Koliko si zadovoljan sa novom vlašću?

Vlast je došla tako kako je došla, u takvoj je poziciji da ne može mnogo da utiče na ovu međunarodnu politiku. Tu su stvari već dovedene do kraja i tu Đinđić ne može da vodi svoju politiku. Čovek sa praznom državom i bez uticaja na bilo koga i svi njegovi prijatelji po svetu su to bili dok je trajala borba protiv Miloševića i to nisu prijatelji na nekoj ravnopravnoj osnovi.

Misliš da je on prinuđen da čini sve što čini da bi nešto dokazao?

Trenutno on mora donekle da se opravda.

On je u jednom uradio neke stvari visokog rizika?

Jeste. On nije pokazivao da ima toliko srca. Nisam očekivao da će da uradi sve ovo što je uradio. Svaka mu čast na tome što je uradio. Malo ljudi iz te političke garniture bi imao smelosti da uradi ono što je on uradio. Njegovi potezi do sada su dobri u smislu da je ovoj državi i narodu bolje. Da je Milošević vodio takvu politiku, mi bi bili prva međunarodno priznata država od svih iz bivše Jugoslavije. Po meni smo mi trebali da se otcepimo još kada je to uradila Slovenija, odnosno da se mi otcepimo od njih, i istog sam mišljenja sada što se tiče Crne Gore. Šta imamo mi sa Crnom Gorom. Ne živimo mi u Crnoj Gori. Ovaj narod niko ni za šta na pita. Ja ne želim i nisam želeo savez ni sa jednom od republika bivše Jugoslavije. Sada ne želim savez ni sa Crnom Gorom, pa čak ni sa Vojvodinom. Neću da živim sa Mađarima, i to moram jasno da kažem. Šumadija mora jednom reći NE. Mi doživljavamo velika poniženja. U Crnoj Gori ima 600.000 stanovnika. Na prošle izbore je izašlo njih 100.000 i izabralo pola rukovodstva za Saveznu vladu, koja vlada sa 10.000.000 Srba. Tu nema pameti. Tih 100.000 koji su izabrali to rukovodstvo je iz serve Crne Gore od kojih pola živi u brdima i ne zna da je Tito umro.

Savezna vlada ide na to da se Crna Gora i Srbija ne otcepljuju i da i dalje postoji savezna država i da je tako svima bolje.

Bolje je svima da budu zajedno, ali ako Crna Gora insistira na otcepljenju ili neakvom njihovom modelu saveza, onda moramo i mi nešto da se pitamo. Sve izbeglice koje su došle kod nas bolje su živjele od nas, a mi smo bili najbogatija republika. Ko je to sve finansirao? Ko je pravio takav raspored da čovek u „Invest-banci“ u Sarajevu ima duplo veću platu nego čovek u „Invest-banci“ u Beogradu? Ko je tim Bosancima stalno davao pare? Isto je i sa izbeglicama iz Hrvatske. Ili su oni bili preterano pametni pa su tako dobro živeli, ili ih je neko finansirao da bi čutili. Kada je puklo, opet je puklo po nama. Išlo se tako da se ratuje, pa se onda po povratku radilo na dočekivanju i zbrinjavanju izbeglica.

Da li je Jugoslavija morala da pukne?

Morala je da pukne. Ideja jugoslovenstva mi je uvek bila strana. Moj pašenog se izjašnjavao kao Jugosloven i ja sam ga pitao šta je on i kako može biti Jugosloven, kada sam ja stvorio Jugoslaviju. Sada, posle deset godina, moj pašenog se izjašnjava kao Srbin. Jugoslavija je bila veštačka tvorevina i morala je da se raspadne. Bili smo

višenacionalna zemlja i mala varnica je bila potrebna da pokrene raspad. Neki muslimanski mangupi su ubili dvoje-troje Srba, onda se pojavi Šešelj sa svojom armadom, pa podigne pola Foče i za čas je počeo rat. Ideja bratstva i jedinstva je trajala dok je bila pod kontrolom, i čim nekome više nije bio interes da ovde bude jedinstvena država, on nas je lako potpalio. Srbi, kao narod, su trebali da znaju da to neće trajati i to je trebalo da bude deo nacionalnog interesa, a ne da nam Hrvati ponovo naprave Jasenovac i da nas Muslimani pokolju kao što su nas poklali. Ja nisam nacionalista, već samo mnogo više volim Srbe od ostalih naroda. Ova država ne sme da bude građanska država, jer ima 10.000.000 Srba. Ne mogu ja da odgajim sina i da ga pošaljem u vojsku i, recimo, zarati se, i pogine 500 Srba i dva neka Jevreja. Mi moramo da budemo država Srba, koja uvažava sve nacije, sa istom ravnopravnošću kao što su oni. Tako mora da bude formulisana ova država. Engleska je, na primer, država Engleza, a ne nekih Marokanaca koji tamo žive. Englezi štite svoje nacionalne interese, kao što mi moramo da štitimo svoje.

Šta misliš, kakva je uloga Srbije, odnosno njena krivica i odgovornost za zbivanja u proteklih deset godina?

Mislim da Srbija snosi veliku odgovornost. Greška je bila uopšte braniti Jugoslaviju. Tu je Milošević napravio najveću grešku. Njegova politika je bila pogrešna od starta. Da smo tada imali svoje veće staraca, koje bi reklo – mi ćemo sada da se otcepimo pre svih, mi bi sada bili mala Švajcarska i ne bi imali problem na Kosovu.

Šta misliš, kako će se rešiti ovaj problem Kosova, posle izbora koji su se tamo dogodili?

Mi smo toliko mali da ne smemo dozvoliti da bolujemo na Kosovu. Nama je Kosovo rak-rana. Istrošićemo se boreći se za Kosovo, koje nećemo povratiti, i moramo biti svesni da smo izgubili. Izgubili su i Rimljani rimsko carstvo, pa ništa. Propale su velike imperije, i sve se promenilo, pa je došlo vreme da se promeni naš stav prema Kosovu. Mi moramo od Kosova uzeti ono što možemo. Treba upregnuti sve snage i uzeti što veći deo Kosova. Šiptarima treba dati taj deo koji poseduju sada i napraviti granicu, prokleti svakog ko proda stopu srpske zemlje Šiptaru i voditi takvu politiku da ne dolazimo više u sukob sa njima. Jedino tako možemo napredovati. Šiptari su sve pare koje su imali uložili u lobiranje ljudi, svetsku politiku i naoružanje, i dobili su ono što su tražili pedeset godina. Nisu Šiptari mnogo pametni da im neko kaže da prave po desetoro dece, već je to nacionalni interes da bi oni imali što više stanovnika, da bi mogli da nas pojedju jednog dana, i budu li se ovako razmnožavali, doći će vreme kada ćemo biti manjina u sopstvenoj državi. Prema tome je bolje da nemamo parče države, a da imamo naciju, narod i svoju državu manju za to parče. Šiptari su radili na ideji da uzmu Kosovo i sada su to i uradili, ne celo ali njegov veći deo, a onda će jednom doći na ideju da uzmu sve do Čačka i Kraljeva. To njihovoj naciji neće predstavljati veliki problem, jer su Srbi potkupljiv narod, i ukoliko se nešto ne promeni Šiptari će kupiti i Pomoravlje. Narodu treba na razumljiv način objasniti da je u našem nacionalnom interesu da damo Kosovo.

Kako gledaš na međunarodnu zajednicu, pošto je ona prisutna kako na Kosovu tako i kod nas, preko raznih donacija i interesnih sfera? Da li međunarodna zajednica ima interesa pa ulaže u našu zemlju putem donacija posle pada Miloševića, ili je to osećaj krivice međunarodne zajednice za ono što je bilo svih ovih godina?

Evropa se plaši ideje stvaranja Velike Albanije, jer su njima problem Šiptari po Evropi. Njima treba prirodna brana koja će da štiti Evropu od islama i mi to moramo biti. To je jedan od razloga zasto svi sprečavaju otcepljenje Crne Gore. Mi smo to lepo zatvorili, imamo lepu veru koja je pandan islamu i oni će sada uraditi sve da mi ostanemo na tim područjima na kojima jesmo. Dok god smo mi ovde, Evropa je sigurna od islamizacije i Šiptari se neće širiti. Albanci su izlobirali Amerikance i zato su i dobili Kosovo i mi smo zbog toga bombardovani. Sada je pitanje da ovaj prirodni bedem bude što jači. Međunarodna zajednica je upravo iz tog razloga počela sa donacijama i dugoročnim investicijama, jer

zna da će im se to isplatiti i da će se time zaštititi. Šiptari nisu smeli zbog straha od međunarodne zajednice da podrže džihad na koga su pozvali talibani.

Šta misliš o lokalnoj vlasti u Čačku, obzirom da je ovde opozicija na vlasti od 1996. godine i da građani Čačka samim tim nisu isto doživeli petooktobarske promene kao ljudi iz nekih drugih....

Možda smo mi više naviknuti na višestranačku politiku nego neki drugi ljudi. Prema postojećim zakonima, lokalna samouprava nema neke preterane nadležnosti. Bavi se uglavnom tim lokalnim problemčićima, tipa kvarova u vodovodu. Postoje tu neke političke nesuglasice, što je sasvim normalno, mada u principu lokalna vlast dobro funkcioniše, a naravno da bi mogla i bolje.

Da li lokalna vlast radi u interesu građana i koliko ti imaš uvida u sve to što se dešava?

Mislim da je ovo rukovodstvo radilo baš u interesu grada. Dovlačenje ljudi sa strane i lobiranje ljudi da se ulaže u Čačak je urađeno najbolje u Srbiji. Čačak je bio privredno i politički najpopularniji grad. Taj deo je vlast odradila dobro. Za naš grad zna ceo svet i mislim da Čačani imaju dobar rejting i u zemlji i u svetu.

Kada bih te pitala ko si ti, da li sebe vidiš kao pripadnika nacionalne zajednice, ili pripadnika profesije obučara, ili kao pripadnika svoje generacije, ili neke druge grupe, šta bi ti odgovorio?

Najviše sam Srbin, pre nego sve ostalo. Što se generacijske pripadnosti tiče, mislim da pripadam generaciji koja je pregurala jedan težak period.

Kojim vrednostima težiš i koje ljudske osobine preferiraš?

Moral pre svega. To nam je najviše devalviralo i na tome bi trebalo najviše raditi. Moral, kultura i obrazovanje moraju ići jedno sa drugim. Treba deci vratiti fakultet kao merilo neke vrednosti. U ovoj državi svi žele da budu auto-električari i ne žele da se obrazuju.

Contents

Foreword		7
Introduction		9
OCTOBER 5: THE EXPERIENCE OF CHANGE		
<i>Zagorka Golubović</i>	The Change of 2000: Causes, Expectations, Achievements	25
<i>Đorđe Pavićević</i>		
<i>Ivana Spasić</i>	Defining Politics	55
<i>Đorđe Pavićević</i>	Information Channels and the Media	85
<i>Đorđe Pavićević</i>	The Spirit of Institutions	91
THE RECENT PAST		
<i>Ivana Spasić</i>	Recollections of the Recent Past	99
<i>Đorđe Pavićević</i>	Crimes and Responsibility	141
IDENTIFICATIONS, IDENTITIES		
<i>Zagorka Golubović</i>	How Citizens Identify Themselves	161
<i>Gordana Đerić</i>	Everyday Discursive Practices on the “Traits of the People” and the Importance of National Identity	175
<i>Zagorka Golubović</i>	“Us” and the “World”	211
<i>Michal Sládeček</i>	Politics, Nation and Identity from the Perspective of Ethnic Minorities	219
CASE STUDIES		
<i>Ljiljana Buzadžić-Jelinek</i>	Family Life	239
<i>Gordana Mitić</i>	Social Change and Expectations of the Citizens of Kragujevac	255
<i>Isidora Jarić</i>	Generation W: Views of Young People	273

CONCLUSION

Concluding Remarks	287
References	295
Summary	299

APPENDICES

Data on Fieldwork Research	311
Selected Interviews	321

POLITIKA I SVAKODNEVNI ŽIVOT
SRBIJA 1999–2002.

Priredili

Zagorka Golubović

Ivana Spasić

Đorđe Pavićević

Izdavač

Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Narodnog fronta 45, Beograd

Za izdavača

Mile Savić, direktor Instituta za filozofiju i društvenu teoriju

Likovni urednik

Aida Spasić

Grafička obrada teksta

Sanja Tasić

Tiraž: 700 primeraka

Štampa: „Filip Višnjić“, Beograd

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.728(497.11)"1999/2002"(082)
316.644:323(497.11)"1999/2002"(082)
32.019.5:323.22(497.11)"1999/2002"(082)
316.658:316.4(497.11)"1999/2002"(082)

POLITIKA i svakodnevni život : Srbija
1999–2002. / priredili Zagorka Golubović,
Ivana Spasić, Đorđe Pavićević. – Beograd :
Institut za filozofiju i društvenu teoriju,
2003 (Beograd : "Filip Višnjić"). – 416
str. ; 22 cm. – (biblioteka Disput)

Tiraž 700.

ISBN 86-82417-06-5

1. Голубовић, Загорка 2. Спасић, Ивана
3. Павићевић, Ђорђе

а) Свакодневни живот – Социолошки аспект –
Србија – 1999–2002 – Зборници б) Јавно
мњење – Политички живот – Србија –
1999–2002 – Зборници с) Политичка јавност –
Србија – 1999–2002 – Зборници д) Србија –
Политичке прилике – Социолошка истраживања –
1999–2002 – Зборници

COBISS.SR-ID 106481932